

Hd. 59

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

1229

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

101. évfolyam

1985

1

KADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

101. ÉVF. 1985/1. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társ szerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1827 Budapest Budavári Palota F épület

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185-680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratosokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

HA 1759

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1985.
101. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), HAVASI ZOLTÁN (társzerkesztő),
DÁN RÓBERT, FÜLÖP GÉZA, V. KOVÁCS SÁNDOR, REJTŐ ISTVÁN, TARNAI ANDOR

AKADÉMIAI KIADÓ

A NÉVMUTATÓT ÉS A TARTALOMJEGYZÉKET
ÖSSZEÁLLÍTOTTA

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Borsa Gedeon</i> : A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia 18. századi szakasza	18
<i>Borsa Gedeon</i> : A bibliográfiai egység fogalma a régi nyomtatványoknál	262
<i>Dán Róbert</i> : Disputatio nummorum — Héber betűs Jézus-érmék a 17. században	101
<i>Fehér Katalin</i> : Neveléseméleti kérdések felvilágosodás- és reformkori folyóiratainkban	233
<i>G. Klement Ildikó</i> : Külföldön tanuló magyarországi diákok olvasmányai a 18. század első felében	210
<i>Kókay György</i> : Vita a magyarországi viszonyokról a 18. század végi hamburgi Politisches Journalban	225
<i>Kovács I. Gábor</i> : Bucsánszky Alajos útja a kalendárium- és ponyva-tömegtermeléshez	1
<i>Lakatos Éva</i> : Hírlapműzeumok, újsággyűjtemények	115
<i>Szirmai János Sándor</i> : Korunk könyvkötésművészete történelmi megvilágításban	32
<i>Vizkelety András</i> : Johannes de Utino világkrónikájának szöveggyománányozása	195
<i>Zöld Ferenc</i> : A magyar könyvkiadás és könyvterjesztés története 1945—1985	242

KÖZLEMÉNYEK

<i>Batári Gyula</i> : A Magyar Száműzöttek Lapja	310
<i>Boross Klára</i> : Váradi Péter könyvtárának újabb kötete az Egyetemi Könyvtár ősnymtatvány-gyűjteményében	277
<i>Borsa Gedeon</i> : Egy 1501. évi budai tudósítás kiadásai és azok nyomdászai	141
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Névtelen szerző gúnyos receptje a „rest avagy csácsogó” asszonyok ellen	288
<i>Enyedi Sándor</i> : Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez	298
<i>Fehér Katalin</i> : Teleki László nevelésügyi munkásságához	62
<i>Fekete Csaba</i> : Tótfalusi ismeretlen katekiadása	149
<i>Fried István</i> : Egy 1790-ben kiadott röpirat és magyar fordítója	150
<i>Fried István</i> : Egy korszerűtlen tudományos folyóirat a 18. század végén	304
<i>Hübert Ildikó</i> : Az Útitárs c. imakönyv első kiadása (1639)	58
<i>Kapitányfy István</i> : Pseudo-Dionysios Areopagita latin fordításának töredéke a budapesti Egyetemi Könyvtárban	133
<i>Kőszegfalvi Ferenc</i> : Egy szociáldemokrata politikus könyvtára századunk első felében	72
<i>Pintér Márta Zsuzsanna</i> : Decsy Sámuel szerkesztői működéséhez (1807—1811)	154
<i>Rákóczy Rozália</i> : Ismeretlen 18. századi hadelméleti hungarica	293
<i>Rokai Péter</i> : A középkori magyar történelem egy nem létező forrása	57
<i>Szabó András</i> : Gutgesell Dávid ismeretlen levele	54
<i>Szelestei N. László</i> : Fráter György a püspöki tisztségről	48
<i>Szerző Katalin</i> : A magyar zenei sajtó történetéből: Zenészeti Lapok (1860—1876)	67
<i>Veszprémy László</i> : Anastasius esztergomi érsek műveltségéről	137
<i>Wehli Tünde</i> : Megjegyzések Váradi Péter Decretálisának kifestéséhez	281

VITA

<i>Gerics József</i> : A Pseudo-Isidorus-gyűjtemény szövegei és a 11. század első felének magyarországi társadalmi ideológiája (Válasz Kristó Gyulának)	159
<i>Kristó Gyula</i> : Gellért püspök, valamint Péter és Aba Sámuel királyok viszonyának kérdéséhez (Válasz Gerics Józsefnek)	170

FIGYELŐ

<i>Havasi Zoltán</i> : Varjas Béla (1911—1985)	78
<i>Kókay György</i> : Búcsú a Magyar Könyvszemle egykori szerkesztőjétől	79

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1984-ben. Összeáll. <i>Bakó Dorottya</i>	318
---	-----

SZEMLE

A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Szeged, 1983. (<i>Borsa Gedeon</i>)	82
A Sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok. Bp. 1981. (<i>Fehér Katalin</i>)	183
Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1981. Bp. 1983. (<i>Németh S. Katalin</i>)	84
Bükyné Horváth Mária: A periodikumok használatának átalakulása az Akadémiai Könyvtárban. Bp. 1983. (<i>Mosoniné Fried Judit</i>)	93
Defensio Francisci Davidis... Introduced by Mihály Balázs, Bp.—Utrecht 1983. (<i>Eva Sainz</i>)	187
Fejér, Josephus: Defuncti primi saeculi Societatis Jesu. 1540—1640. I. Romae, 1982. (<i>Kilián István</i>)	97
Haiman György: Nicholas Kis, a Hungarian Punch-Cutter and Printer. Bp. 1983. (<i>Borsa Gedeon</i>)	181
Historians of Early Modern Europe, The Newsletter of the Sixteenth Century... 1983—1984. (<i>Dán Róbert</i>)	186
P. Hocks—P. Schmidt: Index zu deutschen Zeitschriften der Jahre 1773—1830. Abt. I. (<i>Kókay György</i>)	188
Ikones książąt i królów polskich Ks. Jana Głuchowskiego. Wrocław—Warszawa, 1979. (<i>Hopp Lajos</i>)	98
M. Katona Julianna: A Múzeumi és Könyvtári Értesítő repertóriuma (1907—1918). Bp. 1982. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	94
Kovács József László: Régen volt iskolák dicséretes törvényei. Zsámbék, 1984. (<i>V. Kovács Sándor</i>)	95
Lévay Botondné—Haiman György: A Kner-Nyomda kiadványának tükrében. 1882—1944. Bp. 1982. (<i>Kókay György</i>)	92
Magyar Herald. Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv. I. A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181—1981. Bp. 1984. (<i>Veszprémy László</i>)	184
Magyar—könyvészet 1921—1944. I. Általános művek — Filozófia — Vallás. Bp. 1980. (<i>Kelecsényi Ákos</i>)	86
Molnár, Ján: Orientálne tlač z knižnice Safveta bega Bašagiča v Univerzitetnej knižnici v Bratislave. Bratislava, 1980. (<i>Dávid Géza</i>)	189
Mazal, Otto: Paläographie und Paläotypie. Zur Geschichte der Schrift im Zeitalter der Inkunabeln. Stuttgart, 1984. (<i>Borsa Gedeon</i>)	96
Polgár, László: Bibliographie sur l'histoire de la compagnie de Jesus. 1901—1980. II. Les Pays. Europe. Roma, 1983. (<i>Kilián István</i>)	189
Régi magyarországi nyomtatványok 2. köt. 1601—1635. Bp. 1983. (<i>Szabó Sándor</i>)	81
Riadj Magyar! 1848—1849 fametszetes ponyvai, csatakrónikái. Bp. 1983. (<i>Varga Imre</i>)	89
Schmitt, Elmar: Die Drucke der Wagnerischen Buchdruckerei in Ulm. 1677—1804. I—II. Konstanz, 1984. (<i>Borsa Gedeon</i>)	191
Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777—1848. Bp. 1983. (<i>Hopp Lajos</i>)	87
Varjas Béla: Paleográfiai útmutató 15—17. századi magyar nyelvű kéziratok olvasásához. (Segédletek a könyvtárosképzéshez. 1.) (<i>Kállay István</i>)	185
Weigel, H.—Lukan, W.—Peyfuss, M.: Jeder Schuss ein Russ, jeder Stoss ein Franzos. Literarische und graphische Kriegspropaganda in Deutschland und Österreich 1914—1918. Wien, 1983. (<i>Buzinkay Géza</i>)	192

NÉVMUTATÓ

- Aba Sámuel (magyar király) 159—170,
 170—180
 Ábel Jenő 54—55
 Ábrahám (bibl.) 199, 201
 Ábrányi Kornél 67—72
 Ács Gedeon 317
 Ács Tivadar 311
 Ádám (bibl.) 199—200, 202, 206
 Adler, Max 77
 Adler, Rose 41
 Ady Endre 72, 76, 244—245
 Agen, Boyer de 101—102, 109
 Agnethler Mihály 223
 Ágost, II. (lengyel király) 99
 Ágoston, Szent 139, 203, 207
 Ágoston, II. (Erős, Szász) lengyel király
 220
 Ágoston Péter 77
 Aigner Károly 2, 13
 Alberti, Ignaz 307
 Alberti, Michael 222
 Aldegrever 34
 Alfred (worcesteri püspök) 57
 Almási Gyula Béla 75
 Alstedius, Johannes 105
 Ambrosius, Theseus Aeboniensis 104, 106,
 108—110
 Ambrus, Szent 139
 Ambrus Zoltán 86
 Anastasius (esztergomi érsek) 137—141
 Anastasius, Bibliothecarius 133—134, 136
 András, I. (magyar király) 180
 Andree, Jacob 35
 Andrič, Ivo 259
 Anguisciola, A. G. 112
 Annalista, Saxo 184
 Antall Mihály 239
 Antesperg, J. B. 184
 Apáczai Csere János 212
 Appolinaris 168
 Apponyi Sándor 143, 148, 294
 Aranka György 298—304
 Arany János 12, 91, 244
 Arbeo (freisingi püspök) 139
 Argens, Jean Baptiste de 152
 Arnoldus (Arnulf) 137—141
 Áron (bibl.) 199
 Arp, Hans 40
 Árpád (fejedelem) 7
 Asbóth Sándor 317
 Ascensius, Jodocus Badius 83
 Attila (hun király) 4, 7
 Augustinus I. Ágoston
 Aventinus 141
 Babits Mihály 76
 Baer (köyvekerteskedő) 143
 Bajkó Mátyás 183
 Bak Borbála 184
 Bakó Dorottya 318—323
 Bakos József 183
 Balambér (avar vezér) 14
 Balassi Bálint 76, 249
 Balassi István 291
 Balázs Béla 245
 Balázs Éva, H. 225
 Balázs József 255
 Balázs Mihály 187—188
 Balics Lajos 137
 Balla Erzsébet I. Takács Ferencné
 Ballagi Aladár 2, 141—143, 146, 148
 Ballagi Géza 151
 Balogh Albin 137—138
 Balzac, Honoré de 250—251
 Bánfalvy Róza 185
 Bánffy György 298
 Baranyi Dóra 13
 Barbusse, Henry 77
 Barcsai Ákos (erdélyi fejedelem) 300
 Barcsay Jenő 248
 Barcza József 150, 183
 Barics (Barits) Adalbert 150
 Barkóczy Ferenc, gr. 230
 Baróti Dezső 74
 Barta Boldizsár 300
 Bartalus István 68, 70—72
 Bartók Béla 247
 Bartoloccius, Julius 106—107, 112
 Bartsch, Conrad Dominik 225—227,
 229—230, 232
 Bartucz Lajos 217
 Basagics Szafvet (bég) 189
 Basedow, Johann Bernhard 237
 Batári Gyula 310—317
 Báthori Gábor (erdélyi fejedelem) 294
 Báthori István (erdélyi fejedelem) 98, 300

- Báthori Kristóf 187
 Battandier, A. 102—103
 Batthyány Ádám 61
 Batthyány Boldizsár 82
 Batthyány Ignác 159
 Baudrier 19
 Bauer 43
 Bauer, Ottó 77
 Bayle, Pierre 151—152
 Baysal, J. 189
 Beda Venerabilis 140, 200, 203
 Bedekovich de Komor, Octavia 276
 Bedeő Pál 4, 8
 Bednáz, Alfonz 159
 Beecher-Stowe, Harriet 251
 Beethoven, Ludwig van 70
 Beham 34
 Békés István 10
 Bél Mátyás 154, 214—215, 218, 222, 305—306
 Béla, III. (magyar király) 184
 Bellus Ibolya 178
 Belnay György 7
 Belot, Jean 96
 Bem József 90, 315
 Benda Kálmán 149, 183
 Benedek Marcell 245
 Beneš, E. 75
 Benjámín László 248
 Benkő József 298—304
 Benkő László 89
 Benzing, Josef 145
 Beöthy Zsigmond 4
 Bercsényi László 293
 Berend T. Iván 257
 Bergson, Henri 253
 Berkesi András 249
 Berkovits Ilona 282, 287
 Berlász Jenő 85—86, 154
 Berliner, R. 36
 Berlioz, Jacques 196
 Bernardus de Bottone (Parmensis) 277
 Bernstein, Eduard 77
 Bernvaller Erzsébet 316
 Bertényi Iván 184
 Bertha Bulcsú 251
 Bertrand (Pátriárka) 195, 205
 Berzeviczy Gergely 150, 154
 Bessenyei György 62
 Bethlen Farkas 304
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 301
 Bethlen János 303
 Bewick, Thomas 5
 Bezerédj Amália 4
 Biner Hilarius Ernő 224
 Birkenstock 151
 Bischoff, Bernhard 138—139
 Blandrata, Giorgio 188
 Boccaccio, Giovanni 251
 Bod Péter 294
 Boda Gergely 302
 Bogáti Fazekas Miklós 182
 Bojthi Veres Gáspár (Casperus Boitinus) 300, 304
 Bóka László 245
 Bolla Ilona 159, 177
 Bollók János 178
 Bonet, Paul 40—42
 Bonipert (pécsi püspök) 141
 Bónis György 206, 226, 278
 Bordone, Benedetto I. Padovano
 Bornemissza Péter 54, 252, 289—293
 Boross Klára 277—281
 Borsa Gedeon 18—31, 81—82, 82—84, 96—97, 141—149, 181—183, 185, 191—192, 262—276
 Bottká Tivadar 277
 Bouquet, M. 57—58
 Bovnyai, Georgius 135
 Böll, Heinrich 255
 Böszörményi László 11
 Brandis, Tilo 202
 Breton, André 42
 Breuer (Brewer) János 217
 Brewer-nyomda 85
 Brosamer 34
 Brunner, Andreas 274
 Brunner, Heinrich 166
 Bucsánszky Alajos 1—17, 91
 Bucsánszky Bertalan 14
 Bucsánszky Gizella 14
 Buday György 74—75
 Bur, M. 89
 Burchardus 164
 Buschman Ferenc 14
 Busenbaum, Hermann 83
 Buzinkay Géza 192—193
 Bükyné Horváth Mária 93—94
 Bürger Erzsébet 225
 Bydeskuti Boldizsár 303
 Caligula (római császár) 201
 Callmer, Christian 207
 Campe, Joachim Heinrich 4, 237
 Camus, Albert 249
 Canevari 38
 Canova Mariani, G. 287
 Čapek, Karel 259
 Capote, Truman 255
 Casparus Boitinus I. Bojthi Veres Gáspár
 Cassiodorus, Flavius M. A. 139—140
 Cennerné Wilhelm Gizella 7
 Cerbanus 137
 Chmaj, L. 112
 Chopin, Fryderyk Franciszek 67
 Christiani Ábrahám 223
 Churchill, Winston 123
 Clarks, Gregory 196—197
 Claudius (római császár) 201
 Clemens Janicius (Klemens Janicki) 98
 Cletus, I. (pápa) 201
 Cobden-Sanderson, I. T. 38—39, 44—45
 Comenius, Ioannes Amos 183
 Cornides Dániel 63, 305, 307, 309
 Cranach nyomda 43

- Creuzevault, Henri 41
 Csák Gyula 251
 Csák Imre, gr. 222
 Csáktornyai Mátyás 292
 Csáky, Moritz 150
 Csanak Dóra, F. 63—64, 152, 154, 298
 Csaóó Pál 238
 Csapodi Csaba 79, 97, 207
 Csapodiné Gárdonyi Klára 207
 Cserei Ilona I. Wesselényiné
 Cserépfalvi Imre 242—243, 245
 Cseres Tibor 251, 256
 Cserey Farkas 237
 Csernátony Lajos 316—317
 Csizmadia Andor 184
 Csoóri Sándor 248, 251
 Csurka István 248, 251
 Curtius, E. R. 140
 Czabán Izsák 220, 223
 Czegle Imre 183
 Czuczor Gergely 91, 239
 Czwittinger Dávid 19, 95, 214
- Dali, Salvador 42
 Damjanich János 315
 Dán Róbert 101—114, 181, 186—187
 Dancs Lajos 311
 Dandé József 75
 Dániel (bibl.) 168
 Dankanits Ádám 25
 Dankó József 48
 Dante, Alighieri 76, 139
 Darvas József 243
 Dávid (bibl.) 199—201
 Dávid Ferenc 112, 187—188
 Dávid Géza 189
 Davids 75
 Deák Ferenc 11
 Deccard Kristóf János 215
 Decsy Sámuel 154—158
 Dedinszky Erika 256
 Defoe, Daniel 251
 Degering, Hermann 208
 Degré Lajos 184
 Delaunay-család 40
 Delitsch, Franz 102, 105
 Della-Vallé 75
 Della Vida, L. Levi 104
 Deme Zoltán 154
 Demkó Kálmán 214
 Dénes, Szent (Areopagita) 139
 Déry Tibor 244, 248, 252, 254—255
 Descartes, René, (Renatus Cartesius) 212
 Deutschmann, Johannes 218
 Dévai Biró Mátyás 183
 Devaux, Y. 34, 42
 Dezsényi Béla 6, 79, 115, 131
 Dezsényi Béláné Szemző Piroska 5, 84
 Dickens, Charles 251
 Diderot, Denis 234
 Dienes Sámuel 300
 Dobai Tamás 294
 Dobos László 255
- Dobozi Imre 249
 Dolbin, B. F. 128
 Dolinay Gyula 91
 Domanovszky Sándor 175
 Donatello (Donato Bardi) 286
 Donatus, Aelius 140—141, 207
 Dondaine, H. F. 136—137
 Dorfner, Ottó 43
 Dosztojevszkij, Fjodor 76
 Dózsa György 76, 145—146
 Döbrentei Gábor 90—91
 Dörnyei Sándor 81
 Drágyi Tamás 203, 206—208
 Draskóczy István 184
 Drecher Pál I. Szentkuty
 Duchamp, Marcel 40, 42
 Dugonics Titusz 86
 Dumas 251
- Ebert, Friedrich 122
 Ecsedy Judit, V. 60, 82, 85, 288—293
 Éder Zoltán 299
 Eluard, Paul 42
 Ember Mária 254
 Emich Gusztáv 13, 245
 Emmerám, Szent 138
 Endter, Martin 85
 Engel János Keresztély 305, 308—310
 Engels, Friedrich 77
 Enyedi Sándor 298—304
 Eötvös József 75, 252
 Eötvös Loránd 104
 Erdei Ferenc 73, 243
 Erdélyi Ilona, T. 183
 Erdélyi János 183
 Erdélyi József 74, 76
 Erdődy József 155—156
 Érdujhelyi Menyhért 278, 281
 Eriugena, Johannes Scotus 133—134, 136
 Erkel Ferenc 67, 69
 Erni, Hans 44—45
 Ernő (főherceg) 55
 Érszegi Géza 184
 Esdras (bibl.) 200
 Ester, Karl d' 128
 Esterházy Miklós (nádor) 60
 Esterházy Miklósné 60—62
 Esterházy Pál 274
 Esterházy Péter 256
 Esztergár László 116
 Eusebius Cesariensis 168
 Éva (bibl.) 199, 201—202, 206
- Fábrián Dániel 74
 Fábri Gergely 61
 Fabri, Thomas 56
 Fabris (ezredes) 293
 Fallenbüchl Zoltán 86
 Falvy Zoltán 139
 Farkas Gábor 184
 Faut Márk 95
 Fazakas József 20, 81
 Fehér Katalin 62—67, 183—184, 233—241

VIII

- Fejér György 235—236
 Fejér József 97—98
 Fejérpataky László 169
 Fejes Endre 251
 Fekete Csaba 149
 Fellegi Viktor 72
 Fénelon, François de Salignac de la Mothe 237
 Fenyves Katalin 306
 Ferarès, M. 103, 107
 Ferdinánd, I. (magyar király) 49, 55
 Ferdinánd, V. (magyar király) 90
 Ferenc, I. (magyar király) 156
 Ferenc József, I. (magyar király) 315
 Ferencffy Lőrinc 60
 Ferenczy Endréné 84
 Feuchtwanger, Lion 76
 Fichtenau, H. 140
 Filipecz János 281
 Firtinger Károly 2, 7
 Fischer Dániel 214—215
 Fischhof, Joseph 67
 Fitz József 2, 6, 55, 210, 291
 Flaubert, Gustave 76
 Flötner, Peter 34
 Fodor József 76, 243, 245
 Folnesics, János Lajos 237
 Fonvent, Albert de 117
 Forekenbeck, Oskar von 119—120
 Forell, George Wolfgang 186
 Forgách Miklós 225—231
 Fraise, Lore 191
 Fraknoi Vilmos 141, 278
 France, Anatole 76, 251
 Franklin nyomda 13
 Fráter György 48—54
 Fridel (Fridelius) János 217
 Fried István 86, 150—154, 304—310
 Friedensburg, Walter 218—221
 Frigyes, II. Nagy (porosz király) 152, 293
 Frigyes, III. (német-római császár) 142, 197
 Fröhlich Dávid 213
 Fugger, W. 184—185
 Fukász István 183
 Fulbert (chartresi püspök) 141
 Futala Tibor 85
 Fűger 151
 Fülöp Géza 89, 154

 Gaál Lajos 14
 Gábor Andor 245
 Gábrriel Asztrik 79, 198
 Galavics Géza 7
 Gáldi László 79
 Galgóczi Erzsébet 248, 251
 Gáll István 251, 255—256
 Galla Ferenc 138
 Galli Katalin 85
 Galyasi Miklós 74
 Gams, Pius Bonifacius 195
 Ganganelli I. XIV. Kelemen
- Gárdonyi Klára I. Csapodiné
 Garibaldi, Giuseppe 313
 Gáspár Imre 71
 Gaston 36
 Geiger, Peter J. N. 5, 7
 Gellért, Szent (püspök) 49, 54, 134, 159—170, 170—180
 Gellért Oszkár 245
 Georg, Henry 77
 Georgius de Ungaria 135
 Geréb László 178
 Gereblyés László 245
 Gerézdí Rabán 278
 Gergely, I. (Nagy, Szent, pápa) 138—139, 141
 Gergely, IX. (pápa) 278, 282
 Gergely, X. (pápa) 203
 Gergely, XI. (pápa) 196, 200
 Gergely, Szent (Nyssai) 139, 278, 281—282
 Gergely Sándor 245
 Gerhard, Karl 210—211
 Gerics József 159—170, 170—180, 184
 Gerő Ernő 242
 Gerszi Teréz 5—7
 Gertrúd (magyar királynő) 207
 Géza (fejedelem) 197
 Géza, I. (magyar király) 174
 Giesebrecht, W. de 164—165
 Gion Nándor 255
 Glatz Jakab 4
 Głuchowski, J. 98
 Gobelinus Persona 204
 Godefridus S. Pantaleonis 57—58
 Godofridus de Viterbo 203
 Goethe, Johann Wolfgang 76
 Gogreff, Mento 55
 Gohl Ödön 103, 105, 108—109, 114
 Golding, William 255
 Goldstein, Moritz 126
 Goldziher Ignác 103
 Gombos F. Albin 57—58, 137, 141, 180, 203
 Gombos Gyula 256
 Gorkij, Makszim (Alekszej Peskov) 251
 Górska, Barbara 98—99
 Gorszky Xavér 311
 Goudoever, Jan van 187
 Göllner, Carl 143, 145—146, 148
 Görres, Joseph 121
 Graaf, G. Henk van de 222
 Gracza János 224
 Graff Gáspár 224
 Grass, Günter 255
 Gratianus 161—164, 170, 174
 Graudentinus, Jan 99
 Greguss Ágost 90—91
 Grimm testvérek 251
 Griszta Ágost 317
 Grolier, Jean 33—34, 36, 38
 Grusin, Borisz 254
 Gulyás József 150
 Gulyás Pál 94—95, 288—291
 Gusztáv Adolf (svéd király) 128, 207
 Gutgesell Dávid 54—56

- Gutknecht, Jobst 145—146
 Guttman, Bernhard 128
 Guzmics Izidor 239
 Günther András 224
 Gyórfy György 138, 141, 174, 176—178
 Gyórfy Tamás 135
 Gyula, II. (pápa) 105
 Gyurkó László 256
- Habermas, Jürgen 254
 Hadrovics László 247
 Haebler, Konrad 96, 144, 149
 Haiman György 6—7, 92—93, 181—183, 271
 Hajdu László 71
 Hajnal István 184
 Hajnal Mátyás 60
 Hajnóczy Dániel 95, 214
 Hajnóczy József 64, 150, 226—227, 232
 Hakluyt, R. 57
 Haller Gábor 300
 Halm, K. 140, 208
 Hambach (Hambacher) János 220
 Hammer-Purgstall, Joseph von 143, 148
 Hamsun, Knut 76
 Handó György 281
 Haraszthy Gyula 85
 Harsányi István 150
 Hauck, Albert 169
 Havasi Zoltán 78—79, 84—85
 Házy Gyula 244
 Házmán Ferenc 317
 Heckenast Gusztáv 5, 7, 9, 13
 Heinemann, Otto 208
 Heinzl János 224
 Heitz, Paul 142
 Hellebrant Árpád 143, 149, 288
 Heltai Gáspár 252, 288—289, 292
 Heltai János 81
 Heltai Jenő 245
 Helwig, H. 36
 Henderson, Thomas 110
 Henrik, II. Szent (német-római császár) 169, 178, 184
 Henrik, III. (német-római császár) 178
 Henrik, VII. (német-római császár) 196
 Hentschel, Samuel 217
 Herczeg Ferenc 245
 Herder, Johann Gottfried 239
 Herepei János 82, 149
 Herimannus, Augiensis 184
 Hermann András 222—223
 Hermann Egyed 138
 Hermannus, Aeditus 206
 Herner János 82
 Herner János 82
 Hervay Ferenc 81—82
 Hess-nyomda 97
 Heucher, Johann Heinrich 220
 Hidvégi János 77
 Hieronymus I. Jeromos, Szent
 Hilarius, Szent 139
 Hilicenus János 223
- Hill, G. F. 103, 105, 107, 110—111, 114
 Hiller, Erhard 291
 Hinschius, Paul 166—167
 Hitler, Adolf 123
 Hlavács Máté I. Kephallides
 Hobson, G. D. 36—37, 44
 Hocks, Paul 188
 Hoffmann Edith 277—278, 280, 282
 Hoffmann, Josef 40
 Holl Béla 60, 81
 Holtzmann, R. 138—139
 Honorius, Augustodunensis 205
 Hopp Lajos 87—89, 98—99
 Horányi Elek 152, 303
 Horn, Ewald 216
 Horvát István 97
 Horváth András 224
 Horváth János 175, 236
 Horváth János, ifj. 178
 Horváth József Elek 238
 Horváth Julianna 72
 Horváth Zsigmond 236—237
 Hoveden, Roger 57
 Hógye István 85
 Höresik Richárd 183
 Hrabal, Bohumil 255
 Hubay Ilona 79, 143, 146, 148
 Huber, Ambrosius 145—146
 Húbert Ildikó 58—62
 Hugo de Saint Paul 57—58
 Hundt, Magnus 217
 Hupfuff, Matthias 143, 145—146, 148
 Huszár Gál 290
 Huszka Lajos 7
 Huszár Lajos 103
 Huszti András 300
- Illés Béla 243, 245, 248—249
 Illés Endre 254
 Illyés Gyula 74, 243—245, 248—249, 252, 254, 256
 Illyés Katalin 131
 Imre Sándor 63
 Ince, II. (pápa) 162
 Ince, VIII. (pápa) 197
 Indali György 11
 Indra, Gerlacus 208
 Ingraham, Duncan 313
 Institoris Mihály 223
 Ióánnés (Kythopolisi püspök) 133
 Ioannes, Constantinopolitanus 139
 Irinyi Károly 149
 Irtenkauf, Wolfgang 205
 Isidorus I. Izidór, Szent
 Islamov, T. M. 88
 István, I. Szent (magyar király) 49, 54, 137—138, 141, 161, 163—164, 166—167, 170, 176—177, 179—180, 184, 197, 256
 Istvánffy Miklós 213
 Iványi Béla 135, 154
 Ivul, Gabriel 83
 Izidór, Szent (Sevillai) 139—141, 202
 Izsák (bibl.) 199, 201

- Jacobaei Jakab 224
 Jakab Elek 298
 Jakó Zsigmond 149, 181, 183, 278, 280, 282
 Jakob Károly 150
 Jancsó Elemér 298
 Janicki, K. I. Clemens Janicius
 Jankovich Ferenc 76
 Jankovich Miklós 150
 János, Szent (apostol) 133, 165
 János Zsigmond (erdélyi fejedelem) 49
 Janson 182
 Janus Pannonius 280—281
 Januszowski, Jan Łazarzowie 98—99
 Jászai Oszkár 257
 Jellačić, Josip 90—91
 Jenei Ferenc 60
 Jeney Lajos Mihály 293—297
 Jenson, Nicolaus 277, 282
 Jeromos, Szent 139, 168, 278—279, 281—282
 Jessen, P. 36
 Jobert, P. 114
 Jóború Magda 84
 Johannes (schlágli kanonok) 197
 Johannes, Eleemosina 198
 Johannes Saresberiensis 140
 Johannes de Utino 195—209
 Jókai Mór 49, 252
 Jordánszky Elek 155—157
 József, Szent 200
 József, I. (magyar király) 99
 József, II. (magyar király) 23, 150—151, 153, 185, 225—226, 229, 231—232, 281, 307
 József Attila 72—77, 243, 245, 249
 József Jolán 245
 Juhász Ferenc 244, 248
 Juhász Gyula 74, 252, 257
 Juhász László 163
 Jügel, Karl-Heinz 225, 308

 Kachelofen, Konrad 97
 Käfer, István 88—89
 Kafka, Franz 249
 Káin (bibl.) 199—200
 Kaiser, Wolfram 215, 222
 Káldi György 272
 Kalkbrenner 67
 Kállai Gyula 254
 Kállay István 184—185, 185—186
 Kálmán, I. (magyar király) 161, 164, 176
 Kálmáncsehi Domonkos 281, 287
 Kálmány Lajos 91
 Kálti Márk 178
 Kálvin János 212
 Kandinszkij, Vaszilij 40
 Kányádi Sándor 255
 Kapitánffy István 133—137
 Karácsonyi Béla 175
 Karácsonyi János 137, 195, 197, 202—203, 206
 Kardos G. György 254
 Karinthy Ferenc 248
 Karinthy Frigyes 76

 Károly, Kopasz (frank király, római császár) 133
 Károly, Nagy (frank király, római császár) 140
 Károly, V. (német-római császár) 197
 Károly, XII. (svéd király) 99
 Károlyi József 13
 Károlyi Mihályné 254
 Károlyi nyomda 13
 Kassai Mihály György 210, 216, 219
 Kassák Lajos 243, 245
 Katona István 137, 141, 301—302
 Katona Julianna, M. 94—95
 Katona Miklós 315
 Kaufmann Dávid 103
 Kautsky, Karl 77
 Kazinczy Ferenc 86, 150—154, 299, 308
 Kecskeméti Sánta János 85
 Kecskés András 135
 Kecskés János 134—136
 Kelecsényi Ákos 81, 86—87
 Kelemen, I. (pápa) 199, 201
 Kelemen, VII. (pápa) 197
 Kelemen, XIV. (pápa) 151—152
 Kelemen Lajos 62
 Kemény G. Gábor 84
 Kemény Zsigmond 252
 Kempelen Béla 294, 297
 Kende Géza 314, 316
 Kennedy, Joha Fitzgerald 123
 Kephallides (Hlavács) Máté 223
 Kerék Mihály 77
 Kerekotzi Ferenc 289
 Kereszturi József 151
 Kermann Dániel I. Krmann
 Kersten, Paul 43
 Kertbeny Károly 142—143, 146, 148
 Keserü Bálint 83—84
 Kesey 255
 Keszthölci Mihály 280
 Kesztyüs Tibor 295
 Keyes, Daniel 255
 Kézai Simon 163
 Khien Ferdinánd 219
 Kierkegaard, Sören 253
 Kiesel, Helmuth 304
 Kiessig, W. 32
 Kilián István 97—98, 189—191
 Kingdon, Robert M. 186
 Kinizsi Pál 11—12, 16
 Király Péter 87—89
 Kisch, Egon Erwin 75
 Kiss József 76
 Kiss Sámuel 239
 Klaniczay Tibor 187
 Klee, Paul 40, 43
 Klement Ildikó, G. 210—224
 Klemm, Christian Gottlieb 305—306
 Kmita, J. A. 98
 Knauz Ferenc 137
 Kner Imre 92, 149
 Kner-nyomda 92—93
 Koberger 282

- Kodály Zoltán 247
 Kodolányi János 77
 Kohán György 73, 77
 Kókay György 79—80, 92—93, 154—155,
 188, 225—232, 304
 Kollányi Ferenc 155
 Kollár Adám 86, 229
 Kolozsvári Grandpierre Emil 254
 Komáromi Csipkés György 213
 Komjáthy Miklósné 86—87
 Komoróczy György 1
 Konez Sándor 183
 Konfucius 46
 Kónya Lajos 245
 Konrád, II. (német-római császár) 141,
 169, 178
 Kopácsi István 183
 Kopernikusz, (Kopernik, Mikołaj) 213
 Kopenig, Hilde 226
 Kornis Károly 311—317
 Kosáry Domokos 151, 183, 212, 214—215,
 218, 221—223, 304
 Kosáryné Réz Lola 243
 Kossuth Lajos 10—11, 90, 119, 311, 315—317
 Koszta Márton 313—315, 317
 Koszyk, Kurt 125
 Kovachich Márton György 299, 307
 Kovács Ilona 85
 Kovács I. Gábor 1—17
 Kovács József 311
 Kovács József László 95—96
 Kovács Sámuel 238
 Kovács Sándor, V. 95—96
 Kovai Lőrinc 245
 Kováts László 211, 244, 304
 Kováts Zoltán 85
 Kozocsa Sándor 79
 Kőhalmi Béla 79, 87
 Kőhegyi Mihály 94—95
 Köhler, J. D. 114
 Köleséri Sámuel 214, 300
 Kőpeczi Béla 88—89
 Kőszeg Ferenc 5
 Kőszegfalvi Ferenc 72—77
 Kőszegi Szekér Mátyás 96
 Králik Sámuel 14
 Kraus, A. 139
 Krausz Sámuel 103
 Krempeš János 220
 Kreuchel Illés 224
 Kristó Gyula 159—170, 170—180
 Krisztina (svéd királynő) 207
 Kriza János 91
 Křtíža, Miroslav 259
 Krmann (Kermann) Dániel 218
 Kropotkin 75
 Krúdy Gyula 14, 245
 Krusithné Pálffy Katalin 291
 Kubinyi András 184
 Kucsery János 223
 Kulesár György 55
 Kulesár (Kultsár) István 65, 156
 Kumorovitz L. Bernát 184
 Kunfi Zsigmond 77
 Kuntz, Marian 105
 Kyrmezer 290—291
 Lackner Kristóf 95
 Ladányi Erzsébet 184
 La Fontaine, Henri 116—117
 La Fontaine, Jean de 76, 83
 Lajos, I. Nagy (magyar király) 204
 Lajos Ferenc 75
 Lakatos Éva 84, 115—132
 Lamberg, Franz Philip 10, 90
 Lancsák Gabriella 184
 Landerer János Sebestyén 7, 9
 Landor, W. S. 39
 Láni György 218
 La Noue, François de 83
 Lányi Károly 4, 7—8
 Lapide, E. 106
 Lassalle, Ferdinand 77
 László, I., Szent (magyar király) 49, 54,
 161, 167, 256
 László, IV. (magyar király) 309
 Latour, Theodor Baillet 10
 Látsny Ádám 211, 214, 219—220
 Lauer-nyomda 97
 Laurenti István 223
 Lechner István 10
 Legrain, Pierre 40—41
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 215, 221
 Lengyel Balázs 245
 Le Nôtre 83
 Lenz, Sigfried 255
 Leó, II. (pápa) 204
 Leó, X. (pápa) 105
 Leodvin 180
 Leonardo da Vinci 102
 Leóvey Klára 316
 Lepper, Herbert 120
 Lerch, Endrik 35, 41—42, 45
 Leroux, Georges 41
 Leszczyński, Katarzyna 99
 Leszczyński, Stanislaw 99
 Leusden, Johannes 105
 Lévay Botondné 92—93
 Lévay József 91
 Levy, M. A. 105
 Lewis, Sinclair 250
 Lindanus, Wilhelmus 107
 Lindberg, Carter 186
 Lindemann, Margot 126
 Linus, I. (pápa) 201
 Lipót, II. (magyar király) 150, 307
 Liptay Pál 310
 Liszt Ferenc 67—72, 315
 Llosa, Vargas 255
 Locke, John 64, 221, 237
 Loeaechius, Andrzej 98
 Loesch, John R. 186
 London, Jack 251
 Loubier, H. 33
 Lovász Imre 238
 Löve, H. 139

XII

- Lów András 214
 Lów Károly Frigyes 214—215
 Lów Vilmos 317
 Löwenthal, Leo 12, 254
 Lukács György 244, 253
 Lukácsy Sándor 62
 Lukan, Walter 192—193
 Luther Márton 220
 Lyka Károly 7

 Maciejowski, Bernard 98
 Madách Imre 76
 Mádl Antal 306
 Magda Pál 237—238
 Magdolna, Szent 48
 Maidu, L. Germain de 105, 110
 Mailer, Norman 255
 Maillebois (francia marsall) 293, 295
 Maiolo 38
 Majláth György 156
 Makai Ödön 74
 Makkai László 141, 183
 Malamud, Bernard 255
 Malomfalvai Gergely 61
 Mályusz Elemér 195, 197, 203—204, 206
 Mándy Iván 245
 Manilius, M. 138, 140
 Mann, Thomas 250—251
 Mansfield, Edgar 44
 Mantegna, Andrea 286
 Mantskovit Bálint 290—293
 Márai Sándor 243
 Marcellus, Szent 137
 Marcier, Jean 106
 Marcy, M. L. 314
 Margit, Szent 49, 54
 Mária, Szűz 201
 Mária Terézia (magyar királynő) 23, 221, 228
 Marjanucz László 76
 Markhot Ferenc 221
 Marosán György 254
 Marquez, Garcia 255
 Marshall, Peter 255
 Martin, Pierre Lucien 41
 Martinus Polonus (Martinus Oppaviensis) 203—208
 Márton, V. (pápa) 197
 Marton János 183
 Marx, Karl 75, 77, 121
 Masnicius Tóbiás 218
 Maszák Hugó 103, 114
 Máté János 74
 Matheus Michael 196
 Mathieu, Monique 41
 Mátrai Sándor 244
 Mátyás, Szent (apostol) 60, 62
 Mátyás, I. (magyar király) 97, 184, 197, 206—207, 278—280, 310
 Mátyás Frórián 197
 Mauer, Charles 186
 Maximos, Confessor 133
 Mayer István 6
 Mayer, Johann 274

 Mazal, Otto 96—97
 Mazzini, Giuseppe 315
 Medgyessy Ferenc 73
 Mednyánszky Alajos 238
 Medve Imre 12, 16
 Megyeri Károly 71
 Meibomi, Heinrich 204
 Mejer, W. 37
 Menzel, Adolf v. 5
 Merle, Robert 255
 Mesterházi Lajos 249
 Mészáros István 183
 Mészáros Lázár 313, 317
 Mészöly Miklós 255
 Method 168
 Methodius 200
 Mezey László 133—134, 137—141
 Michaux, Françoise 117
 Michel, Marius 39
 Michon, L.-M. 42
 Mihalik József 94—95
 Mihalovics (pozsonyi fametsző) 7, 15—16
 Mikes Kelemen 252
 Miklós László 239
 Miklósi Armin 317
 Mikó Ferenc 301
 Mikó Imre 298
 Mikó Miklós 301
 Miksa, I. (német-római császár) 197
 Mikszáth Kálmán 244
 Miller Jakab Ferdinánd 309
 Miró, Joan 42
 Mitley, P. 89
 Mogyoróssi Árpád 317
 Moldova György 248, 251
 Molière, Jean-Baptiste 76
 Mollay Károly 306
 Moller, Godofrend 221, 223
 Molnár C. Pál 75
 Molnár Géza 249
 Molnár János 65, 150, 189
 Molnár József 288, 292
 Momčilovič, B. 57
 Mondrian, Piet 40
 Monok István 82
 Móra Ferenc 244
 Morelli Gusztáv 7
 Mórucz Zsigmond 73, 76, 243, 302—303
 Morris, William 38, 40, 44, 92
 Moser, Kollo 40
 Mosoniné Fried Judit 93—94
 Mosonyi Mihály 68—71
 Mossóczy Zakariás 83, 135—136
 Mózes (bibl.) 200
 Mraz, Gerda 184—185
 Murphy, James J. 140
 Münch, Paul 304
 Münster, S. 106
 Myśliwiec, Zofia 98

 Nadas Péter 254—255
 Nádaskai András 151, 153
 Nagy Csaba 311

- Nagy Gábor 300
 Nagy Ignác 75
 Nagy Iván 156
 Nagy Lajos 244—245
 Nagy László 245, 248, 255
 Nagy Péter 173
 Nagy Zoltán 5
 Nagylucsei Orbán 281
 Napóleon 121
 Nehemias (bibl.) 200
 Nemeskürty István 291—292
 Németh S. Katalin 84—86
 Németh László 73, 76, 244, 248—249, 252
 Németh Mária 84—86
 Németh Sámuel 217
 Némethi Jakab 60
 Nérok (római császár) 199, 201, 203—204, 208
 Nerva (római császár) 199
 Nestle, Eberhard 104—105
 Newton, Isaac 215
 Nicolai, Friedrich 225
 Nicolai, Ferdinand Friedrich von 296
 Nicolaus de Lyra 278, 280, 282
 Niederhauser Emil 89
 Niemeyer, Oscar 237
 Nietzsche, Friedrich 253
 Nigrini Sámuel 223
 Noé (bibl.) 199—201, 207
 Nógrádi Sándor 254
 Norden, Eduard 140
 Novák László 2, 5, 7, 13
 Nyáry Krisztina I. Esterházy Miklósné

 Oates, Joyce Carol 255
 Octavianus (római császár) 199, 201
 Odilo (clunyi apát) 137
 Oefele, Edmund, L. B. 164—165, 177
 Oetis, Croix Franz de la 296
 Ogonowski, Z. 112
 Oldřich Križ z Telče I. Udalricus
 Oltványi Ambrus 49
 Omont, Henri August 208
 Orbán, I. (pápa) 167
 Origenész 168
 Ormos Mária 257
 Ormpruszt Kristóf 292
 Ortutay Gyula 74
 Osterloh, Karl-Heinz 304
 Oswald von Wolkenstein 195
 Otlet, Paul 116—117
 Otloh 139, 184
 Ott, Norbert H. 195—198, 200, 203, 207
 Örkény István 245, 251

 Padovano, Benedetto (Bordone, Benedetto) 286
 Paecken Keresztély 221
 Pákh Albert 13
 Pákozdy Ferenc I. Vásárhelyi
 Pál, Szent (apostol) 133, 165
 Pál, Szent (Remete) 48
 Paleologus, Jacobus 187

 Pálffy Miklós 211
 Pálffy Károly 155
 Pálffy Katalin I. Krusithné
 Palugyay Imre 13
 Pánczél Dániel 155
 Panzer, Georg Wolfgang 143, 148
 Pap Károly 245
 Papp István 85
 Páral, Vladimir 255
 Pascal, Blaise 213, 253
 Pataki Sámuel 300
 Pataky Dénes 5
 Pauliny E. 88
 Paulsen, Friedrich 220
 Pavercsik Ilona 85
 Pawlowitz Mihály 218, 223
 Pázmány Péter 190, 213, 272
 Péczeli József 4, 150
 Pelcz, Johann 301
 Pellegrino, Francesco 34
 Pencz 34
 Peraudi, Raimundus 146
 Peregriny Elek 4
 Perlaky Dávid 65, 237
 Perlaky Mihály 14
 Perliczy János Dániel 214, 221
 Pestalozzi, Johann Heinrich 237
 Péter, I., Szent (pápa) 166, 199, 201
 Péter (magyar király) 159—170, 170—180
 Péter, I. (orosz cár) 99
 Petőfi Sándor 75—76, 91, 243, 249, 315—316
 Petrik Géza 18—21, 23—28, 294
 Petrovszky Sándor 65
 Petrus Comestor 205
 Petrus Pictaviensis 206
 Peyfuss, Max D. 192—193
 Pfeiffer, Wilhelm 274
 Pfeiffer, Franz 205
 Piasecius, Paulus (Piasecki, Piseczki) 300
 Pierce, Franklin 313
 Pilarik-család 218
 Pilarik István 218
 Pilátus 199
 Pilinszky János 245, 255
 Pintér Márta Zsuzsanna 154—158
 Pirandello, Luigi 76
 Pirmát Antal 187
 Pius, II. (pápa) 197
 Planer 220
 Pogány József 77
 Pogány Péter 2—3, 10, 89—92
 Polgár László 189—191
 Pomarius Sámuel 223
 Poncius, Joannes 58
 Poprády Géza 46
 Postel, Guillaume 104—105
 Potthast, A. 57—58
 Priscianus 140—141
 Proctor, Robert 142, 144—146, 148
 Przykowski-család 112
 Przykowski, Samuel 112
 Pseudo-Dionysios 133—137

XIV

- Pseudo-Isidorus 159—170
 Pucz Antal 238
 Puskás Julianna 317
 Puskin, Alexandr 251
 Pusztai Ferenc 5, 7
 Putnoki József 10, 90
 Püski Sándor 242

 Quimbach, Stefan 128

 Rácz Rónay Károly 311
 Radnóti Miklós 74, 76
 Radnóti Nándor 5, 7
 Radó Imre 91
 Raesfeldt, Bernhard 83
 Raffai Sarolta 251
 Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem)
 99, 151, 153
 Rákóczi György, II. (erdélyi fejedelem)
 300—301
 Rákóczy Rozália 293—297
 Rákosi László 12
 Ramus, Petrus 212
 Ramwold (apát) 140
 Ránki György 257
 Raszputyin, Valentyin 255
 Rát Mátyás 225
 Read, H. 33
 Redl Károly 168
 Régeni Pál Mihály 213
 Reiffenstein, Ingo 207
 Reményi Dániel 223
 Remenyik Zsigmond 244—245
 Renan, Ernest 77
 Renouard 19
 Révai József 244
 Rezenyi György 58—61
 Richárd, I., (Oroszlánszívű) (angol király)
 207
 Richel, Bernhard 196
 Richter János 71
 Richter, Ludwig 5
 Riksz Mihály 60
 Ritter Aladár 115
 Robinson, Ivor 44
 Rohwelder, Erica 128
 Rokay Péter 57—58
 Rokycana, Jan 207
 Rollin, Lendru 315
 Rosenthal, Albi 202
 Rosenthal, Judah M. 103
 Rot, S. 89
 Rotarides Mihály 211
 Rousseau, Jean-Jacques 151—153, 237
 Roville, Guilielmo 105—110
 Rózsa György 6, 214
 Rózsa Kálmán 14
 Rózsa Sándor 10, 15, 90
 Rózsavölgyi Gyula 68, 70
 Rozsonday Marianne 46
 Röhm 123
 Röschel, Johann Baptist 219
 Rudlovcsova, G. M. 89

 Rudnay Gyula 74
 Rudolf, II. (magyar király) 54
 Ruffy Péter 115
 Ruh, Kurt 195

 Sachs, Hans 292
 Sadoveanu, Mihail 259
 Safley, Thomas Max 186
 Sainz, Eva 187—188
 Sajó Géza 277
 Salamon (magyar király) 174
 Salamon Ernő 243, 245
 Saltzmann 237
 Sándor, I. (cár) 157
 Sándor, Nagy 199
 Sándor István 294
 Sánta Ferenc 254
 Sántha Ferenc 248
 Sarkadi Imre 248, 251
 Sárközi György 76
 Sárközi Zoltán 184
 Sárosi Gyula 90—91
 Sbaralea, Johannes Hyacinthus 196, 198—
 199, 203
 Schader, Johannes 56
 Schöffler, Johann 144
 Schaur, Johann 144—146
 Schedius Lajos 308—310
 Scheiber Sándor 79, 103—104
 Schiller, F. 166
 Schlick, Franz 90
 Schlözer, August Ludwig 225, 307, 309
 Schmale, F. J. 138
 Schmeizel Márton 223
 Schmid Bertalan 237
 Schmidt, Charles 142
 Schmidt József 77
 Schmidt, Peter 188
 Schmitt, Elmar 191—192
 Schnitzler Jakab 217
 Schnucker, Robert W. 186—187
 Schobser, Hans 145—146, 148
 Schottenloher, Karl 145
 Schön Gáspár 223
 Schramm, Albert 143
 Schröckh, Samuel Jacob 151
 Schulek Tibor 290—291
 Schultz, Dániel 85
 Schunke, I. 34—35
 Schurtz, Ch. N. 107, 112
 Schwab Keresztély Joachim 223
 Schwab, M. 107
 Schwarz János 223
 Schwertfegel, Johann Georg 36
 Schwind, Moritz v. 5
 Seberini (Szeberényi) 237
 Secret, François 104
 Sedechias (bibl.) 199, 201
 Seivert, Johann 310
 Sém (bibl.) 199
 Senghor, Léopold Sédar 45
 Sennowitz, Matthias 154
 Senquerd, Wolfertus Arnold 223

- Servius 140
 Sét (bibl.) 200
 Sevillai Izidór I. Izidór
 Shakespeare, William 74, 76, 251
 Shaw, George Bernard 76
 Sigibertus, Gemblacensis 184
 Silagi, Gabriel 134, 165, 168, 175
 Simeon (bibl.) 201
 Simon István 248
 Simonffy András 256
 Simonides János 218, 223
 Simor János 48
 Singriener (Singrenius), Hans 83
 Sinkovics István 184—185
 Sixtus, IV. (pápa) 279
 Smith, Philip 44
 Socinus, Faustus 112
 Soltész Zoltánné 181—183, 282
 Sólymosi János 299, 301
 Somlay Arthur 73
 Somkuti Gabriella 85—86, 154
 Sommer, Johannes 292
 Sommervogel, Carlos 83, 97, 274
 Somogyi Tóth Sándor 251
 Sonnenfels, Joseph v. 305—306
 Sozzini, Fausto 187—188
 Sótér István 244—245
 Speer, Daniel 191
 Spunár, Pavel 196
 Stammmler, Wolfgang 200
 Stegmüller, Friedrich 196—200, 206
 Steinhöwel, Heinrich 206
 Steller Tamás 218, 223
 Strauch, Johann 219
 Streler, Samuel 35
 Stuchs, Johann 145—146
 Survey, A. 104
 Sütő András 255
 Sylvester János 252
 Szabó András 54—56, 63
 Szabó Dezső 77
 Szabó Ervin 75, 77
 Szabó Géza 182, 210
 Szabó József 61
 Szabó Károly 18, 20, 25—26, 28, 58, 81,
 142, 149, 288, 300
 Szabó László, Cs. 256
 Szabó Lőrinc 244, 248
 Szabó Magda 244, 249, 251
 Szabó Nepomuk 237—238
 Szabó Pál 245, 248
 Szabó Sándor 81—82
 Szacsvey Sándor 154
 Szakonyi József 65
 Szalay László 305
 Számadó Ernő 74
 Szántó Judit 74
 Szapolyai János (magyar király) 14, 49, 54
 Szarvasi Margit 154
 Szathmári István 89, 213
 Szathmári Pap János 149
 Szauder József 154
 Szcucki, Lech, 103, 112
 Széchényi Ferenc 85, 154, 225—227, 295
 Széchenyi István 62, 257
 Szegfű László 171—173, 175, 178
 Székely Ádám 64
 Székely György 88, 174
 Székely István 213
 Székely Sándor 240
 Szekér Mátyás I. Kőszegi
 Szekfű Gyula 257
 Szelestei N. László 48—54, 86
 Szemző Piroska I. Dezsényi Béláné
 Szenczi Molnár Albert 85, 149, 212
 Szénfy Gusztáv 68
 Szentgyörgyi István 154
 Szentimrei Mihály 183
 Szentiványi Márton 213
 Szentkuty (Drecher) Pál 4—5
 Szentpétery Imre 57—58, 161, 174
 Szerb Antal 244
 Szerényi Antal 317
 Szerző Katalin 67—72
 Szíjj Jolán 184
 Sziklay László 88—89
 Szilágyi Ferenc 301
 Szilágyi István 255
 Szilasy János 237
 Szimonidesz Lajos 54
 Szinyei Gerzson 183
 Szinnyei József 83, 130, 151, 188, 219—223,
 258, 294, 311
 Szirmai János Sándor 32—47
 Szirmay Antal 151
 Szombathy János 183
 Szögi László 184
 Szőnyi Nagy István 149
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 123, 242
 Sztrabón 200, 203
 Sztripszky Hiaodor 18, 20, 25
 Szücs Jenő 183
 Takács Béla 183
 Takács Ferenc 72—77
 Takács Ferencné Balla Erzsébet 74
 Talpassy Tibor 244
 Tamás Aladár 245
 Tamási Áron 244
 Tárkányi Béla 91
 Tarnai Andor 138, 154, 173, 207, 215, 305
 Tatár Péter I. Medve Imre
 Taubert, Rolf 126
 Tazbir, Janusz 103, 112
 Teilhard de Chardin, Pierre 254
 Telegdi 91
 Telegdi Kovács Lajos 1
 Teleki Blanka 316
 Teleki József 151—152, 154, 234—235
 Teleki László 62—67
 Terentius, Publius Terentius Afer 220
 Terhes Sámuel 239
 Tersánszky Józsi Jenő 244
 Tersztyánszky Dániel 86
 Tevan Andor 5
 Thaisz András 62

- Thinsz Géza 256
 Thomae Illés 224
 Thuróczy János 165, 204
 Thurzó Erzsébet 60—62
 Thurzó Gábor 244
 Thurzó György 82
 Thurzó Imre 61
 Tiberius (római császár) 201
 Tillet, Jean du 106
 Timon Sámuel 213
 Tinódi Sebestyén 91
 Tipray Julián 185
 Toldi Miklós 12
 Toldy Ferenc 197, 288—289, 292
 Tolnai Gábor 79, 149
 Tolsztoj 251
 Tompa Mihály 12, 317
 Torricelli, Evangelista 213
 Tótfalusi Kis Miklós 80, 149, 181—183
 Tóth Árpád 76, 252
 Tóth Kálmán 11—12, 16
 Toulet, J. 42
 Toynbee, A. J. 254
 Tömörkény István 74, 76
 Török Lajos 150, 314—316
 Trajanus nyomda 43
 Trapezuntius, Georgius 278, 281
 Trattner nyomda 13
 Trattner János Tamás 296—297
 Trenck, Friedrich 150
 Trencsényi Waldapfel Imre 79
 Trifonov, Jurij Valentynovics 255
 Trócsányi Zoltán 292
 Truhlář, Josephus 208
 Trusius Jób 223
 Turóczy-Trostler József 292
- Udalicus Cruc de Telez 196
 Udvardy János 239
 Ugrin Aranka 5
 Újfalvy Krisztina 86
 Ulászló, II. (magyar király) 184
 Updike, John 255
 Urbán Ernő 248
 Uriel (bibl.) 168
 Úrményi Péter 155
- Vajda Erik 85
 Vajda János 91, 244
 Valentinelli, Josephus 208
 Valjavec, Fritz 154, 304
 Váلكai Imre 75
 Vanyó László 168
 Váradi Péter 277—281, 281—288
 Varga Imre 89—92
 Varga Nándor 5
 Vargyai Gyula 184
 Varjas Béla 78—79, 79—80, 181—182,
 185—186
 Varjú Elemér 278—279
 Várnai Zseni 74, 76, 243, 245
 Vas István 249, 254
 Vas Zoltán 242, 254
- Vásárhelyi Judit 81, 85
 Vásárhelyi Pákozdy Ferenc 74
 Vater, Abraham 221
 Vehe-Glirius, Matthias 188
 Vekerdi József 86
 Venediktov, G. K. 89
 Verdi, Giuseppe 69
 Veres Gáspár I. Bojthi
 Veres Péter 73, 243, 245, 248
 Verhoeven, Abraham 118
 Verne, Jules 251
 Verseghy Ferenc 150, 154
 Veszprémy László 137—141, 184—185
 Vetter Antal 317
 Vezér Erzsébet 115
 Viccius, Elias 217
 Victor, Hugo 315
 Vielhaber, Godefriedus 208
 Vincze András 74
 Virág Benedek 75
 Vitéz János 278, 281
 Vizkelety András 195—209
 Voinovich Géza 62
 Voltaire, François Marie Arouet 151—153,
 221
 Voss, Johann Heinrich 154
 Völker, Arina 215, 222
 Vörös Károly 185
 Vörösmarty Mihály 252
 Waczulik Margit 213
 Wadding 198
 Wagenseil, J. Christoph 107—108, 112,
 114
 Wagner-család (nyomdász) 191—192
 Wagner, Carolus 278, 280
 Wagner, Christian Ulrich (II) 191—192
 Wagner, Richard 69—71
 Waitz, G. 138—139
 Warzée, André 117
 Waser, Caspar 105—112
 Wattenbach, W. 138—139
 Weber, Max 254
 Wehli Tünde 277, 281—288
 Weidler, Johann F. 221
 Weigel, Hans 192—193
 Weischenberg, Siegfried 126
 Weiss 43
 Weller, Emil 145—146, 149
 Wells, H. G. 77
 Weöres Sándor 248
 Werbőczy István 213
 Werfel (kassai nyomdász) 6
 Wertheimer József 155
 Wesselényi-család 63
 Wesselényiné 63
 Wesselényi Miklós 63
 Weyttenfelder, Hans 292
 Wiemeler, Ignaz 43
 Wilde, Oscar 76
 Wilhelm G. I. Cennerné
 Windisch, Karl Gottlieb 304—310
 Windischgrätz, Alfred 90
 Wingler, H. M. 43

- Wipo 184
Wittfeld, Peter 83
Wix Györgyné 26, 274
Wohl Janka 185
Wolff, Christian 215
Wolfgang, Szent 139, 141
Wurzbach, Constant von 151
Wytrzens, G. 88
- York-Gothardt, Mix 154
- Zachar József 293—297
Zagiba, Frantisek 190
Zalka Máté 245
Zanolini, A. 114
- Zavari György 60, 62
Závodszky Levente 161, 164, 166
Zelk Zoltán 244—245
Zemplén Jolán, M. 213, 217
Zichy Ödön 10, 90
Zircz Péter 85
Zola, Émile 122, 250
Zöld Ferenc 242—261
Zuber Marianna 306
Zweig, Stefan 251
Zsák I. Adolf 195—198, 203
Zsámboki János 213
Zsigmond (magyar király) 207
Zsigmond, III. (lengyel király) 98
Zsigray Julianna 243

Bucsánszky Alajos útja a kalendárium- és ponyva-tömegtermeléshez

A kapitalizmus korabeli magyar kalendárium-irodalom kutatása közben találkoztunk Bucsánszky Alajos könyvkiadó és nyomdatulajdonos vállalkozásával. Bucsánszky 1848-ban kezdett naptárakat kiadni, s rögtön első naptárainak olyan elsöprő sikere volt, hogy a példányszámok igen gyorsan, minden képzeletet meghaladó mértékben növekedtek.

A debreceni Telegdi—Kovács könyvkereskedő cég üzleti könyvei szerint 1848—53 között a naptárvásárlásoknál első helyre kerültek Bucsánszky kalendáriumai.¹ A Pesti Napló már 1853-ban azt írta, hogy Bucsánszky „igen terjedelmesen űzi a naptári vállalatot”.² A Vasárnapi Újság egyik 1858-as cikkében pedig az olvasható, hogy Bucsánszky naptárjai „évek óta százezernyi mennyiségben terjednek”.³ Egy pénzügyminiszteri irat szerint Bucsánszky 1868-ban 250—300 ezer naptár bélyegdíjának befizetésére kapott haladékokat.⁴ Ez azt jelenti, hogy a 60-as évtized végén a Magyarországon megjelenő kb. 380—400 ezer kis naptár kétharmad részét Bucsánszky adta ki.⁵ A 70-es években naptárainak összpéldányszáma felment 400 ezer fölé.⁶ Ekkor a Magyarországon megjelenő összes naptárnak több mint a fele Bucsánszky-féle naptár volt. Egyrészt Bucsánszky adta ki a legtöbb naptárt, másrészt a többi kiadó is az ő naptárait tartotta mintának, azt igyekezett utánozni. A naptárak mellett kiadónk igen nagy számban és nagy példányszámban adott ki népnek szánt krajcáros ponyvairatokat. A törekvő férfiú a művelődésnek ebben az alsó szektorában meghatározó szerephez jutott.

Bucsánszkyról és vállalkozásáról a szakirodalom — a nyomdászattörténet, a könyvkiadás története — keveset tud tényszerűen, s többnyire csak pontatlan adatok, egyszerűsítő sztereotípiák vannak róla forgalomban. Még arról sem

¹ Hajdú-Bihar megyei Levéltár, 311. lelt. sz. Telegdi Kovács Lajos iratai. Az iratok 1835-től 1882-ig tartalmazzák a vásárlásokra vonatkozó adatokat. Fenti megállapításunk a 0,35 fm. terjedelmű teljes anyag feldolgozásán alapszik. Az iratokat KOMORÓCZY ismertette, MKsz 1965. 230—34: *Egy debreceni könyvkereskedő cég iratai a Debreceni Állami Levéltárban.*

² *Pesti Napló*, 1853. 1103 sz.

³ *Vasárnapi Újság*, 1858. 550.

⁴ Budapest Főváros Levéltára (Főv. Lvt.), Pest Város Tanácsának iratai (PVTi) 1868/1186.

⁵ A Magyarországon kiadott összes naptárak példányszámaira vonatkozó adatok, számítások részletesebben megtalálhatók *Kalendáriumok példányszámai Magyarországon — 1848—1920 c. dolgozatunkban.* (Kézirat.)

⁶ Több naptára előszavában Bucsánszky állítja ezt, de a *Typographia* 1881-es cikke is igazolja az állítás valóságát. *Typographia*, 1881. nov. 4. Régibb pesti nyomdáinkról, Bucsánszky nyomda.

alakult ki közmegegyezés, hogy tulajdonképpen hol és mikor alapította nyomdáját. Már az első magyar nyomdásztörténet írója, Ballagi Aladár 1878-ban rossz adatot közölt.⁷ Aigner Károly azt írta, hogy Bucsánszky 1848-ban „Pozsonyból ide költözködve (ti. Pestre) hozta magával nyomdakészletét, amelyikkel Pozsonyban csak rövid ideig működött”.⁸ Firtinger Károly szerint Bucsánszky 1849-ben Pesten alapította nyomdai üzetét.⁹ Ezt ismétli Novák László 1928-as nyomdásztörténete is.¹⁰ A Bucsánszky-féle kiadó történetével kapcsolatban az egyébként pedáns Pogány Péter is bizonytalan.¹¹ Pedig Fitz József igen alapos munkájában már 1948-ban helyesen állapította meg, hogy valamikor 1848-ban Pesten kellett Bucsánszkyknak nyomdát alapítania.¹² Fitz ezt az állítását a könyvészeti anyagra, a nyomdai impresszumokra alapozta.

Ahhoz viszont, hogy ennél pontosabb ismeretekhez jussunk, levéltári kutatásokra volt szükség. Sajnos, azonban az elsőrendű források, a nyomda és a kiadó iratanyaga 1945-ben, illetve az azt követő években teljes egészében megsemmisült. Így csak a különböző hatóságok ügyintézése során keletkezett, Bucsánszkyra vonatkozó anyagok felderítésére számíthattunk. Ezt a kockázatos — mert esetleg túl kicsiny hatékonyságú — munkát mégis vállalnunk kellett. Azt reméltük ettől, hogy ha hősünk előéletét, korábbi működését, törekvéseit, jellemét megismerjük, ez segít majd kalendáriumkiadói tevékenységének megértésében is. Kőnyebben tudjuk értelmezni szándékait, céljait, elképzeléseit, stílusát, módszereit. Az első magyarországi tömegolvasmányokat termelő vállalkozás keletkezésének aprólékos történet-szociológiai vizsgálatából ismereteket nyerhetünk egy új típusú társadalmi kommunikációs rendszer genezisére vonatkozóan. A továbbiakban kutatásaink első eredményeit adjuk közre.

Bucsánszky mint pozsonyi könyvkötő és könyvkiadó. Bucsánszky Alajos 1802-ben született Egerben és a római katolikus hitben nevelkedett. Szüleiéről, családjáról, iskoláiról, vándoréveiről nincsenek ismereteink. Biztosat csak 1828-tól tudunk róla. Ekkor telepedett le Pozsonyban, mint könyvkötő. 1831-ben vették fel a városi könyvkötő céhbe, egyszersmind a városi polgárok sorába.¹³ Abban az időben, jölehet a nagyobb városokban már voltak könyvkereskedők, mégis a könyvkötők az évszázados gyakorlatot folytatva még foglalkoztak könyvkereskedéssel is. Így Bucsánszky mint pozsonyi könyvkötő, kezdettől nagyban űzte a könyvkereskedést. Könyvkiadással, önálló kiadók még nem lévén, kisebb részben a nyomdák, nagyobb részben a könyvkereskedők foglalkoztak. Bucsánszky harmadik működési területe így a könyvkiadás volt. Már a 30-as évek elejéről ismerünk kiadványokat, amelyek impresszumán ezt olvashatjuk: „Bucsánszky Alajos sajátja”.

⁷ BALLAGI Aladár: *A magyar nyomdászat fejlődése — 1472—1877.* Bp. 1878.

⁸ AIGNER Károly: *A magyar nyomdászat fejlődése a XIX. században.* Corvina, 1889. 15. sz. 57.

⁹ FIRTINGER Károly: *Ötven esztendő a magyarországi könyvnyomtatás múltjából.* Bp. 1900. 168.

¹⁰ NOVÁK László: *A magyar nyomdászat története.* Bp. V. k. 30.

¹¹ 1978-ban írt, igen gazdag tartalmú monográfiájában Pogány először homályban hagyja, hogy mikor és hol alapította Bucsánszky a nyomdát, majd úgy fogalmaz, mintha 1847-ben már Pesten üzemelt volna a nyomda. POGÁNY Péter: *A magyar ponyva tüköre.* Bp. 1978. 296. 1983-ban viszont már úgy ír, mintha Bucsánszky már 1845-től pesti kiadó (és nyomdász ?) lett volna. *Riadj Magyar!* Bp. 1983. (Szerk. POGÁNY Péter) 494.

¹² FITZ József: *A magyar nyomdászat 1848—49.* Bp. 6. n.

¹³ F6v. Lvt. PVTi. 1847/16900.

Nem tudjuk, hogy Pozsonyban való megtelepedésekor Bucsánszky milyen tőkével, vagyonnal indult. 1847-ben, amikor Pestre telepedett át, kb. 40 ezer pengőforint értékű vagyona volt.¹⁴ A Helytartótanácsához 1847-ben beadott folyamodványában ezt írja magáról: „Közel 16 éve, hogy szab. kir. Pozsony városban mint polgári könyvkötő és kiadó foglalatloskodván ezen egész idő leforgása alatt mind erkölcsi magam viselete, mind pedig ügyességemre nézve nem csak az említett város közönségének, de az egész vidéknek teljes megelégedését megnyerni szerencsés valék.” Ezt sok-sok mellékelt bizonyítvánnyal tanúsítja. A pozsonyi könyvkötő céhnek 8 évig ő volt az elöljárója, s tagja volt a pozsonyi polgári vadászcsapatnak is.¹⁵

Bucsánszky tehát vagyonos, sikeres és tekintélyes polgárnak számított. Vagyoni gyarapodását leginkább sikeres kiadói tevékenysége alapozta meg. Latin, magyar és szlovák nyelvű műveket egyaránt adott ki, de eleinte főként német nyelvű kiadványai voltak. A szellemi élet erős magyarosodásával, a magyar nyelvű olvasmányok iránti kereslet növekedésével párhuzamosan a 30-as évek végétől a hangsúly áttevődött a magyar nyelvű munkákra.

Igyekezünk összegyűjteni Bucsánszky 1848 előtti kiadványait. Ezek néhány alaptípusba sorolhatók. Megjelentetett magyar, német és latin nyelvű iskolai tankönyveket, köztük abc-s könyvet, szépírási gyakorlatot, latin és német nyelvgyakorló könyvet, de főleg általános földleírásokat és magyar históriát. (Az első, egész Földet bemutató atlaszt is ő adta ki.) Az iskolai könyvek két utolsó fajtája csak részben készült iskolai használatra, s már átvezet a kiadványok másik csoportjához, az ismeretterjesztő könyvekhez. Ezek többsége is földleírás, s a magyar történelemről írott könyvecske. A harmadik típusba a vallásos kiadványok tartoznak: katolikus imakönyvek, bibliai történetek, szentek élete, ájtatos olvasmányok, sőt képes biblia is. Adott még ki különböző korcsoportoknak szánt gyermekolvasmányokat, nevelő célzatú elbeszéléseket is. Végül ő adta ki igen szép kötésekben latinul és magyarul a magyar országgyűlések naplóit, írásait, törvénycikkeit 1811-től kezdődően.

Meglepő, hogy a későbbi ponyvagyáros egyetlen, igazán ponyva jellegű kiadványt sem hozott piacra.¹⁶ (Ha mint könyvkötő valószínűleg forgalmazott is ilyet, könyvészetileg ezt nem tudjuk bizonyítani. Csak néhány hagyományos ponyvai história német nyelvű kiadásának találtuk némi nyomát.) Amikor 1847-ben a pesti könyvkötő céhbe való felvételéért folyamodott, akkor még joggal írhatta: „Számos erkölcsi és átalján közhasznú könyveket saját költséggemre nyomtattam.”¹⁷

Miként jellemezhetjük ezt a kiadói tevékenységet? Mia közös jellemzője ezeknek a kiadványoknak? Ha még nem is igazi tömegkiadványok, de már mind viszonylag kiterjedt és biztos vevőkörre számíthattak. Az iskolai könyveknél ez természetes. A szép kiállítású országgyűlési kiadványok 18 forintos magas áruk ellenére is a közintézmények és a politizáló réteg részéről biztos vevőkre számíthattak. Az ismeretterjesztő művek iránt éppen a 30-as évektől nőtt meg

¹⁴ Főv. Lvt. PVTi. Engedélyek, 1848/32 és PVTi. 1850—52/3045.

¹⁵ Főv. Lvt. PVTi. 1847/16900.

¹⁶ Nem tarthatjuk ugyan teljesen kizártnak, hogy Bucsánszky Pozsonyban is adott ki ponyvairatokat, de itt ismertetett kiadói profilja és 1844-es árjegyzéke ismeretében ez nem látszik valószínűnek. Nem tudjuk, mire alapozza Pogány Péter azt az állítását, hogy Bucsánszky már Pozsonyban „felhívja magára a magyar és német ponyvavevők figyelmét”. Pogány Péter: 1978. i. m. 296.

¹⁷ Főv. Lvt. PVTi. 1847/16900.

ugrásszerűen az érdeklődés. Fokozottan vonatkozott ez a föld- és országleírásokra. Ezt a műfajt a felvilágosodás óta már kedvvel úzták a magasabb tudományok emberei is, de a populárisabb kiadványok létrehozásában, terjesztésében fontos szerepe volt Bucsánszkyknak (ha nem is beszélhetünk úttörésről). A népszerű magyar történeti munkák szintén igen keresettekké váltak a kibontakozó liberális nacionalizmus hullámán. E téren Bucsánszky kifejezetten kezdeményező volt. Péczely József: *A magyarok története* . . . című rövid népszerű művét egy évvel megelőzve 1836-ban jelentette meg, Magyarország történetjének rövid leírását mindössze 8 krajcárért, s ezt újabbak követték: Bedő Pál: *Magyarok története a vezérek és a királyok képeivel*; Lányi Károly: *Magyar nemzet története; Attíla hunok királyának élete* stb. (Igaz, hogy mindezek színvonala elmaradt a tudós debreceni tanár munkájától.)

A katolikus ájtatos irodalomnak ugyan régebben is volt hagyományos piaca, de a századvégtől javuló katolikus — és állami — iskolázás most kezdi éreztetni hatását. Lényegesen nő az ájtatos irodalom iránti kereslet. Ennek kielégítéséből Bucsánszky derekasan kivieszi a részét. Az illusztrált bibliai történetek, a *Képes Biblia* kiadása újító kezdeményezés volt. Sőt a kicsiny, olcsó fametszetes szentképekcskék tömeges kiadása is újszerű volt. (Egy részük színezve jelent meg.)

A kifejezetten gyermekeknek szóló olvasmányok iránt szintén a harmincas és a negyvenes években élénkült meg az érdeklődés. A gyermekekhez való újfajta viszonyban szerepe volt a felvilágosodás lassú hatásának, de a biedermeier-kor család- és gyermekkultuszának is, amely német földről érkezett hozzánk. Bucsánszky ezen a területen is elébe ment az igényeknek. Egy évvel Bezerédj Amália nagy sikerű *Flóri könyve* után kezdte el gyermekkönyvek kiadását. Ezek részben fordítások németből (Glatz Jakabtól a 2—4 éveseknek szóló *Elbeszélő atya* és az *Elbeszélő anya*), részben eredeti alkotások voltak. Beöthy Zsigmondtól a *Koszorú* (1837) és a *Beszélytár* (1839—42, 6 füzetben) a hazai gyermekirodalom legelső művei közé tartoznak.

Kiadta még Peregriny Elek jeles pedagógus fordításában Campe: *Amerika felfedezését*, s az eredeti angolból fordítva a *Robinsont* is.¹⁸ A kiadott művek többsége tehát új, növekvő igényeket elégített ki, s jelentős részük újszerű is volt. Mi sem bizonyítja jobban, hogy kiadónk valóban széles felvevőpiacra találó műveket jelentett meg, mint az, hogy legnagyobb részük 4—5, sőt olykor több kiadásban is megjelent. Ez leginkább az ismeretterjesztő művekre vonatkozik.

Bucsánszky a reformkori olvasóközönség leggyorsabban gyarapodó rétegét vette célba. Nem a vásári ponyvára termelt, hanem a kisebb pénzü olvasóknak. Az előszavak tanúsága szerint is a művelődni kezdő, emelkedni akaró, vidéki, kispolgárosodó csoportoknak, a kisértelmiségnek, a magyarosodó városi rétegeknek, az alacsonyabb sorból származó tanulófjúságnak az igényeit igyekezett kielégíteni.

Fokozatosan találta meg e rétegek igényeinek megfelelő formákat. Vizsgálódásunk során arra törekedtünk, hogy kézbe is vegyük a Bucsánszkyknál megjelent könyveket. Ennek alapján úgy látjuk, hogy a harmincas években még rangosabb kiállítású kiadványai voltak. Ezek finom papíron, jó kötésben, sokszor bőrkötésben jelentek meg, aranyozott betűkkel, acélmetszetű vagy litografált, gyakran színezett képekkel. Amikor Toldy Ferenc a *Figyelmezőben*

¹⁸ SZENTKUTY (DRECHER) Pál: *Régi magyar gyermekkönyvek 1538—1875*. Bp. 1934.

örömmel üdvözli a Bucsánszkyknál megjelent újabb magyar könyvet, mert úgymond ez „azt jelenti, hogy Bucsánszky Alajos a magyar irodalom részére meg van nyerve”, akkor ehhez azt fűzi hozzá: ennek „csak örülhetni, mert mind ezen igen csinosan kiállított kötetek, mind némely elébbi kiadásai éppen nem szűkkeblű s szűkmarkú könyvárusra mutatnak. Legyen üdvöz!”¹⁹

Kiadónk a harmincas évek végén, jóllehet könyveit szebb kötésben s színesebb képekkel is hirdeti, mégis inkább már arra törekszik, hogy ezek minél olcsóbban, egyszerű formában, de nagy példányszámban jelenjenek meg. Még a negyvenes évekből is megcsodálhatjuk könyvkötő művészetének egy-egy szép produktumát, de ekkor már könyvei nagy részét olcsó kötésben, vékony kék borítóval adja el. Az igazi fordulat, a nagy újítás 1843-ban következett be. Ekkor jelentette meg Bucsánszky az első fametszetekkel gazdagon illusztrált kiadványt.

A fametszet mint illusztráció nem volt éppen új, hiszen a könyvnyomtatás kezdete óta alkalmazták.²⁰ A XIX. század első felében viszont Európa-szerte virágzásnak indult ez a műfaj. A változás a XVIII. század végén Angliából indult el, ahol Thomas Bewick jelentős újításokat vezetett be a fametszés technikájában. Korábban a nyomódúc hosszában vágott körte- vagy bükkfából készült, tehát lapdúc volt. Bewick száldúcot használt, keresztben vágott keményebb puszpángfával dolgozott. Így a vonalakat pontosabban lehetett visszaadni, s általában pontosabb képet kaphattak. Ugyanakkor finom pontokkal, vonalakkal különböző tónusértékeket, festői hatást lehetett elérni. A fametszés technikája több kifejezőmodulációra vált alkalmassá. S ami szintén nagyon fontos, tartósabb lett a dúc. Tehát egy dúcra sokkal több másolat készülhetett. A fametszet különösen alkalmas volt illusztrálásra, mert a szedéshez hasonlóan magasnyomású volt, s a laptükörbe helyezve a szöveggel egyszerre lehetett nyomni. A világ első illusztrált ismeretterjesztő hetilapja az 1832-ben induló Penny Magazin így érthette el a kétszázézeres példányszámot.²¹ Sorra jelentek meg az újabb filléres ismeretterjesztő magazinok, majd 1842-ben megindult a világ első képeslapja, az Illustrated London News, amelynek szintén tónusos fametszessel készültek az illusztrációi.²² Ez a laptípus is gyorsan terjedt. Ami a könyveket illeti, Németországban pl. az 1830-as évektől Moritz v. Schwind, és Ludwig Richter, majd később Adolf v. Menzel nép- és gyermekkönyvekben, valamint történeti tárgyú munkákban vitték diadalra a fametszés új eljárását.²³

¹⁹ *Figyelmező*, 1838. 352.

²⁰ Az illusztrációkkal és a fametszéssel kapcsolatban felhasznált legfontosabb munkák: SZENTKUTY Pál: *A könyvillusztráció*. in: Tíz írás a nyomdászatról, Hungária Könyv 9.: NOVÁK László: *A grafikai sokszorosító művészetek*. Grafikai Művészetek Könyvtára, I. Bp. 1925.; PUSZTAI Ferenc: *Nyomdászati enciklopédia*. Bp. 1902.; TEVAN Andor: *A könyv évezredes útja*. Bp. 1973. 263–280.; VARGA Nándor Lajos: *A fametszet*. Bp. 1940.; NAGY Zoltán: *A magyar litográfia története a XIX. században*. Bp. 1934.; PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig*. Bp. 1951.; GERSZI Teréz: *A magyar kőrajzolás története a XIX. században*. Bp. 1960.; KŐSZEG Ferenc: *Magyar folyóiratillusztrációk, 1830–1848*. In: *Művészet Magyarországon 1830–1870*. Katalógus I. Bp. 1981. 137–148.; RADNÓTI Sándor: *Magyar folyóiratillusztrációk 1849–1867*. In: i. m. 149–155.

²¹ UGRIN Aranka: *Közhasznú ismereteket terjesztő hetilapok a reformkorban*. MKsz 1975. 139.

²² KŐSZEG Ferenc: i. m. 146.

²³ SZEMZŐ Piroska: *Peter J. N. Geiger és Heckenast Gusztáv könyvillusztrációink történetében*. Bp. 1942. 6.

A nyomtatott könyvek, sajtótermékek ugyan eddig is hozhattak s hoztak is képeket, most azonban ugrásszerű változás következett be a nyomtatott kommunikáció szerkezetében. Tömegesebbé, hangsúlyosabbá, mindennaposabbakká lettek a szöveghez szorosan kapcsolódó képek. Haiman György egyenesen azt mondja, hogy „a XIX. században a nyomtatott kommunikációnak egy második szakasza a szöveges—képes közlés korszaka kezdődik”.²⁴ Véleményünk szerint ebben a szakaszban a szöveges—képes közlésmódnak — több más tényező mellett — óriási szerepe lesz a tömegkönyv s egyáltalán a tömegkultúra kialakításában.

Nálunk Bucsánszkyknak mint kiadónak nagy érdemei voltak a fordulat, a szöveges—képes közléstípus kezdeményezésében. Egészen frissen, mindenkit megelőzve vette át a mintát, s alkalmazta mind a könyvek, majd ponyvafüzetek, mind a kalendáriumok kiadásában. Újításra érzékeny szellem kellett ahhoz, hogy észrevegye az új fametszési technika által megnyitott lehetőségeket. A reformkorban ugyanis az igényesebb magyar közönség nem kedvelte a fametszetet. Hiába taglalta pl. Mayer István 1835-ös cikkében a fametszet előnyeit,²⁵ az előkelő és divatos illusztrációs műfaj a réz-, majd acélmetszet maradt, végül a litográfia lépett a helyükbe. Igazán nagy példányszámú nyomásra azonban ezek nem alkalmasak. A negyvenes évek legnépszerűbb kórajzait is legfeljebb 1000—2000 példányban nyomták. Az önkényuralom korában, amikor a divatlapok, képeslapok példányszáma kétezer fölé megy, akkor lesznek majd kénytelenek átváltani a fametszetes illusztrálásra.²⁶ Az acélmetszet és a litográfia egyébként meg is drágította a kiadványokat. A kassai nyomdász, Werfer számítása szerint míg egy fametszetű munka 8—10 tallérba került, addig a litográfia 6—10 P. forintba.²⁷ Ahhoz, hogy a fametszetekkel illusztrált művek sikert érjenek el, a fametszés technikai újdonságának össze kellett találnia a kevésbé igényes, kisebb pénzü olvasóközönség gyarapodásával. S kellett hozzá az a vállalkozó, aki megérezte, hogy az olvasóközönség milyen rétegeinél lehet sikert elérni az új technikával.

Bucsánszky 1848-ban jelentette meg a *Magyarok története a vezérek és a királyok képeivel* című kiadványt, amelynek 130 lapján 46 fametszetes illusztráció volt. (32 portré, 10 ütközet és 4 városkép.) Szövegközi képekkel ilyen sűrűn ellátva, nagy példányszámú magyar könyv még nem jelent meg. (Minden harmadik lapra jutott egy kép.) Ráadásul szinte csak hazai metszeteket tartalmazott. A magyar könyvtörténet eddig kéllően nem értékelt mozzanata ez. (Gondoljunk arra, hogy az *Ábrázolt Folyóirat*, amely *Képes Újság* címen hetilappá alakult, egyéves fennállása alatt 1848-ban csak 52 hazai metszetet közölt.)²⁸ Maguk az ábrázolások csak részben jelentenek újdonságot, mert a portrék jobbára az 1664-es magyar történelmi arcképcsarnok, a *Mausoleum* századok során elég sokat másolt képeinek változatai.²⁹ A „*Magyarok története . . .*” nagyon nagy könyvsiker lett. Még ugyanabban az évben újra ki kellett adni, s 1848-ig hat kiadásban jelent meg. Valószínűleg sokezeres összpéldányszámot ért el. (Annak ellenére, hogy a szövege elég lapos.)

²⁴ HAIMAN György: *A könyv műhelyében*. Bp. 1979. 104.

²⁵ MAYER István: *Fametszés*, Honművész, 1835. 86. sz.

²⁶ GERSZI T.: i. m. 45. és 77. A néplapként indult, eleve nagy példányszámú Vasárnapi Újság 1854-es indulásától kezdve fametszetekkel jelent meg.

²⁷ FITZ J.: i. m. 113.

²⁸ DEZSÉNYI Béla: *Az első magyar képes hetilap*. MKsz 1940. 17—35.

²⁹ RÓZSA György: *Magyar történetábrázolás a XVII. században*. Bp. 1973.

A siker után kiadónk újabb, fametszetekkel bőven illusztrált ismeretterjesztő, vallásos és gyermekkönyveket jelentetett meg puha kötésben, s egyre olcsóbban, 10—40 krajcáros áron. 1846-ban adta ki például Lányi Károly: *Magyar nemzet történetei* című munkáját. A 320 oldalas könyvben 58 kép van. (Az első 190 oldalon, Szapolyai királyságáig 47. Tehát minden négy oldalra jut egy kép.) A képek között már csak elvétve akad statikus portré. A többségük mozgalmas, sokalakos, képzeletmozdító jelenet. A magyar történelem szinte teljes tablója látható itt Attilától, Árpádtól, a vérszerződéstől kezdve.

Nem ez a legelső magyar történeti illusztráció-sorozat a reformkorban, hiszen megelőzte ezt a híres bécsi mester, Peter Johann Nepomuk Geiger 1842. és 1844. között kb. 600 példányban megjelent mappája. Ebben a kőrajz-sorozatában az élelmes grafikus a honfoglalástól a vegyesházi királyokig dolgozta fel a magyar történelem fontosabb eseményeit.³⁰ A Bucsánszky-kiadványban ennél teljesebb a sorozat. Egészen Buda visszavételéig igen sok kép van, s még azután is tartalmaz a könyv négy képet. Az utolsó illusztráció a napóleoni háborúkhöz készült. A példányszám pedig összehasonlíthatatlanul magasabb, mint Geiger sorozatáé.

A fametszetek egyébként mindkét említett Bucsánszky féle könyvben nagyon jó munkák, helyenként művészileg is kifejezetten kvalitatásosak. A tónusos fametszés legelső magyarországi darabjai közé tartoznak. Szerzőjük Mihalovics pozsonyi fametsző. (A képeken ilyen feliratok vannak: Mihalovits, Mihalovits in Pressburg, J. M.) Nem tudjuk biztosan, de gyaníthatóan a metszetek nagy részének az eredetijét is Mihalovits rajzolta. A magyar művészettörténet semmit sem tud róla, nem tartja számon.³¹ Igaz, hogy az egész XIX. századi fametszés története feldolgozatlan. A Morelli Gusztáv előtti korszakból csak néhány fametsző nevét ismerjük, de róluk sem tudunk semmi biztosat, munkásságukat érdemben nem ismerjük.³² Mihalovics történelmi illusztrációit is egybe kellene vetni Geiger említett sorozatával, s Landerer és Heckenast 1845-ös fametszetes mintakönyvének történeti metszeteivel.³³ Ennek elvégzése előtt is megalapozottan állíthatjuk azonban, hogy Mihalovics a tónusos fametszés legelső magyarországi mestere, s a teljes magyar történelmet illusztráló első metszetsorozat megalkotója.

A könyvek a pozsonyi Belnay-nyomdában készültek, tehát ez a nyomda megelőzte Landerer és Heckenast vállalatát az új típusú fametszetek tömeges alkalmazásában. Mindezek szervezője és kiadója pedig Bucsánszky Alajos, aki tehát azon túl, hogy általában a szöveges—képes közlés kezdeményezője, a teljes magyar történelmi illusztráció sorozat megrendelője és nagy példányszámú forgalmazója is. (A történelmi tabló egyébként megérdemelne egy eszmetörté-

³⁰ GERSZI T.: i. m. 4.; GALAVICS Géza: *A történeti téma*. In: *Művészet Magyarországon 1780—1830*. Katalógus. Bp. 1980. 71.; CENNERNÉ WILHELM Gizella: *A történeti festészet ábrázolási típusai*. Művészet Magyarországon 1830—1870. I. 48.

³¹ Egyedül LYKA Károly említi Huszka Lajos társaságában mint a tónusos fametszés főmesterét és kezdeményezőjét Pesten, az 1850-es években. Ennél többet azonban lényegében ő sem tud róla. LYKA Károly: *Nemzeti romantika — Magyar művészet, 1850—1867*. Bp. 1982. 130—131.

³² Amit erről NOVÁK (i. m. V. 118—119.), FIRTINGER (i. m.), RADNÓTI (i. m.), PUSZTAI (i. m.) és mások is mondanak az esetleges, töredékes, s nem is tűnik mindig megbízhatónak. Olyan alapos, szociológikus szemléletű kutatásra lenne szükség, mint amit a kőrajzolásról GERSZI T. végzett (i. m.).

³³ HAIMAN György: i. m. Landerer és Heckenast urak metszvényei. 100. Lepakolt metszvények mintája Landerer és Heckenast könyvnyomó intézetéből.

neti elemzést is, hogy ti. mennyiben egyezik a hagyományos magyar nemesi történetiszemlélettel, van-e benne új elem, s milyenek a hangsúlyai, sztereotípiái stb.)

Bucsánszky kiadványai a negyvenes években egyre jobban tért-hódítottak a vásári ponyva és a magas kultúra közötti széles sáv szaporodó olvasóközönségénél. E kispolgáriasodó rétegek igényeinek, lehetőségeinek, műveltségének, ízlésének, érdeklődésének feleltek meg leginkább ezek a fametszetekkel gazdagon illusztrált, nem túl magas színvonalú, leginkább a magyar történelmet bemutató, népszerűsítő, papírkötésű, olcsó könyvecskék.

Az olcsó ár és a nagyszámú kép biztosította a Bucsánszky-kiadványok kelen-dőségét. A növekvő példányszámok pedig lehetővé tették a még olcsóbb elő-állítását. Az olcsó előállításához hozzájárult még az, hogy szerzői díjakra is keveset kellett fordítani. A kiadványok jelentős része fordítás. Az eredeti művek szerzői között pedig nem találunk egyetlen, valamennyire is ismert nevet sem. Bucsánszky takarékoságára, s intellektuális szemhatárára is jellemző, hogy leginkább kezdőkkel dolgoztatott. Legtöbbet foglalkoztatott szerzője Bedeő Pál (pl. *Szentek élete*, *Magyarok története*, *Általános földleírás*), ekkor még pap-növendék, később révfülöpi plébános. Legrangosabb a *Magyar nemzet történetei* című mű írója, Lányi Károly, a nagyszombati líceum természettan tanára.

Az 1840-es évek itt bemutatott sikeres vállalkozásai — amelyek nagy lépést jelentettek az igazi tömegkönyvek felé vívó úton — megnövelték Bucsánszky anyagi erejét és önbizalmát. Nem az óvatos, szerény biztonságra törekvő céhes mesterek fajtájából való volt, hanem dinamikus, vállalkozókedvű üzletember, minden újra nyitottan, benne az élet áramában, érzékelve és megragadva az új lehetőségeket.

A pesti üzlet és a nyomdaalapítás. A tömegkönyvkiadás létrejöttének, hatékony működésének elengedhetetlen feltétele, hogy a kiadói vállalkozás, a nyomdai kapacitás és a terjesztőhálózat megszervezése egy kézben legyen. Bucsánszkyknak is, ha vállalkozását tovább akarta fejleszteni, erre kellett törekednie. Mindenekelőtt saját nyomdát kellett szereznie. Ezt azonban igen ne-héz volt megoldani, lévén a nyomdaalapítás joga a király által adható privilégium. Bucsánszky mindenesetre kereste a lehetőségeket.

1847-ben „üzletének tágabb tért nyitandó” — ahogy a Helytartótanács-hoz beadott kérelmében maga indokolta, áttelepedett Pestre, a polgárosodó ország szellemi központjába, a kapitalista vállalkozások centrumába. Házat vásárolt kb. 5000 forintért a józsefvárosi Tavaszmező utcában, majd némileg megkerülve a törvényes utat, 1847. július 9-én pesti polgárjogot nyert.³⁴ Bucsánszky polgári jogállását tekintve a könyvkötő céh mestere volt. A pozsonyi céhből elbocsát-tatván a pesti könyvkötő céhbe kellett felvétetnie magát.³⁵ A dolog nem ment simán. A pesti könyvkötők féltek a konkurenciától. A feudális céhes szellem ütközött itt össze a kapitalista stílusú vállalkozó törekvéseivel.

Bucsánszky 1847. augusztus 22-én fordult kérelmével a felsőbb hatósághoz, a Helytartótanács illetékes Városi osztályához. A kérelmet 15 db melléklettel támogatta meg. A Helytartótanács már augusztus 24-én intézkedett: a folya-modvány a „Városi Tanács-hoz, az illetők kihallgatása mellett, véleménye

³⁴ Főv. Lvt. Pest Város Tanácsülési jegyzőkönyv, 1847. júl. 9. 11936.

³⁵ Bucsánszky pesti könyvkötő jogával kapcsolatos iratok: Országos Levéltár (OL), Helytartótanács, 1847/36435, Városi osztály, 36. kútfő, 590, ill. 1848/6948, Városi osztály, 36. kútfő, 94.; Főv. Lvt. PVTi. 1847/16900, 1848/1124, 4550 és Engedélyek, 1848/32.

kíséretében teendő körülményes tudósítás végett ezennel visszavárolag át-tétetik". Nem mondhatni, hogy a Városi Tanács elsiette a dolgát. Csak 1848. január 22-én tűzte a tanácsülés napirendjére az ügyet. Addig tartott az illetők, ti. a könyvkötő céh véleményének kihallgatása. (Közben Bucsánszky nem győzővén várni a választ, megnyitotta ideiglenes boltját az Országút 640. sz. alatt. Itt árulta többek között első pesti kiadványát, a Landerer és Heckenastnál nyomott, 1848-ra szóló *Új képes naptárt.*) A tanácsülésen fogalmazott, a Helytartótanácsnak „teendő körülményes tudósítás” egyrésztől megismétli Bucsánszky kérelmének főbb tételeit, másrésztől előadja a könyvkötő céh ellenkezését. Felsorolják az átköltözés alaki szabálytalanságait, majd a feudális, vállalkozásidegen céhes szemlélet jegyében így érvelnek:

„a folyamodót, mint saját állításakint vagyonos embert lakóhelyének megváltoztatására, jobblétének előmozdítása nem kényszerítheti; s mind ezen okoknál fogva a céhszabályok illy esetekrei rendelkezéséhez szigoruan ragaszkodva folyamodó Bucsánszky Alajost kérelmétől egyszerűen elmozdítani kéri”.

A Városi Tanács „kísérő véleménye” pedig ezek után ily határozottsággal fogalmaztatott:

„Valljon tehát illy körülmények között Bucsánszky Alajos kérelmének hely adassék-e vagy sem fenséges cs. kir. főhercegséged és a nagyméltóságú m. kir. Helytartótanács kk. határozata alá terjesztjük.”

A tanács e véleményes jelentését végül február 8-án postázták is. A Helytartótanácsnál Bucsánszkyknak lehettek pártfogói, mert már a február 15-i ülésen úgy határozta, hogy a Városi Tanács a könyvkötő céhet folyamodónak „mesterei sorába leendő felvételére utasítsa!” A pesti tanács március 17-i ülésén foganatosította a döntést.

Bucsánszky a forgalmas Kerepesi úton, az 1508. sz. alatti Westermayer-féle házban, a Fehérló Szálló mellett bérelt műhelyt és üzletet. Sorra adta ki még mások nyomdáiban nyomott kiadványait. Hamarosan azonban lehetőségére nyitott saját nyomda nyitására is.³⁶ Ez eddig még a céhes mesterek sorába jutásnál is körülményesebb volt. 1772 óta ugyanis nyomdát csak királyi szabadalommal lehetett nyitni, s ha sikeres volt is a folyamodás, az engedélyezési procedúra néha évekig is eltartott. A forradalom utáni új sajtótörvény azonban mindenki számára szabaddá tette a nyomda nyitását, aki bizonyos összegű kauciót (fővárosban 4000 pengőt) is tudott tenni.

Bucsánszky ismét bizonyosságát adta, hogy élni tud az új lehetőségekkel. Alig szentesítette a király április 11-én az új törvényeket, köztük a XVIII. tc.-t, a sajtótörvényt, május elején máris működő nyomdájáról érkezik jelentés a Belügyminisztériumhoz. Méghozzá az 1848-ban kibocsátott kiadványok mennyisége azt mutatja, hogy gyorsajtójának kellett lennie. Ilyen nyomdagépet 1—2 hét alatt nemigen lehetett beszerezni, tehát valószínű, hogy Bucsánszky igen hamar, már a sajtószabadság hírének első szellőjére a legnagyobb gyorsasággal nyomdagépek után nézett. Sőt, igencsak szabadosan élt a sajtószabadsággal. A nyomdát megnyitotta, de a kauciót elfelejtette letenni. A lassú, nehéz-

³⁶ Bucsánszky pesti nyomdaalapítására vonatkozó iratok: OL. 1848—49-i minisztériumi levéltár, Bm. közösen kezelt ált. iratok, 1848. mutatókönyv, 2149.; Bm. rendőri 1848, 2. kútfő, 203. tétel; Főv. Lvt. PVTI., 1848/9038, 9829, 10712, 11247, 17722, Engedélyek, 1848/32.

kes ügyintézésben bízhatott, hogy mire eljárnak ellene, a kaució egy részét már meg is termeli a nyomda. Az új kormányzat azonban viszonylag hamar intézkedett s igen szigorúan. Mint azt Lechner István városkapitány segéd jelentette, Bucsánszkynek június 27-én „meghagyatott, hogy 3 nap alatt a törvényszabta kellékeknek eleget tegyen, de Bucsánszky Alajos e meghagyásnak meg nem felelt, mire . . . a Kerepesi úton a Westermayer féle 1508. sz. házban levő nyomdáját e f. évi júl. 3-án déli 12 órakor bezártam”. Bucsánszky másnap a tanácsülés előtt személyesen megjelent, a kauciót letette (részben készpénzben, részben kötelezvény formájában, Tavaszmező utcai házára terhelve), mire nyomdáját megnyitották.

Bucsánszky vállalatának útkeresése. Bucsánszky kiváló üzletember volt. Vállalkozó kedvű, célratörő, akit leginkább csak a gyors üzleti haszon érdekelt. Korábban mint kiadót, de ezután mint nyomdatulajdonost sem kísértette meg az önzetlen irodalompartolás szeszélye. Nem befolyásolták ilyen vagy olyan elvek, elkötelezettségek. Tartósan csak egy nézetrendszer volt rá hatással a magyar nacionalizmus, 1830 és 1880 közötti minden alakváltozásával együtt. A harmincas évek végétől kiszolgálta a magyar liberális nacionalizmus történeti érdeklődését. (Ezért látja úgy a vele foglalkozó Pogány Péter, hogy Bucsánszky őszinte hazafi.)³⁷ Mindamellett igen óvatos volt. 1848-ig kiadott munkáiban vigyázott rá, hogy hű alattvalónak lássék. A nála megjelent történeti munkák kifejezetten aulikus szemléletűek. Pestre költözésekor írt folyamodványában is hangsúlyozza, hogy mindig a cenzúrai intézet korlátai között igyekezett a nagyközönséget szolgálni. Ugyanekkor négy különböző egyházi méltóság ajánlólevelét is mellékelni tudta, kanonoktól a prímásig. (Ezért ítél felőle a főként későbbi bűnügyi ponyváival foglalkozó Békés István úgy, hogy klerikális és aulikus.)³⁸ Valószínűleg sem igazán őszinte hazafi, sem aulikus nem volt, inkább csak jószimatú, számító üzletember. Hosszú távon, a harmincas évek végétől a magyar nacionalizmusra tett, de mindenkor figyelt az idők változásaira is.

A forradalom és szabadságharc alatt több, a forradalom céljait szolgáló verses ponyvafüzetkét jelentetett meg. (Jelenlegi könyvészeti ismereteink szerint ezek voltak első ponyvaformátumú kiadványai.) 1848 júniusától december végéig 15 ilyen füzetke jelent meg Bucsánszkyknál, majd Buda bevétele után még egy.³⁹ Egy kivételével mindnek Putnoki József volt a szerzője. A versek egy része agitatív céllal párbeszédés formában adja elő a forradalom eseményeit. Van itt rációk elleni toborzó, szó van Rózsa Sándor szabadcsapatáról, Lamberg és Latour haláláról, az áruló Zichy gróf felakasztásáról, s a nagy Kossuth Lajosról. A versek igen harcosan vállalják a szeptemberi fordulat utáni forradalmi eseményeket is, s erőteljesen királyellenes hangot ütnek meg.

E tény fölött igen nagyvonalúan siklott el Bucsánszky a Városi Tanácsnak, 1854-ben írott levelében:

„Nyomdámát soha forradalmi célokra felhasználni nem engedtem, s alólírtak nyomdája egyedül, amelyből a legnagyobb forradalmi zavarok alatt is kizárólag azon vallási és nevelési munkák kerültek ki, minél fogva, bár legesekélyebb nyomdai kihágás végett politikai tekintetben soha felelősségre nem vonattam.”⁴⁰

³⁷ POGÁNY P.: 1983. i. m. 494.

³⁸ BÉKÉS István: *Magyar ponyvapitaval.* Bp. 1966. 119. és 244.

³⁹ Ezek szövegét teljes terjedelmében közli a *Riadj magyar!* című válogatás. Bp. 1983. (Szerk. POGÁNY Péter).

⁴⁰ Főv. Lvt. PVTi. 1854/2498.

Ez azután már nem is igaz, mert a Pestre 1849 januárjában bevonuló osztrákok az 1849-re szóló Bucszánszky-naptárak közül a *Nagy képes naptár* és a *Kis képes naptár* még eladatlan példányaikat elkobozták, s további nyomását eltiltották. A *Nagy képes naptárt* „borítója hátsó részének s a 34-ik laptól 44-dikig szövegének gaz tartalma s bujtogató iránya miatt” kobozták el. A *Kis képes naptár*-nak a borítóját és a belső címlapját kifogásolták.⁴¹ Megjegyzendő, hogy Bucszánszky túljárhatott a rendőrség eszén, s nem minden példányt tudtak lefoglalni. A Szabó Ervin Könyvtárban ugyanis mindkét naptárából található egy-egy példány, amelyben a címlap kifogásolt része ki van cserélve a *Keresztény képes naptár* nem kifogásolt megfelelő részével.

Az ötvenes években Bucszánszky valóban tartózkodott a legkisebb ellenzéki ségtől is, de nem is kompromittálta magát az önkényuralom kiszolgáltatásával. Az idők változásával 1860-ban naptáraiban s külön röplapokon is kinyomtatja a sokáig tiltott Himnusz és Szózatot s más hazafias dalokat.⁴² 1867 táján a kiegyezés, a nemzet és uralkodója közötti megbékélés propagandáján ügyködik, de egyik 1868-as naptárában közli Kossuth Lajos Deákhhoz írott kiegyezés ellenes, ún. Cassandra levelét. Tekintettel a kiegyezés ellenes áramlatokra, megindítja a *Honvéd naptárt* és a *Kossuth naptárt*. Ezek még némi politikai töltéssel foglalkoznak a későbbi Kossuth-leveleket publikáló Bösözörményi László méltatlan meghurcolásával, halálával. Mire azonban a hetvenes évtized közepére a politika eljut a nagy pártfúzióig, minden aktuális politikai álláspont eltűnik a naptárakból, s marad a függetlenségi, szabadságharcos hagyomány religiózus ápolgatása.

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy Bucszánszky mint kiadó, minden súrlódást igyekezett kerülni a mindenkori magabiztos hatalommal, de semmiképpen sem fordult szembe a közhangulattal, s az erőteljes véleményáramlatokkal sem. Fő törekvése az volt, hogy minden tömeges igényt kiszolgáljon, kielégítsen a hatalom megszabta keretek között.

Kiadói stratégiáját már a negyvenes években a tömegesebb olvasói igények kielégítésére alapozta. Ezen az úton akart továbblépni Pesten is. Ezért kezdett az igazi tömegkiadványnak számító kalendáriumok kiadásába. Ezért kísérletezett nyomdaalapításától kezdve ponyvaformátumú kis fizetőkkel. A tartalom iránya, fajsúlya, színvonala egy darabig még kialakulatlan, bizonytalan volt. Az első ponyvai kiadványai a forradalmi ponyvák voltak. Az első naptárak a sok kuriózum ellenére még ismeretterjesztő jellegűnek is tekinthetők. 1851 végén a *Hölgyfutár* Hírharang rovatában még ezt lehetett olvasni:

„Bucszánszky nyomdatulajdonos jelenti, hogy a nép oktatását, művelését, mulattatását előmozdító jó magyar munkákat kiadni mindenkor kész. Népszerű írónkat figyelemzetni sietünk, a kedvező alkalomra és sok szerencsét kívánunk a vállalkozó szellemű kiadónak.”

Akadts is jelentkező. Így lett Tóth Kálmán első kiadója Bucszánszky. Ő állította ki a ponyvára Tóth Kálmán *Kinizsi Pál* című „népies” elbeszélő költeményét. Egyben azonban Tóth Kálmán volt az utolsó íróvendég Bucszánszky sajtóján.

⁴¹ Főv. Lvt. Pest Város Tanácsa, rendőri iratok, 1849/242, 271.

⁴² INDALI György: *Költésönkönyvtárak és olvasóköriek az abszolutizmus idején*. OSZK Évkönyve, 1968–69. Bp. 1971. 352.

Tudjuk, hogy az 1850-es évek elején komoly írói körökben — így Arany Jánosnál is — felmerült a ponyvairodalom regenerációjának, megújításának kérdése — mint a nép művelésének, felvilágosításának legalkalmasabb eszköze. Vajon milyen mechanizmusok működtek, hogy ebben a kibontakozó, megszorodó kalendárium irodalomban, a megújuló ponyvai olvasmányanyagban nem a színvonalasabb népies irányzatú irodalom, s nem is az alacsonyabb művészi színvonalú, de komolyan didaktikus szándékú „népirodalom” jutott uralomra?

Anélkül, hogy a kérdéskört sokoldalúan kifejtjenék, csak egyetlen szempontra utalunk. Az új, kapitalista viszonyok közötti ponyvapiacra — ellentétben a réggel — a kiadónak nem volt elég fenntartania magát. Nem volt elég régi, jól bevált műveket újra kiadni, s alkalmanként egy-egy újat. Rá volt kényszerítve a dinamikus, expanzív kiadói munkára. Ahhoz, hogy megállja a helyét a versenyben, bővítenie kellett termelését, ki kellett terjesztenie piacát, folyamatosan újdonságokkal kellett megjelennie. Ehhez pedig a piac igényeinek megfelelő, folyamatos termelésre volt szükség.⁴³ Nagy mennyiségben, iparszerűen, szabványosítottan, s főleg olcsón.⁴³

Említettük, hogy Bucsánszkyt csaknem kizárólag a gyors üzleti haszon érdekelte. Szükségszerűen olyan írókra, szerkesztőkre kellett találnia, akik az iparszerű termelés igényeinek megfeleltek. Természetesen ezek nem lehettek autonómiájukra valamit is adó autonóm művészek, s a produkció sem lehetett autonóm művészet. Bucsánszky legtöbbet dolgozó szerzője a Tatár Péter álneven író Medve Imre már régen a legismertebb írástudó volt a két hazában, füzetei átlagosan 30—40 ezer, de olykor 100—200 ezer példányban is elkelték, amikor még mindig szabványszerűen 5 forint díjat húzott minden ív prózáért vagy verselményért.⁴⁴

A közönségnél is inkább számított a tárgy érdekessége, mint az esztétikai minőség. Aranyt még az is megdöbbenetette, hogy Tóth Kálmán *Kinizsi Pál*-jának milyen nagy sikere volt. (Pedig Tóth Kálmán mégis csak íróféle volt s éteri magasságokban lebegett Bucsánszky későbbi állandó szerzője, Tatár Péter fölött.) Levelezéséből tudjuk, hogy Aranyt mennyire elkészerítette, hogy a nagyközönségnek egyre megy, hogy Toldi, vagy Kinizsi Pál.⁴⁵ Azt a tanulástogot vonta le, hogy csak egy esztétikailag művelt közönség képes a mű teljességének, esztétikai minőségének (ma úgy mondanánk, esztétikai szintjének) élvezetére.⁴⁶ Nem mondott le az olvasóközönség neveléséről, de erre más utat látott célszerűnek, s ez a meggondolás elfordította a ponyva felemelésének útjától.

Bucsánszky intellektusának szűkösége is hozzájárult, hogy végül is a valamelyest modernizált, de alacsony színvonalú ponyvák és a ponyva jellegű naptárak irányába lépett tovább. Azt mindenképpen jól érzékelte, hogy az írni-olvasni tudás gyors terjedésével — egyéb művelődési, társadalmi és gazdasági folyamatokkal is összefüggésben — az olvasóközönség legalsó rétege, a vásári ponyvák és naptárak olvasóinak a száma gyarapodik a leggyorsabban. Saját szempontjából azt is helyesen ismerte fel, hogy a legnagyobb kiadókhöz, nyomdákhöz képest szerényebb szellemi és anyagi tőkével rendelkező vállalkozónak itt van leginkább lehetősége a gyors terjeszkedésre.

⁴³ Leo LÖVENTHAL: *Irodalom és társadalom*. Bp. 1973. 22, 25.

⁴⁴ RÁKOSI László: *A mi népünk irodalmának érdekében*. Napkelet, 1862. ápr. 13. 227. Arany János levele Tompa Mihályhoz, 1854. ápr. 22. Arany János Levelezése Író-Barátaival. I.k. 1883.

⁴⁶ ARANY János: MILLIEN: *La Moisson*. In: Arany János Összes Prózai Művei és Műfordításai. Franklin. é. n. 870.

Anyagi sikerek. A pályatársak (most már nem a könyvkötők, hanem a nyomdászok és könyvkereskedők) hamar észrevették, hogy Bucsánszky veszélyesen terjeszkedő üzletember. A pesti könyvnyomdászok és könyvárusok 1852—54-ben összefogtak ellene, hogy szabálytalanságokra hivatkozva a veszedelmes konkurrens nyomdáját, könyvüzletét bezárassák.⁴⁷ Bucsánszky ugyanis 1852-ben a Hatvani utcában, majd 1853—54-ben az Űri utcában könyvesboltot is nyitott. Könyvesboltját végül is sikerült megvédenie. Érdekes volt azonban nyomdájának jogállása is, hiszen nem királyi szabadalom, hanem a 48-as törvények alapján állította fel. A támadásokkal szemben igen ügyesen fogalmazva ezt írta:

„Igaz miszerint 848-ban az akkori szabályok szerint itt Pesten nyomdát állítottam, de ez még a törvényes kormány alatt történt, — s ez az oka, miért jelenleg is a magas kormány az akkor keletkezett nyomdák működését nem gátolja, holott a forradalmi zavarok szerencsés elnyomása után a magas kormánynak csak egy rendeletébe kerül a 848-ban felállított nyomdákat megszüntetni, mit a magas kormány mellőzván, s atyai figyelmére méltatván ama költséges beruházásokat, melyekkel egy nyomda felállítása szükségképpen jár, mindezeidig háborítatlan engedi működni. A magas kormány engedékenysége s kegyessége ellen panaszt emelni jogában egy hű alattvalónak sem állhat, s a magas kormány intézkedéseiben megnyugodni köteles. Jelen esetben pedig a panasz annál botrányosb, mivel a folyamodványt aláírók között is vannak ép olyak, kik 848-ban felállított nyomdát bírják, s mindamellett alázattal alólírt ellen panaszt emelni nem pirulnak.”⁴⁸

Mivel a magas kormány hallgatólagosan tényleg jogszerűnek ismerte el a 48-as nyomdaalapításokat, Bucsánszkynek csak azt kellett bizonyítania, hogy a szükséges kaució annak idején letette.

E jogi harcok közben kiadónk változatlan lendülettel tevékenykedett. 1852-ben két gyorsajtója s egy hagyományos vassajtója volt, tizenkét szedővel és egy nyomómesterrel dolgozott.⁴⁹ Megvette a Józsefvárosban az Ősz utca 20. szám alatti földszintes házat, s nyomdáját még 1852 végén ide költöztethette.⁵⁰ Bucsánszky e vásárlásnál is nagyon jól választott. Olyan környékre telepedett, ahol hamarosan nagyon megnőtt az ingatlanok értéke. A következő két évtizedben ezen a területen épült ki az úgynevezett „mágnásfertály” számtalan szép palotával. Az Ősz utcában állt például a Nyári és a Serényi grófok palotája. Bucsánszky egyik szomszédjában gr. Károlyi József épített palotát szemközt pedig a török konzulátus volt.

Bucsánszkynek 1861-ben már három gyorsajtója dolgozott.⁵¹ 1867-ben, néhány évvel az öreg Károlyi István halála után — igaz, nagyon kedvező áron, de készpénzért, 13 ezer forintért — meg tudta venni a patinás Trattner — Károlyi nyomdát.⁵² Így már hét gyorsajtóval és két vas kézisajtóval rendelkezett. Ugyanennyi gyorsajtója volt ekkortájt Heckenastnak és Emichnek is, akik egyébként módosabbak voltak, s vállalkozásuknak nagyobb tőkéje volt.⁵³ A Bucsánszky-nyomda tehát elég nagy nyomdaüzemmé vált. Az ügyek intézé-

⁴⁷ Főv. Lvt. PVTi. 1850—52/11567, 1853/10163, 1854/2498.

⁴⁸ Főv. Lvt. PVTi. 1854/2498.

⁴⁹ PALUGYAY Imre: *Buda-Pest szabad királyi városok leírása*. Pest, 1852. 529.

⁵⁰ Rosszul tudja Novák László, hogy az 1870-es években költözött ide a nyomda. Novák, 1928. i. m. VI. k. 8. Téves adatát többen is átveszik. Pl.: BARANYI Dóra: *A Franklín nyomda százéves története*. Bp. 1973. 85.

⁵¹ Pesten létező könyv- és nyomdák. Országos nagy képes naptár, 1862. Pest, 1861.

⁵² AIGNER, i. m. 157.

⁵³ *Fővárosi Lapok*, 1865/180. sz.; Pákh Albert: *Hol és miképp terem a Vasárnapi Újság*. Vasárnapi Újság, 1863. jan. 4. és 11.

sében, a munkások irányításában Bucsánszkynek segítségre volt szüksége. 1860-tól több ügyvezetőjének a nevét ismerjük. 1860—61-ben Králik Sámuel az ügyvezetője,⁵⁴ 1862—63-ban Perlaky Mihály igazgatja a nyomdát.⁵⁵ 1866—70-ben Buschman Ferenc a meghatalmazott ügyvivő.⁵⁶ Közben néhányszor Bucsánszky unokaöccse, Bucsánszky Bertalan is szerepel megbízottként. Ő könyvkötő mesterséget tanult, s 1851 áprilisa óta állt Bucsánszky szolgálatában mint nyomdászsegéd és könyvkötő.⁵⁷

Bucsánszky anyagi ereje oly mértékben növekedett, hogy 1868-ban már a Pénzügyminisztérium, egy kérelme kapcsán 160 ezer forintra becsülte vagyonát.⁵⁸ Ez kb. kétszerese annak a vagyonnak, amellyel 20 évvel azelőtt Pestre jövetelekor bírt.

A nyomda és a tulajdonos igényei lassan kinőtték az Ősz utcai házat. Először 1865-ben a ház udvarán vasvázás üvegházat, pavilont állítottak fel.⁵⁹ Még Krúdy fiatal korában is ebben dolgoztak a szedők, amint azt a *Hét bagolyban* leírja. 1871-ben már jelentősebb bővítés következett. Megtoldották a földszintet, s az egész földszint fölé emeletet is építettek. 1871. május 4-én adták ki az építési engedélyt, s 1872. szeptember 12-én kapták meg a ház lakhatási engedélyét. Az emeleten lakásokat alakítottak ki. (12 szoba, 3 alkov, 2 előszoba, 3 konyha, 3 éléskamra.)⁶⁰ Itt lakott a Bucsánszky-cég későbbi tulajdonosa, Rózsa Kálmán is, aki ez évben, 1872-ben vette nőül Bucsánszky lányát, Gizellát.

Maga a ház külső megjelenésében a paloták között szerényebb eklektikus épület volt. Nevezetessége a díszes lépcsőház lett. Itt 64 olajfestésű kép van, amelyeket Gaál Lajos akadémiai tanár festett 1873-ban. A magyar vezérek képe látható itt az avar Balambértől kezdve, majd a királyoké Zápolyáig. Ezt követik a jelesebb erdélyi fejedelmek és az aradi vértanúk képei. A lépcsőházzal Bucsánszky több naptára előszavában eldicsekedett, s hívta olvasóit, ha Pestre jönnek, tekintsék meg a képeket. Két ponyvafüzetkéjében látható is a lépcsőház egy része.

A sikerek megalapozása: az első naptárak. A nyomdagépek számának növekedése, a vagyon megkétszereződése, a rangosabb ház építése mind bizonyítják, hogy Bucsánszky kiadói vállalkozása igen sikeres volt. A régebbi kiadványok egy részének ismételt kiadása mellett Bucsánszky kiadói profilját Pesten — mint már említettük — a legkülönbözőbb ponyvai kiadványok és naptárak jellemezték. Ezek közül a vállalkozás sikerében a naptáraknak volt nagyobb szerepük. Ezek jelentették évről évre a rendszeres, biztos és nagyobb tömegű bevételt. Sőt, a pesti induláskor először a naptárak igen gyors sikerével teremthette meg Bucsánszky a továbbképzés alapjait. Adósak vagyunk még annak a magyarozatával, hogy mi volt a naptárak gyors sikerének a titka.

Kétségtelenül nagy szerepe volt ebben a kiadványok tartalmának. A *Nagy képes naptár* első három évfolyamában kb. a tartalom egyharmad részét tette ki a *Festői utazások a világ körül* című útleírás-füzér, amelyet egy német cég

⁵⁴ *Országos nagy képes naptár.* 1862. Pest. 1861. 287.

⁵⁵ *Pesti Napló,* 1862. aug. 31. és szept. 7.

⁵⁶ Főv. Lvt. PVTi. 1866/833.; FK. ált. iratok, 1870/33013.

⁵⁷ Főv. Lvt. PVTi. 1850—52/8407, 1868/1186.

⁵⁸ Főv. Lvt. PVTi. 1868/1186.

⁵⁹ Főv. Lvt. PVTi. Építési Engedélyek. 1865/13101.

⁶⁰ Főv. Lvt. PVTi. 1871/12375, 1872/31664.

kiadványaiból válogattak és fordítottak. Mindenféle izgalmas kalandok vannak benne: hajótörés, tengeri rablás, tengerhajóni rettentő éhség, távoli, egzotikus világok izgató színei, különös szokásai. A naptárak másik harmadát a *Fillértár*ból átvett ismeretterjesztő közlemények képezték. Van itt cikk a telegráfról, léglaptárról (léggömb), a holdkórosról, de a legtöbb leírás a távoli tájakon honos, ritkán hallott, sosem látott állatokról, jegesmedvéről, krokodilról, csíkos hiénáról, oroszlánról, cethalról, elefántról szól. Néhány friss hír — medve az álarcosbálban, egy élve eltemetett kalandjai — szintén az 1834-es *Fillértár*ból származik. A tartalom fennmaradó részét történeti cikkek teszik ki. Az elbeszélő részek a Bucsánszky által kiadott magyar történeti könyvekből, a vár- és családtörténetek a *Fillértár*ból, az egyetemes történeti érdekességek — a kínai falról, Babel tornyáról — szintén a *Fillértár*ból kerültek ki.

A *Kis képes naptár* tartalma hasonló ehhez. Folytatásokban közli a magyar nemzeti történetét. Kiemelve az útleírásokból bemutatja a vadembert és a vadasszonyt, a vad népek vallási szertartásait, a krokodilt és az elefántvadászatot. Ezen kívül egy-egy érdekes mesét vagy mondát is hoz.

A *Keresztény képes naptár* tartalmaz érdekes ó- és újszövetségi történeteket, szentek életéről szóló leírásokat. Valamennyi Bucsánszkyknak a negyvenes években megjelent kiadványaiból származik. Ezen kívül tartalmaz egy-egy „erkölcsös”, „szívképző”, de elég érdekesen megírt elbeszélést. 1849-ben valamennyi kalendáriumban megjelent még a forradalommal és a szabadságharcra kapcsolatos harci toborzó és néhány hír is.

Bucsánszky naptárjai érdekességben múlták felül valamennyi, ekkor piacon levő naptárt. Távoli, egzotikus világok izgató, fantasztikus színei először az ő naptáraiban jelentek meg, s a régi típusú kis naptárak sokat ismételt történeteinek sokkal vonzóbbak, érdekfeszítőbbek voltak. A népművelő szándékú *Mezei naptárnál* s a később indult hasonlóknál szintén érdekesebbek voltak, mert azokat a tudakos tanácsadó cikkek szinte teljesen elfoglalták.

Tovább fokozta a naptárak vonzerejét a nagyszámú és tetszetős fametszet. Ennyi képpel naptár még nem jelent meg Magyarországon. A címlapokon és a hónapok mellett rajzokon kívül a *Nagy képes naptárban* húszon felül volt az illusztrációk száma, de a *Kis képesben* és a *Keresztény képesben* is volt kb. 15 darab. Magyarországon Bucsánszky címezte először a kalendáriumbot „képes naptárnak”. Sajtótörténetileg is nevezetes hely illeti meg e címadásért kiadónkat. Ezzel ugyanis megelőzte az első magyar képes újságot is, amely 1848. január 1-én indult *Ábrázolt Folyóirat* címen s csak márciustól változott a címe *Képes Újságra*. Bucsánszky *Új képes naptára* viszont már 1847 végén forgalomban volt.

A naptárak képeit, az újakat is, sőt a hónapok fejléceit is valamennyi naptárnál Mihalovics készítette. Hogy nagyvonalú vállalkozónk milyen fontosnak tartotta a kalendáriumbok gazdag illusztrálását, azt mutatja az is, hogy mint legnagyobb megrendelőnek, szerepe volt a pozsonyi Mihalovics Pestre költözésében. Ez már 1848-ban megtörténhetett, mert az 1849-es *Kis képes naptár* hónap-fejlécein már így olvashatjuk kézjegyét: „Mihalovics Pesten”. A 49-es naptárakat pedig 48 június—júliusában nyomni kellett.

A pestivé lett Mihalovics is óriási számban termelt Bucsánszky naptárjai számára fametszeteket: történeti képeket, a népelet jeleneteit, vadembert, vadasszonyt, csíkos hiénát, elefántvadászatot, tengeri csatát és hajótörést, tahiti tájképet, a véres budai macskazenét, a budai vár égését, Rózsa Sándort, szentek képeit stb. (Egyébként laikus szemmel is megállapítható, hogy a nagy

tömegű kép termelése folytán a képek művészi minősége időnként jókorát esett.)⁶¹

A naptárak érdekes tartalmához, a szemfogó illusztrációhoz rendkívül alacsony ár társult. A 150 oldalas nagy naptár ára 15 krajcár volt (a reformkori, nem sokkal vastosabb nagy naptárak ára egy forint volt). A kis és a keresztény naptár is jóval olcsóbb volt a velük egy kategóriába eső hagyományos naptáraknál. Míg azok 10–20 krajcárba kerültek, a Bucsánszky-féle kis és keresztény naptár ára 6 krajcár volt.

Hogyan tudta kiadónk ilyen olcsón kiállítani naptárait? Szerzői díjakra vajmi keveset kellett kifizetnie. A cikkek részben fordítások, részben saját régi kiadványaiból, illetve a *Fillértár* című ismeretterjesztő képes magazinból kerültek ki. (Bucsánszky — árjegyzékei szerint — az 1834–36-ig megjelent *Fillértár* megmaradt példányait megvásárolta, mert még az ötvenes években is árusította. Feltehetően ezen a jogen használta fel e kiadvány teljes anyagát.) Az első öt évben csak a kalendáriumok 10–15 százaléka eredeti anyag.

Említettük, hogy az illusztrációk a legolcsóbb, legtöbbször felhasználható technikával, fametszéssel készültek, s részben régi kiadványok dúcainak a felhasználásával. A nagy példányszám is csökkentette az árat. A példányszám növelésében szerepet játszott, hogy mindhárom naptárt németül, majd szlovákul és horvátul is megjelentették.

Bucsánszky naptárainak első évfolyamai mind tartalmukat, mind gazdagon illusztrált mivoltukat, mind példányszámukat tekintve az első igazi tömeglapokhoz, a nyugati, több százezer példányszámos képes ismeretterjesztő filléres magazinokhoz hasonlítottak. (A tartalmuk persze kevésbé volt változatos, s alacsonyabb színvonalú is volt.) Hasonló funkciót töltöttek be, s hasonlóan széles és heterogén közönséghez jutottak el. A különbség az, hogy 20–30 évvel később s nem hetente jelentek meg, hanem évente, s egy gyakorlati igényeket kielégítő kiadványtípus mankójára támaszkodtak.

A kalendáriumok tartalma, s a népies ponyvairatok struktúrája hamarosan több okból megváltozott, még inkább a tömegkultúrára jellemző jegyeket vett fel. Ebben nagy szerepe volt Bucsánszky és a később Tatár Péter néven író Medve Imre találkozásának is. Ez azonban kiadónk működésének már egy újabb fejezete. Bucsánszky vállalkozása, a jól működő terjesztő hálózat kiépítésével ebben a szakaszban válik majd teljessé és hatékonyá. Kiadónknak már a pozsonyi korszakban is országszerte, szinte minden jelentősebb városban voltak bizományosai a könyvkötők és a könyvkereskedők közül. Az ötvenes években azonban minőségileg új, hatványozottan hatékony terjesztő mechanizmust épített ki. Jóllehet az anyagi sikerek kapcsán szót ejtettünk a vállalkozás 1850 utáni szakaszáról is, e szakasz működésének érdemi elemzésére itt nincs terünk. Az új szakasz már a valódi tömegkiadványok kiadásának, terjesztésének korszaka lesz.

Dolgozatunkban az ehhez vezető út kezdetét, s néhány hatótényezőjét igyekeztünk bemutatni. Összefoglalva az eredményeket, a legszembevetőbb az, hogy nem a hagyományos ponyva- és kalendáriumkiadókból fejlődött ki a

⁶¹ 1852-ben a *Hölgyfutár* is felhívta a figyelmet Mihalovicsra, aki akkor éppen Tóth Kálmán Kinizsijét illusztrálta. „Az írókat, kiadókat kik munkáikat csinos és jutányos fametszvényekkel akarják díszíteni, figyelmeztetjük Mihalovits úrra... Különösen a magyar népelet fölfogásában s visszaadásában meglepő eredetiséget hozott. Lakása Uri u. 6. sz. II. emelet.”

modernizált tömegponyvákat és nagy példányszámú ponyvanaptárakat forgalmazó legnagyobb vállalkozás. Ha e vállalkozás kifejlett tömegtermelését vizsgálnánk, az is megerősítené, hogy megvannak ugyan a hagyományhoz kapcsolódó vonásai is (tematikában, sablonokban, írásmódban, terjesztésben stb.), mégis egészében véve a ponyvák és kalendáriumok tömegtermelésének jelensége minőségileg új fejlemény, a kapitalista korszak szerves képződménye.

Létrejöttéhez a lehetőséget mélyen fekvő gazdasági, társadalmi, kulturális változások adták meg, s a közönség ezekkel összefüggő változásai. Ez alaposabb kifejtést igényelne, így erre csak utalunk, dolgozatunkban ezzel nem foglalkoztunk. A kiadói oldalnak is csupán néhány tényezőjét akartuk bemutatni. Nem szóltunk például a nyomdatechnika ugrásszerű fejlődéséről (gyorsrajtő megjelensége stb.), amely lehetővé tette a példányszámok gyors felfutását.

Bemutattuk viszont az illusztrálási technika fejlődését, s ennek szerepét a tömegtermelés kialakulásában. Szóltunk a fejlettebb országok által adott mintáról. Részleteztük a kapitalista, újításokra érzékeny, vállalkozó szellemű kiadói személyiség szerepét az új technika meghonosításában, a minták adaptálásában a hazai viszonyokra. Az átvételt egyébként megkönnyítette az is, hogy Pozsony a magyar és a német kultúra érintkezésének tere volt, s Bucsánszky a két kultúra határmezsgyéjéről indult. Bemutattuk, hogy ez a kiadói személyiség milyen érzékeny volt a közönségigény változásainak nyomkövetésére, kiaknázására. Írtunk a személyiség azon összetevőiről, s az üzletpolitika azon tényezőiről, amelyek mind az alacsonyabb színvonalú, tömegesebb igények kiszolgálásának, az iparszerű írásmód kialakulásának az irányába hatottak. Leírtuk a teljes könyvtermelési vertikum (kiadó, nyomda, terjesztés) kialakulásának kezdeteit is. Az első tömegolvasmányokat termelő magyarországi vállalkozás létrejöttének körülményeit megismertetve, talán hozzájárultunk a magyarországi tömegkultúra közvetlen előzményeinek konkrétabb megismeréséhez is.

KOVÁCS, I. GÁBOR

Le chemin d'Alajos Bucsánszky à la production en masse des calendriers et des imprimés vendus dans les foires

L'étude examine les circonstances de réalisation de la première entreprise de Hongrie, fondée en vue de produire des lectures pour les masses. Alajos Bucsánszky a commencé, en 1831 à Pozsony (Pressburg) comme relieur, son activité d'éditeur et de libraire. Certes, les éditions d'alors n'étaient pas encore des publications en masse, mais elles pouvaient déjà se baser sur un cercle d'acheteurs étendu et sûr. (Livres scolaires, livres populaires de culture publique et d'histoire, livres pour les enfants, littérature religieuse.) Il était le pionnier de la popularisation des livres illustrés: ses ouvrages contenaient de nombreuses illustrations gravées en bois. Grâce aux illustrations et aux prix bon marché, ses publications étaient déjà très recherchées aux années 40. En 1848, il a fondé une imprimerie à Pest, et il a mis en mouvement, avec un grand succès, la publication des calendriers et de la littérature à bon marché, vendue dans les foires. Sur ce terrain, il a pris tout de suite la tête, et, aux années 60, il a publié les deux tiers des 400 mille exemplaires de petits calendriers publiés en Hongrie, et aux années 70, il a publié, à lui seul, plus de 400 mille calendriers, c'est-à-dire la moitié de la production entière du pays. L'étude analyse le personnage de Bucsánszky en tant qu'éditeur et entrepreneur, et souligne sa sensibilité pour les changements de l'exigence du public et pour le service des exigences en masse. Elle contribue en outre à faire connaître les antécédents de la culture en masse de Hongrie.

A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia 18. századi szakasza

A hazánkkal kapcsolatos nyomtatványok az elmúlt századokban — a nálunknál kedvezőbb helyzetben levő országokhoz viszonyítva — aránylag kis számban keletkeztek és még kisebb számban maradtak fenn. Egyfelől ennek a körülménynek, másrészt két bibliográfusnak — Szabó Károly és Petrik Géza — szorgalmának tudható be, hogy retrospektív nemzeti bibliográfiánk már száz évvel ezelőtt összeállításra és publikálásra került. Ez akkoriban még ritkaságszámba ment, de nemzetközi viszonylatban még ma sem gyakori jelenség. Azonban az elmúlt idő során számtalan új adat került elő a hazai és külföldi gyűjtemények átvizsgálása és az időközben elkészült katalógusok átnézése során. A múlt század második felének módszerei is meghaladtak már sok vonatkozásban a könyvészeti feltárás terén. A szakfolyóiratokban (mindenekelőtt a *Magyar Könyvszemlében*) közreadott újabb és újabb adalékok áttekinthetősége is egyre csökkent, hisz az azok egy részét összefoglalni kívánó Sztripszky-féle pótlások megjelenése óta is már hét évtized telt el.

A fentiek alapján arra a belátásra kellett jutni közel negyed évszázaddal ezelőtt, hogy a kiegészítések újabb kumulálása helyett a retrospektív magyar nemzeti bibliográfiát módszertanilag korszerűbb és igényesebb formában kell összeállítani, a történelmi Magyarország gyűjteményeinek a lehetőség szerint minél teljesebb átvizsgálása után rendelkezésre álló adatgyűjtés alapján. Az ehhez a feladathoz a MTA és az OSZK által rendelkezésre bocsájtott erők mindenkor igen korlátozottak voltak, és e téren döntő javulásra belátható időn belül nem is lehet számítani. Ezért az erősen véges munkakapacitást mindenkor koncentrálni kellett, hogy legalább bizonyos, korlátozott területen viszonylag elfogadható időhatárokon belül eredményt lehessen elérni.

Ezen megfontolás alapján a négy hungarica-kategória (nyelvi, területi, személyi és tartalmi) közül az első kettő feldolgozására szorítkozott az OSZK-ban megindult vállalkozás immár negyed évszázaddal ezelőtt. Ez lényegében a Magyarország területén készült nyomtatványok bibliográfiai feltárását jelenti, amelyhez járulnak a külföldön részben, vagy egészen magyar nyelven megjelent kiadványok, amelyek számszerűleg a hazaiaknak csak töredékét képezik. Innen adódott azután az említett vállalkozás megjelölése: Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy).

A fentiekben körvonalazott és kizárólag a mindenkor erősen korlátozott lehetőségek teremtette kényszerből beszűkített munkálatok nem jelenthették és nem is jelentik a személyi és tartalmi hungarika-kategóriák lebecsülését vagy tudatos mellőzését. Amikor és amilyen keretek között erre lehetőség nyílt, már csak az RMNy-vállalkozás támogatására és kiegészítésére is, megtörténtek

az első kezdeményezések legalább a személyi hungarica-nyomtatványok új bibliográfiai feldolgozásának előkészítésére.

Visszatérve az RMNy-vállalkozásra, annak szabatos megfogalmazása még a munkálatok kezdetén megtörtént. Az a terület, amely a magyarországi nyomtatványok szempontjából meghatározó, az RMNy első kötetének elején pontos kijelölésre került. Így a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia keretei pontos kicövekelést nyertek. Egyedül a felső időhatár kérdése igényel most csak tisztázást. Ehhez természetesen mindenekelőtt a két nagy úttörő publikáció korszakolását kell megvizsgálni, hiszen az RMNy vállalkozás szükségszerűen ezekre támaszkodva kell, hogy végezze munkáját. Szabó Károly az 1473—1711 közötti időben megjelent nyomtatványok regisztrálását tartotta feladatának, míg Petrik Géza ehhez csatlakozva az 1712—1860 közöttiekét.

Szabó az 1711. záróévet Czwittinger korszakalkotó művének megjelenése, ill. a magyar történelemben mérföldkövet jelentő szatmári béke alapján választotta. Petrik azonban ezzel szemben nem a hasonló jellegű 1848. vagy az 1867. évvel, hanem az 1860. évvel zárta vállalkozását. Ezzel össze kívánta kapcsolni saját korábbi összeállítását az 1860—75 évközből (Bp. 1885.) Szabó munkájával. A *Magyar Könyvészet 1860—1875 c.* kötet viszont úgy jött létre, hogy Petrik tervbe vette az 1860—70 között kiadott, magyar, könyvkereskedői katalógusok adatainak összefoglalását. Látva ezek hiányosságait az OSZK katalógusához fordult, majd az idő előrehaladtával az eredetileg egyetlen évtized anyagát még további öt esztendőjével egészítette ki (vö. Petrik előszava). Petrik tehát több mint egy évszázaddal ezelőtt már évtizedekben gondolkodott a magyar nemzeti bibliográfia összeállítása során.

A nagyobb lélegzetű, több évszázad anyagát felölelni kívánó bibliográfiai vállalkozások ma — már szinte az egész világon és mind általánosabban — nem korlátozott érvényű történelmi dátumokkal, hanem a mechanikus és ezért külön indoklást nem igénylő évszázadokkal jelölik ki munkásságuk időhatárait. A régi nyomtatványok esetében a 15. századiak együttes kezelése már évszázadokkal ezelőtt kialakult. A 16. századi kiadványok összefoglalása ma már ugyancsak jelentős hagyományokra tekinthet vissza (pl. Renouard, Baudrier). A három legnagyobb, korabeli könyvprodukciónal rendelkező ország (Német-, Olasz- és Franciaország) is ilyen korszakolásban igyekszik áttekinthetővé tenni kiadványait. De lépések történtek már a következő, 17. század nyomdatermékeinek bibliográfiai feltárására (Répertoire bibliographique des livres imprimés en France au XVIIe siècle) is.

Miután a régi nyomtatványok felső időhatára ma már egyértelműen az 1800. év végével nyert kijelölést, így logikus, ha most Angliában a 18. századi nyomtatványok számbavételét végzik, ahol a retrospektív nemzeti bibliográfia az ezt megelőző korszakokra vonatkozólag már rendelkezésre áll. De a magyar szempontból közelebbi és így nagyobb nyomatékot adó, régebbi cseh és lengyel bibliográfiai irodalom is az 1800. esztendővel zárta gyűjtését. Mindezek után érthető, ha a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia újabb feldolgozása is az 1711. év helyett az 1800. évvel zárja vállalkozását.

Az RMNy első kötete az 1473—1600 (szempontjainak részletesebb kifejtését l. *OSZK Évkönyve 1967.* 316—324.), míg a második az 1601—1635 közötti korszakot tartalmazza. A most készülő harmadik fejezi majd be a 17. század első felét. Az előzetes tervek szerint további négy kötetre lesz szükség, hogy a vállalkozás eljusson 1701-ig. A 18. század — immár önálló egységként — marad ezek után hátra, hogy a régi hazai nyomtatványok új bibliográfiai regisztrálása be-

fejződjk. Az első két kötetben kialakított és beválnak mondható feldolgozási megoldáson történő változtatást semmi sem indokolja, így az RMNy hátralevő kötetei a korábbiakéval azonos módszerrel kell, hogy feladatukat elvégezzék.

Az RMNy-munkálatok jelenleg két részre oszlanak: az egyik a 17, a másik a 18. századdal foglalkozik. A továbbiakban immár kizárólag az RMNy-vállalkozás 18. századi problémáiról lesz szó. Ehhez szükséges áttekinteni az eddig végzett munkát és a jelenlegi helyzetet, hogy ennek ismerete alapján lehessen megítélni, ill. kialakítani a további elképzeléseket.

A korszak hazai nyomtatványai közül tehát az 1701—1711. évkörbe tartozókat Szabó Károly, az 1712—1800 közöttieket pedig Petrik Géza foglalta össze első ízben bibliográfiailag. Míg Szabó az ország egész akkori területére kiterjesztette anyaggyűjtési tevékenységét, addig Petrik túlnyomó részben csak az OSZK és a budapesti EK állományára támaszkodott. Ennek tudható be az a jelentős különbség, amely a teljesség kérdésében e két alapvető bibliográfia között mutatkozik.

Szakmai közhelynek számít az a megállapítás, hogy „egyetlen bibliográfia sem lehet teljes”, mégis igen jelentős különbség tapasztalható ebben a tekintetben az egyes könyvészeti kiadványok között. Ez az eltérés objektív adatokkal mérhető a bibliográfia gyűjtőkörébe tartozó dokumentumok korábban még nem regisztrált példányainak számbavétele során. Különösen az olyan gyűjtemények állományára alkalmas az ilyen mérés elvégzésére, ahol viszonylag jelentős (több száz) régi hazai nyomtatványt őriznek és amelyet korábban még Szabó sem ismert. Az 1950-ben feloszlataásra került hazai rendházak anyagából tízezres nagyságrendű állomány adott — a nagy számok törvénye alapján — immár igen megbízható és számszerű eredményt. De a Felvidéken és Horvátországban tucatnyi, főleg a ferences kolostorok könyvtárányújtott ehhez további jó mérési lehetőséget, még a legutóbbi években is. Megállapítható volt ezek alapján, hogy amíg az 1712 előtről származó kiadványok újonnan előkerült példányai legalább 90%-a Szabó összeállításában bibliográfiailag azonosítható volt, addig az 1712—1800 közötti időszakban nyomtatottak esetében Petrik ezeknek csak a kétharmadát ismerte.

A fenti nagy különbséget tovább fokozta az a tény, hogy Szabó munkáját előbb ő saját maga, majd mások is, szinte folyamatosan igyekeztek a szakfolyóiratokban (mindenekelőtt a *Magyar Könyvszemlében*) a korábról ismeretlen nyomtatványok publikálásával kiegészíteni. 1913-ban Sztripszky Hádor ezeket a szétszórtan megjelent adalékokat össze is szedte, majd külön kötetben publikálta. De még a legutóbbi évtizedekben is jelentek meg további jelentős adalékok. Gondoljunk Fazakas József cikkeire az OSZK Évkönyveiben, amelyekben a nemzeti könyvtárunkban őrzött ismeretlen RMK-tételeket írta le. Ugyanilyen pótlás Petrik esetében kisebb közlések formájában eleve reménytelennek tűnt, hiszen sok-sok ezer tételről volt szó.

Hogy a fentiekkel kapcsolatban a számszerűségről fogalmat lehessen alkotni, érdemes erre is röviden kitérni. Szabó Károly első kötetében 1793, a másodikban pedig 2452 tételben, vagyis összesen 4245 szám alatt írta le az 1712 előtti hazai, továbbá a külföldön készült magyar nyelvű nyomtatványokat. Ehhez járult Sztripszky 451 és 281, azaz összesen 732 új tétele. Már jóval nehezebben volt megállapítható az 1712—1800 között készült 11 630 hazai nyomtatvány száma Petriknél, hiszen ezeket részben az 1801—1860 korszak, részben a külföldi nem magyar nyelvű hungarikumok közül kellett kikeresni (Petrik VI. előszó 5.).

Az ötvenes évek során az államosításokból származó több millió kötet között tízezer számra akadtak 1801 előtti hazai nyomtatványok. A feldolgozás során derült egyértelmű fény arra, hogy a Petrik-féle összeállítás milyen távol áll a bibliográfiai teljességtől. Többségében azoknak a tételeknek leírásából, amelyek a köztulajdonba vett könyvek feldolgozása során nem voltak megtalálhatók Petriknél, jött létre annak kiegészítésére az ötödik kötet alapanyaga amely 7660, korábról bibliográfiailag ismeretlen nyomtatvány adatait tartalmazza (Bp. 1971). Ezzel a korábbi RMK I + II, vagyis az RMNy-kategóriába tartozó 1712—1800 készült hazai kiadványok közül összesen 19 290 került immár regisztrálásra.

Miután a magyar nemzeti bibliográfia elsődleges feladata a hazai nyomtatványok bibliográfiai rögzítése, helyesnek és szükségesnek látszott az ehhez alapvető gyűjtési szempont, vagyis a nyomdahely szerinti áttekintés biztosítása. Az I—V. kötetben feltárt valamennyi kiadvány városként és azon belül nyomdánként került összeállításra. Műhelyenként évek szerint, majd azon belül szerzői betűrend volt a publikálás szempontja. A tudatosan sommás és lehetőleg csak kb. 40 betűhelyre szorító leírás után a Petrik kötet és lapszáma történi hivatkozás. Ez az ún. Petrik VI. kötet (Bp. 1972).

Miután a kiegészítő V. kötet gyűjtése is csak esetleges volt, nem volt meglepő, hogy még továbbra is jelentős számban akadtak bibliográfiailag ismeretlen, régi hazai nyomtatványok a különböző hazai és külföldi gyűjteményekben. A tapasztalat azt mutatta, hogy a korábról még nem regisztrált, száz új példányból átlagosan kb. 10—15 még mindig nem volt azonosítható a Petrik I—V-ben leírt tételekkel. Miután a már említett további kiegészítésekkel az 1701—1711 közötti korszakban ugyanez a szám már 1—2%-ra csökkent, világossá vált, hogy a 18. századi kiadványok újabb, korszerű feldolgozásának alapfeltétele az anyaggyűjtés tervszerű és következetes folytatása.

A 17. századi RMNy-vállalkozással párhuzamosan 1974-től azután megindultak a munkálatok az OSZK-ban 18. századi hazai nyomtatványok bibliográfiájának további kiegészítésére. Ennek során módszeres átvizsgálásra kerültek a hazai állami és egyházi közgyűjtemények (könyvtár, levéltár és múzeum) kezdve az OSZK-tól a legkisebb egyházközségi könyvtárig. A gazdaságosság természetesen határt szabott e feladat elvégzésének, hiszen a Művelődési Minisztérium részéről e célra rendelkezésre bocsájtott korlátozott támogatást a lehető leghasznosabban kellett felhasználni. Így pl. a levéltárak esetében azok könyvtárait és csak a külön kezelt nyomtatványokat lehetett számba venni. A régi iratok csak kilométerekben kifejezhető terjedelmű kötegeit egy-egy esetleges bennük rejtőző nyomtatvány miatt ugyanis nem lehetett laponként végignézni, hiszen ez esetben a rendelkezésre álló pénz sokszorosa sem lett volna elég. Maximalizmus helyett a realitás volt a mérce e vállalkozásnál (vö. *Magyar Könyvszemle* 1977. 285—286).

A fent körvonalazott hazai munkálatok zöme néhány év alatt lezajlott, és eredménye valóban jelentősnek mondható: 18. századi hazai nyomtatványok példányaiból a várt 80 000 helyett összesen kb. 120 000 került regisztrálásra. Ennek pontosan felét az állami, másik felét pedig egyházi gyűjtemények őrzik. Miután Magyarország történelmi és jelenlegi határai nem esnek egybe, elengedhetetlennek tűnt e két vonal között fekvő területeken levő és jelentősebb számú régi nyomtatványt őrző gyűjtemény állományának számbavétele. Az OSZK-nak külföldi társintézményekkel kötött személycseréi és a minisztérium kiküldetési segítségével sikerült célkitűzéseink egy részét az elmúlt évtized során

megvalósítani. Ennek során Ausztriában (mindenekelőtt Burgenlandban) és Jugoszláviában (elsősorban a Vajdaságban) a munkálatok kb. 5000, ill. 9000 példány regisztrálásával lényegében befejezést nyertek. Csehszlovákiában (főleg Szlovákiában) ugyanez közel 25 000 példány számbavételével immár belátható közelségbe került már. A Szovjetunióban (Kárpát-Ukrajna) és Romániában (Erdély) nem volt mód e feladat elvégzésére. Az említett országokon kívül összesen csupán valamivel több mint ezer példányt sikerült eddig számba venni. A fenti számok pontosabb megvilágításba kerülnek, ha azokat összevetjük, hogy hány 18. századi hazai nyomtatványt őriznek az ebből a szempontból a legnagyobb hazai, ill. külföldi könyvtárban: ez az OSZK-ban 22 000, a felvidéki államosított rendházak állományának jelentős részét tartalmazó turóc-szentmartoni Matica slovenskában pedig 11 000 nyomtatvány.

A régi hazai nyomtatványok — eltekintve a nagyszombati Egyetemi Nyomda egyes kiadványaitól — szinte kizárólag a helyi szükségletek kielégítésére szolgáltak és nem export célra készültek. Ennek tudható be, hogy a példányok túlnyomó többsége nem jutott túl a történelmi országhatárokon. Mégis akad olyan viszonylag keskeny, 50—100 km széles sáv Krakótól, Olmützön, Bécsen, Grazon és Zágrábon át Belgrádig, ahová régi hazai kiadványok korlátolt számban a korabeli kapcsolatok révén már megjelenésüket követően hamarosan elkerültek. E terület jelentősebb könyvtárait is sikerült többségében átvizsgálni.

Természetesen akadnak a fentiekben körvonalazott területen kívül is — bár viszonylag kis számban — RMNy-kategóriába tartozó nyomtatványok. Ezek egy része korabeli kapcsolatok (pl. a hallei Magyar Könyvtár), más részük tervszerű gyűjtés révén (pl. a londoni British Library) jutott jelenlegi őrzési helyükre. Egészen esetlegesen és többnyire csak egy—két kötet formájában akadnak még további, régi, elsősorban magyar nyelvű kiadványok több más, külföldi könyvtárban is. Ezek többnyire megjelenésüket követően szinte véletlenszerűen szóródtak külföldre, és ezzel ott — éppen a magyar nyelv szűk körű elterjedtsége miatt — olvashatatlanná váltak. Így őrződtek meg néha egészen kivételes értékű kiadványok teljesen ép példányai olyan munkákból, amelyek itthoni darabjait a szó szoros értelmében agyonolvasták, majd ezt követően ezért megsemmisültek. E kategóriát az énekeskönyvek, tankönyvek, naptárak, imádságoskönyvek stb. alkotják. Felkutatásukra (Ausztriában és az NSZK-ban) ösztöndíjak és MM kiküldetések segítségével történtek próbálkozások, nem ritkán akár még magánjellegű túristautak keretében is.

A hazai közgyűjteményekben található 120 000 mellett, a korábban vélt 40 000 helyett kb. 80 000 példány létével lehet ma külföldön számítani. Ezeknek mintegy a felét sikerült eddig nyilvántartásba venni. A még remélt ugyancsak kb. 40 000 példány regisztrálásának többsége a mai körülmények között sajnos nem oldható meg. Akadnak ugyanis még bőven olyan tényezők (pl. a levéltárak már említett gazdaságtalan átvizsgálása), amelyek a bibliográfiai teljesség maximumának elérését még most sem teszik lehetővé. Ezek hosszú sorából legyen most elég néhánynak példálódzó felsorolása: a gyűjtemények hozzáférhetetlen volta, a könyvtári feldolgozás és ezen keresztül az áttekinthetőség hiánya, a katalogizálás során keletkezett botlások (pl. a nyomdahely vagy az évszám eltévesztése) és fogyatékoságok (pl. a gyűjtőkötet részletes feltárásának, vagy a vizsgátelek felismerhetőségét biztosító adatok feltüntetésének elmulasztása) stb.

Természetesen további, bibliográfiailag ismeretlen 18. századi hazai nyom-

tatványok előkerülésével — már egyedül az adatgyűjtésnek a fentiekben nagyjából körvonalazott, szükségszerű fogyatékoságai miatt is — a jövőben is számítani kell. Várható számuk azonban már alighanem százakban és nem ezrekben lesz kifejezhető, ami már elviselhető méretű hiányt jelent az elméleti teljességhez viszonyítva. Ez ugyanis sohasem érhető el.

A fenti megállapítások mind az impresszumadatokkal ellátott kiadványokra érvényesek, hiszen a fentiekben ismertetett adatgyűjtés kizárólag ezekre irányult. Új távlatokat nyithat a nyomdahely feltüntetése nélkül közreadott kiadványok alaposabb vizsgálata. Amennyiben sikerült majd a hazai műhelyek nyomdai felszerelésének rekonstrukcióját az impresszummal ellátott produktumaik alapján a 18. század egészére is megvalósítani, amint ez a 17. századi RMNy feldolgozás egyik bázisa, ez esetben a nyomdahely nélküli nyomtatványok százairól fog nyilván majd kiderülni, hogy azokat valamelyik hazai officinában állították elő. Természetesen ugyanakkor nem kevés más nyomdaterméről lesz megállapítható az említett módszer segítségével, hogy annak ellenére, hogy Petrik, ill. az V. kötet összeállítói ezt feltételezték, azokat mégsem Magyarországon, hanem külföldön készítették. Amennyiben ezek nem magyar nyelvűek, úgy ezek törlésére lesz majd szükség a retrospektív nemzeti bibliográfiából.

A vártnál jóval több — 120 000 helyett kb. 200 000 — példány eddig mintegy 80%-ig terjedő feltárása jelentős mennyiségű új bibliográfiai egység előkerüléséhez is vezetett az utolsó tíz év során. Számuk jelenleg már meghaladja a négyezret, de még nem éri el az ötezret. A Petrik V. kötetében közreadott új tételek között feltűnően nagy a vizsgatételek száma. Ezeket Petrik korában, de sokszor még ma is, többnyire figyelmen kívül hagyták a könyvtári feldolgozás során. A legújabb kiegészítések között jelentős helyet foglalnak el a még ezeknél is kisebb terjedelmű kiadványok: az egyleveles nyomtatványok (színlapok, gyászjelentések, szentképek stb.). A fentiekből kiolvasható irányzat arra utal, hogy a bibliográfiai feltárás egyre mélyebbre jut, amelynek során korábban részben vagy egészben figyelmen kívül hagyott kategóriák kerülnek feldolgozásra.

Ilyen előzmények után helyes arról is számot adni, hogy ma is akad még olyan csoportja a 18. századi hazai nyomtatványoknak, amelyet most is tudatosan mellőzünk a munka során: a levéltári jellegű kiadványok. A 18. század közepéig terjedelmére és tartalmára való tekintet nélkül minden magyarországi nyomdatermék elvben regisztrálásra kerül, amelyiken legalább egy sornyi szedett szöveg található. A század derekától kezdve azonban — különösen Mária Terézia hosszú uralkodásának második felében és II. József alatt — a közigazgatásban mind gyakrabban vették igénybe a könyvnyomtatást: belső utasítások, úrlapok, körözvények stb. készültek rendkívül nagy számban. Ide tartoznak a nyomtatásban is közreadott periratok is. Mindezek jellemzője, hogy viszonylag csak igen szűk réteg, az ügyintézésben résztvevők számára készült, így lényegét illetően a korábban szinte kizárólag kézzel írt, levéltári anyaggal egyezik, ugyanakkor ebből a szempontból a terjesztésre szánt, tulajdonképpeni nyomtatványoktól igen távol áll. Egyedül megjelenési formája, a nyomtatás okoz bizonytalanságot: alakilag ugyan nyomtatvány, lényegileg azonban levéltári anyag.

Jóllehet a retrospektív nemzeti bibliográfiák összeállítását túlnyomó részben formai elemek határozzák meg (nyelv, terület stb.) és nem a terjesztési szándék, ebben az esetben mégis a levéltári jellegű nyomtatványok kizárása mellett kellett döntetni.

A fentebb kifejtett elvi szemponton kívül számos gyakorlati tapasztalat is e döntés mellett szólt. Álljon ezek közül itt a két legfontosabb: egyrészt csaknem megoldhatatlan a levéltárak óriási terjedelmű anyagának módszeres átvizsgálása, ahol is az ilyen jellegű nyomtatványok szinte kizárólag fennmaradtak, másrészt e kiadványok túlnyomó része nem tünteti fel a nyomtatás helyét, így nem magyar nyelvű szöveg esetében rendkívül nagy a bizonytalanság, hogy vajon hazai műhelyben állították elő vagy sem.

A következő feladat az objektív ismérvek megállapítása volt, amelyek alapján a levéltári jellegűnek minősített nyomtatványokat a többitől biztonságosan és a gyakorlatban következetesen el lehet egymástól határolni. A kiadvány széles körben történő terjesztésének egyik jellegzetessége volt már a 18. században a címlap. Ennek mellőzése már utalhat a korlátozott hozzáférhetőség szándékára. Ugyanakkor nem látszott helyesnek figyelmen kívül hagyni azokat a nyomtatványokat, amelyen az előállító feltüntette a nevét, hiszen ezzel biztosan hazai műhely terméke került volna mellőzésre. Ilyen és ehhez hasonló szempontok összegzése után került sor a meghatározásra. Levéltári jellegű kiadványnak minősül az a nyomtatvány, amelynek szövege hivatali ügyintézés során keletkezett és azt 1750 után címlap és impresszum nélkül állították elő. A gyakorlat azt mutatja, hogy a fenti megfogalmazás alapján szinte minden esetben meghozható a fenti kívánalmaknak megfelelő, következetes és objektív döntés (vö. MKsz 1977. 285.).

Visszatérve tehát az utolsó évtizedben, az impresszumatokkal ellátott, hazai 18. századi nyomtatványokról összegyűjtött új, bibliográfiai adagyűjtésre, megállapítható, hogy a levéltári jellegű kiadványok tudatos figyelmen kívül hagyásával ezek teljessége számszerűleg immár elfogadhatónak tűnik: száz új példány előkerülése esetében az ismeretlen nyomdatermékek száma — nagy átlagban véve — már az ötöt sem éri el. Jelentős ez a fejlődés, hiszen Petrik eredeti összeállítása alapján ez a szám 33, a kiegészítő, ötödik kötetet követően pedig 10 fölött járt. Úgy tűnik, hogy most már sikerült e téren azt szintet megközelíteni, amely a 18. századi hazai nyomtatványok közül korábban csak a Szabó által gondozott évek kiadványaira volt jellemző.

Hangsúlyozni kell, hogy az említett számok nem a művekre, hanem az újonnan előkerült példányok bibliográfiai azonosítására vonatkozik. Lehetséges ugyanis, hogy gyakran előforduló munkákból kettő vagy még több is akadhat a teljesség mérése alapjául szolgáló száz-száz darab között. Miután egyre ritkább kiadványok kerülnek regisztrálásra, amelyek már alig ismétlődnek, a példányok azonosítási arányának említéséhez viszonylag mind több új egység bibliográfiai leírását teszi szükségessé. Az eredeti Petrik (I—IV) 11 630 tétele 66%-os arányt biztosított. Az ötödik kötet 7660 új leírása az előzményekhez képest ugyancsak kétharmados gyarapodást jelentett, de ezzel már csak mintegy 25%-kal emelte az azonosítható példányok arányát. Az utolsó években összegyűjtött 4000—5000 pótlás a Petrik I—V-ben található 19.290 tételnek bár közel negyede, mégis már alig több mint öt százalékkal fokozta az említett arányt.

A korábbi összefoglalásoktól eltérően a mostani vállalkozásban az anyaggyűjtésnek elve és gyakorlata is végig gondolt, ill. a mai lehetőségek határáig ment el: minden számunkra hozzáférhető gyűjtemény feltárt anyagából regisztrálásra került minden nyomtatvány, amely magát hazainak tünteti fel. Ilyen előzmények után már indokoltnak tűnik e pótlások újabb összefoglalása önálló kiadvány keretében: ez lesz a Petrik VII. kötet. Ez felöleli a 18. századi

hazai nyomtatványok közül mindazokat, amelyek a Petrik I—V. kötetekben nem találhatók. Ezekről abban tér el, hogy nem csupán az 1712—1800 idő-kört öleli fel, de a század első éveit is. Az ebből a 11 évből származó kiadványok (868 tétel) közül belekerül mindaz, amit Szabó, ill. Sztripszky (611 tétel) nem írt le (257 tétel), vagyis a ma ismert anyag 30%-a.

A 18. századi hazai nyomtatványok túlnyomó többsége példány, de legalább is címlap-reprodukció alapján készült leírás formájában kerül ismertetésre a VII. kötetben. Kivételt jelentenek azok az 1701—11 között készült kiadványok, amelyek a Szabón és Sztripszky-n kívüli szakirodalomban lelhetők fel, de példány ma nem volt hozzáférhető. Ugyancsak egyedül az elhunyt Dankanits Ádám jegyzetei alapján van mód az erdélyi könyvtárakban őrzött unikumokról számot adni, miután az eredeti példányok számbavételének lehetőségére nem adatott meg. Azonban a Petrik VII-ben közlésre kerülő nyomtatványok többségének leírása mégis autopszia alapján történt, ami által ez a korábbi kötetekben közöltekkel szemben még megbízhatóbbá válik. Miután kiegészítő kötet-ről van szó, nem látszik helyesnek lényeges dolgokban változtatni sem a szerkesztésben, sem a leírásban. Bizonyos részletekben azért — eme elvi alapállás ellenére is — elképzelhető bizonyos továbbfejlesztés, vagyis igazítás.

A pontos bibliográfiai hivatkozásnak komoly akadálya a Petrik-féle bibliográfia kapcsán, hogy abban — szemben az RMK-val — a tételek nincsenek beszámozva. Miután a VII. kötetel párhuzamosan is szükségesnek látszik nyomdászmutató összeállítás, amelynek részleteiről a továbbiakban lesz majd szó, helyesnek tűnik a tételszámozás alkalmazása az új pótlásokban. Bár a szerkesztés munkáját a tételszám bizonyos mértékben megkötheti és nehezítheti, érdemes lenne ezt mégis megvalósítani, mégpedig utolsó fázisként közvetlenül a nyomdába küldés előttre hagyva. A tételszámozás még a kötetben belüli utalásoknál is felhasználható lenne, ami a keresést lényegesen meggyorsítaná. Ez persze már csak a kész nyomdai kéziratba történő utólagos bevezetéssel képzelhető el, a korábban begépelte utaló szövege helyére.

Miután a pótlások egyre ritkább nyomtatványokat ölelnek fel, amelyekből többségükben eddig csak egyetlen példány került elő, érdemes lenne ezek leelőhelyét jelzettel együtt megadni. Ez tovább növelné az információ gyakorlati használhatóságát anélkül, hogy az eddigi gyűjtéshez újabb adatok beszerzését igényelné. Jó lenne a VII. kötetben belül a keresést élőfej alkalmazásával is megkönnyíteni.

A nyomdászmutató alapvető fontosságáról a retrospektív nemzeti bibliográfia esetében már szó esett. Nem igényel tehát külön indoklást, hogy a VII. kötet-hez csatlakoznia kell a VIII.-nak is, amint ez az V. és VI. esetében is történt. A VIII. tartalmazná a VII.-ben közölt tételek nyomdák szerinti időrendi áttekintését lényegében a VI.-ban alkalmazott módszer szerint. Ebbe azonban szükségesnek látszik az 1701—1711 közötti teljes hazai nyomdatermést is beiktatni. Ezek többségében a hivatkozás Szabó, ill. Sztripszky, kisebb részében a VII. kötet tételszámára történék. Ezzel a nyomdászmutató az egész 18. századot felölelné.

Annak kapcsán, hogy a VI. és a tervezett VIII. kötet együttesen adná a teljes 18. századi hazai nyomdatermés feletti áttekintést, felmerül annak lehetősége is, hogy a VIII. kötet ne csupán a kiegészítése, hanem helyettesítője legyen a VI.-nak. Elképzelhető ugyanis, amennyiben ezt a nyomdaköltségek lehetővé teszik, hogy az eredetileg tervezett VIII.-ban a VI. teljes anyaga is beépítésre kerülne. Ez nem csupán a két kötet helyett egyetlenben történő

keresés lehetőségét biztosítaná, de módot nyújtana a ma csak a belső használatban használt kódszámzás közlésére is, ami visszamenőleg egyedi hivatkozási lehetőséget nyújthatna az I—V. kötetben közölt tételekre is.

Ha a VI. és VIII. kötet anyagának ez az igényes összevonása nem valósítható meg, feltehetően anyagiak miatt, a VIII. kötetbe azért feltétlenül bele kell venni azt a néhány tucat tételt, amely — az I—V. kötetre vonatkozólag — a VI.-ból kimaradt.

A következő, immár önállóan kezelt 18. század esetében vizsgálat tárgyává kell tenni, hogy helyes és alkalmas-e a korábbi szempontok változatlan érvényesítése ebben a korszakban is. A magyarországi nyomtatványok bibliográfiai egységben kifejezett száma évszázadonként kb. az ötszörösére emelkedik. Míg a 16. században ez az ezret sem éri el (az RMNy első kötete 896 tételt tartalmaz), a következőből a nyilvántartások majdnem ötezerrel tudnak. Ez a szám a 18. századra vonatkozólag, amint erről a fentiekben már szó esett, közel jár a 25 000-hez. (Úgy tűnik, hogy ez az ötszöröződés a 19. századra is nagyjából érvényes, amint ez Wix Györgyné hozzávetőleges számításai alapján feltételezhető: OSZK Évkönyve 1980. 180—181. l.)

Egyedül a számszerűség alapján is el kell gondolni, hogy vajon megfelelő a 15—17. században alkalmazott bibliográfiai módszereknek a 18. században történő változatlan alkalmazása. Az évek rendjében és ezen belül a nyomdahelyek szerinti besorolás, amelyet Szabó Károly és nyomában az RMNy alkalmaz, a nyomdai termelés emelkedése következtében — különösen a 18. század derekától kezdve — már egyre nehezebben tudná biztosítani a megfelelő tagolást. Amikor egyetlen évből több száz nyomtatvány regisztrálására kerül sor, az idővel megszorodott műhelyek sem osztják meg olyan arányosan ezt a nagy mennyiséget, hogy az jól áttekinthető legyen. Így pl. a nagyszombati Egyetemi Nyomda termékeinek nyilvántartásainkban szereplő száma már a század közepe után megközelíti évenként a százat (1753 = 89), míg a következő évtizedben túl is lépi azt (1765 = 103). Jogosnak tűnik tehát az aggodalom, hogy az ún. Szabó-féle besorolás, amely 1712 előtt beváltak volt mondható, az egész 18. századra vonatkozóan nehezen kezelhetővé tenné a bibliográfiai feltárást.

Nyilvánvaló, hogy az időrendben történő publikálás a retrospektív nemzeti bibliográfiának csak a legrégebb korszakánál lehet helyes. Ugyanilyen természetesnek tűnik, hogy a 20. századra vonatkozó összefoglalások részben vagy egészben szakrendben történnek (pl. MNB). E két szélső kronológiai csoport között az a réteg húzódik, amelybe már olyan sok kiadvány tartozik, amely az időrend éves kereteit szétrepesztene, és az alapvető kérdésfeltevés, valamint az első keresési szempont nem a kiadvány tartalmára irányul, amint ez a legújabb idők nyomdatermékeire általában jellemző. E köztes időrendi csoportba tartozik Magyarország esetében a 18. század. A feltárás rendező szempontjával itt a betűrend mutatkozik leghelyesebbnek, amit a Szabó utáni korszaknál Petrik is választott. De ugyanez a megoldás érvényesül szinte minden bibliográfiai összefoglalás esetében külföldön is kezdve a legkorábbiaktól az 1700—1910 közötti német nyelvű kiadványok kumulált jegyzékén (GV) át a retrospektív angol nemzeti bibliográfia 18. századi szakaszát feltáró legkorszerűbb vállalkozásig, amely számítógép segítségével igénybe véve befejezés előtt áll.

Az időrend helyett alkalmazandó betűrend meghatározóan kihat a vállalkozás megszervezésére és publikálására. Az RMNy esetében a korlátolt számú évszám nélküli kiadványnak a kronológiába történő hozzávetőleges besorolása

után az egy-egy kötetben publikálandó tételek előre és világosan elkülönülnek egymástól, így mindig csak az időrend alapján számításba vehető nyomtatványokkal kell foglalkozni, a többivel nem. Ez lehetővé teszi tehát az egyes korszakokba (pl. 17. század) tartozó kiadványok több (RMNy esetében előreláthatólag hat) részletben történő feldolgozást. Ezzel szemben a betűrendes publikálás esetén gyakorlatilag el kell készíteni az összes tételt, hiszen az ezt követő szerkesztési fázisban a különböző gondok miatt (anonymák feloldása, különböző névformák stb.) számtalan, nem ritkán alapvető változtatásra lehet szükség, ami a besorolás korábbi rendjét teljesen felboríthatja. Ez azt jelenti, hogy még a publikálás megkezdésére is csak a teljes anyag megszerkesztését követően kerülhet sor.

A 18. század egyszerre történő feldolgozása esetében ez a publikálást időben szinte beláthatatlan távlatokba tolná ki. Megfontolás tárgyává kell tenni, hogy vajon nem lenne-e szükség száz év hazai nyomdatermése korszerű bibliográfiai feltárásának nyomasztóan nagy feladatát időrendben megosztani. Nyilvánvaló, hogy ezt mechanikusan kell megválasztani, amihez legalkalmasabbnak a felezés tűnik. Megerősíti ezt az a változtatás, amelyet a 18. század második felére vonatkozólag — a levéltári jellegű nyomtatványok kizárásával — már amúgy is be kellett vezetni.

A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia egész rendszerébe ágyazva is vizsgálható a kérdés. A 20. századból az 1945—1960. évek könyvjellegű nyomtatványai már szakrendben kerültek kumulálásra. Az ezt megelőző 1921—1944 időszak azonos szerkezetben történő összesítésének publikálása ebben az évtizedben történik meg. A kezdetektől 1700-zal bezárólag időrendben tárja fel az összes hazai nyomdaterméket az RMNy. A most megtárgyalásra kerülő 18. századot követően még hátramarad az 1801—1920 közötti hatalmas korszak anyagának korszerű feldolgozása. Nyilván ezt egyben nem lehet elvégezni, hanem azt mind időben, mind kiadványtípusonként fokozatosan (elsőnek a periodika különválasztásával) meg kell osztani. A monográfiákon belül még azt is el kell dönteni, hogy a betűrend alkalmazása 1920-ig tartson, vagy a szakrend a korszak legvégén (pl. 1901-ről) már igénybevehető-e? Viszonylag egyértelmű, hogy a rendkívül nagy mennyiségű 19. századi könyvanyag feldolgozását is meg kell felelni az 1850. évvel bezárólag. Hogy vajon az 1851—1900 időkor könyvei bibliográfiailag egyszerre „megemészthetők” lesznek-e, erre a kérdésre a gyakorlati mérések fognak választ adni.

Visszakanyarodva a 18. századra, a század első felének önálló feltárása feltétlenül javasolható. Miután ez mennyiségileg az egésznek kb. csak egy negyedét (hozzávetőleg 6000 tételt) tesz ki, felmerülhet, hogy nem lesz-e túlságosan aránytalanul nagy az 1751—1800 közötti második rész majd 20 000 tétellel. Ez valóban elgondolkodtató, és felmerülhet ennek kettébontása: 1751—1780 és 1781—1800. A viszonylagos kiegyensúlyozásra való törekvés mellett az utolsó két évtized hazai nyomtatványai többségükben általában mind nyomdai kivitel, mind tartalmi vonatkozásban közelebb állnak a 19. század elejéhez, mint a 18. század korábbi évtizedeihez. Nagyon meggondolandó azonban, már ez az utóbbi tagolás is, mert a túlságos elaprózás veszélyeztetheti a jó áttekinthetést. (Ezért kerül a retrospektív magyar nemzeti bibliográfián belül a Horthy-korszak negyedik évszázadának óriási anyaga — helyesen — egyetlen szakrendben publikálásra.)

Aligha kétséges, hogy a gyűjtőkör állandó műfaji szűkítésével (pl. az egylevelesek kizárása a 19. század során) párhuzamosan a feltárás igényességét is

enyhíteni szükséges. Visszatérve a 18. századi retrospektív magyar nemzeti bibliográfiára, itt is meg kell vizsgálni ezt a kérdést. Már a 16.-ból a 17. századba áttérve, bizonyos területeken helyesnek mutatkozott az egyszerűsítés: így a tíznél több példány esetében lelőhelyként csak a tíz legfontosabb gyűjtemény feltüntetésére szorítkozik az RMNy. Jogosnak tűnik, hogy az 1700 után készült hazai nyomtatványok ismertetésénél — a korábbi korszaknál alkalmazottal szemben — további igénycsökkentés szükséges, már csak a tételek számának ötszörösére emelkedése miatt is.

A 15—17. századi RMNy leírása két fő részre oszlik: egyik a bibliográfiai, a másik pedig a tudománytörténeti. Ez utóbbi alatt az illető nyomtatványra vonatkozó eddigi megállapítások összegzését kell érteni, amit az RMNy rendkívüli igényességgel felvállalt. A szakirodalmi feltártság az időrendben előrehaladva azonban egyre jobban csökken. Különösen érezhető volt ez a jelenség az 1600. év átlépésével: a 16. századdal összehasonlítva, a kiadványokkal a szakirodalom jóval szerényebb keretek között foglalkozott. Ez a jelenség a 17. századon belül csak tovább fokozódik: az első évtizedekben készült nyomtatványokról általában gyakrabban írtak, mint az utolsókból származókról. Jogos a feltételezés, hogy ez a folyamat a 18. században még tovább erősödik, ami már elvben és gyakorlatban egyaránt lehetetleníti a tudománytörténeti feltárást, amely korábbi időszakokban amúgyis az összeállítói munka igen jelentős részét teszi ki. Mindebből azt a következtetést kell levonni, hogy a 18. századi hazai nyomtatványok esetében a bibliográfiai leírásra kell szorítkozni, ami önmagában is elég feladatot ad.

A továbbiakban a 18. századi hazai nyomtatványok bibliográfiai leírása kerül vizsgálat alá.

Tételszámozás. Petrik összeállításának egyik jelentős fogyatéka, hogy nincsenek a tételek egyedi jellel ellátva. Ez a körülmény a hivatkozást és a mutatózást, ill. az egyértelmű egyediesítést igen megnehezíti. Elég csak az „Articuli diaetales”-ekre gondolni, ahol ugyanannak az országgyűlésnek jogalkotását azonos címmel többször is kiadták, Petrik pedig azokat ugyanazon a lapon, sűrűn egymást követően rögzítette, ami gyakorlatilag lehetetlenítette az egymástól elkülönített formát mutató hivatkozást. Szabó Károly és az RMNy gyakorlata is azt bizonyítja, hogy igényes bibliográfia esetében a tételek egymástól történő eltérő, egyedi jelölése elengedhetetlen. Ehhez általában a numerus kurrenst szokták választani, ami beváltnak mondható. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy e téren ötjegyű számot már jobb elkerülni, mert annak memorizálása (pl. a mutatókból a visszakeresés során) nehézkes, ezért — akárcsak az autórendszámnál ilyen esetben — jobbnak tűnik a betűk és számok kombinációja. A túlzott bonyolultságot és az öncélú variálást elkerülve ezen belül a legegyszerűbbnek és nemzetközileg is beváltnak minősíthető az a megoldás, amely a betűrendes bibliográfiák esetében e rendező szempont alapján történő minden betűváltás esetén újra kezdeni a sorszámozást. A tételek egyedi jelölése ez esetben a betűrend betűjéből és numerus kurrensból áll. 25 000 tétellel számolva a 18. századi hazai nyomtatványok regisztrálása esetén csak az erősebb betűk (B, S stb.) esetében kell arra számítani, hogy a sorszám négyjegyű lesz: a tételek túlnyomó többsége egy betű és legfeljebb három számot kapna (pl. A-555).

Természetesen bonyolítja a helyzetet, ha a 18. század kiadványai két (esetleg három) részletben nyernek majd publikálást. Elvben elképzelhető a sorszám folytatása ugyanazon a betűn belül a második (ill. harmadik) részben. Ez a megoldás azonban azt a veszélyt rejti magában, hogy a kiadvány használója hivatkozás esetén esetleg nem a helyes részben keres majd elsőként. A betűk ugyanis nem arányosan osztják az egész anyagot, így a sorszámozás utolsó tagjai az első rész végén biztosan igen eltérőek lesznek: a „C”-ben nyilván messzebb tart majd, mint a „Q”-ban, az „X”-ről és „Y”-ről nem is beszélve. Ez a gond némi bonyolítással, ugrószámozással megoldható oly módon, hogy a második részben minden betű után a sorszám egységesen valami magasabb számmal (pl. 1001) kezdődjék. De több részletben történő publikálás esetén elképzelhető az a változat is, hogy a numerus kurrens minden betűnél négy jegyből fog állni. Ezek közül az első egyben mindig a részlet sorszáma is: pl. első sorozat A 1001-, a második A 2001-,

harmadik A 3001-. (Itt is újra hangsúlyozni kell, hogy bár ez a megoldás elvben akár kilenc részletet is lehetővé tenne, háromnál több esetben sem látszik helyesnek a 18. századi hazai nyomtatványok bibliográfiájánál, mert ez az áttekinthetőséget igen erősen csökkenti.)

Leírás. A legalább egy szedett sornyi szöveget tartalmazó hazai nyomtatványok közül elvben csupán az ún. levéltári jellegűek kerülnek következőtől kizárásra a 18. század második felétől. Ennek az a következménye, hogy formai szempontból meglehetősen heterogén anyag leírása a feladata. A kurrens magyar nemzeti bibliográfia ma már számos kategóriát (pl. periodika, zenemű, térkép) külön sorozatban tár fel, míg másokat (pl. kisnyomtatvány, plakát) tudatosan figyelmen kívül hagy, hogy a leírás módszere egységes lehessen. A 18. században természetesen még nem ilyen előrehaladott a nyomtatványok formai specializálódása, de ennek a fejlődési irányzatnak jelei már egyértelműen felismerhetők. A térkép és kotta még többségében inkább csak könyvek mellékletei formájában fordul elő, ill. a kevés önálló kiadvány teljes egészében metszetként készült, szedett betűk felhasználása nélkül. Ennél fogva ezek nem okoznak különösebb gondot.

Két kategória azonban már viszonylag komoly szerepet játszik a 18. században is. Az egyiket az időszaki kiadványok alkotják, amelyek tartalmilag igen fontosak, bár csak az utolsó negyed évszázadban kezdenek elszaporodni. A másik csoport az egyleveles nyomtatványoké, amelyek készítése egyidős magával a könyvnyomtatással, de Magyarországon nagyobb számban (pl. színházi plakát formájában) ezek is inkább csak a 18. század utolsó évtizedeiben készültek. Az összes többi kiadványt a könyvek (monográfiák) módjára helyes leírni, akár kétleveles röplapról, vagy testes fóliánról is van szó. Megfelelőnek tűnik onovetó két speciális kategóriát (periodika és egyleveles) is lehetőleg a többség et alkotenti, f gráfiák analógiájára kezelni.

A periodikum kategóriáján belül az évenként megjelentek (schematizmusok, naptárak stb.) okozzák a legkevésbé gondot: ezek kötetenként önálló kiadványoknak tekintve könyveknek írhatók le. Hasonló módon látszik helyesnek eljárni az évente többször részletben kiadott folyóiratok esetében is. Ezeket évfolyamonként önkényesen önálló kötetnek minősítve mód van monográfia formájában regisztrálni.

Némi ügykedéssel periodikumként, ill. a fentiek alapján könyvként lehet kezelni az egyleveles nyomtatványok egyik, ezekben az időkben számszerűen legjelentősebb csoportját, a színházi plakátokat is. Tehető ez azzal a vélelmezéssel, amely egy-egy város színházi életét tekintti testületi szerzőnek, amely egymást sűrűn követő részletekben — gyakran naponként — publikálta az előadásokra vonatkozó információkat egyleveles színlapok formájában. Ez olyan rendszerező elvet biztosít, amelynek egyszerű logikája vitathatatlan, másrészt a leggyakoribb keresési szempontnak közvetlenül tesz eleget. Nyilvánvaló, hogy az érdeklődők többségét aligha a plakát első szavai foglalkoztatják, hanem egy-egy város, vagy színtársulat műsorrendje. Így érdemes tehát a színházi plakátokat a város és időpont szerint rendezve publikálni.

Az új, nemzetközi címléírás szabvány — a korábbi német eredetű, hazai gyakorlattól eltérő — fokozott hangsúlyt helyez az anonymáknál a testületi szerző alatt történő regisztrálásra, ezen belül pedig jelentős szerephez jutnak a városnevek. Így mind elvben, mind gyakorlatban helyesnek látszik azoknak a nyomtatványoknak bibliográfiai leírásánál, amelyek szerzősége természetes személyhez megnyugtatóan nehezen köthető, a testületi szerzőség megoldására támaszkodva a hely, ill. ezen belül intézmény nevét alkalmazni rendszóként. Áll ez a már említett színlapokon kívül a 18. századi hazai nyomtatványok messze legnagyobb kategóriájára, a főiskolai és egyetemi kiadványokra (vizsgatételek, panegyris, laudatio stb.) is.

Korábban ezeket a vizsgázatót neve alatt írták le azzal a feltételezéssel, hogy ő volt a szerzője a tételeknek. A jezsuitáknál valóban ez volt a gyakorlat, de ennek általánosítása nem meggyőző. Anonymaként történő kezelése esetén a cím szerinti besorolása értelmetlenül formális lenne, hiszen ez többségében változatlanul ismétlődő, semmitmondó szavakkal (Propositiones, tentamen, positiones stb.) kezdődik. A megoldás itt is a város — intézmény — időpont sorrendben történő regisztrálásban kereshető, ami egyben jó áttekinthetést biztosítana a korabeli tanintézetek történetének tanulmányozásához is.

A testületi szerző elvének a fentiekben körvonalazott fokozott érvényesítésével párhuzamosan azonban természetesen fontos, hogy a többi jellemző elemről utaló készüljön. Így pl. a színlapok esetében a plakát első szavairól, a színtársulatról és az előadott darab szerzőjéről, ill. címéről; a vizsgatételeknél pedig a vizsgázató(k)ról, a vizsgázó(k)ról és a címről.

A nyomtatványok leírásának igényességének meghatározásánál a RMNy 16—17. századi gyakorlatából helyes kiindulni. A tapasztalat azt mutatja, hogy az ott kialakított megoldás a gyakorlatban bevált. A sommás szövegszerű közlésnek, a pontos kollációnak és a címlap reprodukciónak kombinálása jól biztosítja mind a bibliográfia olvashatóságát,

mind a példányok biztonságos azonosítását, továbbá az esetleges hiányok pontos megállapításának lehetőségét. Ezek alapján érdemes ezt az igényes módszert a 18. században is alkalmazni.

A fejlettebb országokban már a 16. század első évtizedeitől előfordul, hogy ugyanazt a szöveget, sorra azonos beosztásban — nem ritkán ugyanabban a műhelyben és ugyanazokkal a betűkkel — újrasedték, ill. ismét kinyomtatták. Ezek felismerése és a kiadások közötti pontos különbségtétel a leírásban sokszor problematikus. Magyarországon ez a gond jóval később jelentkezik, de a 18. században már egyértelműen gondot okoz (pl. a már emlegetett „Articuli diaetales”). A címlapreprodukciónak közlése az esetek túlnyomó többségében e téren is jó megoldást jelent. Természetesen minden esetben gondos vizsgálatot igényel, hogy nyomdai variánsról, vagy más kiadásról van-e szó. Az előbbi esetben egyetlen bibliográfiai tételen belül kell megfelelő leírás formájában megkülönböztetni egymástól a változatokat, az utóbbi esetben önálló tétel alatt kell a többi kiadástól elkülöníteni, közölve egyben a legjobban felismerhető eltérés(ek)et.

Miután a címléírások betűrendben követik majd egymást a bibliográfiában, így egy-egy szerzőnek az adott időhatárok között Magyarországon nyomtatásban megjelent művei együtt lesznek találhatóak. Ez a körülmény lehetőséget nyújt arra, hogy az első tétel élén egészen rövid életrajzi adatközlés révén tájékoztatást kapjon a kötet használója. Valóban igen sommás informálás tűnik megfelelőnek: név, foglalkozás, születési hely év és halálozási dátum. Ugyanezek az azonosításhoz igen hasznos adatok szerepelnek a régi magyarországi szerzők most készülő névjegyzékében is, így azok onnan minden többletmunka nélkül átemelhetők. A külföldi szerzők hasonlóan sommás adatainak közlése is hasznos lehet, ha ez nem okoz túlságosan nagy munkadíjnyújtást.

A betűrendes összeállítás lehetővé és egyben szükségessé is teszi az utalók bő használatát a névformákról, a közreműködőkről, feloldott anonyimák címeiről stb.

Terjedelem. Már szó esett arról, hogy itt érdemes a kollációt is megadni, tehát fenntartani a RMNy igényességét. Periodikum esetében pontosan fel kell tüntetni, hogy egy éven belül hány alkalommal és milyen terjedelemben jelent meg az illető kiadvány. Világosan kell látni ugyanis, hogy hány szám készült egy-egy évfolyamon belül. A fentiekben megtartásra javasolt igényességhez tartozik a kiadványban fellelhető könyvdíszeknek az a sommás felsorolása, amely a RMNy-ben is hasznos szolgálatot tesz.

Bibliográfiai hivatkozás, a tartalom meghatározása és részletezése, a variánsok módszere mind átvételre érdemes a RMNy-ből. Egyedül az incipitek felsorolása hagyható el a pontosabb leírásból. *A szövegkiadásokat* ellenben, akárcsak a már korábban részletesebben is megtárgyalt *kutatási eredményeket* — a gyakorlati megvalósíthatóság érdekében szükségesnek látszik mellőzni. Ugyanerre a következtetésre kell jutni a *kapcsolódó tételek* esetében, amelyet a szerzői betűrend — többségében — már önmagában is feleslegessé tesz. A *példányokkal* történő elszámolásnál tovább kell csökkenteni azt az igényességet is, amely a 16.-ról a 17. századra már amúgy is jelentősen enyhült. Ez utóbbi gyakorlat-hoz viszonyítva elegendőnek tűnik tíz helyett ötben megvonni a legfontosabb közgyűjteményekből közölt példányok számát. Az összesített példányszámot — a lehelyek száma nélkül — azonban itt is igen hasznos lenne feltüntetni. Ha ötnél kevesebb példány szerepel csak a nyilvántartásokban, úgy jó ezek esetleges hiányait az RMNy-ben bevált jelöléssel közölni. Külön kell gondolni itt a periodika esetleges számhiányaira.

Mutatók. Az egyedi sorszám lehetővé teszi a legtakarékosabb hivatkozást a mutatókban. A RMNy-ben alkalmazott mutatórendszer igényességét — tekintettel a 18. század jóval nagyobb nyomdatermésére — szükségszerűen csökkenteni szükséges. A nyomda- és nyomdászmutatónak azonban teljes egészében és az RMNy-nél alkalmazott felépítésben szerepelnie kell, hiszen a retrospektív nemzeti bibliográfia e részének gyűjtőkörét — a nyelv mellett — éppen a területi elv határozza meg: az került bele, amelyet valamely Magyarország területén működött műhelyben állítottak elő. Ez a mutató — közvetve — egyben a kronologikus áttekintést is hivatott biztosítani: egy-egy esztendő terméke összeállítható az akkor működött nyomdák kiadványaiból. Az impresszum nélküli és csak töredékesen fennmaradt kiadványok minél megbízhatóbb nyomdász meghatározása érdekében, a hazai tipográfiák felszerelésének a ma csak valamivel a 17. század derekán túlig megvalósított rekonstrukcióját a bibliográfia mindenkori záróéveg fel kell dolgozni. (Előzetes tájékozódó próbálkozásaink szerint e téren alapvető problémák felmerülésével csak a 18. század utolsó három évtizedében kell számolni.)

A névmutató jelentősége a fő rész betűrendje miatt némileg háttérbe szorul. Az utalószámok egyedi felsorolása helyett itt tágabb lehetőség fog nyílni a tól—ig-megjelölés alkalmazására. Elhagyhatóknak tűnik az incipitek és a könyvtárak mutatója, továbbá a bibliográfiai konkordanciák. A megtartottak közül a helynévmutatóból kimaradhat a névmutatóra történő utalás.

Mindent összefoglalva tehát a törekvés az, hogy a 18. századi hazai nyomda-termés a jelentősen megnövekedett produkcióhoz méretezett igényességgel nyerjen feltárást. E korszaknak pontosan illeszkednie kell a korábbi századok retrospektív magyar nemzeti bibliográfiájához (RMNy), mint ahogy a jövőbeli 19. századi összefoglalót is mind elvben, mind gyakorlatban a most felvázolt összeállításból kell majd folytatólagosan kialakítani. Bár időszakonként változtatni kell a feltárás módszerét a nemzeti bibliográfia egészét sohasem szabad szem elől téveszteni.

BORSA, GEDEON

Die Abteilung „18. Jahrhundert“ der retrospektiven ungarischen Nationalbibliographie

Die Abhandlung berücksichtigt die bisherigen Arbeiten und Ergebnisse des retrospektiven bibliographischen Unternehmens *Alle Ungarische Druckwerke*, und beschäftigt sich eingehend mit den spezifischen Problemen des 18. Jahrhunderts. Parallel mit den Arbeiten des 17. Jahrhunderts, seit 1974 begannen die Arbeiten in der Nationalbibliothek Széchényi zur weiteren Ergänzung der Bibliographie der inländischen Druckwerke des 18. Jahrhunderts. Die inländischen staatlichen und kirchlichen öffentlichen Sammlungen wurde methodisch durchgesehen (Bibliothek, Archive, Museen). Während dieser Arbeit wurden 120 Tausend inländische Druckwerke registriert. Es wurden auch mehrere ausländische Sammlungen durchgeprüft. All dies führte zum Vorscheinkommen einer bedeutenden Menge von neuen bibliographischen Einheiten. In Zusammenhang mit der Verarbeitung wird die Frage aufgeworfen, ob die Gültigmachung der früheren Gesichtspunkte auch im Fall der aus dem 18. Jahrhundert stammenden Bücher anwendbar sei. (Z. B. Der früheren chronologischen Gruppierung entgegen scheint hier eine alphabetischen Gruppierung mehr begründet zu sein.) Nach diesen Problemen untersucht der Verfasser einige Fragen der bibliographischen Beschreibung der aus dem 18. Jahrhundert stammenden inländischen Druckwerke.

Korunk könyvkötésművészete történelmi megvilágításban

A könyvkötés múlt századi gépesítése folytán a kézi könyvkötés látszólag elvesztette jelentőségét. A valóságban azonban két területen is tovább él, sőt fejlődik. Egyrészt, a nagy könyvtárakban őrzött és gyakran sok viszontagságon átment értékes régi és ritka könyveket konzerválni és restaurálni kell. A restaurátor-könyvkötőnek a papír-, bőr- és pergamenkonzerválási műveletek mellett alaposan ismernie kell a kézi könyvkötés minden fogását. Másrészt, a századunkban megjelenő bibliofil kiadványok gyűjtői is igénylik a könyv tartalmához méltó egyedi kézi kötést. Világszerte megfigyelhető, és nem is új az a törekvés, hogy egy-egy tipográfiáját, illusztrációját, tartalmát tekintve különösen értékes könyvet kötésével együtt műtárggyá igyekezzenek tenni. Igaza van tehát Kiessignek,¹ amikor a művészi könyvkötés reneszánszáról beszél. De a művészi könyvkötésnek ez a reneszánsza csak szűk körön belül érvényesül, s a nagyvilágban körülöttünk, az iparművészet, illetve a művészet világában a könyvkötés mint műtárgy ma még alig kelt figyelmet. Feltűnő, hogy Európa-szerte anélkül zajlanak le a modern művészi kötés kiállítások, hogy a hivatásos művészeti kritika akár csak észrevenné őket. A képzőművészek nem ismerik, a könyvkötészeti szakemberek és a könyvbarátok pedig bizalmatlanul fogadják, és mintha gyanakvó szemmel figyelnék ezt a fejlődést. Mert ez a kötésfajta annak az eredeti és évszázadokon át megszokott célnak a határait — hogy ti. a fűzés, illetve kötés a könyvet használhatóvá tegye, s egyúttal védje is azt — már nagyon túllépi. De még a könyvkötők köreiben is feltűnő a „nyelvi” zűrzavar, a fogalom tisztázatlansága, ott sincs meg a művészi kötés pontos definíciója. Mert hát mit is értünk ma „könyvkötőművészetten”? Milyen a „művészi kötés”, kit mondhatunk „könyvkötő művésznek”, mire gondolunk pontosan, ha „a régi könyvkötők művészetéről” vagy „az elmúlt századok könyvkötésművészetéről” beszélünk? Hogy viszonyul mindez a mai könyvkötésművészethez, és hogyan illik a művészet napjainkban érvényes fogalmába? Ahhoz, hogy ezeket a kérdéseket megválaszoljuk, történelmi elemzésre van szükség, hogy meg tudjuk állapítani, mikor és milyen körülmények között alakultak ki a könyv kötésének művészi kritériumai.

Költségesen kidolgozott, gazdagon díszített kötések már a középkorban is voltak: az egyházi könyvek díszes kötési elefántcsont-faragásokkal, kovácsolt arany és ezüst táblákkal, zománcclemezekkel és drágakövekkel. Ezek voltak talán a könyvkötő első művészi termékei? A közelebbi vizsgálat negatív vá-

¹ KIESSIG, W.: *Weltweite Renaissance des gestalteten Handeinbandes*. Bildende Kunst, 28, 1980, 347—349.

laszt ad a kérdésre: ezek a tárgyak, mint ahogy az egyházi kincstárakban levő sok más tárgy is, nem mint művészi alkotások jöttek létre, hanem mint liturgikus tárgyak. A középkor emberétől még idegen volt a művész individualista teljesítményigénye — az ember művészi öntudata csak a reneszánsz kezdetén jelenik meg — úgyhogy az ilyen munkákat nem nevezhetjük a mai értelemben vett műalkotásnak. Azonkívül a könyvkötő csak részmunkát végzett az ilyen pompás kötések létrehozásában, amit más kézműveseknek (elefántcsont-faragó, aranyműves stb.) kellett befejezni. Ezeknek a pompás kötéseknek a külső ékességéhez a könyvkötő alig járult hozzá.

A késő középkor és reneszánsz könyvkötője maga díszítette kötéseit, éspedig egyes- és vonalbélyegzőkkel, amelyeket a bőrborításon helyezett el. Az ilyen vaknyomásos gótikus kötésekben gondosabb vizsgálat után nehéz sok „művészt” felfedezni. Ehelyett felismerhető az igyekezet, hogy a tábla teljes felületét egy meghatározott minta szerint kitöltsék díszítésekkel. Ezek a kötések inkább a dekoráció elvének a mintapéldányai. Itt az embernek egy nyilvánvalóan ellenállhatatlan törekvéséről (ösztönéről) van szó, hogy a közvetlen környezetében levő tárgyak látható felületeit díszítse.² Már az ősidőktől kezdve követjük ezt a látás fiziológiájából adódó és, a fizikából kölcsönzött szakkifejezéssel, a „horror vacui”-val (irtózás az ürességtől) jelölt kényszert, és díszítjük festményekkel, fafaragásokkal, hímzésekkel és ezernyi más díszítménnyel a bennünket körülvevő legkülönbözőbb tárgyakat, köztük könyvkötéseinket is. A dekorációnak van néhány jellegzetes ismertetőjegye; például majdnem mindig csak a látható felületeket érinti. Amikor a középkorban a fóliánsok az állványokon feküdtek, nem díszítették a könyvkötések gerincét. Később, amikor a könyveket úgy őrizték, hogy gerinccel előre nézve álltak, a könyv gerincét is díszítették, sőt, évszázadokkal később, kizárólag csak azokat, hiszen a tábla egyáltalán nem látszott! A dekoráció másik jellemzője a geometriai formák hangsúlyozása: a könyvtábla téglalap alakú formáját különösen vonalakkal, keretekkel, derékszögű vagy átlós osztásokkal hangsúlyozták. Az így keletkező részfelületekre kerülnek a díszítések, gyakran tekintet nélkül tartalmi jelentésükre; sokszor szabálytalanul elhelyezve, hanyagul, néha fejre állítva. És végső soron nem azért nem csinálták gondosabban, mert nem tudták volna, hanem azért, mert nem volt fontos. Egy címerliliom a fejére állítva épp olyan jól kitölti a rombuszt, mint ha helyesen állna. A díszítésekben nem nagyon voltak válogatósak, vették ami kézre esett. Néha a díszítések túlaradó fölöslegével találkozunk, a műhely teljes bélyegző- és lemezkészletét felvonultatják. Így számol Loubier egy kötésen 15 lemezt, és sóhajtozik, hogy „a díszítőelemek ilyen bősége mellett egységes, művészi dekorációról már nem lehet szó”.³

Nyilvánvaló, hogy amit Loubier „művészi dekoráción” értett, az a felület beosztásának, a díszítés elrendezésének az esztétikai minősége, annak a korábban általánosan képviselt felfogásnak megfelelően, amely szerint a „szépség” és „művészet” fogalmak között szoros kapcsolat van. Fontosabbnak tűnik ma a kérdés, mi az alkalmazott díszítés művészi tartalma, ki a díszítőelemek alkotója?

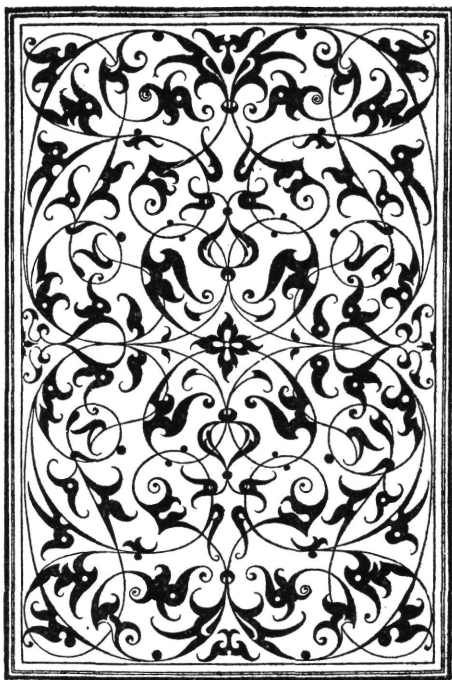
Érdekesebb ebből a szempontból a 16. századi kötésekre, például az ismert francia bibliofil, Jean Grolier kötéseire vonatkozó kutatások eredményei. Jól-

² READ, H.: *Art and Industry*. 5. ed. London, 1966.

³ LOUBIER, H.: *Der Bucheinband von seinen Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*. 2. Aufl. Leipzig, 1926. 208.

lehet korábban elfogadott volt, hogy ezeknek a kötéseknek kimagasló díszítéseit ő maga vagy az ő — többnyire ismeretlen — könyvkötői tervezték, az újabb kutatások egy másik eredetre utalnak. Több Grolier-kötés ugyanis a firenzei művész, Francesco Pellegrino mintakönyvéből származó minták után készült. Pellegrino akkoriban a fontainebleau-i művésziskolában tevékenykedett, és 1530-ban Párizsban közreadta 60 táblás gyűjteményét mindenféle tárgy díszítésére szolgáló ornamentikával és motívummal. Devaux⁴ utal egy Grolier-kötésre, ahol nemcsak hogy a tábladísz Pellegrino egyik mintájának a másolata, hanem a könyvkötő még egy kis csonkítást is megengedett magának, tekintve, hogy a formátumok nem egyeztek meg teljesen.

Hasonló mintakönyvek voltak Németországban is. Az ún. „nürnbergi kisművészek”-ről („Kleinkünstler von Nürnberg”: Aldegrever, Beham, Brosamer, Flötner, Pencz) van szó, akik díszítőmetszeteikkel és mintalapjaikkal a kor legkülönbözőbb kézműveseinek biztosítottak díszítőanyagot. Peter Flötner 1549-es művészkönyve Béctől Párizsig elterjedt, és különösen kedvelt volt.⁵ Sok tábláját és kis ornamentikáját használták mintának lemezekhez, egyes bélyegzőkhöz. Egyik táblájával (1. kép) Schunke négy különböző válto-

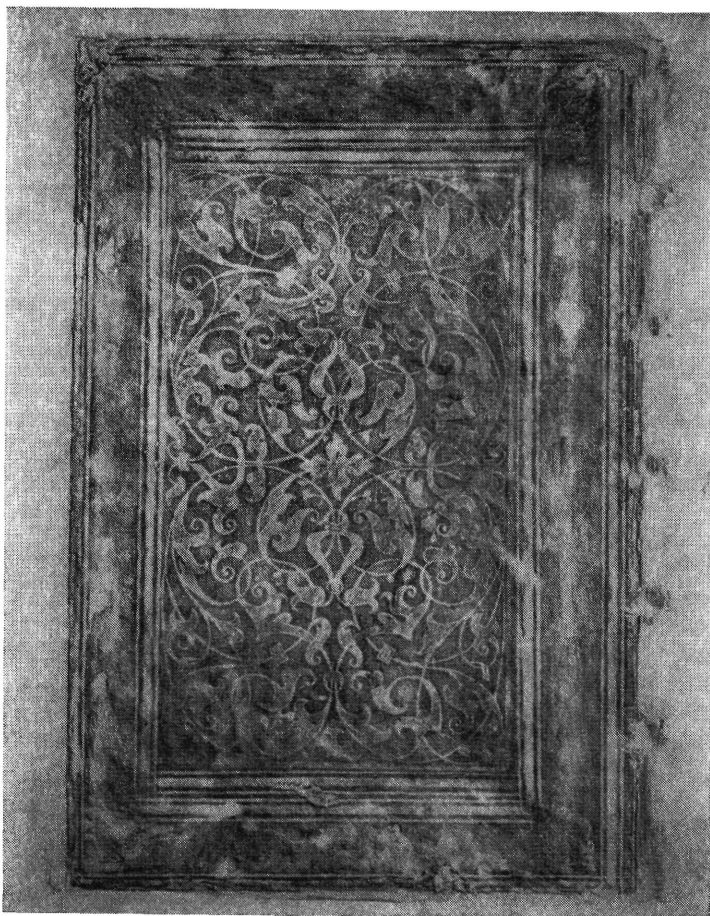

1. kép. Peter Flötner 1549-ben megjelent mintagyűjteményének 17. táblája (Flötner, 1882, után)

⁴ DEVAUX, Y.: *Dix siècles de reliure*. Paris, 1977.

⁵ FLÖTNER, P.: *Das Kunstbuch*. Zürich, 1549. Neu hrsg. Facs.-Druck Berlin, 1882.

zatban találkozott mint vaknyomó lemezzel.⁶ Ezek egyike, Samuel Streler tübingeni könyvkötő 1567-ből származó munkája, a 2. képen látható. A fentiekből is nyilvánvaló tehát, hogy a bélyegzőmetszők (pecsétmetszők, ötvösök) a könyvkötés díszítéséhez szükséges szerszámokat mintakönyvek alapján készítették, melyeknek az elterjedését az akkori határok alig gátolták. De a kész termékek is megtalálták útjukat Európa-szerte, hogy csak az NP kezdőbetűkről ismert bélyegzőmetsző szignált görgetőit említsük. Ezeket Augsburgtól Antwerpenig, Tübingentől Utrechtig és Brémáig meg lehet találni.⁷ Megjegyzendő,

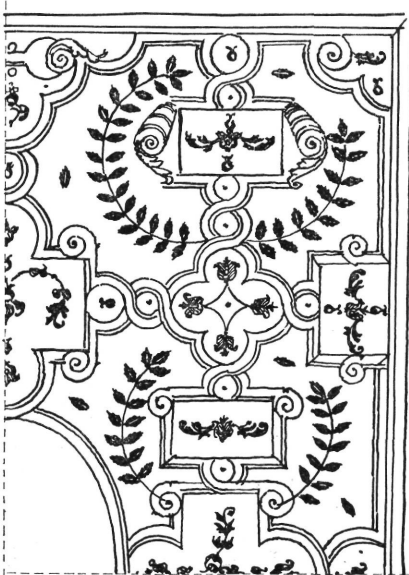

2. kép. Samuel Streler tübingeni könyvkötő 1567-ből származó kötése. Barna borjúbőr, lemeznyomás, 22 × 15 cm. Tartalma: Jacob Andree: *Christliche notwendige und ernstliche Erinnerung . . .* Tübingen, 1567. Tübingen, Egyetemi Könyvtár, Gi 390 4°. (A hátsó tábla levonata, fotó: Endrik Lerch, Ascona)

⁶ SCHUNKE, I.: *Vom Einfluss der ornamentalen Vorlage-Blätter auf dem Einbandschmuck*. Gutenberg-Jahrbuch, 1954, 298—299.

⁷ SCHUNKE, I.: *Studien zum Bilderschmuck der deutschen Renaissance-inbände*. Beiträge zum Buch- u. Bibliothekswesen Bd. 8. Wiesbaden, 1959.

hogy a díszítő metszeteket nemcsak könyvdíszítésre használták. Építőmesterek, aranyművesek, páncélkészítők alkottak ugyanazokból a forrásokból.⁸ Jó példa erre az ún. „à la fanfare” stílus, amely a 16. század második felében a késői Grolier-kötésekből fejlődött ki (3. kép). Sok abból az időből származó különböző tárgyon lehet ennek a díszítési módnak az elemeivel találkozni (4. kép). Ilyen megfigyelések vezetnek el bennünket a „stílus” fogalmához, ami egy meghatározott időszak legkülönbözőbb tárgyain — az épületektől az ékszerekig, a bútoroktól a ruháztatig — látható díszítő elemek azonosságára vagy analógiájára vezethető vissza. A díszítő metszetek és mintakönyvek ebben jelentős szerepet játszottak, és a különböző korszakokban hozzájárultak a kötésdíszítések egységes fejlődéséhez is. A rokokó vagy empire időszak kötéseit habozás nélkül azonosíthatjuk mint ilyeneket, éppen mert díszítésük oly messzemenően rokon az ezekből a korszakokból származó más tárgyakéval. Amíg a 16. század könyvkötői, illetve bélyegzőmetszői általános célra készült mintakönyvekből alkottak, a későbbi könyvkötőknek saját mintakönyveik is voltak. Helwig⁹ idézi az elsők egyikét, Johann Georg Schwertfeger nürnbergi pecsétmetsző „Nützliches Stempffelbuch . . .”-ját 1697-ből. Azóta az ilyenfajta mintagyűjtemények szakadatlan sora jelent meg Európa-szerte, szebbnél szebb címeken, egészen a 20. századig, pl. „Musterblätter”, „Dekorative Kunstschätze”, „Ideen-Magazin für Buchbinder”, „Recueil de dessins”, „Album du

3. kép. Egy „à la fanfare”-kötés díszítésének vázlata, Hobson¹⁰ 10. táblája után (Gaston III: Phébus des déduiz de la chasse, Paris, 1573)

⁸ JESSEN, P.: *Meister des Ornamentstichs. Eine Auswahl aus vier Jahrhunderten.* 4 Bde. Berlin, 1920. BERLINER, R.: *Ornamentale Vorlage-Blätter des 15. bis 18. Jahrhunderts.* 3 Bde. Leipzig, 1926.

⁹ HELWIG, H.: *Das deutsche Buchbinder-Handwerk.* 2 Bde. Stuttgart, 1962/1965. II. köt. 215—216.

Relieur—Doreur”,¹⁰ annak bizonyítékaként, hogy a könyvkötőknek szüksége volt a művészi segítségre.

A fenti vizsgálódások, ha csak futólag is, megengednek néhány következtetést az elmúlt évszázadok kötés kialakításának művészi szempontjaira vonatkozóan. Legfontosabbnak az a felismerés tűnik, hogy általában nem a könyvkötő volt a kötés művészi alkotója. A művészi tartalmat lényegében a díszítés-rajzoló és bélyegzőmetszők határozták meg. Jóllehet a könyvkötő ízlésével és jó arányérzékével nagyban hozzájárulhatott az esztétikai összbenyomáshoz, az összdíszítés általában nem a könyvkötő alkotómunkájának eredménye volt a műalkotás értelmében. Sokkal inkább tiszta dekorációról volt szó, ahol — és ezt még egyszer ki kell emelnünk — a forma hangsúlyozása és a felületek kitöltése fontosabb szempont volt, mint az alkalmazott díszítés művészi tartalma. Megjegyzendő az is, hogy emellett utánzásra és ismétlésre való törekvéstről van szó, olyan dolgokról, amelyek a díszítésnél magától értetődőek és kívánatosak, művészi alkotásnál viszont plágiumnak minősülnek. Ilyen érzéseik azonban a régi könyvkötőknek nem voltak, midőn azon fáradoztak, hogy a divatos minták másolásával elnyerjék megbízóik tetszését.

4. kép. „À la fanfare”-stílusú lovagi felszerelés, Hobson után

¹⁰ MEJER, W.: *Bibliographie der Buchbinderei-Literatur*. Leipzig, 1925.

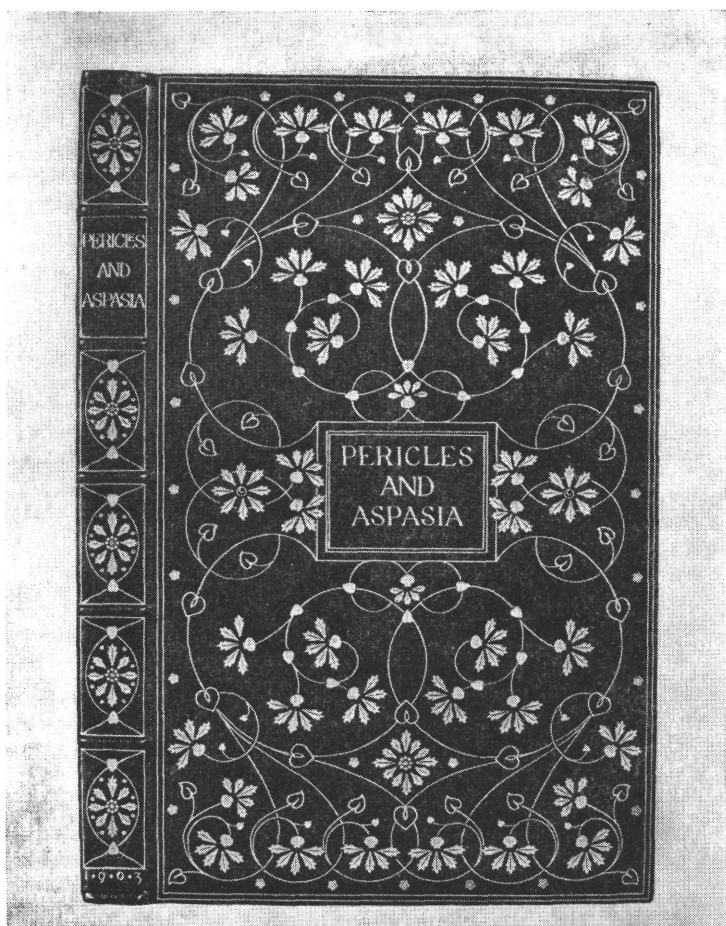
Mindezek alapján lassanként eljutunk ahhoz a következtetéshez, hogy ha „a régi könyvkötők művészetéről” beszélünk, akkor a művészetet nem a ma szokásos értelemben gondoljuk, hanem legfeljebb ügyességet, mesterséggé emelkedett kézműves tudást értünk rajta. Ha a múlt „könyvkötőművészetéről” van szó, ez a művészettörténetben szokásos szóhasználat, anélkül, hogy a mai értelemben vett műtárgyakra gondolnánk. Ha a múlt stíluskorszakainak sok, elragadóan szép kötését nézzük, ezek nem műtárgy minőségükben váltják ki csodálatunkat. Elődeink munkája iránti tiszteletünknek más az alapja.

Számunkra mindebből az következik, hogy a könyvkötésnek mint művészi alkotásnak a gyökerei a 19. századba nyúlnak; olyan időszakba, amelyben igen sok társadalmi esemény zajlott le, és ezek a könyvkötést sem hagyták érintetlenül. Nemcsak a céhek megszűnése és az ipari forradalom volt nagy hatással a kézműiparra. A romantikával és a klasszicizmussal a stíluskorszakok véget értek, és így az alakító kézműipar elveszíti megbízható vezérfonalát. A vevőkör is lassanként megváltozik: a könyvkötő egyre inkább az új polgárság igényeit igyekezett kielégíteni, s ez a polgárság beleszeretett a múlt könyvkötészetének szépségébe. Ezzel egy stílusimitációs időszak kezdődik el.

Grolier, Maioli vagy Canevari kötéseinek másolatait, „à la fanfare” imitációkat és a 18. századi nagy francia mesterek utánzatait százával produkálják a századforduló neves cégei, a budapesti Gottermayer ugyanúgy, mint a Zaehsdorf vagy a Sangorski & Sutcliffe Londonban, a párizsi Trautz vagy a lipcsei Hübel & Denck. És amikor a múlt század „könyvkötőművészete”, az akkori „Einbandkunst”, a „reliure d'art” vagy az „art of bookbinding” kerül szóba, akkor sokan épp ezekre a szánalmas, minden eredeti szellemet nélkülöző utánzatokra gondolnak. Bár technikai kivitelezésük nagyon kifinomult, ez nem lehet kárpótlás a művészi minőség hiányáért. Érthetetlennek látszik, hogy az akkori bibliofilek és a nagyközönség csodálta és magasztalta ezeket a „készítményeket”, amelyek kimondottan a giccs fogalmának példái. Felfoghatatlan azonban és megrendítő, hogy ennek a beteg ízlésnek a hatása mind a mai napig észlelhető. Inkább az ízlés mint a szaktudás hiánya gátolta a haladást a könyvkötés művészi fejlődésében. Sokat mond az, hogy még ma is akad könyvbarát, aki valódi bordára fűzött egészborrkötést rendel meg, annak ellenére, hogy ez a kötési mód a 17. század óta elavult és fölöslegessé vált. Vagy, hogy a napjainkban Európa-szerte népszerű faksimile kiadásokhoz úgynevezett faksimilekötéseket készítenek szégyenletes módon a nagyközönség tudatlanságára, illetve fejletlen ízlésére alapozva!

A múlt század második felét jellemző hanyatlás, az alkotó szellem fokozatos kialvása nemcsak a könyvkötésekben tapasztalható, hanem érvényes a kézműipar és a gyorsan növekedő gépi ipar legtöbb termékére is. Ismeretes, hogy William Morris Angliában elsőként veszi föl a harcot a kézműipar újjászületése érdekében. Írói tevékenysége segítette az „Arts and Crafts” mozgalom elterjedését világszerte, amivel a mai iparművészet alapjait rakta le. Műhelyében ő és munkatársai búturokat és tapétákat, szőnyegeket és szöveteket, kerámiát és kovácsolt munkát, könyvdísz és nyomtatványokat terveztek. Az általa alapított „Kelmscott Press” sok magánnyomdának szolgált például az európai kontinensen. Munkatársa, J. T. Cobden-Sanderson a könyvkötészetet próbálta új szellemben életre kelteni. A tiszta ornamentika után kutatva ő a gótika egyszerű virágos elemeihez nyúlt vissza, ezek lettek dekorációjának építőkövei. Cobden-Sanderson kötései azonban még mindig a korábbi évszázadok díszítési elveinek — a tiszta dekorációnak — folytatását jelentik (5. kép). A kötésnek

a könyv tartalmával nincs kapcsolata, és művészi értelemben nem mutat alapvető újítást. Hasonlóan, kell megítélni Marius Michel francia könyvkötő kezdeményezéseit a múlt század utolsó évtizedeiben. Neki kétségtelen érdeme, hogy állást foglalt kortársai aranyozó-imitáló munkája ellen, és maga rajzolta virágmintás táblaterveivel új stílust próbált alapítani. Mintáinak nyilvánvaló rokonsága a reneszánsz kötések jellegzetes indadíszzeivel, valamint a felületek kitöltése mégis azt bizonyítja, hogy itt is dekorációval van dolgunk: dekorációval a legjobb értelemben. A növényi motívumok frissességében mintha már az „art nouveau” elemeivel találkozánánk, de a kötéshez művészi szempontból alapvető új elemet nem adott hozzá, és a kötés díszítésének a tartalomhoz való viszonya nála is kétes maradt.

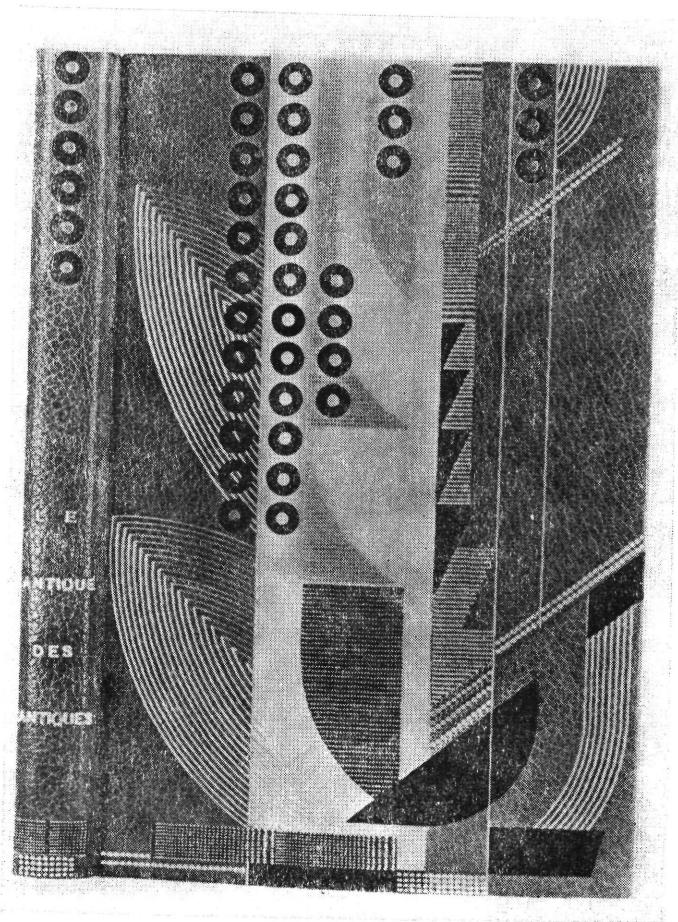

5. kép. T. J. Cobden-Sanderson kötése 1904-ből; aranyozott kék maroken; 35 × 21,5 cm. Tartalma: Landor, W. S.: Pericles and Aspasia. New York, 1903. Fotó: Victoria & Albert Múzeum, London

Rövid történelmi visszapillantásunkat azzal a megállapítással kell zárunk, hogy a bekötött könyv a reneszánsztól az utolsó századfordulóig elsősorban díszített tárgy volt, és nem, vagy csak nagyon korlátozott mértékben műtárgy. Emellett szólnak nemcsak a dekorációnak a fentiekben leírt ismertetőjegyei és sajátosságai, hanem az a tény is, hogy a könyv tartalma, témája szinte egyáltalán nem befolyásolta a kötés díszítését. Ezzel szemben a mai művészi kötésnek pont ez, a tartalommal való kapcsolata az egyik leglényegesebb követelménye. Ennek a gyökereit azonban a múltban hiába keressük.

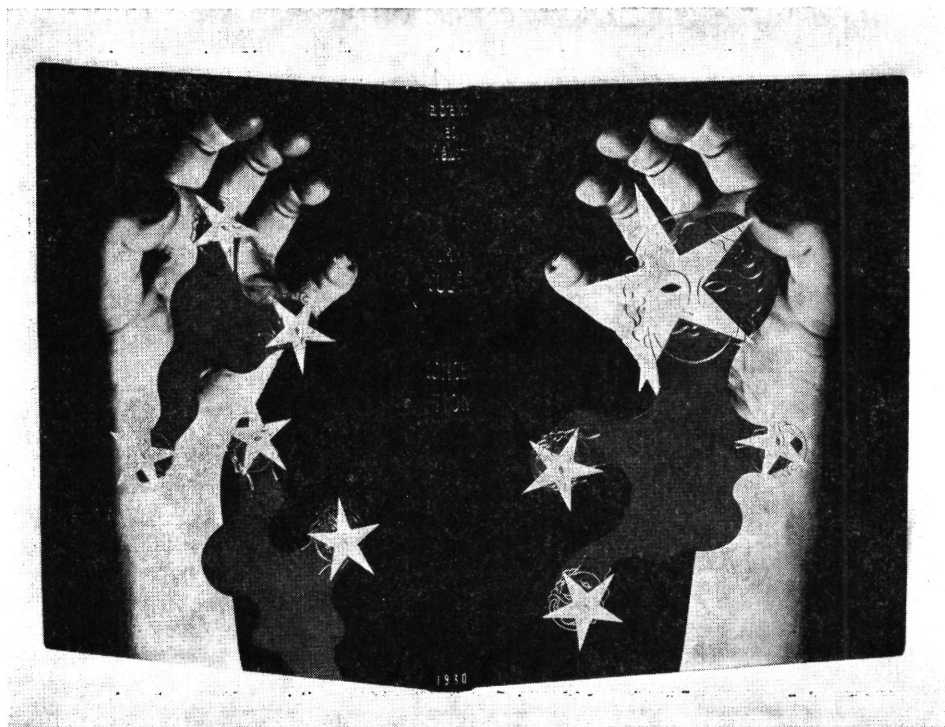
A könyvkötésművészetben alapvető újítások csak a 20. század első évtizedei folyamán jelennek meg, csak akkor születik meg a könyvkötés mint valójában művészi alkotás. E fejlődés hátterében két fontos tényezőt lehet felismerni. Elsősorban ide tartoznak azok az impulzusok, amelyek William Morris-tól és az „Arts and Crafts” mozgalomtól indultak ki, és Európa különböző országaiban az iparművészet újraélesztéséhez vezettek. Nagy lendülettel iparművészeti iskolákat és műhelyeket alapítottak, ahol az új irányok, mint pl. a „Jugendstil” országonként különböző megjelenési formái határozzák meg az új formanyelvet. Ilyen például az 1903-ban alapított „Wiener Werkstätte”, ahol Kollo Moser és Josef Hoffmann szecessziós stílusban tervez, többek között könyvkötést is. Ha a „belle époque” vége felé a legtöbb ilyen áramlat el is apadt, megmaradt a sokoldalú tervezőművész („decorateur”, „designer”) új típusa.

A másik, a művészettörténet szempontjából nagy jelentőségű tényező, a sok akkori avantgarde művész lázadása a véget érő 19. század szentesített eszméi és doktrínái ellen. Az impresszionizmusnak a hivatalos párizsi szalonokból történő kiűzése óta a művészet nemcsak az akkori társadalom látszólagos bizonyosságai ellen fordul, hanem a saját látszatigazságai ellen is. Új tartalmakat keresnek, de új utakat, új eszközöket és anyagokat is. Nemcsak lenvászonnal és ecsettel lehet egy műalkotást létrehozni: színes papír, textil vagy fa is használható kollázsok készítéséhez, sőt zsámoly és egy darab kerékpár is művészi tárggyá válhat, ahogy azt Marcel Duchamp első „ready-made”-je mutatja 1913-ban. Az akkori avantgarde művészek közül sokan — mint Arp, Kandinsky, Klee, a Delaunay házaspár vagy Mondrian — hozzájárultak a klasszikus műirányok és az ún. alkalmazott művészet közötti korlátok felszámolásához. Nemcsak egy festmény vagy egy szobor, hanem mindenféle más tárgy is a művész jogos megnyilvánulási lehetősége lett, és ennek a felismerésnek köszönhető, hogy napjainkban már a kerámia-, porcelán-, üveg-, textil- vagy fatárgyak vitathatatlanul a mai művészet egyenrangú ágai. Hogy a könyvkötés is lassan és szerényen próbálkozik ebbe az új áramlatba bekapcsolódni, azt egy párizsi új stílusú tervezőművészeknek, „decorateur”-nek, Pierre Legrain-nek köszönhetjük, aki kezdetben a bútorok és a textil iránt érdeklődött, 1917-től kezdve azonban mindinkább a könyvkötés felé fordult. Nem tanult könyvkötő, terveit azonban tehetséges könyvkötőkkel valósíttatta meg, épp úgy, ahogy bútorterveit. Ezek a tervek messze eltértek a múlt hagyományaitól: geometriai elemeket használnak fel, tekintet nélkül a kötésformára, elhagyják a szimmetriát, megkísérlik figyelembe venni a könyv tartalmát (6. kép). Legrain kötéseit 1919-ben kiállították a „Salon des Artistes Décorateurs”-ben, ahol pozitív kritikát kaptak, és élénk érdeklődés mutatkozott irántuk. Legrain a kötések százait alkotta meg az alatt a néhány rövid év alatt, ami korai, 1929-ben bekövetkezett haláláig hátra volt. Voltak vevői — és voltak követői. A legismertebb közülük Paul Bonet, aki szintén „dekorátor”. Első kötéseit 1925-ben a

6. kép. Pierre Legrain kötése 1925-ből. Lazacszínű maroken, szürke és fekete bőrrátét, aranyozás. Tartalma: Le cantique des cantiques, Paris, 1925. Fotó: Endrik Lerch, Ascona

„Salon d'Automne”-ban állították ki, és közel egy fél évszázadon keresztül erős befolyást gyakorolt a könyvkötésművészet fejlődésére. Néhány kötése, pl. szürrealista korszakából (7. kép), a közönséget sokkolta, más kötéseit azonban sokkal inkább a könyvkötőket és aranyozókat, akiknek még soha nem kellett ilyen megoldhatatlannak tűnő feladatokkal megbírkózniuk. Mert Bonet is a szakemberekre bízta kötésterveinek kivitelezését, mint azóta is követői és utódai: Rose Adler, Pierre Lucien Martin, Henri Creuzevault, Georges Leroux, Monique Mathieu és sok más művész-könyvkötő Franciaországban. Ez az együttműködés lehetővé teszi, hogy az újító ösztönzések kívülről jöjjenek, nem a könyvkötőktől, hanem művészektől, akiknek a fantáziáját sem a hagyomány, sem a sok technikai szakismeret nem gátolja. A minőség szempontjából viszont fontos, hogy a tervező kötéseinek kivitelezését magas szakképzettségű hivatásos könyvkötő-, illetve aranyozómesterek végezzék, akik nemcsak hogy hajlan-

7. kép. Paul Bonet kötése 1934-ből. Fekete maroken, krémszínű és kék bőrrátét, fotókol-lázs, aranyozás. Tartalma: André Breton — Paul Eluard: *L'immaculé conception*. Paris, 1930. Fotó: Endrik Lerch, Ascona

dók erre az együttműködésre, hanem büszkéek is a művészek sikerére, akik ezzel az új művészi tárggyal, amelyet rövidesen „reliure originale”-nak neveznek el, a könyvkötőszakma tekintélyét is növelik. Ennek az együttműködésnek köszönhető az is, hogy időnként néhány nagynevű művész — például Marcel Duchamp, Joan Miró és Salvador Dalí — is hozzájárult ehhez a fejlődéshez néhány kötéssel. A legfontosabb azonban az, hogy a könyvkötés helyet talált az évente tartott párizsi kiállításokon, a „szalonokban”, aminek következtében egyrészt a hivatásos műkritika tárgyává lett, másrészt a közönség széles rétegei is felfedezték a könyvkötést mint műtárgyat. Így lett Franciaország a modern művészi kötésnek bölcsője és hazája, ahol a mai napig a művészi fantázia és technikai fölény kombinációjából egyre újabb csúcsteljesítmények jönnek létre.¹¹

Különböző okai vannak annak, hogy a könyvkötésművészet Európa más országaiban miért nem ugyanezt az utat választotta. Úgy tűnik, hogy Németországban a 19. század utolsó évtizedeiben az erős pozícióban levő könyvkötő-

¹¹ MICHON, L.-M.: *La reliure française*. Paris, 1951. 127—136.

TOULET, J.: *La reliure au XXe siècle*. In: *Métiers d'Art*, No 14, 1981. 24—31.

DEVAUX i. m. 301—327.

iparosság öntudata a magyarázat erre. Ennek nemcsak az a háttere, hogy a német tartományok társadalmában a kézművesség évszázadok óta fontos szerepet játszott általában, hanem az az odaadás is, amivel a fokozatosan zsugorodó könyvkötő kézműipar megtartásáért és újraélesztéséért harcoltak. Ismertek a 19. század utolsó évtizedeiben a könyvkötőmesterek által alapított iskolák, a szakfolyóiratok és szakkönyvek. Olyan emberek sikerei mint Baueré, Adamé, Kerstené és Weissé kétségtelenül alapot adtak a büszkeségre. Úgy tűnik, semmi szükségük sincs kívülről jövő segítségre, használják az új, Paul Kersten által tervezett Jugendstilbélyegzőket, készülnek az első nagy könyvkötés-kiállításra a lipcsei „Bugra” keretében az első világháborús évben, megalakítják 1912-ben a Jacob-Krause-Szövetséget — és joggal vannak tudatában, hogy mi a jelentősége annak, amit elértek, és mennek a maguk útján. Csoda, hogy ilyen háttérrel nem jön létre párbeszéd a művészek és a könyvkötők között? Aligha! S valóban pár évvel később a párbeszéd zátonyra fut, mégpedig Weimarban, ahol Otto Dorfner iparművészeti osztályát az 1919-ben megnyitott Bauhaushoz csatolják. Paul Klee, akit röviddel ezután meghívnak a Bauhausba, patronálja a könyvkötészetet is művészileg. Ő örül ennek: „. . . talán idővel egy kis lendületet tudok belevinni. Eddig különösen szolidan dolgoznak, de semmi új szellemet nem érzek . . .”, írja feleségének, Lilynek 1921. április 14-én.¹² Az ügy azonban hamar megghiúsul, mert Dorfnernek a könyvkötő hagyományok alapján kialakított formafogalmai és nagyon határozott eszméi leküzdhetetlen akadályvá váltak, és szerződését a Bauhauszal felbontották.¹³ És ami az európai könyvkötésművészet szerencsés csillagzatú órája lehetett volna, megíratlan üres lap maradt. Micsoda hatást tudtak volna gyakorolni egy Paul Kleenek, a 20. századi alakító formanyelv mesterének a kötése a további fejlődésre?! Miután Németországban a könyvkötőmester öntudatos magatartása megakadályozta a könyvkötészet párbeszédét a művészettel, nem maradt más a kötésművészet számára, mint hogy visszavonuljon a dekorációhoz. Ez azonban röviden korláttá vált, amikor a díszítőbélyegző gyorsan elveszítette létjogosultságát és anakronizmussá vált. Hogy ilyen korlátok közül nagy mestersegbeli tudás nőhet ki, azt Ignaz Wiemeler műve mutatja.¹⁴ Ő a kötésekorációhoz legegyszerűbb eszközökethasználja: geometriai alapelemeket, vonalakat, és betűket mint a díszítés integrált részét. A tipográfia szerencsés hozzájárulását a kötéskialakításhoz kétségtelenül azon kiemelkedő betűművészek és könyvtervezők hatásának kell tulajdonítani, akik a német magánnyomdákat — a Cranach nyomdától a Trajanus nyomdáig — csúcsteljesítményeik eléréséhez hozzásegítették. Így Wiemeler kötése a tiszta, kifinomult dekoráció mintapéldáivá váltak. Mert itt tiszta dekorációról volt szó, ahogy az mind kötéseinek tanulmányozásából, mind pedig saját nyilatkozataiból és tanítványainak valamásából kiderül. Hangsúlyozzák, hogy a könyvkötés nem válhat öncéllá, ami azt jelenti, hogy tudatosan ellenzik, hogy önálló műtárggyá legyen. A német „Einbandkunst” tárgya még ma is — néhány kivételtől eltekintve — inkább egy díszített, dekorált kötés, mintsem műtárgy. Ez a megállapítás nem jelenti azt, hogy egy mesterien díszített kötetet kevésbé kellene értékelni, mint egy műtárgyat, hanem csak annyit, hogy két különböző tárgyról van szó!

¹² KLEE, P.: *Das bildnerische Denken*. Hrsg. von Jürg Spiller. 3. Aufl. Basel—Stuttgart, 1971.

¹³ WINGLER, H. M.: *Das Bauhaus*. 2. Aufl. Bramsche, 1968.

¹⁴ WIEMEELER, I.: *Ignatz Wiemeler — Buchbinder*. Hamburg, 1953.

Félrevezető csak az, ha az egyiket — a dekorált kötést — művészetté nyilvánítjuk, még akkor is, ha a készítőnek ez nem volt szándékában. Ebbe már több kritikus megbotlott. Németországban ma is gyakran kategorikusan elutasítják a tervezők és könyvkötők között Franciaországban szokásos együttműködést. Pedig olyan ez, mintha az építésztlől megkövetelnék, hogy személyesen vegye kézbe a kőműves kanalat és a téglát, hogy a maga tervezte falat felhúzza, vagy mintha egy szonáta csak akkor lenne élvezhető, ha a zeneszerző maga ülne a zongoránál. Nem követelünk túl sokat a könyvkötőtől, ha azt várjuk el, hogy a kötés tervezését és kivitelezését egy és ugyanazon személy végezze el? És nem fog ez a könyvkötésnek olyan korlátot jelenteni, amitől az alkalmazott művészet más tárgyai már rég megszabadultak?

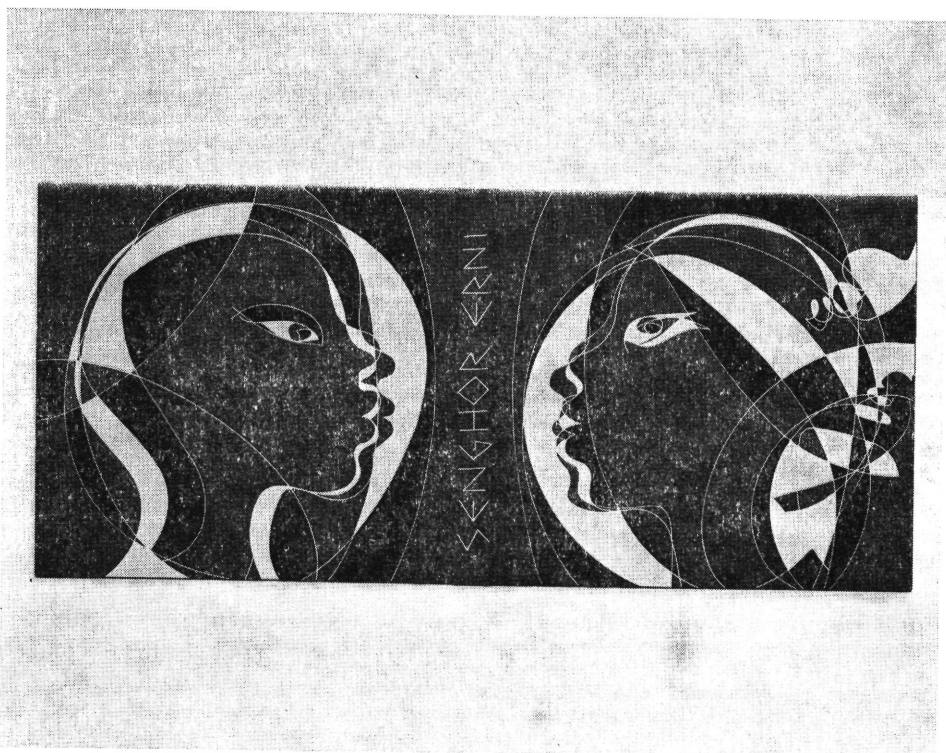
Miközben Németországban — ahogy néhány más európai országban is — a könyvkötő túlságosan öntudatos volt ahhoz, hogy kora művészetével sikeres párbeszédet folytasson, addig Angliában inkább a könyvkötőmester hiánya volt az oka annak, hogy ez a párbeszéd nem alakulhatott ki. Angliában a könyvkötőmester mint kisiparos alig játszott szerepet a századforduló táján. Ehelyett egy-egy neves könyvkötő egy „gyárnak”, mint pl. Zaehsdorf vagy Sangorski & Sutcliffe volt az alkalmazottja, ahol még mindig sorozatban készültek a stílusimitációk, és ahol William Morrisről nem is hallottak, vagy nem akartak tudomást venni. Az „Arts and Crafts” mozgalomnak — amelyen belül a már említett Cobden-Sanderson képviselte a könyvkötést — csak egy kis csoportra volt hatása, de ott aztán a példát évtizedekig követték, és utánozták a virágos dekorációs stílust. Ez eltartott a század közepéig, az 1951-ben megrendezett „Festival of Britain” kiállításig, amíg egy művész-könyvkötő szakítani mert a hagyománnyal. Edgar Mansfield volt ez, aki véglegesen lemondott a díszítőbélyegző használatáról, mint szobrász modellezte a bőrborítást, és különféle új módon kidolgozott reliefekkel és szabadon futó vonalakkal a kötéskialakítás teljes szabadságát kivívta. Miután ő, mint szobrász a könyvkötéssel felhagyott, és az új utat már megmutatta, olyan művészek, mint Ivor Robinson vagy Philip Smith szabadnak érezték magukat, s a könyv kötését műtárgyként (objet d'art) felfogva, rajzi és festői eszközökkel közelítették meg. És itt az angliai fejlődésnél is meg kell jegyezni, hogy az újítások főként ezektől a nem könyvkötőktől származnak, tervezőktől (ezért „tervező-könyvkötő”, „Designer-Bookbinder”), akiknek az „ipar”-ral, az üzemi könyvkötéssel alig van kapcsolatuk.¹⁵ Helyszűke miatt a többi európai országról már nem lehet szó, de hangsúlyozni kell, hogy hasonló folyamatok és kezdeményezések másutt is megfigyelhetők. Mint kiemelkedő példát Hans Erni svájci képzőművész és könyvillusztrátor egyik könyvkötését mutatjuk be (8. kép), amelyet a neves asconai „Centro del bel libro” kivitelezett.

Reméljük, a fentiekben sikerült bebizonyítani, hogy századunkban sem a könyvkötő játszotta a legfontosabb szerepet a könyvkötésművészet fejlődésében: a nem közvetlenül a kézműiparhoz tartozó művész hozzájárulása nélkül ez a fejlődés nem következett volna be. Hasonlóan a reneszánszkori viszonyokhoz — a művészek alkotta minták, mintakönyvek nélkül a könyvdíszítés nem kapott volna saját formát. Közben azonban néhány dolog alapvetően megváltozott, és a mai művész nem tudja a könyvkötő számára a könnyen kéznél levő

¹⁵ MANSFIELD, E.: *Modern Design in Bookbinding*. London, 1966.

SMITH, Ph.: *New Directions in Bookbinding*. London, 1974.

¹⁶ HOBSON, G. D.: *Les reliures à la fanfare*. London, 1935.

8. kép. Hans Erni kötése 1970-ből. Kék maroken, piros és fehér bőrrátét, fehér vonalak. Kivitelezés: Centro del bel libro, Ascona. Tartalma: Léopold Sédar Senghor: Terre promise d'Afrique. Lausanne, 1966. Fotó: Endrik Lerch, Ascona

bélyegzőornamentikát rendelkezésre bocsátani. Az aranyozó bélyegző nyelve elnémult, korunkban már nem értik meg. A könyvkötő ma nem nyúlhat a bélyegzőket tartalmazó szekrényhez, ha jön a megrendelő, és díszített kötést kér tőle. Most a mai grafikai művészet formaelemeihez kell nyúlnia, az egyszerű vonalakhoz, pontokhoz, foltokhoz, amelyek azután hamarosan bőrrátétként vagy valamilyen más formában kerülnek a kötéstáblára. Ha azonban csak azért kerülnek oda, hogy a tábla ne maradjon üresen — itt a díszítés, a dekoráció alapelveire utalunk ismét —, akkor csak arról van szó, hogy a korábbi bélyegzők helyett a mai képnelyv elemeit használják, de művészet ezáltal még nem jön létre. A szakmáját értő műkritikusnak ezt fel kellene ismernie, annak ellenére, hogy a kétféle tárgy, ti. a díszített kötés és a művészi kötés, a műtárgy, egymáshoz nagyon hasonlóak. De hát hogyan különböztesse meg a kritikus ezt a két tárgyat egymástól, ha mi magunk a szakmában is minduntalan összecezeréljük a művészet és a díszítés fogalmát? Megnehezíti a kötés kritikusának a feladatát az is, hogy egyre inkább egy harmadik kategóriával is számolni kell, nevezetesen a barkácsolók és dilettánsok kötéseivel. Egyre gyakrabban jelennek meg a különböző kiállításokon sok fáradsággal és odaadással, türelemmel és próbálkozással, de művészi hozzáértés nélkül készült kötések. Minden lebecsülést mellőzve — Cobden-Sanderson is dilettánsként kezdte — világosan

meg kell mondani azonban, hogy az ilyen kötések az előbb említett kategóriákkal nem egyenértékűek, és ezért nem lenne szabad azokkal együtt kiállítani ezeket.

Hogy a nem egyenértékű, lényegükben különböző kötések még nagy nemzetközi kiállításokon is összekerülnek, azzal magyarázható csak, hogy sok könyvkötőmester és amatőr könyvkötő nélkülözi az önkritikát, másrészt pedig a modern könyvkötés mint műtárgy sok helyen még nem eléggé ismert. Ha a műkritika ilyesmit nem ismer fel és nem igazít helyre, akkor ez nemcsak a könyvkötés művészetének árt, hanem a könyvkötő tisztán kézműves, szakmai munkájának is kárt okoz, és tekintélyét aláássa. Mert a kizárólag kézműves munka, a szakmailag első rangú, de nem díszített kézikötés is — amelyet soha nem állítanak ki, de a kézműipar fenntartása szempontjából nagyon fontos — ezáltal árnyékba kerül. Hogy mennyi még a zűrzavar ezen a téren, mutatja pl. az 1978-as San Franciscó-i nagy nemzetközi kiállítás címe: „Hand bookbinding today — an international art”, ahol tehát nyilván nem tudtak dönteni a kézikötés és a művészet fogalma között. Hasonlóan kétértelmű volt a lipcsei 1981-es IBA pályázata, illetve kiállítása „Die Praxis des Handbuchbindens” címmel. A helyszínen ki is derült, hogy a kézikötés és művészet két különböző dolog. Csoda hát, hogy a zsüri bicskája ott is beletört?

Be kell azonban ismerni, hogy addig nincs jogunk a hivatásos kritikának szemrehányást tenni munkánk szakkritikai megítélésének feltűnő hiánya miatt, amíg a saját körünkön belül sincsen tisztázva, hogy mi a művészet és mi nem művészet a könyvkötés terén. Hivatásos műkritikára nem várhatunk addig, amíg mi magunk nem határoztuk meg saját mércénket, amíg mi magunk nem döntöttük el, hogy technikailag mi a helyes és helytelen, mi csak díszítés, és mi a művészi alkotás a mi területünkön. Amíg mi magunkat nem vetjük alá ezeknek a kritériumoknak, és nem vizsgáljuk ezeket felül újból és újból, addig nem szabad csodálkoznunk azon, hogy a műkritika nem törődik alkotó tevékenységünkkel. Pontos ismérvekre van szükségünk, amelyek nélkül semmiféle eszmecsere nem lehetséges — világos definíciók nélkül mindig újra nyelvi zűrzavar keletkezik, ami a jövő útját csak homályosabbá teszi. Mert — ahogy Konfucius mondja —, „ha nem helyesek a fogalmak, akkor nem stimmelnek a szavak; ha nem stimmelnek a szavak, nem jönnek létre a művek”.*

SZIRMAI JÁNOS SÁNDOR

The Art of Bookbinding in the 20th Century

A Historical Essay

During the last years there seems to be an increasing tendency to consider bookbinding as an art. However, art critics are hardly aware of what happens in this field, whereas in the world of the bookbinders themselves there is a considerable confusion as to what exactly a bookbinding as a piece of art should be. What was meant by the “art of bookbinding” in the past, and what criteria are required to qualify a bookbinding as a work of art today?

* A szerző köszönetét fejezi ki Poprády Gézának a fordítás fáradságos munkájáért és dr. Rozsondai Marianne-nak értékes bírálatáért és javaslataiért, valamint a kézirat sajtó alá rendezéséért.

The author surveys some historical aspects and concludes that in the past, bookbindings were not meant to be art in our present-day terms: mediaeval treasure-bindings were objects of religious devotion, to serve a glory other than that of the makers, who did not consider themselves as artists — that very notion started to rise only with the renaissance. Neither were decorated bindings of later periods true works of art: the bookbinder was certainly not responsible for the artistic content of the ornaments on the tools he used. These were derived from pattern-books, like, for example, that of Peter Fletner of 1549, whose ornaments have been utilized for blind-stamping whole covers on many books of the 16th century (see Figs 1, 2). Similarly, several Grolier-bindings are known to carry exact copies from Francesco Pellegrino's famous pattern-book of 1530. The "fanfare" style was by no means an artistic contribution of the bookbinder — he just copied the patterns, like many other craftsmen, to decorate all kinds of objects according to the prevailing taste of the time (see Figs 3, 4). Or, for that matter, of any subsequent period, since these principles prevailed for many centuries to come, as testified by the many luxurious bindings in the baroque, rococo, empire, or whatever style flourished at a given period. Later special pattern-books for bookbinders also appeared and helped to dictate the taste — or the lack of taste, as witnessed by the many mistaken imitations during the 19th century. And all that was a mere decoration of the empty space of the book covers by whatever ornament was considered fit to serve the purpose. Even ideas and ideals of William Morris remained confined to the principles of decoration only, and bindings by Cobden-Sanderson are often more reflections of the past than works of modern art (Fig. 5).

Bookbinding as an art is the product of a few early 20th century designers and avant-garde artists, who for the first time seem to have recognized the bookbinding as a legitimate object of genuine artistic endeavour. In the early twenties, Pierre Legrain revolutionizes bookbinding by introducing simple geometrical elements instead of the ornamental tools or gouges, and is followed by Paul Bonet who attempts to use the idiom of contemporary art like in his surrealist bindings (Figs 6, 7). Very significantly, these developments are due to non-bookbinders, and the conflict between Otto Dorfner (an influential German binder) and Paul Klee at the Bauhaus in Weimar in the late 1920-ies illustrates the resistance by the traditionalist bookbinders to any innovation in what they consider to be exclusively their field. And again nearly half a century elapses before it becomes clear that the aim must be more than just to decorate — by now, at last, we are starting to understand that a decorated object is not necessarily an object of art.

After a brief survey of the development in Germany, France and in Great Britain, the author concludes that — in view of the general lack of understanding on the part of the public as well as of the art critics — the designer bookbinder himself must be prepared to take primary responsibility for defining the aims and setting the standards and criteria required to make bookbinding into a work of art.

KÖZLEMÉNYEK

Fráter György a püspöki tisztségről. Az esztergomi Simor Könyvtár egy 15. század végéről származó kódexéről¹ az a hagyomány, hogy a pálosok könyvei közül való. A 93×50 mm nagyságú, vaskos kis kötet táblái későbbiek, valószínű, hogy csak a 19. században kerültek a kódexre: a felső tábla zománcterakásos rézveret a karácsonyi ünnepkör ábráival, az alsó sima rézveret: Madonnával. Mindkettő bizánci stílusú.

Egy 17. századi kéz a 25. levélre feljegyezte, hogy „Nonnulli dicunt hoc Diurnale fuisse S. Pauli primi Eremitae” — vagyis: „Néhányan azt állítják, hogy az a diurnale Remete Szent Pál szerzetéé volt”. Ezt az állítást a 19. század közepén még egyszer feljegyezte a kötetbe Nemeckay István prépostkanonok, aki a bejegyzés szerint 1856-ban a kötet tulajdonosa volt.

A kötet rövid leírással szerepelt már a Magyar Könyvszemle 1886. évfolyamában,² részletesebben a Simor Könyvtár nyomtatott katalógusában.³ Az utóbbi a tartalmi leírás mellett megemlíti azt is, hogy a kötet végén különféle feljegyzések, köztük magyar nyelvűek is vannak.

A kódex két elkülönülő tartalmi részre osztható: ff.3—133., 218. „Liber psalmodum, ymnorum vel soliloquiorum prophete david de christo”. ff.134—217., 219. Loci biblici in serie alphabetico. Az elején és végén hiányos. Az első magyarozott fogalom: bonum, az utolsó: vidue. A 219. levél rektóján: zophistice.

A Psalterium margóin, különösen annak elején sok glossza található. E glosszák átnézése megerősíti a diurnale elnevezés jogosságát, ugyanis a margón gyakoriak a hórákra utaló megjegyzések, s ezek alapján egyértelmű, hogy a kötetet breviáriumozásra használták. De ez egyértelmű abból is, hogy a zsoltárok után mindig szerepel oratio. Sőt, a kötet főszerzőjét író kéz a kötet elején odaírta a margóra: In hoc libro sacra scriptura continetur per modum laudis divine.

Számunkra most a korábbi publikációban felemlített bejegyzések az érdekesek. A 219—224. leveleken ugyanis különféle, latinul és magyarul írott, a 16. század első feléből származó szövegeket találunk. A 219. levél verzóján a kötet egyik tulajdonosa(?) megnevezi magát:

„Ego Martinus eram Serus(!) inplenus Jesu Christi in Ecclesia Sanctae Magdalena(e) Budensi . . .” (4. sz. melléklet.).

Néhány oratio után a 221. levél a Veni creator spiritus szövegét tartalmazza. A 222. levél rektóján és verzóján azonos kéz az alábbiakat jegyezte be (1—2. sz. mellékletek):

¹ Jelzete: II.7803.

² DANKÓ József: *Simor János bíbornok-érsek könyvtárának kéziratai.* = MKsz 1886, 111. nr.5.

³ *Catalogus operum bibliothecae Joannis cardinalis Simor . . .* Strigonii 1904, col.179.

A *Juuentute* mea amaui et
 Seruaui ex Corde *Domino* et sem
 per que(?) amabo
Domini secundum Heli et
 Daud . . (?) fili hominis peca
 uerimus ne nos iudica
Domine soluas laqueos et
 Catenas de Manibus et
 Pedibus nos expelle et dele
 re innumerabilem Copiam
 Exercitus Paganorum de Su
 perficie Regni *Sancti* Stepha
 ni et *Sancti* Ladislai Regis
 et per(?) Angelos Nos *Domine* duc
 nos in teram Qui nosti
 quod oramus te *Domine* in *Sancta* Ciuitate
 tua in *Sancto* Domo tuo ex Corde
 nostro Aleluia et Ossa nostra
 post mortem quiescant
 inter beatas osses(opes?) *Sancti*

Gerardi et *Sanctae* Margaretha(e)
Domine exaudi Preces nos
 tras et duc quaesumus uos
 ad Patriam Nostram
Domine

Officia Episcopi
 Ha ualaki püspekseget keua[n]
 iesles dolgot keván szuksege
 penig ez okáért a pispec[
 nek okosnak és megfedetl[en]
 lenni, mert Pispek Pasto[r]
 az az Szent gyülekezetre ual[o]
 gonduielsesnek tiszte, az ok
 ert nem eleg tudni hogy [δ]
 a Pispek de meg is kell
 felelni kedues Haszankn[ak]
 is amit suk pispec Haza[n]
 kba elmulastutt en H[el]
 re Fogom Hozni ha leh[et(?)]
 Pispec Hazamba

A 223. levél rektójának alsó margóján olvasható korabeli bejegyzés:

Kegielmes uram Jesusom lig irg
 almas scegin lilkennek es zo
 boduch a puculbol engem

A 223. levél verzóján erősen eltérő frásképmű vers található:

Hoc Psalterium
 hodie est meum
 Quis cantat mane
 Ignotus sum plane
 Frater Georgius
 Mi care Amicus
 fuit cum donauit
 quia me amauit
 Sed qua Episcopus
 Amico oblitus

Cras cras elamat Coruus
 Frater Georgius
 Strenus sapiens
 Non intelligens
 Suos Satelites
 Eburu.(?) Sedes
 Caput Mahumetum
 Habet iam paratum
 Cui conportauit
 Quod Deo rapuit

Az idézett bejegyzések megerősítik azt a hagyományt, hogy a kötet egykor a pálos szerzeteseké volt. Sőt annak egykori használója, Fráter György, a kortársak és az utókor szemében is híres-hírhedt alakká vált. Szapolyai János király 1528 tavaszán vette maga mellé őt a sajlóádi pálos priorságból, s tette meg legbizalmasabb tanácsadójává. 1534-ben váradi püspököknek nevezte ki. A király halála (1540) után a kiskorú János Zsigmond gyámja, majd helytartó. A két, majd három részre szakadt ország egyesítése lebegett folyton szeme előtt, s ennek érdekében a török, Ferdinánd és Erdély közt minden lehető hasznos dolgot igyekezett kihasználni 1551-ben Ferdinánd emberei gyilkolták meg Alvincen.

Most közölt bejegyzései, és a rá vonatkozó, későbbi tulajdonos által írt vers is adalékul szolgálnak Fráter György jellemének, cselekedeteinek jobb megértéséhez.⁴

⁴ Fráter György életéről és alakjának a magyar irodalomra gyakorolt hatásáról I. ÖLTVÁNYI Ambrus Jókai Mór *Fráter György* c. regényének kritikai kiadásához írt kísérő tanulmányát. (I. kötet. Bp. 1972, 355–501.)

Dicoq. dno. q. mo. o. d. cuba. q. d.
 A. p. q. e. s. d. s. q. r. p. q. q. u. p. a.
 s. t. e. r. q. p. q. r. e. d. a. y. q. r. e. d. u.
 p. o. t. u. p. a. d. o. m. i. t. h. u. s. m. a. n. u.
 u. d. m. e. d. i. m. i. t. p. u. l. e. r. i. e. p. l. e. a. n.
 t. e. i. l. l. a. o. b. i. t. u. q. u. a. s. u. i. d. y.
 l. u. c. e. q. u. l. l. u. s. t. e. n. i. s. i. n. s. p. e. a. l. i.
 p. r. o. q. u. a. m. u. o. s. p. d. u. m. i. n. a. d.
 d. i. c. t. u. m. i. n. t. d. u. e. d. i. c. t. u. m.
 q. u. a. s. u. e. i. n. d. i. m. i. t. u. o. p. t. i. m.
 i. v. e. l. u. t. e. n. i. s. p. r. o. s. p. e. r. i. t. u. m.
 A. g. o. M. a. r. t. i. n. u. s. r. e. a. m. S. e.
 c. u. i. i. m. p. l. e. m. u. s. J. e. s. u. s. p. r. i. s. t. i.
 u. e. d. e. n. a. S. t. a. e. M. a. r. t. i. n. a.
 l. e. a. n. B. u. d. e. n. s. i. p. a. r. t. e. f. e.
 r. a. t. i. s. D. o. m. i. n. u. s. S. a. n. c. t. u. s.
 m. e. n. s. O. m. n. i. p. o. t. e. n. s.
 d. e. S. e. m. p. i. t. e. r. n. u. s.
 S. a. e. m. a. s. p. a. r. t. i. c. i. p. e. m.
 e. g. g. l. o. r. i. a. c. o. e. l. o. s. t. i.

A latin nyelvű részt első személyben indította (Ifjúságomtól fogva szerettem és szolgáltam az Úrnak . . .), majd többes szám első személyű imává formálta (. . . vétkezünk, ne ítélj meg minket Uram, oldd fel kezünkről és lábunkról a köteleket és láncokat, úzz minket és pusztítsd el a pogányok hadseregének megszámlálhatatlan tömegét Szent István és Szent László országának területéről, és angyalaid által minket Uram, vezess minket a földre, akik, tudod, hogy szívünkéből imádunk Téged szent városodban, a Te házában, Alleluja. És csontjaink a halál után nyugodjanak Szent Gellért és Szent Margit csontjai (?) közt. Uram, hallgasd meg imáinkat és kérünk, vezess minket hazánkba, Uram.).

Magyar nyelvű bejegyzésével a püspöki tisztségről vall: a püspöknek nem elég gyülekezetével törődnie, hanem a hazára is gondot kell fordítania. A kötelességüket elmulasztó püspökök valószínű nem tettek meg mindent a pogány törökök ellen. Így itt is a latin nyelvű bejegyzésével azonos hurokat penget Fráter György, de itt már nem ima formájában, hanem püspöki hatalommal — és egyéb tisztségekkel — kezében teszi meg ígérését, hogy meg fog „felelni kedves hazánkunk”.

A sok mulasztás, a bajok helyrehozatalát akaró püspök „ha lehet” szavai talán a különböző lehetőségeket latolgatásai. A törökkel való alkudozásai tükröződnek egykori barátjának versében, aki egyértelműen elítélően utal Fráter György politikai szerepére, nyilván annak az előző levélben olvasható bejegyzéseit is szem előtt tartva, legalábbis az utolsó sorok erre engednek következtetni.

Mikor írhatta e bejegyzéseket Fráter György? — Ha Szapolyai János nem ígért neki már 1534 előtt is püspökséget, akkor 1534-ben, vagy később, lehetséges, hogy Buda 1541. évi eleste után. Nem tudjuk megmondani, ki lehetett az a barátja (esetleg pálos rendtársa), akinek a ma Esztergomban őrzött kötetet adta, s aki a közölt verset írta. Mindenesetre Szent Gellért és Margit sírjainak említése a későbbi időpont feltételezését erősítik.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Gutgesell Dávid ismeretlen levele. Már eddig is tudomásunk volt a bártfai Gutgesell-nyomda 1579-es válságos helyzetéről, egy most előkerült dokumentum azonban még jobban fényt vet a történetekre. Rudolf császár és király 1579. február 8-án Prágában kelt rendeletében megtiltotta a privilégium nélküli nyomdák működését.¹ A rendelkezés nem volt új, azonban különösen érzékenyen érintette az 1577-ben működni kezdett bártfai műhelyt. A királyi Magyarországon ez évben három nyomda tevékenykedett: a nagyszombati katolikus nyomdát nem fenyegette a bezárás veszélye; Bornemissza Péter ugyan költözödni kényszerült Semptérről Detrekőre az „Ördögi kísértetek” miatt, főúri patrónusai azonban teljes védelmet jelentettek számára a királlyal szemben; egyedül a szabad királyi városban tartósan letelepedett protestáns Gutgesell sorsa vált bizonytalaná. Érdekében akcióba lépett a városi tanács, ismert egy beadványuknak dátum nélküli fogalmazványa, amelyben nyomdai kiváltságot kérnek, s egyúttal jelentik, hogy eltiltották Gutgesell mestersége gyakorlásától.² Az eddig továbbra is homályban maradt, miképp működhetett mégis folyamatosan tovább a nyomda, mikor a privilégiumot csak

¹ ÁBEL Jenő: *A bártfai Sz.-Egyed temploma könyvtárának története*. Bp. 1885. 186—187.

² ÁBEL Jenő: *i. m.* 187—190.; SZIMONIDESZ Lajos: *Gutgesell Dávid iskolakönyvkiadványai Bártfán 1579-ig*. MKsz 1941. 389—390.

jókora késéssel, 1584. augusztus 1-én kapta meg Ernő főhercegtől.³ Erre kapjuk meg a választ az alább következő levélből: miután a városi tanács hivatalosan kérte a kiváltságot, Gutgesell a bártfai egyház vezetői által támogatva beadvánnyal fordult a Szepesi Kamarához, s egy birodalmi német jogszokásra hivatkozva kérte, hogy a kiváltság megkapásáig is folytathassa tevékenységét, s kapjon erről a tanács egy biztosító iratot. A dolog előre eltervezett voltát mutatja, hogy a városi tanács beadványát és a nyomdász levelét ugyanaz a személy fogalmazta: a két irat érvelése hasonlít, egyes helyeken szó szerint is egyezik. A ravaszul megtervezett manőver eredményeképpen a bártfai városatyák fedezni tudták magukat, mivel többször is deklaráltatott, hogy ők engedelmesek voltak, és betiltották a nyomdát (bár nem valószínű, hogy ezt tényleg megtették volna), a Szepesi Kamara biztosító levele vagy hallgatóságos beleegyezése birtokában már nem jelentett számukra veszélyt a Rudolf-féle rendelet.

Az eddig ismeretlen levél több új információt is tartalmaz, illetve megerősíti eddigi ismereteinket. Megtudjuk, hogy a legutóbbi tűzvész súlyos károkat okozott Gutgesellnek, s ismét értesülhetünk arról, amit már az eddig ismert városi beadvány is tartalmazott,⁴ hogy a bártfai patriciuscsaládból származó nyomdász Bécsben tanulta a mesterséget (tévésen írja Fitz József, hogy a bécsi egyetemen is tanult).⁵ Az 1579-ben készült nyomtatványok sorrendjét is pontosítani tudjuk. Még a tiltó rendelkezés megérkezése előtt elkészülhetett Mento Gogreff műve,⁶ melynek előszava 1579. március 30-án kelt, erről nincs szó a levélben. Leírja viszont, hogy egy magyar prédikációskönyvön, Kulcsár György Postilláinak második kiadásán,⁷ már dolgozik, s hogy még egy Krakóban összeállított kalendáriumot készül kiadni — ez utóbbi, eddig csak feltételezett kiadvány létezésére itt egy újabb bizonyíték.⁸

A levél szövege a következő:⁹

Supplicatio ad Cameram Scepusiensem Davidis Gutgesell Bartphensis.

Generosi ac Egrigii Domini ac patroni mihi summa reverentia colendi. Quandoquidem mihi ad mandatum suae Maiestatis prohibitum sit a senatu Bartphensi exercere artem typographicam: quam solam didici, et per eam victum per aliquot annos quaesivi, non habeo in hac mea necessitate post Deum, ad quem confugiam, nisi ad Generosas Dominationes vestras, humillime supplicans, uti eadem dignentur pro me misero suas interponere preces apud suam Maiestatem, quo possim eam artem, quam didici sub imperio suae Maiestatis, nempe Wiennae, sub eiusdem imperio tractare ac victum per eam pro me, coniuge et liberis meis honeste quaerere. Promitto me nullos tales libellos, qui contrariuntur sacrae scripturae, et confessioni nostrarum Ecclesiarum a Divo quondam Ferdinando permissae in lucem emissurum. Quia vero postillam quondam Ungaricam iam sub praelo meo habeo, quam intermittere absque extrema meae rei familiaris antea satis afflictae per proximum incendium, iactura, ac interitu, non possum, ut ad finem eam deducam vestro permisso id facere mihi liceat, etiam atque etiam precor et obtestor. Hac absoluta praeter Calendarium Cracoviae conscriptum, nihil mihi exprimendum permitti cupio usque ad responsum a sua maiestate acceptum. Quare ne gravemini Generosi Domini annuere huic meae petitioni, et ad eam mihi benigne respondere. Quod quidem omni gratitudine reservare semper studere conabor. Sed quoniam absque literis assecutoriis Senatus noster non

³ FITZ József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. II. A reformáció korában.* Bp. 1967. 254.

⁴ ÁBEL Jenő: *i. m.* 188.: „nam hanc unicam didicisti Wiennae”.

⁵ FITZ József: *i. m.* 252.

⁶ RMNy 424.

⁷ RMNy 426.

⁸ RMNy 425.

⁹ Magyar Országos Levéltár, Szepesi Kamara levéltára, E 254. Repraesentationes, informationes et instantiae, 1579. május. No. 1.

sit cessurus de suo proposito, Generosas Dominationes Vestras rogo, ut eadem Senatui Bartphensi scribere velint, ut non impediatur artificium usque ad responsum suae Maiestatis; Quandoquidem non tantum recentium, sed et veterum Imperatorum Sacri Romani imperii iura haec dubitant, ut accepto mandato Imperatoris differatur executio usque ad informationem suae Maiestatis, et responsum eiusdem. Unde neque Generosae Vestrae Dominationes neque ego fidelis semper subditus suae Maiestatis aliquod periculum expectare et metuere debemus, quandoquidem sua Maiestas sit princeps, custos, et tutor, ac defensor legum et iurium sanctorum quondam Imperatorum et Caesarum. Hisce Generosas Vestras Dominationes commendo in manus et protectionem Divinam. Scriptum Anno 1579. die Maii 20.

Generosarum Vastrarum Dominationum
servitor

David Gutgesell
Typographus

Idem supplicat Johannes Schader
Pastor Bartphensis et
Thomas Fabri Ludirector ibidem.

Magyar fordításban:

A bárfaí David Gutgesell kérvénye a Szepesi Kamarához.

Nemes és méltóságos urak, igen tisztelendő patrónusaim! Mivel nekem a bárfaí szenátus Ófelsége parancsolatára megtiltotta, hogy gyakoroljam a nyomdászi mesterséget — csak ezt tanultam, és néhány éve ezzel keresem a kenyeremet — ebben a szorultságomban Isten után nincs kihez fordulnom segítségért mint nemes uraságtokhoz, alázatosan könyörögve, hogy méltóztassatok értem, szerencsétlenül közbenjárni Ófelségénél kéréseitekkel, s ezáltal ezt a mesterséget, melyet Ófelsége birodalmában, Bécsben tanultam, gyakorolhassam ugyancsak az ő uralma alatt, s tisztességesen megszerezhessem vele az élelmet magam, feleségem és gyermekeim számára. Ígérem, egyetlen olyan könyvet sem fogok kinyomtatni, amely ellentétes a Szentírással és egyházainknak a szent emlékezetű Ferdinánd császár által jóváhagyott hitvallásával. Mivel pedig egy magyar prédikációs-könyv már a sajtóm alatt van, amelyet félbehagyni vagyonom végső romlása és pusztulása nélkül — ezt a legutóbbi tűzvész korábban már eléggé megrendítette — nem tudok, újra és újra kérem és esedezem, hogy engedélyetekkel dolgozhassak rajta a befejeztéig. Ezt elvégezvén a Krakkóban összeállított kalendáriumon kívül semmi másra nem kívánok nyomtatási engedélyt, egészen addig, amíg meg nem kapom Ófelségétől a választ. Ezért ne vonakodjatok, nemes urak, elfogadni a kérvényemet, és kegyesen válaszolni rá nekem. Ezt bizony mindig törekedni fogok hálával megiszolgálni. De mivel a mi szenátusunk biztosító irat nélkül nem fog engedni elhatározásából, kérem nemes uraságtokat, hogy szíveskedjetek írni ugyaneme bárfaí szenátusnak, ne akadályozza mesterségemet Ófelsége válaszána megérkezétek; mivel a Szent Római Birodalom uralkodóinak törvényei — nemcsak az újabbaké, hanem a régieké is — e tekintetben ingadoznak, hogy az uralkodó rendeletének kézhezvétele után elhalasztatik-e a végrehajtás Ófelsége informálásáig és az erre adott válaszig. Ezért sem nemes uraságtoknak, sem nekem, Ófelsége mindig hűséges alattvalójának, nem kell valamilyen veszedelmet várni és attól félni, mivel Ófelsége a szerzője, őre, oltalmazója és védelmezője az egykori szent császárok és uralkodók törvényeinek és jogainak. Ezek után ajánlom nemes uraságtokat Isten kezébe és gondviselésébe. Iratott az 1579. esztendőben május 20-án.

Nemes uraságtok
szolgája

David Gutgesell
nyomdász

Ugyanezt kéri Johannes Schader
bárfaí elsőpap és
Thomas Fabri bárfaí iskolamester.

SZABÓ ANDRÁS

A középkori magyar történelem egy nem létező forrása. Gombos Albin Ferenc *Catalogus fontium historiae Hungaricae* című nagybecsű művének maradandó értékéről mi sem tanúskodik ekésebben, mint az a tény, hogy a magyar középkori történelem búvárlói a megjelenésétől eltelt majd fél évszázad alatt tudomásunk szerint mind ez ideig nem találtak benne említésre méltó hibát.¹ Szentpétery Imre annak idején elhangzott kedvező ítélete a mai napig helytállónak bizonyult. Igaz Szentpétery csupán általánosságban bírálta Gombos művét. Az anyag tartalmi értékelését a kor történetén munkálkodókra bízta.² Gombos forráskiadványának különösképpen azok látják hasznát, akik kutatásaik során a magyar történelem külföldi forrásait kénytelenek, ha csak kivonatosan is tanulmányozni.

Mint ismeretes, Gombos művében összegyűjtött minden, számára hozzáférhető szöveget, illetve szövegrészt, amely az Árpád-kori magyar történelemre vonatkozó adatot tartalmaz. Természetesen senkitől sem lehet elvárni, hogy ilyen óriási munkát hiánytalanul végezzen el. Fennáll annak reális lehetősége, hogy a források tömkelegében Gombos — legjobb tudása mellett is — átsiklott egy-egy magyar vonatkozású adat felett. Így például nem vette fel művébe Roger Hoveden Annalesét, mely forrás közli, hogy Alfred Worcesteri püspök 1058-ban Jeruzsálemba Magyarországon át utazott.³ Mi magunk részéről azonban ez alkalommal éppen egy ellenkező esetre szeretnénk felhívni a kutatók figyelmét. — Természetesen anélkül, hogy Gombos érdemeit kisebbiteni szándékunkban állana.

Forráskiadványában Gombos a 2096. szám alatt, Epistola anonymi testis oculati de capta urbe Constantinopolitana anno 1204. címmel a magyar történelem kútfői közé sorolta egy névtelen szemtanú beszámolóját Konstantinápolyinak 1204-ben a kereszteshad által történt elfoglalásáról. A levél szövegét az Annales Godefridi S. Pantaleonis monachi ad annum 1204. című elbeszélő forrás tartotta fenn.⁴ Mint a többi külföldi forrást, Gombos ezt a névtelen levelet is. A. Potthast jegyzéke alapján vette fel művébe.⁵ Gombosnak természetesen nem állt módjában, hogy ennek az 1896-ban kiadott műnek adatait felülvizsgálja, jóllehet azok közül, egyik-másikat, a két kiadvány megjelenésének időpontja közt eltelt négy évtized alatt a forráskritika túlhalalhatta.

Potthast a Névtelen tanú levélét ugyan önálló forrásként tartotta számon, a forráskritika azonban bebizonyította ennek téves voltát. Egy francia forráskiadó: M. Bouquet még annak idején helyesen azonosította az Epistola szerzőjét.⁶ Az azonosítást Bouquet számára az tette lehetővé, hogy a Levél szövege, az említetten kívül fennmaradt még egy helyen; az, egyébként Potthast katalógusában is szereplő Chronicon Regia Coloniensisben.⁷ Ez a forrás azonban a Levéllel szó szerint egyező szöveg szerzőjének nevét is feltüntette. Mint az Bouquet megállapította, az addig névtelennek tartott Levél írója nem más mint Hugo de Saint Paul gróf, a negyedik keresztes hadjárat egyik vezéralakja.

¹ GOMBOS A. F., *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC. usque ad annum MCCC, I—III*, Budapestini, 1937—1938. Ismerteti: Szentpétery I., *Századok*, 1938, 519—523.

² SZENTPÉTERY: *i. m.*, 523.

³ Vö.: HAKLUYT R., *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nations; made by sea or overland to the remote and farthest distant quarters of the earth at any time within the compass of these 1600 years*, II. London, 1927, 403. Továbbá: MOMČILOVIĆ B., *Neki rani kontakti Engleza sa Srbijom (do 1600. godine)*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, XVI/2(1973), 637.

⁴ GOMBOS: *i. m.*, II, 895—896. L. továbbá a 6. sz. jegyzetet.

⁵ POTTHAST A., *Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalters bis 1500*, I, Berlin, 1896. A továbbiakban az 1954. grazi fototyp kiadást idézzük.

⁶ BOUQUET M.: *Recueil des Historiens des Gaules et de la France*, 18, Paris, s. a.

⁷ POTTHAST: *i. m.*, 239—240.

⁸ BOUQUET: *i. m.*, 517.

Bouquet felfedezése által a Godefrid barát Annalesében közölt level elvesztette önálló forrásértékét. Ezután csupán az említett szerző levele csonka másolatának kell tekinteni.

Mivel a Kölni Királykrónikát, illetve annak magyar vonatkozású töredékét, mely a Levél szerzőjének nevét is tartalmazza Gombos felvette művébe, az azonosítást — habár ez nem tartozott szigorúan véve kiadói feladatai közé — maga is elvégezhetette volna. Ő azonban csupán Potthastra támaszkodott, és nem értékesítve Bouquet felfedezését, szintén kétszer közölte Hugo de Saint Paul levelét, illetve annak töredékét: egyszer a Királykrónikában, írója neve alatt; másodszer pedig mint a Névtelen tanúté.⁹ Ez valószínűleg nem következett volna be, ha Gombos — akár csak a saját maga számára is — elvégzi nemesak, amint azt Szentpétery észrevételezte, a főcímek, hanem azontúl az egyes közölt szövegrészek összehasonlítását is. Ezt Gombos, Szentpéterytől eltérő véleményünk szerint, legalább is a fent ismertetett esetben nem tette meg.¹⁰

A tartalmi összehasonlítást a Gombos művét felhasználni szándékozó kutató kénytelen elvégezni. Nem lehet ui. eleve kizárni további hasonló esetek előfordulását. Ha azonban ez az óvatosság indokolatlan is lenne, Gombos jegyzékéből mindenféleképpen törülnünk kell az Epistola anonymi testis oculati-t mint nem létező kútfőt. E levél, azáltal hogy megszűnt általában történeti kútfő lennie, elveszítette egyszersmind forrásértékét a magyar történelem számára is. Ezáltal a magyar történetírás szegényebb lett ugyan egy kútfővel, de gazdagabb egy, a forráskiadás terén szerzett tapasztalattal, melyet jövődő, Gomboséhoz hasonló jellegű publikációk esetén feltétlenül kamatoztatnia kell! Nem téveszthető azonban szem elől, hogy minden újabb kútfőkiadáshoz az ő művét kell alapul venni. Szolgáljon addig is ez az adalék segítségül Gombos nélkülözhetetlen művének jobb ismeretéhez és alkalmazásához!

ROKAY PÉTER

Az Útitárs című imakönyv első kiadása (1639). Egy Keszthelyen őrzött, 1652-ben megjelent párizsi nyomtatvány¹ kötésének töltelékanyagából magyar nyelvű nyomtatványtöredékek kerültek elő, köztük az *Útitárs* című imakönyv eddig ismeretlen kiadásáé. E töredékek a mű csonka címlapját, ajánlását, kalendáriumát és tartalomjegyzékét őrizték meg számunkra.

Az *Útitárs* első kiadását eddig csak utalásból ismertük. Megjelenési évére az 1643-as kiadás egyetlen fennmaradt csonka példányának előszavából lehetett következtetni, melyben Rezenyi György pozsonyi kanonok ezt írja:

„A Kegyes Olvasóhoz: Három esztendővel ez-előtt, egy Isten-féld és Nemzete-szerető Egyházi ember szedegetett vólt egybe egy Imádságos Könyvetskét, a' Keresztyének közönséges hasznára; melyet ÚTI-TÁRS-nak nevezett.”²

Korábbi szakirodalmunk — Szabó Károly tekintélyétől is megerősítve — az 1643-ban megjelent „három esztendővel ez-előtt” kifejezést szó szerint értelmezve az első kiadást 1640-re datálta: „Föltűnő, hogy az 1640-ben több mint ezer példányban kibocsátott első kiadásból ma egy sem ismeretes.”³

⁹ GOMBOS: *i. m.*, I, 483; II, 895—896.

¹⁰ Vö.: SZENTPÉTERY, *i. m.*, 520, 521.

¹ PONCIUS, Joannes: *Integer theologiae cursus ad mentem Scoti*. Parisiis 1652. Jelzete: KE 8.

² RMK I 1607. Pédány a budapesti Egyetemi Könyvtárban.

³ Uo.

Vallatára fogván az előkerült töredékeket, az alábbi megfontolások alapján helyesbítünk kell az 1640-es megjelenés évet:

1. Az imádságos könyvecskét ajánló könyvnyomtató írásának kelte: „Sz. Mátyás Apostol napján. 1639.” Az ajánlást a könyvnyomtató a kötet kiszedése után szokta írni. Hogy a kötetet már kiszedték, bizonyítja az is, hogy a töredékeken található tartalomjegyzék lapszámokat tüntet fel.

2. A naptárrész 1639-től 1661-ig tart. Semmi értelme nem lett volna az 1639-es év feltüntetésének, ha a kötet 1640-ben jelent volna meg. (A második kiadásé: 1643-tól 1665-ig tart.)

3. Végezetül, a csonkán megmaradt címlapon — ha a betűk arányos elhelyezését figyelembe vesszük — az MDCXXXIX-es évmegjelölés esik középre.⁴ (L. 1–2 képet!)

Az előkerült töredék nyomtatási helye Pozsony, ideje 1639. Az ajánló sorok végén egy eddig ismeretlen könyvnyomtató neve is fölbukkan: *Zavari György*.

A 17. század első felében „a pozsonyi nyomda kiadványai többnyire hiányos impresszummal, rendszerint a műhely megnevezése nélkül jelentek meg ... 1631–1642 közötti években a hely és évszám mellett a pozsonyi nyomtatványokon egyetlen egyszer sincs a műhely megnevezve.”⁵

Holl Béla kutatásaiból tudjuk, hogy Némethi Jakab „... élete utolsó tizenegy esztendejében, 1635–1644 között Pozsonyban a kollégium nyomdájának vezetője, igazgatója (corrector typographiae, praefectus typographiae) volt.”⁶ Vagyis az ő igazgatása alatt működő Pázmány-féle nyomdának⁷ volt könyvnyomtatója Zavari György.

Az *Útitárs* szerzőjéről az újonnan előkerültek alapján sem tudhatunk meg többet: „egy Istenes Papi személy”, vagy ahogy Rezenyi György írta: „egy Isten-féld és Nemzete-szerető Egyházi ember.” Vagyis Hajnal Mátyás szerzősége továbbra is csak feltételezés. Hajnal Mátyás ugyanis egyik vezető egyénisége volt annak a „jezsuita-missio”-nak, amely Esterházy Miklós nádor és felesége Nyáry Krisztina körül, a főurak katolizálásában tevénykedett,⁸ ám nemcsak ő teljesített szolgálatot az Esterházy udvarban. A hiányos ajánló sorokat olvasva megtudhatjuk, hogy az imádságos könyvecskét Thurzó Örszébetnek, Esterházy Miklós második felesége leányának készítették.

⁴ A tükörméret 74×48 mm a címlapon is (a keretdíszot beszámítva). Miként a legalsó sorban lévő „esztendőben” szót pontosan középre helyezték, bizonyára a felette szereplő sorral is ezt tették: azaz a 'Posomban helymegjelölés előtti távolságot tartották meg a jobb oldalon is. Az M.DC.XL., vagyis az 1640-es évszám ezek alapján nem jöhet szóba, sőt az 1639-es év is csak az M.DC.XXXIX., és nem az M.DC.XXXVIII. alakban szerepelhet.

⁵ HOLL Béla: *A pozsonyi nyomdászat történetéhez a XVII. század első feléből*. MKSz 1973, 375. — Ecsedy Judit szíves közlése szerint 1623 és 1648 között a pozsonyi nyomtatványokon a következő variációkkal találkozhatunk:

Pl. 1623–1638. „Nyomtatták Posomban (vagy Posomban) ... esztendőben.” (Kivéve: 1631-ben, mikor Rikesz Mihály volt a nyomdász. RMNY 1509, 1510.)

1639. „Posomban 1639. esztendőben.” RMK I 697.

1640. „Ki-nyomtattatta Posomban (t. i. a szerző). RMK I 705. stb.

⁶ HOLL Béla: *Ferencffy Lőrinc. Egy magyar könyvnyomtató a XVII. században*. Bp. 1980. 176.

⁷ Pozsonyban a 17. század első felében három nyomdai felszerelést különíthetünk el: 1. „A Pázmány által a magyar jezsuitáknak adományozott nyomdát”. 2. a „Typus Ferencffyanus”-t. 3. és a „Typus novissimus”-t. Holl i. m. (5. sz. jegyzet) 383. Töredékünk megjelenési éve kizárja, hogy az utóbbi kettő szóba jöjjön, ugyanis a korábban megszerzett „Typus Ferencffyanus”, melyet Ferencffy Lőrinc királyi titkár Prágában saját költségén vásárolt, Némethi Jakab szorgalmazására csak a tulajdonos 1640-ben történt halála után került Bécsből Pozsonyba. Holl i. m. (5. sz. jegyzet) 384.

⁸ RMNY 1422. és Jenei Ferenc: *Ismeretlen irodalmi levelek a Batthyány-levéltárból*. ItK 1960, 687.

A bevezető sorok elmondják még azt is, hogy Nyáry Krisztina „panaszolkodott egy[házi ember]ek-előtt, olly Magyar Imádságos könyvetskék szűk-vólta-felől mell'eket Ifiuság, s kiváltképpen Leányaszszonyok, jó módgyával magokkal hordozhatnának.” A kis méretű imakönyvvel Nyáry Krisztina kívánságának tettek eleget, hogy a „Leány aszszonyok jó módgyával magokkal” hordozhassák. Tetszetős külsejére Malomfalvai Gergelynek, Battyhány Ádámmal írt levelében is történik utalás:

„A' mint uezsem ezembe nehezen lehet olyan formaban az imadsagos könyv, mint az utitárs, mind az által azon lesznek tellyes tehetségem szerint, hogy Nağodk kedue szerent legyen.”⁹

Az *Útitárs* olvasottságát és népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a Rezenyi György ajánlás, melyből kiderül, hogy az 1639-ben ezernél több példányszámban nyomtatott könyvecskéből 1643-ban már nem volt forgalomban egy sem.¹⁰

Az *Útitárs* című katolikus imakönyv¹¹ az OSZK bibliográfiai nyilvántartása szerint, 1769-ig kilenc kiadásban¹² jelent meg. Egynél több példány egyikből sem maradt fenn, pedig például az 1686. évi (példányból nem ismert) nagyszombati kiadás 3000 példányban került forgalomba.¹³ Valószínű, hogy e népszerű imakönyvet a ma ismertnél többször kinyomtatták.

Az 1639-es kiadás tartalomjegyzékét összehasonlítva az 1643-ban megjelentével a következőket állapíthatjuk meg:

1. Az 1643-as kiadás 396 lap terjedelmű. Az 1639. évi (a tartalomjegyzék alapján) néhány lappal lehet 319-nél több. A második úgy követi az első felépítését, hogy néhol betold egy-egy új imádságot, esetleg kiegészíti (kiegészítheti) a már meglevőt.
2. A második kiadás „laistroma” (= tartalomjegyzéke) — az előző pontban írtak alapján — nem szó szerint másolja az 1639-es kiadásét.
3. A Rezenyi-féle (1643) kiadás fennmaradt példányából a címlapon kívül hiányzik a március és április hónapi kalendárium. Az első kiadás kalendáriuma teljes.
4. A naptár rész, a megjelenési évtől függően, eltér.
5. Az 1639-es kiadásból előkerült két ív valószínűleg próbanyomatnak készült. A próbanyomat ívei 12-es beosztásúak. A kilövés azonban rosszul sikerült, s így az ív megfelelőképpen nem hajtogatható. Az alkalmazott ívjel: (?)
A címlapot keretdíszrel látta el, a tartalomjegyzéket pedig egyszerű záródíszsel fejezte be a nyomdász.

⁹ ESTERHÁZY Miklósné, szül. Nyáry Krisztina, első férje: *Thurzó Imre*. Ebből a házasságból született Thurzó Erzsébet.

¹⁰ Az RMK I 1607. (Pozsony 1643.) előszavának részlete: „Mivel pedig e' Könyvetskének (noha akkor [ti. „három esztendővel ez-előtt''] ezernél-is többet bocháltak-ki) már minden Nyomatatási el-fogytak; hogy annak emlekezete, a' Nyomatatásokkal-együtt feledékensébbe ne menne; ujonnan akarám nap fényre hozni, és magam költségével (noha nem sokkal) a' Magyarok javára ki-nyomatni . . .”

¹¹ *Útitárs* címmel 1734-ben Fábri Gergely Győrött evangélikus imakönyvet is jelentetett meg: Nürnberg impresszummal.

¹² A kiadások és a példányok lelőhelyei: Pozsony 1639. (Keszthely) — Pozsony 1643. (Bp. Egyetemi Könyvtár) — Nagyszombat 1678. (Bp. OSZK, RMK I 1226a.) — Nagyszombat 1686. (Ø) — Kolozsvár 1714. (Pozsony, Egyetemi Könyvtár) — Győr 1745. (Bp. Egyetemi Könyvtár) — Csíksomlyó 1749. (Bp. OSZK) — Nagyszombat 1764. (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár) — Nagyszombat 1769. (Bp. Egyetemi Könyvtár).

¹³ SZABÓ József: *A pozsonyi könyvnyomdák története 1610-től 1826-ig*. Gutenberg (Eger) 1866, 85.

Az 1639-es *Útítárs címlapja* (kiegészítve a későbbi kiadásokból):

U T I — T A [R S] / R E G G E L [’s E S T V E] / és egyéb [üdőkben] / gyakorlando Im[ádságok, ha-] / lá-adások, [Dicsiretek, és] / Lelki [óhajtások.] / M E L L Y E K, [M I N T - E G Y J Ó] / U T I — T Á R S [A S A G az em ?] / bert e’ Földi sza[rán ?] / dokságban vi-gasz[tallyák, ve-] / szedelemtől oltal[mazzák és] / végre Mennyei [hazájába] / jutattyá[k] / ³Posomban, M.DC. [XXXIX.] / esztendőben.

Zavari György könyvajánlása:

...etes és Ngős / ... U R Z O Ó R- / ... Aszszonnak, / ... int: es Ngős / ... Z T E R - H A S I / ... erelme Házás- / ... kegyelmes Aszszo- / ... nak. / ... ya Isten tőlünk, / ... nyom, hogy az ő / ... k emberek-kő- / ... m, semmit hátra / ... Ezt, szeme-előtt / ... or-Ispánné Aszszo- / ... Grof Nyári Kristina / ... d Szerelmes Anyya, / ... panaszol- kodott Egy- / ... ek-előtt, olly Magyar / Imádságok köhvetsekék szük-völ- / ta-felől, mell’e- ket Ifiuság, ’s kivált- / képpen Leány-aszszonyok, jó mód- / gyával magokkal hordozhatná- nak. Méltó panasznak látvan / ezt egy Istenes Papi személy, arra / indíttatott, hogy mas Imádságos / köhvekből, rövid és aítatos Imád- / ságokat, ’s Lelki eppültre-való / dolgokat szedegetvén egybe, azo- / kat én-általam, az eléb említettteken / kívül, egéb rendeknek-is javára, / e’ kis formában ki-nyomtat. . . á. / E Köhvyetskét pedig, Uti-társ- / nak ne-vezte: nem chak azért, hog / azt magúnkal kúnnyen viselhet- / tyúk, hanem még a’fölkött, a’ben- / ne-levő Imádságotskákknak, és Ai- / tatosságoknak természetieért-is; / mellyek Útúnk terhét kúnnebbi- / tik, fáratságát nyugotttyák, sze- / renchétlenségét távoztattyák, szo- / moruságát vigasztallyák. / Noha pedig külső színében, ez / eggy-ügyüeb, hogy-sem mellyel én / Ngd eleibe merjek menni: mind- / azáltal, ennek belső mivoltát te- / kintvén, a’ Ngd méltóságához ezt / méltatlannak nem ítélem. Ille- / n- / dő böchüllettel azért, imé én e’ / Köhvyetskét Ngodnak nyújtom: / kérvén azon, hogy Ngd-is aláza- / tos szolgáljától ezt jó neven vegye. / Posomban, Sz. Mátyás Apostol / napján. 1639. Ngdnak / Alázatos szolgálja, / Zavari György Köhvy-nyomtato.

HÜBERT ILDIKÓ

Teleki László nevelésügyi munkásságához. A magyar művelődéstörténet számon tartja, de nem ismeri kellően és ezért nem tekinti jelentősnek Teleki László (1764–1821) munkásságát.¹ A nemzeti nyelvért, az anyanyelvű tudományosság fejlesztéséért, az akadémiai eszme megvalósulásáért, a magyar nyelvű színjátszásért sokan küzdöttek ebben a korban Bessenyeitől Széchenyiig. A nagy nevek, az igazán jelentős művek mellett azonban mégis figyelmet érdemel Teleki László három munkája is, amelyekből egységes és haladó művelődéspolitikai koncepció bontakozik ki. A három mű közül kettő nyomtatásban is megjelent a legkorábbi kéziratban maradt.² A kézirat általános nevelésméleti, a *Buzgó esdeklések* és az akadémiai tervzet közoktatási, tudomány- és művelődéspolitikai vonatkozásai kiegészítik egymást.

Thaisz András, Teleki László életrajzírója a *Tudományos Gyűjteményben* közzétett munkájában³ említést tesz arról, hogy Teleki a nevelésről „tudományos munkát” írt, de magát a művet nem ismeri. A kézirat 1907-ben került elő. A Teleki család levéltárának egy része ekkor került az Erdélyi Múzeum tulajdonába. Kelemen Lajos az anyag ren-

¹ L. VOINOVICH Géza: *Idősebb Gróf Telekei László irodalmi munkássága* ItK 1899. 129—167. — NÉGYESY László: *Egy régi magyar kultúrpolitikusról*. MPEad 1901. 595—605. — LUKÁCSY Sándor: *Id. Telekei László nevelésügyi reformgondolatai*. Köznevelés 1963. 346.

² *A magyar nyelv elé mozdításáról buzgó Esdeklései gr. Telekei Lászlónak*. Pest 1806. 296. — *Über die Einrichtung einer Gelehrten-Gesellschaft in Ungarn*. Eine unmassgebliche Meinung des Gr. L. Teleki. Pesth, 1810. — TELEKI László: *A nevelésről*. MTAK Kézirat-tár, Régi s új írók 4-r. 133 sz.

³ Thaisz András: *Gróf Széki Telekei László életrása*. Tudományos Gyűjtemény 1823. I. 89—95.

dezése során bukkant rá a nevelésről szóló munkára, melynek részletes elemzésére és értékelésére még nem került sor. Imre Sándor 1925-ben a *Protestáns Szemlében* mindössze⁴ egy rövid cikkben emlékezett meg a kéziratról, egy évforduló kapcsán. Ő négy szöveg-változatot ismer. Akkoriban három példány az Erdélyi Múzeum Levéltárában volt (kettő a Teleki, egy a Wesselényi család iratai közt), egy pedig az Akadémia Kézirat-tárában. Ez a családi könyvtárral együtt 1844-ben kerülhetett oda.

A kézirat keletkezésének körülményei is érdekesek: Teleki, fiai majdani nevelőjének, a külföldön tanuló Szabó Andrásnak írta 1796-ban az útmutatást. Az Erdélyben található, *Tanácsadás a gyermeknevelés ügyében* címet viselő kéziratváltozatok tele vannak személyes jellegű utalásokkal.

1809-ben Wesselényiné Cserei Ilona tanácsot kért rokonától, Teleki Lászlótól, milyen elvek szerint neveltesse fiát, az akkor 13 éves Wesselényi Miklóst. Teleki elküldte a *Tanácsadás* módosított változatát. (Ez található a Wesselényi család iratai között.) „Ami a planumot illeti — írja Cserei Ilonának — én jobbat nem küldhetek a magam meggyőződése szerint annál, amely szerint a magam tulajdon fiú gyermekeimet neveltem. Most azt leíratom, kivéven azon részét amely egyedül a magam gyermekeire alkalmazható, ahelyett pedig az alkalmazást a Nagyságod egyetlen egyére teszem meg.”⁵

Az Akadémián található kézirat a *A nevelésről* címet viseli.⁶ A 8 ív terjedelmű mű elméleti jellegű, rendszeres nevelés- és oktatáselmélet magyar nyelven, melyet szerzője kiadásra szánt. Ennek bizonyítéka a következő néhány sor a bevezetésből:

„De nem fog talán más is engem megítélni, hogy munkától üres óráimat ezen igen nemes tudománynak megírásával töltvén, az erről való gondolataimat Anyai nyelven ezen rövid munkátskámban Hazám fiai jobb részeknek ítélete alá botsátom.”⁷

Hogy a kézirat végül is miért nem jelent meg nyomtatásban, nem tudjuk, okát csak találgatni lehet. Elég ha az 1793-as cenzúratörvényt kiegészítő 1796. május 6-i dekrétumra gondolunk, az egyre szigorúbbá váló közlési feltételekre, vagy egyszerűen arra, hogy Teleki 1796-ban írta a művet, egy évvel a magyar jakobinus mozgalom bukása után. (Itt kell megemlítenünk azt a tényt, hogy Teleki László külföldi tanulmányútja idején (1784—1787) Göttingában ismerkedett meg közelebbről a szabadkőműves eszmékkel — bár nevelőjétől, Cornides Dánieltől korábban is hallhatott ezekről — és apja határozott tilalma ellenére csatlakozott a társasághoz.)⁸

A bevezetésben Teleki beszél a pedagógiának — mint önálló tudománynak — rendkívüli szükségességéről és hasznáról:

„A mai megvilágosodott emberi korban minden egyéb tudományok a pallérozásnak legfőbb pontjára fel vitettek, és ez az emberi nemzetet annyira szerentséltető tudomány azaz a nevelésnek mestersége annyira el van hagyva, hogy vagy igen kevesen írtak róla, vagy akik írtak is, azok is tsak immel-, ámmal és nem fundamentumosan dolgozták ki ezen nevezetes tárgyat.”⁹

Fájlalja, hogy „a Magyar nemzetnél oly kevés betse vagyon ezen tudománynak.” Teleki célja nem pusztán magyar nyelvű, hanem egy *eredeti* magyar nevelés és oktatáselmélet megírása volt:

⁴ IMRE Sándor: *Gróf Teleki László Tanácsadása nevelésről*. Protestáns Szemle 1925. 603—608.

⁵ IMRE Sándor: *i. m.* 606.

⁶ A kézirat nagy része Teleki László kézírása.

⁷ TELEKI László: *A nevelésről*. 4-

⁸ Vö. F. CSANAK Dóra: *Két korszak határán* 345.

⁹ TELEKI László: *A nevelésről* 5.

„Minekelőtte pedig azon munkához fogtam volna, elolvastam nagy részét azon Német s Frantzia könyveknek amelyek a nevelésről szóllanak, de kéntelen vagyok megvallani, hogy azok közül egy se tett nekem eleget, és ezért úgyis gondoltam el magamban, hogy ezen munkámban a magam gondolatját kövessem. . . . Ez nem fordítás, hanem Anyai nyelvemem originális munka.”¹⁰

Rendszert próbált alkotni:

„A nevelés mestersége még eddig Systhemaba nem hozatott, ezért bajos systematice rolla írni. . . Megpróbálok, hátha Systhema alá tudnám hozni.”¹¹

A továbbiakban körvonalazza a nevelés általános elveit. Mikor ezt a részt olvassuk, hasonlóságot fedezhetünk fel, (sokszor még a megfogalmazásban is) a szerző nézetei, és Hajnóczynak 1792-ben az országgyűlés művelődési bizottsága reformtervéhez fűzött megjegyzései között.

Teleki általános elvnek tartja, hogy a tanulási lehetőséget minden gyermek számára biztosítani kell, tekintet nélkül társadalmi helyzetére, vagyoni állapotára, vallására. Állami kézben levő szabályozott iskolarendszert kíván, és az oktatás magyar nyelvűségét. Az elemi ismeretek mellett az iskolának a jövőendő pályára is fel kell készítenie a gyermekeket. Ez egyben az iskolázás időtartamának meghosszabbodását is jelenti.

A „gazda nevelés” a „mesterember nevelés” a „kereskedő nevelés” a „provinciális (hivatalnok) nevelés” a „katona nevelés” és a „papi nevelés” különböző iskolatípusokban folya, speciális program szerint.

A nevelés célja, hogy a „Hazának és a közönséges polgári társaságnak” hasznos tagjává váljon a gyermek. Egyéni boldogságát találja meg a társadalom érdekében kifejtett közhasznú tevékenységben. A szerző felosztása szerint a nevelés három fő területe a következő: *Educatio Physica*, *Educatio Moralis*, *Scientifica Educatio*. A három terület, a *testi*, erkölcsi és értelmi nevelés „szorosán egybe van kötve egymással. . . úgy, ha akármelyik ezek közül negligáltatik, az egész nevelésben a nevezetes fogyatkozás kitetszik.”¹² Megjegyzi, hogy „a mi Haza-béli iskoláinkban nagy fogyatkozás, hogy tsak az utolsót tartjuk a Nevelés objektumának, a másik kettő pedig egészen negligálva vagyon.”¹³

A továbbiakban Teleki részletesen ír a *testi* és erkölcsi nevelés elveiről. Nézetei Locke hatását mutatják, akinek műve nemcsak eredetiben, hanem német és francia fordításban is megvolt apja könyvtárában. A magyar változat, melyet Székely Ádám fordított és adott ki 1771-ben, szintén megtalálható Teleki József könyvei között.¹⁴ A kézirat legterjedelmesebb része az értelmi nevelés kérdéseinek rendszeres kifejtése. Míg Locke az értelmi nevelést az erkölcsi nevelés eszközének tekinti, Teleki helyesen ismerte fel, hogy a kettő egymással összefüggő, de mégis önálló területe a nevelésnek. Az értelmi nevelés legfontosabb elve a fokozatosság. A gyermek rendszeres oktatása öt-hat éves korban kezdődjön. Ekkor már minden gyermek jól beszél az anyanyelvén. Ez alapfeltétele az olvasás és írás elsajátításának. Miután a gyermek anyanyelvén már jól ír és olvas, gondot kell fordítani az „értelemmel való olvasás és írás” képességének kialakítására.

Ezután kezdődhet az élő nyelvek tanulása. A nyelvtanulás elengedhetetlen feltétele az anyanyelv „fundamentumos” ismerete. Teleki itt megjegyzi: „Én a magam Nemzetit tiszteltem, nemzeti nyelvét betsülöm, de mégis távoll vagyok attól, hogy magyar em-

¹⁰ TELEKI László: *i. m.* 7.

¹¹ TELEKI László: *i. m.* 9.

¹² TELEKI László: *i. m.* 10.

¹³ TELEKI *i. m.* 16.

¹⁴ CSANAK Dóra: *i. m.* 374.

bernek idegen nyelveket nem helyes tudni.”¹⁵ Újszerű az a felfogása, hogy a gyermeknek érteni és beszélni kell a környezetében élő népek nyelvét. (A magyar gyermeknek a román és a szlovák nyelvet.) A tudományos pályára készülőknek tökéletesen kell beszélni és írni a világnyelveken, németül, angolul, franciául. A „megholt” nyelvek ismerete is lényeges, „de csak a magasabb képzettséget igénylő pályákra készülőknek.”

Érdekes, bár vitatható Telekinek az a nézete, hogy csak a nyelvek elsajátíttatása után, tíz — tizenegy éves kor körül kell elkezdeni a tudományok tanulását. A következő tudományokat kell oktatni: „historia, mathesis, metaphisica, phisica, statistica, politica, aesthetica, medicina, theologia és a testi gyakorlások tudománya”. A tárgyak tartalmára, a „mit tanítsunk” kérdésére nem tér ki, az oktatás módszereit azonban részletesen tárgyalja a „A Tanításnak és tanulásnak Módjáról” című fejezetben.

Érdeemes kiemelni az önálló ismeretszerzésre vonatkozó elvét. Ezt Teleki „magától való tanulásnak” nevezi. Ezen a területen elsőrendű feladat mai szóhasználattal élve, az „olvasóvá nevelés”. Az olvasást „a gyermek ne tartsa munkának, hanem gyönyörűségnek. Az olvasáshoz való hajlandóságot ha már így megvan, igen könnyű nem csak fenntartani, hanem napról-napra tovább is vinni.”¹⁶ Az olvasásnak nem pusztán az értelmi, hanem az érzelmi nevelésben is szerepe lehet. Ezt a gondolatot Teleki így fogalmazza meg: „Vannak olyan románok, amelyek nem csak az értelmet, hanem a szívet is fejlesztik.” Azt vallja, hogy a gyermeket semmiféle olvasmánytól, még a „vallásellenes” könyvektől sem szabad eltiltani. Az olvasás engedélyezése és megvonása a jutalmazás és büntetés eszköze lehet.

A későbbiekben a pedagógus személyiségére vonatkozó gondolatait a „Nevellőnek tökéletességéről” cím alatt írja le, majd a mű utolsó részében pontokba szedve még egyszer összefoglalja a nevelésről vallott felfogását.

Ha értékelni próbáljuk a művet, legfőbb erényeként a rendszerességet emelhetjük ki. Teleki áttekintette a nevelés elméletének minden területét, munkáját logikusan, világosan építette fel; a kézirat tartalmaz néhány valóban eredeti gondolatot és új összefüggéseket tár fel. Az 1796-ig publikált magyar nyelvű neveléstudományi művek¹⁷ közül, tartalmát és stílusát tekintve, egyaránt kiemelkedett; kár, hogy nem jelent meg.

A nevelélméleti kézirat születése és a *Buzgó esdeklések* megjelenése közötti tíz év a nyelvünkért folytatott harc jegyében telt el. Ezt a művét Teleki egy pályázati felhívás hatására írta.¹⁸ A csaknem háromszáz lap terjedelmű munka 1806-ban jelent meg; részei a következők:

- A magyar nyelvnek eredete a nemzeti históriából lehúзва.
- A magyar nyelvnek minéműsége, természetete és theoriája.
- Annak meghatározása, mennyire ment légyen eddig a magyar nyelv pallérozása.
- Mitsoda akadályai voltak eddig a magyar literaturának?
- Azon eszközökről és módokról amellyek által ez után a magyar nyelv kimivelése élémozdittatik.
- Némely a magyar nyelv pallérozása és közönséges béhozása körül való nehézségekről.
- Toldalék.

¹⁵ TELEKI László: *A nevelésről* 47.

¹⁶ TELEKI László: *í. m.* 65.

¹⁷ A fordításoktól eltekintve 1796-ig a következő pedagógiai témájú művek jelentek meg Magyarországon, magyar nyelven: 1. *Petrovsky Sándor írchoz Molnár Jánosnak Tizen-öt levelei midőn őt a jó nevelésre való írásra ösztönzé.* Pozsony—Kassa, 1776. — 2. PERLAKY Dávid: *A gyermekek jó neveléséről való rövid oktatás.* Komárom, 1791. — 3. SZAKONYI József: *Oskolai Vezér vagy az okos és hasznos tanításra vezető könyvetske.* Pozsony, 1792.

¹⁸ Kultsár István pályázati felhívása.

A mű részletes ismertetésére nem kerülhet itt sor, de kiemeljük Telekinek a közoktatásügyre és a nemzeti művelődésre vonatkozó gondolatait. Érdemes ezeket összevetni a szintén 1806-ban megjelent ún. „második Ratio”-val.¹⁹

Teleki felismerte, hogy a nyelv csak a tudomány és a művelődés egészével párhuzamosan fejlődhet. A művelődés legfőbb tényezőjének az oktatást tartja. Összefoglalja a magyar közoktatásügy korabeli állapotát, elemzi a súlyos hiányosságok okait. Itt említi meg, hogy az aggasztó állapotok egyik oka az, hogy a pedagógia, mint tudomány Magyarországon szinte ismeretlen. Ennek kidolgozását és „systemába hozását a mi magyar nemzetünk még csak meg sem izlette.” Kimondja, hogy az ez által okozott kárt alig pótolhatjuk. Éppen ezért javaslatai között elsőrendű helyet foglal el a pedagógia szervezett oktatása. Elengedhetetlennek tartja, hogy a tanárok a „gyermeknevelés mesterségéhez való tökéletes értést” is elsajátítsák. Ez csak magas szintű és szervezett tanító- és tanárképzés keretében valósulhat meg. A második Ratio ezt a kérdést elhanyagolja, hiszen a tanítóképzést a normaiskolákban kívánja megoldani, ahol tudományos igényű képzésről nem lehet szó.

Teleki szorgalmazza az iskolarendszer tartalmi és módszertani megújítását. A falusi és kisebb városi iskolákban az elemi ismereteket egységes alapelvek szerint kell tanítani. Ezen a Ratio által is megfogalmazott elven túllépve, Teleki a szakismeretek oktatását is alapvetőnek tartja. Kimondja, hogy falun oktatni kell a mezőgazdasági ismeretek elméletét és gyakorlatát, a városi iskolákban pedig a jövőbeni mesteremberek és kereskedők számára szükséges ismereteket. A gimnáziumokban természettudományokat és modern nyelveket, de emellett latint és görögöt is tanítsanak.

A tanítás nyelve minden iskolatípusban, a főiskolákon is, a magyar nyelv legyen. Teleki hisz abban, hogy nyelvünk alkalmas mindenféle tudomány művelésére, és a tudományok magyar nyelven történő oktatása a nyelv fejlődését is elősegíti.

Nem kerülik el a szerző figyelmét a tankönyvek problémái sem. Felismeri, hogy szükség van egységes tankönyvekre, mert csak így biztosítható az oktatás megfelelő színvonala. A tankönyvírást egy felelős testületre bízna, amely az adott tudomány szakembereiből állna. Az iskolai oktatás elavult módszereit is felül kívánja vizsgálni. A tanárok elvont, minden gyakorlatiasságot nélkülöző előadásait fel kell hogy váltsa a pedagógus és a tanulók közös munkája. A pusztán az emlékezetet igénybe vevő számonkérés helyett a gondolkodtatás legyen a cél. A Ratio szerkesztői az önálló gondolkodást nemhogy célnak nem tekintették, hanem igyekeztek gátak közé szorítani. A tanulók fegyelmezésének problémája is foglalkoztatta Telekit. A brutális módszerek helyett a meggyőzés, a jó példa, a szép szó erejében hisz, ellentétben a dokumentum szerkesztőivel, akik a testi fenytést, súlyosabb esetben az elzárást, a „carcert” tartották a legcélravezetőbb fegyelmezési módszereknek.

Érdekes, újszerű és ma is aktuális gondolata Telekinek a tudósképzés eszméjének felvetése. Már gyermekkorban kiválaszthatók azok a tanulók — és nem elsősorban a főnemesek gyermekei közül —, akik alkalmasak felsőbb tanulmányokra, alkotó tevékenységre. Őket becsülni és támogatni kell. Ez az állam feladata. Gondtalan tanulási lehetőséget kell nekik biztosítani itthon és külföldön, tanulmányaik befejezése után pedig lehetőséget kell nyújtani nekik arra, hogy kizárólag hivatásuknak élhessenek, ne kelljen megélhetésükért küzdve, tudományos munkájukat háttérbe szorítani. Ez az igény már messze túlmutat a kor dokumentumain.

Teleki művelődés- és tudománypolitikai elképzelései, amelyeket a *Buzgó esdeklések* utolsó részében és később az akadémiai tervzetben kifejt, haladóak. Felismeri a szín-

¹⁹ *Ratio Educationis Publicae totiusque Rei Litterariae per Regnum Hungariae et Provincias adnexas.* Budae, 1806.

háznak a nemzeti művelődésben betöltött komoly szerepét, és már ekkor magyar nyelvű színjátszást kíván, állandó magyar színházat, és ami egészen egyedi: szervezett színészképzést. Megemlíti a nyilvános könyvtárak felállításának szükségességét is. A cenzúra nélküli tudományos könyvkiadást a majd megszülető Tudós Társaság hatáskörébe utalja.

A Tudós Társaság felállításának eszméje, szervezeti kereteinek kidolgozása, működésének tartalmi és formai szabályozása mindvégig Teleki érdeklődésének előterében maradt. Pályadíjat tűzött ki 1806-ban egy akadémiai tervet kidolgozására²⁰ és a beérkezett művek felhasználásával maga is megírta elképzeléseit. Az intézmény felállítását már nem érthette meg, mint ahogy haladó nevelés- és oktatásméleti gondolatainak nagy része, közoktatási és művelődéspolitikai reformjavasolatainak többsége is csak évtizedekkel később valósulhatott meg.

Ő nem is kíván elismerést. „Csekély munkátskáival” hazáját akarta szolgálni, mint annyian ebben a korban.

FEHÉR KATALIN

A magyar zenei sajtó történetéből: a Zenészet Lapok (1860—1876). 1860. október 3.: a magyar zenei sajtó megszületésének dátuma. Ezen a napon indult meg az első magyar zenei újság, a *Zenészet Lapok*, amely 1876. augusztus 5-i utolsó számáig, másfél évtizeden át a magyar zenetörténet egyik legdinamikusabban fejlődő korszakának tanúja, s egyben szervezője volt.

A politikai, irodalmi, művészeti lapok zenei rovatairól leváló, önálló magyar zenei lap terve hosszú vajúdas után jutott el a megvalósulás pillanatáig. A magyar zenei újságírás 1830-as 1840-es évekbeli ígéretes kezdetei után, az 1848—49-es szabadságharc leverését követő évek osztrák önkényuralmi rendszere nem kedvezett a magyar lapalapítási kísérleteknek. Az önálló zenei lap létrehozásával kapcsolatos első elképzelések így csak a politikai nyomás enyhülésével, 1856-tól kezdve merülhettek fel egyre sürgetőbb igénnyel a napi sajtó hasábjain.¹

1859-ben több művészeti ág képviselői közös folyóirat kiadását tervezték. Ebben a lapban a zenei rovat már a korábbiaknál jelentősebb szerephez juthatott volna, de még mindig csupán egy művészeti-irodalmi újság része, egyik tárcarovata lett volna. A tervezett lap szervezői végül nem tudtak megállapodni a belső arányok kérdésében, s jellemző módon épp a zenei rovat nagyobb térkövetelése borította fel a közös vállalkozás eredeti célkitűzéseit. Egyre nyilvánvalóbbá vált: a magyar zenei élet megérett egy új zenei intézmény, a zenei sajtó létrehozására.²

A zenei újság alapításával kapcsolatos első tervek 1856 óta Ábrányi Kornél, a későbbi laptulajdonos és főszerkesztő személyéhez fűződtek. Ábrányi Kornél kitűnően képzett, európai tájékozottságú muzsikos volt. Liszt Ferenc és Erkel Ferenc fiatalabb nemzedéktársaként 1843—44-ben Párizsban Chopintól és Kalkbrennertől vett zongoraórákat, 1846-ban Bécsben Joseph Fischhof tanítványa volt. Zongoraművészként 1847-ben mutatkozott be Pesten, de szólista karrierjét röviddel utóbb kényszerűen félbeszakították 1848—49 eseményei. Pedagógiai és zeneszerzői tevékenysége mellett az 1850-es években kezdett zenei újságírással foglalkozni: 1855-től az egyik legtekintélyesebb politikai napikp, a *Pesti Napló* zenei referense lett. Zenekritikusként, zeneszerzőként, zenepedagógusként egyaránt jól látta, hogy a szabadságharc után újjászerveződő magyar zenei életnek

²⁰ *Hazai Tudósítások I.* 1806 június.

¹ Vö.: *Pesti Napló*, 1856. XI. 6.

² Az 1859-es lapalapítási kísérletről lásd: Ábrányi Kornél: *Az Orsz. M. Daláregyesület negyedszázados története 1867-től 1892-ig*, Budapest, 1892. 13—14.

központi elméleti orgánusra, rendszeres kritikára, s legfőképpen zeneileg képzett, értő közönségre van szüksége. Elképzelései megvalósításához a kor legkiválóbb magyar zenei szakembereit sikerült megnyernie.

Már az említett 1859-es lapkísérletnél Ábrányi mellett találjuk Mosonyi Mihályt, aki nem csak zeneszerzőként, hanem zenei íróként is a magyar zene szolgálatába kívánt szegődni, Bartalus István és Szénfy Gusztáv zenetudósokat, valamint Rózsavölgyi Gyula zeneműkiadót. Lényegében ők alkotják majd az egy évvel utóbb, 1860 októberében meginduló első magyar zenei lap fő munkatársait is.

A lapkiadással kapcsolatos szervezőmunka 1860 tavaszán éledt újjá, szerencsés hazai és nemzetközi viszonyok közepette. A Lombardia elvesztésével meggyengült Habsburg-monarchia területén 1859 nyara óta újult erővel támadtak fel ismét a nemzeti mozgalmak. Magyarországon is hazafias tüntetések sora, megélnkül kulturális élet jelezte a politikai légkör kedvezőbbre fordulását. A napisajtóban 1860 nyár elején jelentek meg a zenei lap alapítására vonatkozó hírek, majd az olvasókat toborzó előfizetési felhívás, s nem sokkal később, augusztus 8-án Ábrányi Kornél már a *Zenészet*i Lapok mutatóvány-számát küldte szét.³

Nincsenek pontos adataink az első évfolyam előfizetőinek számáról, de joggal feltételezhetjük, hogy a lapindítás tetemes költségeit, köztük az 1848-as sajtótörvényben előírt kaució kifizetését, jelentős részben Ábrányi Kornél földbirtokainak jövedelme fedezte. Ő fizette a nyomdai előállítás költségeit is. A korabeli magyar hírlapkiadói gyakorlat ellentétben ugyanis, mely szerint a lapok tulajdonosa általában a nyomdász volt, s a szerkesztő csupán a nyomdász-laptulajdonos alkalmazottja, a *Zenészet*i Lapok esetében fordított volt a viszony. Ábrányi Kornél, mint főszerkesztő, megvásárolta a lap tulajdonjogát: őt terheltek a nyomdaköltségek, de áldozatvállalása megteremthette a lap viszonylagos szellemi függetlenségét, az egységes irányítás lehetőségét.⁴

A *Zenészet*i Lapok 1860. október 3-tól hetente egy alkalommal jelent meg, 8 újságoldalon, 1 nyomdai ív terjedelemben. Előfizetési ára — évi 10 Ft — meglehetősen magas volt: átlagosan másfélszer annyiba került, mint a korabeli hasonló terjedelmű és periodicitású szépirodalmi, vagy politikai lapok. A magas árat némileg ellensúlyozta, hogy a hetilaphoz negyedévenként zeneműmelléklet is járult, kortárs magyar zeneszerzők zongorára, vagy ének-zongorára komponált műveiből.

Maga a hetilap, a 19. századi magyar újságok jellegzetes típusát képviselte, azt a laptípust, amely nem választotta szét a folyóiratokra és a sajátosan hírlapokra jellemző rovatokat, s a tudományos, ismeretterjesztő cikkek, valamint a referáló, hírközlő anyagok együttes közlésével, egyfajta kombinált laptípust hozott létre.

Ábrányi Kornél és munkatársai programja az európai színvonalú magyar műzenei stílus és a fejlett, polgári hangversenykultúra megteremtése volt. Legsürgősebb első feladataik egyike a magyar zenei szaknyelv kidolgozása és meghonosítása volt. Folytatásos zeneelméleti, zenetörténeti, zeneesztétikai sorozatokat indítottak, melyek a kor — első-sorban német — zenetudományi irodalmának magyar nyelvű összefoglalásával, kettős feladatot láttak el: korszerű zenei ismereteket terjesztettek, s megteremtették a magyar zenetudományi terminológia alapjait. Sorozataik sok esetben az első magyar nyelvű zenei tankönyvek első változatai, vagy fontos előzményei lettek.

A *Zenészet*i Lapok egyik legfontosabb rovata a különböző szerzőktől, különböző címeken 16 éven át rendszeresen jelentkező zeneműkritikai rovat volt. A Bartalus István, Mosonyi Mihály, Ábrányi Kornél tollából származó bírálatok, írójuk vérmérséklete szerint eltérő élességgel, de közös elvi alapról szóltak a legfrissebben megjelent magyar

³ A mutatóványszám tartalmilag azonos volt az okt. 3-i első számmal.

Az 1868—72 közötti évfolyamok megváltozott tulajdonviszonyára még visszatérünk.

zenei kiadványokról. Az olcsó sikerekre vadászó dilettáns nóta és csárdás szerzőket a szakmai színvonal védelmében marasztalták el; a zeneszerzői mesterség magasabb fokán álló német vagy francia zenekultúrájú „kozmpolita” zeneszerzőket, az idegen minták szolgái utánzása miatt bírálták. Eseményképük a kor legmagasabb zenei-technikai színvonalán álló zeneszerző, aki a magyar népdal és verbunkos hagyományok felhasználásával a német, francia, olasz nemzeti iskolákkal egyenrangú magyar nemzeti műzene-stílust teremt.

A *Zenészet*i Lapok vezetőik kezei a távoli célhoz vezető út napi stratégiáját dolgozták ki. Kezdetben, a nemzeti összefogás szükségességének meghirdetésével, szövetségest kerestek a már meglévő kulturális és zenei intézmények vezetőiben. Nagyszabású elképzeléseket vázoltak fel a Magyar Tudományos Akadémia zenei hivatásáról, egy zenetudományi bizottság felállításáról, a Nemzeti Zenede és a pesti Nemzeti Színház megvalósítandó zenei reformjairól. Az említett intézmények konzervatívizmusa, lassú haladása azonban már a 2. évfolyamtól kezdve a *Zenészet*i Lapok egyre hevesebb bírálatát váltotta ki.

Különösen a Nemzeti Színház művészeti vezetőivel éleződött ki a helyzet. A színház operatagozatának vezető karmestere, egyben a színházi zenekar tagjaiból alakított filharmóniai társulat vezetője, Erkel Ferenc volt. 1861-ben bemutatott Bánk bán című operáját a *Zenészet*i Lapok kritikája is korszakos jelentőségűnek értékelte. Munkásságát — műsorpolitikája vitatható volta miatt — mégis hamarosan sorozatos támadásokkal illették. Ahogy a filharmóniai hangverseny-kritikákban, a „Nemzeti Színház” rovatban Ábrányiék minduntalan szóvá tették, a karmester Erkel túl gyakran tűzte műsorára Verdi és a francia nagyopera alkotásait, és nem szerepeltette jelentőségéhez mérten Wagner művészetét.

Wagner művészetének kétféle megítélésében a magyar zenei élet 1860-as évekbeli nagy dilemmája fejeződött ki. Erkel a nemzeti opera első eredményeit féltette a német mester elementáris hatásától (ez húzódott kétségtelen Wagner miatti vonakodása mögött), míg vele szemben Ábrányi és köre a magyar műzene megújulásának egyik lehetséges mintáját látta és láttatta Wagner műveiben. A magyarországi Wagner-recepció története azonban, ahogy a *Zenészet*i Lapok Wagnerrel kapcsolatos későbbi állásfoglalásai is jelzik, nem csupán a művek befogadásának története. Az osztrák uralkodóházzal történt kiegyezés előtti években Wagner neve politikai szimbólum is volt: az ellenzéki Ábrányi és munkatársai számára a hangadó bécsi Wagner-ellenes körökkel szemben, Bécsből való függetlenségünk, önálló véleményalkotásra való jogunk zenei kifejezője. Ezt igazolja a két tábor későbbi közeledése is. Amikor a Nemzeti Színház színpadán a 60-as évek második felében sorra megszólaltak Wagner művei, a *Zenészet*i Lapok már egyre gyakrabban aggályainak adott hangot: a pesti növekvő Wagner-kultusz nem kimondatlanul is Erkel korábbi félelmét, a germanizáció veszélyét igazolta-e?

Wagner művészetének ellentmondásos értékelésével szemben Liszt Ferenc és a *Zenészet*i Lapok kapcsolata végig harmonikus volt. A lap vezető publicistái, Ábrányi Kornél és Mosonyi Mihály, Liszt magyar híveiként, egyik fő feladatuknak tekintették a Liszt-művek hazai népszerűsítését, a mester és Magyarország közötti közvetítő szerep vállalását. Programjuknak megfelelően a *Zenészet*i Lapok hírvovata hétről-hétre tájékoztatott a zeneszerző életének legfontosabb eseményeiről, készülő műveiről, külföldi és itthoni hangversenyeiről. A tárcarovatban színes életképekben, riportokban számoltak be egy-egy Lisztnél töltött látogatásról. A zeneműkritikai rovatban rendszeresen ismertették a legfrissebben megjelent Liszt-műveket, a hangversenybeszámolókból folyamatosan értékelték a Liszt-művek hazai terjedésének első eredményeit.

Fontos szerepet vállaltak a Liszt-elleni támadások itthoni semlegesítésében. Különösen a lap indulásakor volt nagy szükség erre. 1859-ben jelent meg Liszt *Dés bohémiens et de leurs musique en Hongrie* c. könyve, melynek a magyar cigányzenére vonatkozó téves

koncepciója heves hazai sajtótámadásokat váltott ki. A *Zenészeti Lapokban* 1861-ben, a könyv magyar változatának megjelenése alkalmából jelentek meg Mosonyi Mihály tárgyilagos hangú, Lisztet védelmező írásai. Recenziót írt a fordításról, mely sok pontatlansága, félreérthető fogalmazása miatt nem lehetett alkalmas Liszt gondolatainak hű közvetítésére: óva intett tehát a vita további elmérgesedésétől.⁵ Egy másik írásában maga is leplezetlenül beszél a könyv nyilvánvaló hibáiról, de azokat egy nagy ember megbocsátható tévedéseinek minősíti.⁶

A *Zenészeti Lapoknak*, közelebről Ábrányi Kornélnak, döntő szerepe volt abban, hogy 1865 után Liszt egyre sűrűbben Magyarországra látogatott, 1875-ben az újonnan megnyíló pesti Zeneakadémia elnöke lett. Ábrányi, mint széles látókörű zenepolitikus és kitűnő szervező, jól felismerte, mit nyerhet a magyar zenei élet és mit az öregedő Liszt Ferenc, a kapcsolat folytonosságának megteremtésével. Minden alkalmat megragadott tehát, hogy a Zeneakadémia tervével kapcsolatban, vagy egy-egy jubileum, nevezetesebb társadalmi esemény alkalmából, a *Zenészeti Lapokban* Liszt hazahívását indítványozza. 1865-ben a Zenede fennállásának 25. évfordulója, 1867-ben a koronázás, 1869-ben az országgyűlés megnyitása, 1870-ben a pesti Beethoven centenárius, 1873-ban Liszt 50 éves művészi jubileuma, 1875-ben a pesti Liszt—Wagner hangverseny, jelentős részben Ábrányi Kornél kezdeményezése és szervező munkája révén válhatott Liszt-ünnepé, a magyar zenei élet új erőfeszítésekre sarkalló, kiemelkedő eseményévé. Elmondható, hogy a *Zenészeti Lapok* másfél évtizedes működésének egyik legnagyobb érdeme a magyarországi Liszt-kultusz kibontakoztatása és folyamatos ébrentartása volt. De a lap Liszttel való kapcsolata sajtótörténetileg is rendkívül fontos volt. Liszt művészetének propagálása a *Zenészeti Lapok* olyan állandóan visszatérő, központi gondolata volt, mely a lap azonosságát, egységes koncepcióját gyengébb periódusaiban is végig megőrizte.

Kevesébbé volt egyenletes a *Zenészeti Lapok* vonalvezetése a magyar műzenei törekvéseket szolgáló zenei publicisztika következetes kidolgozásában. A *Zenészeti Lapok* történetének 1866 májusáig tartó „hőskorszakában”,⁷ Ábrányi, Rózsavölgyi, Mosonyi, Bartalus munkásságának köszönhetően, megszületett az első elméleti számvetés, s vele párhuzamosan — Liszt, Erkel, Mosonyi műhelyében — beérlelődtek a múlt századi magyar műzene legjelentősebb alkotásai. Az 1866 októberében induló 7. évfolyamtól kezdődően azonban észrevehetően elerőtlenedett a magyar műzene programja, elkoptatottá váltak a népi hagyományra építő elméleti megfontolások. Ábrányi körül kicserélődtek a régi munkatársak, Rózsavölgyi még 1861-ben meghalt, Bartalus és Mosonyi személyes ellentétek miatt vált ki a lap szerkesztőségéből. Az új munkatársak, Ábrányi fiai és nemzedéktársai, Wagner eszméiért rajongtak, s apáiknál kevésbé volt fontos számukra a magyar műzenei nyelv kimunkálása. De a jelenség mögött ott érzékelhetjük a 19. századi magyar zenetudomány megoldatlan problémáját, a korabeli népdal-fogalom tisztázatlanságát is. A kor népies műdaltermése, melyre „népdalként” építeni akartak, az 1860-as évek végére már elhasznált zenei formuláival, nem lehetett alkalmas az európai rangra számottartó, magyar műzenei törekvések ösztönzésére.

1866 után, a magyar műzenei program elbizonytalanodása a *Zenészeti Lapok* profiljának bizonyos módosulását eredményezte. Kevesebb lett a zeneelméleti, zenetörténeti

⁵ MOSONYI Mihály: *Zeneirodalmi újdonság*. *Zenészeti Lapok*, 1861. VII. 17. 1. évf. 42. sz.

⁶ MOSONYI Mihály: *Levelek Paulina kisasszonyhoz*. *Zenészeti Lapok*, 1861. X. 17. 2. évf. 3. sz.

⁷ A *Zenészeti Lapok* 1866. máj. 6. és okt. 7. között a porosz—osztrák háború és az országban dúló kolerajárvány miatt nem jelent meg.

ismeretterjesztő sorozat, nagyobb teret kaptak a napi zenei élet eseményeihez kötődő kritikái rovatok és az oldott, csevegő stílusban írt tárcák. Érezhető volt, hogy a szerkesztők a közönség szélesebb rétegeinek megnyerésére törekedtek: több volt a versbetét, s a Nemzeti Színház rovatban, a lap történetében először, megjelent a rendszeres színműkritika. Hiába volt azonban a közönségnek tett minden engedmény, a lap állandó anyagi gondokkal küszködött: néhány száz előfizetőjéből nem tudta előteremteni a lap előállításának tetemes költségeit. A deficit csökkentésére Ábrányi a gombamód szaporodó fővárosi és vidéki dalegyletekhez fordult segítségért. Bennük remélte azt a társadalmi bázist, mely anyagi támogatásával biztosíthatta volna a lap fennmaradását.

A döntő fordulat 1868 szeptemberében következett be, amikor az Országos Magyar Daláregyesület Debrecenben ülésező vezetősége a *Zenészet*i Lapokat saját hivatalos közlönyéül fogadta el, 1868 decemberében megvásárolta a lap tulajdonjogát, s Ábrányitól átvállalta a lap előállításának anyagi terhét. Az új helyzet természetesen újabb programmódosulással járt együtt. A 9. évfolyamtól kezdődően az egyesület megbízott főszerkesztőjeként dolgozó Ábrányi, a lap fő feladatául a magyar dalárdamozgalom támogatását tűzte ki célul. Elkerülhetetlenül együttjárt ez a tematika bizonyos elszegényedésével. Felszaporodtak a lapban a helyi érdekű, vidéki közlemények, aránytalanul nagy terjedelemben jelentek meg a dalárdák belső szervezeti problémáival foglalkozó cikkek. A tartalom leszűkülését némileg ellensúlyozta, hogy a lapot ekkor olvasták a legtöbben. Bár a szerkesztőségi közlemények 1868 után is ostromozták az olvasóközönség közönyét, a lapfenntartására kibocsátott részvények jelentősen növelték az olvasók számát. Földbirtokosok, papok, tanárok, jogászok, kishivatalnokok, magyarrá asszimilálódó német származású polgárok olvasták a *Zenészet*i Lapokat a korabeli Magyarország minden vidékéről.

A tulajdonjog átadása az Országos Magyar Daláregyesület és Ábrányi között hamarosan nagy feszültségeket szült. Az egyesület vezetői sokallták a lap kiadására fordított összegeket, s más rovatok terhére a dalárdatematika további bővítését igényelték volna, Ábrányi viszont ragaszkodott korábbi széles látókörű szerkesztői koncepciójához, s nem volt hajlandó egyezkedni. 1872 őszére már elkerülhetetlenné vált a szakítás.

A lap legutolsó korszaka a csaknem 3 hónap szünet után, 1873. január 12-én újrainduló 13. évfolyammal kezdődött. Ábrányi visszavásárolta a *Zenészet*i Lapok tulajdonjogát, s ezzel ismét övé volt a lap szellemi arculatára vonatkozó döntés joga. Az előző évi konfliktusok után nem vállalta tovább a dalárdamozgalom domináló programját, s ezt a régi alcímhez való visszatérés is jelezte: a lap ismét „heti szakközlöny” lett „a zeneművészet összes ágai köréből”. Az univerzális szerkesztői koncepcióra — a dalárdatematika háttérbeszorulása mellett — az ismeretterjesztő rovatok felelevenítése utalt elsősorban. E zeneelméleti, zenetörténeti, zeneesztétikai sorozatok színvonala azonban már sajnálatos módon nem érte el az első korszak hasonló sorozatainak színvonalát, melynek az volt a magyarázata, hogy Ábrányi mellett már nem volt Mosonyi, vagy Bartalus nagyságrendű munkatárs. Néhány alkalmi szerző (Megyeri Károly, Gáspár Imre, Hajdu László) közreműködésétől eltekintve, a lapot gyakorlatilag Ábrányi írta. Többnyire ő szerkesztette a főváros zenei életéről szóló híreket, hangversenybeszámolókat is. Rendkívül gazdaggá vált ez az anyag. A Liszt személyével és művészetével kapcsolatos hírek mellett egyre több volt az újonnan alakult dal-, vagy zeneegylet, melynek színvonalas működése a szélesebb nyilvánosság érdeklődésére is számot tarthatott. 1871 óta Pesten működött Richter János, a magyar származású, később Európa-szerte ünnepezt Wagner-dirigens, aki a Nemzeti Színház karnagyaként Pesten is Wagner kultuszának megteremtője volt. De a fejlett operai és hangversenyélet mellett rendszeresen helyet kaptak a lapban a Zeneakadémia megalakulásával, majd első tanévvel kapcsolatos hírek is. — Mégis, ez az európai színvonalúvá felövő magyar zenei élet — paradox módon épp viszonylagos fejlettsége miatt — egyre kevésbé volt képes központi zenei lapja eltartására.

Egymás után jelentek meg azok a magyar nyelvű zenei tankönyvek, melyek a *Zenészet* *Lapok* ismeretterjesztő sorozatait nélkülözhetővé tették.⁸ 1872-től a konkurencia is megjelent a piacon, a Fellegi Viktor szerkesztette *Apollo* megindulásával. Ez a lap ugyan elsősorban zeneműfolyóirat volt, s nem hetenként, hanem csak kéthetenként jelent meg, borítója szöveges mellékletet is tartalmazott a legfontosabb magyar zenei hírekkel. Vonzerejét növelhette látszólagos olcsósága is: előfizetési ára évi 5 Ft volt, fele a régebbi folyóiraténak. Nem lehetett kétséges, hogy az új kiadvány megosztotta a *Zenészet* *Lapok* amúgy sem széles olvasótáborát.

A *Zenészet* *Lapok* egyre heroikusabb küzdelmet folytatott létéért. Megjelenése akadozott, a korábbi évenkénti 52 szám az utolsó 4 évfolyamban 41, 33, 38, illetve 15 számra apadt. 1875 után megszűnését már szubjektív okok is siettették. A Zeneakadémia 1875. november 14-i megnyitása óta Ábrányi volt a Zeneakadémia titkára és több fontos tantárgy (zeneelmélet, zeneesztétika, zene-történet, magyar zene) tanára. Zeneakadémiai feladatai mellett egyre kevésbé vállalhatta az „egyszemélyes” újság napi teendőit. Az utolsó torzó évfolyam volt a bizonyosság erre. A 2. zeneakadémiai tanév megkezdése előtt Ábrányinak már nyilvánvalóan választania kellett. Liszt Zeneakadémiája mellett döntött.

SZERZŐ KATALIN

Egy szociáldemokrata politikus könyvtára századunk első felében. Ismeretlen József Attila-dedikációk Takács Ferenc gyűjteményében. Értékes adománnyal gyarapodott 1983-ban a Hódmezővásárhelyi Németh László Városi Könyvtár: Takács Ferenc (1893 – 1956) szociáldemokrata politikus¹ özvegye az intézménynek ajándékozta férje könyvtárának maradványát. A nagylelkű gesztussal nemcsak könyvészeti ritkaságok, irodalomtörténeti jelentőségű kötetek kerültek közgyűjteménybe, a 312 darabból (341 műből) álló kollekciónak arra is lehetőséget adott, hogy általa hozzávetőleges pontosságú képet alkothassunk a könyvtár egészéről, egy munkásmozgalmi vezető érdeklődési köréről, műveltségéről.

A szegényparaszti származású Takács 1893. október 2-án született Hódmezővásárhelyen, a fogékony, Ady-rajongó kőművestanonc 1908-ban lett tagja az építőmunkás szakszervezetnek, egyszersmind a szociáldemokrata pártnak.² A mozgalom ettől kezdve negyven esztendőre mindennapi életének részévé vált. A világháborúba az elsők közt hívták be, néhány hónap múlva azonban súlyosan megsebesült – mindkét térdét átlőtték – és hosszas kórházi ápolás után 1916-ban 50%-os rokkantként leszerelték. 1918 októberében már a helyi pártszervezet titkára, a Tanácsköztársaság kikiáltása után is vezetője az egyesült munkáspárt vásárhelyi szervezetének.

A háború alatt, a pozsonyi kórházban kőműves szakvizsgáját tette le, a szegedi Csillagbörtönben, ahová 1919 őszén került, németül tanult. Szabadulása után magánérettségét akart tenni, de a rendőri felügyelet alatt álló munkásvezető vizsgáját a megyei tan-

⁸ Lásd többek között: BARTALUS István: *Zene-katé Lobe után*, Pest, 1863; uő.: *Elemi összhangzat- és számjelzéstani Wohlfahrt után*. Pest, 1867; ÁBRÁNYI Kornél: *Elméleti s gyakorlati összhangzattan*. Pest, 1874, stb.

¹ *Munkásmozgalmatörténeti Lexikon*. Bp. 1976. 647–648. (Több adat, így a halálozás időpontja is téves.) – *Magyar Életrajzi Lexikon* 3., kiegészítő kötet. Bp. 1981. 774–775.

² Életéről bővebben l. HORVÁTH Julianna: *Takács Ferenc biográfiája*. Szeged, 1980. Kézirat. 116 + 23 l. (Szakdolgozat a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történeti tanszékén. Másolata a hódmezővásárhelyi Németh László Városi Könyvtár helyismereti gyűjteményében.)

felügyelő nem engedélyezte. 1923 őszén megnősült, 1924-ben iparengedélyt kért. 1926-ban negyedik jelöltként indult az országgyűlési képviselő-választáson, egyelőre eredménytelenül. A város parlamentjébe, a törvényhatósági bizottságba sikerült csak bejutnia három évvel később, a párt más képviselőivel együtt. 1931-ben újra képviselőjelölt, 1932 februárjától városi párttitkár. Tömeggyűlések szervezése, tiltakozó beadványok, javaslatok a válság elleni harc útjelzői — és a hatósági retorziók: bíróság, rendreutasítás, sajtóper, a gyűlések betiltása. Amikor 1933-ban a helyi ipartestület elnökévé választják, a miniszter felfüggeszti a testület önkormányzatát. Takács nagyon fontosnak tartja a tömegnevelést, a falusi szervezőmunkát, az 1931-ben létesült Munkásotthon előadások, eszperantó tanfolyam, legális és illegális szemináriumok állandó színhelye. Itt működik a dalárda, a szakcsoporthoz közös könyvtára (a harmincas években mintegy másfélezer kötettel), megfordult a Munkásotthonban Móricz Zsigmond, Veres Péter, vásárhelyi tartózkodásai idején állandó vendég József Attila.

Az 1935-ös választás a szociáldemokrata párt főlényes győzelmét hozta Vásárhelyen, Takács egy ciklus idejéig a tanyai, falusi lakosság, a mezőgazdasági szegénység szószólójaként a parlamentben folytathatta harcát. Hogy tevékenységét városa figyelemmel kísérhesse, folyóiratot indított: a *Magyar Alföld* (később *Nagy Magyar Alföld*) évi tíz számmal 1935—1939 között jelent meg Vásárhelyen. 1936-ban csehszlovákiai, felvidéki, majd dániai tanulmányutat tett, utóbbi helyen a szövetkezeti rendszert tanulmányozta. Az új választáson, 1939-ben a háborúra készülő Horthy-rendszernek Takács Ferencet is sikerült kibuktatni a parlamentből. A háború idején tovább dolgozott a helyi pártszervezetben, ezekben az években került szorosabb kapcsolatba a *Szabad Szó* c. hetilappal.

A felszabadulás után ott van a debreceni újrakezdők között, bevásárlóják a nemzetgyűlésbe, sőt a kormánynak is tagja. 1945. június 1-ig iparügyi miniszter, ez év őszétől földművelésügyi államtitkár, 1946 januárjától árvízvédelmi kormánybiztos is, a Siócsatorna építésének irányítója. 1948. május 20-án, mivel nem akart átlépni az alakuló Magyar Dolgozók Pártjába („Nem akarom elhagyni az utolsó percig azt a pártot, amelynek köszönhetem, hogy ember lettem.”), nyugdíjazták. Még az év őszén elvették a földjét, csakhamar nyugdíját is megvonták, s 1950. június 21-én hazaárulás vádjával börtönbe zárták. Szaládja három év után hallott róla először. 1955. november 26-án „kegyelemből” szabadon engedték, a börtönben szerzett betegsége azonban csakhamar elvitte, 1956. május 13-án meghalt. A Legfelsőbb Bíróság 1957. szeptember 25-én adta ki a határozatot ártatlanságáról.

Élete — vele kapcsolatban is elmondható ez — nyitott könyv. Tanulás, munka, egyszerűen megfogalmazható cél; állandó előrehaladás, emelkedés a munkásosztállyal együtt, használni a köznek. A versszerető kőművestanonc a könyvek segítségével, konok, kitartó önművelés útján szakmát, irodalmi, ideológiai műveltséget, a mozgalomban eltöltött évtizedek alatt pedig jelentős politikai tapasztalatot szerzett, de politikusként, vezetőként is ugyanaz a melegszívű, őszinte, egyszerű ember maradt, mint aki volt.

Széles körű érdeklődése — mint könyvei is mutatják — a szövetkezeti rendszertől a képzőművészetig sok mindenre kiterjedt. Nemesak magyarul olvasott, a börtönben, s a magánérettségire készülve, németül is megtanult, s angolul, franciául, eszperantóul is beszélt egy kicsit. Fiatal éveitől naplót vezetett, utazásait, ha csak munkát keresett is, igyekezett mindig ismeretszerzésre használni. Háza a harmincas évektől írók, művészek találkozóhelye, a rászorulóknak menedék: sokszor megfordult náluk Medgyessy Ferenc, Németh László, Erdei Ferenc, Somlay Arthur, de lehetőségeihez mérten mecénás is, támogatta az 1933-tól Vásárhelyen nyomorgó Kohán Györgyöt,³ s az ő költségén jelent

³ KÖSZEGFALVI Ferenc: *Kohán-kronika*. Vásárhely, 1933—1943. = Művészettörténeti Értesítő, 1979. 1. sz. 51—64. p.

meg a vásárhelyi költő, Pákozdy Ferenc 1943-as *Förgetegben* című kötete és Shakespeare szonettfordításai.⁴ A népi írókon s a Szegedi Fiatalokon kívül, 1932—1936 között kapcsolatban állt József Attilával is.⁵ József Attila 1929 és 1935 között hónapokat töltött Vásárhelyen. 1929 februárjában érkezett először ide, 1930-ban, 1932-ben és 1934-ben az év jelentős részét itt töltötte Makai Ödön Szentesi (ma Szántó Kovács) út 24., majd Villator 14. (ma Ady Endre út 4.) szám alatti otthonában, nővéreinél. Utoljára 1935 augusztusában járt a városban. 1930 májusában itt írta Fábián Dániellel a Bartha Miklós Társaság *Ki a faluba!* című röpiratát, 1932. december 14-én nagyszerű előadást tartott a kortárs költészetéről, 1934 tavaszán pedig a *Medvetánc* kötettervén dolgozik itt. Takács Ferencné visszaemlékezése szerint⁶ férjének a költővel való személyes megismerkedése az 1932-es előadás alkalmával történt. Ezt követően József Attila a Munkásotthon, és Galysai Miklós költő, későbbi múzeumigazgató vendégszerető háza, a „Müveröm” mellett gyakran fölkereste Takácsék Száraz utca 7/a számú házáat is, sokszor úgy, hogy együtt tértek haza a házigazdával a Munkásotthonból. Mint a Takács Ferenc által a költőnek írt levelekből⁷ is kitűnik, ismeretségük a hasonló gondolkodású emberek kapcsolata: Takács verset kért József Attilától a vásárhelyi *Magyar Alföld* számára (sajnos nem jött); cikke jelent meg a *Szép Szó* 1936-os első számában, 1935-ös választási győzelméhez a költő és Szántó Judit megleghangú levélben gratuláltak.

A *Külvárosi éjnek* a Takács Ferenc könyvei közt őrzött dedikált példánya valószínűleg megismerkedésük dokumentuma, bár érdekes módon a megajándékozott neve nem szerepel rajta. Attila másnak szánhatta (a dátum szerint 1932. október 24-én) a kötetet, de a nevet ugyanazzal a tintával sűrűn lehúzta, s csak a további szöveg olvasható: „szeretettel. Bp. 1932. okt. 24. József Attila”. (A könyv még névnap ajándéknak is tekinthető, hiszen Ferenc napja december 3-án van, s ők Takácsné szerint december közepén ismerkedtek meg.) Az 1934 karácsonyára megjelent *Medvetánc*-példány dedikációja már egyértelmű: „Takács Ferencnek meleg barátsággal. Bp. 1934. dec. József Attila”. Ez a kötet a rendes kiadáson kívüli száz kézzel számozott példány közül a nyolevannyolcadik.

József Attila kötetei mellett — a jelesebb dedikált művek sorát áttekintve — megtaláljuk a Takács-hagyatékban az Illyés kezennyomat őrző *Puszták Népe*, *Erdélyi József válogatott verseinek*, a *Fehér toronynak*, nyelv művelő könyvének, az *Árdeli szép holdnak* Vásárhelyi Pákozdy Ferenc első kötetének, *A Tisza sirályának*, Sárközi György *Dózsa* című drámájának, Számadó Ernő *Májusfa*, s Várnai Zseni *Ím itt az írás* című verskötetének ugyancsak ajánlással ellátott példányát is. (Ez utóbbi Rudnay Gyula Várnai Zseni portrérajzával megjelent számozott darab.)

A kollekcio néhány szép könyve Takácsnak a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumával való kapcsolata emlékéét őrzi. Radnótinak a szegediek kiadásában megjelent korai művei közül találunk itt kettőt: a *Lábadozó szél* és az *Újhold* című kötet, Ortutay két munkája, a *Mondotta: Vincze András béreslegény, Máté János gazdalegény* című balladagyűjtését (Buday György fametszeteivel és dedikációjával) és Tömörkény Istvánról szóló tanulmányát, valamint Baróti Dezső *Juhász Gyula* c. művét. Különösen figyelemreméltó a szegedi kiadványok közül Buday György két fametszet-kötete, a *Boldogasszony búcsúja* és a *Book of ballads* (utóbbi szintén dedikált), valamint a Kner-tipográfia egyik legszebb munkája, az Ortutay Gyula—Buday György közös vállalkozásában közreadott híres *Nyíri és rétközi parasztmesék*. Ez a könyv grangerizált kötet, Takács Ferenc a kötés-

⁴ Megjegyzés a kötet kolofonján.

⁵ KŐSZEZFALVI Ferenc: *József Attila és Szántó Judit levele Takács Ferenchez*. = Honismeret, 1980. 2. sz. 23—24. p.

⁶ Takács Ferencné Balla Erzsébet, Hmvhely, Ady Endre út 32. sz.

⁷ József Attila válogatott levelezése. Bp. 1976. A 255., 261., 262., 271. sz. levél.

tábla és az előzéklap közé beragasztotta Buday György 1936. szeptember 6-án kelt, neki címzett levelét, melyben az vásárhelyi megismerkedésükről emlékezik meg, s küldi az ígért könyveket a Munkásotthon számára.

Néhány további számozott, aláírt bibliofil kiadvány Takács képzőművészeti érdeklődéséről tanúskodik, Dandé Józsefnek, Lajos Ferencnek és Molnár C. Pálnak a Magyar Grafikusok Könyvei sorozatban megjelent metszetgyűjteménye is megtalálható könyvei között, valamint Almási Gyula Bélának Vásárhelyen, 1947-ben kiadott fametszetkötete, az *Örökmécs*.

Takács Ferenc 1950. június 21-ig, elhurcolása pillanatáig gyarapította gyűjteményét, érdeklődésének, tájékozódásának megfelelően rendszeresen, tudatosan vásárolt könyvet. Könyvtára ebben az időben — özvegye szerint — mintegy tízszerese lehetett a közgyűjteménybe került maradéknak, körülbelül háromezer kötetből állt. (Börtönbe zárása után négy egymást követő éjszaka szállította el az államvédelmi hatóság budapesti, Széher út 92. szám alatti házából a könyveket, írásait, fényképeit, kitüntetéseit.)

Jegyzék, katalógus a gyűjteményről nem készült, így nem tudhatjuk, hogy az egész milyen összetételű lehetett. A könyvtárunkba került maradvány három német (Eötvös: *Der Dorfnotar*, Davids: *Der Buddhismus*, Marx: *Das Kapital*) és egy angol nyelvű (Buday: *Book of Ballads*) kötet kivételével valamennyi magyar nyelvű, 12 külföldön kiadott magyar könyvet leszámítva Magyarországon megjelent, kevés kivételtől eltekintve huszadik századi kiadvány. Mindössze hét az ennél korábbi. A legrégebbi egy Vácon, 1787-ben megjelent népszerű olvasmány, Della-Vallétól a *Szerelem példája az-az Szerentsés Florentziai*. A 19. századi kötetek közül figyelemre méltó egy 1842-es Biblia, Nagy Ignác 1844-es *Torzképek* c. munkája, és Váلكai Imre 1858-ban, Bécsben kiadott *Irodalmi s művészeti daguerreotypek* c. műve. Ebből a századból való még Virág Benedek *Poétai munkái*, valamint Petőfi verseinek és Az ember tragédiájának századvégi díszkiadású példánya.

(A külföldön, a bécsi Magyar, a pozsonyi Práger Kiadónál, illetve Komáromban, Kolozsváron és Zilahon megjelent könyvek szinte kivétel nélkül politikai munkák, mint például Szabó Ervin *Társadalmi és pártarcok a 48—49-es magyar forradalomban*, Kropotkin *A francia forradalom*, E. E. Kisch *A hét gettó*, E. Benes *Nemzetek forradalma* című könyve és mások.)

Ami a kötetek zömének korát illeti — amint az alábbi táblázat is mutatja —, a legtöbb 246 kötet 1911 és 1944 között jelent meg.

Időszak	Kötet	Az állomány %-a
18. sz.	1	0,3
19. sz.	6	1,9
1900—1910	25	8,0
1911—1920	43	13,8
1921—1930	63	20,5
1931—1940	99	31,4
1941—1944	41	13,3
1945—1949	25	8,0
1949 után	9	2,8
Összesen:	312	100,00

A 312 kötetes mintát jellemzőnek fogadva el azt mondhatjuk tehát, hogy Takács a tízes, húszas években vetette meg könyvtára alapjait, hisz a kötetek egyharmada ebből az időből való. Igazolva látjuk azt a természetes föltevést is, hogy politikai pályája csúcán, különösen a harmincas években s a koalíciós időszakban érezte leginkább szükségét a jó irodalomnak, ekkor vásárolta a legtöbb könyvet.

A 341 mű tartalmi megoszlását tekintve az arány 60–40%, a hagyaték 205 szakirodalmi és 136 szépirodalmi munkából áll. A részletes megoszlást a következő táblázatban szemlélhetjük:

Szépirodalom

Líra	45 mű, az egésznek 13,2, a szépirodalmi műveknek 33,1%-a
Epika	75 mű, az egésznek 22,0, a szépirodalmi műveknek 55,1%-a
Dráma	16 mű, az egésznek 4,7, a szépirodalmi műveknek 11,8%-a

Együtt: 136 mű, az egésznek 39,9, a szépirodalmi műveknek 100%-a.

Szakirodalom

Társadalomtudomány	184 mű, az egésznek 54,00, a szakirod. műveknek 89,8%-a
Természettudomány	21 mű, az egésznek 6,1, a szakirod. műveknek 10,2%-a

Együtt 205 mű, az egésznek 60,1, a szakirod. műveknek 100,0%-a

Jellemző a gyűjteményre — a tulajdonos érdeklődésének megfelelően — a líra hangsúlyos jelenléte, s talán még inkább az, milyen költséket olvasott Takács. Goethe kivételével kizárólag magyar, Balassit s Petőfit leszámítva csak kortárs szerző kötetét találjuk itt, egyedül Adytól hetet (!), azután Tóth Árpád összes verseinek ötödik kiadását, József Attila, Radnóti, Erdélyi József, Várnai Zseni már említett műveit, Fodor József, Jankovich Ferenc, Kiss József köteteit. (Ady négy prózai kötetével és négy róla szóló művel az irodalomtörténeti munkák között is fölbukkan.)

Az epikában már magasabb a külföldi szerzők aránya, bár a művek valamivel több mint fele itt is magyar. (Főleg kortárs szerzők, Móricz hat, Karinthy öt, Tömörkény három művel szerepel.) Jelen van egy-két kötettel például Dosztojevszkij, Knut Hamsun, Pirandello. Az angol prózát Shaw és Oscar Wilde képviseli, a franciát La Fontaine, Anatole France, Flaubert, a németet Goethe és Feuchtwanger, de megtaláljuk a gyűjteményben az Aeneis, a Kalevala példányát, Dantétól a Babits-fordította Isteni Színjátékot és a magyar, skót balladairódalom legszebb darabjait többféle válogatásban.

A líra és az epika gazdagsága mellett már-már szegényesnek tűnik a drámák választéka. A felerészben magyar és idegen munkákat tartalmazó kis kollekcióban Shakespeare és Moliere vígjátékai, tragédiái mellett Madách Tragédiája, Németh László *Cseresnyés-e* és Sárközi György *Dózsa*-ja a legjelentősebb színpadi mű.

A társadalomtudományi munkák csoportja a tartalmat tekintve igen széles skálájú. A politikai, filozófiai munkák mellett szép számmal találni itt történettudományi, irodalomtörténeti műveket, de képviselve van a szociológia, a néprajz, a vallás- és a művelődéstörténet. A szerzők többsége — a 184 mű közül 141-nél itt is magyar. A bolsevik eszmék hazai megjelenése idején Takács világnézete, szemlélete már kialakult — nem vált kommunistává, pártja elveit képviselte becsületos meggyőződéssel, egy átlagos szociáldemokratánál azonban — származásánál, olvasottságánál fogva — nyitottabb maradt. Sokkal érzékenyebb volt például a földkérdésre, az agrárproletáriátus helyzete érzelmileg is mélyen érintette, figyelemmel kísérte, ahogyan a népi írók újra fölfedezik Magyarországot, kereste a félf feudális helyzetből a kivezető utat.⁸

⁸ Személyiségének, tevékenységének jobb megismeréséhez további támpontokat ad MARJANUCZ László *Egy szociáldemokrata politikus pályája* c. cikke (= Délmagyarország, 1983. december 10. 8. p.), ezen kívül özvegye által összeállított részletes életrajza, valamint 1945 utáni cikkeinek és beszédeinek ugyancsak özvegye által összeállított gyűjteménye. Utóbbi két dokumentum szintén megtalálható a Németh László könyvtárban.

Jellemzően tükrözi mindezt a marxizmus, általában a társadalmi kérdések irodalmának könyvtárába emelt része. A *Kommunista Kiáltvány*, *A tőke* (1903-as, hamburgi, német nyelvű kiadása), a Szabó Ervin szerkesztette két kötetes Marx—Engels válogatott művei sűrűn aláhúzott, széljegyzetelt példányain kívül Lassalle, Bernstein, Kautsky, az ausztró-marxista Max Adler, Ottó Bauer, Kunfi Zsigmond, Szabó Ervin, H. G. Wells könyvei voltak a polcán. Kézjegye tanúsága szerint újdonságként vásárolta meg például Henry Georg *Társadalmi kérdések* c. 1921-es, vagy Takács József *A földmunkásmozgalom célja és közelebbi feladata* c. 1922-es kiadású művét. Olvasta, használta Ágoston Péter *A magyar világi nagybirtok története*, Kerék Mihály *A magyar földkérdés*, Pogány József *Dánia a parasztdorádó* c. munkáját, megtaláljuk könyvtárában az egyke irodalmának oly fontos munkáit, mint Kodolányi *Baranyai utazása*, vagy Hidvégi János *Hulló magyarság* c. műve. Foglalkoztatják a tételes vallások és a marxizmus érintkezési pontjai is, tanú erre gyűjteményéből többek közt Barbusse *Jézus*, Renan *Jézus élete*, Schmidt József *Buddha élete, tana, egyháza*, Samuel Keeble *A szentírás szociális tanításai* c. munkája.

A természettudományokat képviselő viszonylag kisszámú kötet főleg építészeti, csillagászati, mezőgazdasági, biológiai ismeretterjesztő munkákat tartalmaz.

A hagyaték jó tíz százaléka sorozati példány, több-kevesebb darabja itt van a Kultúra Könyvtára, a Faust Kis Könyvei, a Tudományos Zsebkönyvtár, a Magyar Szemle Kincses-tára, a Magyar Szemle Társaság Kiskönyvtára, a Magyarok Könyvtára és a Szabó Dezső Füzetek sorozatának.

Takács az egyéni arculatú, jellegzetesebb kiadói kötést meghagyta, sok könyvét azonban ízlése szerint újraköttette, alkalmasint a legkedvesebbeket, legfontosabbakat. Így kaptak például a versek szinte kivétel nélkül egységes kék, a politikai munkák pedig fekete vászonkötést. A harmincas évek végén exlibris is készült a gyűjteményhez, a tulajdonos Kohán György Olvasó nő című művének kicsinyített másával látta el könyveit.

KÓSZEGFALVI FERENC

FIGYELŐ

Varjas Béla (1911–1985). Búcsúszom Varjas Bélától az Országos Széchényi Könyvtár képviselőjében. Azok nevében, akiknek emlékezetében maradandóan él volt főigazgatónk eddig még a történeti megértés jegyében kellően nem méltányolt könyvtárvezetői tevékenysége. Azok nevében is, akiknek pályakezdéséhez, indulásához az ő feledhetetlen személyisége adott vezetői és baráti ösztönzést.

Elköszönnék Tőled, Varjas Béla, a nemzeti könyvtárosok. Bennük él a bizonyosság, hogy a közvetlenül előttünk járók közül a nagy elődök sorába magasodsz, mert amit az Országos Széchényi Könyvtárban vezetőként vállaltál, keveseknek jutott osztályrészül.

Főigazgatói korszakodhoz, a nevedhez fűződik intézményünknek az új világ követelményeihez igazodó számos lépése. Főigazgatói kinevezéseddel azonos évben, 1949-ben a Széchényi Könyvtár kivált a Magyar Nemzeti Múzeum szervezetéből és hivatalosan is nemzeti könyvtárrá nyilvánítva, önálló intézménnyé vált. A nagyobb lehetőségekhez jutott könyvtár szervezetének kialakítása nem történetelt meg máról holnapra: évek alatt fokozatosan ment végbe. De nem maradt egyetlen terület sem, amely ne részesült volna fejlesztésben. Új távlatokat nyitó reformok vették kezdetüket.

Ugyancsak vezetésed idején, 1952-ben, vagyis a Széchényi Könyvtár alapításának 150 éves évfordulójakor történt az a fordulat, amelynek keretében a kormányzat a Széchényi Könyvtárra ruházta az országos feladatok egész sorát. Ekkor történt az alapozás — most már a nemzetközi modellhez igazodás jegyében — a kor követelményei szerinti nemzeti könyvtári feladatrendszerhez.

A rendkívüli funkcióbővülés, valamint három vidéki (a keszthelyi, zirci és gyöngyösi) műemlékkönyvtárnak a Széchényi Könyvtár gondozása alá helyezése, továbbá újabb különgyűjtemények létrehozása szükségessé tette az intézet általános újjászervezését.

Minden mai munkánk kezdeténél ott van a Te kezéd nyoma. Kevesen kérdezték Tőled akkor: vállalható-e, elviselhető-e a roppant terhelés?

Vállaltad, mert megvolt a hozzáértésed, felkészültséged. Kiváló könyvtárosok, ígéretes fiatal kutatók közül emelkedtél a vezetői posztra, az intézmény saját neveltjeként. Tudtad: kikre támaszkodhatsz. Vállaltad, mert egyenes derékkal álltál az új társadalmi kezdeményezések vonalába.

„Tíz év óta nagyot fordult a világ” — írtad az 1955-ös tanulmányodban, amelyet a könyvtári tudományok alapjainak és rendszerének szenteltél. De tartottál tőle, hogy fel fordul a világ. Békétlenség tükröződött rajtad, többen még ellenkezést is láttak benned, amikor úgy vélted, hogy időnként a gondolatot a zűrzavar, a lendületet az eufóriás rajongás váltja fel. Az igényesség, a minőség, az érték pártján álltál.

Az egyetemi könyvtáros képzés megindítása is a nevedhez fűződik. E megbízatásod közben is tudtad, hogy tudományos ismeretnek a dolgok olyan látását szoktuk általában nevezni, amely a valósággal közvetlen, félreismerhetetlen és igazolható kapcsolatban van.

A könyvtári munka gyakorlatával — vagyis attól nem elszakadva — bizonyítottad oktatói és tudományos kutatói felfogásod helyességét.

Amikor a Széchényi Könyvtárból kiváltál, a könyvtáros szakma szegényebb lett, a tudományos kutatás meg gazdagodott Általad az elmúlt évtizedekben. Nekem nagyon hiányoztál, mert ha csak könyvtáros „inasként”, ha csak rövid ideig is, de könyvtárosi „segédmunkásként” kezded alá dolgozhattam kezdő korszakomban. Később is többször szükségem lett volna támogatásodra.

A Széchényi Könyvtárba visszatértem után, de különösen az elmúlt években, nagy elégtétel volt számomra néhány találkozásunk. Jó volt tudni, hogy az intézményünk Tudományos Tanácsának tagjaként tisztelhattunk. A szeptember végi, a régi falak közötti együttlétünk még táplálta bennem a reményt, hogy a könyvtár történetének új, fontos állomásához érkező is számolhatunk hozzáértéssel, tanácsaidal.

A reményem szertefoszlott. Búcsúzó Tőled, kedves Béla, így mondhatom, mert időközben Hozzád időződünk.

Ám, amíg élünk, mi a követőd, meg majd azok, akik nyomainkon járnak, amíg él a közösségi emlékezet, amíg lesz nemzeti könyvtár, a neved — többszörösen és több okból — megörökített marad.

HAVASI ZOLTÁN

Búcsú a Magyar Könyvszemle egykori szerkesztőjétől. Varjas Béla halálával folyóiratunk ismét egyik kiemelkedő személyiségét, egykori szerkesztőjét és újraindítóját veszítette el, azt, aki Kóhalmi Béla és Dezsényi Béla mellett a *Magyar Könyvszemle* 1945 utáni fejlődésére talán a legnagyobb hatással volt. Igaz, szerkesztői tevékenysége a bekövetkezett történelmi események miatt viszonylag rövid időre, mindössze négy-öt esztendőre korlátozódhatott, de ezek az évek alapvetően határozták meg folyóiratunk irányát a második világháború után kezdődő új történelmi korszakban.

Varjas Béla a felszabadulás után vette át a szerkesztést, és a folyóiratot a nehéz körülmények között is — az 1946. évfolyam vékonyka, mindössze másfél száz oldalnyi terjedelme jól jelzi a papírínséget — a legmagasabb színvonalra emelte. A kötet szerzőinek nevei is jelzik ezt, hiszen elég, ha csak arra hivatkozunk, hogy olyan, akkor még fiatal, illetve már beérkezett tudósok szerepeltek itt írásaikkal, mint pl. Csapodi Csaba, Dezsényi Béla, Gábrriel Asztrik, Gáldi László, Hubay Ilona, Kozocsa Sándor, Scheiber Sándor, Tolnai Gábor, Trencsényi Waldapfel Imre. Magas színvonala sem menthette azonban meg a folyóiratot, amely hosszú éveken át áldozatává vált a magyar könyvtörténet, de egész magyar könyvkultúránk számára is oly sok kárt okozó vulgarizáló tendenciáknak és művelődéspolitikai gyakorlatnak. E felfogás ellentétét vélt látni a *Magyar Könyvszemle* által képviselt irányzat és az akkor örvendetes fejlődésnek indult közművelődési könyvtárügyünk között.

Hogy e korszak elmúltával a *Magyar Könyvszemle* 1955-ben újra megindulhatott és a múlt évben elérhette a századik évfolyamot, jelentős mértékben Varjas Béla érdeme volt, aki a szocialista könyvtártudomány alapelveinek kidolgozása és a magyarországi egyetemi könyvtárosképzés megindítása mellett fontosnak tartotta a folyóirat újjáélesztését is. A *Magyar Könyvszemle* 1955-ben, Varjas Béla szerkesztésében folytathatta azt a régi hagyományokba nyúló, de a modern társadalmi és tudományos igényeket is figyelembe vevő hivatását, amely számos hazai tudományág számára is valóban alapvető, interdiszciplináris jelentőségű. A Magyar Tudományos Akadémia akkori Könyvtártudományi Főbizottságának folyóirataként jelent meg az a két évfolyam, amelyet az újraindítás után, Varjas Béla neve fémjelzett. Tartalmi gazdagság, a korábbi években elhanyagolt

tudományos könyvtárainkkal kapcsolatos és más színvonalas könyvtörténeti publikációk jellemezték ezeket az évfolyamokat. És bár az újabb történelmi vihar következtében Varjas Béla szerkesztői tevékenysége ezúttal is, sajnos, mindössze 2—3 esztendőn át tarthatott, maga a folyóirat túlélte az újabb krízist, sőt megerősödött és elérte a világ viszonylatban is ritka évszázados jubileumot. Hogy ez így történt, hogy a lap fennállásának 109. évében jár és hogy már a 101. évfolyama jelenik meg, abban nagy része volt annak az előrelátó, tudományos alapvetésnek, amelyet a felszabadulás utáni időszak első szerkesztője, majd a folyóirat újraindítója, Varjas Béla adott a *Magyar Könyvszemlének*.

Művelődéstörténetünkben jól ismert, hogy hazánkban Tótfalusi Kis Miklós óta nem annyira elismerés és kitüntetés, mint valami más jár azoknak, akik könyvkultúránk érdekében fáradoztak. Mi mégis bízunk abban, hogy a jövő e hagyományt mégis csak elveti egyszer, számba veszi és megbecsüli mindazokat, akik a magyar művelődés értékeinek megőrzése és a magyar nép számára való közkinccsé tétele érdekében tettek valamit. E reményben búcsúzunk Varjas Bélától végül azok nevében is, akiket mint szerkesztő éppen e folyóirat által indított el a tudományos pályán.

KÓKAY GYÖRGY

SZEMLE

Régi magyarországi nyomtatványok 2. köt. 1601—1635. Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum 2. tom. 1601—1635. Szerk. BORSA Gedeon és HERVAY Ferenc. Bp. 1983. Akadémiai Kiadó. 856 l., 36 t.

A *Régi magyarországi nyomtatványok* című bibliográfia, könyvvézeteli kézikönyv második kötete az 1601—1635 közötti korszak 774 hazai kiadványának leírását, ismertetését tartalmazza. E kötet szerves folytatása az 1971-ben megjelent első kötetnek (ismertetését l.: Dörnyei Sándor: *Gondolatok a „Régi magyarországi nyomtatványok”-ról.* Magyar Könyvszemle, 1972. 127—130.), mely 1972-ben akadémiai díjat kapott. Szabó Károly *Régi magyar könyvtára* 1. és 2. kötetében regisztrált művekhez képest, a vonatkozó korszakot figyelembe véve a gyarapodás mértéke mintegy 40%-os.

A bibliográfia összeállítói munkájuk elkészítése során változatlanul arra törekedtek, hogy a leírt nyomtatványokról az összes fontos információt közlétegyék: a bibliográfiai adatok után közlik a tartalmi, műfaji megjelölést, a különböző variánsokra, a későbbi kiadásokra, a szerzőre stb. vonatkozó adatokat. Pontos hivatkozásokkal ellátva összegezték a korábbi kutatások eredményeit, egy-egy műről gyakorta 1—2 oldalas értekezést közölve.

A kötet szerkezete is változatlan: a megjelenés időrendjén belül a nyomdászékhely betűrendje a meghatározó, ezt követően a szerző, ill. a mű címének betűrendje adja meg a kiadvány pontos helyét. A kutatók munkáját nagyban segítik a kötet végén közölt indexek: a 10 féle mutató (nyomdahelyek időrendi mutatója, nyomda-, személynév-, helynév-, cím-, incipit-, tárgy-, nyelvi és könyvtárak mutatója, továbbá fontosabb bibliográfiák konkordanciája) mely feltárást és sokszempontú visszakeresést tesz lehetővé. A kézikönyv végén az első kötethez hasonlóan megtaláljuk a kötetben közölt nyomtatványok 4×6 centiméteres címlap-reproduk-

cióit. E kitűnő ötlet elkerülhetővé tette a bibliográfiai leírásokban a néha feleslegesen hosszú címek teljes közlését. Viszont így a kutató mégis minden fontos adathoz hozzájuthat, s már ez önmagában is sok segítséget, információt adhat pl. egyes művek meghatározásához, azonosításához. Ezt a módszert korábban egyetlen bibliográfia sem alkalmazta, azóta viszont már külföldön több helyütt is követésre talált. Sajnálatos, hogy a jelen kötetben leírt példányok közül a legnagyobb igyekezet ellenére sem sikerült mintegy 10—12 mű esetében a címlapmásokokat beszerezni.

Az RMNY második köteténél, az előző képest lényegében egyetlen szerkesztési eltérést alkalmaztak az összeállítók. Az első kötetben az összes fennmaradt példány lelőhelyét megadták, itt viszont a 17. századi nyomtatványok sajátosságait figyelembe véve némi engedményt tettek: a fennmaradt példányok lelőhelyét csak abban az esetben tüntették fel egyedileg, ha a példányok száma nem haladta meg a tízet, ellenkező esetben csupán arról informálnak, hogy hány gyűjteményben hány példány található, továbbá felsorolják azokat a legnagyobb könyvtárakat, ahol a mű megtalálható. Ez nem csupán sok felesleges adatközléstől mentesíti a bibliográfiát, hanem a pontosabb, tudatosabb tájékozódást is segíti, hiszen egy bizonyos határon túli információ mennyiség már inkább dezinformál.

A bibliográfiát héttagú munkaközösség készítette: Borsa Gedeon, Fazakas József, Heltai János, Hervay Ferenc, Holl Béla, Kelecsényi Ákos és Vásárhelyi Judit. A feldolgozás munkáját a munkatársak először nyomdahelyenként, ezután pedig műfaji szempontból osztották fel egymás között.

Az RMNY első kötetét megjelenése után a hazai és külföldi szakmai közvélemény méltán fogadta nagy elismeréssel, hiszen a bibliográfiai irodalomban nem ismerünk hasonló igényű vállalkozást, mely ilyen részletességgel foglalkozna az egyes művek forrásértékével, megjelenési körülményei-

vel, tartalmával. A most megjelent második kötet méltó folytatása ennek a munkának, az érintett tudományterületek művelőinek nélkülözhetetlen forrásértékű kézikönyve. Bizakodva várjuk a vállalkozás következő kötetének mielőbbi megjelenését.

SZABÓ SÁNDOR

A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Szeged 1983. JATE Bölcsészettudományi Kara. 648 l. (Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.)

Mindenki, aki a magyar könyvek történetével közvetlenül, vagy közvetve foglalkozik, őszinte érdeklődéssel kell, hogy kezébe vegye ezt a vaskos kötetet. A szegedi bölcsészkar régi magyar irodalmi tanszéke — Herepei János három kötetben közreadott írásai után — a szakma másik nagy öregének, Iványi Bélának könyvtörténeti dolgozatait jelentette most meg. A rendkívül dicséretes vállalkozáson belül is igen jó választás ez. Érdekes kép bontakozik ki a szerkesztői utószóából (599—601. l.) a most kézbe vett kötet keletkezéséről. Iványi jól ismert és sokak által értékelt *Könyvek, könyvtárak Magyarországon 1331—1600* (Bp. 1937) c. munkájának folytatása a szerző életében nem jelent meg nyomtatásban. A ma az MTA könyvtárában őrzött gépirat sajnos az 1663. évnél szó közben megszakad. Még így csonkán is igen jelentős forrásnak minősült, amit a kutatók eddig is haszonnal forgattak (vö. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979. 304. l. 2. jegyzet, Ecsedy Judit). Nagyon helyes döntés volt tehát ezt a gépiratot nyomtatásban közreadni. Ehhez azonban a szerkesztők, Herner János és Monok István, igyekeztek megtalálni Iványi említett írásának hiányzó részét 1663-tól. Nyomozásuk sajnos — mindenki sajnálatára — hiábavalónak bizonyult, de mégsem volt eredménytelen: feltárták ugyanis Iványi rendkívül gazdag munkásságának fennmaradt emlékeit: 32 könyv, 132 cikk és ma 14 különböző lelőhelyen őrzött számtalan kézirat és levél (587—596. l.). Ezek közül a könyvtörténeti vonatkozásúakat jelentették meg a most ismertetésre kerülő, testes kötetben.

A kiadvány első felét a már említett „Könyvek...” c. munka teszi ki. Okosan, újra kiadták a kisebbik felét kitevő és még 1937-ben kinyomtatott részt (1601-ig (7—143. l.). A legfőbb értéket természetesen a közel kétszáz lap terjedelmű második rész jelenti az 1601—1663 közötti időkből, a-

mely most első ízben került kinyomtatásra (145—336. l.). Ennek értékelése és méltatása felesleges, hiszen aki csak kézbe veszi ezt az óriási anyaggyűjtést, bizonyosan tisztelettel és hálával adózik Iványi előtt, aki ezt összefoglalta, hogy így közhazsnúvá tegye. Szinte kimeríthetetlen kincsesháza ez ma és a jövőben is mindenki számára, aki a 17. század első kétharmadának hazai kultúrtörténetével foglalkozik. Található benne papír- és nyomdatörténeti adat, rövid és hosszú könyvtárjegyzék, könyvvásárlásról folytatott levelezés stb. mind-mind korabeli iratokból kimásolva. Iványi (1878—1964) ez irányú munkássága több mint fél évszázadot ölelt fel (1904—1959). E hosszú életút során rendkívüli mennyiségű és gondosan megrostált könyvtörténeti adatot gyűjtött össze mindenekelőtt Nyugat- és Északmagyarország levéltáráiból. Az eredeti dokumentumok egy része e század első felének viharaiiban elkallódott, ill. elpusztult, ami ennek a gyűjtésnek amúgy is meglevő értékét csak tovább fokozza.

A kötet következő részét (337—484. l.) Iványi öt könyvtörténeti tanulmánya alkotja. Ezek közül az Eperjesseli és a Szepességi foglalkozó három írása a *Magyar Könyvszemle* hasábján még e század tízes éveiben látott napvilágot. *Batthyány Boldizsár a könyvbarát* c. fontos tanulmánya ugyanennek a folyóiratnak negyedik folyamata utolsó köteteként 1948-ban korrektúrában maradt, és most első ízben kerül végre kinyomtatásra. További öt kisebb, korábban megjelent könyvtörténeti közlemény Iványitól alkotja a következő részt (485—501. l.), amelyek közül három ugyancsak a *Magyar Könyvszemle* között e század első és második évtizedében.

Az említett szerkesztők gondozásában került összeállításra a megint csak öt további közlést tartalmazó „függelék” (503—578. l.) olyan fontos könyvjegyzékek és könyves adatok közlésével az 1610—1704. közötti évekből, amelyeket Iványi emlegetett, esetleg kivonatolt. Külön kiemelés érdemel ezek közül Thurzó György terjedelmes könyvtárjegyzéke 1610-ből (505—535. l. — ezen belül igen részletes és alapos jegyzetek a Thurzó-könyvtárakról az 530—531. lapokon), továbbá a kiegészítő könyvtörténeti adalékok a Batthyányiak levelezéséből (553—578. l.) részben még Iványi, részben Herner és Monok gyűjtésében. Ez utóbbiak voltak azok is, akik jegyzeteket fűztek (579—585. l.) Iványi publikációinak jobb megértése érdekében, ill. felhívják a figyelmet a tárgyalt témákkal kapcsolatban megjelent további szakirodalomra. (Jó lett volna, ha e jegyzetek végén, az 584—585. lapon álló 11 csillagot követően nem

csupán az első négynél, de a többinél is a kötet lapszámára történő hivatkozást találva az olvasó. Ugyanez az eligazítás kívánkozik a jegyzetek legelejére is az 581. lapon.) A szerény szerkesztők igényes munkamódszerére azok egyetlen sora is élesen rávilágít, amikor Mossóczy Zakariás könyvtárának jegyzéke kapcsán megemlíti, hogy „a könyvtárjegyzék 882. tétele után kimaradt: „2 Opera Divi Bernardi”. Ez azt bizonyítja, akárcsak a több olvasati kiigazításuk, hogy az eredeti iratokban ellenőrizték az általuk közreadott szöveget. Csak gratulálni lehet az igényességhez. Ezt a nagyfokú szerénységet és hozzáértést nyilván a sorozat kiadójától, Keserű Bálinttól volt lehetőségük átvenni a fiatal szerkesztőknek.

A szerkesztői utószóából (599–601. l.) további részletek ismerhetők meg munkamódszerüket illetően, továbbá a kötet végén álló mutatók szempontjai is itt nyertek kifejtést. A lelőhelymutató rövid ugyan (610–613. l.), de igen hasznos, hiszen összefoglalja Iványi összes hivatkozását az eredeti forrásokra. A kiadós személy- és helynévmutató (614–642. l.) ilyen forrásgyűjtemény jellegű kiadvány esetében, mint amilyen az Iványi-kötet is, elengedhetetlen. Ez az a kulcs, amely hozzáférhetővé teszi azt a kincsesbányát, amelyet a kötetben publikált adatok képviselnek. Ezért is nagyon fontos, hogy ez a kulcs minél tökéletesebb legyen. Sajnos a fentiekben ismételtelen dicséért igényesség, a mutatókban nem érvényesült olyan mértékben, mint a kiadvány törzsrészeiben. Mintha a vállalkozás végére kifogyott volna egy vagy több is az ilyen, rendkívül munkaigényes feladathoz nagyon fontos kellékekből, mint amilyen az idő, a kedv, a türelem, a segédkönyvekben való jártasság stb. Távol álljon tőlem a szándék, hogy most kipécézzem és tollhegyre tűzzek apróbb botlásokat és hiányosságokat, mégis szükségesnek látszik a fenti kritikái megjegyzés konkrét példákkal történő alátámasztása.

Még az utószóban (600. l.) olvasni arról, hogy nem lehetett biztosan azonosítani a „Monasterium” helynevet. E földrajzi fogalom alatt a mutatóban (632. l.) az 546. és 550. lapszám olvasható. Segítségükkel megtudható, hogy a turóci jezsuita rendház könyvtárában 1704-ben Hermann Busenbaum és Peter Wittfeld jezsuiták egy-egy könyvét írták össze, amelyet „Monasterij” 1657. és 1656. években készítettek. Ez esetben nem kell valami közelebről meg nem jött kolostori nyomdát fedő „monasterium”-ra gondolni, hiszen — amint ez pl. a Sommervogel-féle nagy jezsuita-bibliográfiából kiderül — az

impresszum: „Monasterij Westphaliae apud Bernardum Raesfeldium”. A nyugat-németországi Münster városával azonos tehát a „Monasterij”, ahol Bernhard Raesfeldt nyomdász 1628–1658 között dolgozott, mindenekelőtt éppen a jezsuiták megrendelésére.

A mutatóban magában a névalakok megválasztásáról persze igen sok szempontot lehet felhozni pro és kontra, mégis vannak olyan általánosan elfogadott elvek, amelyeket nem helyes figyelmen kívül hagyni. Ilyen pl. a francia nevekben szereplő határozott névelő („la” és „le”), amely alá kell a betűrendbe besorolni (pl. La Fontaine, Le Nötre). Különböző elrejtve marad a kereső szeme elől az a „Nove, Siegneur de la” (434, ill. 633. l.), akit mint François de La Noue, dit Bras-de-Fer „La Noue” alatt lett volna helyes szerepeltetni. A kötet törzsrészeiben (477. l.) olvasható „Singreiner” a mutatóban „Singreiner”-ként szerepel, míg a neves bécsi nyomdász neve valójában Joannes Singrenius, azaz Hans Singriener volt. De még csak át sem kell lépni a Lajtán, hogy a mutató „Juul”-név problémájára bukkanjunk. (A mutatóban címben az „I, J” együtt szerepel, azonban az alájuk tartozó szavak mégis egymástól elkülönítve találhatók.) Gabriel Ivul, hazai jezsuitáról van szó, akit minden illetékes forrás (pl. Szinyei) ez utóbbi névforma alatt tart számon.

Még több a probléma a helynevekkel. Akadnak teljesen elhibáztak: pl. Baden-Baden, amely a párizsi Jodocus Badius Ascensius humanista, nyomdász és kiadó nevéből kerekedhetett, vagy „Ugnad”, amely a német nyelvű levél egyik főnévből sikeredett félre. Külföldi városneveknél szemmel látható a bizonytalanság sok esetben: pl. a 35. lapon „Gandani” a levél keltének helye, amelyet a mutatóban „Gaudani” alatt lehet találni, ami pedig nem mindegy, mert az előbbi (helyes) a belgiumi Gent, míg az utóbbi a hollandiai Gouda latin neve. Az 549. lapon olvasható „Valentiae” sem a franciaországi Valencienne, hanem a spanyolországi Valencia, Reutlingen városa pedig nem azonos Riedlingen-nel, amint ezt a mutató állítja. Ugyanott Passau (Patavia) alatt két lapszám található: az első valóban a bajor városra vonatkozik, de a második viszont az itáliai Padovára. Bosszantó, amikor az utalás nem található (pl. Hardervicium l. Harderwijk), mert így nem lehet eljutni a keresett lapszámhoz. Kevésbé zavaróak a kisebb helyesírási hibák: pl. Brigg — Brieg, Aschafenburg — Aschaffenburg. Ezzel szemben félrevezető lehet, ha ugyanaz a helynév két névalak alatt is szerepel (pl. Eisenstadt — Kismarton, Mailand —

Milánó), hiszen ha a kereső az egyikre rá talál, nyilván azt hiszi — de sajnos tévesen — hogy most már minden erre vonatkozó lapszámot ismer. Feltehetően a nyelvismert korlátai miatt maradtak ki egyes adatok a mutatóból: pl. a 453. lapon „de terminis Misnensibus” — Meissen nem található, az 517. és 524. lapon összesen négyszer is szerepel a „prasky”, azaz prágai jelző és kétszer a morva őgrófság, de egyik lapszám sem került be a mutatóba. Szokatlan a morvaországi „Olmüe” városnak ez a formája, hiszen a korabeli magyar „Alamóc”, a németből később átvett „Olmütz” és a hivatalos „Olomouc” egyaránt jobban cseng ennél. De a hazai helynevek esetében sincs hiány gondokban: egész sornál tapasztalható elírás (pl. „Murana vár” Murány vára helyett), a magyar névforma kifogásolható hiánya (pl. Rechnitz = Rohonc), téves magyarra fordítás (pl. „Nagytapolczanensis” nem Nagytapolca, hanem Nagytapolcsány — vö. 639. lapon „Tapolcsány”, amely ráadásul a betűrendben „Tacitus” elé került), csonkult névalak (pl. „Gerlach” Gerlachfalva helyett) stb. Nem kérhető számon, csupán figyelembe ajánlható a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* c. kiadvány első két kötete mutatóinak használata, ahol a feloldatlanul maradt helynevek közül nem is egy megtalálható (pl. Rarpoek = Rárbók, Vogendrizel = Wagendrüssel).

A szándékoltnál jóval hosszabbra sikerült a fenti példátár, amely így a kívántnál esetleg nagyobb hangsúlyt kapott. Talán azért így sikerült mégis érzékeltetni, hogy milyen, a szó szoros értelmében vett kulcsszerepe van a mutatóknak. A most ismertetett kötet önmagában a mutató kritikájának ezt a terjedelmét nem indokolta, de a fentiek elindítottak — legalább is bennem — olyan gondolatsort, amely a hazai, tudományos publikációk túlnyomó többségének egyik Achilles-sarkához vezetett: a mutatózáshoz. Hiába készülnek a legigényesebb kiadványok, ha az azok hozzáférhetőségét hivatott mutatók színvonala több kategóriával elmarad magától a múltól. Az információk mai özönében csak a közvetlenül érintett szakembereknek igen szűk köre vállalkozik arra, hogy egy új kiadványt teljes egészében végigolvasson. Sokkal nagyobb azoknak a száma, akik saját munkájuk során csupán érintőleges kapcsolatba kerülnek e munkákkal. Az őket érdeklő fejezetek, lapok, vagy akár csak egyetlen adat hozzáférhetősége viszont mindenekelőtt a mutatókon múlik.

Visszatérve az Iványi-féle kötet ismertetésére, ki kell emelni annak a sorozatnak jelentőségét, amelyben az napvilágot látott: *Adattár XVI—XVIII. századi szelle-*

mi mozgalmainak történetéhez. A szegedi egyetem I. sz. Magyar irodalomtörténeti tanszéke és annak vezetője, Keserű Bálint „kiadói jegyzet” cím alatt (602—606. l.) programbeszámolót adott az eddigi kötetekről és kitekintést további terveikre. Már évek óta és egyre elmélyültebb munka folyik a könyvtörténet, és ezen belül a hazai XVI—XVIII. századi könyvjegyzékek feldolgozásával az említett tanszéken és a szegedi Egyetemi Könyvtárban. Ennek eredménye a „Könyvtártörténeti Füzetek” c. sorozat eddig napvilágot látott, első két kötete 1981-ből és 1982-ből. A most kifejtett elképzelések további, igen ígéretes kilátásokat körvonalaznak a könyvtártörténet számára. All ez természetesen mindenekelőtt a hazai érdeklődőkre, de éppen a régi könyvtári leltárak nemzetközi anyaga bizonyára felkelti a külföldi szakemberek érdeklődését is, akik szinte kizárólag a fentiekben alaposan megtárgyalt mutatókra támaszkodhatnak. Őket támogatja még az igen rövid, de így is hasznos német és angol nyelvű összefoglaló a kötet végén.

BORSA GEDEON

Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1981. Felelős szerk. NÉMETH Mária. Bp. 1983. [1984] 547 l.

Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos tevékenységét és a hazai könyvtári életben betöltött szerepét dokumentáló Évkönyv első lapjain három nekrológ olvasható. Jóború Magdától, aki 24 éven át volt a könyvtár főigazgatója, Ferenczy Endréné búcsúzik, megállapítva, hogy „főigazgatói működése a magyar nemzeti könyvtár történetének elválaszthatatlan és jelentőségében mégis önálló korszak”. A történész, irodalomtörténész, tudós bibliográfus és szaktudományos felkészültségű könyvtáros, Kemény G. Gábor életútját, tevékenységét Havasi Zoltán elevenítette fel, a sajtótörténet és a 19. századi magyar—német irodalmi kapcsolatok fáradságátlan kutatójának, Dezsényi Béláné Szemző Piroskának portréját Lakatos Éva rajzolta meg. Mindhárom eltávozott szakember irodalmi munkásságát teljességre törekvő bibliográfia tárja fel.

Az Évkönyv a továbbiakban a hagyományként rögződött szerkezeti felépítést követi: a tárgyév történetéről szóló beszámoló után a távolabbi múlt történetéről és a jövő terveiről szóló dolgozatok következnek, majd a könyvtár munkatársainak könyv- és művelődéstörténeti tanulmányai zárják a kötetet.

Somkuti Gabriella, a könyvtár Igazgatási Osztályának vezetője az éves beszámolóban tárgyszerűen ad számot az intézmény egyes osztályainak munkájáról, a hazai könyvtári életben vállalt feladatok teljesítéséről. Ugyanakkor nem hiányzik a beszámolóból annak elismerése sem, hogy a vári felkészülés érdekében bevezetett kényszerű korlátozások, bizonyos munkáknál a személyi feltételek hiánya, az örökös helyhiány és az ebből fakadó rossz munkakörülmények miatt a nemzeti könyvtár egyre nehezebb helyzetben kénytelen a megnövekedett feladatokat ellátni. A sokrétű tevékenységből most csak azt emeljük ki, hogy a Széchényi Könyvtár 1981-ben vált országosan is elismert hivatalos kutatóhelyé. Az OSZK mellett működő Könyvtártudományi és Módszertani Központ 1981. évi munkájáról Papp István vezetésével a Központ osztályvezetőinek kollektív jelentése számol be.

1981-ben jelent meg a Széchényi Könyvtárhoz kötődő tudományos munka kiemelkedő teljesítménye, Berlász Jenő műve, amely az alapítástól 1867-ig dolgozza fel a nemzeti könyvtár történetét. A 20. századi történet feltárását több kutató munkájaként lehetne megjelölni. Haraszthy Gyula, Havasi Zoltán, Kovács Ilona tanulmányai után egy hiányzó periódus, az 1919–1935 közötti korszak tudományos munkáját és kiadványi tevékenységét elemzi Németh Mária irattári kutatásokkal dokumentált dolgozata. Németh Mária, aki már az 1945–1974 közötti korszakot is feldolgozta, ezúttal olyan periódust tárt fel, amikor a Széchényi Könyvtár „rangját, nemzeti könyvtári mivolta mellett — tisztviselőinek egyéni kutatói súlya és saját tudományos munkájának eredménye biztosította”.

Történeti dokumentumokat tesz közzé Hőgye István, aki Széchényi Ferencnek a Zemplén vármegye levéltárában őrzött leveleit közli. A „Zemplén Vármegye Közönységével” történeti lelváltásból megtudjuk, hogy a Széchényi által küldött katalógusért hálából a megye könyves almáriummal járult hozzá, hogy a könyvek az „Országos Könyves Tár Házában Pesten szép rendben” tartassanak.

A történeti fejezet ezúttal először bővült ki jövő idejű tervek, elképzelések közlésével. Zirsz Péter *Az Országos Széchényi Könyvtár központi szolgáltatásai. Helyzetkép és teendők a kilencvenes évekig* című tanulmánya az Országos Könyvtárügyi Tanács felkérésére készült. Az Évkönyvben olvasható még három külső szakértő, Futala Tibor, Kovács Zoltán és Vajda Erik rövidített tanulmánya. A témakörbe vágó írások közlésével sajátos helyzet állt elő, a

külső szakértők itt szerepelnek, míg az OSZK szakembereinek írásait a *Könyvtári Figyelő* 1982. 2. száma adta közre. Vajon nem lehetett volna a témakör megbontása nélkül, akár az egyik, akár a másik fórumon kellő teret biztosítani minden érdekeltnek?

Az Évkönyv harmadik fejezete a 16. század végétől a 20. század első harmadáig rendkívül széles körben ad ízelítőt a könyvtár dolgozóinak tudományos tevékenységéből. Vásárhelyi Judit Szenci Molnár-kutatásainak margináliáján született az *Egy jezsuita-ellenes vitairat és magyar fordítója* című tanulmánya. A *Fides Jesu et Jesuitarum* című népszerű polemikus iratról Vásárhelyi kimutatja, hogy a mű második kiadása mögött (Oppenheim, 1610) Szenci Molnár Albert és éppen Heidelbergben tartozkodó honfitársai álltak. A mű magyar fordítójának, Kecskeméti Sánta Jánosnak nemcsak egész pályáját feltárja, hanem szövegkritikai vizsgálatokat is végzett fordítói módszere tisztázásához.

Héjjas Eszter A *kurucmozgalom francia kapcsolatait* követi nyomon az 1674–1679 közötti időszakban. A dolgozat az összes nyomtatásban elérhető forrást feldolgozva rendkívül részletesen értékeli a kurucok francia orientációjának diplomáciatörténeti eseményeit.

A Régi Magyarországi Nyomtatványok csoport munkatársai folytatják a 17. századi magyarországi nyomdák működésének szisztematikus feltárását. Pavercsik Ilona korábban a löcsei Brewer-nyomda történetét dolgozta fel és adta közre, Ecsedy Judit a gyulafehérvári nyomdával foglalkozott. Ezúttal ismét egy felvidéki város, Kassa nyomdászattörténetébe kaptunk betekintést Galli Katalin és Pavercsik Ilona tollából (*Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből*). A betűkészletleírással és gazdag illusztrációs anyaggal dokumentált tanulmány két korszakkal foglalkozik, Dániel Schultz és utóda működésével (1623 és 1639 között) és az 1660-as 1670-es évek ellenreformációs nyomdászataival.

Borsa Gedeon könyvtörténeti tanulmánya a magyar irdalomtörténeti kutatások számára is hoz új adalékokat (*18. századi magyar nyelvű ponyvakiadványok gyűjtőkötete Münchenben, Martin Ender kiadványai Magyarországon részére*). A címben megjelölt gyűjtőkötet 12 magyar nyelvű népkönyvet tartalmaz, olyanokat is, amelyek szövege eddig ismeretlen volt. Borsa Gedeon beható betűtípusvizsgálatokkal tisztázta, hogy valamennyi művet Martin Ender nyomtatta Nürnbergben a magyarországi könyvpiac számára. A tanulmánya arra is figyelmeztet, hogy a Bayerische Staatsbibliothek hatalmas állományának

16—18. századi hungarika anyaga még számos meglepetést tartogat a magyar művelődéstörténet kutatóinak. Az utolsó mondatok pedig felkeltik az érdeklődést a folytatás iránt, ahol a nyomdászattörténeti vizsgálatok után a kiadvány tartalmi feldolgozásáról is olvashatunk.

A hazai ciganisztika jeles kutatója, Ve-kerdi József *Két korai cigány szógyűjtemény Magyarországról* című közleményében egy 1738-as levél adatait ismerteti, valamint Kazinczy Ferenc kéziratban maradt cigány szógyűjtését teszi közzé.

Szelestei N. László folytatja a *18. századi tudós világról* szóló tanulmány sorozatát. Ezúttal Kollár Adám és Tersztyánszky Dániel szerepét tisztázza a magyarországi tudós társaság tervezetével kapcsolatban (1763—1776). A kéziratok forrásokat feloldozó elmélyült tanulmány számos, a szakirodalomban eddig tévesen megfogalmazott megállapítás tisztázásához járult hozzá. A dolgozat függelékekben Szelestei N. László a tudós társaság 1763. évi tervezetének dokumentumait teszi közzé.

Ugyancsak a 18. századi műveléstörténet kutatásához járul hozzá Somkuti Gabriella dolgozata (*Újfalvy Krisztina és könyvtára. Egy elfeledett 18. századi költőnő.*) A tanulmány első része a méltatlanul elfelejtődött költőnő életét és munkásságát eleveníti fel, a második rész Újfalvy Krisztina 173 tételből álló könyvtárjegyzékét értékeli ki. A töredékes információkat közlő jegyzék műveinek azonosítása nagy munka elé állította a szerzőt, aki sikeresen határozta meg a könyvtár jellegét, helyét a 18. századi magánkönyvtárak között: „E gyűjteményt — bár újra csak magyar nyelvű műveket tartalmazott — már nem illethetjük a »jellegzetesen női bibliofília« jelzővel, hiszen bőven található benne kortársi világi szépirodalom és tudományos mű (történelem, politika, ismeretterjesztő irodalom), vagyis mindaz, ami magyar nyelven a hazai szerzők, ill. fordítók jóvoltából akkor elérhető, olvasható volt”.

Berlász Jenő tanulmánya a zágrábi Nemzeti Könyvtár Dugonics kéziratát ismerteti (*Egy ismeretlen Dugonics-kézirat. A zágrábi „Karikléa”*), feltárva kapcsolatát a nyomtatásban megjelent és a kéziratot Dugonics-művekkel.

Fried István elméleti kérdések tisztázását tűzte ki célul a *Készttség, újítás, periodizáció a kelet-közép-európai romantikában* című tanulmányában és ezt a tőle megszokott igényességgel valósítja meg.

Ambrus Zoltánra emlékezik a kötet utolsó írásával Fallenbüchl Zoltán (*Ambrus Zoltán az író és könyvgyűjtő*). A személyes hangú, ám tényisztelő tanulmány a századfordulós próza jeles képviselőjének

életútját, munkásságát és könyvtárának tragikus sorsát örökítette meg.

*

Az OSZK Évkönyv tudós szerzői most is magasra emelték a kiadvány színvonalát. Am nem szabad elfeledkeznünk arról, milyen felemás helyzetben vannak az itt publikálók. Hálások lehetnek a könyvtárnak, mert szinte egyetlen tudományos folyóirat sem publikál olyan terjedelmes közleményeket, mint az Évkönyv. Ugyanakkor aki itt teszi közzé írásait, számíthat arra, hogy a szakirodalom nem mindig veszi tudomásul. A 800 példányban megjelent Évkönyv könyvtárak polcaira (vagy mélyére) kerül, bár különlenyomatok készülnek, ez mégsem jelenti ugyanazt, mintha könyvesboltban forgatható, megvásárolható kötetről lenne szó. Viszont azt is be kell látni, hogy ilyen vegyes tematikájú (és drága) kötet nem mindig találna vásárlóra. Vajon a Széchényi Könyvtár miért nem eleveníti fel *Az OSZK kiadványai* sorozatot, amely akár egy-egy terjedelmesebb munka, akár egy szerző több összefüggő tanulmányával ismét a hazai tudományos könyvkiadás érdekes színtelje lenne. Ha az Évkönyv a könyvtár életével, történetével és terveivel foglalkozó önálló kiadványként jelenne meg, a művelődéstörténeti témák kiadására pedig (akár hivatásos kiadóval társulva) bátrabban vállalkozna, nemcsak tudományos hírneve növekedne, hanem tudós munkatársai megtartására és aktív részvételére is biztosabban számíthatna.

NÉMETH S. KATALIN

Magyar könyvészet, 1921—1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. Bibliographia Hungarica, 1921—1944. Catalogus systematicus librorum in Hungaria editorum. Közread. az Országos Széchényi Könyvtár. 1. Általános művek — Filozófia — Vallás. Szerk. KOMJÁTHY Miklósné. Budapest 1980, Egyet. Ny. 841 l.

Azonos szerkesztő, tehát azonos szerkesztési elvek, azonos szívósság és azonos pontosság: a kötetről mindazokat a dicsérendő jellemzőket felsorolhatnánk, amelyeket a nyelvészetet és irodalmat tartalmazó már megjelent két kötettel kapcsolatban elmondunk, s amelyeket ezeknek használati bizonytalannal igazolva láttak. Emé újabb kötet áttanulmányozása során világosan kirajzolódott, hogy most a három kezdő ETO-szám — 0 Általános művek — 1 Filo-

zófia — 2 Vallás — műveinek rendszerbe csoportosításánál nehezebb feladat hárult a szerkesztőre, munkatársaira, de a lektorokra is. E három szakterület már nehezebben adja meg magát az ETO szorításának, gyakoriak a döntést kívánó átfedések. Csak egyetlen példa: „170 Etika, erkölcs” és „241 Vallás-erkölcstan”. A két szak természetesen elméletileg élesen elválasztható egymástól, de a könyveket általában nem az ETO-rendszer páncélzatának figyelembe vételével szokták írni. Sokszor persze a szerző személye, az alcím vagy sorozatcím, esetleg a kiadó egyértelműen eligazíthatja a szerkesztőt, de számos esetben minden bizonytalanság nélkül lehetett kitérni a könyv kézbevétele elől. Még jó, ha így a tartalomjegyzék választ adott, és nem mertült fel alaposabb szakértői elmélyedés kívánalma. Ez az egyetlen példa is megvilágíthatja, hogy milyen erőfeszítéseket kívánt ez a kötet. Még akkor is, ha figyelembe vesszük az Előszónak azt az egész kötetre érvényes megállapítását, miszerint régebbi bibliográfiai törekvések bizonyos fokig segítségére voltak a munkálatoknak.

Az eddig felsorakoztatott megmondolások fokozottan érvényesek például a „80 Gyűjteményes művek” kategóriájára. Az ebben szereplő művek mindenképpen kiszorulnak az ETO gyors eligazítást kínáló szerkezetéből, így a legkülönbébb szakterületek kutatóitól külön figyelmet igényelnek. Éppen ennek az ugyancsak elgondolkozató fejezetnek áttanulmányozása juttatta eszünkbe hajdani jó Kőhalmi Bélának híres megállapítását, hogy egy bibliográfia is lehet izgalmas olvasmány. Az e szakterülethez sorolt könyvekről, illetve sorozatokról nyújtott analitikus feltárás 40 lapon keresztül olyan kincsesbányát nyit, amelynek rejtett értékeit eddig a szakbibliográfiák is legfeljebb ha felvillantották. Ennél a fejezetnél érzem leginkább az ember, hogy a könyvek regisztrálásán túl e bibliográfia mennyi más értéket is rendelkezik. Szellemi keresztmetszetet ad egy korszakról, annak igényeiről, célkitűzéseiről, vágyairól és problémáiról. Nem tekinthetjük-e például „a magyar nem filozófikus nemzet” — állítás elgondolkodtató igazolásának azt a tényt, hogy a 841 lapos műben a három szakterületből a filozófiának elég volt alig 70 lap, ami nagyjából 8%-nak felel meg?

A bibliográfia első megjelent kötetének impresszuma 1980, a másodiké 1981, ezé a harmadik, jóval igényesebbé 1983. A nagy vállalkozás tehát nagyjából díszreteretesen tartja magát az évenkénti megjelenés tervéhez, s ez a kötet már szinte láthatni engedi az alagút végét. A tervezett kilenc kötetből a két utolsó már az indexeket fogja

tartalmazni, tehát az alapműnek közel fele kezünkben van. Különösen ha figyelembe vesszük azt, hogy a természettudományokat és alkalmazott tudományokat felölélő 4. kötet anyagának gyakorlati haszna éppen az Előszó szerint „a felhasználó szempontjából napjainkban már kevésbé számottevő”. Annál nagyobb izgalommal várjuk a „Társadalomtudományok” és a „Művészet, földrajz, történelem” három kötetét, amely a munkálatoknak legnagyobb erőfeszítését jelenti. Hiszen maga az ETO is utal arra, hogy a 3-as szakrendnél mindig szem előtt kell tartani azt, hogy az ide sorolt művek egy része bizonyos idő múltán inkább a Történelem szakba kívánkozik. Szívvel kívánjuk az eddigi lendületet ezekhez a soron következő és annyira várt kötetekhez.

KELECSÉNYI ÁKOS

Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777—1848. Publ. par Péter KIRÁLY. Budapest, 1983. Akadémiai Kiadó, 503.

Az európai művelődéstörténet kelet-európai összefüggéseit feltáró kutatások fokozatos kibontakozása figyelhető meg a felvilágosodás, illetve a 18. és 19. század fordulójára körüli évtizedek kultúrájának területén. Újabb kiadványok és tanulmányok tanúsítják, hogy a magyarországi és kelet-európai polgári átalakulással, a nemzeti megújulási mozgalmakkal s reformtörekvésekkel kapcsolatos kutatások növekvő mértékben foglalkoztatják a szakembereket. A vizsgálódás jellemzője, hogy a társadalomtörténet művelődési területei döntő tényezőkné bizonyulnak a fontosnak ítélt fejlődéstörténeti szakasz feltárásában. A művelődéstörténeti tudatformák a korforduló szellemi, művelődési áramlatai szemszögből bizonyos kelet-európai sajátosságok révén, kölcsönös érdeklődést váltanak ki. Elmondható ez a Budai Egyetemi Nyomda korabeli tevékenységére is, mivel szorosan összefügg a közép- és kelet-európai felvilágosodás és polgárosodás történetével.

A *Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777—1848* c. gyűjteményes kötet anyaga több mint fél évszázadról ad áttekintést. Létrejött a 1977 szeptemberében szervezett nemzetközi tudományos eszmecseréhez fűződik. „A Budai Egyetemi Nyomda szerepe a kelet-európai népek társadalmi, kulturális és politikai fejlődésében, 1777—1848” című konferencia megrendezésére az Egyetemi Nyomda alapításának 400. évfordulójára alkalmából került sor. A mintegy 100 fővel, egyharmadában külföldi részt-

vevővel lezajlott nemzetközi találkozó elsődleges célkitűzése az volt, hogy a hazai és külföldi szakemberek közösen vizsgálják az Egyetemi Nyomda sokoldalú tevékenységét, különös tekintettel a budai nyomdának a kelet-európai népek kulturális fölemelkedésében és politikai fejlődésében betöltött szerepére.

A konferencia munkája három szekcióban folyt: összesen hatvanhat előadás hangzott el; interdisciplináris jellegénél fogva, számos szakterület képviselői adtak elő. A forrásanyagot a mintegy 5500 különböző nyelvű kiadvány alkotta, amely a jelzett időszakban Budán megjelent: 1723 latin, 1379 magyar, 924 német, 672 szerb, 278 román, 229 szlovák, 127 horvát, 72 héber-jiddis, 41 kárpátukrán, 23 bolgár, 30 egyéb (görög, olasz, francia, angol) nyelvű mű. Ez utóbbi kettő vizsgálatára nem került sor, mivel csak valamely magyarországi nép vagy népcsoport számára készült kiadványokkal foglalkoztak. A Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara és a Magyar Tudományos Akadémia rendezésében megvalósult konferencia szervezését az egyetemi Szláv Filológiai Tanszék végezte, a kötet szerkesztőjének kezdeményező irányításával.

A konferencia anyaga a három szekcióban elhangzott általánosabb értékű és szűkebb témakörű, többnyire egy nyelvet vagy népet érintő előadásokból tevődik össze. A kötet szerkesztése kettős csoportosításon alapul; az első általános részbe (Problèmes généraux, 27—151) az anyag kb. egyharmada került, a másodikba (Contributions réparties par peuples et langues, 153—471) a többi, a következő sorrendben: Allemand, Bulgare, Croate, Hébreux, Hongrois, Néogrec, Roumain, Russe, Ruthène, Serbe, Slovaque, Yiddish. Ezt követi a megközelítőleg nyolcszáz egységet számláló válogatott bibliográfia hasonló rendben: „Index librorum selectorum in Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777—1848 impressorum” (477—497), ami célszerű kiegészítése és tanulságos befejező része a soknyelvű kiadványnak.

Mindez összefügg a kelet-európai nemzeti újjászületést kísérő jelenségekkel, például anyanyelvi mozgalmakkal, nemzeti irodalmi törekvésekkel, a politikai szintéren küzdő írói értelmiség publicisztikai munkásságával, a társadalmi, világnézeti, öntudati összetevők változásával, eszméletörténeti problémákkal. E szélesmedrű átalakulási folyamatban különleges jelentőségűvé válnak a politikai és kulturális élet célszerű eszközei, a küzdelem hatókörét és ideológiái befolyását növelő közvetítő elemek, mint a könyv, a tankönyv, sajtó és ezek létrehozója, a nyomda. A fentiekre

vonatkozó tudományos kutatás és nemzetközi információcsere szempontjából a jelen kötet az utóbbi évtizedek egyik leggazdagabb tanulmánygyűjteménye, mind elvi, mind módszertani tekintetben.

A kötetbe került mintegy hatvan előadás egyharmada, ide sorolva a három bevezető referátumot (Kőpeczi B., Király P., Sziklay L.) valamint a közel ötszáz könyvet bemutató kiállítás megnyitóját (Szekely Gy., Käfer I.), az általános tematika anyagát alkotja. Az idekapcsolódó, meglehetősen változatos témájú, egy-egy népet vagy nyelvet érintő előadások összességükben szintén tartalmaznak általános érdekű tanulságokat. A rendkívül gazdag tanulmányanyag részletező bemutatása helyett csupán néhány általános érdeklődésre számot tartó vonás kiemelésére korlátozódunk,

Jóllehet egyöntetű véleményként könyvelhető el a Budai Egyetemi Nyomda működésének hazai és kelet-európai szempontú pozitív értékelése, az eddigi rávonatkozó szakirodalom meglehetősen szegényesnek minősült. Ezúttal nemcsak számba vették, hanem kritikailag feldolgozták s új kutatásokkal, levéltári forrásokkal kiegészítették a régebbi eredményeket. Az erre vonatkozó polémiákat helyenként a kötet is tükrözi (195—197, 435—436), rögzítve újabb kutatásokra is ösztönző ellentétes nézeteket. Öröndetes jelenség, hogy a magyar szakemberek részvétele jóformán minden nem magyar témát érintő nyelvi csoportban megállapítható, ami a hazai kelet-európai kutatások föllendülésének biztató jele, s a tudományos együttműködés szándékának kifejezése. Elmondható, hogy a konferencia interdiszciplináris anyagával a filológiai munka sokrétűbbé vált, s az Egyetemi Nyomda tevékenységével kapcsolatos nemzetközi szakirodalom az előzményekhez képest megújult.

Ezzel összefüggésben merül föl az egész kötet alapvető értékelési szempontja, mennyiben teljesült a konferencia eredeti célkitűzése, s mi újat hozott a nemzetközi tudományos tanácskozás. A tömörség kedvéért utalhatnánk G. Wytzens bécsi résztvevő konklúziójára, ami az újdonság erejével hatott, hogy ti. az Egyetemi Nyomda működésének ilyen sokoldalú és árnyalt bemutatására eddig még nem került sor; a pozsonyi E. Pauliny és a moszkvai T. M. Islamov pedig a történelmi kurzus kutatásában érdekeltek együttes részvételének és együttműködésének tényét hangsúlyozták (p. 473—474).

Új megvilágításba került a kelet-európai értelmiség szerepe a budai könyvkiadás és az értelmiség öntudatosodása összefüggésében. Ezekben az évtizedekben a népek és nyelvek eredetéről, történetéről szóló viták

a tudós eszmecserék körébe tartoztak s „az a levelezés, amely magyar, román, szlovák, német, szerb értelmiségiek között folyt, ilyen kérdéseket is azt bizonyítja, hogy a nyelvi és kulturális különállás nem feltétlenül vezetett nacionalista ellentétekhez” (Köpeczi B.). Mivel a birodalmi kormányzat inkább akadályozta, mint elősegítette a népek öntudatra ébredését, az értelmiség feladatvállalása rendkívüli jelentőségűvé vált. Ez a tartós feladat a népművelésnek a nemzeti célok szolgálataiba állítása volt, egyszersmind a nemzeti célok tudatosítása a művelődés különféle eszközeinek, így a sajtónak és a könyvkiadásnak igénybevitelével (Niederhauser E.). Az Egyetemi Nyomda új, eddigi legteltesebb kiadványjegyzéke alapján, a publikációk jellegét, mennyiségét és nyelvi megoszlását tükröző számszerű adatokra támaszkodva megállapítható, hogy az 1777-től 1848-ig terjedő szakasz a legfontosabbnak minősül az intézmény négy száz éves történetében. Egy olyan átfogó témakör, mint „eszmei, irodalmi és művészi áramlatok a Budai Egyetemi Nyomda kiadványaiban” tanulmányozása azzal a tanulsággal járt, hogy a jelzett időszakban „teljesen ismeretlen volt egyetlen ideológiai vagy egyetlen művészi és irodalmi irány túlsúlya vagy éppen egyeduralma” (Sziklay L.). A kereskedelmi vállalkozás művelődéstörténeti jelentőségét meghatározza, hogy a Budai Egyetemi Nyomdája minden Magyarország területén élő nép és nemzetiség kulturális haladásának szolgálatában állt (Käfer I.).

A számszerű adatok jóllehet önmagukban is figyelemre méltóak, az elemzés a kisebb megjelenési számok esetében is új megállapításokat eredményezett. A viszonylag magas német, szerb, valamint román, szlovák, horvát nyelvű kiadási arányszámhoz képest alacsonyabb számú kárpátukrán vagy bolgár budai könyvkiadás jelentősége rendkívülinek mondható. Történeti szerepe jelentősebb volt az ukrán kultúra szempontjából, mint ezt maguk a Nyomda szervezői gondolták. Kiadványai ugyanis nem csupán az akkori Magyarország ruszin (ukrán) lakossága között terjedtek, hanem a Kárpáton túli ukránok körében is, hatásuk kiterjedt Nyugat-Ukrajnára is. Külön is foglalkoztak a kárpátaljai ukránok első nyomtatott nyelvtanával, amely az ószláv nyelvi rendszer mellett bemutatta a kisorosz nyelvet, s az élő népnyelvet (G. M. Rudlovesakova, Rot S., Misley P., s mások). A Magyarország határain kívül élő népek művelődését szolgáló budai kiadványok körébe tartoznak a bolgár nyelvű könyvek. Közöttük van az első újbolgár nyomtatott könyv is. A kutatók szerint az Egyetemi Nyomda vetette meg

a bolgár könyvkiadás alapjait, s kiadványainak nagy szerepe volt a bolgár olvasóközönség kialakításában, elősegítette a nyelvújítást és az egységes bolgár irodalmi nyelv megeremtését (G. K. Veneditkov, M. Bur M.). A többi példákra is kiterjedő összegező megállapítás, hogy a Budai Egyetemi Nyomda „egyrészt tudatosan irányított nyelvi-helyesírási munkájával, másrészt az egységes irodalmi nyelvek és helyesírások kidolgozására adott ösztönzéseivel, továbbá liberális nyelvi-helyesírási szemléletével elősegítette a nemzeti nyelvű irodalmak kibontakozását” (Király P.). Magyar vonatkozásban szintén elmondható, hogy a korabeli nyomdák közül a legnagyobb jelentőségű volt a magyar irodalmi nyelv fejlesztésében és az olvasóközönség kialakításában (Benkő L., Fülöp G., Szathmári I.).

A *Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777–1848* gyűjteményes kötet teljes anyagának értékelése az egyes kutatási ágak nemzetközi képviselőire hárul. Az új eredmények nemcsak az eddigi kutatások kritikai összegezése szemszögéből érdemelnek figyelmet, hanem megalapozzák a Budai Egyetemi Nyomda sokrétű tevékenységének összehasonlító módszerű feldolgozását is. Ebben a művelődéstörténeti különféle ágazatainak kelet-európai szakemberei egyaránt érdekeltek, s a kötet tanulságai szerint készek a termékeny együttműködésre. A nemzetközi rangú kiadvány mind a szerkesztői teljesítmény, mind az Akadémiai Kiadó munkája révén elismerést érdemel.

HOPP LAJOS

Riadj Magyar! 1848–1849 fametszetes ponyvai, csatakronikái. A kötet anyagát fölkutatta, egybeszerkesztette, gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta: Pogány Péter. Bp. 1983. Magvető K. 667 l. (Magyar Hírmondó.)

A magyar ponyvairodalom ismert szakértője nemrégiben érdekes kiadvánnyal lept meg bennünket. Felkutatta és kísérelt meg a kötetet felszerelve sajtó alá rendezte az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc egykorú ponyvanyomtatványokban megjelent magyar nyelvű epikus és lírai verstermését. Nem volt könnyű feladat sem az eddig ismeretlen, szétszórt anyag felderítése, sem a megmentett daraboknak minden részletkérdésre kiterjedő jegyzetelése. Csak hosszú évek fáradságos munkájával sikerülhetett a majdnem kivétel nélkül egyedi darabokat fellelni, és a szövevényes háttér felderítésével a megértésükhöz szükséges tájékoztatást összehozni. Pogány

Péter mindkét vonakozásban elismerésre méltó munkát végzett.

A sajtó alá rendező az 1848—1849-es eseményekkel egykorú ponyvaénekekben (nevezi őket eseménykrónikáknak, haditudósító verseknek, csatakrónikáknak, újságoló-verseknek is) a XVI. században született históriás énekek nagy családján belül kialakult ún. tudósító versek utolsó kivirágzását látja; a kiadvány jelentőségét a versek *forrásértékében* jelöli meg, abban, hogy a márciusi forradalom és a szabadságharc eszmeáramlatainak, érzelmi kavargásainak hiteles maradványai a hosszas „elföldeltség után” a magyar önismeret számára hozzáférhetőkké váltak.

A kiadott epikus, főként pedig a lírai versek aránylag kevés költői szépséget mutatnak. Tartalmukat tekintve azonban érdekes információkat adnak, s vannak forró, igazi poézisú részletek is.

Az „első szabad tavasz virágaiból” (1—10. számú versek) az öröm és lelkesedés, az uralkodó osztály és a király iránti hála árad. A szerb és horvát mozgolódások hírei a nemzeti érzést fokozzák, a verselők fegyverfogásra, kölcsönjegyzésre biztatnak. Uralkodó a derűlátás: a magyar—német—rác—horvát testvéri egyesüléséből szabad földön jólét, fény fakad. Az idő haladtával azonban egyre több a disszonáns hang a horvátok, rácok, románok magatartása miatt. Még reménykednek, hogy Ferdinánd király rendet teremt; szerető magyarjai ismételten Budára várják. A nyár végére egyre csökken ez a remény, egyre többször nyer kifejezést a leszámolásra készülődés. Az összeütközésekről szóló beszámolóknak felerősödik a nemzeti elfogultság, a gyűlölködés, de nem takarja el a politikai felelősségre törekvés szándékát, a függetlenség, a szabadság ügyével való azonosulást. A nyár folyamán elkezdett versekben (11—30. szám alatt) az önvédelmi harc napi eseményei az uralkodó téma: újoncállítás, hadba vonulás, a délvidéki csatározások. A kiadvány harmadik fejezetében közölt 31—48. számú versek részben Jellasiékkal foglalkoznak. Ponyvára kerül a császári biztosként Pestre küldött és ott felkoncolt Lamberg főparancsnok esete, az áruló gróf Zichy Ödön felakasztása, a bécsi forradalmároktól kivégzett hadügyminiszter, Latour históriája. A legtöbb hírt az egyre termékenyebb ponyvaverselő, Putnoki József (1814—1854), „újságai” szolgáltatják a volt jobbagy, János gazda, és a hajdani földesúr közt folyó esti diskurzusok keretében. Akár a nemzet többsége, Putnoki is szembekevert a királlyal; megveti, mert álnokul a magyarok ellen fordult. Ünnepli, népszerűsíti viszont Kossuthot. Ő tudósít a

bécsi eseményekről s ő a magyar Rózsa Sándor költészet első lantosa. A ponyvaversetek napirenden tartják továbbra is s szerbek, románok, szlovákok dolgát. Nagyon megcsúszott az egykorú ponyvaepika termése 1848—1849 téli időszakában (49—59. sorszám). Alig van visszhangja az osztrák hadsereg ellenünk indított támadásának. Schlick, Windischgrätz előnyomulásának, a móri vesztett csatának, a kormány menekülésének, Pest megszállásának nem akad népi lantosa. Csak a február 11-i újszegedi győzelemről, a március 5-i „igen nevezetes szolnoki csatáról” szól ponyvaének. (A Felvidéken visszavonuló honvédsereg branyiszkói hőstétéről közölt személyes műköltői termék, századvégi visszaemlékezés.) Bem erdélyi sikereiről szóló hála-vers is van egykorú ponyváról a kiadványban. A tavaszi hadjáratból (60—76. számú versek) a bicskei, isaszegi csatáról a Bach-korszak szegedi peres iratai emlegetnek üldözendő ponyvanyomtatványokat, de ezek elvesztek. Budavár győztes ostromáról Putnoki és Greguss Ágost mámoros éneke került ponyvanyomtatványon nyilvánosságra. Mindketten megemléznek az előzetes tavaszi győzelmekről is. Jelent meg több katonadal, induló, táborigény, de a tavaszi győzelmek nem hozták meg a ponyvaénekek kivirágzását, csak a verses epikáét némileg. Legalábbis eddig nem kerültek napfényre. Az 1849. év nyarának szomorú eseményeiről, a szabadságharc bukásáról pedig egyáltalán nincs nyomtatott epikus ponyvaversünk (77—85. sz.). Igaz, hogy az ilyenek megjelentető nyomdák székhelyeit (Debrecen, Szeged, Szarvas stb.) is megszállta az ellenség. A szomorú vég költői megörökítéséből a dugdosott kéziratok lapokról két szép, népszerűvé vált verset közöl a kiadvány. A 83. számú a fegyverletétel utáni bujdosó katonát, a 84. (Döbrentei Gáhbortól!) különböző volt honvédelalokokat állít elének érzelmi telítettséggel.

A közölt anyag összességét tekintve, úgy tűnik, hogy a sajtó alá rendező túltette magát a könyv alcímében jelzett elven. Nemcsak 1848—1849 ponyváit, csatakrónikáit közölte ugyanis, hanem, ahol hézagot talált a „naprakész” röpiratok sorában, ott más forrásból merített. Így pl. mindjárt az első, a márciusi ifjakról szóló darabot Sárosi Gyula *Arany Trombitájából* közölte, holott az csak 1848 decemberében jelent meg, tehát nem egykorú emlék, és nem is olyan ponyvakiadvány, mint amilyenek eredetileg a válogatás anyagául szolgáltak. A későbbiek során is többször merít az *Arany Trombitából*: 51. — Windischgrätz Pesten; 58. — Bem Erdélyben; 60. 63. — a tavaszi hadjárat; — 64.

a debreceni trónfosztás; 65. — a nagysallói és komáromi győzelem. Még kevésbé tekinthető egykorú ponyvának Dolinay Gyula *A szabadság aranykönyve* című kiadványa. Dolinay az események után fél évszázaddal íratta meg népies formában az ifjúság számára 48/49 verses krónikáját, melyből mintegy 500 sort vett át Pogány. Ezek a 48., 53., 62., 77., 79., 81., 82. sorszámot kapott szövegek nála. Nem számíthatjuk ponyvának, de stílusutáznak igen, Jókainak négy énekre tervezett, de az 1848 novemberi-decemberi események miatt csakán befejezett *Pan Jeluszját*. Ez a műkötői szatíra az *Életképek* egymás utáni öt számában jelent meg akkor. — A 84. szám alatti „A szabadság vértanúi az aradi várban” címmel, „Jaj, de búsan süt az őszi nap sugára” kezdettel közölt szép ének az 1875-ben napvilágot látott *Az igaz magyar a XIX. századból. Honvéd-dalok, katonabúcsúzó és hazafias magyar dalokból* való közvetlen átvétel ugyan, de Pogány Péter a 640—43. lapon véglegesen igények megoldani a máig élő híres szöveg genezisést az 1849-es keletkezés óta. Hadd említsük még meg a Kriza (47. szám alatt), Kálmány (20, 57. szám alatt) népköltészeti gyűjteményéből újra közölt verseket.

Az előszóban azt írja Pogány, „most összeillesztődött szemünk előtt egy új hazai eposz némileg, melynek különféle — nem ritkán névtelen — szerzői közös megtervezés nélkül is, szándéktalanul is egységesebb, költőibb tudósító művet alkottak”, mint Sárosi Gyula az *Arany Trombitáiban*. Az összeillesztés munkáját a sajtó alá rendező végezte el.

Ez, természetesen keveset változtat a kiadvány értékén. Így is megismerkedhetünk a 48-as forradalommal, az ezt követő szabadságharc tömegmozgósító versszerzésével, bár minden valószínűség szerint a Bach korszak üldözései, erőszaka sokat megsemmisített közülük. Részt vettek a néplelkesítő, tájékoztató, nagyrészt Tinódi újságverselő műfaját foltámasztó munkában nemcsak olyan költők, mint Czuczor Gergely (8., 49., 50.), Lévy József (84.), Tárkányi Béla (73.), Vajda János (4.), továbbá irodalmunk olyan alakjai, mint Döbrentei Gábor (7., 85.), Greguss Ágost (34., 69.), de szerepet vállalt benne Petőfi Sándor (28.) és Arany János is (24., 25., 74—76.). Ismeretes, hogy Arany „a nép lelkesedésben tartására a *Szabadság zengő hárfája* címmel ponyvafüzeteket adott ki, illetőleg szándékában volt ilyen vállalkozást folytatni. A Belügyminiszterhez intézett kérvénye szerint azért, „mert megmaradásunk egyik fő feltételének a népköltészet leghálás feladatának” tartotta „a népre és a hadseregére lehető leg-

nagyobb kiterjedésben hatni.” Kétségtelen, hogy ennek a ponyván terjesztett költészetnek Arany János a legjobb képviselője.

A kiadványban közölt versanyag kb. a kötet 2/3 részét, a kísérő jegyzetek 1/3-át teszik ki. Ez az arány dokumentálja a sajtó alá rendező komoly munkáját. Az *Előszó* a kiadás célját, körét, értékét határozza meg. Az *Utószó* a nyomda-kiadói központokat, azok háziszerszöit, a ponyva-nyomatványok sorsát, lelőhelyeit, az eligazodást szolgáló különféle mutatókat tartalmazza. Ezenfelül bőséges jegyzetapparátus szolgálja az egyes versek megértését, a sokszálú eseményekben való eligazodást, a szereplő személyek, a versek szerzőinek (pl. a titokzatos hajdúszoboszlói, termékeny Radó Imrének), a nyomtatványok kiadóinak tisztázását. Ki kell emelnünk utóbbiak közül a pesti Bucsánszkyt s a debreceni Telegdit. Eddigi adatokat ellenőriz és helyesbít. A személyekről minden apróságot földerít. Meghatározza vagy legalább valószínűsíti a versek íróit, a versek szerzeretési körülményeit idejét. Utánnyomoz valaha meglevő kiadványoknak. Többször aprólékos filológiai munkával tisztáz kérdéseket, új ismeretekkel gyarapítva irodalomtörténeti ismereteinket. Néha túlságosan is tiszteli a tényeket: Pl. Czuczor *Riadójában* javíthatna volna a kiadás alapjául vett forrás szövegromlását: 4. vsz. 3. sorában „A zsarnokok román népek vigadjanak”-at (zsarnokok *torán*); az 5. vsz. 2. sorában a régtis szóalakat: *huszitanak* megváltoztathatta volna a mai *uszítanak*-ra; a 7. vsz. 3. sorában „ereszszük drága vért” helyett jobb lett volna a másik két forrásban szereplő *eresszünk*.

Ki kell még emelnünk, milyen hozzáértelessel beszél Pogány Péter a ponyvanyomatványok címkének farnetszeiről, amelyek újságillusztráció történetünknek is eddig hiányzó sajátos gyönyszemei (496—499. lap). A vaskos kötetben 25 eredeti képből gyönyörködhetünk.

A magyar könyv- és hírlapbibliográfia szakemberei örömmel vehetik tudomásul azt az adatot is, hogy a Petrik I. 457. szerint *folyóiratnak* számontartott és eddig hiába keresett „Alföldi csaták” e népies harci füzetek egy részével azonos (492—3. lap).

A „Riadj magyar!” összesítve 18 nyomdaműhely, azonfelül 7 kiadó, majd 41 versszerző anyagából merített, ugyanakkor újabb leletek hírére a szerző hálásan várja. A fenti epikus költemények után immár 1848/49 összes kimondottan lírai (egyleveles) rólapjaiból és plakátszerű prózai szatíráiból hasonló terjedelmű forrásgyűjtemény tervez közreadni.

Hálásak lehetünk a Magvető Kiadónak, amiért lehetőséget adott Pogány Péternek, hogy a Magyar Hírmondó sorozatban megjelentethesse történeti krónikás igényű ponyvairodalmunk eddig ismeretlen oldalát feltáró munkáját. A megjelenéskori példány-szétkapkodás miatt indokolt lenne az ismételt kiadás.

VARGA IMRE

Lévay Botondné—Haiman György: A Kner-nyomda, kiadványainak tükrében 1882—1944. 1—2. Bp. 1982. Akadémiai Kiadó.

A gyomai Kner nyomda 1882—1944 között készült könyveinek és egyéb nyomtatványainak bibliográfiája magyar viszonylatban egyedülálló, úttörő vállalkozás. (A bibliográfiát Lévay Botondné készítette, a bevezető tanulmányt Haiman György írta, s ugyancsak ő gyűjtötte össze a nyomda betűit és díszait bemutató hasonmásokat, és ő dolgozta ki az ezek forrásaira vonatkozó elemzéseket is.) Bár hazánkban a nyomdászattörténet régóta meglehetősen folyamatosan művelt területe művelődéstörténetünknek, erre is jellemző az, ami számos interdiszciplináris kutatási terület hazai sorsára: a kisebb-nagyobb részletkérdésekkel foglalkozó cikkeknek, tanulmányoknak viszonylag jelentős a száma, s ugyanakkor az összefoglaló művekben, szintézisekben rendkívüli nagy a hiány. Pedig összegezősek nélkül nem csak nyomdászattörténetünk folyamatát és fejlődését nem tudjuk áttekinteni, hanem ezek hiányában irodalom- és művelődéstörténetünk is hézagos marad. A komoly összefoglaló munkák létrejöttének egyik alapvető feltétele viszont a források alapos feltárása.

A Kner-bibliográfia egy ilyen fontos alapvetést végzett el századunk egyik legjelentékenyebb könyvművészeti műhelyének történeti feldolgozásához, és egyúttal — a Kner-kiadványok gondos felkutatásával és feltárásával — értékes bibliográfiai összegezőt is hozott létre.

A gyomai Kner nyomdának a magyar nyomdaművészetben betöltött szerepe kellően megindokolja, hogy éppen vele kezdődjön el az ilyesfajta nyomdászattörténeti forrásfeltárások sora. A Kner nyomdához — és mindenekelőtt Kner Imréhez — fűződik annak a tipográfiai reformnak a hazai bevezetése, amelyet az ipari forradalom nyomán hanyatlásnak indult európai nyomdászat megújítása érdekében William Morris és követői Angliában kezdeményeztek. E nagy jelentőségű törekvések korunkban sem veszítették el aktualitásukat, hiszen időközben — főként az elektronikus

tömegkommunikációs eszközök hatalmas térhódítása következtében — már a könyvnek nem csak művészi kiállítása, hanem pusztá léte is veszélybe került. Abban, hogy a könyvvel kapcsolatos pesszimiztikus jóslatok ne váljanak valóra, a nagymértékben vizuális beállítottságú korunkban komoly szerepe lehet a tipográfiai és könyvművészeti reformtörekvéseknek is. A Kner-nyomda kiadványairól készült gazdag forrásfeltárás jelentősége — fontos művelődéstörténeti szerepén túl — így nő bele napjaink és a közeljövő alapvető kulturális problémáiba is.

Magát a bibliográfiát Haiman György tanulmánya vezeti be. Terjedelme e bevezetésnek nagyobb ugyan mint a bibliográfia előtt található átlagos bevezetőké, de ezt indokolja a szerzőnek az a jogos igénye, hogy a bibliográfia használatához szükséges ismereteken kívül magáról a Kner nyomdáról is nyújtson történeti áttekintést. Ez ugyanis szinte elválaszthatatlan a bibliográfia felhasználásától. Tájékoztatót nyújt a bevezető rész a bibliográfia előzményeiről és keletkezéséről, az összeállítás alapjául szolgált Kner-hagyatékáról és a debreceni KLTE Könyvtárában kialakított Kner-gyűjtemény létrejöttéről. Különösen szerencsés a kutatás szempontjából, hogy ez utóbb említett, gondosan kiegészített különgyűjteményben a bibliográfia teljes anyaga — eredetiben vagy másolatban — hozzáférhető.

A kiadvány sajátos jellegét és leglényegesebb tulajdonságát így foglalja össze Haiman György: „A kiadványok feltárása... nem egyszerűen időrendi és mennyiségi számbavétel, hanem a nyomda és kiadó tevékenységének fő jellemzőit kívánja tükrözni.” Lévay Botondné a bibliográfiát röviden úgy jellemezte, hogy az „bibliofil igényű”. Ehhez azonban hozzá kell fűznünk, hogy csak akkor igaz, ha a „bibliofil” jelzőt a lehető legtágabb értelemben használjuk, annyira tágan, hogy a művelődéstörténeti és irodalomtörténeti igény is beleferjen, hiszen — miként hivatkoztam rá — ezeket is kielégíti. Természetesen a vállalkozásnál a könyvművészeti jelleg alapvető, és éppen ezért indokolt az a részletesség, amelyet a nyomdaművészeti szempontok kaptak az egyes tételek leírásánál. A bibliográfia szerkezetének és az egyes címléírásokban szereplő tételeknek ismertetése után következik a színvonalas történeti áttekintés a gyomai nyomdáról. A nyomda és a kiadóvállalat e története bemutatja a szerény kezdeteket, a korabeli hazai nyomdai viszonyokat, majd a vállalkozás nagyszerű kibontakozását és irodalomtörténeti szempontból is jelentős kezdeményezéseit, végül a két háború közti

fénykorát. Hasonlóképpen értékes összegezést nyújt a bevezető a nyomda technikai és gazdasági fejlődéséről, a betűk és a tipográfiai díszítőanyag együtteséről. Mindent érdekes összeállítások illusztrálják; különösen figyelemre méltók a Kner nyomda betűinek származási táblázatai.

A szakirodalmunkban úttörőnek nevezhető bibliográfiai összeállítás valóban, miként azt Haiman György kívánta, szemléletesen tükrözi a nyomda és a kiadó tevékenységét. Lévay Botondné ezt a sajátos szempontú és műfajú bibliográfiát nagy gondossággal állította össze. A legjelentősebb kiadványok: a könyvek és az időszaki sajtótérmekek esetében teljességre törekedve, az egyéb nyomtatványoknál pedig bizonyos válogatással készült a bibliográfia. Tekintettel arra, hogy az összeállítás egy nagyjelentőségű nyomda és kiadó munkásságát kívánja bemutatni, indokolt volt még a tartalmileg jelentéktelenebb kiadványok felvétele is, hiszen ezt könyvművészeti és nyomdatörténeti szempontok indokolták.

A Kner-nyomda kiadványainak bibliográfiája által nem csak a magyar nyomdatörténet egy kiemelkedő műhelyének jobb megismeréséhez kaptunk értékes segédanyagot, hanem remélhetőleg a kutatás is ösztönzést nyer más, jelentős nyomdák termelésének hasonló bibliográfiai feltárásához.

KÓKAY GYÖRGY

Bükyné Horváth Mária: A periodikumok használatának átalakulása az Akadémiai Könyvtárban (1966, 1973, 1980). (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei — Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae, új sorozat 13. szám) Budapest, 1983. 242 p.

Bükyné Horváth Mária negyedik alkalommal (1968, 1971, 1977, 1983) elemzi az Akadémiai Könyvtárba beáramló periodikumok, időszakos kiadványok (évkönyvek, almanachok stb.) orsáát — az állomány, illetve a használat oldaláról. Tíz év alatt mintegy 12 000 bizonylat — olvasótermi kérőlapok, kölcsönzési térítvények, mikrofilmek — illetve xerox-másolatot megrendelő úrlapok —, hozzávetőlegesen 120 000 adat teljes feldolgozását végezte el gyűjtőmunkája során.

Megfigyeléseit és ezek elemzését öt fejezetben tárgyalja.

A rendkívül színes szakirodalmi ismeretből — első fejezet — az olvasás- és használat módszereit ismerhetjük meg. Ezeket nem egymástól elkülönítve tárgyalja a szerző

„... hiszen nem önmagában a módszer a lényeges, hanem a segítségével elért eredmény.” Gondosan figyel egy terminológiai mozzanatra, amikor a használaton alapuló olvasás- és használat-értékelési módszerekkel veti egybe: pontosan elkülönítve használja a hivatkozás és az idézet kategóriáját. Az előbbiből a mű keresettségére, az utóbbiból inkább az adott szerző érdeklődésére, szakirodalmi tájékozottságára, olvasottságára vonhatunk le következtetéseket, különösen, ha ezek szóródását is vizsgáljuk.

A hivatkozáselemzés magyar reprezentánsainak munkássága közvetlen gyakorlati segítséget nyújt a szerző elemzéseikhez: van viszonyítási alapja. A különböző, elsősorban magyar nyelvű folyóiratok hivatkozáselemzései azonban lényegesen korlátozottabb körre terjednek ki, mint az Akadémiai Könyvtár periódikum-állományának, vagyis megközelítően 13 ezer különféle időszakos kiadványnak a vizsgálata. A hazai és a nemzetközi tapasztalatok birtokában (ismeretében) állítja a szerző, hogy az idézetek, hivatkozások számbavétele fontos, de csupán egyetlen eleme a könyvtárra és az olvasásra vonatkozó tudományos kutatómunkának. A könyvtáros számára a jövőben is nélkülözhetetlen a könyvtári használat-elemzés.

A második fejezet adatai a használt periódikumokra vonatkoznak. Háromféle megoszlást vizsgál önmagában és egymáshoz viszonyítva is; a periódikumok megoszlását „féleség” szerint, ami az információ-keresés minőségére is utal, az információt kereső személyeket jellemző adatot azzal, hogy nézi az egy olvasóra jutó periódikumok (féleségek) átlagos számát, és végül az egy féleségre jutó használati alkalmak számát is megismerhetjük. Mindent állománytípusonként és használati formák szerint is bontja a szerző.

Az Akadémiai Könyvtár vezetői mindenkor törekedtek arra, hogy egy-egy adott szakterület alapvető periódikumanyagát — sok esetben csere útján — megszerezzék. Páradoxásuk statisztikailag mérhető eredményt járt: míg 1966-ban 9 szakterületen érte el a kihasználtságot az 50 vagy ennél magasabb százalékot, addig 1973-ra ez 21 szakterületre volt érvényes. Ha figyelembe vesszük, hogy az Akadémiai Könyvtár állománya országos viszonylatban is egyike a legnagyobbaknak, akkor ez, ill. az átlagos 20 — 30%-os kihasználtság mindenképpen jó eredménynek számít.

Az Akadémiai Könyvtár 1973. évi periódikum-forgalmát az olvasókon keresztül teszi vizsgálat tárgyává a harmadik fejezet. A statisztikai elemzést itt a szociológiai jellegű kérdések és megfigyelések erősítik

— a szubjektív értékítéletek és a használt logikai modellek csak erősítik a kép hitelességének érzetét az olvasóban.

Izgalmas kérdést tárgyal a szerző a kötet negyedik fejezetében „a visszatérés kérdésköre” címmel. A kutatási-fejlesztési tevékenység ráfordításigényének rendkívül dinamikus és — legalábbis a természet- és műszaki tudományok esetében — exponenciális növekedése világszerte ráirányította a figyelmet azokra az összefüggésekre, amelyek a ráfordítások és a tudományos produktumok mennyisége-minősége között fennállnak. A folyóiratokban megjelenő cikkek önmagukban is olyan kutatómunka eredményei, amelyek újabb gondolatokra, kutatási irányok elindítására, módosítására vagy lezárására ösztönözhetik az olvasókat. Joggal merül fel a kérdés: kik használják és hogyan hasznosítják a régi és új, magyar és külföldi folyóiratokban rejlő információt?

Bükyné Horváth Mária három forrásból — a *Magyar Nemzeti Bibliográfia*, a *Magyar Folyóiratok Repertórium*a kötetéből (az olvasás megtörténte után kb. 4 év anyaga), valamint az 1971-ben megindult *Hungarica* segítségével minden egyes, a folyóirattartat valamilyen módon igénybe vevő olvasóról megállapította, hogy publikált-e regisztrálható módon. Többek között kiderítette, hogy a vizsgálatban szereplő 81 irodalomtörténész, irodalomtudós 538 publikációt jelentetett meg a szóban forgó időszakban, a 63 történész 318-at, a 46 matematikus 149-et, a 43 fizikus 131-et, a 110 kémikus 409-et, a 62 orvos 248-at, a 80 mérnök, ill. műszaki kutató 281-et, a 41 könyvtáros, muzeológus 152-öt, a 31 pedagógus pedig 105-öt.

Az adott módszer technikailag azt tette lehetővé, hogy kiderítse; a publikációkban a vizsgált kör révén a teljes olvasott anyagának mintegy 26%-a térült meg. Ez önmagában is számottevő és kézzel fogható haszon, amit minden bizonnyal megsokszoroz az a hatás, amely az olvasók mindennapi oktató, kutató, termelő, irányító munkájában, kulturális, szakmai műveltségének és politikai ismereteinek gyarapodásában érhető tetten. A szerző adatai mindenesetre bizonyítják a periódikumok időben történő megjelentetésének és gondos beszerzésének fontosságát.

Az 1980. évi állapotról szóló ötödik fejezet elsősorban annak érdekes, aki időben kívánja figyelemmel kísérni a változásokat. 1973-hoz képest nőtt a féleségek száma, lényegében változatlan az állomány kihasználtságának százalékos értéke, szignifikáns változás a használat nyelvi megoszlásában sem mutatható ki. Pontos adatok még csak a további vizsgáldástól vár-

hatók, de a megfigyelés alapján a szerző már sejtetni engedi: az egyes szakterületekhez tartozó kutatók érdeklődés-struktúrája sokkal kevésbé változott 1973–1980 között, mint az 1966–1973 közötti időszakban. Tudományszervezési és tudományszociológiai szempontból nagyon jó lenne ennek okait tovább kutatni.

Elismerésre méltó az a felelősségtudat, amivel Bükyné Horváth Mária saját szakterületének helyzetét, lehetőségeit és az olvasók szükségleteit kutatja — kiváltképp, ha ez olyan alapos szakmai ismeretekkel és kitartással párosul, amelyről a kötet elolvasásával képet kaphatunk. Külön ki kell emelnünk a könyv módszertani értékeit, amellyel valósággal iskolát teremtett a szerző az adott témakörben.

MOSONINÉ FRIED JUDIT

M. Katona Julianna: A Múzeumi és Könyvtári Értesítő repertórium (1907–1918), Budapest, 1982. Művelődéskutató Intézet. 155 l.

A 19. század utolsó harmadától erőteljesen kiépülő magyar kultúrpolitikai intézményrendszerre vonatkozó alap kutatások elvégzése és a történeti forrásanyag elemzése sürgető feladatunkká vált az utóbbi években, hiszen máig élő, eleven tanulságainak számbavétele tetemesen gazdagíthatja jelenlegi gyakorlatunkat és segíthet megérteni, hogy milyen erők, okok befolyásolták a döntéshozókat az egyes művelődéspolitikai törvények, rendeletek megalkotásakor.

Szűkebb munkaterületünkre nézve a dualizmuskor irányító testülete az 1897-ben megalakult Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége volt. Folyóirata: A Múzeumi és Könyvtári Értesítő (1907–1918) a századelő magyar művelődésügy történetének egyik legfontosabb és mind-ezideig feltáratlan kincseshányaja. Csak helyeselhetjük, hogy a „Közművelődés helyzete és fejlődésének távlatai” kutatási főirány keretében elsőként ennek a folyóiratnak anyagát tették hozzáférhetővé a társtudományok (könyvtár, régészet, néprajz, antropológia, jogtudomány, művészettörténet) számára.

Már 1894-ben felmerült egy szakfolyóirat megindításának gondolata: „... általában oly hivatali és sajtóbeli organum létesítése, mely a már létező és eszentül létesítendő tudományos gyűjtemények, múzeumok és könyvtárak között az összekötő kapcsot képezi.” A tervből azonban csak 13 évnyi vajúdás után lett valóság, mert a rendelkezésre álló pénzügyi eszközök min-

dig más, sürgetőbb feladatok megvalósítására kellettek. Nem egy közülük — nincs új a nap alatt — teljesen haszontalannak bizonyult az idők folyamán, de végül is a megszűlő folyóirat máig használható szakcikkekét őriz hasábjain.

A mindvégig Mihalik József szerkesztette folyóiratnak 1907. és 1918. között 12 évfolyama jelent meg negyedévenként és fél ívre terjedő füzetekben, negyedében, díszesen kiállítva, szövegképekkel és műmellékletekkel gazdagon ellátva. A szerkesztés alapelveire, a kéziratok elfogadásának, lektorálásának mikéntjére nincsenek adataink, arra csak magából a folyóiratból következtethetünk. (Magunk úgy véljük, hogy levéltári kutatással ez részben tisztázható lett volna, hiszen a Nemzeti Múzeum, a Vallás- és Közoktatási Minisztérium iratanyagában nyoma kell legyen ennek. Kollégák levelezésében nyilván ugyancsak szó esett róla, de néhány nagyidejű öreg is emlékezhet rá.) Az 500 körüli példányszámot ingyen kapták meg a Főfelügyelőséghez tartozó tudományos gyűjtemények. A folyóirat belső felépítését tekintve az első rész a nagyobb tanulmányokat és cikkeket tartalmazza. Az első három évben a múzeumi és könyvtári témák viszonylagos egyensúlya tapasztalható, de ez csakhamar megbomlott és erősen a régészet oldalára billent. A néprajzi gyűjteményekről kisszámú, de inkább leíró jellegű tanulmány jelent meg. A könyvtári értekezések sorából kiemelkedő jelentőségű Gulyás Pál: „A hazai népkönyvtárügy kialakulása és mai helyzete” (1911) című cikke.

Az Értesítő hasábjai számtalan tudománytörténeti adatot tartalmaznak. 1907 és 1918 között, — mint hivatalos folyóirat — rendszeresen közölte a Főfelügyelőség, az Országos Tanács üléseinek és az Országos Szövetség közgyűléseinek jegyzőkönyveit. Különösen fontosak a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelősége hatáskörébe tartozó közgyűjtemények fejlődéséről szóló jelentések, melyeket 1910-től kezdődően jelentettek meg. Egy-egy beszámoló a helységek betűrendjében tárgyalja a közgyűjtemények évi munkájának adatait. Könyvtáraknál a gyarapodást, a kölcsönzési statisztikát, az állami egylek felhasználását, esetleges kiadványukat, a katalógusok állapotát közölték.

Régi igazság, hogy egy bibliográfiát mutatói tesznek igazán használhatóvá. Ilyen téren nincs kívánnivalónk, hiszen névmutató, tárgymutató, földrajzi mutató és intézményi mutató szerepel a kötetben. Tartalmi vonatkozásokban azonban lehetett volna még finomítani a rendszeren. A névmutató együtt hozza és ezzel összemos-

sa a szerzők és a cikkek címében szereplők nevét. A kettőt tipográfiailag (egyszerű aláhúzással) meg lehetett volna különböztetni. A földrajzi nevek esetében csak a folyóirat címeiben szereplő települések kerültek felvételre, az intézményi mutatóban viszont — következtetlenül, de a használó nem kis öröme — a cikkekből előforduló nevek is belekerültek. Az élőfej alkalmazása nagyon megkönnyíti a visszakeresést.

A *Múzeumi és Könyvtári Értesítő repertóriuma* számos tudományág múltjának megismeréséhez nyújt hasznos segítséget. Kíváncsian várjuk az előszóban megígért *Könyvtári Szemlének* (1913—1917), a *Néptanítók Lapjának* (1868—1944) és az *Iskola és Népkönyvtárnak* (1878—1879) hasonló módszerrel történő feltárását.

KÖHEGYI MIHÁLY

Kovács József László: Régen volt iskolák dicséretes törvényei. Zsámbék, 1984. Tanítóképző Főiskola. 168 l. (Főiskolai Füzetek, 3.)

A frissen indult sorozat sokoldalú várakozásnak igyekszik eleget tenni, közjük tartozik a régi magyar könyvtörténet is. A szerző elismert szakembere ennek a területnek, így várható volt, hogy kilenc tanulmányt tartalmazó kötete ebben a vonatkozásban is hoz majd új adatokat. Az erudícióval megírt dolgozatok, cikkek, tudatosan kerültek ugyan a nehézkes filológizálást, a tudományos tanulságok azért nem maradtak el belőlük.

A szerző alapos könyvtári és levéltári kutatások alapján dolgozott: kiaknázta Lackner Kristóf máig nyomdafestékre váró leveleskönyvét, valamint a szintén kiadatlan Faut Márk-féle soproni krónikát, felfedezett német és latin nyelvű levéltári adatokat soproni, kőszegi, zsámbéki és budapesti gyűjteményekben, átnézett meglepő forrásokot rejtő miscellániákat, inventáriumokat, tehát csupa olyan lelőhelyet, amelyre más vonatkozásban másoknak is nagy szüksége lehet.

Valamennyi dolgozat közül különösen kettőre szeretnénk felhívni a figyelmet. Az egyik: *Leges Scholasticae Lacknerianae... avagy a Soproni Keresztény Oskolának... dicséretes törvényi (1620—1715)* c. kézirat bilinguis (német—magyar) betűhív kiadása (pp. 86—122.). A szövegről szóló híradás — mint megtudjuk — Hajnóczy Dániel soproni tanító irodalomtörténeti gyűjteményében, az *Additamentum*-ban maradt fenn, mely gyűjtemény eredetileg Czvittinger *Specimen*-éhez készült kiegészítésül.

Hogy mi minden lappang még benne, nem tudjuk, mert ez is feldolgozatlan. A másik dolgozat Kőszegi Székér Mátyás tevékenységével, könyvkiadási ügyleteivel foglalkozik, megelőgedve egyelőre azzal, hogy ráirányítsa a tudományos kutatás figyelmét.

Kovács József László tanulmánykötete sok inspirációt tartalmaz a további könyvtári és levéltári bűvárlatokhoz, melyeknek a jelen kötettel nem lezárulnia, hanem ellenkezőleg: éppen hogy megindulnia kellene sok új érdekes eredmény reményében.

V. KOVÁCS SÁNDOR

Mazal, Otto: Paläographie und Paläotypie. Zur Geschichte der Schrift im Zeitalter der Inkunabeln. Stuttgart 1984 Hiersemann. (Bibliothek des Buchwesens 8.) VIII, 408 pag. + 140 tab.

A szerző a bécsi nemzeti könyvtár kézirattárának és ősnymotványgyűjteményének igazgatója. A neves bizantológus és kodikológus hallatlan bőségben adja közkinccsé könyveit és cikkeit a könyvtörténet területén is. Mostani kötetével a 15. század második felébe vezeti olvasóit, hogy megmutassa a betű történetét a könyv-írásból a könyvnyomtatásba vezető évtizedekben. (Gondolatmenetének vázlatát már korábban előadta, ill. megjelentette: *Buch und Text im 15. Jahrhundert*. Hamburg 1981. 59–78.)

Könyve első, viszonylag rövid részében a római eredetű betűk helyzetét vizsgálja fel a karolingból a román, ill. koragót minuszkulán át kifejlődött gótikus könyv- és kurzívrás bemutatásával. (A nem latin betűírást, ill. típust (görög, héber, cirill stb.) a szerző ez alkalommal tudatosan figyelmen kívül hagyta.) A lassú és fokozatos fejlődés révén létrejött gótikus írással szemben a humanisták szinte forradalmi tudatossággal hozták létre az eredeti karoling minuszcula formájához visszanyúlva a humanista írást, amely a 15. század második felének másik fő írástípusa volt.

A kötet zömét a másik rész alkotja, amely a 15. századi nyomtatott betűtípusokat vizsgálja. Az ún. gót betűcsaládba tartozó négy főcsoportot (textúra, rotunda, bastarda és gotico-antiqua) külön-külön tárgyalja. Az ötödik csoportot az antikva alkotja. Ezek egymás között olyan finom átmeneteket képeznek, hogy sokszor nem is olyan könnyű közöttük a határvonalat teljesen objektív kritériumok alapján megvonni. Rádásul a korai nyomtatványokban használt betűtípusok közül némelyik olyan egyéni vonásokat tükröz, hogy ezek egy része alapján az egyik, má-

sok szerint pedig másik csoportba osztható be. A rendkívül tapasztalt szerző által az említett nehézségek ellenére biztonságosan kialakított öt fejezetben plasztikus képet rajzol a betűtípusok kialakulásáról és 15. századi elterjedéséről. Így a textúra és a gotico-antiqua Németországgal, a rotunda és az antikva Itáliával, míg a bastarda Franciaországgal kezdődik. (Ez utóbbinak jellegzetesen német változata, az ún. schwabacher a bastarda-n belül kerül meg tárgyalásra.)

Mazal — a Haebler-féle típusrepertóriumra és a British Museum ősnymotványkatalógusára biztonságosan támaszkodva — sorra veszi a 15. század során 255 városban tevékenykedett másfélezer műhely közel 4000 típusát, és az említett öt kategórián belül az elterjedés országrendjében tárgyalja a nyomdák betűit. Ennek során jól érzékelteti a súlypontokat, a kiadványok előállításának formája (betűtípus, szedés stb.) közötti összefüggéseket. (A rengeteg konkrét adat felsorakoztatása során a sajtóhiba vagy a korrektúra kis ördöge néha incselkedett. Ez történt pl. Jean Belot genfi működésének záróévénel (59. lap), amely 15□ helyett 1512 (vö. BMC. VIII. 368.).)

A kötet fontos és terjedelemben is jelentős további részét alkotja az a 140 tábla terjedelmű, illusztrációs képanyag, amelyben a 15. század jellegzetes kézirásos (45 kép) és nyomtatott (95 kép) betűtípusairól látható reprodukció. Ezekre a szöveges rész külső margóján pontos utalás található. Rendkívüli mértékben növeli ez egyrészt a kötet használhatóságát, másrészt kitűnő segédletet nyújt mindenki számára a 15. század második fele betűinek megfelelő elnevezéssel történő jelöléséhez.

Jellemző a bécsi Österreichische Nationalbibliothek gazdagságára, hogy a 140 kép közül mindössze öt nem származik a szerző által vezetett gyűjteményből. (Még az ott őrzött kimagasló értékű példányok gondos óvása is tetten érhető ezen belül. Jóllehet a nevezetes mainzi „Psalterium”-ból (1457) is található Bécsben példány, a 47. kép felvétele mégsem az eredeti, hanem annak hasonmás-kiadása alapján történt, amint ezt a kép alján látható jelzet elárulja.) Mazal könyvét a szakirodalom mintaszerű bibliográfiája és megbízható mutató zárja.

Magyar szemmel persze nem sok keresnivaló akadhat e témakörön belül, mégis négy helyen is található bennünket érintő adat. A 15. századi nyomdahelyek országoskénti számának megadásakor (32. lap) Magyarország mellett a kettes szám után kérdőjel áll annak közlésére, hogy a szerző

a biztos Buda mellett értesült a szakirodalomban korábban bizonytalan helymegjelölésű „Confessionale”-nyomdájáról is. A legutóbbi időben azonban Csapódi Csaba e műhely budai lokalizálása mellett tört határozottan lándzsát (*Gutenberg Jahrbuch* 1983. 163–165.).

A budai Hess-nyomda kapcsán Mazal arról is tud, hogy annak betűanyaga a római Lauer-féle műhelyből származik (200. lap). Ezek után a meglepetés erejével hat, hogy az utolsó, 140. kép alatti szövegben „Ungarische Antiqua” megjelölés olvasható az udvarias bécsi szerző tollából. Számunkra ugyan ez hízogó lehet, de sajnos nem állja meg a helyét, hiszen a Rómában készült betűkre a hazai kéziratosság semmi hatást sem gyakorolt.

Egyetlen tárgyi tévedés is becsúszott a magyar vonatkozású adatok közé, amikor Mátyás király törvénykönyvének egyik nyomtatott kiadása (Hain 5779) a budai Hess-műhely termékei közé került (229–230. lap). Hain ugyan ezt a kiadványt „Budae?” megjelöléssel regisztrálta, de a magyar szakirodalom ezt már Horvát István óta (*Tudományos Gyűjtemény* 1833. II. 25–36.) ismételtelen cáfolta. A törvénygyűjteményt 1486-ban állították össze, amikor már több mint fél évtizede nem tevékenykedett tipográfia Magyarországon. Valódi nyomdása — Konrad Haebler megállapítása szerint (*Akadémiai Értesítő* 1915. 223.) — a lipcei Konrad Kachelofen volt (*Gutenberg Jahrbuch* 1939. 133.). Később elkészülte pontosabb időmeghatározására. (1490. július 31. előtt) is sor került (*MKSz* 1939. 238.).

Mazal kötetének értékét ez az egyetlen, teljesen periferikus jellegű, az érdemet egyáltalában nem érintő botlás természetesen semmiben sem befolyásolja. Világos, elemző áttekintése a kéziratok kódexekről a nyomtatott könyvekre történt fokozatos áttérés évtizedeinek betűíról alapvető fontosságú, és így kétségtelenül időálló kézikönyvnek minősül.

BORSA GEDEON

Josephus Fejér S. J. *Defuncti primi saeculi Societatis Jesu. 1540—1640. Pars I. Assistentia Italiae et Germaniae (cum Gallia usque ad 1607. Pars II. Assistentia Hispaniae Lusitaniae et ab anno 1608 — Galliae. Romae 1982. Institutum Historicum S. J. 282, 255 p.*

Hasznos kézikönyvet jelentetett meg a jezsuiták római történeti intézete, a magyar Fejér József munkáját, amelyben a szerző a neveket a betűrendbe szedve

Európa jezsuitáinak halálzási dátumait adja ki. Aki a későreneszánsz vagy a barokk történetével, irodalmával, művészetével valaha is foglalkozott, minduntalan jezsuita nevekbe botlik, s ezeknek legfontosabb életrajzi adatait csak akkor találja meg a legterjedelmesebb jezsuita névlexikonban, Sommervogel művében, ha az illető nevéhez valamiféle frászmű is köthető. Fejér viszont valamennyi 1540 és 1640 között meghalt jezsuitának, a konfrátereknek, a növendékeknek, a magisztereknek s természetesen a pátereknek az adatait is összegyűjtötte. Ezért tudják majd a kutatók nagyon jól használni ezt a két vastag kötetet.

A szerkesztő tiszteletre méltóan kevés előszóval indítja kötetét, a több mint tizennyolc ezer jezsuita névsorát. Szűkszerűségének azonban a kutató számára kellemetlen következményei is lehetnek. Rövidítései ugyanis nem minden esetben egyértelműek vagy közismertek. A P nyilván Patert, az N noviciust (?) jelöl, de kétséges a c (confrater ?) és az S (studiosus ?) jelentése. Okoz némi problémát az is, hogy a városnevek természetesen kései latin változatukban szerepelnek, s így ha a magyar városnevek után ugyan nem, de a német, olasz, francia és spanyol városneveknek mindenképpen utána kell keresni.

Végiglapozva az első kötetet, feltűnően kevés magyarországi adatra bukkanhatunk. Ennek természetesen több oka van, a Felvidéken alapított házak az osztrák provinciához tartoztak, az erdélyieknek viszont még csak egy kisebb része jött létre. 1540 és 1640 között a történeti Magyarországon a nagyszombati (1561.), a gyulafehérvári (1579.), a kolozsvári (1579.), nagyvárad (1581.), a sellyei (1586.), a tőröci (1586.), a homonnai (1613.), a pozsonyi (1622.), a győri (1627.), a gyöngyösi (1633.), a pécsi (1634.), a szatmári (1634.), a soproni (1636.), a lipótszentmiklósi és az ungvári (1640.) házaikat alapították meg a jezsuiták. Ezek a kezdetben úgynevezett miszsiók voltak, amelyekben egy-két rendtag működött. Ide bizonyára a fiatalabbakat küldték, akiknek halála már az 1640 utáni évekre esett. Ilyen okai lehetnek annak, hogy az olvasó kevés magyar jezsuitát talál Fejér József kötetében.

A könyv lapozása közben természetesen felmerül bennünk az a gondolat, hogy miért nem bontotta Fejér anyagát országok szerint fejezetekre. A kérdésre azonnal kínálkozik a válasz, amely a szerkesztőt is irányíthatta. A XVI. század második és a XVII. század első felének országhatárai nem voltak azonosak a maiakkal. Sőt a választott perióduson belül a jezsuita provinciák határai sem egyeztek meg az ak-

kori országhatárokkal. Igen sok jezsuitának talán éppen az utóbb említett ok miatt a nemzeti hovatartozását sem lehet egyértelműen megállapítani.

Könyvében Fejér egy-egy személynek megadja a teljes nevét, a rendben betöltött „fokozatát”, azt tudniillik hogy a paterék, a növendékek a konfraterék vagy a magisterek sorából távozott-e el az illető halott. Egy-egy névadat után megkapjuk a pontos forráshelyet is. Sajnos, a források rövidítésjegyzékét sem ismerhetjük meg a könyvből, így a kutató, még ha ezek a források esetleg Magyarországon elérhetőek lennének is, képtelen e jelzetek és rövidítések után elindulni.

Természetesen nem sikerült Fejérnek minden adatot megtalálnia, ilyen esetben a megfelelő helyet üresen hagyta. Kevés azonban ez a „fehér folt”. Ez kétségtelenül a nyomozó filológus munkájának az eredménye.

Az ismertetett két kötet — tudjuk — elképzelhetetlenül nagy munka eredménye, s már említett, elhanyagolható hiányosságai ellenére — úgy hisszük — a magyar történet, irodalom, könyv és könyvtár, a művészetek történetének előbb-utóbb fontos kézikönyvévé fog válni. Jó lenne hinni, hogy készül a folytatás is, azaz a következő száz, esetleg a rend feloszlataáig számítva az időt, százharminchárom esztendő jezsuitáinak halálzási adatait is kötetbe rendezi Fejér József. Az óhaj, tudjuk, nem ilyen óriási, hanem ennél sokszorosan több munka árán teljesülhetne, hiszen az európai házak, rendtagok száma ebben a második periódusban hatalmasat növekedett. S ehhez természetesen hozzá kell még számolnunk más kontinensek jezsuitáit is.

KILIÁN ISTVÁN

Ikonos książąt i królów polskich Ks. Jana Głuchowskiego. Wyd. Jan Januszowski. Reprodukceja fototypiczna wydania z 1605 r. Wrocław-Warszawa 1979. Ossolineum, XVI + 101 + 81.

A könyvritkaság számba menő régi munka ívréti fototípiái kiadásának könyvtörténeti érdekessége, hogy a PAN Zakład Narodowy im. Ossolińskich, röviden az Ossolineum 10 000. kiadványaként látott napvilágot a Népi Lengyelországban. Az őskiadás jelzése: W Krakowie cum gratia et privilegio S. R. M. v Drukarniej Łazarzowej, roku Panskiego, 1605. Méltán esett a választás a század elején unicum polonicumként ismert, s ma is csupán négy példányban őrzött, metszetekkel díszített verses királyi ikonográfiára, a reneszánsz

könyvkiadás történelmi időket idéző mesteri darabjára. A kötetnyi képanyagot és latin s lengyel verses szöveget J. Głuchowski politikai íróként ismert plocki prépost gyűjtötte s szerkesztette össze, de kiadásában halála megakadályozta. Ezt követő közzétételét Jan Januszowski Łazarzowie humanista s jogtudós szandeci főesperes végezte el. Írt hozzá egy „praefatia”-t Bernard Maciejowski kardinálisnak ajánlva, s egy buzdítást az olvasónak: „Krótki Wywód Tytułu tych ksiąg, do łaskawego Czytelnika”. A III. Zsigmond Waza uralma első évtizedében megjelent *Ikonos...* a Báthory halála utáni Interregnum emblematikus ábrázolásával végződik, kísérő soraiban utalva a Jagiello-ági Zsigmond örvendetes trónra kerülésére.

A modern fototípiái eljárással készült reprodukció két részből áll. Az első az eredeti forrásanyagot tartalmazza: a lengyel királyok jobbára fiktív metszeit s a hozzájuk tartozó latin verseket — kiadói jelzésük szerint Janicyjusz, *De vita Regum Polonorum*-ából —, Głuchowski biográfiai adatokkal kísért lengyel verselményeit s Januszowski előszavait. Ezt követi a mai olvasó tájékozódását s a szöveg jobb értését szolgáló második részben a latin versek korabeli lengyel fordítása és Głuchowski régies nyomású lengyel verselményeinek szakszerű átírási és központosítási szövege. A népszerűségnek örvendő, lengyel s német földön egyaránt elterjedt reneszánsz kiadványforma a divatos műfajnak megfelelő céllalattal készült. A változatos *Vitae... Imagines... Icones... Cronica... Catalogus... Descriptio... Gabinet... ducum et regum*-féle képes gyűjtemények, német metszők hatását tükröző illusztrációs kompilációk, a barokk korszak végéig divatban maradtak.

A díszes kiállítású kötet keletkezéséről, a 16. századtól viruló műfaj európai összefüggéseiről s lengyelországi fejlődéstörténeti helyéről Barbara Górska értekezik bevezető tanulmányában. Fényt vet olyan részletkérdésekre, mint a 49 fametszet összeválogatásának forrásai; rámutat arra, hogy a latin versek közül hét nincs meg Clemens Janicius (Klemens Janicki) *Vitae Regum Polonorum* (Kraków 1565) gyűjteményében. Ezeket Andrzej Loeaechius alkalmi udvari verselő szerezte, aki B. Maciejowski környezetéhez tartozott. Egyébként Janicius „poeta laureatus” versei az új kiadás második részében J. A. Kmita: *Żywotów królów polskich* (Kraków 1591) korabeli fordításban olvashatók; Loeaechius néhány kiegészítő verse pedig Zofia Myśliwiec filológiai hátszínű modern fordításában. A tanulmányíró a műfaji előzmények megvilágításával egyidejűleg rá-

mutat az ilyen irodalmi-történeti „albumok” közönségigényére, politikai rendeltetésére és propagandisztikus hatására. Ezzel is összefügg, hogy a későbbiek folyamán a jezsuiták is előszeretettel művelték; a műfaj továbbélése a 18. században is nyomon követhető. A kép és vers együtt jól szolgálta a latinul vagy lengyelül olvasni tudó, vagy a képek ismeretével megelégedő közönség rétegeinek tájékozódását. Az előszóíró B. Górska külön érdeme az őskiadás fototípiái célra történt példaszzerű előkészítése.

A műfaj utóéletével is foglalkozó előszónak van egy fontos magyar vonatkozása.

Jan Graudentinus: *Gabinet osobliwy królów polskich i monarchów do Polski się akkomodujących, jeszcze żyjących, ku ozdobie pałacu nieśmiertelności wystawiony* (Poznań 1707) Drukarnia Akademicka kiadványáról van szó. Gyenge kivitelű rézmetszetekkel mutatja be II. Ágostot és Stanisław Leszczyńskit s feleségét Katarzynát, XII. Károlyt, I. József császárt, I. Péter cárt, a dán és porosz királyt, s végül Rákóczi fejedelmet. A hazai szakirodalomban eddig számon nem tartott Rákóczi-rézkarc újabb változattal gazdagítja a fejedelem külföldi ikonográfiáját.

HOPP LAJOS

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1985. I. 10. — Terjedelem: 8,75 (A/5) ív
85.14038 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

TARTALOM

<i>Kovács I. Gábor</i> : Bucsánszky Alajos útja a kalendárium- és ponyva-tömegtermeléshez	1
<i>Borsa Gedeon</i> : A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia 18. századi szakasza	18
<i>Szirmai János Sándor</i> : Korunk könyvkötésművészete történelmi megvilágításban	32

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Szelestei N. László</i> : Fráter György a püspöki tisztségről	48
<i>Szabó András</i> : Gutgesell Dávid ismeretlen levele	54
<i>Rokai Péter</i> : A középkori magyar történelem egy nem létező forrása	57
<i>Hübert Ildikó</i> : Az Útitárs c. imakönyv első kiadása (1639)	58
<i>Fehér Katalin</i> : Teleki László nevelésügyi munkásságához	62
<i>Szerző Katalin</i> : A magyar zenei sajtó történetéből: Zeneszeti Lapok (1860–1876)	67
<i>Kőszegfalvi Ferenc</i> : Egy szociáldemokrata politikus könyvtára századunk első felében	72

F I G Y E L Ő

<i>Havasi Zoltán</i> : Varjas Béla (1911–1985)	78
<i>Kókai György</i> : Búcsú a Magyar Könyvszemle egykori szerkesztőjétől	79

S Z E M L E

Régi magyarországi nyomtatványok 2. köt. 1601–1635. Bp. 1983. (<i>Szabó Sándor</i>)	81
A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Szeged, 1983. (<i>Borsa Gedeon</i>)	82
Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1981. Bp. 1983. (<i>Németh S. Katalin</i>)	84
Magyar könyvszemle 1921–1944. 1. Általános művek – Filozófia – Vallás. Bp. 1980. (<i>Kelecsényi Akos</i>)	86
Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777–1848. Bp. 1983. (<i>Hopp Lajos</i>)	87
Riadj Magyar! 1848–1849 fametszetes ponyvai, csatakrónikái. Bp. 1983. (<i>Varga Imrő</i>)	89
Lévay Botondné–Haiman György: A Kner-Nyomda kiadványainak tükrében. 1882–1944. Bp. 1982. (<i>Kókai György</i>)	92
Bükyné Horváth Mária: A periodikumok használatának átalakulása az Akadémiai Könyvtárban. Bp. 1983. (<i>Mosoniné. Fried Judit</i>)	93
M. Katona Julianna: A Múzeumi és Könyvtári Értesítő repertórium (1907–1918). Bp. 1982. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	94
Kovács József László: Régen volt iskolák dícséretes törvényei. Zsámbék, 1984. (<i>V. Kovács Sándor</i>)	95
Mazal, Otto: Paläographie und Paläotypie. Zur Geschichte der Schrift im Zeitalter der Inkunabeln. Stuttgart, 1984. (<i>Borsa Gedeon</i>)	96
Fejér, Josephus: Defuncti primi saeculi Societatis Jesu. 1540–1640. I. Romae, 1982. (<i>Kilencz István</i>)	97
Ikones książąt i królów polskich Ks. Jana Głuchowskiego. Wrocław–Warszawa, 1979. (<i>Hopp Lajos</i>)	98

SOMMAIRE

<i>Kovács I., Gábor</i> : Le chemin d'Alajos Bucsánszky à la production en masse des calendriers et des imprimés vendus dans les foires	1
<i>Borsa, Gedeon</i> : La section de XVIII ^e siècle de la bibliographie nationale hongroise ...	18
<i>Szirmai János Sándor</i> : L'art de reliure de notre époque sous un aspect historique ...	32

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Szelestei N., László</i> : György Fráter sur les fonctions d'évêque	48
<i>Szabó, András</i> : Une lettre inconnue de Dávid Gutgesell	54
<i>Rokai, Péter</i> : Une source non existante de l'histoire médiévale hongroise	57
<i>Hübert, Ildikó</i> : La première édition du livre d'heures intitulé <i>Útitárs</i> (Compagnon de route) 1639	58
<i>Fehér, Katalin</i> : A l'activité pédagogique de László Teleki, l'aîné	62
<i>Szerző, Katalin</i> : De l'histoire de la presse musicale hongroise: <i>Zenészeti Lapok</i> (Journal de Musique) (1860—1876)	67
<i>Köszegfalvi, Ferenc</i> : La bibliothèque d'un homme de politique social-démocrate dans la première moitié de notre siècle	72

CHRONIQUE

<i>Havasi, Zoltán</i> : Béla Varjas (1911—1985)	78
<i>Kókay, György</i> : Adieu au rédacteur ancien de Magyar Könyvszemle	79

REVUE

Anciens imprimés de Hongrie. Vol. II. 1601—1635. Bp. 1983. (<i>Szabó, Sándor</i>)	81
Du passé de la culture de livre hongroise. Les articles et les matériaux recueillis de Béla Iványi. Szeged, 1983. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	82
Les Annales de la Bibliothèque Nationale Hongroise. 1981. Bp. 1983. (<i>Németh S., Katalin</i>)	84
Bibliographie hongroise 1921—1944. Vol. I. Généralités — philosophie — religion. Bp. 1980. (<i>Kelecsényi, Ákos</i>)	86
Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777—1848. Bp. 1983. (<i>Hopp, Lajos</i>) ..	87
Riadj magyar! (Alarme, Hongrois!) La littérature de pacotille avec des gravures en bois et les chroniques de campagnes de 1848—1849. Bp. 1983. (<i>Varga, Imre</i>)	89
M ^{me} Lévy, Botond—Haiman, György: Une bibliographie sur Kner 1882—1944. Bp. 1982. (<i>Kókay, György</i>)	92
M ^{me} Büky-Horváth, M.: Les changements dans l'usage des périodiques dans la Bibliothèque de l'Académie. Bp. 1983. (<i>Mosoniné Fried, Judit</i>)	93
M. Katona, Julianna: Le répertoire du Bulletin des Musées et des Bibliothèques (1907—1918). Bp. 1982. (<i>Kőhegyi, Mihály</i>)	94
<i>Kovács, József László</i> : Les lois dignes d'éloge de quelques anciennes écoles. Zsámbék, 1984. (<i>V. Kovács, Sándor</i>)	95
Mazal, Otto: Paläographie und Paläotypie. Zur Geschichte der Schrift im Zeitalter der Inkunabeln. Stuttgart, 1984. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	96
Fejér, Josephus: Defuncti primi saeculi Societatis Jesu. 1540—1640. I. Romae, 1982. (<i>Kállán, István</i>)	97
Ikones książąt k królów polskich Ks. Jana Głuchowskiego. Wrocław-Warszawa, 1979. (<i>Hopp, Lajos</i>)	98

HA 17 29

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

101. évfolyam

1985

2

AKADÉMIAI K

BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

101. ÉVF. 1985/2. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1827 Budapest Budavári Palota F épület

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM Könyvesboltjában (1052 Budapest V., Gerlóczy u. 7. Tel.: 188—633).

A szerkesztőség legfeljebb 1 fv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratosokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkehez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

DÁN RÓBERT

Disputatio nummorum

Héber betűs Jézus-érmék a XVI. századból

A Salvator kegyérmék csoportjába tartozó, héber feliratot és Jézus-ábrázolást mutató fémmedálokra a századforduló éveiben figyelt fel a szakirodalom és a napi sajtó. A nagyközönség és a tudományos körök feltűnő érdeklődésére Boyer d'Agén 1897. évi lelete adott okot. A francia történész a római Campo di Fiori-n 35 mm átmérőjű, kerek alakú füllel ellátott bronz medált vásárolt egy zsidó ócskástól. A tetszetős kis tárgy rektóján művészien megformált balra néző férfi mellkép látható, jobbán héber „**ש**” betű, balján „**ישו**” (Jesu), azaz Jézus tulajdonnév. A verzón öt soros héber felirat, aminek első két és fél sora minden nehézség nélkül olvasható: „**משיח/מלך בא בשלום**” (Messiás király békével jött . . .) (l. 1/a–b ábra). Sokkal több problémát okozott a legenda további részének feloldása és értelmezése. Ezen belül is a középső sor második szava (l. 2. ábra) és az ötödik sor két betűje (l. 3. ábra). A kutatók többsége a medálón látható Jézus-ábrázolásra és a verzónak az eljött Messiásra vonatkozó kijelentése alapján joggal zárta ki azt a feltevést, hogy a héber betűs medál zsidó kezekből került volna ki. Így a rektón látható „**ש**” betűt a katolikus dogmatikának megfelelően az „**אלהים**” (Isten), mások az „**אדון**” (Úr) szavakra egészítették ki. Mindebből egyenesen következett, hogy verző kérdéses helyeinek megoldását is a hagyományos keresztény krisztológia keretein belül keresték. Maga a felfedező teológiai, ideológiai és ortográfiai problémákkal alig törődve azt állította, hogy a medál az i. u. I. században készült és a nazareti Jézus eredeti képmását őrizte meg. d'Agén megalapozatlan föltételezéseit A. Battandier már 1899-ben egyház- és művészettörténeti bizonyítékokat felsorakoztatva hathatós érvekkel utasította vissza. Számos hivatkozást bemutatva igazolta a medál XVI. századi reneszánsz eredetét. A verző héber szövegével azonban nem

a

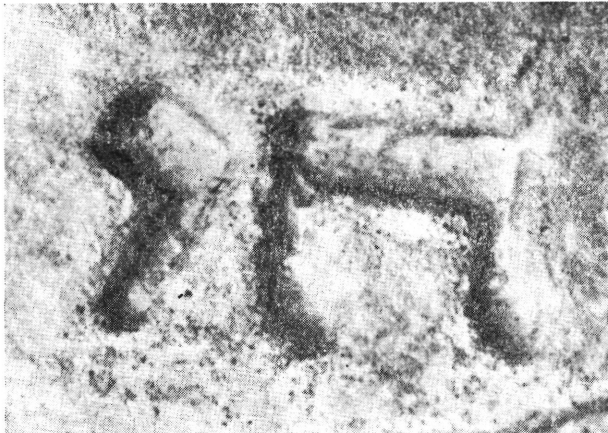

b

1. ábra

2. ábra

3. ábra

boldogult, bár több korabeli hebraista megoldási kísérletét ismertette.¹A Campo di Fiori-i lelet körüli irodalmi mozgás nyomán a medál-típussal foglalkozó korábbi közlemények, sőt további darabok is előkerültek. Tudománytörténeti szempontból a legfontosabbnak tűnik a Franciaországból származó, majd

¹ Az éremmel irodalmi forrás alapján már 1884-ben foglalkozott Franz DELITSCH: *Reformationsgeschichtliche Curiosa*. Kirchenzeitung, 1884. pp. 175–177. Képét közölte a *Vasárnapi Újság*. 1887. 36. no. 15, egy oxfordi példány alapján. L. m. *Új Idők* 1889. jan. 22.; *Ország-Világ*, 1889. május 21.; *Emporium*, 1898. 262. p.; *London News*, 1899. április 15.; *Leipziger Illustr. Zeitung*, 1899. január 5. stb. Az érmén látható Jézus-ábrázolás és Leonardo da Vinci „Utolsó vacsora” c. képének feltételezett kapcsolatáról és a korábbi szakirodalomról l. A. BATTANDIER: *Une médaille juive de Notre-Seigneur*. Revue de l'art chrétien. X., 1899. pp. 418–423. A szövegolvasási kísérletek közül mintaként Boyer d'Agen feloldása: „Le Messie, le roi est venu en paix, il est la tuemiére du monde, il vit”. Uo. p. 420.

Genfbe került, onnét 1889-ben a magyar Maszák Hugó birtokába jutott példány. Goldziher Ignác és Kaufmann Dávid ennek alapján adtak szakvéleményt a verzó szövegéről Maszák Hugónak. Goldziher lényegében megismételte A. Battandiernél idézett hebraisták véleményét: „Messiás király békével érkezett . . . emberből lett élő.” Kaufmann felhívta a figyelmet a „campo di fiori” típusnak a XVIII. századi szerzőknél megjelenő párdarabjaira és a kérdéses olvasatot egy fontos aprósággal egészítette ki: „משיח מלך בא בשלום ואך מאדם, „עשוי די” (Messiás király eljött békében *ámde* (Kiem. D. R.) emberből lett — származott élő).² Más kérdés az, hogy dogmatikai szempontból az így kapott szöveg is meglehetősen bizonytalan. De ennél is feltűnőbb, az ötödik sort kitévő két betű rajza egyáltalán nem felel meg a sokak által javasolt „די” (élő) szócskának. Krausz Sámuel — más megokolásból — nem is tartotta azokat a szöveg értelmezhető részének, csupán datálásnak. Feltételezése szerint a „campo di fiori” érme a „די” évben, azaz az 1255. esztendőben készült volna. A zsidó hagyomány szerinti dátumjelölésből arra következtetett, hogy a medált zsidók készítették. De ugyanakkor a rektó „N” betűjét ő is „און” (Ūr) vagy „אוננו” (Urunk) értelemben fogta fel. Végeredményben nem tudott mit kezdeni saját megállapításával, de a további kutatás számára hasznosítható néhány megjegyzése.³ Érdeemes megjegyezni, hogy M. Ferarès a rektón olvasható feliratot vélte dátumjelölésnek. Szerinte az „N”, „יש” = 317, azaz az európai időszámítás szerint 1557. G. F. Hill a medallikus Jézus ábrázolásokat tárgyaló munkájában összefoglalta a korábbi eredményeket, számos új variációt vonultatva fel. Végeredményben azonban nyitvahagyta a medálokkal kapcsolatos kérdések zömét.⁴ Újabbán az antitrinitárius eszmetörténeti szakirodalomban bukkant fel a „campo di fiori” éremtípus. Lech Szczucki és Janusz Tazbir a XVI. századi lengyel antitrinitárius irodalmat bemutató, 1959-ben kiadott antológiájuk képmellékletei között — és a korábbi tudományos előzmények mellőzésével — közölték a jedrzeni Przytkowski Múzeumban található példány fotóját. Judah M. Rosenthal 1966-ban ugyancsak minden tudományos bizonyíték nélkül XVI. századi „ariánus” emlékeknek mondta és a verzó héber szövegére újabb és a korábinál sokkal bizonytalanabb olvasatot javasolt. Értékes megfigyelése viszont a rektó „N” betűjének az „דס” (ember) szóra való kiegészítése. Legutóbb az *Alexander Scheiber Jubiles Volume*ban érintőlegesen foglalkoztunk a „campo di fiori” éremtípus eszmetörténeti értékelésével. Rámutatva ott, hogy az a XVI. század második felében működő különféle antitrinitárius ideológiai mozgalmak közös christológiai minimumát, a kizárólagos ember Jézus-Messiás tanítást sugározza.⁵

² MASZÁK közleménye: *A Jézus-érméről*. Vasárnapi Újság, 1901. 48. no. 14. pp. 218—219. — Goldziher valószínűleg levélben, Kaufmann élszóban tájékoztatta Maszákot, aki ismerte az oxfordi példányt és számos további adatot is közöl, de sajnos bibliográfiai hivatkozás nélkül.

³ KRAUSZ Sámuel és GOHL Ödön tanulmányaira HUSZÁR Lajos hívta fel a figyelmet, amiért ezúton is köszönetet mondok. L. KRAUSZ Sámuel: *Krisztus-érmék*. Archeológiai Értesítő XXI., 1901. pp. 97—101. és GOHL Ödön uo. pp. 101—104., 235—236. — M. FERARÉS: *Les Médailles du Christ a legendes hebraïques de la Bibliotheque Nationale*. Revue Numismatique. 1916. p. 247.

⁴ G. F. HILL: *The Medallist Portraits of Christ. The False Shekels. The Thirthy Pieces of Silver*. Oxford, 1920. pp. 43—57.

⁵ *Literatura ariánska w Polsce XVI. wieku*. Antologia wyd. L. SZCZUCZKI J.—TAZBIR. Warszawa, 1959. p. 178. — Judah M. ROSENTHAL: *Marczin Czechowic and Jacob of Belzyce. Arian-Jewish encounters in 16th century Poland*. In: American Academy for Jewish

A felsorakoztatott előzmények ismeretében és az újabban felfedezett, illetve újra átvizsgált források felhasználásával a „campo di fiori” típus mellett további XVI. századi héber betűs Jézus-érmék, illetve azok egykori létét bizonyító korabeli és XVII. századi irodalmi anyag került elő. E medálok szövegkapcsolatai és ábrázolásaik összefüggései sajátos és eddig ismeretlen XVI. századi eszmetörténeti jelenségre, a héber betűs Jézus-érmék polémiájára irányítják a figyelmet. A katolicizmus és a protestantizmus, majd ennek az utóbbinak radikális krisztológiát hirdető szárnya, az antitrinitarizmus a szellemi élet minden területén megvívta ideológiai csatáikat. Ebben a küzdelemben fontos szerepet kapott az Ószövetség eredeti nyelve, szövegállományának aprólékos elemzése, az akkoriban felfedezett vagy újra megismert filológiai és történeti anyag.⁶ A legnagyobb érdeklődést természetesen az Ó- és Újszövetséghez kapcsolódó nyelvészeti, értelmezési lehetőségek keltették. A XV–XVI. század fordulóján és azt követően más keleti nyelvek és írásfajták is Jézus korának közvetlen üzenetét jelentették a humanista teológusok, történészek, nyelvészek számára. Rómában és a pápai udvar körül napihírek szintjén forogtak közkezen az új felismerések.⁷ A XVI. századi héber betűs Jézus-érmék polémiájának kiindulópontja is ezzel a jelenséggel kapcsolódik össze. Kutatásaink szerint az első XVI. századi, az Ószövetség nyelvén megszólaló Salvator-érme és a későbbiek ősforrása, az ókort utánzó reneszánsz eruditio nyomán szamaritánus betűformákkal jelent meg. Erről tudósít Theseus Ambrosius Alboniensis 1539-ben kiadott könyvében. Az egykori főpap a szamaritánus nyelvvel és írással kapcsolatos fejtegetései között elbeszéli, hogy az „in anno praeterito” Ferrarából Pádovába utaztában egy kegyes éltű matróna „... in aere conflatam Seravatoris nostri imaginem cum literis Samaritanis (Kiem. D. R.) ostendit mihi ... in cuius altera numismatis parte literae conflatae seu percussae videbantur, quarum sensus talis erat: „Messias rex venit in pace Deus homo factus est, vel incarnatus est.”⁸ Ambrosius állításának hitelességéhez nem férhet kétség. Az összehasonlító sémi filológia egyik előfutáraként számon tartott itáliai nyelvész már 1539-et megelőzően még 1512-ben római tartózkodása idején megismerkedett a szamaritánus betűformákkal. Később 1537–1538-ban többek között ezekről is konzultált Guillaume Postellal, aki viszont szamaritánus betűkkel kiadott ókori judeai pénzeket publikált 1538-ban.⁹ Ambro-

Research. Proceedings XXXIV. New York. 1966., p. 96. — Robert DÁN: *Isaac Troky and the Radical Antitrinitarians*, in: Orient and Occident Alexander Scheiber Memory Volume, Ed. R. Dán. Budapest—Leiden. 1986. (Sajtó alatt.)

⁶ A héber nyelv és a rabbinikus források átértékelt szerepére a XVI. századi eszmetörténetben I. R. DÁN: *The Age of Reformation versus „Linguae sanctae hebraicae”* — A Survey, in: *Annales Universitatis Scient. Budapestiensis de L. Eötvös. Nom. Sectio Linguistica*. VIII. 1977. pp. 131–144.

⁷ Az orientalisztika itáliai kezdeteihez L. Levi della VIDA: *Ricerche sulla formazione del più antico fondo dei mss. or della Bibl. Vaticana*. Roma, 1939. (Studi et Testi 92.)

⁸ *Introductio in Chaldaicam linguam, Syriacam, atque Armenicam et decem alias linguas etc.* Papiae 1539. pp. 21–22. — Ambrosius művéről I. Eberhard NESTLE: *Aus einem sprachwissenschaftlichen Werk von 1539*. Zeitschrift für Deutscher Morgl. Gesellschaft. XVIII., 1904. pp. 601–615.

⁹ Levi della VIDA i. m. 37–38., 160. — A szamaritánus betűket AMBROSIUS használja i. m. 22.: Beth igit Sammaritarium hoo modo ... Thau. ...” etc. — Postel levele a szamaritánus betűk említésével Francois SECRET: *Theseus Ambrosius et Postellus „Amboleteus Doctor medicinae”*, *Bibl. d’Humanism et Renaissance*. 23., 1961. pp. 130–132. — Postel 1536-ban Jeruzsálemben tett első utazásakor jutott hozzá néhány szamaritánus betűkkel készített ókori ún. „sekel”-hoz. Ezeket közölte a szamaritánus írás bemutatása mellett

síus szűkszavú híradásának másik fontos eleme az érmén látható szöveg betű szerinti latin fordítása. Az Ambrosius-féle fémdomborítású szamaritánus betűket és Jézus-ábrázolást mutató medál kibocsátási idejének meghatározásához Caspar Waser 1605-ben megjelent numizmatikai szakmunkája nyújt segítséget. Waser megállapítása szerint az Ambrosius-féle érem és hasonlók II. Gyula, esetleg X. Leó pápák idején, tehát a XVI. század első két évtizedében készültek.¹⁰ E. Nestle 1904-ben már utalt a „campo di fiori” éremtípus és az Ambrosius-féle közlésben megismert medál kapcsolatára, de a szövegeket hiányosan és hibásan értelmezte.¹¹ Nézeteinek felülbírálását követően állapíthatjuk meg, hogy az Ambrosius-féle és a „campo di fiori” típusok két külön éremfajta, de egymástól nem függetlenek. Kapcsolatukat nem a rajtuk olvasható szövegek egésze, csupán a mindkét érmén megtalálható „Messiás rex venit in pace . . .”, illetve „מִשִׁיחַ מֶלֶךְ בֵּא בְשָׁלוֹם” bevezető formula azonossága bizonyítja. Találtunk azonban és éppen a már idézett Caspar Wasernél olyan héber betűs Jézus-medált, amelynek szövege tökéletesen és minden részletében azonos az Ambrosius-féle érmével. Feltűnő eltérésük viszont, hogy az utóbbi, a Waser-féle, quadrat héber betűalakokkal készült. Waser a rektón Jézus ábrázolást jelez „ישו” (Jesu), azaz Jézus felirattal. Az „N” betű hiányzik. A verző legendája: „מִשִׁיחַ מֶלֶךְ בֵּא בְשָׁלוֹם אֱלֹהִים אֱדָם עִשׂוֹ” = „Messiás rex venit in pace, Deus homo factus est”. Ezt az utóbbit is említi 1612-ben Johannes Alstedius, majd az újabb szakirodalomban 1862-ben M. A. Levy írta le. Egy példánya 1899-ben a hamburgi Zsidó Múzeumban megvolt.¹² L. Germain de Maily 1919-ben ennek egy érdekes változatáról értekezett. A kezében levő medál rektóján a szokásos Jézus ábrázolás a fej fölött a kereszttel. A mellkép két oldalán „N” és „י” betűk, aminek feloldása Germain de Maily szerint „Adonai Jeschou (Seigneur Jézus)”. A medál eredeti funkcióját illetően, bár több nézet is elhangzott, Johannes Alstedius véleményét fogadjuk el, miszerint ez és társai ún. tesssárák, melyekkel a vallásukat elhagyó zsidókat ajándékozták meg keresztelésük alkalmával. Az Ambrosius-féle és a Waser-nál bemutatott második érme verzőinak szövegazonosságából arra következtetünk, hogy a rektón látható, de sajnos sem Ambrosiusnál, sem Waser-nél nem közölt Jézus-ábrázolások is párhuzamosak lehettek. Ezek rekonstrukciójához Guilielmo Roville 1553-ban kiadott éremtani művének egyik illusztrációja nyújt segítséget.¹³ Roville olyan Jézus-

1538-ban. Guillaume POSTEL: *De linguarum duodecim. . . introductio*. Paris. 1538. Ciiii. Fontos megjegyzései vannak a Szíriában élő karaitákról, akik az ősi szamaritánus betűket használják. Vö. i. m. Cii L. m. KUNTZ, Marian: *Guillaume Postel. Prophet of the Restitution of All Things. His Life and Thought*. The Hague-Boston—London, 1981. p. 95.

¹⁰ Caspar WASER: *De Antiquis numis Hebraeorum, Chaldaeorum et Syrorum etc.* Tiguri, 1605. p. 62.

¹¹ E. NESTLE: i. m. pp. 615—616. „Die römische Jesusmünze mit hebräischer Umschrift.” Az általa adott Ambrosius-féle szövegközlésből elhagyta a szamaritánus betűkre vonatkozó utalást és az érme szövegét. F. Delitsch fordításában adta: „עִשׂוֹ . . . יְקָרַי אֱדָם . . . et homo (?) ex homine factus vivit”.

¹² A felirat eredetéről l. L. Germain de MAILY: *Notes sur la formule Christus Rex etc.* Revue de l'Art. Chretien 1900. pp. 418—421. — WASER i. m. — Johannes ALSTEDT: *Philosophia digne restituta*. Liber IV. praecognitarum philosophicarum. Herborn. 1612. L. m. Johannes LEUSDEN: *Philologus Hebraeo-Mixtus etc.* 3. ed. Leiden., 1966. pp. 206—207. — M. A. LEVY: *Geschichte der jüdischen Münzen*. Leipzig, 1862. p. 162. — *Mitteilungen der Gesellschaft für jüdischen-Volkskunde*. 1899. I. heft. pp. 66—61. — L. Germain de MAILY: *Sur la Médaille du Christ a inscriptions hébraïques*. Revue Numismatique. 1919. pp. 89—94.

¹³ Guilielmo ROVILLE: *Prontuario delle medaglie, etc.* p. II. Lyon. 1553. p. 9. Közli GOHL Ödön. Numizmatikai Közölny III., 904. pp. 97—98. — G. H. HILL i. m. p. 46.

érmét közöl, amin az Ambrosius-féle eredetileg szamaritánus betűkkel készült, majd annak a Wasernél látott héber quadrát megfelelője után, itt a peremen körbe futva ugyanaz a textus latinul jelentkezik. Az érme közepén az ezzel járó Jézus mellkép foglal helyet. A jobbra forduló profilt két oldalról a „ישוע” (Jésua), azaz Jézus felirat fogja közre, felette az istenséget jelképező sugárnyalábok (l. 4. ábra). Mivel szövegeik azonosak, valószínűnek tartjuk, hogy az

4. ábra

Ambrosius, illetve Waser-féle érméken is hasonló mellkép volt látható. A további elemzések szempontjából fontos fogódzó a rektók Jézus ábrázolása mell lett szereplő héber névalak helyesírása. Az Ambrosius-féle érme rektójáró, csak annyit tudunk, hogy Jézus képmást mutatott. Waser már azt is elmondja, hogy quadrát héber betűs változat azonos oldalán a „ישוע” (Jesu) névalak is szerepelt. A Roville-féle érmén pedig „ישוע” (Jesúa)-t olvasunk, és itt még enél is feltűnőbb a betűk alatt megjelenő teljes vokalizáció. Jézus nevének kétféle helyesírása és további indokok alapján valószínűnek tartjuk, hogy a Waser-féle „ישוע” változatot tartalmazó quadrát héber betűs érme idősebb mint a Roville-féle. Erre elsősorban az enged következtetni, hogy a katolikus Egyházban gyanúsnak számított a „ישוע” (Jesu) helyesírás. Mert az egyes középkori héber nyelvű és Jézus életét zsidó szempontból tárgyaló polemikus munkák különféle pejoratív megjegyzéseket fűztek ahhoz. A XVI. század közepén már a protestáns hebraisták is a „ישוע” (Jesúa) formát használták.¹⁴ Másrészt ez utóbbin a vokalizáció, a kibocsátók vagy a használók limitált héber nyelvtudására utal. A század közepére, a tridentí zsinat idején a katolikus Egyház újra védelmébe vette a Vulgatát és ezzel párhuzamosan kikezdte a humanisták és

¹⁴ Jézus nevének héber változataihoz a középkori zsidó irodalomban I Pinchas E. LAPIDE: *Hebräisch in den Kirche*. Neukirchen, 1976. pp. 42. 48., 51. stb. Összegezve az egyház álláspontját az abreviatúrának vélt „ישוע” (Jésu) betűcsoport használata ellen élesen, vitakozik J. Bartoloccius 1693-ban egy középkori héber Jézus életrajzra hivatkozva. J. BARTOLOCCIVS: *Bibliotheca Magna Rabbinica*. IV. Romae, 1693. p. 161. Protestáns szövegekben S. MÜNSTER: *Evangelium secundum Matthaum in linguae Hebraica etc.* Basileae 1537. hatására „ישוע” (Jesúa) alak vált hivatalossá. Érdekes, hogy az 1555. évi Jean du Tillet és Jean Marcier által kiadott héber–latin Máté evangéliumban ismét „ישוע” szerepelt. E kiadás körül már a XVII. században parázs vita folyt és más indokok alapján is feltételezték, hogy szerkesztője zsidó volt. L. LAPIDE i. m. pp. 76–77.

reformátorok tevékenysége nyomán újra felfedezett héber Őszövetség tekintélyét. A teológia megtisztítása céljából a protestantizmus biblicizmusából következő hebraizálást is igyekezett korlátok közé szorítani.¹⁵ Végül a Roville-féle medál utólagosságára utalhat az a körülmény is, hogy az egyház várakozásaival ellentétben nem került sor a zsidók tömeges áttérésére. Így a Waser-féle tessarát követte, most már inkább Salvator-kegyérem jelleggel és keresztények számára kibocsátva a Roville-féle latin változat.

A fentiekben körvonalazott Ambrosius—Waser—Roville éremcsaládfa polemikus ellenpárjainak bemutatása előtt foglalkoznunk kell az előbbiekkal forrás-oldalági kapcsolatban álló további héber betűs Jézus érmekkel. Johann Christoph Wagenseil a Misna „Sota” traktátusához írt latin kommentárjában egy, a korábbiak szövegállományától különböző, de ábrájában azokhoz hasonló héber betűs Jézus medált mutatott be. Ez már Caspar Waser munkájában is szerepelt. Képét, leírását azért Wagenseil nyomán adjuk, mert a Waser-nél közölt ábra rendkívül kezdetleges. A Ch. N. Schurtz rézmetszetéről készült Wagenseil-féle nyomaton köralakú medál foglal helyet, rektóján jobbra néző Jézus-mellkép látható vállra omló fürtökkel, gondosan redőzött tógában. A háttér két élesen elkülönülő felében Jézus háta mögött sötétség, előtte világosság. A verzón négy soros héber felirat: „ישוע/נצרי/משיח/יהוה/ואדם/יחד” Jézus Nazarenus Messiás Isten és ember együtt. A medál kibocsátásának idejéről nincs közelebbi forrás mint Caspar Waser 1605-ben megjelent, többször idézett alapvető munkája. A Wagenseil-féle érem tehát biztosan 1605 előtt, és valószínűleg a XVI. század közepe táján készült. Ideológiai irányát illetően sem az itt szereplő „ישוע” (Jésuá) névalak, sem a medálon olvasható az előbbieknél karakterisztikusabban egyértelmű trinitás koncepció nem nyújt támpontot. M. Schwab és M. Ferarés, majd G. F. Hill a British Museumból esetleg ugyanezt a típust közölték. Ez utóbbiak csak annyiban térnek el a Wagenseilnél látottaktól, hogy a rektón a Jézus-mellkép balra fordul. Amennyire ez megállapítható a British Museum példányának rektóján látható Jézus mellkép tökéletesen meg egyezik a „campo di fiori” típus ábrázolásával (l. 5a—5b ábra). Wagenseil rövid információjára szerint Bécsben Ferdinand a Lohndorfnál a pfalzi Palatinatus legátusánál látta. Az sem mond sokat, hogy Julius Bartoloccius majd hogy két évtizeddel Wagenseilt követően kiadott enciklopédikus művébe nem vette fel. Pedig ott az általa dogmatikailag meg kifogásolt „campo di fiori” típusnak — igaz romlott vagy rontott — változata is helyet kapott. Mindezeknél fontosabbnak látszik viszont, hogy a tudós jezsuitánál megjelenik az itt tárgyalt medál társa.¹⁶ A Bartoloccius-féle érem rektóján stilizált máltai keresztet mutat, a középpontban minden korábbi medálon látottól eltérő kis Jézus-mellképpel (6. ábra). A verzón a felirata csupán egyetlen szóban különbözik a Wagenseil-féle típustól, de szövegelhelyezésük teljesen azonos: „ישוע/נצרי/משיח/יהוה/ואדם/יחד” = Jézus Nazarenus Messiás Isten és ember egy.¹⁷ A Bartoloccius-féle medál katolikusságát a máltai kereszt bizonyítja. A rektók különbözősége és a szövegekben olvasható „יחד” (simul), illetve „אחד” (unus) változtatások pedig e két érme kibocsátói közötti különbségeket feltételezik. Ha ez

¹⁵ A korabeli álláspontot összegezi Wilhelmus LINDANUS: *De optimo scripturas interpretandi genere*. I—III. Coloniae, 1558.

¹⁶ J. Ch. WAGENSEIL: *Sota. Hoc est liber mischnicus de uxore adulterii suspecta etc.* Altdorfi Noricorum, 1674. pp. 579. — M. SCHWAB: *Medailles et Amulettes a legendes hébraïques*. Revue Numismatique. 1892. pp. 253. no. 31.

¹⁷ BARTOLOCCIUS *i. m.* pp. 160.

5. ábra

centerem. Eius exemplar est -

Tertium Hebraeo- Christianum Nu-

6. ábra

így van, akkor a Wagenseil által bemutatott protestáns érmére válaszként jelenhetett meg annak Bartolocius-féle katolikus ellenpárja. Ez a polemikus él magyarázhatná az utóbbin a héber szöveg jelenlétét is. Az Egyháznak propagandisztikus célokból vetélytársának eszközeivel kellett demonstrálnia saját igazát. Sajnos, a máltai kereszties katolikus medál kibocsátásának időhatáraitól még közvetett adatok sem állnak rendelkezésre. Csupán a Wagenseil-féle típusal kimutatott kapcsolat alapján feltételezzük XVI. századi eredetét.

Ezek után térhetünk vissza a XVI. század legmarkánsabb polemikus medáljához a „campo di fiori” típushoz, amely a felsorolt érmék mindegyikével éles ideológiai harcban állt. Elsősorban a British Muzeum ismertetett példányával mutatható ki közvetlen és egyértelmű kontraverzális kapcsolata. A rektók tökéletes azonosságával éles ellentétben állnak a verzókon olvasható feliratok, melyekre később visszatérünk. De az Ambrosius—Waser—Roville típusokkal is vitakozott a „campo di fiori” típus. Ezt bizonyítja az érme mindkét oldala. Szemügyre véve az összefüggéseket értékesíthetjük Gohl Ödön megfigyelését,

7. ábra

hogy a Roville-féle típus rektójának ábráján a fej alakja, az arkifejezés, a haj elrendezése, a ruha ráncolata lényegében megegyezik a Boyer d'Agen által „felfedezett” típusával. A különbség csupán annyi, hogy a „campo di fiori” medálról hiányoznak az istenséget jelző sugárnyalábok.¹⁸ Hozzátehetjük, ez utóbbin nyoma sincs a kereszt kontúrjainak, ami a trinitárius szellemű medálok másik fontos motívuma. A „campo di fiori” típuson a Jézus ábrázolás mellett olvasható a héber „א” betű — mint látni fogjuk — nem utalhat másra mint a verző legendájában szereplő „אדם” = ember szóra. De még ennél is karakterisztikusabb, hogy az Ambrosius—Waser—Roville típusok verzőjén látható: „משיח מלך בא בשלום”, illetve: „Messias rex venit pace”, a Messiás király eljövetelet és az általa hozott lelki békét kinyilatkoztató közös bevezetés után a „campo di fiori” típus további szövege az adott mondat frappáns megváltoztatásával az előzők ideológiai mondanivalójának pontosan az ellenkezőjét hirdeti. A vitázó szövegrészlet átvezető kulcsszava a „ואך” = ámde, decsak, habár stb. kötőszó. A legendában a következő szó a harmadik sor végén, illetve a negyedik sor elején látható, elválasztott „מאדם” = embertől, kifejezés. A textusban természetesen sem itt, sem a már feljebb olvasott „בש/לום” szó esetében nincs jelezve a szóelválasztás. Az adódó analógiát felhasználva jogosultak vagyunk a negyedik sor utolsó szavának vélt „עשי” betűcsoportot összekapcsolni az ötödik sor korábban „חי” (élő)-nek olvasott és a továbbiakban javított két betűjével. Vizsgálatainkat a „campo di fiori” típus egyik, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött eredeti példányának felhasználásával végeztük. Az ötödik sor utolsó betűjének megfelelő jel több szóban is előfordul. A rektón a „ישו” jobbról balra számított utolsó betűje. A verző harmadik sorának két helyén is szerepel. A „בשלום” penultimájaként és a „ואך” szó kezdőbetűjeként. Mindez egyértelművé teszi, hogy itt „ו” betűt kell olvasni és nem „י” betűt, ahogyan mások állították. De ezen túl további összehasonlítási lehetőség is rendelkezésre áll. A „י” betű megtalálható a „משיח” (Messiás) szóban, a rektó „ישו” névalakjában is, ahol a „ו” betűt is láttuk. A már említett „עשי” betűcsoportban pedig a „י” és a „ו” jelek egymás mellett állnak (l. 7. ábra). Ezekkel összevetve az ötödik sor kér-

¹⁸ GOHL, Num. Ért. i. m. pp. 97—98.

8. ábra

déses betűjét (l. 8. ábra) egyértelmű, hogy az nem „י”, hanem „ו” betű. Ezt bizonyítva már nem sok kétség marad az ötödik sor másik betűjét illetően sem. Ez hasonlít ugyan a „משיח” szó korábban gyanúba vett utolsó betűjéhez, de ha „ח” lenne a „ו”-val összeolvasva nem ad önálló értelmes szót, sem szóvégződést. Ha viszont a jel függőlegesen futó lábai és talpai, valamint a betűtest szélességét figyelembe véve elkülönítjük a „ח”-tól (l. 9–10. ábra) csak „ת” betűt kaphatunk. Ezt összeolvasva egyrészt az előtte álló „עשוי” betűcsoporttal, másrészt az utána következő „ו”-val: „עשוי־ו” = származtatott ő, teremtett ő, lett ő stb.) értelmű, és a szövegbe nemcsak grammatikailag, de ideológiailag is jól illeszkedő, az „עשה” igéből (csinálni, teremteni, létrehozni stb.) egyes szám harmadik személyraggal ellátott participium passivumot kapunk. A „campo di fiori” típus verzőja ezek szerint tehát a következő: „משיח מלך בא, בשלום ואך מאדם עשוי־ו” = Messiás király békével jött, ámde embertől származtatott ő. Olvasatunkat megerősíti a rektón látható „א” betű, ami ezek után bizonyítottan nem lehet más mint az „אדם” ember szó rövidítése. Lényegében tehát a „campo di fiori” típus a rektón az Ambrosius—Waser-érmeken rekonstruált, a Roville- és Wagenseil-típusokon látható, jobbra néző Jézus mellképnek az ellenkező irányba fordításával, az istenséget jelző sugárnyalábok elhagyásával különböztette meg magát azoktól. A verzón pedig az Ambrosius—Waser—Roville-típus szövegéből meghagyva az antitrinitárius szempontból is elfogadható krisztológiai minimumot, csattanós fordulattal a megeáfolandó katolikus érem szóállományának minimális átalakításával fejezte ki antitrinitárius mondanivalóját. A Germain de Maigy által bemutatott medállal folytatott polémia, ha lehet még karakterisztikusabb. Itt a verző szövegén túl az antitrinitárius kibocsátó a rektó rövidítéseit is az ellenkező értelemre vitte át. Valószínűnek látszik, hogy ez utóbbi éppen a „campo di fiori” típus eretneksége ellen lépett fel. Követte az antitrinitárius medál rektóját, mintegy jelezve, hogy ugyan arról a dolgról beszél mint ellenfele. De a verzón most már minden kétséget kizáróan és egyértelműen közli: „ישוע נצרי יהוה ואדם יהוה”, azaz Jesua(!) Nazarenus Isten és ember egy személyben. Ha ez utóbbi feltételezésünk igaz, akkor a British Muzeum ismertetett példánya az antitrinitárius érme megjelenését követően került forgalomba. Hasonló időrendet feltételezünk a G. F. Hill által az egykor Thomas Henderson birtokában levő példány esetében is. Itt a rektón

9. ábra

10. ábra

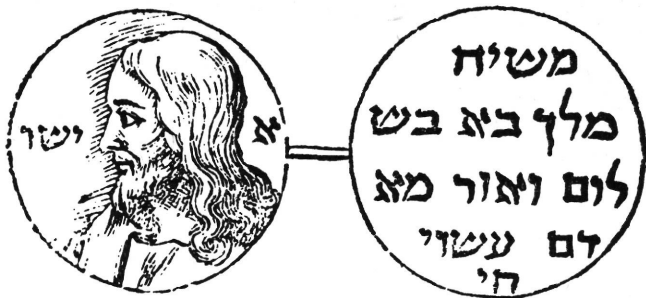
a szokásos Jézus ábrázolás bal oldalán az „אִישׁ” férfi, illetve ez alatt egy „ל” betű olvasható. Hill helyes megállapítása szerint a „אִישׁ” szó „א” betűje olvasható az „ל” előtt is, azaz „אֵל” isten. Ami másként nem értelmezhető mint az ábrán látható Jézus kép magyarázata: ez a Jézus ember és isten. Ezt egészíti ki a verző grammatikailag hibás legendája: „מִשִּׁיחַ מֶלֶךְ בָּא בְּשָׁלוֹם מֵאֵדָם אֱלֹהֵי רָם, עֲשָׂה הוּא” = Messiás király békével jött és az embert a magasságos istenem elővé tette. Hogy ki ez az ember—isten, erre a rektó egyenes választ ad. Mindkét utóbb ismertetett medál az antitrinitárius „campo di fiori” típusal vitatkozik, mégpedig ugyanolyan eszközökkel, ahogyan azt a tette, a megelőző trinitárius medálok szövegének kiforgatásával. Erre pedig leghamarabb a XVI. század utolsó évtizedeiben kerülhetett sor. Mert a korábbi trinitárius érmékkel vitatkozó „campo di fiori” típus kizárólagos ember—Jézus koncepciója kibocsátásának idejére is következtetni enged. Az ante quem meghatározásához Casper

Wasernak az érmét ismerő és leíró 1605-ben megjelent műve szolgál időhatárként. A post quem nyilvánvalóan az antitrinitárius eszmeifejlődésnek az érmén reprezentált szakaszának megjelenésétől számítható. A Jézus-Messiás kizárólagosan emberi lényegét hirdető egyes csoportok már az 1570-es évek táján tevékenykedtek az észak-itáliai városokban, a Dávid Ferenc vezette erdélyi antitrinitárius egyházban és Európa különféle területein másutt is. A legelterjedtebb áramlata Faustus Socinus nevéhez fűződik. Az itáliai teoretikus Nyugat-Európából Erdély érintésével 1579-ben érkezett Lengyelországba, ahol gazdaságilag és ideológiailag jól szervezett gyülekezet vezetőjeként működött 1604-ben bekövetkezett haláláig. Az érme kibocsátásának feltételezett ideje tehát Socinus működése alatt valószínű. Közvetlen forrás hiányában a kibocsátás helyéről aligha tájékozhatunk a jelenlegi lelőhelyek. Egyetlen kivétel a lengyelországi jedrzwowi Przypkowski Múzeum lehetne. A gyűjteményt alapító Przypkowski-család már igen korán a szociniánus ideológia elkötelezett híve és propagátora lett. A család kiemelkedő egyénisége Samuel Przypkowski Faustus Socinus biográfusa volt.¹⁹ A kibocsátó hely meghatározásában a XVII–XVIII. századi irodalmi források sem tekinthetők hitelesnek. Többségük nem az eredeti „campo di fiori” típus példányait, csupán annak későbbi másolatait ismerték. Sajátos művelődéstörténeti tény, hogy a XVI. századi héber betűs Jézus-érmék közül a későbbi korokban éppen az ideológiailag legproblematisabb változat érte el a legnagyobb sikereket. Ebben jelentős szerepet játszott az eredeti nehéz ortográfiája, ami már Casper Wasert is megzavarta. A svájci numizmatikusnak 1605-ben nem voltak kétségei a medál ideológiai álláspontját illetően, és ebből következően a hagyományos keresztény trinitáskonceptióban oldotta fel a számára zavarosnak látszó szöveget. Ezt tükrözi olvasata is: „וְאִתְּךָ מֵאֵרֶם עֵשׂוֹ הִי”, vagyis „... et lux de homine facta est vita”. Feltehetően ez az olvasat volt a bázisa a másolatok egyik csoportjának. J. Bartoloccius kezében ilyen változat lehetett, mert amikor a rektó „ישׁוּ” (Jésu) névalakját megkifogásolva és ezért neofitának, esetleg zsidónak, vagy egyszerűen „infidelis”-nek minősíti az alkotót, a verzó textusát a Wasertől kapott olvasat szerint adja meg, mégpedig ábra kíséretében. Ez csak abban az esetben volt lehetséges, ha ezzel a szövegvariációval ellátott példányok is forgalomba kerültek²⁰ (l. 11. ábra). J. Ch. Wagenseil másik másolatfaját látott, mert határozottan kijelenti: „... nullum est in nostra nummo . . .”, ez sem a Bartoloccius-féle, sem pedig a „campo di fiori” típus eredeti példányáról nem mondható el. Az általa közölt illusztráció — ismét Ch. N. Schurtz rézmetszete — valóban olyan szöveget mutat, amiben az összes „י” helyén „ה” áll Wagenseil ezt a hibát a „sculptor Christianus” héber ismereteinek hiányosságával magyarázta (l. 12. ábra). Tudomása volt Waser olvasatáról, de ennek ellenére, és érthetően, mert más variációt látott mint az, a kérdéses szövegrészt így adta meg: „וְאִתְּךָ מֵאֵרֶם עֵשׂוֹ הִי”, azaz „homo ex homine factus est vivus seu verus”.²¹ A harmadik másolatvariációt a Magyar Nemzeti Múzeum héber betűs

¹⁹ F. Socinusra és a szocianizmusra vonatkozó hatalmas irodalomból csak a legfrissebbeket idézzük: *Socinianism and its Role in the Culture of XVIIth to XVIIIth Centuries*. Ed. by L. SZCZUCKI—Z. OGOŃSKI—J. TAZBIR. Warszawa—Lodz, 1983. — L. CHMAJ: *Samuel Przypkowski na tle przedwojennych XVII. wieku*. Krakow, 1927.

²⁰ BARTOLOCCIOUS i. m. pp. 160—161. — Az egyházi állásfoglalások mindig a konkrét eseteket vizsgálták meg. Így történt 1621-ben is. L. A. G. ANGUISCIOLO: *Della Hebraica Medaglia, detta Maghen David et Abraham etc.* Romae. 1621.

²¹ WAGENSEIL i. m. pp. 579.

11. ábra

12. ábra

13. ábra

Salvator érmei között találtuk meg (l. 13. ábra). A 38 mm átmérőjű bronz medál rektója egyezik az eredetivel, és a fentiekben bemutatott másolatokéval. A verzón a következő betűcsoportok láthatók a kérdéses mondatrész helyén: „ומאלא/דם נעשוי/חי”, ami még őriz valamit az eredeti szövegből, de szemmel láthatóan romlott anyag. Itt kell megemlíteni, hogy néhány további XVII–XVIII. századi latin szövegű barokk medálon is felbukkannak a

„campo di fiori” típus héber textusának töredékei.²² Ez utóbbik között a leg-érdekesebbnek a G. F. Hill által a Murdoch Collection-ből közölt kisméretű arany medál látszik. Az előbb említettnek rektóján a szokásos balra néző Jézus profil jobbján az „N” betűvel, balján „W” felirattal találkozzunk. De a Jézus fej fölött ott a kereszt jelzése. A verzón a szokásos felirat.

Természetes dolog, hogy az említett másolatok megjelenésével az eredetileg polemikus érme funkciója is megváltozott. A szelid arcú ember Jézus mellkép és a misztikusnak tűnő héber betűs felirat miatt betegségelhárító, illetve vészűző hatást tulajdonítottak annak. A XVII. század közepén már a medál számos példánya forgott közkezen, fonálra függesztve, általában gyermekek nyakában lehetett látni. Hasonló információkat olvasott Maszák Hugó 1901-ben, a „nagy tekintélyű” Köhlernél, de sajnos a pontos bibliográfiai adatokat mellőzte. A pádovai egyetem egykori tanára Zanolini 1747-ben úgy tudta, hogy a népszerű érmét a zsidók készítették Jézus gyalázatára.²³ Állításából csak anynyi értékelhető, hogy Itáliában a XVIII. században még ismerték a „campo di fiori” típust vagy másolatait.

Az érem további lelőhelyeire és a XVII–XVIII–XIX. századi irodalmi említéseire való tekintettel tartunk attól, hogy az egykori egymással disputáló XVI. századi héber betűs Jézus-medálok körének csak töredékét sikerült feltárnunk. Az újabb tudományos kutatás feladata lesz a többség felfedezése, a kibocsátó helyek, személyek, szövegeredet és ideológiai bázis és a terjesztés céljának meghatározása. Mert a reneszánsz és a reformáció itt megismert szűkszavú, de igen beszédes emlékei számos további meglepetéseket is tartogathatnak számunkra.

DÁN, RÓBERT

Disputatio nummorum

Des médailles de Jésus avec des caractères hébraïques du XVIe siècle

Les médailles de métal avec des caractères hébraïques représentant Jésus préoccupent la recherche scientifique depuis le tournant du siècle. Les médailles trouvées par Boyer d'Agen en 1897, appartenant au type „campo di fiori”, ont eu un grand retentissement jusqu'à la littérature d'histoire d'idées antitrinitaire des dernières années. Outre ce type, on a trouvé d'autres médailles aussi avec des caractères hébraïques, les rapports de texte et de figuration desquelles attirent l'attention à un phénomène d'histoire d'idées, à la polémique des médailles de Jésus avec des caractères hébraïques, entre le catholicisme, le protestantisme et l'antitrinitarisme. L'étude passe en revue les médailles Jésus jusqu'ici connues qui se disputent entre elles, et analyse les disputes engagées. Mais, selon la constatation de l'auteur, la majeure partie des médailles de Jésus doivent encore être découvertes par la recherche scientifique ultérieure.

²² Jegyzéküket I. GOHL, Arch. Közl. i. m. p. 102. — A Magyar Nemzeti Múzeum héber betűs Jézus-érmei: Éremtár 26. szekrény, 71. fiók. — Az idézett Gohl-katalógusban nem szerepelhetett az 1944-ben bekerült 37 mm átmérőjű, beütött Medici-címerrel ellátott példány. (Naplószáma: 35/-58/944.) — G. F. HILL i. m. pp. 51.

²³ WAGENSEIL i. m. p. 579. — P. JOBERT 1655-ben úgy tudta, hogy a medálokat Németalföldön készítették és kibocsátójuk hitehagyott zsidó volt. L. P. JOBERT: *Einführung zur Mediallen oder Münzwissenschaft*. Nürnberg, 1738. pp. 211. — MASZÁK feltehető forrása: J. D. KÖHLER: *Münz-Belustigung*. VI. 1734. pp. 353. G. F. HILL adata, i. m. p. 57. — A. ZANOLINI: *Lexikon chaldaico-rabbinicum* etc. Padua, 1747. pp. 201.

Hírlapmúzeumok, újsággyűjtemények

„Már a könyvtárban is mint kellemetlen idegen jelenik meg a hírlap, ormótlan, egész asztallapot elfoglaló köteteivel, amelyek a végtelenségig szaporodnak, s a poleok utolsó folyóméterét is kérlelhetetlen gyorsasággal veszik birtokukba. Állandó viaskodás a kötetbe fűzött hírlap könyvtári élete a könyvtárnak még a tekercesek és kódexek nyugalmasabb korából hozott hagyományaival. Ott, ahol a könyveket nem választják szét szigorúan a hírlapoktól, az utóbbiak, mint garázda kakukkfiókák előbb-utóbb kiszorítják fészükéből a vékonyka könyveseméteket. Ritka könyvtár gyűjt rendszeresen hírlapokat, a folyóiratok között is válogat, ha lehet. Ott, ahol a nemzeti könyvtár az egész ország hírlapjait is gyűjti, lehetőleg szabadulni igyekszik ettől a rakoncátlan társaságtól és legalább központi épületét iparkodik megvédeni előlük.”

(Dezsényi Béla, Magyar Könyvszemle 1942. 129.)

A hírlapmúzeum gondolatát elsőként a fenti sorok írója vetette fel Magyarországon. Igaz, csak szóban és távoli tervezetként a hatvanas évek elején, elképzelése azonban nem talált megértésre.

Újabbán Ruffy Péter írt cikket a „sajtómúzeumról”, mondván, hogy abban az országban, ahol már létezik színháztörténeti-, patika-, tűzoltó-, kocsi-múzeum is, miért ne lehetne megteremteni a sajtó történetét bemutató gyűjteményt?¹

A szakmai közvélemény jórészt már felismerte a hírlapirodalom forrásértékét és el nem hanyagolható szerepét a társadalmi tudat tükrözésében, alakításában. E felismerést testes bibliográfiák, örvendetesen gyarapodó történeti tanulmányok s a készülő sajtótörténeti szintézis is szemléletesen bizonyítja.

Az elgondolt múzeum azonban nemcsak elvontan kíván emléket állítani nemzeti tudatunk e szeletének; megfogható, közvetlenül szemlélhető tárgyakban kísérelné meg felidézni az egykor volt lapok működését, hétköznapjait. Össze kívánva gyűjteni — hogy ismét Ruffyt idézzük — a „kéziratokat, fényképeket, volt redukciókról készült festményeket, régi újságírók aermásait, híres nyomdászokról szóló emlékezéseket, elfeledett hírlapírók egy-egy cikkét, híres szerkesztők életét bemutató dokumentumokat”, hogy azok együtteséből tegyen láthatóvá egy-egy történelmi folyamatot.²

¹ RUFFY Péter: *Sajtómúzeum*. Magyar Nemzet 1982. dec. 31., 7.

² RUFFY cikkére VEZÉR Erzsébet, majd RITTER Aladár reagált, mindketten a sajtó-történet komplex, muzeális megvalósítását sürgetve. L. VEZÉR Erzsébet: *Sajtómúzeum*. — Magyar Nemzet 1983. jan. 14., 7., és RITTER Aladár: *A sajtómúzeum nem megvalósíthatatlan álom*. — Magyar Nemzet 1983. jan. 18., 8.

A közelmúltban alkalmunk volt néhány hasonló, már évtizedekkel korábban létrehozott külföldi gyűjteményt megismerni; a hazai tervek, elképzelések kialakítása céljából talán nem érdektelen bemutatni, hogyan valósították meg máshol a hírlapmúzeum gondolatát, és hogy miként funkcionálhat egy ilyen intézmény.

Belgiumban a hírlapmúzeum, egészen pontosan: egy nemzetközi hírlapmúzeum felállításának a gondolata kétségtelenül a Nemzetközi Bibliográfiai Intézet alapítóinak, Paul Otlet-nek és Henri La Fontaine-nek a nevéhez kapcsolódik. A két ügyvéd elképzelése, mondhatni „vesszőparipája” a világ társadalomtudományi vonatkozású közleményeinek, kiadványainak egyetemes dokumentációjáról — közismert. 1894-ben alapított intézményükről (Office International de Bibliographie), amelyet egy évvel később a belga állam hivatalossá tett, s amely a világ valamennyi nagy könyvtárának az összefogását igényelte s rendszerezési elvként döntő módon járult hozzá a tizedes osztályozási rend általánossá tételéhez, annak idején szaklapunk is szinte az eseményekkel egyidejűleg referált.³

Ismertek Otlet és La Fontaine kezdeményezésének „kudarcai” is. A kezdetben félmilliónyi, majd később több millióra gyarapodó cédulaanyag közzétételével nem tudtak megbirkózni, ám ugyanakkor akarataukon kívül meggyorsították az egyes nemzeti bibliográfiák és gyűjtemények leírásainak közzétételét. Tevékenységük szellemi hozadéka mellett a század elején létrejött Belgiumban két olyan intézmény is, amely muzeális formában igyekezett láthatóvá tenni az írásbeliség nemzetközi emlékét. 1906-ban megnyílt Bruxellesben a könyvmúzeum (Musée du Livre), egy évre rá pedig a nemzetközi sajtómúzeum (Musée International de la Presse). Mindkettő Otlet és La Fontaine nemzetközi törekvéseit egybefogó ügynevezett „Mundaneum” égisze alatt folytatta későbbi tevékenységét.⁴

A brüsszeli nemzetközi hírlapmúzeum előzményei között azonban nemcsak a szellemiekről illik szólni. El kell mondanunk, hogy a múlt század utolsó évtizedeiben élénk gyűjtőtevékenység bontakozott ki a kis ország több városában. A sajtóritkaságok kedvelői különböző köröket alkottak, amelyek még saját értesítőket, körleveleket is kiadtak, hogy a gyűjtést és a cserét elősegítsék. E, nagyrészt francia nyelvű sajtótermékeket gyűjtő egyesületek munkája végül közvetlenül is hozzájárult ahhoz, hogy az 1907-ben alapított bruxellesi nemzet-

³ A Nemzetközi Bibliográfiai Intézet céljairól ESZTEGÁR László számolt be a *Magyar Könyvszemle* 1896. évfolyamában: *Az egyetemes repertórium*. 341–350. — Ugyanitt található az intézet által kiadott Bulletin rövid ismertetése is: Institut International de Bibliographie. Bulletin. — 1896. 392–394. Érdemes feljegyezni, hogy a nemzetközi bibliográfia gondolatát népszerűsítő Henri La Fontaine bejárta az európai fővárosokat; így látogatást tett Budapesten, a Magyar Nemzeti Könyvtárban is. Könyvtárügyünk vezetői megértéssel fogadták a világbibliográfia gondolatát, s a második brüsszeli konferenciára kiküldték ESZTEGÁR Lászlót. Beszámolót l. *A brüsszeli második nemzetközi bibliográfiai konferencia*. 1897. aug. 2–4. — *Magyar Könyvszemle* 1897. 266–275., továbbá uő.: *A brüsszeli határozatok*. — Uo. 1897. 334–336.

⁴ Mundaneum, más néven Palais Mondial; nemzetközi szervezet Bruxelles-ben, 1920-ban alapította az Union des Associations Internationales, hogy segítse a Centre Universel d'Information et de Documentation munkáját. A következő intézmények alkotják: 1. Office Central de l'Union des Associations Internationales, 2. Institut International de Bibliographie, 3. Musée International de la Presse, 4. Bibliotheque Internationale, 5. Université Internationale.

közi sajtómúzeum impozáns gyűjteménye közel százötvenezer egységben — elsősorban szórványszámokban, s nem egy esetben az első évfolyamok első számaival — sorakoztassa fel a sajtó nemzetközi történetét.

Mindezek tudatában felcsigázott érdeklődéssel kerestük fel Bruxellesben a legfrissebb útikönyvek által is „jegyzett” Léopold parkot, amely a Közös Piac hipermodern székházának a közelében fekszik. A parkot szegélyező Maelbeek utca 3. számú épületében azonban enyhe kénsavszag fogadott, s közölték, a nemzetközi sajtómúzeum már évek óta az Avenue Rogier 67. alatt található. A természettudományi egyetem hatalmas kémiai laboratóriuma kiszorította a központból a neves gyűjteményt.

Nem kárpótolt kellemesebb benyomással a félig-meddig már a külvárosok határán levő új „otthon” sem. A közel nyolc évtizedes múltra visszatekintő gyűjtemény egy lakóház földszintjén van egymásra halmozva, meglehetősen elhanyagolt és gondozatlan állapotban. A veranda kiképzésű előtérben mindössze huszonhárom vitrinből álló kiállítást tekinthet meg a látogató, s a kutatók is legfeljebb az egykori kézikönyvtár töredékeihez férhetnek hozzá. A nagyhírű gyűjtemény pedig különböző nagyságú papírdobozokban és félig-meddig rendezetlenül álmodik a múlt „dicsőségéről”.

A múltat Paul Otlet és Henri La Fontaine mellszobrai idézik — és a kiállítás, amely — legnagyobb meglepetésünkre — nem a nemzetközi és nem a belga sajtó történetét, hanem csupán a sajtóval kapcsolatos belga és franciaországi periodikumok szemláját kínálja. Végül is ez sem érdektelen, de semmiképpen sem kárpótolhat az egykor méltán híres sajtótörténeti szemle elmaradásáért.

Az első vitrinek a hírlap és folyóiratgyűjtők legkorábbi értesítőit sorakoztatják fel. A legrégebbi közülük az *L'Éphéméridophil*, amely 1891-ben indult s két éven át jelent meg. Nemcsak a belga, hanem a külföldi sajtó érdekességeit is figyelemmel kísérte, cikkekben számolva be, többek között a norvég és a mexikói sajtóról.⁵ Az ugyanabban az évben indult *L'Écho Brabançon* (1891) nevét azért érdemes megjegyeznünk, mert szerzői között már jelen van a Belgiumban kibontakozó nemzetközi sajtókutatás teljes vezérkara: André Warzée, az első belga sajtótörténet szerzője, Albert de Fonvent, az 1907-ben alapított nemzetközi sajtómúzeum első konzervátora és Henri La Fontaine, a Mundaneum későbbi alapítója. A harmadik kis közlönyre már címe miatt is: *L'Échange* (1891) fel kell figyelni, amely egyértelműen jelzi, hogy lapjait a gyűjtők közötti csere szolgálatába kívánta állítani. E csere, illetve gyűjtőmunka tartalma szemléltetően kitetszik a negyedikként kiállított *Petit Comptoir de la Presse* (1891) egy példányából, amely azt is feltünteti, hogy e kis lapocska egyben a *L'Annonce Timbrologique* melléklapja. Ami viszont arról árulkodik, hogy a lap előfizetői egykor egyforma gyűjtőszennvedéllyel fordultak mind a régi hírlapok, mind pedig a terjesztésük előfeltételét adó bélyegek iránt.

A belga hírlapgyűjtők nagyszámú közlönye közül a következő címűeket kell kiemelni: az 1892—1893-ban megjelent *L'Abraham Verhoeven* az első belga „újság” szerkesztő nevét használta címül. E lap több szempontból is kulcsfontosságú. Egyrészt, mert közreadói között egykor még együttesen szerepel a korabeli belga újságkiadást reprezentáló sajtóunió (Union de la Presse Périodique Belge) és a múlt felé forduló újságyűjtők központi egyesülete

⁵ A kiállítás részletes leírása: Françoise MICHAX: *Publications périodiques relatives à la presse et au journalisme. Catalogue de l'exposition organisée par „Les Amis du Palais Mondial — Mundaneum”*. Bruxelles 1984. 71 p.

(Cercle des Collectionneurs de Journaux). A *L'Abraham Verhoeven* egyébként e két testület közös vállalkozásként készítette elő, illetve népszerűsítette: az 1893-ban megrendezett első sajtótörténeti világi kiállítást, amelynek a bruxellesi szépművészeti múzeum adott helyet.

Ez és a négy évvel később megismertelt hasonló szemle némi nemzeti elfogultsággal kiáltotta ki Abraham Verhoeven-t (1575—1652) az első európai „újságkészítőnek”, hivatkozva az általa 1605-ben elindított *Nieuwe Tijdingen*-re. A legújabb kutatások azonban ezt a hírlevelet, amely egyébként a d'Eeckeren-i csatáról tudósít s Verhoeven egyéb, változó időközökben megjelenő hírleveleit sem tekintik a mai értelemben vett sajtótermékeknek; ugyanis hiányzik belőlük a sajtó fogalmának egyik leglényegesebb eleme, a megjelenés szabályozott időszakossága.

A másik hírlapgyűjtő lap, a *La Presse Universelle*, már minden korábbi kezdeménynél szilárdabb háttérrel rendelkezett, és hét évfolyamot ért meg (1897—1903). Úttörő érdeme, hogy elsőként veti fel 1897-ben a tíz évvel később megvalósuló nemzetközi sajtómúzeum gondolatát. A lapon belül egyébként egyre erősödő mértékben figyelhető meg az „újságügy” differenciálódása. Az idő előrehaladtával bizonyos mértékig háttérbe szorulnak a gyűjtők szempontjai, és egyre erősödő formában kapnak helyet az „élő”, a megjelenő sajtó gondjai, problémái. E folyamat természetes következményeként a belga sajtóunió 1901-ben új „bulletint” indít, amely különböző címeken egészen a hatvanas évekig élt, és 1947-től már két nyelven: belgául és hollandul közölte cikkeit.⁶

A kiállítás következő vitrinjei ezt a századforduló táján meginduló s a sajtó jelene, az újságírás, az irodalom és újságírás kapcsolata felé forduló folyamatot illusztrálják. A gyűjtők helyett a sajtóról szóló kiadványok sorában a vezető szerepet átveszik az újságírók. A belga sajtóunió bulletinje mellé 1903-ban egy másik bulletin csatlakozik: az újságírók egyesületéé, amely ugyancsak számos címváltozáttal egészen a hetvenes évekig van a kiállításon dokumentálva.⁷

A sajtóügy kérdéseinek további differenciálódását jelzi e lapnak az az 1935. szeptember—októberi száma, amely a belga újságírók 1935. augusztus 18—19-én tartott kongresszusához, illetve az azon kibontakozó vitához kapcsolódik. A tanácskozással ugyanis már erőteljesen elválasztani igyekezett a napi használatra szánt újságírást a folyóirat-szerkesztéstől. Úgy mond, az újságírás túlságosan az aktualitáshoz tapad, s ennek következtében a világról alkotott képe túlzottan elaprózódott és manipulált. Ezzel szemben a folyóiratok közege — megtartva az élettel való kontaktust — szélesebb rálátást tud biztosítani a korra, a történelemre.

E kérdéskör tulajdonképpen már a sajtóról szóló elméleti általánosítások területére vezet, amelynek első hírnöke az 1908-ban megjelent *La Presse* című

⁶ A lap *Bulletin de l'Union de la Presse Périodique Belge* címmel indult 1901 januárjában, havonkénti megjelenéssel. 1905. november—decemberi számával címét *Union de la Presse Périodique Belge*-re változtatja. Majd 1939 áprilisában ismét visszatér eredeti címéhez.

⁷ A lap 1903 szeptemberében indult *Bulletin de l'Association des Journaux Périodiques Belges* címmel. Ezt követő címváltozatai a szövetség nemzetköziségét húzzák alá: 1908 februárjától *Bulletin de l'Association des Journalistes Belges et Étrangers*, 1910 augusztusától *Bulletin de l'Association des Journalistes Périodiques Belges et Étrangers*. 1935 szeptemberétől címe tartalmának általánosabb jellegét jelzi: *Revue de la Presse Périodique*. 1946 januárjától ismét a szervezeti jelleg dominál: *Association des Journalistes Périodiques Belges et Étrangers*. Végző címváltozata (1951 decembertől): *Revue de la Presse Périodique*.

szemle volt. (Mindössze egy száma jelent meg.) Konceptiója azonban csupán 1954-től vált valósággá. Ekkor indult ugyanis — ugyanezzel a címmel — az az évnegyedes szemle, amely napjainkban is él, s már nem is versenytárs nélkül. A kiállításán látható *Revue des Relations Publiques* (1960), *Euromédia* (1962), *Unimédia* (1980) puszta címeikkel is jelzik az újságírás s általában az információelmélet iránt feltámadt erős érdeklődést.

Nem tekinthetjük célunknak a kiállítás teljességre törő ismertetését. Ellenkező esetben hosszan sorolhatnánk a belga újságírás újabb kori szaklapjait, amelyek egy része — a Belgiumban összpontosuló egyéb nemzetközi szervezetekhez hasonlóan — többségében nemzetközi jellegű. S ugyanezt tehetnék a kiállítás utolsó harmadában látható francia szaklapokkal is, amelyek fejlődése — a gyűjtő közlönyöktől az elméleti szemlékig — hasonló a belga szak-sajtóéhoz.⁸

A mindennapi sajtó élő, lüktető valósága azonban, sajnos, elvész a sajtóról szóló kiadványok, az úgynevezett *secunder irodalom* e tengerében. Egyetlen üde színfolt az egyre növekvő szakirodalom e tömegében a nagy világlapokat propagáló levelezőlapok egy-egy gyűjteménye. 1902-ben a vezető belga napilapok — *Le Peuple*, *Le XXe Siècle*, *Le Petit Bleq*, *L'Étoile Belge* stb. — ugyanis levelezőlapokat készítettek, hogy ily módon is népszerűsítsék önmagukat. E levelezőlapok közlik az adott újság fejlécét, első oldalát, illetve az első oldal közepén a szerkesztők arcképeit.

Hasonló módon népszerűsítették magukat, ugyanabban az évben, a párizsi napilapok is — a *Le Figaro*, *Le Petit Parisien*, *Le Libre Parole*, *Le Petit Journal* stb. —, jelezve a belga és a francia sajtó közötti szoros kapcsolatokat, amelyek nemcsak a hírek átvételében, hanem a mindennapi propaganda e módszereiben is kifejezésre jutottak.

*

Az aacheni nemzetközi sajtómúzeum (*Internationales Zeitungsmuseum*) szintén magánkezdeményezés nyomán alakult. Alapítója, Oskar von Forckenbeck (1822—1898) — botcsinálta ügyvéd, aki a jogi studiumokat csak atyja unszolására végezte, s hivatalát is csak immel-ámmal látta el. Élete meghatározó élménye volt az a pillanat (1854), amikor a hollandiai Groningenben kezébe akadt egy régi újság. Ettől kezdve minden szabadidejét e hányatott sorsú és a közvélemény által alábecsült nyomtatványtípus gyűjtésére és tanulmányozására fordítja. Egy szerencsés házasság megteremti e gyűjtőszennvedély anyagi alapjait is, s gyűjteménye rövidesen tízezrekre gyarapodik.

⁸ E francia szaksajtó egyetlen új színfoltjára szeretnénk e helyütt felhívni a figyelmet: a *L'Argus de la Presse* elnevezésű vállalkozásra, amely tudomásunk szerint az első szervezett sajtófigyelő-szolgálat.

A kiállítás bemutatja az intézmény *Répertoire alphabétique de l'Argus de la Presse* címmel megjelent kiadványának első számát (1908. január—február), amely négy szakba rendezetten összegezi a világ vezető hírlapirodalmának eseménynaptárát; s amely a maga módján a bruxellesi Nemzetközi Bibliográfiai Intézet egyfajta szellemi előményeként is felfogható. A *L'Argus de la Presse* ténykedése egyébként nem volt ismeretlen a magyar szakirodalomban. Feltehetően ennek tulajdonítható, hogy Kossuth Lajos halála alkalmából a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára megbízta az intézményt azzal, hogy gyűjtse össze a Kossuth Lajosról megjelent külföldi nekrológokat. A megbízásnak a vállalat példamutató pontossággal tett eleget: kétszázket lap háromszáztizenhét cikkét adva át a megbízónak. L. *Magyar Könyvszemle* 1894. 207—208.

Nem teljes évfolyamokat, hanem csak szórványszámokat keres, lehetőleg a lapok első számait; majd az azokhoz csatlakozó jubileumi számokat, amelyek összefoglalják a lap történetét. Kezdetben csak a német nyelvű nyomtatványok érdeklik, függetlenül attól, hogy hol jelentek meg. A germanikumok után kutatva azonban figyelme rövidesen a világ egész sajtójára kiterjed. Hatvanhárom éves korában megrendezi ritkaságainak első nyilvános kiállítását, majd ezt követően 1886-ban gyűjteményét Aachen városára hagyja, amely azt Forckenbeck halála után továbbgondozza. A második világháború igen érzékeny veszteségekkel sújtja e múzeumot; gondozóit azonban ez a körülmény további gyarapításra serkenti. Ennek eredményeképpen Forckenbeck kezdeményezése rövidesen az ország egyik legtekintélyesebb hírlapgyűjteményévé vált. Állománya napjainkban hozzávetőlegesen százhuszonötezer egységből áll. Különlegesen érdekes és a teljességet megközelítő „fondjai” vannak a 17–18. századi német sajtó anyagából, az 1848–1849-es szabadságharcok és az első szocialista lapokból, valamint a világ zsidó sajtójából, végül az első és második világháború és hadifogság kéziratok lapjaiból.

E hallatlanul gazdag gyűjtemény a város központjában, a főtértől néhány száz méternyire fekvő Pontstrasse 13. szám alatt levő palotában van elhelyezve.⁹

A lapok tárolása példamutató. A raktárban 175 cm magas és 170 cm széles faszekrények állnak, amelyekben két-két sor fiók helyezkedik el egymás mellett. E 80 cm széles, tepszi-szerű fiókok mindössze 10 cm magasak. Így kényelmesen lehet bennük a lapokat fektetve elhelyezni (50-50 darabot kb. fiókonként), hogy azok ne gyűrődjenek.

A gyűjteményt jól szerkesztett katalógusrendszer tárja fel. A beérkezett újságokat a feldolgozás kontinensenként csoportosítja. Majd az európai címeket országokként rendezi. Valamennyi országnál a továbbiak során az anyag két részre bomlik: német nyelvűre és idegen nyelvűre. (Ez utóbbi meghatározás magába foglal minden más nyelvet a németen kívül.) Ezekbe a nagy egységekbe osztott valamennyi szerzeményről három példányos címleírás készül: az elsón a címet, a másodikon a megjelenés helyét, a harmadikon pedig a megjelenés évét emelik ki.

Ha valaki hazánk sajtójáról óhajt e gyűjtemény alapján képet alkotni, akkor kiemeli a Magyarország című katalóguskötetet. A kötetek egyik csoportjában a német nyelvű, a másik csoportjában az „idegen nyelvű” lapokat találja. Külön kötetben a címeket betűrendben, más kötetben a megjelenés helye szerint, és ismét másban a megjelenés kronológiája szerint rendezetten.

Csupán érdekességként hadd jegyezzük meg, hogy az aacheni gyűjteményben a legkülönbözőbb magyar nyelvű lapok és folyóiratok is megtalálhatók. Pl. *Mindenes Gyűjtemény* (1790), *Bécsi Magyar Mercurius* (1796), *Hétlapok* (1838), *Világ* (1841), *Életrajzok* (1846), *Pesti Napló* (1851), *Aranykor* (1860), *Nővilág* (1860), *Magyar Könyvészet* (1869), *Albina* (1870), *Eger* (1871), *Bács-Bodrogh* (1872), *Külső-Szolnok* (1873), *Sopron* (1873), *Vác* (1873) stb. stb. S hogy az újkor se maradjon ki: *Délmagyarország* (1944. november 19.), *Népszava* (1965). A sor még hosszan folytatható lenne, de ennyi is érzékeltetheti e gyűjtemény gazdagságát. S ekkor még mindig nem szólunk Ausztria, Anglia,

⁹ A múzeum történetének rövid összefoglalását l. az intézmény jelenlegi igazgatójának írásában: Herbert LEPPER: *Internationales Zeitungsmuseum der Stadt Aachen*. Stuttgart 1981. 4 p.

Oroszország, Románia s a többi európai állam, továbbá Közép- és Dél-Amerika, USA és Kanada, Afrika, Ázsia és Ausztrália szinte megszámlálhatatlannak tűnő címeiről. Mindez természetesen nem teljes — sem a címeiben, sem az egyes évfolyamok tekintetében —, de a maga módján mégis sajátos keresztmetszetet ad a világsajtó egészéről.

E keresztmetszet érdekes kísérlete az a kiállítás, amely a palota három termében látható, s amely a német nyelvű sajtó történetét tekinti át. A történet 1609-ben kezdődik. Ebből az évből két német újságról is tudunk. Az egyik Strasbourgan, a másik Wolfenbüttelben jelent meg. A kiállítás az utóbbit mutatja be, amely *Avisa (Relation oder Zeitung)* címmel jelent meg. Hasonlító elődjére, a hírlevélre. Újsággá a hetenkénti rendszeres megjelenés avatja. Közéleben ott látjuk a Leipzigben megjelent *Einkommende Zeitungen* egy példányát 1650-ből, amely a sajtótudomány jelenlegi állása szerint egyben a legelső ismert napilap. Az 1669-ből keltezett *Kölnischer Ordinari Post-Zeitung* címe a sajtó e kezdeti szakaszának terjesztési módjára, ti. a postajáratokra is utal elnevezésében. Mint ahogy az 1730-ból származó *Der Königl. Pohln. Churf. Sächsischen Residenz-Stadt Dresden Wöchentlicher Anzeiger oder Nachricht* címében viszont a heti egyszeri megjelenését jelzi.

Megtalálható a kiállított lapok között a magyar történelemben többször is emlegetett *Wienerisches Diarium*, igaz, nem a legelső, hanem a harmadik évfolyam (1705) egy példánya. A Breslauban megjelent *Schlesische Privilegierte Staats-Kriegs- und Friedens Zeitung* (1742) címében arra utal, hogy a sajtót az állam már ekkor is közvetlenül kívánta irányítani. S ezt mutatja 1785-ből a *Frankfurter Kayserl. Reiche-Ober-Post-Amts Zeitung* is.

A következő tárlókban számos jelből érzékeltethető, hogy a sajtó már a 18. században megkezdte szakosodását. Az *Amsterdamsche Courant* (1785) például az első kereskedelmi lapként van nyilvántartva. A *Deutsche Chronik* (1775—1776); már nemcsak hírekből áll, félig-meddig folyóiratnak tekinthető; s fejlettebb változata 1814-ből, a Joseph Görres által szerkesztett *Rheinischer Merkur* már publicisztikát is közölt — Napóleon ellen. A *The Penny Magazine* (1833) ismét újabb műfajt jelöl. Az olcsó és képekkel díszített ismeretterjesztő lapét, amelynek német változata a *Das Pfennig Magazin* is ott van a kiállításon, s óhatatlanul a magyar *Fillértár* párhuzamát juttatja eszünkbe. A párizsi *La Presse* 1836-ból ismét a fejlődés egy új lépcsőfokát jelzi: az első utcai árusítással terjesztett lapét, amelynek létezése félig-meddig már függetlenedett a postajáratok adta szakaszosságtól. A negyvenes évekből származó, nagyformátumú *Königlich Privilegierte Berlinische Zeitung*, majd az 1848—1849-es forradalmak fórumai: az alkotmányos *Constitutionelle Zeitung* és a Marx által szerkesztett baloldali *Neue Rheinische Zeitung* (Köln) már a modern napilapok előképeinek tekinthetők.

A múlt század közepén azonban tematikailag is tovább differenciálódik a német sajtó képe. Itt látható az első vicclap 1842-ből, a *Kladderadatsch* (egészen 1942-ig jelent meg). Közéleben találjuk az egyik első, úgynevezett családi lapot, a *Die Gartenlaube*-t 1853-ból, amely — mint laptípus — vegyes, szórakoztató olvasmányaival hamarosan Magyarországon is elterjedt.

A századvég sajtótermékei viszont már a rotációs gépek általánossá válását, illetve hatását tükrözik. Az Aachenben megjelent *Billigste Zeitung für Arm und Reich* (1885) már „mindenkihez” kívánt szólni — s a lehető legnagyobb példányszámban. A berlini *Germania* (1888) viszont a tömegtermelés adta centralizációs törekvéseket példázza. A vele majdnem egyidős *Berliner Illust-*

rierte Zeitung (1891) — a maga kétfélmillió példányával — már a kép és foto által színössé és érdekesé tett sajtótermék eluralkodását jelzi. Miként a *Simpli- cissmus* (1896) az egykori vicclapok korszerűsödését. A *Berliner Morgenspost*-tal pedig már megjelenik a minden eddigieknél mozgékonyabb, a napszakokhoz igazodó napilap friss hírnöke.

A múlt század végétől azonban a kiállítás „hangot vált”. Miután bemutatta a sajtó egyfajta belső, műfaji fejlődését, a századfordulótól kezdve a lapok által hordozott információkat helyezi előtérbe. A kiállított újságok a sajtó történelmi forrásértékét hangsúlyozzák, felidézve az utóbbi évszázad nemzeti és világ-

1. ábra

történelmi eseményeit. Így például a *Bonner Zeitung* (1870) a porosz—francia háború híreit hozza, a Londonban megjelent *Freiheit* (1881) a szocialista emigrációról ad képet. A *L'Aurore* egyik 1898-beli száma Zola *J'accuse* című cikkét közli. A *Hamburger Fremdenblatt* 1917-ből már az első világháború eseményeiről számol be, a *Die Rote Fahne* egy évvel később pedig a német munkásmozgalom kettéválásáról. A *Leipziger Neueste Nachrichten* 1919. jún. 29-i, gyászkeretes száma a versailles-i békeszerződés szövegét közli. A *Westfälische Volks-Zeitung* 1923. febr. 24-i száma pedig a francia megszállásról tudósít. A szociáldemokrata *Vorwärts* (1925. febr. 28) Friedrich Ebert köztársasági elnökké való választását jelenti be.

Az 1931 februárjában megjelent *Der Arbeiterlose* a gazdasági világválság következményeivel foglalkozik, a fasiszta *Der Angriff*, 1933 januárjából viszont e válságból „kivezető” jobboldali utat ajánlja. A *Rheinische—Westfälische Zeitung* 1933. január 3-i száma már a náci hatalomátvételt jelenti be. Néhány lap tiltakozni próbál a kurzus ellen. A válasz azonban meglehetősen brutális: a *Grüne Post* esetében háromhavi kényszerszünetelés, vagy ami még ennél is „keményebb” — a betiltás. L. a *Königsberger Hartungische Zeitung* 1933. dec. 31-i és a *Vossische Zeitung* 1934. márc. 31-i „búcsú”-számait. S itt sorakoznak a náci újságok is: az *Illustrierte Beobachter*, a *Völkischer Beobachter*

(Hitler 1934. július 14-i beszédét hozza az ún. Röhm-puccs után), a *Berliner Illustrierter Zeitung* — az 1936-os olimpia eseményeivel, a *Wiener Neueste Nachrichten* — az 1938. márc. 12-i Anschluss bejelentésével, a *Lübbener Zeitung* 1939. márc. 16-i száma, Csehszlovákia megszállásának híreivel és a *Berliner Lokal-Anzeiger* (1939. március) a spanyol polgárháború képeivel.

Ezután már a második világháború eseményei következnek: a *Deutsche Rundschau* 1939. szeptember 8-i száma Lengyelország lerohanását jelenti be, a *Berliner Lokal-Anzeiger* 1943. február 2-ával a sztálingrádi csatáról tudósít. Az 1945. április 25-én megjelent *Der Panzerbär*-t már a körülzárt Berlinben adták ki. Lesen und weitergeben! felirata beszédesen jelzi, mennyire leszűkült már „olvasóközönsége”. Bár ugyanakkor még megjelenik Göbbels híres propagandalapja, a *Das Reich*, amely még mindig a győzelmet harsonnázza.

A lapok következő csoportja a háború utánról keltezett. A legelső közülük az 1945. január 25-én kinyomott *Aachener Nachrichten*, amely cenzúrázottan ugyan, de már önállóan jelent meg. Az újságok egy másik csoportja, mint például a *Frankfurter Presse* vagy a *Bayerische Landeszeitung* amerikai segítséggel készült. Legjelentősebb közülük a *Die Neue Zeitung*, amelyet az Amerikába emigrált antifasiszta írók szerkesztettek. S itt találjuk a német sajtó ma is élő vezető orgánumainak első számait: a berlini *Der Tagesspiegel*-t (1945. okt. 6.), a müncheni *Süddeutsche Zeitung*-ot (1945. okt. 6.), a hamburgi *Die Welt*-et (1948. jún. 19.); végül az *Aachener Volkszeitung* 1949. május 25-i számát, amely a Német Szövetségi Köztársaság megszületését jelenti be.

A sort folytathatnánk egészen napjainkig: a hírfajok szabályosan sorjazzák a világtörténelem „legfrissebb” eseményeit: a kubai krízisről (1962), Kenedy haláláról (1963), a berlini fal építéséről (1961), Sztálin és Churchill haláláról (1953, 1965), a koreai háborúról (1950) — mindez azonban már „élő történelem”.

Pihentetőül és „kikapcsolódásul” az utolsó tárlók kuriozitásaira érdemes figyelni: a „legnagyobb” újságra, amelyet *The Constellation* címmel 1859-ben, a függetlenségi nyilatkozat évfordulójára adtak ki New Yorkban — s mérete 90 × 120 cm — és a „legkisebbre”, az 1809. febr. 28-án megjelent *Diario di Roma* címűre, amely minikönyveink méreteivel vetekszik. Nem érdektelen az amsterdami *Krakatau* sem 1883-ból, amely húsz nyelven jelent meg az azonos nyelvű vulkán kitörésének híradásával.

Nem maradhat ki az ördög és az angyal sem: két, 1828-ban kiadott szórakoztató lap használta fel őket címében: *Der Reisende Teufel*, *Der pilgrende Angel*; és a mosoly a vicclapok elnevezésében: *Miau* (1866), *Berliner Don Quixote* (1833). A hátborzongató dolgokat a spiritiszta *L'Autre Monde* (1880) képviseli. És a szenzáció: a Holdra helyezett *Today* című lap, melynek egy példányát a Nasa küldte el a múzeumnak. További kuriózumok: — legalábbis egy közép-európai látogatónak — a különböző japán, kínai, egyiptomi, maori nyelven megjelent Új Zéland-i, kaffer nyelvű dél-afrikai vagy Grönlandról származó eszkimó lapok és társaik.

A három terem távolról sem teljes bemutatása talán érzékelteti a kiállítás áradó bőségét, de egyben: bizonyos egyhangúságát is. A sok egyforma, pontosabban egynemű dokumentum elsősorban az újságok, képeslapok kedvelőihez szól, azokhoz, akik már valamelyest jártasak a sajtó történetében. Am nekik is csak a végterméket mutatják be; nem érzékeltetik a sajtó hétköznapijainak életét. A sok papír mellett mindössze két képzőművészeti alkotás díszíti a termek falait, a gyűjtemény alapítójának és Reuternek az arcképei. Továbbá egy

színes nyomatú szerződés, amelyet Reuter kötött egy postagalamb tulajdonossal — 40 postagalamb Brüsszel és Aachen közötti tőzsdei „hírszolgálatának” a biztosítására.

Az aacheni nemzetközi sajtómúzeum közönségkapcsolatait nemcsak ez az állandó kiállítás szolgálja, amelyet — jegyezzük ide a teljesség kedvéért — jó néhány időszaki kiállítás is kiegészít.¹⁰ A gyűjtemény olvasótermében állandóan találunk kutatókat, nemegyszer távoli földrészekről, akik hazájuk sajtójára vonatkozóan itt tudnak tájékozódni. De felkeresik a múzeumot az újságírók, a színházak rendezői, egyetemi hallgatók, művészettörténészek, a tv munkatársai, akik a napi hír- és képszolgálathoz keresnek itt forrásokat. A gyűjtemény úgynevezett „történelmi” lapszámai, amelyekből néhányat a kiállításon is láthattunk, kitűnő illusztrációs anyagul kínálóknak a múlt

2. ábra

¹⁰ E kiállítások sora 1964-ben indult az 1848/49-es német forradalom a német első kiadások tükrében című szemlével. Néhány későbbi vállalkozás: Az európai sajtó kezdetei (1965), Korai újságok a világ minden tájáról (1966), Zsidó sajtó a 19. században, Történelmi újságok Hollandiában (1967) stb.

idézéséhez. Az egyes lapok jubileumi számai pedig, amelyek 50 vagy 100 évre tekintenek vissza, a sajtótörténet eseményeit elevenítik meg. Utolsóként idézzük a látogatottság számadatát: évente közel hétezeren tekintik meg a kiállítást, illetve használják olvasóként vagy másolat-megrendelőként a gyűjteményt, meglehetősen magas jogdíj pauszálékkal gyarapítva a múzeum gyűjteményezésének anyagi kereteit.

*

Aachen mellett a Német Szövetségi Köztársaság másik ismert sajtógyűjteménye Dortmundban található. Jellege azonban alapvetően más, mint az előbb leírtak. Az aacheni sajtómúzeumtól nemcsak az különbözteti meg, hogy jóval fiatalabb, s hogy nem magánalapítvány alakította ki magát. Az Institut für Zeitungsforschung létrehozását Dortmund város határozta el 1926-ban, s eredeti célkitűzésében is gyökeresen különbözik idősebb társától. E megtévesztően intézetnek nevezett gyűjteményt ugyanis nem a világsajtó sokszínűségét és sokféleségét bemutatni szándékozó igény, hanem a német sajtó nemzeti gyűjteményének a hiánya hívta életre. (A német nemzeti könyvtár ugyanis csupán a könyvek teljességének az egybegyűjtését vállalta; a német sajtó voltaképpen ma sincs sehol egybegyűjtve, kutatói a különféle területi illetékességű könyvtárakban ismerhetik meg a maga teljességében.) Dortmundban tehát Aachennel szemben szinte kizárólag német nyelvű sajtótermékeket gyűjtenek, — s nem szórványszámonként, hanem — a lehetőségek szerint — teljes évfolyamokat, illetve sorozatokat.

A német hírlapok és folyóiratok utólagos begyűjtésének e sziszifuszi feladata kezdetben természetszerűen csak részeredményeket hozott. A gyűjteményezési munka az ötvenes években kezdett meredeken felfelé ívelni; amikor is számos alapítvány és központi dotáció emelte e feladatot szinte nemzeti ügygé.

1957-ben Dortmund városa és a Rajna—Westfalia-i tartomány impozáns anyagi áldozatok árán megépítette Dortmund központjában az ún. Könyvtárak Házát (Haus der Bibliotheken), amelynek földszinti és negyedik emeleti helyiségeit az Institut für Zeitungsforschung kapta meg.¹¹

A ház átadásakor összevonták az intézet addigi részegységeit, s a gyűjteményt a legmodernebb tömörraktárban helyezték el. Az intézmény hamarosan restaurátor műhelyt és fotolabort is kapott, létszáma a korábbi három főnek az ötszörösére növekedett. A feszített tempójú gyűjteményezés eredményeképpen Dortmundban ma már 24 ezer kötet hírlap, 26 ezer folyóirat, 40 ezer kötetes szakkönyvtár van együtt, amelyet a sajtó előtörténetét képező hírlevelek, illetve 19—20. századi plakátok s egy mikrofilm-gyűjtemény is kiegészít. (Közel 25 ezer tekercs másolattal.)

Talán mondanunk sem kell, hogy a dortmundi sajtógyűjtemény — a fent jelzett imponáló számok ellenére még távol áll a teljességtől. A korábbi évtizedek során — bizonyos súlypontozással — szerzeményezett gyűjteményrészek, például az 1848—1849-es évek vagy az 1933 utáni emigrációs sajtó, sok tekintetben hasonlítanak az aacheni sajtómúzeum azonos tematikájú fondjaihoz. Ugyanakkor bizonyos sajátosságokkal is rendelkeznek. A csak Dortmundban dokumentált nemzeti socialista lapok, a 16. századi hírlevelek,

¹¹ Az intézet történetének rövid összefoglalását l. *50 Jahre Institut für Zeitungsforschung der Stadt Dortmund 1926—1976*. Dortmund 1976. 29 p., Kurt Koszyk bevezetőjével.

a politikai plakátok és a szatirikus hetilapok erőteljesen hangsúlyozzák a gyűjteményt létrehozók politikátörténeti érdeklődését.

Az eredeti gyűjteményrészek teljességének a hiányait az intézet az 1965-ben megindult mikrofilm programmal kísérelte meg áthidalni. E program végső célja a teljes német nyelvű sajtó reprodukciója. Megvalósítását — az eredeti dokumentumokhoz hasonlóan — nemzeti ügynek tartják, s a vállalkozás anyagi alapjait egy külön erre a célra alakult részvénytársaság teremti elő. Az erre épülő közel húsz éves munka eredményeképpen ma már szinte minden jelentős német sajtótermék mikrofilm-másolata az olvasók rendelkezésére áll. Állományukról nyomtatott jegyzékek tájékoztatnak. A filmek leolvasását, illetve „használhatóságát” pedig a legkorszerűbb készülékek segítik elő; olyan konstrukciók, amelyekkel a használó a mikrofilmek bármely kockájáról azonnal gyorsmásolatot készíthet.¹²

Az Institut für Zeitungsforschung gyűjteményeit jól szerkesztett katalógusok tárják fel.¹³ Minthogy az intézetben nem csupán gyűjtő, hanem kutatómunka is folyik (sajtótörténet, tömegkommunikáció elmélet) e katalógusok az eredetiben vagy mikrofilmen meglévő lapokon túlmenően — a belőlük analitikusan feltárt s a sajtóra vonatkozó ún. másodlagos irodalom bemutatását is elvégzik. Méghozzá három vetületben: egy betűrendes, egy tárgyszavas és egy szerzői rendszerezésben. E katalógusokon belül különféle címfölvételi lapok segítenek hozzá a könnyebb eligazításhoz. A jelzet nélküli sárga lapok például az újság- vagy folyóiratcikkeket; a jelzetelt sárga lapok a különlenyomatokat; a fehér lapok monográfiákat; a kék napilapok leírásait; a zöldek folyóiratok és hetilapok címfölvételeit; a pirosak régi nyomtatványokat; a szürkék bibliográfiákat s a narancsszínűek a jubileumi kiadványokat jelölik.

Az intézetben folyó sajtótörténeti kutatások részeredményeit kisebb füzetek teszik közzé, amelyek e tudományos összefoglalókon kívül időnként visszaemlékezéseknek is helyt adnak.¹⁴ A tömegkommunikációra vonatkozó történeti és elméleti közlemények figyelését viszont egy évnegyedes bibliográfiai sorozat (*Medienforschung*) hozza nyilvánosságra.¹⁵

Mielőtt az elmondottak alapján az olvasóban az a benyomás alakulna ki, hogy az Institut für Zeitungsforschung csupán egy könyvtári gyűjteményre alapozott tudományos intézmény, jegyezzük meg rögtön, hogy tevékenységében számos muzeális vonás is van. Már gyűjteményezése sem mereven egy-

¹² Az intézet mikrofilm-állományának legutóbbi összefoglalója: *Mikrofilm-Archiv der deutschsprachigen Presse*. Dortmund 1982. 195 p.

¹³ E katalógusok egy része, azok tí. amelyek az állományt írják le, kisebb, sokszorosított füzetekben is az olvasók rendelkezésére állnak. E füzetek időrendben haladva tárják fel egy-egy korszaknak a dortmundi gyűjteményben meglévő címanyagát. Az általunk megismert füzetek az alábbi korszakolással láttak napvilágot: 1648—1700, 1700—1815, 1815—1847, 1847—1850, 1850—1871, 1871—1914, 1914—1918, 1918—1933, 1933—1945, 1949—1982.

¹⁴ Ilyen füzetek pl. Rolf TAUBERT: *Autonomie und Integration. Das Arbeiterblatt Lennep. Eine Fallstudie zur Theorie und Geschichte von Arbeiterpresse und Arbeiterbewegung 1848—1850.* — 1977. Moritz GOLDSTEIN: *Berliner Jahre. Erinnerungen 1880—1933.* — 1977. Margot LINDEMANN: *Pressefrühdrucke aus der Zeit der Glaubenskämpfe (1517—1648)* — 1980. Siegfried WEISCHENBERG: *Die Elektronische Redaktion. Publizistische Folgen der Neuen Technik.* — 1978.

¹⁵ A bibliográfia a következő tíz téma köré csoportosítja adatait: 1. kommunikáció-tudomány, 2. jogi kérdések, 3. tömegkommunikáció, 4. sajtó, 5. rádió, tv, 6. film, 7. a hír tudománya, 8. public relations, 9. plakát — röplap — comics — karikatúra, 10. az újságírói munka és szervezete.

**PUBLICATIONS PERIODIQUES
RELATIVES A LA PRESSE
ET AU JOURNALISME**

CATALOGUE DE L'EXPOSITION ORGANISÉE PAR
"LES AMIS DU PALAIS MONDIAL - MUNDANEUM"

AVENUE ROSTER, 67

1070 BRUXELLES

1984

FRANÇOISE MICHAUX

nemű. Magukon a sajtótermékeken kívül képzőművészeti alkotásokat is gyűjt, s nemcsak a már említett plakátokat és röplapokat, hanem a sajtóban megjelent rajzok, karikatúrák eredetijét is. Az intézetbe került például a világhírű karikaturista és riportrajzoló, B. F. Dolbin hagyatéka, aki a húszas és harmincas években előbb a bécsi, majd a berlini, utóbb pedig a New York-i lapokban ontotta — szinte megszámlálhatatlanul — kitűnő portréit. Az elmúlt évtized során pedig néhány jeles újságíró, így Stefan Quimbach, Karl d'Esther és Bernhard Guttmann (utóbbi a *Frankfurter Zeitung* munkatársa) is az intézetre hagyományozta gazdag kéziratos hagyatékát. S a muzeális jellegre utal az intézmény nagyvonalú kiállítási tevékenysége is; amely az aacheni sajtómuzeumtól eltérően nem csupán a lapok pusztá felsorakoztatásából áll.

A különbségek mellett azonban sok azonos vonás is kimutatható a két intézmény kiállítási gyakorlatában. Ez mindenekelőtt a sajtótörténet egy-egy korszakát felelevenítő kiállításokra vonatkozik. Bár ezek jó része, azt mutatja, hogy Dortmundban „célzottabban”, bizonyos korokhoz és országokhoz kötöttebben rendezik meg a sajtótörténet e népszerű, közművelődési műfaját.

*

Brüsszelt, Aachent és Dortmundot követően a példákat még hosszán folytathatnánk. Tudunk a brémai egyetemi könyvtár neves hírlap-gyűjteményéről,¹⁶ nemzetközi híre van a stockholmi királyi könyvtár hírlaptárának;¹⁷ ismeretes, hogy Amszterdamban a holland nemzeti könyvtár mellett kisebb sajtómuzeum működik, s hogy bizonyos szerény sajtótörténeti példatára van a berni egyetem sajtó- és könyvtártani tanszékének.

Témánkra: a hírlapmuzeumok, illetve gyűjtemények ügyére vonatkozó alapkövetkeztetéseket azonban a megismert három intézmény gyakorlata alapján is levonhatjuk. Milyennek is kellene lenni tehát az „ideális” hírlapmuzeumnak? Annak a modellnek, amely ugyan sehol sem valósult meg maradéktalanul, de eszményének körülrása — tapasztalataink sajátos összegezeként — mégis ide kívánczok. Ennek az ideális sajtómuzeumnak a gyűjtőköre két, egymástól jól elkülönülő övezetből összegződik: az egyikben maguk a „művek”, a sajtótermékek, a másikban e termékek létrejöttére és történetére vonatkozó, úgynevezett másodlagos dokumentáció található.

Tovább bontva a sajtó anyagát felölelő gyűjteményrész állományát, a következő rétegek különíthetők el benne egymástól:

a) Az első a sajtótermékek történeti sorának — évfolyamokba és sorozatokba osztott — teljességét foglalja magába.

b) A második ugyanennek az állományrésznek a mikrofilm-másolataiból áll. (Csak jelzésszerűen utalunk itt e mikrofilmgyűjtemény kettős feladatára: az állagvédelemre, és a hiányokat pótló állománykiegészítő szerepére.)

¹⁶ A brémai gyűjteményről l. Erica ROHWELDER: *Die Arbeit mit Zeitungen an der Universitätsbibliothek Bremen*. Hamburg 1980. 120 p.

¹⁷ E tárbán őrzik egyébként a 17. század német sajtójának leggazdagabb gyűjteményét. A harmincéves háború alatt Gusztáv Adolf ugyanis — felismerve sajtó szerepét — maga is számos német nyelvű lapot nyomtatott Frankfurt am Mainban és Leipzigban, módszeres alaposággal összegyűjtette a vele ellenséges sajtótermékeket is. A háború befejezése után e gyűjtemény (hozzávetőlegesen ötven cím közel kétezer száma) a svéd királyi levéltárba került, ahonnan 1885-ben emelték át a svéd királyi könyvtárba. Mely utóbbi 1965-ben mutatta be fenti ritkaságait az aacheni Nemzetközi Sajtómuzeumban. Az európai sajtó kezdetei c. kiállításon.

Internationales
Zeitungsmuseum
der Stadt Aachen
7. Nov. - 5. Dez. 1966

Die Anfänge
der europäischen
Presse

Freie Ausstellung in der Kgl. Bibliothek Stockholm

Aachener Geschichtsverein

Avifa

Relation oder Zeitung.

Was sich begeben vnd
zugetragen hat / in Deutsch. vnd Belsch-
land / Spannen / Niederlande / Engelland / Franck-
reich / Ungarn / Osterreich / Schweden / Polen /
vnd in allen Provinzen / in Ost. vnd
West Indien etc.

So alle den 15. Januarij angedacht.

Druck in Jehr 1609

c) A gyűjtemény harmadik rétegében található a közszemlére kiállítható, kötetlen állapotban levő szórványszámok, amelyek a maguk eredeti formájában őrzik meg a sajtótermékek történelmi arculatát. (Fontos, hogy e szórványszámok ne véletlenszerűen kerüljenek egymás mellé; hogy lehetőleg a lapok programjait tartalmazó induló számokból, illetve a lapok történetét summázó jubileumi számokból álljanak; valamint olyanokból, amelyek híryanagukban fontos történelmi eseményekről tudósítanak.)

d) E gyűjtemény utolsó és legvékonyabb rétege a sajtó előzményeit alkotó ún. újság-leveleket tartalmazza.

A sajtótörténeti gyűjtőkör második övezete a sajtó életterének, létének filológiai, képzőművészeti és technikai dokumentációját foglalja magába, és pedig:

a) Egyes, a sajtóban megjelent írásművek kéziratai — illetve a sajtótermékek megjelenésével kapcsolatos különféle írásos dokumentumokat (iratok, levelezés stb.). Mindezt természetesen igen erős válogatásban, hiszen valamennyi sajtótörténeti jelentőségű kézirat muzeális megőrzése úgyszem valósítható meg. A gyűjtésben a jellegzetes és a jelentős események dokumentálására kívánatos törekedni.

b) A sajtóban megjelent rajzok, fotoreprodukciók, illetve a szerkesztőket és szerkesztőségeket megőrkítő festmények, rajzok, illetve fotók. (A kéziratok anyagához hasonlóan, szelektív szempontok alapján rendezetten.)

c) A sajtó üzleti propagandáját szolgáló különféle dokumentumfajták, pl. levelezőlapok, plakátok.

d) A sajtó megjelenését biztosító technikai feltételek a postajáratoktól — a rotációs-gépekig és műholdakig.

e) Sajtótörténeti visszaemlékezéseket megőrkítő interjúk, illetve magnófelvételek.

A fent körülírt eszményi gyűjteménynek alapvetően két funkciója lehetséges: tudományos és közművelődési. A tudományos program alapját a bibliográfiai leírások és katalógusok alkotják. Ezekre épülnek a történeti kutatások, illetve e történeti kutatásokból leszűrhető elméleti következtetések és összefoglalók. A közművelődési funkciók részben olvasói, részben kiadói és tömeg-tájékoztatási szolgáltatásokból, részben pedig a sajtótörténet egészét vagy egyes korszakait bemutató kiállításokból állnak.

Ez volna tehát a „modell”. Ám a kimunkálásához segítségül vett gyűjtemények nemcsak a részletek megfogalmazásához adtak indítékokat; kialakulásuk, történetük egyben azt is példázza, hogy a modellben körvonalazott minta, az ideális sajtómúzeum voltaképpen sehol sem valósult meg. S talán hozzátehetjük: nem is igen valósulhat meg. Megteremtéséhez oly sok történelmi és anyagi előfeltétel szükséges, hogy azok előteremtése, egybehozása egészen rendkívüli áldozatokat és körülményeket kívánna.

Hazai adottságainkra tekintve mégis össze kell vetnünk az „ideált” és a „valót”, mert ez az egybevetés mutathatja meg a továbblépés lehetőségeit; pontosabban azt, mit és hogyan tudnánk valóra váltani abból, amit a bevezetőben említett kezdemények felvetettek.

Hála könyvtáros társadalmunk néhány egészen kiemelkedő személyiségének — a magyar nemzeti könyvtár keretein belül az elmúlt száz év során már nagyon sok megvalósult abból, amit modellünk körülír, méghozzá a legfontosabb területen a gyűjteményezés első övezetében. Magyarországon — ellentétben a német gyakorlattal — a nemzeti könyvtár vállalta a sajtótermékek módszeres és retrospektív összegyűjtését. Felkarolta Szinnyei József kezdeményezését, aki 1880-ban felhívást tett közzé a különféle könyvtárakban fellelhető sajtótermékek egybegyűjtése érdekében.¹⁸ Sürgetésére hamarosan rendelet

¹⁸ SZINNYEI József: *Alapítsunk hírlap-könyvtárakat.* — Hon. 1880. 271. sz.

írta elő a nemzeti könyvtárban fel nem lelhető évfolyamok, sorozatok központosítását. Az így létrejött s a továbbiakban módszeresen gyarapított Hírlaptár (1884)¹⁹ megközelítő teljességgel reprezentálja a magyar sajtó két évszázadát.²⁰ S tegyük hozzá: az a nagyon csekélyszámú újságlevél, amely a magyar sajtó előzményének tekinthető, szórványosan, de szintén megtalálható a nemzeti könyvtárban.

S időben felvetődtek hazánkban az anyagában elkerülhetetlenül pusztuló hírlapok megóvásának a tervei is. Az Országos Széchényi Könyvtárban az ötvenes években megkezdődött a Hírlaptár állományvédelmi mikrofilmezése és a fennálló hiányok mikrofilmen való pótlása. (Mindennek módszeres végigvitele azonban természetesen még évtizedeket igényel.) S végül, mint már bevezetőnkben is utaltunk rá: a hatvanas évek elején — feltehetően a külföldi példák nyomán — megindult a Hírlaptárban a muzeális érdekű (a kiadványok eredeti állagát: borítólapjait, hirdetéseit, tábláit megőrző) szórványszámok gyűjtése. Egy részük a magyar sajtó történetét dokumentálta, másrészt viszont — a külföldről megkért mintaszámok — a világsajtó egészéből adott izeltöt. Dezsényi Béla távozásával azonban ez a munka, sajnos, megszakadt. A felgyűlt anyag a könyvtár tároló raktárába került.

Az ideális sajtómúzeum második gyűjteményi övezetére térve az összehasonlítás eddigi egyensúlya már rögtön az elején felbillen. Az itt megfogalmazott feladatok olyannyira túlmutatnak a hagyományos könyvtári gyakorlaton, hogy azok megvalósításának a gondolata, érthető módon, még csak fel sem vetődött a Hírlaptár története során. A sajtóra vonatkozó különféle dokumentumok módszeres és teljességre törvő szerzeményezésére, véleményünk szerint, csak egy újonnan létesülő intézmény vállalkozhatna.

Nem kétséges, ez pillanatnyilag elég távolinak látszik. Ha viszont a jelenben kívánunk bármit is tenni a sajtómúzeum megteremtésére irányuló társadalmi igény kielégítése érdekében, úgy abból kell kiindulni, ami van: nemzeti könyvtárunk állományából, gyűjteményeiből — és elhelyezésének új lehetőségeiből.

Megkockáztatjuk a gondolatot: az Országos Széchényi Könyvtár budai várbeli otthonában lehetőség nyílhatna az eddig összegyűlt szórványszámok gyűjteményeszerű rendezésére, tárolására. S ezen túlmenően el lehetne gondolni a közművelődési célokra szánt helységek közül egy olyan is, ahol a könyvtár-történet illusztrálása mellett kisebb kiállítás mutatná be a magyar sajtó történetét.

Mindez nem zárja ki, sőt feltételezi a hírlapmúzeum modelljében leírt úgynevezett szekunder gyűjtőkör kialakítását sem. Az ehhez kapcsolódó gyűjtőmunkában nem elsősorban új szerzemények gyűjtését kellene szorgalmazni. Megfelelő szempontok kialakításával fel lehetne tární a nemzeti könyvtárnak azon gyűjteményrészlegeit, amelyek sajtótörténeti érdekűek. Pl. a kisnyomtatványok közül listát lehetne készíteni a sajtópropagandát szolgáló levelezőlapokról, plakátokról; a kéziratár állományában ki lehetne keresni azokat a dokumentumokat, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a magyar sajtó történetéhez. S ki lehetne terjeszteni az adatgyűjtést más intézmények állományára is.

¹⁹ A gyűjtemény létrejöttéről, módszeres gyarapításáról és arculatának kialakulásáról I. ILLYÉS Katalin: *Adatok a hírlaptári állomány kialakulásának történetéhez.* — Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970—1971. 243—269.

²⁰ A Hírlaptár gyűjteményezésének további, a megváltozott történelmi adottságokhoz igazított programját DEZSÉNYI Béla fogalmazta meg. L. *A hírlapkönyvtár gyűjtőköre.* — Magyar Könyvszemle 1943. 136—149.

A neves szerkesztőket, szerkesztőségeket bemutató ábrázolásokat (fotók, grafikák, festmények) idővel össze lehetne gyűjteni a Történelmi Képcsarnok és más gyűjtemények katalógusaiból. S hasonló együttműködési formában hozzá lehetne jutni a sajtó történetével kapcsolatos tárgyi emlékekhez, visszaemlékezésekhez is. Egy ilyen együttműködés kiegészítené és színessé tenné a magyar sajtótörténet egyes korszakait meglevenítő kiállításokat, amelyek ily módon nemcsak a „végtermékeket”, hanem a lapok létrejöttét, társadalmi közegét is érzékeltethetnék.

E tervek megvalósításának az előfeltételei és lehetőségei adottak. Valóráváltásuk — elhatározás kérdése. A külföldi tapasztalatok birtokában a magyar sajtó bemutatásának olyan szemléljét lehetne általa kialakítani, amely — túlzás nélkül — állná a nemzetközi összehasonlítást.

LAKATOS, ÉVA

Zeitungsmuseen, Zeitungssammlungen

In Ungarn, obwohl Béla Dezsényi und nach ihm auch andere die Notwendigkeit der Gründung eines Zeitungsmuseums aufgeworfen hatten, wurde noch um die Verwirklichung nichts getan. Die Verfasserin, die in der nächsten Vergangenheit die Gelegenheit hatte, einige solche Sammlungen kennen zu lernen, fasst hier ihre Erfahrungen zusammen. Sie beschreibt das Brüsseler Internationale Zeitungsmuseum (Musée International de la Presse), das Aachener Internationale Zeitungsmuseum und das Dortmunder Institut für Zeitungsforschung. Auf Grund dieser Sammlungen fasst sie die Anforderungen eines idealen Zeitungsmuseums zusammen. Schliesslich vergleicht sie mit diesen die Lage der ungarischen Zeitungssammlungen und erneuert betont die Notwendigkeit der Gründung eines ungarischen Zeitungsmuseums.

KÖZLEMÉNYEK

Pseudo-Dionysios Areopagita latin fordításának töredéke a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Az a 6. sz. elején élt görög szerző, aki a Szent Pál apostol által megtérített athéni Dionysios (Apostolok csel. 17, 34) neve alá rejtőzködve írta újplatónikus gondolatokkal átszőtt teológiai traktátusait, nemcsak misztikus gondolkodó volt, hanem misztifikátor is: írásának hitelét növelendő leveleket is írt Dionysios nevében Szent Pál kortársaihoz, pl. János apostolhoz. Pseudo-Dionysios Areopagita (így nevezzük a hamisítót) 4 traktátusból és 11 levélből álló irodalmi hagyatéka, az ún. corpus Dionysiacum rendkívüli tekintélynek számított és óriási hatást gyakorolt nemcsak a bizánci, hanem a latin középkor teológiájára is. Gondolatainak tagadhatatlan mélysége és részben talán a szöveg fennkölt homályossága mellett ebben nem kis szerepe volt a sikeres csalásnak is: a tanításokat feltételezett ősiségük hitelesítette.

Ahhoz, hogy a mű a nyugati kereszténység világában is elterjedjen, latin fordításra volt szükség. Érdekes, hogy erre nem Rómában került sor, bár a pápai udvarban már a 7. században volt egy görög Dionysios-kézirat. 827-ben azután egy bizánci követség kereste fel a frank udvart, s más ajándékok között átnyújtott egy kéziratot is, éppen a görög corpus Dionysiacumot. Ebből gyors egymásutánban két fordítás is készült. A második, Johannes Scotus Eriugena munkája terjedt el: a középkor végéig ezt használták, s az utána készült újabb fordítások sem tudták kiszorítani.¹

A frank udvar szemében egy további történelmi misztifikáció növelte a mű becsét: az állítólagos szerzőt, az 1. századi apostol-tanítványt azonosították a párizsi Saint Denis apátság névadó alapítójával, Párizs 300 körül mártírhalált halt első püspökével, akit történetesen Dionysiusnak hívtak.

Eriugena fordítása hamarosan eljutott Rómába is, a pápai udvar könyvtárosának és „görög szakértőjének”, Anastasius Bibliothecariusnak a kezébe. 875-ben kelt és Kopasz Károly frank királyhoz intézett levelében² udvarias csodálkozásba rejti bírálatát a „barbár fordító”, ti. Eriugena teljesítményéről. Ebben a levélben tudósít arról is, hogy a néhez szöveg értelmezésének a megkönnyítése végett latinra fordította azokat a scholionokat, amelyeket Maximos Confessor és Ióánnés skythopolisi püspök írt hozzá.

Eriugena fordításának egy rövid darabja, egy majdnem ép pergamen fólión, nemrég Budapesten került elő: az Egyetemi Könyvtár egyik ősnymtatványának a kötéséből bontották ki.³ A töredék közreadója a hazai könyvkultúra múltja szempontjából is jelentős következtetéseket fűz ehhez a lelethez.

¹ Kiadva: MIGNE, *Patrologia Latina* 122. k. 1029 skk. Kézirati variánsokat is föltüntetett modern szövegkritikai kiadása még nincs.

² Kiadva MIGNE *i. m.* 1025 skk.

³ *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis* rec. L. MEZEY. Budapest 1983. A töredék jelzete U. Fr. 1. m. 9. Leírását l. a 36–37. oldalon; a fragmentum recto oldalának fényképe a IX. táblán.

Gondolatmenete a következő: Az a könyv, amelyből a töredéket kibontották, 1639-ben már kötött állapotban ajándékként került a pozsonyi jezsuita könyvtár birtokába. Ebből arra következtet, hogy a könyvet Pozsonyban is kötötték be. A pozsonyi könyvkötő nyilván egy tönkrement magyarországi kódexből vágta ki a kötéshez a pergamenlapot. Mivel a töredék írása észak-italiai jellegű és a 11. sz. közepére datálható, a fentiekből az következik, hogy Pseudo-Dionysios műveinek latin fordítását tartalmazó kódex Magyarországra került valamikor az elkészülte után, és itt volt használatban egészen addig, amíg a roncsait a pozsonyi könyvkötő föl nem használta.

Még messzebbmenő következtetések kapcsolódnak a töredéken a fordítás szövege mellett levő marginális glosszák egyikéhez. A fólió rektóján látható, „I” betűvel jelzett glossza a fordítás *multificum et multiforme* szavaihoz a következő megjegyzést fűzi:

„Nota quod hic grecus apiropyn et polyprosopon, et interpres multificum et multiforme transtulit, scholion vero multipedem et multorum vultuum significantius indicavit et notandum quid multipedes et multivultus et operire quedam significet.”

A glossza megfogalmazója tehát szóvá teszi, hogy a görög eredetiben található *ἀπειρόπων* és *πολυπρόσωπον* szavakat a fordító (vagyis Eriugena) *multificum et multiforme* szavakkal adta vissza, „a scholion” viszont helyesebben *multipedem et multorum vultuum* kifejezéssel.⁴

A töredék kiadója a glossza írását is a 11. sz. közepére datálja, de egy másik kéznek tulajdonítja. Szerinte a glosszát már Magyarországon írta valaki a szöveg mellé. Ha elmélete igaz, akkor az új lelet nemcsak azt bizonyítja, hogy a középkorban volt Magyarországon egy latin Pseudo-Dionysios kódex, hanem közvetve még két további kézirat meglétét is bizonyítja, ti. az Anastasius-féle scholion-fordítását és a görög szövegét is, méghozzá már a 11. sz. közepén.

Arra nézve, hogy ki lehetett a glossza szerzője, két jelöltje is van. Az egyik Gellért püspök, aki *Deliberatio* c. munkájában többször is idézi Pseudo-Dionysiosnak éppen azt a traktátusát, amelyikből a töredék származik. Mivel azonban Gellért görög nyelvtudását újabban kétségbe vonták⁵ (márpedig a glossza szerzője tudott görögül!), másik lehetőségként az egyik székesegyházi iskola magiszterét jelöli meg. Mivel az esztergomi érsekség értékeit a török elől részben Pozsonyba mentették, föltehető, hogy az a kódex, amelyből töredékünk származik, Esztergomból került Pozsonyba. Ezért a töredék kiadója az esztergomi székesegyházi iskola magiszterében sejtí a glossza szerzőjét.

Az ismertetett elmélet⁶ kétségtelenül hízelgő képet fest a 11. századi magyarországi műveltségről. Attól tartok azonban, hogy Pseudo-Dionysios ezúttal is inkább csak egy történelmi legenda születésére adott alkalmat.

Az első kérdés: bizonyos-e, hogy a töredéket Pozsonyban (vagy esetleg másutt, de Magyarországon) használták fel könyvkötésre?

A töredéket egy Psalterium kötéséből bontották ki, melyet 1497-ben nyomtak Nürnbergben. A könyv későbbi sorsáról mindössze a benne található egyetlen bejegyzés tudósít: „Ex dono Gen. Domini Joannis Kecskés Collegy Soc. Jesu Posoniensis Catalogo in-

⁴ A glossza szövegének átírását a *Fragmenta* két helyen is közli: a 36–37. oldalon és a IX. táblán. A két átírás több ponton eltér egymástól, egyik sem hibátlan. A hibákat a fénykép alapján javítottam.

⁵ SILAGI, G.: *Untersuchungen zur „Deliberatio supra hymnum trium puerorum” des Gerhard von Csanád*. München 1967. 66–67., 71.

⁶ A fragmentumok kiadója ezt az elméletét már két korábbi munkájában is kifejtette: MEZEY L.: *Egy új forrásterület feltárása*. MTA I. Oszt. Közl. XXX (1978) 65–90.; MEZEY L.: *Deáksg és Európa*. Budapest 1979. 119–121.

Sorszám	Kiadás éve, helye	Szerző, cím	Korábbi possessor
1.	1480 előtt Strassburg	Biblia	Mossóczy Z. 1567
2.	1486 Nürnberg	Vincentius Bellov. Speculum doctrinale	Mossóczy „ex veteri ”Biblioteca Viennensi” 1567
3.	1494 Köln	Versor, Questiones (Aristotelés-komment.)	Mossóczy 1565
4.	1497 Nürnberg	Psalterium	
5.	1514 Milano	Priaras, Commentarium in spheram	Frater Georgius de Ungaria Georgius Boynysi Mossóczy 1563 Thomas Györfly 1602
6.	1517 Bécs	Pontanus, Meteorum	
7.	1550 Velence	Anthologia . . . Epigramaton	Andreas Kecskés et amici Viennae 1579
8.	1560	Orationes Ciceronianae	
9.	1578 Velence	Andreae, In sexti decretalium comment.	

scriptus 1639.” Mivel további nyolc olyan könyvben megtalálható ez a bejegyzés,⁷ melyekből latin kéziratörödek kerültek elő, érdemes ezt a csoportot együtt szemügyre venni.⁸

Az 1., 2., 3. és 5. könyvben possessorként szereplő Mossóczy Zakariás ismert személy:⁹ egyházi méltóságviselő, jogtudós, s ami ezúttal még érdekes, könyvgyűjtő. Rövid élete során (1542–1587), közel ezer könyvet vásárolt össze. Könyveit végrendeletében sógorára, Kecskés Andrásra hagyta,¹⁰ aki a 7. könyvben tulajdonosként tűnik föl. A könyveket elajándékozó Kecskés János ennek az Andrásnak a fia volt.

Mossóczy a táblázatunkban szereplő négy könyvét az 1560-as években vette. Új egy sem volt köztük: a legrégebbit kb. 90 évvel, de a legújabbat is 49 évvel azelőtt nyomtatták. Valószínű, hogy e könyveket a korábbi használók már beköttették, s így kerültek Mossóczy birtokába. Ezért aligha kötötték Magyarországon a 2. sz. könyvet (mely *ex veteri Biblioteca Viennensi* került hozzá). Az 5. könyv sem Magyarországon kapta a kötését: ennek első tulajdonosa magyar volt ugyan, de a könyv megszerzésekor nem élt Magyarországon, mert akkor nem nevezte volna magát *frater Georgius de Ungarianak*.

Bizonyára a 7. könyv kötése sem készült Magyarországon. Ezt *Andreas Kecskés et amici* vásárolták Bécsben, bizonyára mint a bécsi egyetem diákjai. Vagy már kötötten vették a 29 évvel korábban kiadott könyvet, vagy maguk kötették be, nyilván ott helyben. A 6. könyvet Bécsben adták ki, kötésében latin kéziratörök mellett cseh és olasz

⁷ Négy könyvben azonban az évszám nem 1639, hanem 1637.

⁸ E kilenc könyvből 11 latin kéziratörök került elő, ezek a publikációban (l. 3. jegyzet) a következő sorszám alatt találhatók: 9, 40, 50, 56, 85, 109, 114, 190, 207, 260, 274. A könyvek címét és a possessor-bejegyzéseket a táblázatban az áttekinthetőség kedvéért rövidítettem; teljes szövegüket l. a publikációban.

⁹ IVÁNYI B.: *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Iuris keletkezése*. Budapest 1926. passim.

¹⁰ IVÁNYI B. i. m. 93. oldalán a végrendeletnek a könyvekre vonatkozó része. Itt a végrendelező azt is megemlíti, hogy nemrég is vásárolt könyveket Bécsben.

nyelvű fragmentumok is voltak — a legvalószínűbb következtetés az, hogy Bécsben kötötték be.

Összefoglalva: arra, hogy a 9 könyv közül akár egyet is Magyarországon kötöttek volna be, pozitív bizonyíték nincsen. Négy könyv esetében (2., 5., 6. és 7.) a bizonyítékok éppen ez ellen szólnak.

A bennünket közvetlenül érdeklő, a táblázatban 4. sorszám alatt álló psalterium valószínűleg szintén Mossóczy könyve volt: az itt szereplő többi régi könyv is tőle került Kecskés János birtokába, ezen felül azt is tudjuk, hogy három psalterium is volt a hagyatékában. Életkorát figyelembe véve legkorábban az 1560-as években vehette az akkor már 65—70 éves könyvet. Itt is fölmerül, hogy az (ismeretlen) előző tulajdonos köttette be, már korábban. Ezzel persze nem jutottunk előbbre, hiszen az előző tulajdonos lehetett éppenséggel magyar is. Annyi azonban kiderült, hogy az az állítás, hogy a psalteriumunkat Magyarországon, sőt Pozsonyban¹¹ kötötték be, legfőljebb merész ötletnek nevezhető, amelyet sajnos nem lehet bizonyítani.

A Pseudo-Dionysios fragmentumhoz fűződő elmélet másik sarokpontját, az „I” gloszát és a vele kapcsolatos következtetéseket illetően már határozottabban fogalmazhatunk.

A fragmentum kiadója szerint a lapszéli glosszákat a kódex egyik használója írta a szöveg mellé. Ennek már a töredék külső képe is ellentmond. Mint a leírásból kiderül, a pergamentet az írás előtt megvonalták, mégpedig nemcsak a szövegnek, hanem a glosszáknak is. Piros tintával írt nagybetű utal a szövegben a lapszéli jegyzetre, amely előtt ugyancsak a megfelelő pirostintás betű látható. Végül feltűnően széles margót hagytak a szöveg mellett. Mindez arra figyelmeztet, hogy a szöveg és a marginálisok beírása egy munkafolyamat volt.

Gyanút kell hogy ébresszen az „I” glossza szövege is. Mint Anastasius Bibliothecarius már hivatkozott leveléből tudjuk, éppen azért készítette el a görög scholionok fordítását, mert nem volt megelégedve Eriugena munkájával. Miközben a scholionokat fordította, természetesen észrevette Eriugena pontatlanságait. Levelében így ír erről: „sane ubi a verbis interpretis scholia ipsa dissentire vidi, ut lector quid de apposita dictione interpretis senserit, quid scholion insinuet, indifficuler agnoscat, et verba interpretis scholio inserui, et qualiter ea scholii compositor praetulerit, innui.”¹² Anastasius ugyanazzal a szóval utal Eriugenára (*interpretis*) és a vele szembeállított másik értelmezésre (*scholion*), mint az „I” glossza. Nem inkább a pápai könyvtárosban kellene keresnünk ennek (és a többi marginális glosszának) a szerzőjét?

Gyanúnk igazolását megnehezíti, hogy Anastasius scholion-fordítását még nem adták ki. Szerencsére H. F. Dondaine a pseudo-dionysiosi iratok szövegtörténetével foglalkozó monográfiájában egy párizsi kézirat (Paris, Bibl. nat. lat. 1618. saec. 11) alapján közölt néhány érdekesebb glosszát. Ezek között olvashatjuk a budapesti töredék „I” glosszáját is!¹³

Az a kézirat, amelyből Dondaine idéz, nem áll magában. További nyolc kódexet sorol fel, melyekben a közölt iratok sorrendje megegyezik, mind tartalmazza marginális glosszák formájában az Anastasius fordította scholionokat, valamint interlineáris glosszák

¹¹ A fragmentumok kiadója 1979-es könyvében (1. a 6. jegyzetet) ugyanilyen kategorikusan és ugyanígy minden meggyőző bizonyíték nélkül Nagyszombatot jelöli meg a Psalterium bekötésének helyeként.

¹² MIGNE *i. m.* 1027.

¹³ H. F. DONDAINE: *Le corpus Dionysien de l'Université de Paris au XIIIe siècle*. Róma 1953. 54. A glossza az említett kézirat fol. 18 verzóján található. Szövege teljesen megegyezik a budapesti töredéken levő glosszáéval, csupán *multipedem* áll a budapesti kéziratban olvasható *multipedes* helyett.

kat is.¹⁴ A kilenc kézirat időben is közel esik egymáshoz: a legkorábbi a 10. században, a legkésőbbi a 12. században keletkezett. Ebben az időben ez volt a latin Dionysios-corporis korszerű formája. Az a kódex, amelyikből a budapesti töredék származik, az említett kilenc kézirat közeli rokona volt.

A vizsgálódást így negatív eredménnyel kell zárunk: a betűvel jelölt glosszákat bizonyosan nem Magyarországon írták a kéziratba, sőt annak is csekély a valószínűsége, hogy maga a kézirat valaha eljutott hazánkba. A görög nyelv ismeretének korai nyomai hazánkban, mint Szent István veszprémvölgyi oklevele és Cerbanus két fordítása a 12. századból, továbbra is elszigetelt emlékek maradnak.

KAPITÁNEFFY ISTVÁN

Anastasius esztergomi érsek műveltségéről. A XI. század első felére datálható történeti források, amelyek az egyházi kapcsolatokat világítják meg, tartalmuk szerint több csoportra oszthatók. Egyik, és nagyobbik részük, pusztán a személyes kapcsolatok meglétére utal, utazások, látogatások tényéről tudósít: így pl. zsinati akták Anastasius (Anasztáz) érsek részvételéről az 1007-es frankfurti zsinaton,¹ vagy krónikák és viták a Magyarországon áthaladó szentföldi zarándoklatokról.²

A források másik része már konkrét liturgikus kapcsolatokról is tudósít: így pl. Odilo clunyi apát válaszelevele Istvánnak, amelyben Szt. Marcellus pápa ereklyéinek elküldéséről ad hírt.³ Ide sorolható Arnoldus (Arnulf) regensburgi Szt. Emmerám kolostorbeli szerzetes *De miraculis S. Emmerammi* c. műve bevezetőjének egy részlete is, amely a szerző magyarországi, esztergomi küldetéséről szól, és az 1030 körüli évekre datálható.⁴

Az esztergomi utazásra vonatkozó szövegrészlet így hangzik:

„Erat quaedam necessitas, pro qua in Pannoniam me direxerat meus abbas. . . . Tum cursu prosperato, tertia die advehebar Pannoniae solo, qua me Anastasius archiepiscopus ceteris suscepit humanius et affatur familiaris. Is cum Beati Emmerammi veterem illum et viciatum legeret librum, materiam probavit cum sententiis; sed harum seriem cum veste reprehendit pondere rationis. Apud quem sex ebdomas manens, memoriae sanctissimi patroni antiphonas aliquantas cum responsoriis composui, non tam fretus ingenio, quam dedito laudibus martiris animo. Has prefatus episcopus monachos et clericos suos fecit discere, et in ecclesia die ipsius natali publice celebrare; secundum quod scriptum est: *Recedant vetera de ore vestro*, deponens veterem illius cantum, quem nostri potius cantant ex antiquitatis usu quam ullo auctoritatis ausu. His ita equidem gestis in Pannonia, et legatione, pro qua directus eram, peracta, Noricum repeti. . . .”⁵ (Bizonyos szükség támadt, amely miatt apátom Pannóniába küldött. . . . Majd szerencsés utazás után harmadnapra Pannónia földjére értem, ahol engem Anastasius érsek megkülönböztetett nyájassággal fogadott és szólt hozzám. Az érsek, amikor elolvasta Szent Emmerám-

¹⁴ H. F. DONDAINE *i. m.* 35. old. 4. jegyzet.

¹ A közlemény eredetileg a MEZEY László 65. születésnapjára összeállított Emlékkönyv számára készült dolgozat átdolgozott változata. — BALOGH A., *Szent István egyházi kapcsolatai Csehországgal, Németországgal*. — Szent István Emlékkönyv Bp. 1938. 455. „Ego Anastasius archiepiscopus Ungrorum interfui et ss.” MGH SS IV. 796.

² BALOGH A. uo. 464.

³ Uo. 459.

⁴ „Demum Chounrado imperante (sc. 1024—1039), et nihilominus Heinrico filio eius regnante (sc. 1028—), Gebehardo autem secundo Ratisbonensem ecclesiam regente (sc. 1023—1036) . . .” PL CXLI. 993. c. Vö. BALICS L., *A római katolikus egyház története Magyarországon I. k.* Bp. 1885. 114.; MEZEY L., *Deákság és Európa*. Bp. 1979. 93, K. Langosch szócikke in: *Verfassungsgeschichte* I. 464—470.

⁵ PL CXLI. 993—994. c., (még l. KATONA St., *Historia critica*. Pestini, 1779. I. k. 423—427.; KNAUZ F., *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. Strigonii, 1874. Tom. I. No. 15.; GOMBOS F. A., *Catalogus fontium* Bp. 1937. No. 689.) Először KARÁCSONYI János fordította le: *Kik voltak az első érsekek?* Bp. 1892. 34—35. (Századok 1892. 207.)

nak a régi és hiányos könyvét, az anyagot a szentenciákkal együtt jóváhagyta, de ezek sorát stílusuk miatt véleménye súlyával megróttá. Hat hétig nála maradtam, s a leg-szentebb patrónus emlékezetére néhány antiphonát költöttem responsoriumokkal, nem annyira tehetségemben, mint a mártír dicséretére átadott lelkemben bizakodva. Az említett püspök az antiphonákat szerzeteseivel és klerikusaival betaníttatta és a székesegyházban a szent születése napján énekelte az írás szerint, *Szátokból ne jöjjenek régmúlt szavak* (I. Reg. 2, 3), elhagyta annak régi zsolozsmáját, amelyet a mieink is inkább a bevett gyakorlatból, mint a hitelességre való legcsekélyebb törekvésből énekelnek. Ezeket pedig Pannóniában elvégezvén, küldetésemet is — jövetelem okát — befejezve visszatértem Noricumba. . .”)

A szövegrészlet jól ismert a szakirodalomban, de talán, mert M. Manitius csak kihagyásokkal idézi irodalomtörténetében,⁶ nem értelmezik egybehangzóan.

Már G. Waitz, a mű *Patrologia Latina*-beli kiadója felfigyel Arnoldus utazására. Bár őszintén megjegyzi bevezetőjében, hogy a *De miraculis* egészében olvashatatlan a szerző hosszadalmas kitérői és magyarázkodásai miatt, mégis elismeri, hogy értékes részletei a legjelentősebb bajor források közé helyezik. A pannóniai utazás leírását ő is a „res notatu valde dignae” közé sorolta.⁷

Bernhard Bischoff a régi és hiányos könyvön Szt. Emmerám officiumát (Kiad. AASS Sept. VI. 512—515.) érti. Arnoldus ehelyett szerzett újat. A *De miraculis S. Emmerammi* szókészletének görög rétegét is kapcsolatba hozza Arnoldus magyarországi útjával.⁸

Balogh Albin a Szent István-émlékkönyvben csak annyit említ, hogy Arnoldus hat hétig tartózkodott Esztergomban, és a szövegben említett „necessitas” a regensburgi kolostor valamilyen anyagi természetű szükségletére vonatkozott.⁹ Galla Ferenc ugyanott megjelent tanulmányában már alaposabban ismerteti a szövegrészletet: eszerint Arnoldus Szt. Emmeram régebbi *vítáját* hozta magával, és az érsek annak ósdi írásmódját kifogásolta. A szerzetes Szt. Emmeram magyarországi kultuszát meghonosítandó néhány antiphonát és responsoriumot szerzett, amelyeket az érsek a szent ünnepére (sept. 22.) betaníttatott.¹⁰

Győrffy György István királyról szóló munkájában a szöveghelyet Anastasius érsek irodalmi, zenei műveltségének bizonyítékául idézi. Értelmezése szerint az érsek „. . . átolvasta azt a régi és hiányos Szent Emmerám-könyvet, az új anyagot szenteciáival helyben hagyta.”, majd így folytatja: „. . . Ezekre az említett püspök megtaníttatta szerzeteseit és papjait, és azt karácsonykor az egyházban nyilvánosan énekelte.”¹¹

Mezey Lászlónak a *Deáksg és Európa* c. munkájában megjelent elemzése szerint Arnoldus Szt. Emmeram *cantusára*, énekes zsolozsmájára tanította meg az érsek klerikusait és szerzeteseit.¹² Ezt a tényt tágabb összefüggésbe helyezi, a magyarországi litur-

⁶ MANITIUS, M., *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters Bd. II.* 306—313.

⁷ PL CXLII, 985—990. c. Az anyag elrendezéséhez, a historiográfiai tények és a csodás történetek ötvöztetéséhez példát bizonyára az általa is dicsért Nagy Szent Gergely pápa *Dialogi* c. művében látott. Vö. WATTENBACH, W.—HOLTZMANN, R., *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter.* Teil I. Herg. SCHMALE, F. J. Darmstadt, 1978. 272. és MANITIUS *i. m.* 103—104.

⁸ BISCHOFF, B., *Literarisches und künstlerisches Leben in St. Emmeram (Regensburg) während des frühen und hohen Mittelalters.* = Mittelalterliche Studien. Stuttgart 1966. Bd. II. 84—85. (Először StMBO 51 (1933), 102—142). Őt követi TARNAI A., *A magyar nyelvet írni kezdik.* Bp. 1984. 12.

⁹ BALOGH A., *i. m.* 454—455.

¹⁰ GALLA F., *Szent István apostoli tevékenysége és e téren ismertebb munkatársai.* — Szt. István Émlékkönyv I. k. 316.

¹¹ GYÖRFFY Gy., *István király és műve.* Bp. 1977. 372. és I. HERMANN E., *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.* München 1973. 31., 35., 37.

¹² MEZEY L., *Deáksg és Európa.* Bp. 1979. 93.

gia délnémet előzményeivel hozza kapcsolatba, és utal a legrégebb hazai antiphonárium, a *Codex Albensis* szövegtörténeti tanulságaira.¹³

Az ismertetett értelmezésekben a „*materiam probavit cum sententiis*” részlet okozta a nehézségeket, így a továbbiakban ezen keresztül próbálunk meg eljutni a szöveg helyes magyarázatához. Arnoldus, az olvasott regensburgi szerzetes kezébe Arbeo freisingi püspök (764–784) Emmerám-életrajza került. Joggal érezhette a közel 250 évvel korábban íródott Emmerám-*vita*t elavultnak — mégpedig annak stilisztikai megformáltsága miatt.¹⁴ A legjobb keresztény szerzők olvasása (Hilarius, Ambrosius, Ioannes Constantinopolitanus, Gregorius Nazianzenus, Hieronymus, Augustinus, Gregorius pápa, Isidorus) — amint erről maga vall művében: „*Quorum auctoritate simul et venusti sermonis dulcore delectabar*” (992 B; Akiknek tekintélye éppúgy, mint finom stílusuk édessége magával ragadott) — ébresztette rá egy új *vita* elkészítésének szükségességére „*quia non solum novis vetera licet mutare, sed etiam si sint inordinata, penitus abicere*” (992 C; mert a régít nem csak újjá lehet alakítani, hanem ha az rendezetlen is, teljesen elvethető).

A stílus megújítása és kimunkálása a karoling reneszánsz óta közkezen forgó, az antik grammatikai és retorikai ismereteket átöröklő kora középkori kézikönyvekre alapozódott. Isidorus *Etymologiarum libri*jét megemlíti, és szó szerint idéz is belőle (1041 B), de használja a *Physiologus*t is. Tudatában van a „*sermo artifex*” és a „*sermo simplex*” közötti választás lehetőségének, és az utóbbi mellett dönt, mivel azt a „*simplicitas fraterna*”-hoz közelebb állónak érzi (1026 C).

Stilisztikai fordulataira, a szent élete eseményei pusztá elbeszélésének a meghaladására nem is egyszer utal, nem „*humili stylo*” — a mű második részének a dialógusai közé rejtve:

„*Placet, fateor, charitatis tuae tela, quam cum sententiarum stamine et nihilominus signorum subtemine de sanctorum vita non solum vere, sed etiam lepide contuisti. Huic iam convenit, quo per licia grammaticae innectas res varias, undique rationabiliter collectas, ad utilitatem scilicet legentium aptas.* (1060 B¹⁵; Tetszik, megvallom, hogy Szereteted szövetét a szentenciák láncfonalával s nem kevésbé a szentek életéből vett csodajelek vetülékfonalával nemcsak az igazságnak megfelelően, hanem kellemesen is összerögzítted. S ehhez illik, ahogyan a nyelvtani szabályok nyüstfonalával összekapcsolod a különböző témákat, melyeket ésszerűen gyűjtöttél egybe, ti. az olvasók hasznára vannak.)

Egy ízben az olvasót is kioktatja a metafóráról, az ördög és a sárkány közötti jelentésátvitelt világitva meg.¹⁶

¹³ FALVY Z. — MEZEY L., *Codex Albensis*. Bp. — Graz 1963. 33–34.

¹⁴ Arbeoval kapcsolatban l. LÖVE, H.: *Arbeo von Freising*. Eine Studie zu Religiosität und Bildung im 8. Jh. in: Von Cassiodor zu Dante. Berlin–New York 1973. 75–110. Arbeo freisingi püspök Emmerám-életrajzát Arnoldus szerzetestársa, a Chartresban tanult Hartwich is átdolgozta — *verse* (MGH Poetae V. 517–). WATTENBACH — HOLTZMANN, *i. m.* 268–269., BISCHOFF, B., *i. m.* 82–84. Továbbá vö. Otloh st. emmerami szerzetes érveivel a Szt. Wolfgang-életrajz átdolgozásának szükségességéről („*sublimiori stilo corrigere*” ti. a régebbi művet, amely „*inemendata rusticoque stilo*” íródott). KRAUS, A., *Die Translatio S. Dionysii Areopagitae von St. Emmeram in Regensburg*. = SB d. Bayer. Akad. d. Wiss. Phil. Hist. Kl. 1972. Heft 4. 19–20.

¹⁵ A Waitz által elmarasztalt *varietas* is a tudatos stíluslakításhoz tartozott, vö. „*opusculum. . . per veritatem sententiarum vagatum*” (1063 B). A *varietas* alkalmazásának lehetőségeire l. Nagy Szt. Gergely *Cura Pastoralis*-át (XXXVI. c.).

¹⁶ „*Mos est Sacrae Scripturae ut per schemata et per species varias ordinat sententias. Horum una dicitur metaphora, id est transformatio. . .*” (1052 A).

Az eddig elmondottak alapján az Arnoldus-utazásról szóló szövegrészletben előforduló és eddig nem értelmezett „sententia” jelentését retorikai terminusként magyarázhatjuk:

„sententia est dictum impersonale. . . Nam inter chria et sententiam hoc interest, quod sententia sine persona profertur, chria sine persona numquam dicitur. Unde si sententiae persona adiciatur, fit chria, si detrahatur, fit sententia.”¹⁷ (A szentencia személytelen mondas. . . Ugyanis a chria és a szentencia között az a különbség, hogy a szentenciát személytelenül fejezzük ki, a chriat pedig személytelenül sohasem mondjuk. Ezért, ha a szentenciát személyessé tesszük, akkor chria lesz; ha ettől megfosztjuk, szentencia.) Az érsek nemtetzése is ezekre a „sententiaik”-ra (harum seriem) vonatkozott.

A „sententia” — ilyen értelemben való használatát megalapoztató teszi a „veste” értelmének a tisztázása. A „veste” ablativus limitationisként a szentenciák stílusára, nyelvi fordulatokban való kidolgozottságára utalhat, emlékeztetve a *σχῆμα* = habitus, figura eredeti jelentésére (per hoc quodam modo vestitur et ornatur oratio).¹⁸ És valóban az idézett rövid részletben is számos *σχῆμα* fordul elő, mint pl. paronomasia: usu-ausu; homoeoteleuton: ingenio-animo; sententiis-rationis.

A szerző retorikai ismereteit nem is kellene egyetlen kéziratához kötni, mivel azok Beda, Isidorus, Donatus elterjedt munkáiból közismertek voltak. Beda Venerabilis műve, a *De schematibus et tropis* használata azonban valószínűsíthető, mivel Arnoldus „ex antiquitatis usu quam ullo auctoritatis ausu” kifejezésében visszacsengenek Bedának a Bibliáról frott sorai: „quia sancta scriptura ceteris scripturis omnibus non solum auctoritate, quia divina est, vel utilitate, quia ad vitam ducit aeternam, sed et antiquitate. . . praeeminent. . .”¹⁹ Nem lehet véletlen, hogy Donatus mellett Beda művének regensburgi, Szt. Emmerám kolostorbeli IX. századi példányáról is tudunk.²⁰

Arnoldus művének egyéb részei, bármennyire gazdagok is kultúrtörténeti vonatkozásokban, az esztergomi látogatással nem hozhatók kapcsolatba, mivel ezek megfogalmazását csak az 1030-as évek második felére (1036—37) helyezik.²¹

Megállapítható, hogy a „vetus et viciatus liber” kifejezés Szt. Emmeram régebbi *vitája*, a *materia* kifejezés pedig az új *vita* Arnoldus által bemutatott és szentenciákkal ellátott anyagára vonatkozik. Ettől függetlenül említi az általa költött és Esztergomban énekeltetett zsolozsmát.

Az idézett szövegrészletből kitűnik, hogy a szent kultuszának meghonosítására Arnoldusnak már nem volt szüksége: ünnepét megülték, régebbi *vitaja* és *cantusa* sem volt ismeretlen Esztergomban.^{21a} Anastasiusnak a később szentté avatott Adalbert tár-

¹⁷ ISIDORUS, *Etymologiarum libri II*, xi, 2.

¹⁸ A schemata használatára I. Nagy Károly rendeletét De litteris colendis: „in sacris paginibus scemata (sic), figure, tropi et cetera his similia inserta inveniuntur”. MGH Cap. I. 79. Továbbá I. NORDEN, E., *Die antike Kunstprosa*. Leipzig, 1898. Bd. II. 527—528. CURTIUS, E. R., *Europäischen Literatur und lateinische Mittelalter*. 2. Aufl. Bern, 1954. 71—89., és MURPHY, J. J., *Rhetoric in the Middle Ages*. Berkeley 1974. 43—88. A legendák és historiák retorikai elemzésére MEZEY L., *Athleta Patriae*. Bp. 1980. 9—19. A kor retorikai ismereteire: FICHTENAU, H., *Rhetorische Elemente in der ottonisch-salischen Herrscherurkunde*. — MIOG 68 (1960), 39—62.

¹⁹ HALM, K., *Rhetores latini minores*. Leipzig, 1863. 607—619. (CCh CXXIII A, 142—143.) Ioannes Saresberiensis is Donatus, Servius, Priscianus, Isidorus és Cassiodorus mellé állítja Bedát *Metalogiconjában*. *Metalog*. I. XIX.

²⁰ A Ramwold apát (974—1001) idejéből származó regensburgi könyvjegyzék a kora középkori szerzők nagy olvasottságáról tanúskodik, mindenekelőtt Bedáról. BECKER, G., *Catalogi bibliothecarum antiqui*. Bonnae 1885. 42.

²¹ MANITIUS *i. m.* 310.

^{21a} Patronusát Arnoldus maga is messze földön ismertnek nevezi, amikor a Dunán vérszékelybe kerülve hozzá fohászodik. PL CXXLI, 993. c.

saságában egyébként is alkalma nyílhatott a térítésekben nagy jelentőséghez jutó Emmerám-kultusz megismerésére.²² Az értelmezésekben a karácsony emlegetése egyszerű félreértése az „ipsius natalis”-szókapcsolatnak. A szerzetes küldetésének a célja mindezek ellenére nem állapítható meg, mivel a „quaedam necessitas” és a „legatione peracta” kifejezések tartalmáról a szövegből nem értesülünk. A küldetés célja nagy valószínűséggel összefügghetett a II. Konrád császár és István király között megromlott viszonytal, az ezzel kapcsolatos követváltással, noha Augustinus megjegyzése már a békekötésre (1031) vonatkozik — „Ibi ultro citroque missis oratoribus, de pace coeptum”²³ (Ekkor mindkét oldalról követeket küldtek és a békéről kezdtek tárgyalni.). Arnoldus utazására mégis a fegyveres összeütközések kirobbanása (1030) előtt kerülhetett sor, mivel azokra utalás nem történik.

Az Arnoldus-mű valóban számtalan excursusa közül még három pannóniai vonatkozásról kell említést tenni:²⁴ egy, a lech-mezei csata idejéből való visszaemlékezés közléséről (1016 D), Wolfgang, regensburgi püspök pannóniai térítési szándékáról (1021 B, C)²⁵ és a szerző pannóniai ördög-látomásának a leírásáról (1040 C). Ez utóbbi azért jelentős, mivel Arnoldus pannóniai utazásának biztos időpontját nyújtja: „Nam tempus esset aestivale, utpote sexta feria hebdomadae post Pentecosten secundae”²⁶. (Ugyanis nyáridő volt, úgymint pünkösöd utáni második hét péntekje.)

A XI. század első évtizedeiben irodalmi-nyelvtani kézikönyvek konkrét forrásokhoz kapcsolható használatáról egyetlen, de annál értékesebb adatunk van: fennmaradt Fulbert chartresi püspöknek (+ 1028) Bonipert pécsi püspökhöz írt levele, amelyben tudatja, hogy a tőle kért Priscianus-grammatikát örömmel küldi el.²⁷ E mellé helyezhető az Arnoldus szövegből tudomásunkra jutott retorikai ismeretek — így többek között Beda művének — bizonyága. E vizsgálódások eredményeképpen nem csak az eddig is ismert és a magyar egyházszerzedei szempontjából jelentős szöveghez elemzése vált pontosabbá, hanem egy XI. századi magyarországi főpap műveltségének, a grammatikán nyugvó latin kultúrán nevelkedett egyháziak „közös nyelvének” megragadására is alkalom nyílt.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Egy 1501. évi budai tudósítás kiadásai és azok nyomdászai. 1501. május 12-én a pápa, Velence, Spanyolország, Franciaország és Lengyelország követei, illetve megbízottjai szövetséget kötöttek a magyar királlyal,¹ hogy egyesült erővel megrohanják a törököket. Erről az európai jelentőségű megállapodásáról, amely nyilván az egész kontinens, de különösen Közép-Európa lakosságát közelről érdekelte, korabeli tudósítás készült. A német nyelvű beszámoló *Die Ordnung zu Ofen* címet viseli, amit „budai haditerv”-nek

²² GYÖRFFY Gy., i. m. 140—144.

²³ GOMBOS F. A., *Szent István háborúja II. Konrád római—német császárral 1030-ban.* — Szent István Emlékkönyv II. k. 128. (Uő. Catalogus. No. 757., 358.)

²⁴ További érdekesség a „Rom-Gedanke” részletes magyarázata — „une hoc ut haec terrena civitas rerum nominetur maxima” (1049—1051) —, ami Szent István Intelmeinek Róma képehez értékes kortárs-párhuzam.

²⁵ Már idézi Frankl V., *A magyar nemzet műveltségi állásának vázlata az első fejedelmek korában és a kereszténység behozatalának története.* Pest, 1861, 333—334.

²⁶ Már idézi KATONA I., i. m. 426.

²⁷ MAKKAJ L.—MEZEY L., *Árpád-kori és Anjou-kori levelek.* Bp. 1960. 107—109. (PL CXXI, 210. c.) Továbbá vö. a pannonhalmi apátsági javak összeírásában levő könyvjegyzékkel (1093 körül — Donatus; GREGORIUS MAGNI: *Dialogi, Cura pastoralis, Isidorus* stb...): *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. I. k.* Bp. 1963. 64. (Kiad. *A pannonhalmi Szent Benedekrend története. I.* Bp. 1902. 590—591.)

¹ BALLAGI Aladár (81. sz.) tévesen 1500. július 14-i szerződésről írt.

lehetne leginkább lefordítani. A szövetségzett hatalmak ugyanis megállapodásukban részletes tervet dolgoztak ki a törökök elleni hadjáratra. Az említett tudósítás beszámol mind a szövetségről, mind az annak megkötésével kapcsolatos látványos külsőségekről, amelyekre 1501. május 12. és június 10. között került sor Budán.²

A mai újságok őseit alkotó ún. „Neue Zeitung”-ok sorában ez a kiadvány igen korainak mondható. A legrégibb ilyen jellegű nyomtatványok egyik jellemzője az, hogy jelentős részük a törökökkel foglalkozik. Teljesen érthető ez, hiszen egész Európa, de különösen a német nyelvterület déli részének lakói megalapozottan félték ettől, az őket reálisan fenyegető veszedelemtől. Nyilván élénk érdeklődéssel kísérték tehát minden ezzel kapcsolatos politikai és katonai fejleményt. Az ezekről szóló nyomtatott tudósítások iránt tehát bizonyosan jelentős kereslet mutatkozhatott.

Természetesen sor került más, ugyancsak széles érdeklődésre számot tartható eseményről szóló beszámolóknak nyomtatott formában történő közreadására is. III. Frigyes császár temetéséről készült tudósítást például 1493-ban latin és német nyelven is kinyomatták az esemény színhelyén, Bécsben. Ugyanakkor és ugyanott a törökök elleni küzdelmekről is napvilágot láttak hasonló kiadványok. Mindkét csoportba tartozó nyomtatványok jelentős magyar vonatkozásokat is tartalmaznak.³

1.

A fentiekben körvonalazott — bár véges számú — nyomtatott tudósítások sorát a 16. század első évében folytatta az említett *Die Ordnung zu Ofen*. Az előzőekben már szó esett arról az élénk érdeklődésről, amely az ilyen kiadványokkal szemben Dél-Németországban megnyilvánult. Jól bizonyítja ezt, hogy a magyar szempontból különösen fontos tudósítás több kiadásban is fennmaradt. A hazai szakirodalomban Kertbeny⁴ beszámol a „Mathis Hipfvf de Argentina” feliratot viselő jelvényt tartalmazó nyomtatványról. A kiadvány utolsó lapján álló 114 × 88 mm méretű fametszetet a strasbourg-i nyomdász, Matthias Hupfuff 1501–1506 között használta.⁵ Kertbeny leírása során a MTA könyvtárának példányára, akkor mint unikumra támaszkodott.⁶ Közlését átvette Szabó Károly⁷ és Ballagi Aladár.⁸ Ez utóbbi már tudott a berlini Staatsbibliothek példányáról is.⁹ Robert Proctor már jóval korábban regisztrálta a londoni British Museum-ban őrzött példányt is.¹⁰

A korábbi bibliográfiai megbízhatóságára vonatkozólag érdekes következtetés vonható le, ha az ember a három fent idézett leírásból összeveti a strasbourg-i nyomdász nevét: Hipfaf = Kertbeny, Hipfvf = Szabó és Hipfof = Ballagi. Tehát három forrás, három névalak! (A helyes forma természetesen Szabó Károlyé.) A háromsoros cím alatt

² OSZK Évk. 1960. 254–258.

³ OSZK Évk. 1965/6. 389–396.

⁴ KERTBENY 57. sz.

⁵ HEITZ, Paul: *Elsässische Büchermarken bis Anfang des 18. Jahrhunderts*. Strassbourg 1892. 14, reprodukció: VII. tábla 1. sz. A hat tételt tartalmazó jegyzékben, amelyben a fametszet előfordulásait sorolta fel HEITZ, a *Die Ordnung zu Ofen* nem található. — Reprodukció még: SCHMIDT, Charles: *Répertoire bibliographique strasbourgeois jusque vers 1530*. V. Strassbourg 1893. Marque 1.

⁶ Ennek az egykor „M.t.qu. 247.” jelzésű kötetnek átmenetileg nyoma veszett (vö. OSZK Évk. 1960. 276.), de később előkerült. Jelzete ma: „RM. III. 47.”

⁷ RMK. III. 99.

⁸ BALLAGI 81. sz.

⁹ Jelzete: „Flugschr. 1501/1”.

¹⁰ PROCTOR 10004. sz. — Jelzete ma a British Library-ban: 1315. d. 16. (Short-title catalogue of books printed in the German-speaking countries and german books printed in other countries from 1455 to 1600 now in the British Museum. London 1962. 830.

a lap túlnyomó részét az a 140×86 mm méretű fametszet foglalja el, amely nyilván nem ehhez a kiadványhoz készült, mert az a lován ülő török szultánt ábrázolja kíséretével,¹¹ ami csak közvetetten utal a törökök elleni készülődésről hírt adó tudósítás témájáról. A metszetet a hátlapon újra lenyomták.

2.

Kertbeny említett leírásában bibliográfiai hivatkozás is olvasható: „P.I.p.259, Nr. 531. — Hr. Nr. 125.” Az első Georg Wolfgang Panzer,¹² a másik Joseph Hammer-Purgstall¹³ munkájára vonatkozik. Szemügyre véve ezeket, meg kell állapítani, hogy Kertbeny hivatkozása téves, mert mindkét korábbi leírás a Hupfuff-féle kiadásban olvashatónál jóval hosszabb címet tartalmaz, így nyilván más kiadás alapján készült. Valóban akad is ilyen: már Hellebrant Árpád leírt íyet¹⁴ Apponyi Sándor könyvtárából. Az ebben található, az előzőnél jóval hosszabb cím felsorolja a szövetséghez tartozó országokat, valamint a szerződés megkötésének pontos időpontját is.¹⁵ Hellenbrant immár joggal hivatkozhatott a fentebb említett Panzer-féle leírásra, amely — feltehetően — e kiadásnak az egykori Schwarz-féle könyvtárban őrzött példánya alapján készült.¹⁶ A neves bécsi orientalista, Hammer (1774—1856) ismertetése pedig, a címben szereplő „Boland” szó (a Lengyelországot jelölő „Poland” helyett) ezt bizonyossá teszi, hogy neki valóban ez a másodikként közölt kiadás volt a kezében.

A Hellebrant által ismertetett Apponyi-féle példány leírását természetesen meg lehet találni Apponyi Sándor könyvtárának katalógusában,¹⁷ aki ezt a kiadást egyértelműen elkülönítette a Kertbeny által közölttől. Ballagi¹⁸ már ismerte az OSZK másik példányát, amelyet a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára a németországi, neves Baer-antikváriumtól vett meg még az első világháború előtt. Szerepel e kiadás természetesen az OSZK korai, magyar vonatkozású röplapjainak Hubay Ilony által készített, nyomtatott katalógusában is.¹⁹ Az Apponyi-féle példányra támaszkodott Carl Göllner ismertetése is,²⁰ aki a fentiekben közölt Hupfuff-féle kiadást — tévesen — ennek variánsaként fogta fel. A ma, két legjelentősebb, 16. századi könyvállománnyal rendelkező, németországi könyvtár is őrzi még a *Die Ordnung zu Ofen* II. kiadását: München, Bayerische Staatsbibliothek²¹ és Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek.²²

Ballagi arról írt,²³ hogy a „példányok közt pár betű eltérés” tapasztalható. Nem csupán az általa ismert két példányt, amelyet az OSZK őriz, de a müncheninek és a wolfenbüttelinek reprodukcióját is összevettem egymással. Ennek során megállapítható volt, mind a négy példány bizonyosan ugyanarról a szedésről készült, a Ballagi által említett betűeltéréseket azonban nem sikerült felfedezni.

¹¹ Reprodukció: OSZK Évk. 1960. 255. — E metszet felhasználása Hupfuff 15. századi kiadványaiából nem ismeretes: SCHRAMM, Albert: *Der Bilderschmuck der Frühdrucke*. XX. Leipzig 1937. 267—281. tab.

¹² PANZER I. 259. 531. sz.

¹³ HAMMER X. 66. 125. sz.

¹⁴ RMK III. 100.

¹⁵ „Am Pfinnetag Seruacij 1501”.

¹⁶ A Schwarz-gyűjteményről bővebben l. MKSz 1984. 25—26.

¹⁷ APPONYI I. 62. sz.

¹⁸ BALLAGI 82. sz.

¹⁹ HUBAY 10. sz. — A címlap reprodukciója a 7. lapon áll.

²⁰ GÖLLNER 9. sz.

²¹ Jelzete: „Turc. 80/7.”

²² Jelzete: „105.2. Quod. (47).”

²³ BALLAGI 82. sz.

Ez a hazai szakirodalomban másodikként leírt kiadás nem tünteti fel a nyomdászát. Megállapítására immár negyed évszázaddal ezelőtt kísérletet tettem.²⁴ Ennek során arra a megállapításra jutottam, hogy az Johann Schaur augsburgi műhelyében készült. A német nyelvterületen a 16. század során készült nyomtatványok bibliográfiai jegyzékét (VD16)²⁵ összeállító müncheni szerkesztőségében betekintést kaptam a még nem publikált részekbe is. Itt találtam reá e kiadás leírására is, ahol a hiányzó nyomdát — az általam tett meghatározástól eltérően — az ulmi Johann Schäffler-féle műhely formájában egészítették ki. Szükségessé tette tehát ez a körülmény a kérdés ismételt megvizsgálását, amelynek során az alábbiakat sikerült megállapítani.

A kiadványban alkalmazott szövegtípus mérete húsz soronként 98 mm, a verzális M alakja pedig a Haebler-féle típusrepertórium rendszerezésében a 44. számot kapta. A címlap szövegét ennél jóval nagyobb fokozatú betűkkel szedték, amelynek mérete tíz soronként 76 mm, a nagy M azonban itt nem szerepel. Az ulmi nyomda felszereléséből — az említett repertórium alapján — a szövegtípusnál az 5, a címbetűknél pedig a 6. jöhet csak számításba.²⁶ Az előbbi méret húsz soronként 96 mm, az utóbbié ca 140 mm. Jóllehet ezek az értékek ugyan nem fedik pontosan a vizsgált kiadványban találhatóakat, ez a körülmény azonban önmagában még elfogadhatóvá tehetné a müncheni meghatározást. Azonban az eredeti nyomtatvány szövegtípusa verzálisainak gondosabb vizsgálata alapján megállapítható volt, hogy ezek közül egyesek méretben (pl. B, G, H, N, S), mások alakban (pl. L, T) eltérnek a Schäffler-műhelyben alkalmazottaktól.²⁷ Ezeknek a különbségeknek egy részére a British Museum ősnymtatványkatalógusa is felhívta a figyelmet, amikor a Proctor által korábban Schaur műhelyébe sorolt egyik kiadványt éppen ezek miatt attól elhatárolta,²⁸ majd a katalógus utánnymtatványban a kézírásos bejegyzéssel már kifejezetten Schäffler-hez utalta.

A *Die Ordnung zu Ofen* most tárgyalt, II. kiadása szövegtípusának viszont minden betűje pontosan megegyezik az augsburgi Schaur által használtakkal. Az összevetés alapjául használt összeállítás ugyan egy 1494-ben készült kiadványból származik, ahol a húsz sor mérete 94/95 mm volt,²⁹ azonban ezt a 2. típust — a betűk alakjának pontos megőrzése mellett — később 98/99 mm méretre átöntve használták ugyanott.³⁰ Pontosán ez a méret található a most vizsgált nyomtatványban is. Az ennek címlapján álló, kiemelő betűk is azonosak Schaur 3. típusával.³¹ Az összehasonlításához itt mindössze egyetlen sornyi szöveg állt azonban csak rendelkezésre,³² ahol a verzális „S” alakja más. Ebből a körülményből — ilyen szűk körű összevetés esetében — nem szükséges messzemenő és negatív következtetést az azonosítással szemben levonni, mert Schaur egy-egy típusán belül nem ritkán kétfajta betűt is használt, íg az említett 2. betű típus esetében a „D”-nél³³ és „O”-nál.³⁴

A fentiek szerint tehát meg kellett erősíteni a korábbi nyomdász meghatározásomat:³⁵ A *Die Ordnung zu Ofen* II. kiadását az augsburgi Johann Schauer betűivel állították elő. Feltehető, hogy a VD 16 ettől eltérő megállapításánál szerepet játszhatott az a körül-

²⁴ OSZK Évk. 1960. 256, 276.

²⁵ VD 16.

²⁶ Typ. Rep. V. 69.

²⁷ GfT 1311.

²⁸ BMC. III. 712, LXVII. tab.

²⁹ GfT 611.

³⁰ Typ. Rep. IV. 46, V. 8.

³¹ Typ. Rep. I. 11.

³² GfT 612.

³³ BMC. II. XXXVII. tab.

³⁴ *Die Ordnung zu Ofen* a-b -2. és -5. sorában.

³⁵ OSZK Évk. 1960. 256., 276.

mény, hogy a tevékenységük egyik bázisát alkotó Benzing-féle lexikonban, amely az 1501–1700 között a német nyelvterületen tevékenykedett nyomdászokat foglalja össze, nem szerepel Schaur.³⁶ Valóban, névvel ellátott utolsó ismert kiadványa az 1500. évből ismeretes.³⁷ Azonban az ő betűivel előállított *Die Ordnung zu Ofen* a következő esztendőből ezek szerint azt bizonyítja, hogy felszerelését nem sokkal ezt követően is használták meg. Tiszta véletlen, hogy a tipográfus tevékenységi időköreinek ez a minimális kiterjesztése már másik évszázadba vezet át, amely kiadványainak és nyomdászainak feltárása a szakirodalomban sokszor más összeállításokban történik.

3.

A Budán 1501-ben létre jött és a törökök elleni haditervről szóló tudósításnak további kiadásáról adott hírt Carl Göllner.³⁸ A cím szövege itt azonos a II. kiadásban olvashatóval, de míg azt ott egyetlen, nagy méretű típussal szedték 11 sorban, addig ebben a III. kiadásban az első négy sort nagyobb, a további hatot azonban kisebb fokozatú betűkkel állították elő, míg az egészet ún. incipitjel vezet be. Egyetlen ismert példányát e kiadásnak a müncheni Bayerische Staatsbibliothek őrzi.³⁹ A kiadványon itt sem tüntették fel a nyomdát. Göllner szerint ez ugyancsak strasbourginak tűnik. Feltételezése azonban téves, mert az a müncheni Schobser-műhelyben készült.⁴⁰ A VD 16 szerkesztősége is pontosan így ítélte meg ezt a kérdést. Schobser kiadványainak összefoglaló bibliográfiájában⁴¹ ez a budai beszámoló nem szerepel.

4.

A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek, ahonnan legutóbb a Dózsa-féle parasztháborúról szóló beszámolónak korábbról ismeretlen kiadása került elő,⁴² őrzi *Die Ordnung zu Ofen* ugyanilyen unikumát.⁴³ Itt a II. és III. kiadásból már ismert hosszabb címszövegnek csak az első sora készült nagyobb fokozatú típussal, a többi hatot kisebb betűkből szedték. A nyomdász itt sem tüntette fel nevét. A VD 16 szerkesztőségének nyilvántartásaiban e feladatkörben a strasbourgi Matthias Hupfuff szerepel. Talán a III. kiadás kapcsán tett Göllner-féle téves feltételezés vezetett ehhez a megállapításhoz, vagy a szakirodalomban emlegetett és Hupfuff névvel ellátott I. kiadás híre. A részletesebb vizsgálódások során azonban más eredményre kellett jutni.

A IV. kiadásban található szövegtípus, amellyel a cím első sorától eltekintve az egész tudósítást szedték, húsz soronként 81–82 mm méretű. E betű jellegét Proctor⁴⁴ az 1501–1520 között működött németországi műhelyek nyomdai felszerelésének számbavétele során bázelnürnberginek nevezte, és előfordulásait Da VII jel alatt foglalta össze.⁴⁵ Felsorolásából — a méret alapján — négy nyomdász betűi jöhetnek számításba: Nürnberg: Gutknecht 6, Strasbourg: Hupfuff 7, Nürnberg: J. Stuchs 9, Nürnberg: A. Huber 2.

³⁶ BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts in deutschen Sprachgebiet*. 2. Aufl. Wiesbaden 1982.

³⁷ WELLER 159.

³⁸ GÖLLNER 10.

³⁹ Jelzete: „Turc. 80/8.”

⁴⁰ OSZK Évk. 1960. 256, 276.

⁴¹ SCHOTTENLOHER, Karl: *Der Münchener Buchdrucker Hans Schobser*. München 1925. Repr. Nieuwkoop 1967.

⁴² MKsz 1984. 24–33.

⁴³ Jelzete: „455.2 Theol. (7).”

⁴⁴ PROCTOR 217, 36. tab

⁴⁵ PROCTOR 198.

E betűtípusokat Gutknecht 1514-től, Hupfuff 1506-tól, J. Stuchs 1502-től, A. Huber pedig 1501-től használta. Az első sor betűit Proctor Bc III. 2 jel alatt közölte.⁴⁶ Itt a fentiek közül csak A. Huber 1. típusa található. Ezek után a VD 16 említett Hupfuff-féle meghatározását el kellett ejteni, hiszen a tipográfiai anyag és annak használati ideje ennek ellene mond. Ráadásul több mint valószínűtlen, hogy a strasbourgi nyomdász ugyanazt a tudósítást az I. kiadástól eltérő címmel a két abban használt fametszetek mellőzésével és teljesen más betűkkel is elkészítette volna.

Ezzel szemben a nürnbergi Ambrosius Huber ilyen jellegű, német nyelvű tudósítások megjelentetése kapcsán már korábbról ismeretes volt. Ő volt ugyanis az, aki az 1501. esztendő október – december hónapjaiban a törökök ellen vívott harcokról szóló *Das ist Abschrift von dem Brieff, den der Hertzog von Venedig* . . . című tudósítást ugyanezzel a szövegtípussal kinyomtatta.⁴⁷ Ambrosius Huber a IV. kiadásban látható mindkét betűjét csak 1501-től használta,⁴⁸ ugyanakkor a 15. században alkalmazott hat másik típusát ettől kezdve már nem.⁴⁹ Érdekes véletlen, hogy ez a nürnbergi nyomdász pontosan a századfordulón teljes nyomdai felszerelését újjal váltotta fel.

A 15. és 16. századi nyomtatványok és tipográfiák felszerelésének regisztrálása a szakirodalomban – a nemzetközileg kialakult gyakorlat alapján – jelentős részében egymástól elválasztva történik. Hogy ez a körülmény milyen kényszerpályára szoríthatja a nyomdász megállapításával foglalkozókat, az a II. kiadás kapcsán is már tapasztalható volt, amikor a megoldást kizárólag a 16. században keresve figyelmen kívül maradtak a korábban csak a 15. századból ismert Schaur. Most ennek az ellenkezője történt: hiszen Ambrosius Hubernek a IV. kiadásban szereplő betűinek használata csak 1501-től ismeretes. Jó módszertani tanulság ez, hogy milyen hibaforráshoz vezethet, ha a 15. század legvége és a 16. letelején készült nyomtatványok hiányzó impresszumadatait kizárólag csak a 15., vagy pedig egyedül a 16. századra vonatkozó szakirodalom alapján akarja valaki meghatározni. A helyes megoldás tehát mindkét korszak eddig feltárt ismeretanyagának párhuzamos igénybevétele.

*

Szemügyre véve a fenti négy kiadás nyomdahelyét (Augsburg, München, Nürnberg és Strasbourg) megállapítható, hogy ez pontosan az a négy dél-németországi város, ahol a Dózsa-féle parasztháborúról szóló tudósítások hét ismert kiadása közül hat napvilágot látott.⁵⁰ Nem egy esetben (Hupfuff, Schobser) még a nyomdászok is megegyeznek. Mind ez nem meglepő, hiszen a német nyelvterületnek elsősorban a déli része érezte magát fenyegetettnek a törökök által. Az akkori időkben e vidéken Augsburg, Nürnberg és Strasbourg volt a legnagyobb nyomdahely, míg München területileg esett legközelebb a török birodalomhoz. A négy kiadásban fennmaradt *Die Ordnung zu Ofen* arra utal, hogy komoly kereslet mutatkozott e területen a szultán fenyegető hadaival kapcsolatos minden híradással szemben. Ezt a fenyegetettségi érzésből származó érdeklődést nyilván tudatosan fokozták a törökök elleni hadviselés költségeit is szolgáló búcsú hirdetői, élükön Raimundus Peraudi bíborossal.⁵¹ A másfél évtized után ismét Magyarországról érkező híradások már túlmutattak az oszmán seregek elleni hadviselésen, hiszen a Dózsa-féle harcok már a magyar társadalmat feszítő belső erők kirobbanásáról tudósítottak.

⁴⁶ PROCTOR 196, 212, 22 tab.

⁴⁷ OSZK Évk. 1960. 257, 277. — WELLER 211, KERTBENY 58, BALLAGI 80, HUBAY 11a GÖLLNER 18.

⁴⁸ PROCTOR 98.

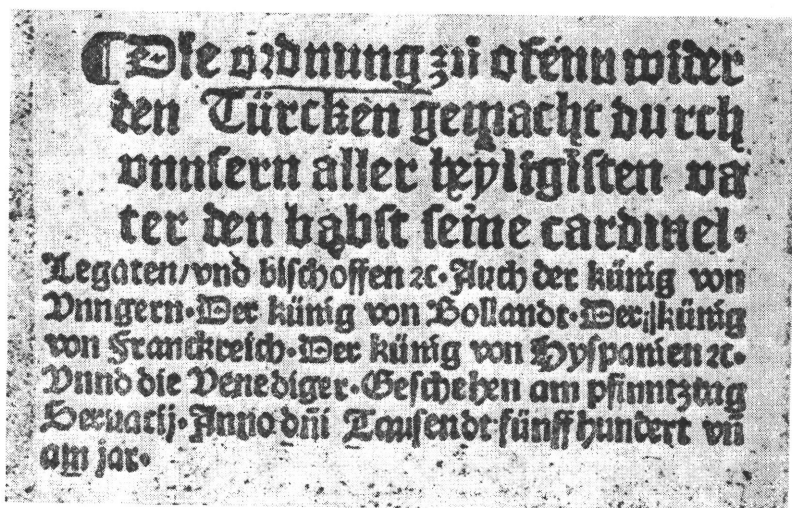
⁴⁹ Typ. Rep. I. 79, V. 50.

⁵⁰ MKSz 1984. 27–31. — A hetedik Lipcsében készült.

⁵¹ OSZK Évk. 1960. 257.

Ennek tudható be, hogy ezek még szélesebb körök érdeklődését kelthették fel: legalább hét kiadásban látott napvilágot, többek között még Lipcsében is.

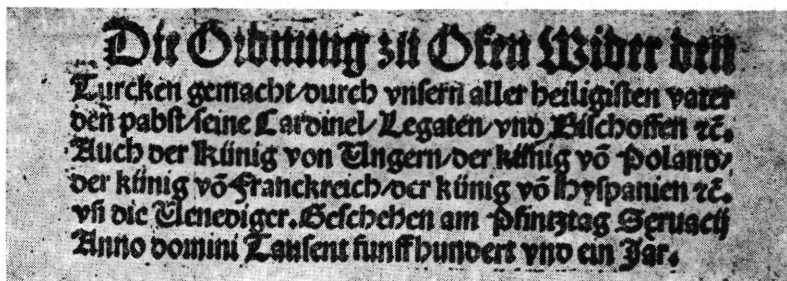
Kísérletet lehet tenni a négy, a címtől eltekintve azonos szövegű kiadás időrendjének, ill. szövegösszefüggéseik felvázolására, hiszen megtárgyalásukra a fentiekben a hazai könyvészeti irodalomban történt ismertetésük sorrendjében került sor. Úgy tűnik, hogy — akárcsak az 1514. évi tudósítás esetében — az augsburgi II. kiadás a legrégebb. Ez a feltételezés nem a címlap képének különösen archaikus voltára támaszkodik, hiszen a kiadások között, amelyekre mind még nyilván az 1501. esztendő második felében került sor, legfeljebb csak hetek telhettek el. A legutolsó, naphoz köthető esemény a budai úr-

1. ábra

napi ünnepség, vagyis 1501. június 10. Ismerve a Buda és Augsburg közötti szoros és gyors összeköttetést, feltehető, hogy a II. kiadást már 1501. június végén vagy július elején nyomtatták.

Úgy tűnik, hogy a tudósítás szövegének tagolása is alátámasztani látszik a II. kiadás időbeli elsőségét: ez az egyetlen a négy közül, ahol az időrendben utolsó esemény, az úrnapi ünnepségek leírása új lapon (A₃b) kezdődik. A kiadások közötti összefüggések felismeréséhez hasznos példát szolgáltathat Lengyelország német elnevezésének, a „Poland” szónak alakja a címben, ill. a szöveg elején álló felsorolásban. Ez a szó a II. kiadásban mindkét esetben „Bolandt”, a III.-ban ugyancsak egyformán, de „Bollandt”, a IV.-ben a szövegben „Bolandt”, de a címben „Polandt”, míg az I.-ben ez a szó a címben nem szerepel, mert annak szövegét — nyilván az alatta elhelyezni kívánt, viszonylag nagy méretű fametszet miatt — erősen megrövidítették, viszont a szövegben „Polandt” olvasható. Úgy tűnik tehát, hogy a II.-at vette át mind a III., mind a IV. kiadás. Ez utóbbi szolgálhatott azután alapul az I. kiadásnak. Ugyanezek az összefüggések érzékelhetők a törököt jelölő „Turken” szó ortográfiájában is. Amíg ugyanis a II. és III. kiadásban vegegyesen olvasható a „Tur” és a „Tür” szókezdet, addig a IV.-ben és az I.-ben kizárólag csak a „Tur” alak található. Az I. kiadásban ezen kívül a szövegében hús alkalommal szereplő „Turken” szó — a többi háromtól eltérően — 15-ször „Th”-val kezdődik. Jól érzékelhető az is, hogy a „h” betű betoldása csak a szedés során vált egyre tudatosabbá, mert a „h” nélküli öt eset mind a szöveg első felében fordul elő.

2. ábra

Die Ordnung zu Ofen fentebb megvizsgált négy kiadásának rövidített leírása a következők:
 I. Die ordenüg zu Ofen wider den // Thurcken gemacht, durch vnßern aller heiligften vater // den pabst. Vnd aler criftlichen fußtern !/. // metszet // [Strassburg 1501 Hupfuff].

A⁴ = [4] lev. — 4°.

Kertbeny 57, RMK III 99, Proctor 10004, Ballagi 81, Göllner 9. jegyzet.
 Berlin SB, Bp. MTA, London BL.

II. Die ordüg zu Ofen wider den // Türekē gemacht durch vnnfern // aller heyligiftē vatter den bapft // ... [Augsburg 1501 Schaur].

a⁴ = [4] lev. — 4° — a⁴b üres.

Panzer I. 259.531, Hammer X.66.125, RMK III 100, Apponyi 62, Ballagi 82, Hubay 10, Göllner 9.

Bp. OSzK (2 pl.), München SB, Wolfenbüttel.

III. Die ordnung zu ofenn wider // den Türecen gemacht durch // vnnfern aller heyligften va//ter den babst. . . [München 1501 Schobser].

a⁴ = [4] lev. — 4°

Göllner 10.

München SB.

IV. Die Ordnung zu Ofen Wider den // Tureken gemacht, durch vnsern aller heiligften vater // den pabft. . . [Nürnberg 1501 A. Huber].

A⁴ = [4] lev. — 4° — A₁b és A₁b üres.

ø

Wolfenbüttel.

Miután a III. és IV. kiadás címlapját eddig még sehol sem reprodukálták, most erre is sor kerül: 1. ábra = III. és 2. ábra = IV. kiadás.

IRODALOM

APPONYI Sándor: *Hungarica*. I. München 1900.

BALLAGI Aladár: *Buda és Pest a világirodalomban*. Bp. 1925.

BMC = *Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum*. I—X. London 1908—1971. Repr. London 1963.

GfT = *Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts*. Tab. I—2460. Leipzig 1907—1939.

GÖLLNER, Carl: *Turcica*. I. Bucureşti—Berlin 1961.

HAMMER, Joseph von: *Geschichte des osmanischen Reichs*. X. Pest 1835.

HUBAY Ilona: *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban*. Bp. 1948.

KERTBENY Károly: *Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok*. Bp. 1880.

OSZK Évk. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. 1960. Bp. 1962. — 1965/6. Bp. 1967.

PANZER, Georg Wolfgang: *Annalen der ältern deutschen Litteratur*. I. Nürnberg 1788.

PROCTOR, Robert: *An index to the early printed books in the British Museum*. II. MDI—MDXX. Section I. London 1903.

RMK. III. = SZABÓ Károly—HELLEBRANT Árpád: *Régi magyar könyvtár. III.* Bp. 1896. Typ. Rep. = HAEBLER, Konrad: *Typenrepertorium der Wiegendrucke.* Halle a. S. — Leipzig 1905—1924. Repr. 1968 Nadeln-Wiesbaden.

VD 16 = *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienen Drucke des XVI. Jahrhunderts.*

WELLER, Emil: *Repertorium typographicum. I.* Nördlingen 1864.

BORSA GEDEON

Tótfalusi ismeretlen kátékiadása. Példányt ez idő szerint nem ismerünk abból a kiskatéából, amelyet pedig saját hivatkozása értelmében kétségtelenül kinyomtatott Tótfalusi; a szakirodalom sem figyelt föl a hivatkozásra, illetve félremagyarázta; ezért illik végre bibliográfiailag számon tartanunk.

A *Mentség* 31. pontjában ugyanis ezt olvashatjuk: „A *Fundamentumot*, azaz kis catechist kinyomtatván egyebütt semmi változtatást nem töttem benne, hanem együtt kihagytam ezt: *nem*”.¹ Ezt Jakó Zsigmond a Calvin genfi kátéjára érti, amelyet Tótfalusi lefordított.²

Ismeretes azonban, hogy a *Fundamentum* nevű kiskaté, amely mostani adataink szerint Váradon jelent meg először 1654-ben, sűrűn megjelent; a 18. században főképp a debreceni nyomda kiadványaként terjedt tömegesen (1731-ben 12 000, 1734-ben 7500, 1737-ben 8000 példányt nyomtattak, az ismeretlen példányszámú 1733. évi kiadás is 3 vagy 5000 lehetett, ahogyan a számadási adatok mutatják; azaz 30 000 példány egyetlen évtizedben!)³

Ez a kiskaté (több hasonló testvére mellett, amelyet például Szenci Molnár kiadott)⁴ a Heidelbergi Káté, és a korai magyarázatok szövegéből van összeállítva. Benne megtaláljuk a Tótfalusi által idézett részleteket, amelyeket a genfi kátében hiába keresnénk, tehát ezt: „Miről ismertetnek meg a gödölyék? Felelet: E két jegyeből, hogy ők az Istent nem ismerik, és a mi urunk Jézus Krisztus evangéliumának nem engednek”. A végítélet Máté evangéliumában leírt módja a kecskék és juhok közötti különböztetés után jön a szükségtelen tagadással megterhelt kérdés, amely Tótfalusi kiadásában nem így szólt: „Vannak-e olyan hitetlenek, akik az Istent nem ismernék?” — hanem így tanulták belőle: „Vannak-e olyan hitetlenek, kik az Istent ismernek?”

Nincs példányunk az első kiadásból, és az erdélyi példányok hozzáférhetetlenek, ezért jelenleg megállapíthatatlan, hogy Tótfalusi milyen kiadást vett alapul, amelyet helyesbített.⁵ Pontos, bár nehézkes okfejtése során későbbi ellensége, Szathmári Pap János megkapja tőle, hogy „Nem lehet olyan concilium, mely előtt meg nem disputálok, ha szükséges, azt a materiát kegyelmeddel!” S mert tudjuk, hogy 1696 elején került a Szőnyi Nagy István helyére Szathmári, így a káté kiadási évét 1695-re tehetjük.⁶

Mindezek alapján ezt a kétségtelen kiadást a korabeliek címének felhasználásával így írhatjuk le:

[A Keresztyén Hitnek fő ágazatinak Fundamentumi, mellyek az Öreg Catechismusból rövid kérdésekben és feleletekben bé-foglaltattanak, és elsőben Belga nyelven ki-bocsátattanak, annak utánna a kisdedeknek éppületekért Magyar nyelvre fordítottattanak. Nyomtatott Kolosváratt, M. Tótfalusi Kis Miklós által 1695. Esztendőben.

12° 12 számozatlan levél.]

FEKETE CSABA

¹ TOLNAI Gábor—KNEB Imre kiadásában, Gyoma 1940, a 75. lapon, JAKÓ Zsigmond: *Erdélyi Féniks.* . . a 247. lapon.

² RMK I 1468.

³ BENDA Kálmán—IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda.* Bp. 1961, 342—343. lap.

⁴ RMNy 962.

⁵ *Studia et acta ecclesiastica* I 85—87 és 319—323; eddig ismeretlen debreceni kiadásáról máskor számolok be; P I 839 és V 251.

⁶ HERPEI János: *Adattár.* . . III 197.

Egy 1790-ben kiadott röpirat és magyar fordítója. Eddig is tudtuk, hogy Kazinczy Ferenc könyvtárai nem kizárólag írónk érdeklődése, tájékozódása szempontjából fontosak és érdekeseek számunkra. A kutatás több példát szolgáltatott arra vonatkozólag, hogy az egyes könyveken, a könyvtár tartalmán túl azok a rövidebb-hosszabb bejegyzések is tanulmányozásra méltók, amelyek a mindig jól értesült Kazinczy tollából származnak, és amelyek hol egy név nélkül megjelentetett könyv vagy röpirat szerzőségére vonatkoznak, hol néhány sorban felvázolják a szerző (fordító), esetleg a könyv sorsát.¹ Így derült fény a *Politisch-kirchliches Manch-Hermäon* szerzőségére, amelyet hol Berzeviczy Gergelynek, hol Hajnóczy Józsefnek tulajdonítottak, pedig Molnár János a szerző; így arra, hogy a kalandor Trenck *Glückwunsch an die Ungarn* c. verse egyik magyar tolmácsa Verseghy Ferenc volt. (Mind a mai napig nem vett tudomást erről a Verseghy-kutatás.) Több helyütt még mindig Barics (Barits) Adalbertnek tulajdonítják a szintén 1790-es *Dissertatio statistica*t,² jóllehet Kazinczy Ferenc a hozzá egyébként közel álló Török Lajost tartja szerzőjének. Kazinczy bejegyzései hitelt érdemlők, hiszen már fogsága előtt (vagy akkor igazán?) számos fontos személyiséggel épített ki jó kapcsolatokat: szabadkőműves összeköttetései, a jozefinus évtizedben viselt tisztsége, illetve a megyei küzdelmekben játszott és eddig talán nem eléggé hangsúlyozott szerepe sok olyan információ birtokába juttatták, amely egyes (politikai tartalmú) röpirat, kötet „titkait” feltárta előtte. Annál is inkább, mert törekedett ilyen „titkok” ismeretére. Írói eszmélkedésével egykorú gyűjtő szenvedélye, érdeklődése a könyvek, a képek, a metszetek, a térképek, egyáltalában a különlegességek, a művelődéstörténeti jellegű apróságok iránt. Levelezése ezért tele van anekdotákkal, életképekkel, nyomtatványokról, portrékról szóló hírekkel. Mindennek természetesen a könyvtörténet is nagy hasznát látja.

Azt is tudjuk, hogy Kazinczy az elsők közé tartozott, aki magát a könyvet szerette, becsülte a nyomdászszakmát, izlésefejlesztő programjának a könyvművészet szerves része. Könyvbeszerzéseiben egyként vezette a ritka, régi, értékes könyvek szeretete és saját korszaka jobb megismerésének eltökélt szándéka. Ránk maradt két könyvtárjegyzéke arról tanúskodik,⁴ hogy különleges érdeklődéssel fordult a jozefinus évtized kiadványai felé, az 1780—1790. közötti évtized röpirataiból, brosúráiból (nemcsak a Magyarországi területén kiadott füzetekből, könyvekből, hanem osztrák vagy német „termékekből” is) szép gyűjteményt állított össze. Mind a sárospataki főiskolának,⁵ mind pedig Jankovich Miklósnak eladott könyvtára szép számmal tartalmaz II. Józsefet és rendszerét illető műveket; ugyancsak bőségesen találunk II. Lipót uralkodásának két esztendeje alatt megjelent kiadványokat is. Nem lehetetlen, hogy Kazinczy Ferenc példája készítette Jankovich Miklóst könyvei hasonló csoportosítására. Péczeli József II. József-életrajzát — a könyv belső borítóján található bejegyzés szerint — Jankovich Miklós 34 krajcárért

¹ HARSÁNYI István: *Kazinczy és a Kártigám*. Irodalomtörténet 1914. 106—110., Uő.: XVIII. századi nyomtatványok eddig ismeretlen szerzői. Magyar Könyvszemle 1939. 187—190., JAKOB Károly: *Trenck Glückwunsch an die Ungarn* c. költeményének magyar fordításai. Irodalomtörténeti Közlemények 1928. 118., GULYÁS József: *Kazinczy jegyzetei néhány könyv szerzőjét illetőleg*. Uo. 1935. 67.

² Vö.: CSÁKY, Moritz: *Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studien zum Frühliberalismus in Ungarn*. Wien 1981. 84, 248.

³ HAIMAN György: *Kazinczy és a könyvművészet*. Kazinczynak Poétai berke szövegének, valamint Kazinczy kezdeményezésére készült rézmetszetek hasonmásával. Bp. 1981.

⁴ GULYÁS József: *Kazinczy könyvtárjegyzéke 1807-ből*. Sárospatak 1950. Gépirat a szerző bejegyzéseivel. OSZK Kt. Fol. Hung. 2265., Francisci Kazinczii Bibliotheca Antiquaria. Széphalmi 1808. Uo. Oct. Lat. 2. A sárospataki könyvtárjegyzékről vö.: BARCZA József: *Kazinczy Ferenc első könyvtára*. Magyar Könyvszemle 1962. 203—205, 1963. 92—98, 242—249.

⁵ GULYÁS József: *Kazinczy mint gyűjtő*. Debreceni Szemle 1932. 272—278.

vásárolta meg, és besorolta a II. József kora történetét tárgyaló kiadványok gyűjteményébe.⁶

Innen bukkant elő egy német nyelvű röpirat: a *Joseph der II. in Elysium* című kis füzet, amelynek belső címlapján találtuk az alábbiakat, Kazinczy Ferenc jellegzetes betűivel:

„Ezt a' firkált munkát a' Füger rajzolatjain 's Birkenstock' magyarázatján kívül, az teszi nevezetessé, hogy ennek magyarra való fordítása miatt Gróf Teleki József, Ugocsa Vgyei Fő Ispán és később' Korona-Ór Excell. a' Tokaji Predikátort, Nádaskai Andrást, a' Papságból ki akarta tétetni; azon botránkozván-meg, hogy Kálvinista Pap Olly munkát tartott méltónak a' fordításra, a' mellyben Voltaire, Rousseau és Bayle szállalnak-meg, 's terjesztik a Keresztyén vallás ellen való idegenséget. — Irtam Széphanon, Martz 6d 1806
Kazinczy Fer.”

A szakirodalom már eddig is számon tartotta e munkának magyar fordítását, de azt feltételesen Szirmay Antalnak tulajdonította.⁸ Szirmay Antal szerzőségét kizárja az a tény, hogy életrajzírója, Kazinczy Ferenc (1) nem sorolja föl munkái között, jóllehet 1790-ből ismeri munkáját (fordítását).⁹ Ellenben Szinnyi József bio-bibliográfiája Nádaskai András lelkészt tünteti föl a Pozsonyban 1788-ban napvilágot látott *Fridrik Elísiomban* c. brosúra fordítójaként.¹⁰ Mindkét röpiratnak a bécsi orvos, Samuel Jacob Schröckh volt a szerzője.¹¹ A bécsi brosúráradatból az üzleti hasznot is szem előtt tartó szerző alaposan kivette részét, névtelenül több röpiratot írt a szerzetesek és az előítélet ellen. Nádaskai András (nem tévesztendő össze a később működött sárospataki nyomdásszal!) sárospataki diákévei után Tállyára került, innen Tokajba. Elképzelhető, hogy Kazinczy Ferenc személyesen ismerte, talán őtöle magától hallotta „ügyét”.

Bizonytalan marad, hogy Kazinczy csak a német eredetit tartotta a kezében, vagy a magyar kötetet is forgatta-e. Azért kétséges ez, mert a két változatot összehasonlítva, tapasztalhatjuk, hogy éppen a Teleki József által rosszallt rész maradt el a magyar fordításban, tehát ama bizonyos *Eilfter Auftritt* (párbeszédkekből, jelenetekből áll a brosúra, itt a tizenegyedik jelenetről van szó), amelyben Bayle és Ganganelli (XIV. Kelemen pápa) együtt szerepel. Ha pontos Kazinczy információja, feltehetőleg még a megjelenés előtt sikerült Telekinek megakadályozni a röpirat teljes szövegének magyar kinyomtatását. Így is maradt azonban éppen elég „gyúanyag”, a toleranciát helyeslő, de a jozefinus rendszert számos tekintetben bíráló kitétel. Figyelmet érdemel, hogy a bécsi szerző megjeleníti II. Rákóczi Ferencet, számos olyan kívánságot adva szájába, amely rokonszenvre tarthatott számot a magyarok körében. Általában elmondhatjuk, hogy a bécsi szerző röpiratának stílusa nemcsak gördülékenyebb és pontosabb, mint a magyar fordításé, hanem kifejezéseiben erőteljesebb, indulatosabb is. A kihagyásokon kívül a leglényegesebb változtatást az utolsó mondatokban lelhetjük: „... und Deutschlands Flor und Wohlergehen werde immer erhöhét!” „és a' Magyar Nemzet virágozzon mindég!”

⁶ OSZK nagyraktári jelzete: 216.239. RR.

⁷ OSZK Kt. Oct. Hung. 1303.

⁸ BALLAGI Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Bp. 1888. 409., KOSÁRY Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. Bp. 1954. II. 313.

⁹ KAZINCZY Ferenc: *Szirmay Antal Udvari-Tanácsos Ur' Élete*. Felső Magyar Országi Minerva 1824. 349—354. Kazinczy ezt az életrajzt SZIRMAY „Tulajdon jegyzései” után készítette. SZIRMAY 1790-es fordítása: *Második Leopold magyar király Eleuterinek egy magyar prófátának látása szerént*. Az eredeti mű szerzője: KERESZTURI József.

¹⁰ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. IX. Bp. 1903. 507—508. hasáb. Vö.: BALLAGI: *i. m.* 145—148. A röpirat eredetije először 1786-ban, második kiadásban 1790-ben jelent meg Bécsben.

¹¹ WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. Wien 1786. Einunddreißigster Teil 315—316.

Érthető lesz Teleki Józsefnek felháborodása, ha idézünk a kihagyott tizenegyedik jelenésből. Kazinczy véleménye egyben elhatárolódás a főúrtól, akit más érdemeiért becsült. Igazolva látjuk F. Csanak Dóra megállapítását a kettejük közt valóban létező, bár nyíltan kifejezésre nem jutó ellentéttről:

„A Telekinél következetesebben és tartósabban jozefinista, majd később tovább radikalizálódó Kazinczy idegenkedett a konzervatívabb gondolkodású főúrtól”.¹² Azt hiszem, árnyalatnyi eltérés: Kazinczy rövid jegyzete nem „konzervatívabb”, hanem konzervatív gondolkodású főurat jelöl. És most az idézetek! Ganganelli, éppen XIV. Kelemen pápa szájába adja a tolerancia dicséretét a bécsi orvos-szerző, valamint a nyomtatás- és a sajtószabadság számára oly lényeges liberalizálásának méltánylását.

„Den größten Ruhm, den Eure Majestät über Dero Regierung verbreitet haben, ist unstreitig die eingeführte allgemeine Toleranz, und die zur Beförderung der Aufklärung so nothwendige Druck- und Preßfreyheit.”

Néhány nappal később Bayle emígy fogalmazza meg Európa reménykedését: „Die meiste Hofnung einer allgemeinen politischen und religiösen Regeneration der europäischen Staaten, wird die neue französische Constitution geben — und der Durchbruch der allgemeinen Aufklärung gewiß mit schnellen Schritten bewirkt worden.”

Kazinczy és társai is osztották a reménykedés hitét a bécsi könyvkereskedővel (aki akár őszintén vallotta, akár számításból szólaltatta meg a francia alkotmány emberjogokat biztosító paragrafusait ünneplők véleményét), viszont Telekit elrettenthette, ha ilyen sorokat magyarul, lelkész tollából lát papírra vetve.

Igen jellemző az ilyen típusú művekre a különböző, egymással csak néhány vonatkozásban érintkező álláspontok ütköztetése.¹³ D'Argens, a II. Frigyessel levelező, egy ideig Berlinben élő bölcselel és II. Frigyes szavai mintegy egymást egészítik ki, és képviselik a felvilágosodásnak mérsékelt változatát. Együtt adják meg — a szerző és a fordító előadás-módja szerint — az elfogadhatónak tetsző igazságot:

D'Argens: Már a' tizenhétzadik Száznak vége felé nem igen lehet az embereknek meg határozva eleikbe írni mit hidjenek, és őket a' következő dolgoknak félelemmel tellyes virása [várása] 's reménylése által venni arra, hogy erköltsökre nézve jó rend tartók 's engedelmesek legyenek. — A' nevelésnek jobb módjai — a' jobb rendtartás — a' köldülásknak és a' földhöz ragadott szegénységnek el távoztatása — többet használna az emberek erköltsnek meg javítására, mint minden egyéb a' féle eszközök, minden rangban 's állapotban lévő emberek annyira meg világosodtak elméjekben, hogy lehetetlen őket többé Rendelések 's szerzemények alá szoritani.”

Fridrik: „Meg kell betsülni a' köresztyén vallást, és meg maradni a' mellett, tsak hogy senkinek Lelki ismérétén nem szükség erőszakot tenni, hanem gondolkodjon kiki szabadon.”

Amikor a felvilágosodott gondolkodóknak a röpiratban a szemére hányják, hogy engedetlenségre tanították a népet, a szerző Voltaire szájába adja a választ, de nem annyira Voltaire, mint inkább Rousseau nézeteihez közel álló álláspontot körvonalazva:

Voltaire: mi azt sohasem prédikállottuk, hanem az egymásnak el türését (Toleranz) 's el szenyvedését; és az igazgatások módjának meg jobbítását; hogy ollat kellene fel állítani, a' melly jobban meg egyezne természeti állapottyokkal az embereknek, a' kik mindnyájan úgy születteknek, mint szabadosok. — Ha ezt a' tudományt az emberek nem jól fordították a' magok hasznokra, mi annak nem vagyunk okai.”

¹² F. CSANAK Dóra: *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*. Bp. 1983. 210.

¹³ Ilyen típusú mű: [HORÁNYI Elek]: *Josephus II. in campis Elysiis Somnium Eleutheri Pannonii*. [Buda 1790.]

S mit mond Rákóczi Ferenc? Először is azt, hogy nem az uralkodó személyének ellensége, hanem a praktikáknak, amelyeket „akkor az Austriai Ház” főzött ki a szeretett haza ellen. Még tanulságosabb egy másik passzus, amely olyan érvrendszeret tartalmaz, amely pontosan beleillik az 1790-es esztendő magyarországi közhangulatába. Itt a német szöveg még beszédesebb, mint a magyar; majdnem jobban formálja meg a magyar nemzeti követeléseket. Éppen ezért idézzük előbb a német, majd a magyar textust:

Ragoczy: So wie ich meine Nation kenne, ist es gewiß Selbstgefühl ihrer Kraft und ihrer Rechte, das sie anstrebt. — Wenn man einer Nation verbietet, ihre Nationaltracht zu tragen — wenn man ihr verbietet ihre Nationalsprache zu sprechen — wenn man ihr verbietet ihre Nationalmmlungen zu halten — wenn man ihre königliche Krone, die jederzeit ein heiliges National-Depot gewesen, wegführt — aller übrigen Beschränkungen nicht zu gedenken — sollte das nicht den Sinn der Freyheit erwecken?“

Rákóczi: A' mennyire én a' magam Nemzetemet ismerem, bizonyosan a' magok erejeknek 's igazságoknak érzése éleszti őket — Ha valamely Nemzetnek nem szabad a' maga szokott ruhájába jární — a' maga született nyelvén, vagy szokott nyelvén beszélni — a' maga szokása szerint Gyűllést tartani — ha az ő Királyi Koronáját, mellyet mindég úgy tartott, mint Ország Kintsét, el viszik — egyéb tsonkúlásokat el halgatvány — mind ez nem elégséges [sic!] arra, hogy ő neki az ő szabadságai eszébe jussanak?“

Több szempontból kell felfigyelnünk erre a részletre. Először úgy, hogy osztrák részről teljes megértés mutatkozik a magyar sérelmek iránt. Másodszor úgy, hogy mindez II. Rákóczi Ferenc szájába adva hangzik el. A XVIII. századi Rákóczi-kultusz történetéhez ez a röpirat is hozzátartozik. Még akkor is, ha a hangoztatott sérelmeket akár a konzervatív nemesi tábor is a magáénak vallhatta volna; s a legradikálisabb nézeteket nem Rákóczi Ferenc mondja ki. A röpirat egészében, illetve ebben a beszélgetésben egyáltalában nem rosszálló hangúlyok közepette esendül föl Rákóczi szava. A röpirat II. József ellen irányul, pontosabban szólva, a toleranciát dicsérei, az önkényes intézkedéseket (vagy amit annak tart a szerző) kárhóztatja. Ebben az érvelésben fontos szerep jut Rákóczi Ferenc jelenetének. Itt kerülhet sorra a magyar nemzet ellen elkövetett „vétségek” felsorolása, míg az előzőekben és a következő jelenetekben a helytelenül felfogott uralkodás a bírálat tárgya. A prognózison érezhető, hogy a francia forradalom ihlette. Ismét Voltaire mondja ki a veszedelmes mondatokat, nem Rousseau. A magyar szöveg itt tompítani látszik az eredetit:

Voltaire: „Es stehet eine allgemeine Revolution bevor, und diejenigen Landesherrn werden am besten davon kommen, welche sie selbst befördern, und mit ihren Völkern neue Transactionen eingehen, um einer traurigen Empörung zuvorzukommen.“

Voltaire: „Az egész Európában változásnak kell esni, és azok a' Fejedelmek fognak legjobban jární, a' kik azt magok indítták el, és a' magok hatalmok a' latt [!] való néppel újobban egygyeznek, hogy a' veszedelmes párt ütést el kerülhessék.“

Aligha szorul bizonyításra, hogy a bemutatott röpirat, amelynek most már valóban ismerjük fordítóját, Nádaskai András személyében, érdekes, az 1790-es esztendő közhangulatát jelző munka, amelyet számon kell tartanunk. Felhívja a figyelmet arra, hogy mennyire szükség volna a Kazinczy-könyvtárjegyzék szövegkritikai közreadására, ennek alapján megkeresve az esetleges további bejegyzéseket. Esetleg olyanokat is találhatunk, amelyek nem kerültek kézírattárba, hanem például az Országos Széchényi Könyvtár nagyraktári állományában rejtőznek. A XVIII. századi magyarországi nyomtatványokat feltáró, leíró vállalkozásnak számottevő segítséget adhatna a szerzőkre, nyomdákra, fordítókra vonatkozó Kazinczy-bejegyzések közzlése, számontartása.¹⁴ Éppen az ilyen jellegű feltáró munkának lehetjük néhány (sajnos, nem valamennyi!) eredményét az Országos Széchényi Könyvtár könyvkatalógusában. De nemcsak bibliográfiai szempontból volna kívánatos ennek a nem csekély fáradságot igénylő kutatásnak elvégzése. Kazinczy Ferenc nem tipikus alakja a XVIII. század végi magyar gondolkodásnak, ha-

nem kiemelkedő képviselője, és könyvtárjegyzéke gondolkodói-írói világába is bepillantást enged. Tehát irodalomtörténetileg is hasznos vállalkozás lenne a följebb körvonalazott munka.

Berlász Jenő, Csanak Dóra, Fülöp Géza, Somkuti Gabriella (a régebbi kutatók közül Szarvasi Margit) sok fontos tanulmánnyal gyarapították a XVIII. századi magyar könyvtári kultúráról szóló tudásunkat. A kutatás azonban a folytatást igényli. Például Berzeviczy Gergely, Kazinczy Ferenc és Versegly Ferenc könyvtára (ez utóbbiról doktori értekezés készült Deme Zoltán tollából, ami remélhetőleg a közeljövőben megjelenik)¹⁵ sokat árul el gyűjtőjéről, sokat árulhat el magukról a könyvekről, még többet a korszakról. Dolgozatunk legyen az ilyen jellegű szakdolgozatok, doktori értekezések ösztönzője.¹⁶

FRIED ISTVÁN

Decsy Sámuel szerkesztői működéséhez (1807–1811). Decsy Sámuel levelezéséből eddig mindössze néhány darabot ismerünk nyomtatásban.¹ A közölt darabok mindegyike Decsy működésének legkorábbi szakaszában kelt; a legkésőbbi, a gr. Széchényi Ferenchez írott is éppen akkor (1793. dec. 6-án) keletkezett, amikor Decsy megkapta a *Magyar Kurír* szerkesztését, s hozzáláthatott szerkesztői elveinek megvalósításához.

Az újság elődje az udvar által eltávolított Szacsvey Sándor alatt élte fénykorát.² Decsyre az a feladat várt, hogy az ismét engedélyezett *Magyar Kurír*nak újra olvasóközönséget szerezzen, és oly módon szerkessze, hogy a lap minél ritkábban kerüljön összekötőközésbe a cenzúrával. Kezdetben (Bél Mátyás hagyományait folytatva) Európa földrajzi és történeti viszonyait leíró értekezéseket közölt, s ezek mellett jelentek meg a Bécsben kiadott hivatalos hadijelentések, külföldi lapokból átvett rövid közlemények.

¹⁴ Itt közlünk egy másik könyvbejegyzést Kazinczytól. A könyv szerzője és címe: SENNOWITZ, Matthias: *Grundlinien zu einem vollständigeren Werke, über bessere Erziehung und Versorgung der Niedern Volks-Classe und des Weiblichen Geschlechts in Ungarn.* [Eperjes] 1801. A bejegyzés szövege: az 1. folio recton: „Nevezetes Munka. Lásd a' túlsó lapot.” 2. folio recton: „Megjelenvén ez a' Munka, Prof. Sennowitz Úr Bécsbe parancsoltatott, hogy mentse magát, miért merészkedett előre meg nem kért és meg nem nyert engedelem nélkül a' Császárhoz egy Ajánlást tenni: (!) Munkája' Elébe. Prof. Sennowitz azt felelte Magának Ó Felsőségnek, hogy ezt azért cselekedte, mert látta, hogy így több tekintetet nyer szándéka. Büntetést nem szenvedett: igen megfeddést. Prof. S. Úr ezen alkalmatossággal úgy szóla a' Magyarok' áldozataik felől, a' mint illet.” OSZK Kt. Oct. Hung. 1781. A Széchényi Könyvtár 1966-ban vásárolta meg ezt a kötetet. A könyvet újrakötötték előző tulajdonosai, és a könyv kötésekor észrevehetőleg levágták a lapok alját. Ezért nincs rajta aláírás és a dátum, mint a többi ilyen esetben. A kézírás vitathatatlanul Kazinczyé.

¹⁵ DEME Zoltán doktori értekezése a Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke Könyvtárában található, Debrecenben.

¹⁶ Ezekhez a vizsgálatokhoz az alábbi értekezések adhatnak jó fogózt: BERLÁSZ Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867.* Bp. 1981., U6: *Könyvtári kultúránk a XVIII. században.* In: Irodalom és felvilágosodás. Szerk.: SZAUDER József–TARNAI Andor. Bp. 1974. 283–332., F. CSANAK Dóra: *Teleki József könyvtára.* In: Uo. 401–443., FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Bp. 1978., FRIED István: „Slavica” in der Bibliothek von Daniel Cornides. *Studia Slavica* 1979. 131–136., MIX York-Gothardt: *Systematische Auswahl und arbeitsorientierte Lektüre. Die Privatbibliothek des Dichters und Philologen Johann Heinrich Voß.* Wolfenbüttler Notizen zur Buchgeschichte 6, 1981. V/1: 308–320., SOMKUTI Gabriella: *Széchényi Ferenc nemzeti könyvgyűjteménye.* OSZK Évkönyv 1970–71. Bp. 1973. 175–215., SZARVASI Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században.* Bp. 1934.

¹ Decsy Sámuel levele Szentgyörgyi István pataki tanárhoz, Sárospataki Füzetek 1905, 188–191. IVÁNYI Béla: *Irodalomtörténeti levelek a gróf Teleki család gyömrői levéltárából,* ItK 1918, 99–101. VALJAVEC Frigyes: *Magyar írók levelei gróf Széchényi Ferenchez,* ItK 1934, 307–312.

² *A magyar sajtó története I. köt.* (Szerk. KÓKAY György) Bp. 1979. 150 skk.

A közönség azonban frissebb információkra, bátrabb véleményre volt kíváncsi; annál is inkább, mert Pesten nem lévén magyar nyelvű hírlap, a *Magyar Kurír*, a *Bécsi Magyar Mercurius* és a *Magyar Hirmondó* (a három bécsi lap) jelentette ekkor a teljes magyar nyelvű hírlapirodalmat. 1798-ban Pánczél Dániel újságja, a *Bécsi Magyar Mercurius* összeolvadt a *Magyar Kurírral*, s Pánczél és Decsy egészen 1816-ig, Decsy haláláig közösen szerkesztette a lapot.³ Ennek a közös szerkesztői működésnek az idejéről való a három levél és az elismervény, amit az alábbiakban közlök.⁴

Mindhárom levél címzettje Jordánszky Elek (1765—1840), a későbbi érseki helynök és protonotárius. Jordánszky és Decsy kapcsolata az első levél szerint 1807-ben már régebbi múltra tekintett vissza. Ebben Decsy Jordánszky pozsonyi kanonoki kinevezéséhez gratulált, viszonylag frissen: a címzett 1807. augusztus 10-én kapta kinevezését és az akadémia prodirectori tisztét.⁵

A következő levél 1807 decemberéből való. Decsy elkérte benne Jordánszkytól egy nemrég mondott beszédét, hogy mielőbb közölhesse lapjában. Először gondosan beszámolt a rábízott kézirat sorsáról, s szóba hozta Ürményi Péter esztergomi kanonokot (1768—1839), aki szintén akkoriban, 1807 júliusában nyerte el stallumát, s lett egyúttal a Pazmaneum vezetője.⁶

A két „oratio”, amit Decsy latinról lefordított, a *Magyar Kurír* 1807. dec. 3-i, ill. dec. 11-i számában jelent meg. Két üdvözlő beszédről van szó, melyet Jordánszky Bécsben, Pozsony vármegye küldöttségének vezetőjeként mondott el akkor, amikor Pálffy Károly (1735—1816), a megye örökös főispánja visszavonult a közügyektől, lemondott királyi kancellári tisztéről, és az uralkodó fiágon örökletes birodalmi hercegi címmel tüntette ki. Az új kancellár Erdődy József (a későbbi Nyitra vármegyei főispán) lett, aki a vármegyéhez a Pálffyakkal való rokonsága és pozsonyi születése által kötődött. Az első beszédnek Pálffy, a másodiknak Erdődy a címzettje. Az eseményt így kommentálta a *Magyar Kurír* 1807. dec. 3-i száma:

„Tekintetes Posony vármegyének a' mult November hónapban közönséges Gyűlésére nagy számmal öszve gyűlt Rendjei és Karjai tisztele (!) örökös Fő Ispányokat Pálffy Károly Eő Herczegségét (!) ezen fényes méltóságra lett emeltetésére meg tisztelni kívánván, egy 16 Papi és Világi fő személyekből álló deputatiot rendeltek ki, a' kik a' közelebb mult héten ide fel jövéen . . . kötelességeket végbe vitték. Ezen válogatott személyekből álló Deputationak Szószóllója Fő Tisztelendő Jordánszky Elek Pozsonyi Kánonok Ur, következőnké ekes és gyökeres derék Oratiot mondott Fő Herczegsége előtt.”

Decsy és Pánczél viszonyára általában jellemző, amit a levélben erről olvashatunk. Rivalizálásuk már legalább egy-két évtizedre nyúlt vissza: 1793-ban Pánczél megpályázta a *Magyar Kurír* szerkesztői tisztét, s csak akkor indította meg a *Bécsi Magyar Mercuriust*, amikor az újságot nem ő kapta meg. A két lap egyesülése után Decsy attól tartott, hogy Pánczél kiszorítja a laptól. Amikor helyzete ingatagabbá vált, megvádolta Pánczélt, hogy két társával együtt a lap megkaparintására szövetkezett.⁷

A Decsynél jóval fiatalabb Pánczél (1760—1834)⁸ valóban követett el hibákat, s Decsy jogosan jegyezte meg, hogy az első beszéd számos nyomdahihibával és elírással jelent meg; ilyeneket már az idézett bevezető részben is találunk. ()

³ Uo. 152.

⁴ A levelek lelőhelye: Jordánszky Elek hagyatéka, Főegyházmegyei káptalani levéltár, Esztergom.

⁵ KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok*, Esztergom 1900, 429.

⁶ Uo. 421.

⁷ WERTHEIMER József: *Adalékok a Magyar Kurír történelméhez*, Századok 1897, 25.

⁸ KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780—1795)* Bp. 1970, 409—413.

1805-től több külpolitikai tárgyú, és emiatt feltehetőleg nagyobb érdeklődést keltő cikkek kerültek a lapba. Az ok egyrészt a konkurencia, amit Kulcsár István 1806-ban meginduló pesti magyar nyelvű újságja, a *Hazai Tudósítások* (1808-tól *Hazai és Külföldi Tudósítások*) jelentett,⁹ másrészt az európai események felgyorsulása. Decsy ilyen irányú érdeklődését jelzi levelének befejező része; az itt szereplő Hetruria az 1807-ben létrehozott, később toscanai nagyfejedelemség néven ismert Közép-Itáliai francia tartományt, a „7. szigetbeli Respublika” az 1807-ben francia befolyás alá került Hét Egyesült Sziget nevű görög köztársaságot jelenti.¹⁰

Ezután Decsy a bécsi eseményekről tudósította Jordánszkyt: a király 2. napjáról, Majláth György (1752–1821) udvari tanácsos (később királyi személynök, s a királyi tábla elnöke), Aczél István királyi tanácsos, és az új kancellár, Erdődy József budai utazásáról.¹¹

A harmadik levél 1811-ből való, s az 1808-as keltezésű elismervénnyel együtt azt bizonyítja, hogy Decsy számára a befolyásos Jordánszky fontos személy volt: tudósítóként vagy hírforrásként nem nélkülözhetette; fel is használta az információkat, amikhez általa jutott, cserébe viszont lapjában a kanonok érdemeit hangsúlyozta.

A dátumokat Jordánszky saját kezűleg írta rá a levelekre és az elismervényre. Az ő kézírása olvasható azon a két lapon is, amely a leveleket követi. Az első szövege: „Magyar Kurír 1810 4tm trimestre 45–46.” valószínűleg az 1810. dec. 18-i *Magyar Kurír*-beli közleményre utalt. Ebben I. Ferenc a hitelügyletek lebonyolításának érdekében elrendelte, hogy a pengő, ill. konvenció pénzben kikötött tartozást meghatározott ideig hat-szoros mennyiségű „bankócédulával” is ki lehessen egyenlíteni. A másik lapon számoszlopok találhatók.

A három levél, illetve az elismervény szövege:

1.

Decsy Sámuel Jordánszky Eleknek (Bécs, 1807. aug. 21.)

Fő Tisztelendő Kanonok Ur

Érdemem felett való Fő Tisztelendő Uram!

Elsőben is felettebb örvendek, hogy Fő Tisztelendő Uram kívánsága néminémű részben be tellyesedett, egyszersmind szívem szerint kívánom, hogy ezen Méltóságos Papi Hivatal nagyobbnak el érésére legyen léptső.

Másodsor tudni kívánom, mikor tajban fog Fő Tisztelendő Kánonok Uram Posonba által menni, hogy a' szerint expediálhassam a' Magy. Kurirt.

Tőbnire betses úri favoriba ajánlott, méltó tisztelettel maradok Bécsben 21^a Aug. 1807

Fő Tisztelendő Kanonok

Uramnak

mindenkori alázatos kész szolgálja
Decsy Sámuel mp.

De dato 21. Augusti 1807.

Domini Decsy quoad novellas meas
accepti die 22. cum novis.

⁹ *A magyar sajtó története I*, 155.

¹⁰ *Világtörténeti Kisenciklopédia*, Bp. 1983, I. köt. 347, II. köt. 801.

¹¹ NAGY Iván: *Magyarország családai*, Pest 1865, L. köt. 5. VII. köt. 252.

Decsy Sámuel Jordánszky Eleknek (Bécs, 1807. dec. 11.)

Fő Tisztelendő Kánonok Úr,
Érdemem felett való Fő Tisztelendő Uram!

Azon Manuscriptumot, melyet velem itt lételenek utolsó napján közleni méltóztatott, tett fogadásomhoz képest nem 5, hanem még 4 óra előtt magam vissza vittem a' Pazmaniták Collegiumába. De mivel sem maga Fő Tisztelendő Úr, sem F. Tisztelendő Ürményi Kánonok Ur oda haza nem vóltak, a' Portás kezébe adtam, oly utasítás mellett, hogy azt Fő Tisztelendő Uram kezébe szolgáltassa; reményilem, végbe is vitte kötelességét.

En mind a' két oratiót által fordítottam, meg vallom, nehéz stylusuk lévén, nem kis munkával; mindazáltal reménységem szerént, erthetőképen. Minthogy két héttől fogva nem én, hanem Pánczél írja a' Magy. Kurirt, kezéhez küldöttem a' fordítást oly utasítás mellett, hogy azokat nyolczad nappal ennekelőtte a' Kurirba bé iktassa, és pro Correctura nékem küldje által. De ez a' löfejú Székely sem az elsőt, sem a' másodikat nem mivelte. Az elsőbet békességes türéssel el szenvedtem; de hogy az utolsobbat nem mivelte, tudniillik hogy correcturára hozzám nem küldötte, igen nagyon bosszonkodom, mivel a' Mscriptumot eleibe nem tévén az első oratióba sok hibát hagyott- A 2-ikat, melyet ma iktatott bé a' Kurirba magam corrigáltam, reményilem hibás nem leszen.

Leg nagyobb újság ez, hogy a' Svéciai Király az Angliai Allianciát el hagyta, és hogy I. Sándor Orosz Császár világossan hadat indított az Anglusok ellen. A Manifestumot, melly Francia nyelvén iratott, nyolczad nappal ennekelőtte már meg szerzettem magamnak. Ellenben az Anglusok is Dánia, Hollandia, Nápoly, Hetruria országok, és a' 7. szigetbeli Respublika ellen hadat indítottak, meg válik, mellyik résznek fog inkább a' hadi szerentse szolgálni.

Eő Felsége tegnap előtt, a' Cancellarius Eő Excellentiája, és Majláth 's Aczél Udvari Consiliarius Urak pedig még a' múlt héten le mentek Budára.

Tőbnire tapasztalt kegyességébe ajánlott, határ nélkül való tisztelettel maradok Fő Tisztelendő Canonok Urnak
Bécsben 11^a Xbris 1807.

örökös tisztelő szolgája
Decsy Sámuel mp.

De dato 11. Xbris 1807
Domini Decsy quoad sermones meos
accepi die 13. Xbris
repositi —

3.

Praemissis praemittendis

Hogy Fő Tisztelendő Jordánszky Elek Posonyi Kánonok Ur izenetét és Copertáját Titt. Papp János Úr nékem kezemhez szolgáltatta, praesentibus recognoscalom.
Bécsben 9^a Julius 1808.

Decsy Sámuel mp.

De dato 9. Julii 1808.
Decsy.
accepi die 12 Julii 1808
per Paap Száldobossy

4.

Decsy Sámuel Jordánszky Eleknek (Bécs, 1811. nov. 5.)

Fő Tisztelendő Kánonok Úr
érdemem felett való Fautorom Uram!

A' múlt October 30-ik napján költ igen betses levelét mai napon vólt szerentsém a' vissza küldött újság darabokkal együtt, melyet egész háladatossággal vettem. Azon úri levelét, melyet Resch Ur által küldeni méltóztatott, mind ekkor nem láttam 's nem is vettem. Ma expeditio napja, és igen sok dolgaim lévén, azon urat meg nem kereshettem,

ha hólnapig élek, és egészségem leszen, magam meg fogom keresni, 's az említett levelet tőlle elkérni, és az abban lévő dolgokat a' Magy. Kurirba bé iktatni.

Tőbnire tapasztalt szives favoriba ajánlott, méltó
tisztelettel vagyok

Fő Tisztelendő Kanonok

Uramnak az Urnak

Raptim Bécsben 5^a Novembris 1811

hóltig tisztelő alázatos
szolgája
Decsy Sámuel mp.

De dato 5. 9bris 1811.

Domini Decsy Samuelis

acepi 9. 9bris

PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA

A Pseudo-Isidorus-gyűjtemény szövegei és a 11. század első felének magyarországi társadalmi ideológiája. (Válasz Kristó Gyulának.) Kristó Gyula olyan kérdésekről fejt ki az enyémmel szembeállított véleményét, amelyekre nézve a kettőnk eredménye közötti különbséget már 1969-ben, kandidátusi disszertációjáról készített opponensi jelentésben megfogalmaztam. Ez a körülmény és a dolog érdemi megítélését közelről érintő, más fontos tények Kristó mostani cikkében említés nélkül maradnak, sőt egyoldalú megvilágításba kerülnek. Ezért mindenekelőtt szükségesnek tartom bemutatni egy-két vitás problémáról Kristó Gyula és a magam korábbi állásfoglalásait.

Ilyen kérdés Gellért és Péter király viszonya. Kristó sajnálatos módon elhallgatja, milyen hírlátban részesítettem kandidátusi értekezéséről 1969-ben frott opponensi véleményemben Gellért, Aba és Péter viszonyáról vallott nézeteit.¹ Szintén nem ejt szót arról, hogyan értékelttem 1969-ben Gellért püspök *Deliberatio*-beli állásfoglalását a királyról: „Gellért püspök *Deliberatio*-jában keserű kifakadás olvasható aktuálisnak látszó, egyéb panaszok közt: »Azok, akik csak azért uralkodnak, hogy király legyen a nevük, hogy a népet falják és hogy az adókat hajhásszák (populum devorent et tributa expetant), . . . nem királyok, hanem felforgatók. (ed. Batthyány, 265. old.)« Ha ez a megjegyzés több, mint a zsarnok király általános jellegű megbélyegzése, és ha csak valami konkrét vonatkozás is tulajdonítható neki, akkor ez erős bizonyíték amellett, hogy Gellért az 1040-es években *korabeli* magyar király »népnéző« adószedését kárhoztatta!

Péternek a krónikában *exactiones* névvel jelölt (SRH I. 325.) adóztatását Kristó az első, Magyarországon forrásszerűen bizonyított királyi adónak tartja (Kristó 1965. 24. l. 142. jegyzet).²

* A *Magyar Könyvszemle* mindig szívesen ad helyt szakmai vitáknak, a benne közölt cikkekhez beküldött hozzászólásoknak, hiszen ezek a tudomány fejlődésének alapvető feltételei. E vitát is csak azért zárjuk le a magunk részéről, mert annak témája már túllépte a folyóirat profilját. Esetleges folytatására speciális szakfolyóiratok állnak rendelkezésre. (Szerk.)

¹ GERICS József: *Opponensi vélemény Kristó Gyula: „A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónikairódmunkában” című kandidátusi értekezéséről.* Kézirat, 1969. febr. 17. 14. oldal: „Ez a beállítás a jelöltnek még 1965-ben publikált tanulmányára megy vissza, és szorosan összefügg azzal a számomra elfogadhatatlan, ott kifejtett elgondolással, hogy Gellért püspök Péter rendíthetetlen híve és Aba engesztelhetetlen ellenfele volt. Ez a vélemény bizonyos, nézetem szerint alapvető fontosságú adatoknak az említett dolgozatban való mellőzésén és Gellért *Deliberatio*-ja egyes helyeinek egyoldalú, túlzó értelmezésén alapul. Ez az értelmezés viszont annak a következménye, hogy az 1965-ben megjelent munka indokolatlanul és kellő igazolás nélkül magáévá teszi a *Deliberatio* egyes helyeinek a Gellért-legenda által sugalmazott magyarázatát.”

² GERICS i. m. 13. — Az adózás fejlődésére l. BOLLA Ilona: *A jogilag egységes jobbagyosztály kialakulása Magyarországon.* Bp. 1983. 35.

1969-ben megfogalmazott mondanivalóm — Kristó ezt jól tudhatja — pontosan meg-egyezett 1982-ben megjelent tanulmányom idevágó lényeges megállapításával. Most mégsem tartja szükségesnek megemlíteni, hogy már 1969-ben nyomatékosan felhívtam a figyelmét a Péter—Aba—Gellért viszonyáról akkor vallott felfogásának helytelenségére, óvásomat azonban figyelmen kívül hagyta. Ennek a mostani elhallgatásnak a sajnálatos célja világos: az ti., hogy a szakirodalom ismeretének hiányát, illetve a szakirodalom alkalmazásában szelekciót olvashasson a fejemre. Hangzatos vád, de az 1969-ben általam kifejtettek ismeretében komolytalan!

Kár, hogy Kristó a Gellért—Péter viszonyt illetően sem számol be híven régi, saját véleményéről s annak megváltozásáról. 1965-ben ui. ellentmondást nem tűrően, kategorikusan fogalmazott: „Az sem képezheti vita tárgyát, hogy Gellért Péter feltétlen híve volt. Ezt bizonyítja Aba elleni fellépése, fehérvári tartózkodása.”³ Tanulmányának ezt a két mondatát a dolgozat rövidített, 1983. évi újabb kiadásában így alakította át óvatosabbá: „Feltehető, hogy Gellért Péter híve volt. Ezt bizonyíthatja Aba elleni fellépése, fehérvári tartózkodása.”⁴ Erről az 1983. évi megjegyzéséről azonban Kristó most hallgat, s így az a látszat, hogy jelenlegi véleménye csak a rendkívül sarkosan, feszesen fogalmazott 1965. évi mondathoz képest jelent változást. De változás Kristó 1983. évi szövegéhez képest is megállapítható. Ha hivatkozott volna tavalyi véleményére, akkor annál szembe-tűnőbb lenne ennek az utóbbinak az eltérése az ilyen mostani megállapításoktól: „Úgy tűnik, Péter országglásának egyik-másik mozzanata beszüremkedett a Deliberatio-ba”, illetve: „Magunk is utaltunk rá, hogy egy ponton bizonyosan, s egy másikon ki nem zárható módon Péter szolgálhatott a király modelljéül.” Ám ha idézte volna 1983. évi nyilatkozatát, akkor nyomban kiviláglott volna a következő, 1984-ben leírt mondatának tart-kehatatlansága, s nem nekem kellene kimutatnom ezt: „Tévesen hivatkozik tehát Gerics arra, hogy az utóbbi évtizedek szakirodalma Gellértnek Péter-pártisága mellett tört lándzsát.” Kristó Gyula bizony még 1983-ban is emellett tört lándzsát! Miért akarja ezt 1984-ben meg nem törtéنتé tenni?

Kristó terjengősen és tendenciózusan ismerteti tanulmányomat. Ennek során „furcsa logikát”, „szubjektívizmust” vet a szememre azért a nézetemért, hogy — a történeti források együttes felhasználásával — a *Deliberatio*-ban bírált, de meg nem nevezett király és Aba Sámuel azonosításának valószínűsége, amelyet a Gellért-legenda szerzőjének eljárása sugalmaz, éppen a legendaíró módszerének ellenőrizhetőségétől függ. Kristó azonban arról nem szól, milyen alapon vonatkoztatott ő maga 1965-ben Aba Sámuelre bizonyos *Deliberatio*-részleteket: „A Deliberatio-ban több olyan helyet is találhatunk, amely kétségtelenül Aba Sámuel uralkodására vonatkozik. A Deliberatio egyes részei és Gellértnek a legendából, illetve a krónikából ismert, Aba-ellenes fellépése között szövegszerű, logikai megfelelések és párhuzamok vonhatók. Így a fent idézett résznek Aba idejére való vonatkoztatása kézenfekvő.”⁵ Nos, ezt a bizonyos „kézenfekvőséget” Kristó Gyula alapozta az elbeszélő források szövegei és a *Deliberatio* kapcsolatának természetére. Ezért függ az azonosítás „kézenfekvősége” a legendaíró *Deliberatio*-t feldolgozó eljárásának ellenőrizhetőségétől.

A Péter—Aba—Gellért kérdéskör egyik nagyon fontos része az Abára és híveire ki-mondott anathéma.

³ KRISTÓ Gyula: *Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica, Tom. XVIII. Szeged, 1965. (Röv. Kristó 1965) 42.

⁴ KRISTÓ Gyula: *Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez*. = Tanulmányok az Árpád-korról. Nemzet és emlékezet, Bp. 1983. 99.

⁵ KRISTÓ: 1965. 29. — Kristó Gyula erre a tanulmányhelyre megszorítás vagy módosítás nélkül hivatkozott 1983-ban is, lásd 4. jegyzetben i. m. 557. 4. jegyz.

A *Deliberatio* szövegében eddig olyan mozzanatra nem történt hivatkozás, amely azt bizonyítaná, hogy Gellért az általa meg nem nevezetten kárhozott királyt kiátkozta! A Gellért-legenda azonban hírt ad arról, hogy hőse Abát 1042. húsvétján kiközösítette, amikor megtagadta tőle a feloldozást. A legenda szerint „... a tolmács kénytelen volt kihirdetni a főpásztor ítéletét”. A legenda szövegét másra magyarázni nem lehet.⁶ A legenda jegyzetben idézett előadásának megvilágítására több fontos forráshelyet mutatok be.

A húsvét megünneplése a középkorban feltétlenül együtt járt az eucharisztia vételével: a 11–12. század fordulóján tartott esztergomi zsinat is előírta, hogy minden világi hívő évente háromszor tartson bűnbánatot és áldozék meg: húsvétkor, pünkösdkor és karácsonykor. („Ut omnis populus in pascha et pentecosten et natale domini penitenciam agat et communicet”)⁷ Világos, hogy a legenda Aba eucharisztiahoz járulásra vonatkozó szándékát akarta kifejezni a „paschalia sacramenta celebraturus” fordulattal.

Gellért legenda szerinti *ítéletét* Gratianusnak ez az idézendő *Dictum-a*, tehát a szövegekhez fűzött saját kommentárja magyarázza meg a legjobban:

⁶ *Scriptores Rerum Hungaricarum Tempore Ducum Regumque Stirpis Arpadianae Gestarum.* (Röv.: SRH) Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. Budapestini, 1938. II. 500.:

„... Petrus in regem coronatus est, cui cum omnes regni principes fidelitatem sub iureiurando sponduerunt, Alba comes pallacii, deiecto Petro, regalem coronam et aulam regiam sibi usurpavit. Quo regnante ut ait propheta, sagwis sagwinem tetigit, id est peccatum peccato adiunctum est. Nam sanctis quadragesime diebus honestissimos quosque sui consilii viros fustibus et palis, velud iumenta seu bruta animalia, ausus est interficere. Qui cum ad sedem Morisenam ad locum beati Gerhardi pontificis venisset, paschalia sacramenta celebraturus, die vero Dominice resurrectionis mittens principes et episcopos ad beatum pontificem, ut per manus ipsius imponatur dyadema regni super caput eius, ipsum beatum Gerhardum cepit invitare. Quo rennuente et venire nolente, episcopi, qui aderant, ipsum coronantes cum magno ornatu et comitatu cleri et populi ecclesiam intro — ducunt. At vero vir Dei, repletus Spiritu Sancto, stola candida coopertus, ascendens pulpitem, cepit regem de sua crudelitate intrepidus redarguere, dicens: «Sancte quadragesime observantia peccatorum data est ad veniam et iustis ad premium, tu autem, o rex, eam in occasione gladii tui polluisti michique nomen patris abstulisti, eo, quod meis hodie dulcissimis caream natis. Nil ergo indulgentie in hac die mereris. Verumtamen quia pro Christo mori paratus sum, ventura tibi prænuntio. Ecce anno futuro tertio excitabitur in te gladius ultionis, qui a te auferet regnum per te fraude acquisitum»... At vero pastor bonus sentiens interpretem timore trepidare, cepit eum increpare magno clamore, dicens: »Deum time, regem honora, paterna verba prode.« Tandem interpretis coactus pastoris declaravit sententiam...»

⁷ ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai.* (Függelék: A törvények szövege). Bp. 1904. 198. — Závodszy közli a 813. évi toursi zsinat hasonló rendelkezését: i. m. 98. — Ez természetesen nem volt Magyarország sajátossága: Gratianus 1140–1150 körül szerkesztett *Decretuma* a harmadik rész második *Distinctio*-jában korábbi jogújteményekhez hasonlóan több régi kánont tartalmaz, a Závodszy által is közölt toursi zsinati rendelkezés mellett olyanokat, amelyek a Gellért-legenda most idézett részletének megvilágítására alkalmasak. C. 17: „In coena Domini a quibusdam perceptio Eucharistiae negligitur, quae quoniam in eadem die ab omnibus fidelibus (exceptis iis, quibus pro gravibus criminibus inhibitum est) percipienda sit, Ecclesiasticus usus demonstrat: cum etiam poenitentes eadem die ad percipiendam corporis et sanguinis Domini sacramenta reconcilientur.” A C. 18 a legendával mutatkozó szövegszerű egyezés miatt is figyelemre méltó: forrása lehetett a legendának. A C. 18 szerint „Si quis intrat in Ecclesiam Dei et sacras Scripturas audit et pro luxuria sua avertit se a communione sacramenti . . . illum talem projiciendum de Ecclesia catholica esse decernimus, donec poenitentiam agat, et ostendat fructum poenitentiae suae, ut possit communione percepta indulgentiam promereri.” A C. 19 előírja: „Saeculares, qui in Natali Domini, Pascha et Pentecoste non communicaverint, Catholici non credantur, nec inter Catholicos habeantur.” Ezeket a kánonokat Gratianus korábbi gyűjteményekből merítette.

„Az elmondottakból nyilvánvalóan világos, hogy akiket ítélettel nem bélyegeztek meg, azoknak a társaságát nem vagyunk kénytelenek kerülni. Azonban az ítélettel való megbélyegzetés különféleképpen érthető. Olykor ugyanis távoltart valakit az egyház külsőbétől, valamint a Krisztus testével és vérével való egyesüléstől vagy lelkiismeretének tanúsága. . . vagy az egyház ítélete, miként a vezeklőket, akiknek a kiengesztelődés jótéteménye előre meghatározott időpontban adatik meg. Ennek az ítéletnek kiközösítés a neve, mivel a vele megbélyegzettet eltiltja a Krisztus testével és vérével való közösségtől. . . Ez az ítélet nem rekeszt ki senkit a hívők közösségéből. Van másik ítélet is, anathémának nevezik: ez mindenkit kirekeszt a hívők közösségéből. . . Eszerint a megkülönböztetés szerint kell tehát érteni II. Ince pápának a döntését: *„Ha valaki az ördög késztetésére*», hogy ti. a szó etimológiája szerint anathéma, azaz kivettetés alatt legyen, aki ama edictum ellen vétett, aki Krisztus testétől és véréből, meg a templomba való belépéstől önmagát zárja ki: aki gonosz kezét klerikusra merné tenni: ő egyik püspöktől sem nyerhet feloldozást, vagyis vezeklők módjára engesztelést, csak akkor, ha előbb a pápánál jelentkezik.”⁸

Legendájának írója szerint Gellért tehát Abát a súlyosabbik kiközösítési ítélettel büntette, sőt még azon is túlmént. Ti. még a pápa általi feloldozás lehetőségét vagy reményét sem villantotta fel előtte, hanem az anathémának istenítélet alakjában rajta való beteljesedését jövendölte meg.

Lássuk most a legendafejezet szerzőjének egész „jogtechnikáját”, az alkalmazott paragrafust.

Gratianus ti. utóbb a C 17, qu 4, c 29-ben közli is azt a II. Incének tulajdonított döntést, amelyre az imént hivatkozott, s kommentárt is fűzött hozzá. A döntvény szerint „ha valaki az ördög késztetésére a szentségtörésnek abba a vétkébe esnék, hogy klerikusra, vagy szerzetesre erőszakos kezét emel, anathéma bilincésében legyen, s egy püspök se merje őt — fenyegető halálveszély kivételével — feloldozni, amíg a pápánál nem jelentkezik, s parancsát meg nem kapja.”

Ehhez Gratianus a következő Dictum-ot fűzte: „Aki pedig az egyházból valakit erőszakkal kiragad, vagy az egyházban akár a helynek, az istentiszteletnek, a papoknak és az oltár szolgálóinak valami jogsérelmet okoz, az ellen közbűncselekmény módjára felségserzésért is vádat fognak emelni, s ha rábizonyítják, vagy bevallja, a tartomány előljárói főbenjáró büntetéssel fogják sújtani, amint a Codex-ben olvasható (Cod. 1, 3, 10).”⁹

⁸ Dictum post C. 11, qu. 3 c. 24.: „Evidenter itaque ex praemissis apparet, quod eorum communione vitare non cogimur, qui sententia notati non sunt. Sed ipsius sententiae notatio multipliciter intelligitur. Aliquando enim arcetur quis a liminibus ecclesiae et communione corporis et sanguinis Christi vel teste conscientia. . . vel sententia ecclesiastica, sicut paenitentes, quibus tempore praefinito beneficium reconciliationis impenditur. Haec sententia excommunicatio vocatur: quia a communione corporis et sanguinis Christi notatum prohibet. . . Qua sententia non separatur quis a consortio fidelium. Est et alia sententia, quae anathema vocatur: qua quisque separatur a consortio fidelium. . . Iuxta igitur hanc distinctionem intelligenda est illa auctoritas Innocentii Papae II.: »Siquis suadente Diabolo«. . . ut iuxta etymologiam vocabuli anathemati id est separationi subiaceat, qui in edictum illud inciderit, qui a corpore et sanguine Christi et ab ingressu ecclesiae se alienum facit: qui impias manus in clericum inicere ausus fuerit: qui etiam a nullo episcoporum absolvi, id est more paenitentium reconciliari poterit, nisi primum Apostolico conspectui se repraesentare curaverit. . .”

⁹ C. 17, qu. 4. c 29.: „Si quis suadente diabolo huius sacrilegii reatum incurrerit, quod in clericum vel monachum violentas manus iniecerit, anathematis vinculo subiaceat et nullus episcoporum illum praesumat absolvere nisi mortis urgente periculo, donec apostolico conspectui praesentetur, et eius mandatum suscipiat.” — Gratianus Dictum-a ehhez: „Qui autem de ecclesia vi aliquem exemerit, vel in ipsa ecclesia, vel loco, vel cultui, sacerdotibus et ministris aliquid iniuriae importaverit, ad instar publici criminis et laesae

A legendaíró ezt a cikkelyt oly módon volt képes Aba ellen fordítani, hogy a király szemére lobbantott mézszárlást Gellért ellen, mint püspök ellen és a kultusszal szemben elkövetett erőszakosságnak minősítette („michique nomen patris abstulisti”). Ez a fogás tette lehetővé a legendaíró számára, hogy az egyház elleni erőszakosságot kiközösítéssel és főbenjáró büntetéssel is sújtó és felségsértésnek is nyilvánító Gratianus-helyet alkalmaztassa Gellérttel Abba ellen. A legendaíró eljárásának az a lényege, hogy Abának a trónbitorlás miatti, krónika szerinti, pápai kiközösítését Gellért által az egyház elleni, olyan erőszakosságért kimondott anathémává változtatta, amely Gratianus szerint a felségsértés bűncselekményét is magában foglalta.

Világos most már, hogy a Gellért-legendának ez a részlete mostani alakjában Gratianus ismeretében készült, Abának Gellérttől való kiközösítését, a kiengesztelés, illetve jóvátétel lehetőségének a megtagadását tartalmazza. Ebben a beállításban Aba veresége és bukása nem a pápa, hanem Gellért anathémájának beteljesedése.

Ezek után teljes joggal és súllyal kell feltenni a kérdést: miért mondat ki Gellérttel úgy anathémát a legendaíró Aba Sámuelre, hogy mellőzi a Gratianusnál olvasható pápai feloldozás lehetőségét? Jelentőségeltjes körülmény ez. Honnan meríthette az író ehhez az alap gondolatot? Forrásában vagy forrásaiban ti. Abának és híveinek pápai kiközösítéséről olvasott. Az Altaichi Évkönyv 1044. évnél feljegyzett adata és a magyar krónika előadása alapján nem kétséges, hogy a pápa Abára és híveire már megelőzően anathémát mondott, a magyar püspökök pedig ennek ellenére Aba oldalán ott voltak a ménfői

maiestatis accusabitur, et convictus, sive confessus, capitali sententia a rectoribus provinciae ferietur, sicut in primo libro codicis continetur...” Gratianus itt majdnem szó szerint idézte a Cod. I. 3, 10-et: „Si quis in hoc genus sacrilegii proruperit, ut in ecclesias catholicas irruens, sacerdotibus et ministris vel ipsi cultui locoque aliquid importet iniuriae, quod geritur, a provinciae rectoribus animadvertatur. Atque ita provinciae moderator... iniuriam capitali in convictos seu confessos reos sententia noverit vindicandam... Sitque cunctis laudabile, factas atroces sacerdotibus aut ministris iniurias velut crimen publicum persequi...”

A Codex és Gratianus alapján és az egyházi bünbánat fogalmának ismeretében elfogadhatatlan JUHÁSZ Lászlónak az a nézete (Filológiai Közlemények 12 [1966] 32), hogy az Aba általi vérengzés vádjának szövege a bővebb krónikák előadásában romlott, s ezt Kézai alapján kell javítani. A bővebb krónikák szövege szerint ui. Aba nemcsak bírói ítélet nélkül („sine iudicii examine” SRH I. 329.), hanem bűneik megbánása és meggyónása nélkül is („nec contritos, nec confessos” SRH I. 330.) végzett az ellene összeesküdésekkel. Aba a törvénytelen kivégeztetés mellett a krónikás szerint örök kárhozatra is juttathatta azokat, akik a halálveszélyben még csak meg sem bánhatták bűneiket. Itt Abán az áldozatok lelki üdvösségét is számon kéri. Kézai a római jog említett helyének ismeretében alakította át a bővebb szöveget: ha pontosan fordítunk, észrevesszük, hogy Simon mester maga hivatkozik a római jogra. Kézai szerint ui. Aba az összeesküvéseket „crimen non confessorum nec convictos legibus” végeztette ki (SRH I. 176.). Tudva, hogy a középkori latinság az egyházjoggal, a decretával mint leges-t, a római jogot szokta szembeállítani, ezért Kézai helyét így fordítom: Aba az összeesküvéseket anélkül fejeztette le, hogy „bűnüket a római jognak megfelelően megvallották, vagy rájuk bizonyították volna.” Másik, érdekes bizonyítéka is van annak, hogy ennek a fordulatnak az alkalmazásánál a szövegnek Kézai által történt átalakításával van dolgunk. Ez az argumentum Kézai legjellemzőbb művéből, a hun krónikából való. Eszerint a hunok, azaz magyarok közül az lett nemtelen, az ignobilis, aki „victus per tales casus criminis haberetur” (SRH I. 148.) Kiténik tehát, hogy a „crimen non confessorum nec convictos legibus” a római jogot ismerő Kézai jellegzetes fordulata, s ennek alapján nem lehet javítani a javításra nem szoruló bővebb szöveget. — A „sine iudicii examine”, az a kifejezés, amelyet a krónika alkalmaz, sokkal régiesebb, mint a Gellért-legendá Gratiánuson alapuló előadása és a passzust a római joggal értelmező Kézai. Ti. már István király 11. századi legendája így ír: „... nemo inimicum sine iudicii examinatione lederet...” (SRH II. 384.)

csatában.¹⁰ A legendaszerző ezt a tényállást forgatta ki és alakította át úgy, hogy legalább hőst ne kelljen Aba pápától kiközösített püspöki támogatói közt szerepeltetnie.

Lealkudhatatlan és tagadhatatlan tény, hogy a legendaszerző Gratianus munkájának felhasználásával alakította át és „rejtette el” — mintegy csak az egyházjogot ismerők számára észrevehető módon — a krónikának Aba pápai kiközösítésére vonatkozó hírét. Ennek a körül-

¹⁰ „... Dignum hoc fuerat Dei iudicio... Caeteris etiam gentibus per latum orbis spacium degentibus exemplum de istis Ungaris dignatus est rex regum dare, qualiter primates suos et maxime reges debeant honorare, cum non sit potestas, nisi a Deo, ut testatur sancta lectio. Igitur eo die cum vellent confligere, ut supra diximus, uterque populus, tantum progressus, ut facilis invicem esset prospectus, tenuis nubecula, id est caeleste signum adparuit, quos apostolicus, successor beati Petri, eo quod regem suum dehonestarant, iam pridem anathemizarat. Et ecce turbo vehemens ex parte nostratium ortus pulverem nimium adversariorum ingessit obtutibus. Hoc sedato, nostris Dominum invocantibus et illis econtra incondite vociferantibus, pugna nimis atrox inchoatur et summa vi utrimque decertatur. Nam illo primo congressu fortiter resistebant, quia aliorum de Baioaria legationibus freti erant de nostrae multitudinis raritate et sui exercitus multitudine. Postquam vero se viderunt inaestimabiliter cadere, terga vertere et cedere ceperunt, et isti ferme eos per sex miliaria insecuti sunt fugientes. Terram innumeris cadaveribus operiunt; lancea regis deaurata capitur; episcopi, capellani, principes, alii quamplures retrahuntur; tandemque nostri nimiae caedis pertaesi ad castra sua ovantes sunt regressi”. (*Annales Altahenses Maiores*. Ex recensione W. de Giesebrecht et Edmundi L. B. ab Oefele. Editio altera. Recognovit Edmundus L. B. ab Oefele. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum... Hannoverae, 1891. 2 36—37.) Az egész előadás annak a megörökítése tehát, hogyan teljesedik be Abáékon Isten büntető ítélete, amelyet a pápai átok előre hirdetett. A középkori gondolkodásban természetes volt az a felfogás, hogy a vétkeben a kiközösítés ellenére makacsul kitartó bűnös kihívja magára az isteni büntetést. Ennek újszövetségi háttere a korinthusi vérfertőzőre vonatkozó 1 Cor 5, 1—5. Az évkönyv előadását átszövik a bibliai vonatkozások. A „tenuis nubecula” alapja: *nubecula parva quasi vestigium hominis* (3Rg 18, 44). Isten ítéletének napja: *dies nubis et turbinis* (Jl 2, 2), továbbá: „Dies irae, dies illa, dies tribulationis et angustiae, ... *dies nebulae et turbinis*... Et tribulabo homines, ut ambulabunt, ut caeci, quia Domino peccaverunt et effundetur sanguis eorum, sicut humus...” (Sph 1, 15—17).

A pápai anathéma hírének tehát szinte közrefogják az Isten büntető ítéletét ótestamentumi szavakkal előadó Évkönyv-mondatok. A hűbérura, avagy uralkodója ellen összeesküvő alattvalót számos középkori törvény és egyházi jogszabály kiközösítéssel büntette, így Szent István II. 17. („Si quis in regem aut regnum conspiravit, refugium nullum habeat ad ecclesiam. Et si quis circa regis salutem aut dignitatem quolibet modo aliquid conspiraverit aut conspirare aliquid temptaverit, seu temptanti sciens consenserit, anatematizetur et omnium fidelium communione privetur.” ZÁVODSZKY i. m. 155. Závodszyk összeveti a mainzi zsinat 847. évi határozatával: i. m. 55—56. Az ilyen módon kiközösített személyt csak akkor fogadják vissza a mainzi határozat szerint az egyházba, ha „per poenitentiam et emendationem paci se ecclesiasticae incorporaverint”), s ennek rendelkezését megismételte egy Kálmán-kori zsinat (ZÁVODSZKY i. m. 207.). Hasonló tényálladékért a Wormsi Burchardus Decretuma is kimondja 1008 és 1012 közt: „Anathema sit”, amelyért élethossziglan kolostorban kell vezekelni. (12, 21. Patrologia Latina tom. 140, 880 D.)

Ám hogyan gondolkodott az egyház az anathémával sújtott személy *világi* bűnhődéséről? Az egyház a vétkeikben makacsul megmaradókkal szemben egészen az újkorig érvényesíteni törekedett a bibliai alapelvet: „si autem ecclesiam non audierit, sit tibi sicut ethnicus et publicanus” (Mt 18, 17) A kiközösítettek *világi* boldogulását, illetve bukását teljesen a lelki üdvösségük szempontjából ítélték meg: „... iudicavi ... eum, qui sic operatus est (= uxorem patris sui ... habet), in nomine Domini nostri Jesu Christi, congregatis vobis et meo spiritu cum virtute Domini nostri Jesu tradere huiusmodi Satae in interitum carnis, ut spiritus salvus sit in die Domini nostri.” (1 Cor 5, 3—5) A kiközösítésben makacsul kitartó bűnösök a fizikai romlás és pusztulás, az *interitus carnis* különböző formáival lakoltak az egyház szerint megátalkodottságukért, s ez lett az osztályrésze Abáéknak is a csatamezőn az Annales Altahenses ábrázolásában. Nagyon is jó helyen van tehát a rájuk kimondott anathéma az évkönyvben ma olvasható helyén! A kiközösítés súlyát csak fokozta, hogy a pápa büntette vele a Péter ellen fellépett magyarokat. Az előrebocsátottak alapján, mindezek ismeretében megállapíthatjuk,

ménynek az ismeretében kell számotvetni azzal, hogy a legendaszerező Abára vonatkoztatja a *Deum time, regem honora* bibliai ige (1 Pt 2, 17) Gellért általi alkalmazását. Nagyon is fontos tehát a névtelenül bírált király azonosítása szempontjából a legendafró eljárásának ellenőrizhetősége.

A *Deliberatio*ban azonban Gellért ezt az imént idézett ígét olyan királyokat és *duxokat* elítélő szövegösszefüggésben alkalmazza, akiket a nép kizsárolásáért és *adók hajhászásáért* („populum devorent, tributa expetant”) kárhoztat.¹¹ Ilyen király Péter volt, s nem Aba! Ugyanez a fentebb ige némi módosítással feltűnik a *Deliberatio*ban ott is, ahol Gellért a „világ fejedelmei” ellen támad, jogtalan kisajátításai miatt:

„Bonum est sperare in Domino, quam sperare in principibus. Si haec conservaretur lex, parum honoris remaneret *principibus* saeculi. Sublatus igitur est honor divinus a tyrannis vindicantibus sibi hereditarie, quod Deus fecit communiter pro pauperibus. Hoc autem, ut timeantur et pro Deo venerentur.”¹²

Kristó nagy nyomatékkal hangsúlyozza, hogy a *Deliberatio* jelen idejű szövegei Gellért mondanivalójának aktualitását fejezik ki, s most már elismeri, hogy Péter alakja is „beszüremkedett” a *Deliberatio*ba. Ám ha Gellértnek az uralkodó elleni jelen idejű vádjai a mű írásakor éppen trónon levő királyra vonatkoznak, akkor csak *egy* király ellen irányulhatnak, az ellen, aki a kárhoztatás írásba foglalásakor hatalmon van! Azaz nem két király: Aba és Péter, hanem egy király: Péter bírálatáról van szó.

Még világosabb összehasonlításra ad alkalmat Gellért egyik aránylag terjedelmes fejtegetésének párhuzamba állítása azzal a magatartással, amelyet a krónika szerint Aba Sámuel tanúsított és amelyért az urak a császárnál őt bevádolták.¹³ Gellért itt nemcsak a

hogy az istenítélet motívumával átszótt csataleírás és a pápai anathéma olyan egységet alkot, amelyet megbontani nem lehet, és amely nagyon ismeretes volt és megfelelt a középkori jogfelfogásnak és az annales előadásának.

Az évkönyvszöveg értelmezésének nehézségét az *adparuit, quos apostolicus*... passzusnál az Annales 19. századi kiadói is észlelték: Giesebrecht az *adparuit* után *is* közbeiktatását javasolta, Oefele pedig elhelyett azt ajánlotta, hogy a szöveget a magyar krónika (számára Thuróczyból ismert) előadása szerint kellene javítani, vagyis a „quos... anathemizarat” részletet az *obtutibus* után elhelyezni. (Id. kiadás, 36. e. jegyzet). Arra az alaptalan feltevésre azonban egyikük sem jutott, mint Kristó, hogy ti. a pápai anathéma híret az 1044. év előadásából kiszakítsák és más esztendő hírei közé helyezték. — Ez a szöveg — az előbbieket szerint — jelenlegi összefüggésében érthető és logikus, az 1046. évhez való áthelyezése sem filológiai, sem történeti megfontolások alapján nem indokolt. Aba most tagadott kiközösítéséről egyébként egyetemi jegyzetében Kristó a közeli múltban is ezt írta: „Nem véletlen, hogy Abát a pápa kiközösítette híveivel együtt.” (KRISTÓ Gyula: *Magyarország története 895–1301*. József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Kézirat. Tankönyvkiadó, Budapest, 1984. 80.)

¹¹ *Gerardi Moresenae Ecclesiae sev Csanadiensis Episcopi Deliberatio supra Hymnum Trivm Puerorum. Eddidit* GABRIEL SILAGI. Tvrvnholti, 1978. 157–158.

¹² SILAGI: *id. kiad.* 119–120.

¹³ SILAGI: *id. kiad.* 36–37.: „Aque igitur supra celos fundatos demonstrant super doctrinam et fidem apostolorum, qui per celos in sacratissimis designantur dictis. Aqua siquidem dicta, quod in superficie equalis sit. Consideremus itaque de aquis, que super celos sunt, non mortalium more, sed sacra deliberatione. Videamus, quomodo in superficie equales sunt aque celestes. *Multitudinis, aut, credentium erat cor et anima una, nec quisquam eorum, que possidebat, aliquid suum esse dicebant, sed erant illis omnia communia. Neque enim quisquam egens erat inter illos. Quotquot enim possessores agrorum et domorum erant, uendentes adferebant pretia eorum, que uendebant, et ponebant ante pedes apostolorum. Dividebantur autem singulis, prout cuique opus erat.* (Act 4,32 és 34–35.) Sic equales fuerunt iste superfluitate aque. Vt de his autem, sic de omnibus, qui digni sunt facti gratia dei per apostolorum praedicationem et baptismatis fontem. Omnes itaque in uera fide conuersantes non dubitandi iam supra celos esse, praecipue cum omnes filii dei nominentur, accepta potestate filii Dei iuxta Iohannis diuini uocem essendi. Paulus autem totius

szerzetesek, hanem minden igazhívó elé azt a magatartást állítja követendő példaként, amelyet az *Apostolok Cselekedeteiben* talált, s amely a jeruzsálemi ősi egyházközösség életének alapvető sajátosságaként a hívők teljes vagyonszövetségét ábrázolja. Ez a vagyonszövetség és a „közös élet” követelménye a *Deliberation* kívül feltűnik a Kelemen pápa nevében szóló és a Pseudo-Isidorus-gyűjteményben olvasható levelekben és Aba Sámuelnek a krónika szerinti magatartásában is.

1982. évi tanulmányomban az egyik Kelemen-levél idevágó részletét bemutattam. Most Kelemen ún. első levelének erre vonatkozó sorait ismertetem. Ennek jelentősége annál nagyobb, mert Kelemen ezt úgy adja elő, mint Péter apostolnak hozzá intézett tanítását:

„... Sicut enim tibi impietatis crimen est, neglectis verbi dei studiis, sollicitudines suscipere saeculares, ita unicuique laicorum peccatum est, nisi invicem sibi, etiam in his quae ad communis vitae usum pertinent, operam fideliter dederint... Et ideo diligite omnes fratres vestros... orfanis exhibete vosmetipsos parentes, viduis victorum curam impendentes... His qui ignorant artificia, exquirite honestas aliquas occasiones, quibus victum necessarium quaerant. Artificibus vero opera providete, debilibus misericordiam facite... Cuius caritatis et recipiendae et habendae maximum erit fomentum, si frequenter inter vosmetipsos communem cibum vestrum mensamque faciatis, et in quantum unusquisque praevalet, crebrius panes ac sales suos cum suis fratribus sumat; per haec enim praecipue caritas comparatur et causa totius boni in huiusmodi communionem consistit... propter quod communes facite cibos vestros cum his, qui secundum deum fratres sunt, quia per haec temporalia officia pacis et caritatis fructibus gaudia aeterna merebimini...”¹⁴

A Kelemen pápa említett, állítólagos leveleit is tartalmazó Pseudo-Isidorus-gyűjtemény ismertségét könnyű bizonyítani a 11. század első felének Magyarországn. Régóta ismeretes,¹⁵ hogy szövegét felhasználták István király első törvénykönyvének szerkesztői is.¹⁶

deitatis electionis uas talium conuersationem in celestibus perhibet: *Nostra*, ait, *conuersatio in celis est.* (Ph 3, 20) Id est hoc cottidie operamus, quo non dubitemus supra celos conscendere, luce terminata caduca. Omnes, qui, relictis uiciis et cupiditatibus ad infernum animas mergentibus, in uirtutum actionibus uersantur, unici Domini nostri sequentes exemplum, celestes et non terreni dicendi, in celo uero, non in mundo, quanquam terrena adgrauerant habitatione, corpore adstricti corruptiuo. Quia solius illi, qui Dei sunt et esse desiderant, Deum benedicere et laudare mereantur, dicit beata societas: *Benedicite, aequae omnes, quae super celos sunt, Dominum.* (Dn 3,60) Nullus enim laudare Deum recte potest, nisi qui agnitus est ab eo, et suo sociatus corpori. Proinde non ad omnes aquas exortatio fit, sed ad illas tantum, quae super celos sunt, id est non ad illos, qui ea, quae istius mundi, sectantur, sed ad eos, qui suas inlecebras et peccatrices demulcationes cum omnibus his similibus reiciunt: Taliter uiuere supra celos consistere est; secundum hoc non uiuere in infernum descendere est. Illi uero, quibus descensio infernalis paratur, per aquas inferiores, ad quas himnus sacer non loquitur, optime iuxta tropologiam admittuntur, in quorum ore laus speciosa non habetur. Amarissime quippe aquae in eloquiis perhibentur et nimis insuaues, quibus tropologiae illi aduertendi, qui a celorum regno sunt excludendi et deorsum deducendi, quibus prohibemur a perfectioribus sub omni contestatione miseri, nisi a mala sequestrentur mixtura. *Scripti*, ait, *uobis in epistula: Ne commisceamini fornicariis huius mundi, aut auaris, aut rapacibus, aut idolis seruientibus. Alioquin debueratis de hoc mundo exire; nunc autem scripsi uobis, ne commisceri uos, si quis frater nominatur et est fornicator, aut auarus, aut idolis seruientis, aut maledicus, aut hebriosus, aut rapax, cum eiusmodi nec cibum quidem sumere.* (1 Cor 5, 9–11.) Quid plus? Quantum reor iam estimata recte capis dicta, et cur in talibus priuatio sit facta. Ve autem nobis, qui contra istiusmodi imperium uictitare non formidamus. Nullos tam caros nostra Pannonia consueuit habere ut tales.”

¹⁴ *Decretales Pseudo-Isidorianae et capitula Angilramni.* Ed. P. HINSCHIUS, Lipsiae, 1863. 32–33.

¹⁵ F. SCHILLER: *Das erste ungarische Gesetzbuch und das deutsche Recht. Festschrift für Heinrich Brunner.* Weimar, 1910. 390–391.

¹⁶ ZÁVODSZKY, i. m. 143–144.

A Pseudo-Clementinák István idején ismertek voltak, s magától értetődő, ha tartalmukat Aba Sámuel és tanácsadói: a püspökök, a bibliai ősegyházi vagyonszövetség mintájával együtt a maguk programjának alapigéjévé tették. Mindaz, amit a magyar urak, s a mondanivalójukat megörökítő krónikás eszközöz megartásként Aba szemére vet, s osztályszempontból az ő nemeseik elleni őrzőngésének minősít,¹⁷ egyszerűen az *Apostolok Cselekedeteiben*, a Pseudo-Isidorus-ban és Gellért *Deliberatio*-jában a keresztény hívekkel és az uralkodóval szemben támasztott követelmény megvalósításának kísérlete. Különösen szembeütlő a párhuzam Abának a „nemtelen parasztokkal (rusticis ignobilibus)” való közös étkezése, lovaglása és érintkezése meg a Pseudo-Clementina „közös étkezésre” vonatkozó megjegyzése közt: „minél hatalmasabb valaki, annál gyakrabban ossza meg ételét atyjafiaival.”

Érdekes összefüggések nyomára jövünk, ha a Pseudo-Isidorusnak az egyházi vagyona vonatkozó bizonyos tételeit a *Deliberatio* egyes aktuálisnak látszó megjegyzéseivel vetjük össze.

I. Orbán pápa állítólagos első levele szerint az, ami az *Apostolok Cselekedetei* szerint Ananiással és Safirával történt,

„igen megszívlelendő és félelmetes, testvérek, mert az egyház javait nem mint saját, hanem mint közös és az Úrnak felajánlott vagyont igen nagy félelemmel kell hűen nem egyéb célra, mint az említettek fordítani, hogy szentségtörésbe ne essenek azok, akik elragadják onnét, ahol a vagyont átadatott, és ami még rosszabb, anathémába ne kerüljenek (Haec fratres valde cavenda et timenda, quia res ecclesiae non quasi propriae, sed ut communes et domino oblatae cum summo timore non in alios quam in praefatos usus sunt fideliter dispensande, ne sacrilegii reatum incurrant, qui eas inde abstrahunt, ubi traditae sunt, et quod peius est, anathema maranata fiant).”¹⁸

Tartalmazza a Pseudo-Isidorus egy 442. évi galliai zsinat (concilium Vasense) végzéseit is. Ezek értelmében

„mint hitetleneket kell az egyházból kivetni azokat, akik a holtak felajánlott adományait visszatartják és vonakodnak átadni az egyházaknak, mert bizonyosan a hit elvesztésig jutott el az isteni pietas-nak az a megharagítása, amely a testből eltávozó híveket fogadalmuk teljességétől, a szegényeket pedig étük adományától és a létfenntartáshoz szükségesektől fosztja meg: mert az ilyeneket, mint a rászorulókat gyilkosait, úgy kell tekinteni, hogy az Isten ítéletében sem hisznek (Qui oblationes defunctorum retinent, et ecclesiis tradere demorantur, ut infideles ab ecclesia abiiciendi, quia usque ad exinanitionem fidei pervenire certum est hanc pietatis divinae exacerbationem, qua et fideles de corpore recedentes votorum plenitudine et pauperes collatu alimoniae et necessaria sustentatione fraudantur: hi enim tales quasi egentium necatores, nec credentes iudicium dei habendi sunt).”¹⁹

A Pseudo-Isidorus említett részleteinek ismerete minden eddiginél pontosabb megvilágításba helyezi Gellért kifakadásait, s lényeges összefüggéseket mutat a *Deliberatio* egyes olyan panaszai közt, amelyeket eddig nem hoztak egymással kapcsolatba. Ezek szerint Gellért — a Pseudo-Isidorus-gyűjteményben kifejtettekkel is összhangban — az egyházi javakat közös vagyonnak, a szegények eltartására is rendelt jószágoknak tartotta. Ennek kisajátítá-

¹⁷ Aba „cepit crudeliter sevir in Ungaros. Arbitrabatur enim, quod omnia communia essent dominis cum servis, sed et iusiurandum violasse pro nichilo reputabat. Nobiles enim regni contempnens habens semper cum rusticis et ignobilibus commune,” illetve „Quidam ex coniuratis... venerunt ad cesarem et oblocuti sunt contra Abam dicentes, quod pro nichilo iuramentum reputaret, nobilesque, qui eum regem super se constituerant, contempneret, et cum rusticis, ignobilibus ederet, equitaret, et continue loqueretur...” SRH I. 329—330. — A nobilis-ignobilis fogalom pár II. századi előfordulása: Szent László ún. III. törvényében, ZÁVODSZKY, i. m. 173.

¹⁸ HINSCHIUS *id. kiad.* 145.

¹⁹ HINSCHIUS *id. kiad.* 330.

sát, köztük a lélekváltságul szolgáló adományok elvételét, az egyházi vagyon megadóztatását Gellért a nélkülözők, a rászorultak kifosztásának, Isten elleni merényletnek minősítette. Ilyesmit csak olyanok vehetnek végbe, akik nem hisznek az Isten ítéletében sem, amelyt a világ végén, a test feltámadásakor várnak a hívek. Azok, akik úgy járnak el, a Pseudo-Isidorus kánonja szerint hitetlenek (infideles), a *Deliberatio* szerint pedig eretnekek.²⁰ A *Deliberatio* tehát ezeknek a normáknak a megsértőit nyilvánítja eretnekeknek.

Törvényében István védelmébe vette és előmozdította az egyházak javára a magánosok lélekváltság-adományait. Az ő idején még szó sem volt az éppen csak kialakuló egyházi vagyon királyi igénybevételéről.

²⁰ A *Deliberatio*-ban említett eretnekekre nézve a legkörültekintőbb és máig is érvényes megállapítást a többször idézett kritikai kiadást közzétevő G. Silagi fogalmazta meg: „... es hat aber insbesondere die Ketzerforschung geglaubt, aus topischen Ausfällen Gerhards gegen Häretiker weitreichende Folgerungen ziehen zu sollen, obschon allein der Umstand — vielleicht — erwähnenswert scheint, dass Gerhard von der Uriel-Verehrung der Bogomilen gehört hat.” SILAGI id. kiad. Einleitung, X. — Silagi megállapításával teljes összhangban van REDL Károly cikke: Problémák Gellért püspök *Deliberatio*-jában. Irodalomtörténeti Közlemények 69 (1965) 211–217. — A *Deliberatio* egyik idetartozó, sokat vitatott részlete veti fel a kérdést, vajon saját korabeli eretnekekre vagy pártfogóikra céloz-e Gellért, akiket Methodiusról Methodianistae-nek nevez? Ehhez a teljesebb szövegkörnyezet a következő: „... ultro citroque dementia Porphirii inundaui, qui etiam aduersus Daniele[m] toto mendatii agmine heresiarchum direxit exercitum, quem sollertissimi uiri Eusebius Cesariensis episcopus tribus nobilissimis uoluminibus, Appollenaris unius grandissimi corpore libri, Methodius uero ex parte, qui de miliaris mundi nimis commendauit membranis. Post hos quoque splendor doctorum Hieronimus et lux inter rutilantissima celi sidera clarius omnibus lucens decem sic illum persequutus est illuminationibus, quanquam in omnibus suis dietis celestibus hunc incessanter percussit hastis, ut ulterius cuiquam contra eundem necessarium non esset arma dirigere. Pro dolor, uero nunc multi pullulant in ecclesia, immo iam totum occupant orbem, et nemo est, qui talium ineptiis contradicant. O quantos sentio diaboli filios, quibus loqui non patior. Hoc tempore omnes maledixerunt apud nos conceitati zelo non solum diuinis ritibus et aecelesie et sacerdotibus, quin etiam ipsi Dei filio Iesu Christo, Domino nostro. Omnibus inaudita saeculi hereses repetere hele mosinas pro animabus defunctorum Christianorum more expensas. Non estimates, frater carissime, minorem persequutionem et heresem antiquioribus hanc esse. In fide et ueritate fateor, quod ui compellabatur intolerabilia mendatia in Dei expendere sacerdotes. Diaboli autem iniquitas unum, quod potuit, fecit, nimirum quicquid ex lege Dei nouiter uenientes ad beatissimam illuminationem docuimus, abstulit. Omnes uno pene simul ore carnis negant resurrectionem, qua iniquitate nulla umquam in mundo maior iniquitas arbitrandi. Prohibemur iam loqui et episcopi nominamur, constituti etiam sub tributo, quibus totus committitur diuino imperio mundus. Nam quorundam, nisi fallor, intentio est, quo ecclesiastica uirtus, suffragantibus Methodianistis, atque dignitas apud nos circa hereticorum libitum tota quandoque infirmetur. Quare hoc? Nimirum dixi, quia filii diaboli, qui potestates sunt tenebrarum, ubique regnant et dominantur: Italia non consu- euit hereses nutrire—ad praesens in quibusdam partibus heresium fomentis habundare auditur. Gallia uero felix, que his munda peribetur, in multis claudicat. Grotia infelix, sine quibus numquam uiuere uoluit. Verona, urbium Italiae nobilissima, his grauida redditur, illustris Rauenna et beata Venetia, que numquam inimicos dei passe sunt, ferre. Infelices et miserimi, qui Dei et aecelesie sue aduersarios questu lucri attolunt. Hoc autem diximus, ut demonstrarem circa dictum contrarias multas uirtutes diaboli esse, licet de multis explicarem per pauca. Illud autem dico, quod omnes, qui sacris institutis contradicunt, uentrem colunt pro Deo, uitam sibi praesentem uindicant pro paradiso...” (SILAGI, id. kiad. 50–51.) — Az itt említett Methodius kronológiai helyét maga Gellért jelöli ki: Szent Jeromos előtti ókeresztény írók, Eusebius és Apollinaris társaságában. *A III. század vége felé működött Methodiosz Olimposzról van itt szó*, aki „a khiliaszta eszkatológia nevében bírálja... Origenész spiritualizált feltámadástanát, de munkája A feltámadásról csak részletekben maradt ránk.” (VANYÓ László: *Az ókeresztény egyház és irodalma*. Bp. 1980. 424–425.) Az idézett szövegben tehát nem a szlávok térítőjéről, a 9. században élt Metódról van szó. Gellért itt a tőle kárhoztatott és „eretnekséggé” nyilvánított egyházpolitikai gyakorlat fiktív „eszmei gyökereit” igyekszik megállapítani.

Németországban ugyanekkoriban egészen más volt a helyzet az egyház teherbíró képességének a királyság szolgálatába állítását illetően. Ez itt az ún. ottói-száli birodalmi egyházi rendszer keretei közt természetes volt és magától értetődött. A Pseudo-Isidorus említett kánonjait természetesen itt is jól ismerték, de a gyökeresen más körülmények tárgyatlanná tették a rájuk való hivatkozást. A szakirodalom alapján köztudott, hogy az Ottók és a 11. század első felének német uralkodói céltudatosan hatalmas birtokadományokkal tették a királyi hatalomnak gazdasági szempontból is biztos bázisává a nagy birodalmi egyházakat, hogy annál szilárdabban építhessenek teherbírájukra. Ezt a gyakorlatot a mi Istvánunk sógorának, II. Henriknek (1002—1024) az egyik fuldai vonatkozású oklevele nyíltan jellemzi is. Eszerint

„sok vagyonnak kell az egyháznaknál lenni... mert többet követelnek attól, akire több bízott. (A fuldai apátság) ui. sok szolgálatot kell teljesítenie a római és a királyi kúria számára, amiatt, hogy írva vagyon: adjátok meg a császárnak, ami a császáré, és az Istennek, ami az Istené.”²¹

Ezt a rendszert a legtökéletesebb alakban éppen II. Henrik építette ki, s a birodalmi kolostori vagyonnal a maga belátása szerint mint birodalmi jószággal rendelkezett. A leg súlyosabb ilyenfajta döntés a trieri Szent Maximinus-apátságot érte: ennek birtokait, 6656 Hufe-t Henrik három világi nagyúrnak adta hűbérbe.²² Ez ugyan rendkívüli intézkedés volt, de Henrik a kolostoroktól követelt, szokványos *servitium regale* mellett fontos, új kezdeményezésként a püspökségek gazdasági teherbírást is igénybe vette. Ezt az utat járta II. Konrád is (1024—1039).

Magyarországon ilyesmit Péter próbált meghonosítani, s Aba Sámuel ezt is eltörölte a Pétertől való, önkényes „constitutiones et exactiones” között.²³ Gellért a *Deliberatió*ban azonos módon veti a király szemére a nép kizsaroló megadóztatását, az egyháztól a lélek-váltás-adományok visszakövetelését és saját magának, mint püspöknek a *tributum alá hajtását*. Gellért nem tesz különbséget a három közt. Mindezek együtt tehetők ki Péternek Aba által eltörölt *exactio*-it, amelyek István uralmához viszonyítva önkényes újításnak számítottak. Péter az „adókat hajhászó, népet faló” uralkodó, a „felforgató”, akiről a 11. század nyolcvanas éveiben Lautenbachi Manegold is megörökítette *elnyomó (oppressor)* és *atyái törvényeket megrontó (legum paternarum corruptor)* szerepét.

Gellért az egyházi vagyon és a nép megadóztatását — a Pseudo-Isidorus-ban található kánonokkal is összhangban — a hitetlenség megnyilvánulásaként fogta fel, s ugyanebből a forrásból származtatta a királynak és a hatalmon levőknek a velük szembehelyezkedő főpapok elleni fellépését. Feltett hitbéli eltévelyedésük jellemzésére kárhoztatott tevékenységüket az egyház régmúltjából számára ismert eretnek tanítások elemeivel rokonította, azok továbbéléseként jellemezte. Így tulajdonította az általa bírált királynak és híveinek, eljárásuk elretentő eszmei háttereként, a régi heretikus tanítások különböző változataiból jól ismert felfogást, a feltámadás tanításának elvetését, vagy heterodox, erősen kiliasztikus alkalmazását. Gellért az evilági javak vád tárgyává tett hajhászása címén támadhatta bibliai szavakkal (Ph 3, 18) ellenfeleit amiatt is, hogy „hasukat tiszte-

²¹ „Oporet, ut in ecclesiis multae sint facultates... Quia cui plus committitur, plus ab eo exigitur. Multa enim debet (Fulda) dare servicia et romanae et regali curiae, propter quod scriptum est: Reddite, quae sunt caesaris caesari et quae sunt Dei Deo.” Idézi Albert HAUCK, *Kirchengeschichte Deutschlands*. Leipzig, 1896. III. 408. 3. jegyz.

²² HAUCK *ibid.* m. 456. — Erről további irodalommal lásd megjelenés alatt levő tanulmányomat, amelyet az ELTE Fejérvapatak László emlékére rendezett ülészakán 1982. novemberében *Péter király egyházpolitikája és következményei* címen olvastam fel.

²³ SRH I. 325. Vö. 2. jegyzet.

lik Istenként," s „ezt az életet követelik maguknak paradicsomként". Ezt a magatartást bélyegezte meg, mint a feltámadás tanítását meggyalázó eretnekséget.

Gellért s a Péter intézkedései ellen fellépő hazai püspökök valójában azt a felfogást és társadalmi megvalósulását védték, amelynek normáját a Pseudo-Isidorusban olvasható szövegek sugalmazták nekik.

Vizsgálataim során a Pseudo-Isidorus 11. század első felében való, folyamatos magyarországi használatának megállapításán kívül arra a fontos szövegtörténeti és filológiai eredményre jutottam, hogy Aba históriájában a krónikának a *Legenda Maior Sancti Stephanié*val közeli rokon, archaikus terminológiájú előadását a Gellért-legenda Gratianus Decretuma alapján, azaz legalább száz évvel Gellért halála után dolgozta át, Kézai pedig a római jogra hivatkozva értelmezte. Ez a tény önmagában is megadja az említett forráshelyek keletkezésének időrendjét.

GERICS JÓZSEF

Gellért püspök, valamint Péter és Aba Sámuel királyok viszonyának kérdéséhez. (Válasz Gerics Józsefnek.) Gerics József fentebb olvasható tanulmánya (alcíme szerint hozzám intézett válasza) két, egymástól jól elkülöníthető részre oszlik. Az egyik a személyi, a másik pedig a tárgyi rész. Folyóiratok hasábjain inkább csak a tárgyi résznek lenne helye, ám ha már Gerics személyi (személyes) vonatkozásokkal kezdte, aligha lenne helyes kitérni az e téren kínálkozó és a tárgyi rész szempontjából sem közömbös válasz megadása elől. Ennek a személyi résznek Gericsnél az lenne a funkciója, hogy a lejárátással, diszkreditálással bizonyítsa: komolytalan „vádakkal” illetem őt, amikor „a szakirodalom ismeretének hiányát, illetve a szakirodalom alkalmazásában szelektiót” olvasok a fejére. Elmarasztal azért, amiért „sajnálatos módon” elhallgattam 1969. évi kéziratos opponensi véleményében kifejtett álláspontját Gellért, Péter és Aba viszonyáról. Egyáltalán azt nem értem, miért kellett volna erre hivatkoznom. *Kézirat* írásról van szó, amely kevés példányban készült, a vitázó felek állításait ellenőrizni akarók számára nem (vagy csak alig) hozzáférhető. Nem tartalmaz a kérdések szakirodalmában eligazító tudományos apparátust. Felhasználása csak akkor lett volna indokolt, ha olyan állításokat tartalmazott volna, amelyeket az opponensi vélemény szerzője soha semmikor meg nem ismételt vagy tovább nem fejlesztett volna. Hogy ez nem így áll, arról maga Gerics vall: „1969-ben megfogalmazott mondanivalóm — Kristó ezt jól tudhatja — pontosan megegyezett [kiemelés tőlem — K. Gy.] 1982-ben megjelent tanulmányom idevágó lényeges megállapításával”. Nem érte tehát sérelem Gericset, amiért nem említettem 1969. évi kéziratot írását, viszont polemizáltam 1982. évi, rangos folyóiratban közzétett, jegyzetapparátust felvonultató dolgozatával. Gerics azonban téved, ha úgy hiszi, hogy 1969-ben megfogalmazott mondanivalója „pontosan megegyezett” 1982-ben megjelent tanulmánya idevágó lényeges megállapításával. Gerics 1969-ben ugyanis a vitatott kérdéstről csak annyit mondott: ha Gellértnek egy, általa idézett megjegyzése „több, mint a »zsarnok király« általános jellegű megbélyegzése és ha csak valami konkrét vonatkozás is tulajdonítható neki, akkor ez erős bizonyíték amellest, hogy Gellért az 1040-es években *korabeli* magyar király »népnyúzó« adószedését kárhóztatta!”¹ Az 1969. évi opponensi vélemény nem nevezte

¹ GERICS József: *Opponensi vélemény Kristó Gyula „A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónikairódmunkában” című kandidátusi értekezéséről*. Budapest, 1969. február 17. 13. Az idézett mondat után új bekezdésben így folytatódik Gerics szövege: „Péternek a krónikában »exactiones« névvel jelölt (SR.H I. 325. o.) adóztatását Kristó az első, Magyarországon forrásszerűen bizonyított királyi adónak tartja (Kristó 1965. 24. o. 142. jegyzet)”. Gerics fentebb e folyóiratomban olvasható tanulmányában idáig idéz saját opponensi véleményéből, azt sugallván ezzel az — az opponensi vélemény nem ismerő — olvasónak, mintha ő már 1969-ben Péterrel azonosította volna a

meg, hogy ki lehetett e korabeli király. Ezzel a megfogalmazással mind 1969-ben egyetértettem, mind ma egyetértek, ennél fogva vitám sem lehet vele. 1982-ben Gerics a szóban forgó kérdésben éppen nem „pontosan” azt mondta, amit 1969-ben. 1982-ben úgy foglalt állást, hogy „a Gellért művében bírált királyt sokkal inkább Péterrel lehet azonosítani, mintsem Abával, már annyiban, amennyiben a *Deliberatio* megjegyzéseinek egyáltalán tulajdonítható a maga korára nézve aktuális jelentőség”.² Nekem ezzel az 1982. évi (és nem ez ettől különböző 1969. évi) állásponttal volt és van vitám, azzal, amely Péterben látja a Gellért által névtelenül bírált királyt.

A vázolt körülmények között egyetlen esetben kívánhatná meg tőlem Gerics, hogy idézzem 1969. évi álláspontját, ha tudniillik *Gerics-filológiát* művelnék, vagyis ha arról írnék (írtam volna) tanulmányt: miként alakult ebben a kérdésben Gerics József véleménye. Én azonban nem erre vállalkoztam. Mindenekelőtt az érdekelt, hogy konkrétan ki(k)re, mely magyar uralkodó(k)ra vonatkozhat Gellért bírálata a *Deliberatió*ban meg nem nevezett királyról. Meglepett ugyanakkor, hogy Gerics ugyanezen tudományos kérdés (Gellért és Péter viszonya) megválaszolása érdekében *Kristó-filológiát* művel, vagyis arra tesz kísérletet, hogy bemutassa: miként alakult 1965 óta álláspontom e kérdésről. Miért kényszerült erre Gerics? Ennek megválaszolásához utalnom kell 1982. évi írása egy mondatára. Eszerint „az utóbbi évtizedek szakirodalmában Szent Gellért Péter rendíthetetlen hívének és Aba kérelhetetlen ellenfelének szerepét kapta”.³ 1984. évi írásomban Gerics e megjegyzését vita tárgyává tettem. Azt írtam: „A szakirodalom ismerete (még árnyaltabban fogalmazva: a szakirodalom megválogatásában érvényesülő, nyilvánvaló szelekció mellőzése) számos tévedéstől megóvhatta volna Gericset. Így pl. Szegfű László munkásságának ismerete, aki közel tucatnyi tanulmányában tárgyalta a Gericset is e tanulmányában foglalkoztató kérdéseket, s nem utolsósorban alapos analízist adott arról a *Deliberatióról*, amelyet Gerics — egyébként joggal — az 1040-es évek egyik fő forrásának tekint, éppen abban a kérdésben világosíthatta volna fel Gericset, hogy az újabb szakirodalom már nem minősíti Gellértet »Péter rendíthetetlen hívének«... Ugyancsak a szakirodalmi tájékozottság mentesíthette volna Gericset korábban megállapított igazságok újrafelfedezésének megkísérlésétől.”⁴

Emlékeztet Gerics fentebb olvasható válaszában (de már 1982. évi írásában is) arra, hogy én 1965-ben Gellértet Péter feltétlen hívének véltem. Természetesen ezt soha, vitacikkem írásakor sem feledtem. Látszólag azonban mégis ez történt volna? Gerics ugyanis a szememre veti: egy, 1983-ban megjelent munkámban — ha óvatosabb formában is — úgy foglaltam állást, hogy „Gellért Péter híve volt”. Ha tehát én még 1983-ban is valóban úgy láttam, hogy Gellért Péter király hívének tekinthető, érthetetlen berzenkednem Gerics állásfoglalásával szemben. Gerics tehát úgy érvel: ha én 1965-ben és 1983-ban is azt vallottam, miszerint Gellért Péternek a híve, akkor nem támadható az a megállapítása, hogy „az utóbbi évtizedek szakirodalmában Szent Gellért Péter rendíthetetlen hívének... szerepét kapta”. De bizony támadható, méghozzá két oldalról. Egyrészt én

Deliberatio meg nem nevezett, korabeli királyát. A szöveg azonban — nem is új mondatként — ekként folytatódik: „jóllehet az »exactiones« ugyanolyan kedvelt kifejezése a 13. századi okleveleknek, mint a »collecta«, és 11. századi dokumentálhatósága sem kedvezőbb”. Ebből a szövegösszefüggésből világos, hogy e helyütt Gerics nem abban nyilvánított véleményt, hogy a Gellért-korabeli király Péter volt, hanem kandidátusi disszertációm ama megállapításával polemizált, hogy a *collecta* szót XIII. századnak minősítettem akkor, míg az *exactiót* elfogadtam XI. századnak.

² GERICS József: *Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája*. Magyar Könyvszemle 1982. 306.

³ Uo. 196. 25. jegyzet.

⁴ KRISTÓ Gyula: *Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan*. Magyar Könyvszemle 1984. 296.

ilyent — tételezzük fel, egyelőre, hogy ilyent — 1983-ban írtam, Gerics pedig az idézett állásfoglalást 1982-ben. Tudta volna Gerics 1982-ben, hogy születni fog 1983-ban egy Kristó-írás, amely utólag fog szilárd igazolásul szolgálni a kérdés efféle megítélésében „utolsó évtizedek”-et említő tételének? Aligha, mert ha így lenne, ez bizony *filius ante patrem* lenne. A másik irányból jövő támadás még súlyosabbnak látszik. Én ugyanis 1983-ban nem azt vallottam, amit Gerics nekem tulajdonít. 1983-ban gyűjteményes kötetem jelent meg, amelybe részlegesen belefoglaltam 1965. évi írásomat. A tisztázás érdekében talán menthető az az eljárásom, hogy saját szövegeimet vagyok kénytelen párhuzamba állítani, s magam kényszerülök egy pillanatra *Kristó-filológiát* művelni.

1965. évi szöveg:⁵

„Az sem képezheti vita tárgyát, hogy Gellért Péter feltétlen híve volt. Ezt bizonyítja. A ba elleni fellépése, fehérvári tartózkodása.”²⁶¹”

1983. évi szöveg:⁶

„Feltehető, hogy Gellért Péter híve volt. Ezt bizonyíthatja A ba elleni fellépése, fehérvári tartózkodása.”⁴⁸”

Gerics e két szöveg összevetéséből következtetett arra, hogy itt nem történt más, mint 1965. évi tanulmányom két mondatát „a dolgozat rövidített, 1983. évi újabb kiadásában . . . óvatosabbá” alakítottam át, de a koncepció változatlan maradt: én még 1983-ban is Gellértnek Péter-pártisága mellett törtem lándzsát. Sajnálatos, hogy Gerics nem olvasta el 1983. évi gyűjteményes kötetem előszavát. Ebben ugyanis ez áll: „A dolgozatok szövegét *lényegében* az első kiadással egyezően, tehát gyakorlatilag változatlan szöveggel közöljük”. 1983-ban nem törekedhettem arra, hogy az álláspontomban bekövetkezett változásokat a korábban már publikált dolgozatok *szövegében* tükröztessem, hiszen ez az eredeti tanulmányok gondolatmenetét megtörte, megmástitotta volna. Hogy az előszó idézett mondatába a *lényegében* szó kiemelt formában, kurzív szedéssel bekerült, az éppen a fentebb két hasámban bemutatott szövegváltozás miatt történt; ugyanis ezen a ponton az évek során annyit változott a nézetem, hogy emiatt az eredeti szöveget mégsem hagyhattam *teljesen* változatlanul. Módosítottam, finomítottam hát a szöveget („óvatosabbá” tettem a fogalmazást), hogy jelezzem korábbi szövegvezésmemmel szemben aggályomat, de azért ne törjem meg új álláspontom ismertetésével az eredeti tanulmány logikáját. Ha csak ennyit tettem volna, már ez körülmények között eljárásra inthette volna Gericset 1983. évi nézetem megállapításában. De én ennél többet tettem. Mivel a gyűjteményes kötet előszavában a következőt jegyeztem meg: „Az eredeti közzététel óta a témával kapcsolatban megjelent, általunk fontosnak ítélt munkákra — a teljesség igénye nélkül — a jegyzetanyagban szögletes zárójelben utalunk”, Gericsnek meg kellett volna néznie, hogy illesztettem-e az eredeti tanulmány 261. jegyzetének megfelelő 48. jegyzet-höz szögletes zárójelbe foglalt megjegyzést. E helyütt Gerics — ha megtekintette volna — a következő mondatot találhatta volna szögletes zárójelek között: „Az újabb szakirodalomban Szegfű László (Gellért, marosi püspök. Világosság 1976. 91–96.) — úgy tűnik, megalapozottan — Orseolo Péter és Gellért régi, Velencére visszavezethető ellentétét valószínűsíti, amely még az 1040-es években is megszabta viszonyukat”.⁷ Gellért és Péter viszonyáról tehát 1983-ban ez volt a véleményem, vagyis Szegfű László kutatási eredményei alapján ellenségesnek ítéltam meg kettejük viszonyát. 1983. évi állásfoglalásomról — mint azt fentebb már tisztáztam — 1982-ben Gerics persze nem tudhatott.

⁵ KRISTÓ Gyula: *Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XVIII. Szeged 1965. 42.

⁶ KRISTÓ Gyula: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Nemzet és emlékezet. Bp. 1983. 99.

⁷ Uo. 5., 484.

Mindamelletts ha a kérdéscről 1965 után alkotott, új nézetem 1982-ben (és 1985-ben) érdekelte volna, ezt — amely megfelel 1983. évi, a gyűjteményes kötett 48. jegyzetében foglalt álláspontomnak — már 1980-ban nyomtatott formában olvashatta volna. Ekkor így írtam: Gellért és Péter „mindketten ugyanannak az ügynek a katonái voltak. . . Mégsem voltak szívélyes viszonyban. Ennek okai még Gellért velencei tartózkodására vezethetők vissza”.⁸ Továbbra is fenn kell tartanom 1984. évi tanulmányom Gerics által elvitatni szándékolt mondatát: „Tévesen hivatkozik tehát Gerics arra, hogy az utóbbi évtizedek szakirodalma Gellértnek Péter-pártisága mellett tört lándzsát”.⁹ Az utóbbi évtizedben Szegfű László s nyomában magam is éppen ellenkező nézetet vallottunk, azt, hogy Péter és Gellért viszonya ellenséges (nem szívélyes) volt. Fenn kell tartanom azt is, hogy Gerics nem adja tanújelét a kérdéskör hazai szakirodalma ismeretének. Az 1040-es évek vonatkozásában az elmúlt 17 évben a legtöbbet és számos ponton a legeredetibbet Szegfű László alkotta. Nos, Szegfű közel tucatnyi idevágó munkája közül Gerics 1982-ben nem hivatkozott egyre sem. Mi ez, ha nem a szakirodalom szelektív alkalmazása!? Vissza kell tehát utasítanom Gerics szavait, hogy „vádjaim” *komolytalanok*. S ebben Gerics — éppen nem szavaival, hanem tetteivel — maga erősít meg. Itt olvasható válaszcikkében ugyan csak egyetlen egyszer sem hivatkozik Szegfű kutatási eredményeire.¹⁰ Látszólag hosszan időztem a személyi résznél. Nem ok nélkül tettem. Véleményem szerint ugyanis csak attól a kutatótól várható korrekt forráskezelés és elfogulatlan ítéletalkotás a múlt vonatkozásában, aki hasonlóan korrekt és elfogulatlan módon jár el a jelen és a közelmúlt szakirodalmának kezelésében és hasznosításában.

Ami mármost a tárgyi részt illeti, 1984. évi vitacikkem Gerics megállapításaival polemizáló számos ellenvetése közül itt kettőre reflektál Gerics (e folyóiratszámában olvasható tanulmánya jegyzeteiben felvetett más kérdésekre, amelyek vitánk tárgyát — Gellért, Péter és Aba viszonyát — kevésbé érintik, ezúttal nem térek ki). Vegyük szemügyre az *első* vitakérdést! Ennek kiindulópontját Gerics 1982. évi tanulmányának következő megállapítása jelenti: „Alapvető tény azonban, hogy a *Deliberatio* nem nevezi meg a kárhoztatott királyt. Ezért az Abával való azonosítás valószínűsége, amelyet a legenda-író [a Gellért-legenda írója] eljárása sugalmaz, éppen a legendaszerző módszerének ellenőrizhetőségétől függ. A legenda Aba Sámuel és Gellért püspök-társait — ahogyan ez a krónikával való összehasonlításból jól megállapítható — bűnbakká tette, mégpedig alighanem azért, hogy a legenda hőse [Gellért] kétséget kizáróan mentesüljön a Péter lázadó alattvalóra sújtó kiközösítés gyanújától. A legendaszerzőnek a krónika felhasználásánál felismert, ilyen forráskezelő eljárása alapján azt kell mondani, hogy aligha dolgozta fel ettől eltérő célzattal és módszerrel másik valószínű forrását, a *Deliberatiót* is. A krónika híreinél alkalmazott módszere nem ébreszt bizalmat a *Deliberatio* feldolgozásánál követett eljárása iránt sem”.¹¹ 1984. évi vitacikkemben mindenekelőtt *elvileg* helytelenítettem Gericsnek ezt az eljárását. Ezt írtam: „Furcsa logikára vall a *Deliberatio* többször emlegetett királyának személyét annak révén meghatározni, hogy egy, a *Deliberatióból* me-

⁸ KRISTÓ Gyula: *Gellért püspök*. Magyar Nemzet, 1980. szeptember 27. 8.

⁹ A 4. jegyzetben i. m. 296.

¹⁰ A szakirodalmi szelekció dezorientáló voltára szolgáljon bizonyosságul az alábbi eset. TARNAI Andor könyve („A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Bp. 1984.) nem hivatkozik egyetlen esetben sem Szegfűnek a *Deliberatióval* kapcsolatos kutatásaira. Ez a körülmény a problémával és a korszakkal nem foglalkozó NAGY Pétert olyannyira félrevezette, hogy ekként fogalmazott: „Itt lenne az ideje, hogy [Gellért] ránk maradt írásait [!] valaki végre elhelyezze saját kora és társadalma közegében, s megmagyarázza azt, hogy ez a misszionárius, aki végül is »pogányok« térítését választotta élethivatásul, »szabad óráiban« miért foglalkozott ezoterikus dogmatikai vitákkal” (*Dicső eleink*. Népszabadság, 1984. április 21. 13.).

¹¹ A 2. jegyzetben i. m. 197.

ritó forrás (a Gellért-legenda) módszere ellenőrizhető-e. Furcsa logikára vall, ha egy forrás megbízhatóságát az e forrást felhasználó másik kútfő belső kritériumrendszeréből (e másodlagos forrás szerzőjének munkamódszeréből, írói eljárásából) kívánánk megállapítani. . . . Meglehet, hogy a legendaszerző változtatott az általa forrásként használt krónikán, a krónika beállításán (ha egyáltalán tényleg forrásként használta a krónikát), de ebből még nem következik az, hogy a *Deliberatió*t használva azon is változtatnia kellett. . . . Hogy ki volt a *Deliberatio* megnevezetlenül ostromozott királya, annak eldöntése — ismétljük — nem a *Deliberatió*t felhasználó »legendaszerző módszerének ellenőrizhetőségétől függ«. . . , hanem mindenekelőtt a *Deliberatió*tól.¹² Őszintén sajnálom, hogy éppen a *Deliberatio* vonatkozásában Gerics sem 1982-ben, sem 1985-ben nem végzett alapos és mélyeszántó elemzéseket. Gerics az e folyóirat számban olvasható válaszában eredeti állításának igazát — hogy tudniillik „a névtelenül bírált király azonosítása szempontjából a legendaíró eljárásának ellenőrizhetősége” nagyon is fontos — azzal kívánta bizonyítani, hogy „az Abára és híveire kimondott anathéma” problémáját vizsgálta. Bizonyító apparátusa e helyütt kifejezetten gyenge lábakon áll. Először: azért, amiért a *Deliberatio* szövegében nincs utalás arra, hogy „Gellért az általa meg nem nevezetten kárhozott királyt kiátkozta”, nem kell arra következtetni, mintha a *Deliberatio* a ki nem átkozott Pétert ostromozná. Ez ugyanis legfeljebb argumentum e silentio, amelynek bizonyító ereje önmagában közismerten csekély. Más szavakkal kifejezve: miért kellett volna egy anathémára Gellértnak a *Deliberatió*ban hivatkoznia? Másodszor: Gerics úgy véli, hogy a Gellért-legenda szerint „hőse [Gellért] Abát 1042. húsvétján kiközösítette, amikor megtagadta tőle a feloldozást. A legenda szövegét másra magyarázni nem lehet”. A legenda szövege — Gerics fentebb, válaszcikke 6. jegyzetében latinul idézi — sem excommunicatiót, sem anathémát nem említ, viszont arról van benne szó, hogy Aba húsvét ünnepén megkoronázását kérte Gellérttől, s mivel a csanádi püspök vonakodott, más egyházfők végezték el ezt. Erre Gellért megfenyítette, megdorgálta (de nem közösi tette ki és nem vetette egyházi átok alá) Abát. Ennélfogva nem elégséges csak annyit mondani, hogy Aba eucharisziához járult Csanádon, hanem — emellett vagy ez előtt — azt kell hangoztatni: olyan „ünnepi koronázás”-ra vágyott, „amire évente többször is sor került”.¹³ Harmadszor: ha mindez megállja a helyét, nincs ok annak feltételezésére, hogy a Gellért-legenda „*Gratianus munkájának felhasználásával alakította át és rejtette el*» — mintegy csak az egyházjogot ismerők számára észrevehető módon — a krónikának Aba pápai kiközösítésére vonatkozó hírét”. Nem kevés malíciával állapíthatjuk meg: ha valóban Gratianus alapján rejtett el akármit is a legendaszerző, módfelett ügyesen tette. Negyedszer: még ha Gerics itt most bírált fejtegetései meg is állnák a helyüket, a kiindulóponthoz, hogy tudniillik a *Deliberatió*ban bírált király személye a *Deliberatió*t használó (?) Gellért-legenda szerzője módszerének ellenőrizhetőségétől függ, kevés közül van.

S ha már Gerics szóba hozta ezt az általam 1984-ben *elvileg* kifogásolt passzust, s — aligha helytálló érveléssel — próbálta annak igazát bizonygatni, most legyen szabad konkrétan is kifogásokat emelнем azzal kapcsolatban. Gerics, mint idéztem, úgy okoskodott: ha a Gellért-legenda szerzője tendenciózusan használta a krónikát, így tett a *Deliberatió*val is. Ám hogy a legendaszerző forrásként aknáztta-e ki a krónikát, amely pedig

¹² A 4. jegyzetben i. m. 163–164., 165

¹³ *Magyarország története I/1*. Főszerk. SZÉKELY György. Bp. 1984. 841. (a vonatkozó rész GYÖRFFY György munkája). Pontosán ilyen koronázást említ a magyar krónika 1064 húsvétján Pécssett. Ekkor az előző évben királlyá koronázott Salamon fejére unokatestvére, Géza helyezte a koronát, hasonlóképpen az ország főembereinek jelenlétében, s a koronázást követően vonultak a püspöki székesegyházba mise hallgatására. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I*. Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. Budapestini 1937. (a továbbiakban: SRH. I.) 362.

az analógia kiindulópontja, Gericsnek Horváth János kutatási eredményeire építő megállapításai ellenére sem tekinthető vitán felül állónak és megnyugtatóan bizonyítottoknak.¹⁴ Magam úgy vélem, a legenda őszövege szolgált forrásul a krónika egy korai szerkesztése számára.¹⁵ Ha netán ez utóbbi álláspont képezné az igazságot, akkor Gerics analógiája magától omlana össze. Am ha a legenda és a krónika viszonyában későbbi kutatások mégis az általa (is) képviselt nézet helyességét igazolnák, még akkor sem következik az itt vitatott tétel igazsága. S nem pusztán azért, mert egy középkori szerző *egyetlen* forrás használatában megmutatkozó (vagy modern kutató által megállapított?) módszere nem jelent bizonyosságot arra, hogy egy másik (vagy az összes többi) kútfőt is azonos módon aknázza ki, hanem azért, mert a mai napig nincs tudományosan igazolva, hogy a Gellért-legenda írója forrásként használta volna a *Deliberatiót*. Már többen megállapították, 1965-ben magam is úgy fogalmaztam: „A *Deliberatio* egyes részei és Gellértnek a legendából, illetve a krónikából ismert, Aba-ellenes fellépése között szövetségű, logikai megfelelések és párhuzamok vonhatók”.¹⁶ De az, hogy a *Deliberatio* a Gellért-legenda forrása volt, filológiai értelemben mindmáig nem emelkedett a bizonyosság szintjére. Maga Gerics is tudja ezt, hiszen 1982-ben ekként fogalmazott: „a legendaíró *alighanem* [kiemelés tőlem — K. Gy.] forrásul használta hőséne *Deliberatio*. . . című munkáját”, néhány sorral alább pedig: „A Gellért-legenda írója *minden bizonnyal* [kiemelés tőlem — K. Gy.] a *Deliberatio* bemutatott sorainak ismeretében dolgozott”.¹⁷ Egy ilyen, most vitatott tétel — a *Deliberatio* királyának Abával való azonosítása a Gellért-legenda szerzője „módszerének ellenőrizhetőségétől függ”, aki már a krónikát is tendenciózusan használta fel — kimondása előtt kétséget kizáróan bizonyítani kellett volna, hogy a Gellért-legenda kútfőként hasznosította a krónikát, s igazolni kellett volna azokat a sejtéseket, hogy a *Deliberatio* forrásul szolgált a Gellért-legenda számára. Ezek elvégzése persze még mindig nem jelenti a vitatott tétel igazát, csak a megkívánt tudományos alapot szolgáltatja a tétel kijelentéséhez.

A második, megvitatásra váró Gerics-állítás az 1040-es évekbeli magyarországi adózás kérdése. A vélhetően magyarországi adózás három alkalommal szerepel a *Deliberatio*-ban. Az egyik passzus magyar fordításban így hangzik: „Azok azonban, akik csak azért királykodnak, hogy az legyen a nevük, hogy a népet zabálják, hogy az adókat (*tributa*) hajhásszák, önmagukat dicsőítsék és az üres hírnév érdekében megtegyék az e világ vágya szerint való többi, bizony nem királyok azok, hanem felforgatók”.¹⁸ A másik ekként: „E világon még soha nem hallott eretnecség visszakövetelni a holtak lelkeiért keresztény szokás szerint felajánlott alamizsnákat (*helemosinas*).” A harmadik pedig ebben a formában: „Immár tilos szót emelnünk, noha névleg püspökök vagyunk, megadóztattak bennünket (*constituti. . . sub tributo*), akikre Isten parancsa folytán egy egész világ van bízva. Egyeseknek ugyanis, ha jól értelmezem, az a szándékuk, miszerint Methodius híveinek segítségével az egyház ereje és tekintélye minálunk az eretnekek kénye-kedve szerint végül teljesen meggyengüljön”.¹⁹ A korszak forrásanyagában adó-

¹⁴ GERICS József: *Domanovszky Sándor, az Árpád-kori krónikakutatás úttörője (Születése századik évfordulóján)*. Századok 1978. 247–248.

¹⁵ A 4. jegyzetben i. m. 287–292.

¹⁶ Az 5. jegyzetben i. m. 29.

¹⁷ A 2. jegyzetben i. m. 196.

¹⁸ *Gerardi Moresenae ecclesiae seu Csanadiensis episcopi Deliberatio supra hymnum trium pverorum*. Edidit Gabriel SILAGI. Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis XLIX. Tvrnholti 1978. (a továbbiakban: *Delib.*) 157. Magyar fordítása: a 2. jegyzetben i. m. 196.

¹⁹ *Delib.* 51. Magyar fordítása: *Szemelvények Gellért Deliberatio-jából*. Ford. KARÁCSONYI Béla és SZEGFÜ László. Világosság 1976. 98. L. még Világosság 1976. 336.

kivetés Péterrel kapcsolatban fordul elő; a magyar krónika szerint „Aba király az összes törvényeket és adókat (*exactiones*) megsemmisítette, amelyeket Péter király szokása szerint rendelt”.²⁰ Ez vezette Gericsét fentebb olvasható válaszcikkében annak kimondására, hogy mivel a *Deliberatió*ban Gellért a nép kizsarolásáért és adók hajhászásáért kárhoztatta a meg nem nevezett királyt, „ilyen király Péter volt s nem Aba!” Gerics úgy vélte, hogy német mintára vezette be Péter Magyarországon az egyházi vagyonnal való szabad királyi rendelkezést, s „Aba Sámuel ezt is eltörölte a Pétertől való, önkényes »constitutiones et exactiones« között. Gellért a *Deliberatió*ban azonos módon veti a király szemére a nép kizsaroló megadóztatását, az egyháztól a lélekváltság-adományok visszakövetelését és saját magának mint püspöknek a *tributum alá hajtását*. Gellért nem tesz különbséget a három közt. Mindezek együtt tehették ki Péternek Aba által eltörölt *exactio*-it, amelyek István uralmához viszonyítva önkényes újításnak számítottak. Péter az »adókat hajhászó, népet faló« uralkodó”. Ezzel a vita kulcskérdésénél vagyunk: ki(k)re, mely magyar uralkodó(k)ra vonatkozhat Gellért bírálata a *Deliberatió*ban meg nem nevezett királyról. Mindenekelőtt — a részletes vizsgálatot megelőzően — emlékeztetnünk kell az olvasót, hogy 1984. évi írásunkban óvatosságot ajánlottunk ebben a kérdésben. Megemlíttettük ott: a zsarnok minősítéshez hasonlóan „ugyancsak nem dönt abban a kérdésben, hogy a *Deliberatio* királyában Pétert avagy Abát kell-e látnunk, az sem, miszerint Gellért munkájában a püspökök megadóztatásáról tesz említést. Péterről ugyan tudjuk, hogy adókat vetett ki, amelyeket Aba eltörölt, ez tehát arra mutathatna, hogy Péter volt az a magyar király, aki a püspököket adóztatta. Ámde az állásfoglalást halasszuk el addig, amíg képet kapunk Péter és Aba Sámuel egyházpolitikájáról, mivel a püspökök megadóztatása nem egyszerűen egy adónem kivetését jelenti, hanem olyan súlyos kérdés, amely csak az egyházpolitika ismeretében és függvényében vizsgálható”. Ezt a vizsgálatot megejtve állapítottuk meg: „Péterről még Gerics József is »a társadalom feudalizálásának kíméletlen, túlhajtott siettetését«. . . tételezi fel, ebbe a képbe aligha váгна bele, ha országában nagy szerepet juttatott volna a keresztény egyház leépítésére (végső soron megsemmisítésére) törő eretnekségnek. Éppen ezért tartjuk kétségesnek, hogy az egyébként adót kivető Péter vetemedhetett volna-e a püspökök megadóztatására. Ha ennek lehetőségét kizárni nem is tudjuk, azt a gyanút, hogy Péter nyíltan pártfogásába vette volna az eretnekeket, s rájuk támaszkodva kísérlete volna meg végveszélybe sodorni a magyarországi kereszténység gyenge hajtását, adatok híján el kell háritanunk. Nem ez a helyzet Aba Sámuellel. Róla éppen olyan olyan információink vannak, amelyek úgy mutatják be őt, mint a formálódó osztálytársadalom ellenfelét. . . Aba uralma, hároméves országlása egyértelműen visszalépés a feudalizáció, lényegében Istvánnal kezdődő és Péter rövid uralma alatt felgyorsult folyamatában. . . A *Deliberatió*ban tükröződő egyházellenesség tökéletes megfelelője a magyar krónikában Abáról kirajzolódó osztálytársadalom-ellenességnek”.²¹

Vajon milyen véleményt formált a modern szakirodalom a XI. század első fele magyarországi királyi adóztatásáról? Györffy György szerint „István törvényeiben nincs szó pénzadóról, de hogy már István bevezette, arra több forrásból következtethetünk. A Magyar Krónika Péter jogtalanságairól szólván közli, hogy törvényeket hozott és adókat (*exactiones*) vetett ki. Itt nyilván újabb, a népet terhelő adókról van szó. Ezeket Péter elkergetése után el is törölték, s megmaradhatott továbbra is az, amit István vezetett be. Ezek közül egy valószínűsíthető, a dénáradó. Ezt később »szabad dénárook« (*liberi denarii*) vagy »szabados dénárook, köznyelven füstpénz« (*libertini denarii vulgo fumarii*) néven emlegetik, jelezvén vele, hogy füstönként vetették ki”. Kálmán törvényéből derül

²⁰ SRH. I. 325—326.

²¹ A 4. jegyzetben i. m. 170—171., 173—174.

ki, „hogy mindeddig minden »szabad« 8 dénár adót fizetett”.²² Gerics, fentebb olvasható válaszcikkében, Györffy nézetét osztja, ugyanis Péterrel kapcsolatban „önkényes [kiemelés tőlem — K. Gy.] »constitutiones et exactiones»-t említ. Amennyiben az *önkényes* szót Péter törvényeire és adókivetéseire *egyaránt* vonatkoztatjuk (aminthogy ez a megfogalmazásból következik), úgy ennek nincs *teljes* forrásos megalapozottsága. A magyar krónika jelző nélkül használja a „constitutiones et exactiones” szavakat, az Altaichi Évkönyv pedig Péternek csak törvényeit minősíti „törvénytelenül, önkényének megfelelően hozott”-aknak, s szól ezek megsemmisítéséről Aba királysága alatt,²³ Péter adókivetését, illetve annak Aba részéről történt visszavonását nem említi. Hogy az adózás dolgában Gerics lényegében Györffy álláspontját osztja, válaszcikke más, fentebb idézett soraiból is kiderül. Itt ugyanis Péter nyakába varrja (1.) „a nép kizsaroló megadóztatását”, Péternek tulajdonítja (2.) „az egyháztól a lélekváltság-adományok visszakövetelését”, valamint (3.) „saját magának mint püspöknek a *tributum alá hajtását*”. Gerics szerint mindezeket eltörölte Aba, amelyek „István uralmához viszonyítva önkényes újításnak számítottak”. A modern szakirodalom azonban az adózás kérdésében kétféle alapállást foglalt el. Györffy és Gerics szerint Péter önkényesen újabb adókat vetett ki az István korára visszamenő adónemhez képest. Más vélemény szerint viszont Péter ugyanazt az adót hajtotta be, amelyet már valószínűleg István szedni kezdett.²⁴

Magunk ez utóbbi állásponttal értünk egyet. Mindenekelőtt azért tesszük ezt, mert a forrásanyagban nincs olyan passzus, amely Péter adóját önkényesen kivetettnek, törvénytelennek minősítené. Nincs tehát alap annak feltételezésére, hogy Péter király István adójához képest újabb adó(ka)t írt volna elő. Vajon nem lehet-e ekként értelmezni a magyar krónika Péter törvénye és adója kapcsán használt *secundum consuetudinem suam* kifejezését? Az ezt a szókapcsolatot tartalmazó mondat magán viseli annak nyomát, hogy az Altaichi Évkönyvből származik. Jól mutatja ezt a két szöveg szembesítése.

Altaichi Évkönyv:

„Igitur rex idem, habito sinodico concilio, cum communi episcoporum et principum consilio omnia decreta rescindi statuit, quae Petrus iniuste secundum libitum suum disposuit.”²⁵

Magyar krónika:

Omnes autam constitutiones et exactiones, quas Petrus rex secundum consuetudinem suam statuerat, Aba rex in irritum revocavit.”²⁶

Mint már említettem, Péter adókivetéséről az Altaichi Évkönyv nem szól. Az itt olvasható *iniuste secundum libitum suum* („törvénytelenül, önkényének megfelelően”) tehát nem Péter adójára, hanem törvényére vonatkozik. A Magyar krónika a német forrást bővítve megemlítette, hogy Aba hatálytalanította Péter törvényei mellett annak adókivetését is. Nem vette át szolgálai és mechanikusan német forrásából azt, hogy az Aba által megsemmisített törvényeket (valamint a szövegében bővítésként szereplő adókivétést) Péter „törvénytelenül, önkényének megfelelően” eszközölte volna. A *secundum libitum suum-ot secundum consuetudinem suam-ra* cserélte fel. Ez utóbbi kifejezés ugyan nehezen értelmezhető tárgyilag (mert hiszen mire vonatkozhat Péter hároméves uralko-

²² GYÖRFFY György: *István király és műve*. Bp. 1977. 340–341. L. még *Magyarország története I/1*. 824. (a vonatkozó rész GYÖRFFY György munkája).

²³ *Annales Altahenses maiores*. Recognovit Edmundus L. B. ab OEFELE. Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannoverae 1891.² (a továbbiakban: AAm.) 26. Magyar fordítása: a 2. jegyzetben i. m. 192.

²⁴ BOLLA Ilona: *A jogilag egységes jobbágysztyá kialakulása Magyarországon*. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100. Bp. 1983. 35.

²⁵ AAm. 26.

²⁶ SRH. I. 325–326.

dása során törvényhozásával és adókivetésével kapcsolatban a „szokás” említése),²⁷ de kétségtelenül nem ugyanazt jelenti, mint a félreérthetetlenül elítélő és megbélyegző *iniuste secundum libitum suum*. Az Altaichi Évkönyv szerint Péter „törvénytelenül, önkényének megfelelően” hozott törvényeket. Vajon nem azért szelídítette-e a törvényteleniséget és önkényt a magyar krónikás *consuetudo*-ra (szokásra), mert Péter törvénye mellett Péter adóit is említette, márpedig azok nem „törvénytelenül, önkényének megfelelően” vettek ki. Ha pedig azoktól megvonta a törvénytelen és önkényes jelleget, akkor azok nyilván nem Péter kezdeményezéséből kivetett adók voltak — mégha írásban először Péterrel kapcsolatban is nyertek megörökítést —, hanem Istvánra mentek vissza. Ha itteni okfejtésünk megállja a helyét, akkor Aba nem Péter új adóit törölte el, hanem éppen az(oka)t az adó(ka)t, amely(ek)et még István király foganatosított. Későbbi adatokból tudjuk, hogy ez az a dénáradó volt, amelyet a szabadoktól szedtek.

Aba Sámuel tehát a szabad dénárokat (a füstadót) törölte el, éppen azt az adót, amely saját uralmi bázisát első renden sújtotta. Kik voltak Aba uralmának elsőrendű támaszai? Erre a kérdésre a magyar krónika ad választ. Aba „az ország nemeseit lenézte, mindig a nemtelenekkel és parasztokkal tartott össze”, illetve más helyen: „megveti a nemeseket. . . , és mindig nemtelen parasztokkal étkezik, lovagol és társalog”.²⁸ Aba társadalmi támasza éppen az István által adóztatni kezdett, majd Péter alatt tovább — és alkalmasint még súlyosabban — adóztatott szabad jogállapotú népesség volt. Saját társadalmi bázisának járt tehát Aba kedvében, amikor ezt az adót eltörölte. Ugyanakkor Aba sem tudott adó nélkül meglenni. III. Henrik német királytól pénzen kívánt békét szerezni, s a 1043. évi békében 400 arany talentum fizetésére kötelezte magát.²⁹ Ezt adó nélkül aligha remélhette kifizetni. Feltehető, hogy a *Deliberatió*ban említett, az egyházak sérelmére végrehajtott adókivetések (a lélekváltság-adományok visszakövetelése, a püspökök *tributum*, azaz adó alá hajtása) Aba nevéhez fűződnek. Valószínűvé teszi ezt az a körülmény, hogy a meg nem nevezett uralkodó egyházak elleni, anyagi természetű fellépését a *Deliberatio* az eretnokséggel összefüggésben említi, márpedig hogy a két szóba jöhető király, Péter és Aba Sámuel közül csak az utóbbi minősíthető az eretnekekkel szimpatizáló és nekik teret nyitó uralkodónak, azt számosan valljuk.³⁰ Nincs-e mégis Gericsnek igaza, aki úgy látta, hogy Péter németországi példát ültetett át a magyarországi gyakorlatba, II. Henrik császáráé, aki „a püspökségek gazdasági teherbírását is igénybe vette”, valamint a hasonló utat járó II. Konrádét? Péter nem volt jó viszonyban uralkodásának első három évében a német-római császársággal, cseh szövetségben fegyveresen is szemben állt II. Konrád utódával, III. Henrikkel.³¹ Aligha hihető, hogy ilyen helyzetben Péter német minta magyarországi meghonosításán fáradozott volna. Sokkal természetesebb arra gondolni, hogy a szabad jogállású paraszti népességre támaszkodó Aba Sámuel

²⁷ Mindenesetre a *Képes Krónika* utolsó fordítói közül ketten is a *szokás* szóval adták vissza a *consuetudo* szót; GERÉB László: „Aba király megsemmisítette mindama törvényeket és adókivetéseket, melyeket Péter király a maga szokásához képest rendelt el” (*Képes Krónika. Kálti Márk krónikája a magyarok tetteiről*. Monumenta Hungarica III. Magyar Helikon 1959. 104.); BELLUS Ibolya: „Aba király megsemmisítette mindazokat a törvényeket és adókat, amelyeket Péter király a maga szokása szerint rendelt el” (kézirat). Másként fordítja e mondatot BOLLÓK János: „Aba királyként minden olyan határozatot és intézkedést hatályon kívül helyezett, amelyeket Péter király a saját szája íze szerint hozott” (*A magyar középkor irodalma*. Bp. 1984. 213.).

²⁸ SRH. I. 329., 330. Magyar fordítása: a 2. jegyzetben i. m. 299.

²⁹ AAm. 33.

³⁰ SZEGFŰ László: *Eretnokség és tirannizmus*. Irodalomtörténeti Közlemények 1968. 513—515.; az 5. jegyzetben i. m. 28—29. L. még ifj. HORVÁTH János: *A Gelléri-legendák forrásértéke*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 1958. 44.

³¹ *Magyarország története I/1*. 837. (a vonatkozó rész GYÖRFFY György munkája).

nyúlt — miután tömegbázisa biztosítása érdekében lemondott az István és Péter által éppen a szabadoktól szedett adóról — új jövedelemforráshoz akkor, amikor visszakövetelte az egyházaktól a lélekváltság-adományokat és megadóztatta a püspököket. A *Deliberatió*ban tehát általában az adózás (illetve különösen a püspökök megadóztatása) vonatkozásában Aba Sámuel kora tükröződik. Lehetetlen azonban nem gondolni arra, hogy e téren is valami „beszüremkedett” a *Deliberatió*ba Péter első uralmának időszakából. Amikor Gellért arról ír, hogy vannak népet zabáló, adókat hajhászó, önmagukat dicsőítő királyok, más előképek mellett talán Péterre is gondolt, arra a Péterre, akivel évtizedes ellentétek állították szembe.

Az imént azt érzékeltetem: aki a jelent egyoldalúan szemléli, az a múlt vizsgálata során sem tud szabadulni ettől. Hogy Gerics egyoldalúan szemléli a jelen, illetve a közel-múlt szakirodalmát, azt fentebb igazoltam. Most már csak annak felvillantása maradt hátra, hogy hasonlóképpen bánik a múlttal is. Ezt írja: „Kristó nagy nyomattékkal hangsúlyozza, hogy a *Deliberatio* jelen idejű szövegei Gellért mondanivalójának aktualitását fejezik ki, s most már elismeri, hogy Péter alakja is »beszüremkedett« a *Deliberatio*-ba. Ám ha Gellértnek az uralkodó elleni jelen idejű vádjai a mű írásakor éppen trónon levő királyra vonatkoznak, akkor csak egy király ellen irányulhatnak, az ellen, aki a kárhöz-tatás írásba foglalásakor hatalmon van! Azaz nem két király: Aba és Péter, hanem egy király: Péter bírálatáról van szó.” Gerics maga ismerte el 1982-ben, hogy „az a gondolati anyag, amelyet itt Gellért előad, nem az ő leleménye, hanem igen régi múltra tekinthetett vissza az egyházi, sőt bibliai hagyományban”.³² Egy olyan nagy műveltségű szerzőről, mint Gellért, akiről tudjuk, hogy évezredes tanok visszhangoznak nála, miért kell feltételezni, hogy amikor a jelenről, a mostról, a manapságról ír, azt szigorúan csak egy vagy két év közvetlen tapasztalása, egyetlen uralkodó országlásának megítélése motiválta. Ilyen kérdést különben sem *spekulatív* módon kell eldönteni, még kevésbé pedig a tények mellőzésével avagy azok ellenében. Sokkal inkább azt kell vizsgálni, hogy mi szól, mi bizonyít a feltevés, a munkahipotézis mellett s mi vall annak ellenében. Én úgy vélem: elsősorban Aba Sámuel tekinthető a *Deliberatió*ban névtelenül bírált király modelljének, de egy ponton (a főpapok letétele említésénél) bizonyosan, egy másik ponton (az adók nép rovására történt hajhászása leírásában) nagy valószínűséggel Péter királyra ismerhetünk a műben. S hogy még hány más helyről vett példák és minták, irodalmi reminiscenciák és olvasmányélmények olvadtak össze a *Deliberatio* ostorozott királyában, azt ma már sejtjük, s ebben éppen Gerics József kutatásainak van nem kis érdeme. Ő hívta fel a figyelmet arra, hogy „a világi hatalom iránti bizalmatlanság, az uralkodóknak az »e világ fejedelmével«, vagyis a Gonosszal való rokonítása . . . , a legkirívóbb jelenségek orvoslásának a hatalmasok lelkiismereti kötelességévé tétele. . . : ebben a körben mozognak Gellért gondolatai. Gellért korára mindez már majdnem egy évezrede tárgya volt a legtágabban értelmezett egyházi irodalomnak. Gellértnél könnyen lehetett ez akár őt személyesen érintő eseményekre való reagálás, akár időhöz nem kötött, merőben elméleti eszmefuttatás”.³³ Gerics sem hiheti, hogy a *Deliberatió*ban tükröződő, Gellértet „személyesen érintő események” kivétel nélkül csak Péter rövid uralkodására szűkültek volna össze, miközben másfelől egy évezred teológiája és filozófiája visszhangzik nála, s magam sem hiszem, hogy csupán Aba Sámuel alakja nyert egyedüli modellként megörökítést a *Deliberatio* elmarasztalt királyának figurájában. Úgy gondolom, ha markáns módon Aba Sámuel alakja és kora (azaz az 1041 utáni két-három év) hagyta is rajta lenyomatát a *Deliberatió*n, nincs okunk az e műben tükröződő, szinte feneketlenül mély, ugyanakkor

³² A 2. jegyzetben i. m. 299.

³³ Uo. 299–300.

kozmosz magasságú gondolati tartalmat egyetlen magyarországi uralkodó országlásának néhány rövid évébe besűríteni.

Végezetül megjegyzem: a Pseudo-Isidorus-kánongyűjtemény és a XI. század első fele magyarországi társadalmi ideológiája feltett kapcsolatában a Gerics által újonnan bemutatott anyag ellenére is ahhoz az állásponthoz tartom magam, amelyet a Pseudo-Isidorus más szövegeivel kapcsolatban 1984. évi tanulmányomban kifejtettem.³⁴ Más szavakkal: Aba Sámuel társadalmi bázisának ismeretében kétségesnek tartom, hogy a Pseudo-Clementinák tartalmát „Aba Sámuel és tanácsadói: a püspökök, a bibliai ősegyházi vagyonszövetség mintájával együtt a maguk programjának alapigéjévé tették”. Aligha hihető, hogy a magyarországi egyház leépítésére, visszaszorítására törő bogumil eretnekséggel szövethető Aba Sámuel azért folytatott közös étkezést a nemtelen paraszttal, mert a hívek együttes étkezését a Pseudo-Clementina ajánlotta. Gericsel folytatott vitánk fontos tanulsága lehet, hogy ha a szövegpárhuzamok összeállítója forrásai tanúságait nem szembeesít állandóan és elfogulatlanul a vonatkozó kútfők és a szakirodalom lehető teljességével, könnyen önálló életre kelhetnek és társadalmi valóságuktól elszakadhatnak a szavak. Megismétlem, amit 1984-ben mondtam: „a forráskritika és a történettudomány nem... helyettesíthető egymással”.³⁵

KRISTÓ GYULA

³⁴ A 4. jegyzetben *i. m.* 174–175. Ha hinnénk Gericsnek s elfogadnánk, hogy Aba Sámuel országlásának három éve nem más, mint kísérlet a jeruzsálemi ősi keresztény egyházközösség biblia szerinti vagyonszövetségének, a keresztény hittestvéri közösségnek (az ezt kifejező *vita communis*-nak) a megteremtésére, akkor érthetetlen, hogy András, a *Catholicus* (SR.H. I. 344.) miért csak István királyhoz (1. a 2. jegyzetben *i. m.* 310–312.) és miért nem Aba Sámuelhez is fordult példaként az 1040-es évek második felében. Tény minden esetben, hogy I. András egyaránt megtagadta Pétert és Aba Sámuel. András bihari püspöke, Leodvin egyenesen úgy tekintett királyára, mint aki közvetlenül István után következett a trónon (Albinus Franciscus GOMBOS: *Catalogus fontium historiae Hungaricae II.* Budapestini 1937. 970.). Ha Aba Sámuel keresztény és zsarnokságtól mentes király lett volna (amilyennek a Pseudo-Isidorus-szövegek Aba korára vetítésével Gerics látja), akkor I. Andrásnak nem lett volna oka kiiktatni őt elődei közül.

³⁵ A 4. jegyzetben *i. m.* 298.

SZEMLE

Haiman György: Nicholas Kis, a Hungarian Punch-Cutter and Printer. Bibliography compiled by Elizabeth SOLTÉSZ. Budapest 1983, Akadémiai Kiadó. 451 l. + 9 melléklet. — Társkiadó: Jack W. Stauffacher és John Howell-Books, San Francisco.

Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus élete, műve betűinek, nyomtatványainak tükrében című könyvében Haiman György 1972-ben jelentette meg e fontos témáról kutatásainak eredményét, amelynek során természetesen támaszkodott a korábbi publikációkra. Míután anyanyelvünk izoláltsága gyakorlatilag hozzáférhetetlenné teszi a Kárpát-medencén kívül a magyar könyvek olvasását, Haiman munkájának angol nyelven történt megjelenését örömmel üdvözölhetjük. Fontos ez, hiszen Tótfalusi tevékenysége — mindenképp az amszterdami betűmetszése — egyértelműen és tagadhatatlanul nemzetközi jelentőségű. Így valóban fontos volt, hogy a hazai szakember összefoglalója Tótfalusiról végre nyelvi nehézség nélkül gyakorlatilag immár minden érdeklődő számára hozzáférhetővé váljék.

A magyar könyvtörténet szempontjából ennek az igen jelentős munkának első kiadását Varjas Béla e folyóirat hasábjain még annak idején külön tanulmányban mutatta be (1974. 222—231.). Ennek tudható be, hogy a második kiadás jelenlegi ismertetése a magyar nyelvűhöz viszonyított bemutatására szorítkozik. Egymásmellette rakva a két kötetet ezeket szinte csak a mérete azonos: mind terjedelmében, mind szerkezetében, mind szövegében igen sok és igen jelentős eltérés állapítható meg. A különbségek mind megannyi igazítást, bővítést, pontosítást stb. jelentenek a gondos érlelés egyértelmű eredményeként. A két kötet között eltelt több mint egy évtized során ugyanis Haiman minden új nyomnak és adatnak utánanézett, és azokat kiértékelés után bedolgozta munkájába. A gondolatébresztő szempontok közül ki kell

emelni a Kolozsvárott élő Jakó Zsigmond kitűnő könyvét (*Erdélyi fénys. Misztófalusi Kis Miklós öröksége*. Bukarest 1974. — vö. Magy. Könyvszemle 1975. 103—104), aki mindenneképp az erdélyi források alapján tisztázott számos kérdést, ami Tótfalusival összefügg. Ugyancsak fontos Tótfalusi grúz betűmintalapja, amelyet szerencsés kézzel Dán Róbert talált meg 1980 év nyarán Amszterdamban (Magy. Könyvszemle 1980. 396—398.). Ez utóbbi kiértékelésére is sor kerülhetett függetlenül Haiman új könyvében (415—437.).

Mindezek után állítható, hogy Haiman munkájának angol nyelvű kiadása szinte önálló, új műnek tekinthető. Ennek illusztrálására álljon itt néhány számszerű adat. A könyv terjedelme a korábbi 317 lapról — közel a felével — 451 lapra nőtt, jóllehet a tipográfiai kivitel azonos és az angol nyelv tömörebb a magyarnál. Az első kiadás 99 szövegközi képe helyett a másodikban 159 található. De még az első pillantásra azonosnak tűnő ábrákon belül is számos — nem ritkán igen jelentős — ki egészítés tapasztalható. Így a korábbi 52. ábra tíz iniciáléja helyett most a 101. ábrán húsz, de hasonló megkettőzés tapasztalható a régi 52. és az új 100. ábrák között is. A színes tábláknál is észlelhető a változtatás és igazítás szándéka. A nyolc tábla száma — nyilván költséges volta miatt — aligha volt szaporítható, de ugyanazokról a kötetekről; némegyszer (pl. II, IV.) új felvétel készült, másrészt nagyítással, ill. kisebbitéssel nagyjából azonos méretre kerültek a korabeli kötések reprodukciói. (Más kérdés, hogy feltétlenül helyese-e a különböző formátumú köteteket — pl. 4° = VII, 8° = VIII, 12° = IV. — szinte mm-re azonos méretre hozni. Úgy tűnik, hogy inkább a rendelkezésre álló felület esztétikailag minél vonzóbb kihasználása volt a törekvés, semmint az eredetinek méretében is történő megközelítése.) Csak örülni lehet, hogy a nagyméretű mellékletek száma is hatról kilencre nőtt, és az egyetlen kihagyott (a korábbi VI.) most

— bár kicsinyítve — a kötet belsejében azért megtalálható (az új 61, 80. és 84. ábra).

Az illusztrációknak most előadott mennyiségi és minőségi fejlődése érvényes a szövegre is. Itt természetesen nem lehet és nem is szabad az azonos és eltérő, ill. az új szöveg sorszámaival érvelni. Már az első belelapozással megállapítható, amit azután a behatóbb tanulmányozás csak megerősít, hogy Haiman nem sajnálta a fáradságot, ha új szempontok, ill. adatok beépítését tartotta szükségesnek. Egészen új fejezetek kerültek bele az új kiadásba, míg máskor a korábbi néhány mondat, most részletes és alapos kibontásra került. Az új szöveg egy részét az is indokolta és jogosulttá tette, hogy az angol nyelvű kiadás olvasóinak több olyan korabeli, magyar sajátosság magyarázására volt szükség (pl. Partium), ami a magyar közönségnek felesleges volt. Csak dicsérni lehet Haiman mindenre kiterjedő gondosságát, hogy az ilyen — sokak számára talán jelentéktelennek tűnő, de valójában fontos — szempontokra is ügyelt.

Szükségesnek tűnik a magyar kötetet már jól ismerők számára felhívni a figyelmet az angol kiadás néhány olyan részére, amelyek vagy egészen újat, vagy lényeges szempontok szerint átdolgozott formában tartalmazzák a szerző megállapításait. Ezek közé tartozik a Tótfalusi-kérdés és annak irodalmának áttekintése (17—19.), Tótfalusi életútja (20—32.), a barokk betű és Tótfalusi (33—40.), a Tótfalusi—Janson vita (135—143.), Tótfalusi öröksége (203—212.). Egy mondat erejéig még ennél a legutóbb említett fejezetnél maradván, igazán tiszteletreméltó az a buzgalom, amellyel Haiman a 17. századi nagy betűművész iránti őszinte megbecsülése által hajtva, e század korábbi évtizedeiből a különböző angol, német és amerikai cégek által öntött betűkről kimutatta, hogy azok lényegében Tótfalusi alkotásai.

A szöveg és az illusztrációk mellett természetesen a kísérő apparátus átdolgozására is sor került. Így jól áttekinthető összeítést kapott a kötetben rövidítéssel idézett irodalom (10—14.), valamint Tótfalusi betűtípusai méret szerint csoportosítva (15.). (Ezzel kapcsolatban a mostani recenzió szerzője csupán megismételheti, amit Varjas egy évtizeddel korábban írt: „Vitatatható, hogy a Didot-féle pontrendszer elterjedése előtt helyes-e ennek mértékegységként való használata a típusvizsgálatokban.”) Természetesen kiegészítésre került Tótfalusi nyomtatványainak bibliográfiája is, ez alkalommal ugyancsak Soltész Zoltán gondozásában. A korábban 97 tételt tartalmazó összeállítás most további hét

újjal gyarapodott, amelyek az időrenden belül betűjellel megkülönböztetett sorszámozást kaptak. Előkerült a MTA Könyvtárából egy korábban csak irodalmi utalás alapján ismert nyomtatvány, amely régebben a 8. számot viselte, most pedig a 14. számot kapta. Ezzel a fenti két sorszám között a bibliográfia a két kiadásban egymáshoz viszonyítva eltolódott, amire a jövőben majd a bibliográfiai hivatkozások során ügyelniük kell a szakíróknak.

Különös figyelmet érdemel a 47. számot viselő Tótfalusi-féle *Síralmas panasza* (RMK. I. 1505.), amelynek a budapesti és kolozsvári példány közötti eltérésre Szabó Géza figyelt fel (Bogáti Fazekas Miklós: *Magyar zsoltár*. Bp. 1979. 270.). Kiderült, hogy Tótfalusi az egész munkát két alkalommal végig más szedésben készítette el, ezért tehát két különböző kiadásról van szó. Ez a külföldön már a 16. század tízes éveinek végétől folytatott gyakorlat tehát nálunk is tettenérhető. Sajnos, az ilyen sorról sorra történt utánszedés felismerése ugyanabból a nyomdából nem könnyű feladat, hiszen egyedül a 17. század végéig nyomtatott mintegy 5500 különféle hazai kiadványokból kb. 25—30 000 példány maradt fenn. Ezek egymással történő összevetése rendkívül nagy munkát igényelne. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* e nevezésű vállalkozás során igyekeztünk a különböző példányok között fennálló eltérések felismerését legalább valamennyi címlap reprodukciójának közzétételével biztosítani. Nem is egészen eredménytelenül (vö. *Magy. Könyvszemle* 1983. 409—414.). A fenti, a 17. század utolsó évtizedéből származó példa arra int bennünket, hogy a 18. századi hazai nyomtatványok összefoglaló, új bibliográfiájánál legalább ezt az azonosítási lehetőséget továbbra is biztosítani kell. Visszatérve a hivatkozott Tótfalusi-féle kiadványra, kár hogy a két — egymás között csupán minimális eltérést mutató — kiadás két-két lapja (Facs. 47.1 és 47.3, ill. 47a.1 és 47a.3) nem kerültek most Haiman könyvében egymással szemben reprodukálásra, ami igen tanulságos lett volna. Kétségtelen ugyan, hogy ez némileg felborította volna a bibliográfia alapján sorszámozott képek rendjét, de erre máshol — helyeselhető módon — már amúgy is sor került (pl. a 6. és 9. hasonmás együtt a 225. lapon), ill. a műszaki szerkesztés erre rákényszerült (pl. az 53. hasonmás az 55. és 56. tétel között, hogy a két, egymással szemközti lapra terjedő reprodukció füzetközépre kerüljön).

Összevetve Haiman alapvető munkája két kiadásának címét azonnal szembeötlük, hogy az első a „Tótfalusi Kis”, a másik pedig a „Kis” névalakot viseli. (Rá-

adásul Jakó a „Misztótfalusi Kis” formát használta könyvében.) Haiman ezt az angolszász világban valóban igen súlyos érvvel, a rövidségre való törekvéssel meg is indokolta (20. lap 4. jegyzet). Ennek ellenére kívánatosnak látszik, hogy egy és ugyanazon személynek ne rendszeresüljön ma két különböző névalakja: egy (vagy Jakóéval kettő) a magyar és egy másik (ill. harmadik) az idegen nyelvű használatra, mert ez — különösen a témában nem túlságosan járatások számára — problémát okozhat.

Haiman új kötetét őszinte örömmel üdvözlő mindenki, aki a magyar könyvtörténettel foglalkozik, hiszen ezzel nemzetközi szinten tesz immár igazságot Tótfalusi Kis Miklósnak. Az angol nyelvű könyvburkoló — igen ügyesen — tipográfiaiailag kiemelt alémmel mutatja be Tótfalust, mint „A Janson betűtípusok alkotóját”.

BORSA GEDEON

A Sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Kiad. a Református Zsinati Iroda. Budapest, 1981. 322 l.

Tudományrendszertani szempontból az oktatási intézmények múltjára vonatkozó kutatások a neveléstudomány körébe tartoznak, de a művelődéstörténet is sokat meríthet egy-egy iskola történetét bemutató feldolgozásokból.

Az elmúlt évtizedekben kevés ilyen tárgyú mű született hazánkban, bár Kosáry Domokos, Mészáros István, Bajkó Mátyás, határainkon túl pedig Jakó Zsigmond és Fukász István összefoglaló műveikben foglalkoztak néhány magyar oktatási intézmény történetének egyes mozzanataival.

A Sárospataki Kollégium igen jelentős szerepet töltött be évszázadokon keresztül nemcsak oktatásügyünk, hanem a hazai művelődés múltjában is. (Történetét többben feldolgozták: Szombathy János: *A sárospataki főiskola története* Sárospatak 1919; Szinyei Gerzson: *A sárospataki ev. ref. főiskola története 1531–1661*. Sárospataki Lapok 1902; Marton János: *A sárospataki református főiskola története*. Sárospatak 1931.)

A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya az intézmény alapításának 450. évfordulójára jelentette meg 13 tanulmányt tartalmazó kötetét, melyben új kutatási eredményeket tettek közzé a szerzők, történelemtudományunk kiemelkedő képviselői. A kötet nem pótolhatja a még hiányzó tudományos monográfiát, de jó alapot nyújthat ennek összeállításához.

Az iskola alapítási éve körüli viták évtizedek óta dúlnak. Bebizonyosodott, hogy a hagyományos 1531-es évzsámot a modern történeti kritika napjainkban már nem fogadja el. Szimbolikus jelentősége azonban megmaradhat. (Az 1540-es évek közepétől már okiratokkal igazolható és bizonyítható a pataki protestáns iskolázás megindulása.)

Szűcs Jenő tanulmánya az alapítás körülményeiről, a 15–16. század fordulójára körüli idők sárospataki művelődéséről, arról a szellemi környezetről vázol fel jellemző képet, amelyben Kopácsi István, Dévai Bíró Mátyás és mások működhettek. Az iskola történetének első időszakát (1549–1703) Makkai László gazdag forrásanyagra támaszkodó tanulmányai mutatják be.

Bakos József, Kiváló Comenius kutatónk foglalkozik az 1650–54 közötti időszakokkal, amely a pataki kollégium történetének és egyben Comenius életének is legfontosabb időszakai. Itt született az *Orbis Pictus*, az első képes tankönyv. A helyi nyomda korlátozott lehetőségei miatt itt csak néhány lap készülhetett el belőle, a teljes művet 1658-ban Nürnbergben nyomtatták ki. A Schola Ludas, a nagy pedagógus másik jelentős munkája azonban — amely 1656-ban jelent meg először — a pataki nyomda alkotása.

A felvilágosodás hatását, a nevelési eszmény változásának okait a korabeli tananyag alapos vizsgálatát, a diákság társadalmi összetételét, a kollégium gazdálkodási rendszerét elemzi Benda Kálmán *A Kollégium története 1703–1849-ig* című tanulmányában. A tantárgytörténet mindig elhanyagolt területe volt a neveléstörténeti kutatásainknak. Éppen ezért értékes és hiányt pótló munka Koncz Sándor tanulmánya, mely az 1703 és 1849 közötti időszak filozófiai és teológiai oktatását tárgyalja.

A kiemelkedő és ismert tudósok pályaképe mellett a szerző adatai alapján lehetőség nyílik kevésbé ismert és jelentős filozófusok és teológusok munkásságának tanulmányozására is. Iskolatörténeti szempontból fontos, eddig még feltáratlan adatokat közöl Barcza József két tanulmányában, melyekből a kollégium eseménytörténetét követhetjük nyomon 1849-től az 1948-ban bekövetkezett államosításig.

Czeglé Imre írása a kollégium tudományos életéről, a publikáló „tudós tanárokról” ad képet, T. Erdélyi Ilona Erdélyi János sárospataki éveit elemzi, Hőrsik Richárd a kollégium épületeiről, Szentimrei Mihály a tudományos gyűjteményekről, Takács Béla pedig a sárospataki nyomdáról ír. A szöveganyagot gondosan összeválogatott képgyűjtemény egészíti ki.

Az értékes tanulmánykötet új adatokkal gazdagította a magyar tudomány-művelődés- és neveléstörténetet, és talán ösztönzést ad hasonló kiadványok publikálására, amelyek a jövőben a kerek évfordulóktól függetlenül is megjelenhetnek.

FEHÉR KATALIN

Magyar Herold. Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv. Nr. 1. A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181–1981. Szerk. Kállay István. Bp. ELTE, 1984. 676 p.

Alcímével ellentétben a kötetet csak *Kumorovitz Emlékkönyv*-ként fogják emlegetni. Tanítványai, munkatársai tisztelegtek Kumorovitz L. Bernát professzor egyetemi oktató tevékenységének fél évszázados évfordulója alkalmából, közreadva a „800 éves a magyar hivatali írásbeliség” c. konferencián elhangzott előadásait. A hazai medievisztika e kiemelkedő művelője az eltelt ötven év alatt (1934–1984) fél-százalán is több publikációban tárta fel a középkori hazai írásbeliséget, oklevelezesi gyakorlatot, miközben a Magyar Könyvszemlében is jelent meg közleménye II. Ulászló levélváltásáról Mátyás Firenzében hátramaradt Corvinái ügyében — (1956, 294–296.).

A tanulmányok az írásbeliség fogalmát Hajnal István felfogását követve (*Vergleichende Schriftproben zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im 12–13. Jh.* Bp. — Leipzig—Milano, 1943. 3–4. p., uő. *Történelem és szociológia.* = Századok 1939. 160–162.) tágan értelmezik, beleértik az írást, az írás használatát, az írástudó szerepét, az írástudó hivatalnokai réteget, az értelmiséget és általában az írás társadalmi hatását. A szerzők írásaiból kiteljesedő kép egyben nyolc évszázad magyar történelmének, művelődéstörténetének keresztmetszete egy speciális szempontú és a formákhoz, hagyományokhoz szívesen kötődő volta ellenére is a változásokra érzékenyen és hatékonyan reagáló forrásterület nézőpontjából. A kezdeti klerikus hivatástól a literátusi tevékenységen át kibontakozik az írás és írásbeliség mint a társadalmi szerkezet tényeit rögzítő, a növekvő intellektuális szakszerűség irányába mutató sajátos társadalom-szervezet eszköze és alapja.

Gerics József — folytatva forráskritikai tanulmányait (I. MKSz 1982. 186., 299.) — *Breviarium Romanum II.* Szent Henrikre vonatkozó szövegrésze alapján azt vizsgálja, hogy milyen forrásokra alapozódott a *breviárium Magyarországot* Szt. István helyett krisztianizáló Henrik-képe.

A források, Otloh, Wipo, Herimannus Augiensis, Sigibertus Gemblacensis, Analista Saxo művei, illetve a Vita Henrici kronológiai és hagiográfiai vonatkozásai nyomán azonban kiténik, hogy II. Henriknek, a birodalom első szent uralkodójának teljesítenie kellett uralkodói kötelességét: a népek térítését, és erre nem találhattak mást, mint a szomszédos és a kereszténységhez csak újonnan csatlakozott magyar királyságot.

A szűkebb értelemben vett hivatali írásbeliség bemutatását III. Béla kancelláriai reformjára vonatkozó oklevelek újabb elemzése nyitja meg (Érszegi Géza). Kiténik, hogy az 1181-es reformoknak nem annyira az írásbeliség szükségességét hangsúlyozó arengák, mint az oklevelek szerkezetében bekövetkezett változások az igazi tanúi. Ekkor az évszázadokra állandósuló oklevélformulák és a kancellár személyének az oklevelekben való megjelenése mellett a reformot még ugyanezen évben a dátumsor új formája — datum per manus — tette teljessé.

Nagy műgonddal készült tanulmányok sora követi nyomon a hiteleshelyi gyakorlat alakulásától kezdve a hivatali írásbeliség fejlődését: az írás szerepét a rongált pecsétű oklevelek hitelességének megállapításában (Bertényi Iván); az írástudó és értelmiségi foglalkozásukat a XIV–XVI. században, újabb adalékokat hozva a *litteratus* kifejezés értelmezéséhez (Draskóczy István, Kubinyi András). A következő századok írásbelisége kerül bemutatásra a hegyaljai oklevéladás (Ladányi Erzsébet); a 17. századi erdélyi kancelláriai írásbeliség (Lancsák Gabriella); az iratnak a perbeli bizonyításban betöltött szerepe (Degré Lajos); a 18. századi szabad királyi városi írásbeliség (Bak Borbála); az egyetemi írásbeliség és az írásbeliségnek az egyetemi oktatása (Szögi László, Sinkovics István); valamint a magánkancelláriai fejlődés (Kállay István) elemzésén keresztül. A XIX. és XX. századi fejleményeket a tőkés vállalatok írásbeliségét (Sárközi Zoltán); a törvényhatóság írásbeliségét (1867–1950) (Farkas Gábor); a közégi jegyző szerepét (Csizmadia Andor); a legújabb kori magyar katonai igazságszolgáltatás írásbeliségét (Vargyai Gyula) és a magyar katonai nyelv fejlődését (Sziój Jolán) bemutató tanulmányok követik nyomon.

Nem meglepő, hogy könyvtörténeti tanulmányok is helyet kaptak a kötetben. Fakszimile kiadványok ösztönözték Dán Róbertet a Neudörffer-tanítvány W. Fugger Nürnbergben 1553-ban megjelent *Schreibbüchlein*ének bemutatására (Londen, 1955; Leipzig, 1958), hasonlóképpen Gerda Mraz-ot J. B. Antesperg *Das Jo-*

sephinische Erzherzogliche A. B. C. Oder Namenbüchleinjének — 1774 — ismeretetésére (fakszimiléje Dortmund, 1980). A Borsá Gedeon által már korábban ismertetett (Zentralblatt für Bibliothekswesen, 1960. 134–5.) Fugger-Szépíráskönyv, a kortárs mintakönyvek közül a legszebb és legtöbb nyelvet illusztráló, szemléletesen mutatja a kézirásművészet, a kalligráfia és a nyomtatás fejlődésének a viszonyát, utóbbinak az előbbire gyakorolt nem jelentéktelen hatását. G. Mraz, Sinkovics István tanulmányához hasonlóan a felvilágosult abszolutizmus művelődéspolitikáját világítja meg újabb szempontokkal. Valószínűsíti, hogy József főhercegnek, a későbbi II. Józsefnek ajánlott ábécéskönyve az anyanyelv, azaz a német nyelv dicsőítésével és minden más nyelv elé helyezésével — bár a szerzőt nemigen méltányolták — nagy hatással lehetett korára és így a császárra is.

Végül Vörös Károly a XIX. századi mindennapi műveltség egyik új szempontú megközelítést nyújtja a már-már elfeledett levélmintakönyvek összehasonlítása segítségével (*A Pesti és Budai Házi Secretarius*, 1829; Tipray Julián: *Legújabb és legteljesebb pesti magyar — német Házi Titkok vagyis Levelezőkönyv és Házi Ügyvéd*, 1861⁶; Wohl Janka: *A szerelem szótára és kalauza*, 1882; Bánfalvy Róza: *Mit feleljek?* 1886; *Legújabb hölgyek tükára*, é. n.). A formulák változásaiban, bővülésében és differenciálódásában jól kitapinthatók a társadalmi változásoknak az emberi viszonylatokra, viszonylattípusokra és a kommunikációs igények bővülésére gyakorolt hatása. Ezekben a mintakönyvekben — amelyek a középkori jogi formula-könyveknek nem is olyan távoli utódai — a jogi, közigazgatási, családi és családon kívüli magán érintkezésekben használatos legtömegesebb, ám mégis a legkevésbé fennmaradt írástípusra vetődik fény.

A kiadvány tematikája még az eddig, sokszor csak utalásszerűen ismertetettnél is gazdagabb, így méltánytalanul nem esett szó a magyar rovásírás problémáit vagy korszerű közigazgatás írásbeliségét, az írásmunka szervezését, gépesítését tárgyaló tanulmányokról. A kötet jól példázza, hogy sikeres, több tudományterület szakembereit is mozgósító konferenciák anyagának kiadása, mégha megkésve is, mekkor szellemi sokszínűség és mennyi új felismerés megismertetését segítheti elő. A kötet az egyetemi tanszékek örömdetesen újjáéledő kiadványi tevékenysége eredményeként az ELTE Történelem Segéd tudományai Tanszék gondozásában jelent meg.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Varjas Béla: Paleográfiai útmutató 15–17. századi magyar nyelvű kéziratok olvasásához. Bp. 1982. ELTE Könyvtártudományi Tanszék.

Az ELTE Könyvtártudományi Tanszék kiadásában jelent meg Varjas Béla paleográfiai útmutatója, 15–17. századi magyar nyelvű kéziratok olvasásához. A munka tulajdonképpeni témája a betűk, arab és római számok, valamint rövidítések néhány alapformája, mintákon bemutatva.

A felsorakoztatott minták a 15–17. századi magyar kézírás néhány alapformáját mutatják be. Teljességről természetesen nem lehet szó, hiszen a betűalakok, írásmódok számtalan variációjával találkozik a kutató. De nemcsak a betűalakok és írásmódok különböznek, minden jelnek számos egyéni változata lehetséges (gyakran még ugyanazon kéz írásában is). Ugyanakkor minden személy írásának van sajátos, utánozhatatlan duktusa, betűvezetési módja, amelyből az írásszakértők azonosítani tudják. Létezik sokféle: egyszerű, takarékos, nyugodtabb vagy lendületesebb vonalvezetésű, valamint cifrázásra hajlamos, könnyed, nehézkes, gyakorlott és gyakorlatlan, lassú és kapkodó, fiatalos és öreges. Jelleget az is meghatározza, hogy milyen céllal készült feljegyzés.

A gyors folyóírást (l. magánlevelezés, feljegyzések jegyzőkönyvek) a 15. század végétől a 17. század végéig az ún. *gótikus kurrens* képviseli, amelynek olvasásához Varjas Béla munkája szintén segítséget nyújt. Szébb, elegánsabb, a 16. század második felétől a magyar szövegekben is terjedő az ún. *reneszánsz* vagy *humanista kurzíva*, ami mai betűink rajzához közelebb áll.

A gótikus és humanista betűalakok kezdetől fogva keverednek az azonos vagy hasonló betűformák kialakulása következtében. A két írástípust mégis főleg az különbözteti meg egymástól, hogy előbbi többet őrzött meg a szögletesebb, keményebb, törtvonalú betűképből. A két írásforma ugyanazon kéz írásában is előfordulhat, és oly élesen is elűthet egymástól, hogy szinte hajlandók lennének két különböző személy kézvonását látni bennük, ha kétségtelen bizonyíték nem lenne arra, hogy mindkettő ugyanazon kéz betűvetése.

A munka bemutatja a nagy és kis betűk ötletszerű és következtelen használatát. A betűk mérete (nagysága) is eltér a megszokványostól, a régiségben pl. több az alapvonaltól fölfelé és lefelé is nyújtott szárú (testű) betű, de akad a mainál kisebb is.

Varjas hangsúlyozza, hogy a régi betűkapcsolásnak éppúgy nem voltak merev

szabályai, mint ahogy a mainak sincsen. A gótikus kurrens egyik legfeltűnőbb sajátossága pl., hogy az e-betűt általában nem az alsó szárával kötik a következő betűhöz, hanem a tollat felemelve indítják a következő betűt. Ha ugyanis érintené az e-betű fejét az összekötő vonal, akkor a betűt c-nek lehetne olvasni. Előfordul az is, hogy az író nem emeli fel a tottát, így az e nyitott fejú o-nak tűnik. Máskor meg egy mellé vagy fölé vetett pont jelzi az e-t. A hurkolt fejú kurrens e, é csak a 17. században terjedt el, amikor a humanista kurzíva mindinkább tért hódított.

A hangérték, hosszas ejtés jelzése eleinte sem diakritikus jelekkel, sem betűkettőzéssel nem általános. Az ékezetes hangjelölések főleg a 16. század második felétől terjedtek el. Zavaró, ha az ékezet nem ama betű fölé kerül, amelyhez tartozik. A más-salhangzó-kettőzés általában a hosszú ejtés jele, de gyakran éppen ott hiányzik, ahol ma elvárjuk, és ott találkozzunk vele, ahol ma nem ejtünk hosszú hangot.

A központozásról Varjas megállapítja, hogy a fejletlen és hiányos, gyakran meg-tévesztő. Az írásjeleket (pont, vessző pont-vessző, kettőspont, kérdő- és felkiáltójel, elválasztó-, záró- és gondolatjel) általában ismerik, de használatuk következetlen. A verses szövegeket tagoló vesszők, pontok, kettőspontok csupán a vesszorok végét jelzik, szövegértelmező funkciójuk nincs.

A szavak elválasztásának nincsenek még szabályai. Bármely betűjel szétválasztható a következőtől, a mai szótagoló ejtéstől függetlenül. Rendszerint a szükség (többnyire a sor vége, az arányos szöveg-elhelyezés) szabja meg, hogy hány betű kerül át a következő sorba. Néha még a két betűből összetett hangjeleket is elválasztják.

Varjas Béla számos táblázatot közöl, amelyeken a betűformák nem időrendben követik egymást, mivel ugyanazon hang írásjele egyidejűleg több változatban is előfordul. Az egyes formák használata merev időhatárok közé alig szorítható. Az összeállítás, mint példatár, a magyar írástörténet 15–17. századi szakaszához készült segédlet. Haszonnal forgathatják nemcsak a régi magyar, hanem a német szövegeket olvasó könyvtárosok, levéltárosok, egyetemi hallgatók és kutatók egyaránt.

KÁLLAY ISTVÁN

Historians of Early Modern Europe, The Newsletter of the Sixteenth Century Studies Conference and the American Society for Reformation Studies. Ed. by R. W. Schnucker. No. 17. Summer 1983. 76 p. No. 18. Summer 1984. 76 p.

A „Sixteenth Century Studies Conference” 1969-ben szerveződött a „Foundation for Reformation Research” keretein belül, és céljával tűzte ki, hogy szervezze és továbbfejlessze a földrészünk korai történetével foglalkozó kutatásokat. A több-száz résztvevővel induló vállalkozás több területen kezdte meg tevékenységét. Meg indult a *The Sixteenth Century Journal* Robert M. Kingdon (The University Wisconsin, Madison) szerkesztésében. Előbb évi, majd negyedéves ciklusokban. Amint a folyóirat címe is mutatja a 16. századdal kapcsolatos minden fajta kutatási eredményeket közlő fontos orgánum, ez idő szerint széles körű nemzetközi szerzőgárdával dolgozik. Tanulmányai és könyvismertetései bemutatják a legújabb eredményeket, melyek között nemegyszer magyar vonatkozásúak is akadnak.

Az említett tudományos társaság másik jeles vállalkozása egy monográfia szeria kiadása *Sixteenth Century Essays and Studies* sorozattal. 1980-tól három kötet látott napvilágot: John R. Loeschen: *The Divine Community: Trinity, Church, and Ethics in Reformation Theologies*; Thomas Max Safley: *Let No Man Put Asunder: The Control of Marriage in the German Southwest*; Carter Lindberg ed.: *Piety, Politics, and Ethics: Reformation Studies in Honor of George Wolfgang Forell*. A közeljövőben további kötetekkel bővül az értékes sorozat, amelynek szerkesztője Charles Mauert (University of Missouri, Columbia).

Aharmadik vállalkozás fontos tudomány-szervező feladatokat tűzött maga elé. A „HEME”, Robert W. Schnucker szerkesztésében, a Northeast Missouri State University, Kirksville anyagi támogatásával éves ciklusokban országok szerinti beosztásban dolgozza fel a 16. századdal foglalkozó történészek, teológusok, irodalmárok és nyelvészek, valamint a művelődéstörténet egyéb területeit érintő kutatások bibliográfiai adatait, bemutatja a egyes szerzőket, azok működési területét, publikációikat, és folyamatosan figyelemmel kíséri tervezett kutatásaikat. R. W. Schucker a No. 17. 1983-as szám bevezetésében jelzi, hogy a szerkesztőség ki szeretné terjeszteni kapcsolatát a kelet-európai, dél-amerikai és afrikai reneszánsz kutató centrumokra és kutatóira. Az eredmény nem is maradt el. Már a következő szám-

ban (No. 18. 1984.) megjelennek a „HEME” által korábban csak alkalmanként figyelt magyar, lengyel, NDK, kenyai és más afrikai országok képviselői. A legnagyobb számban természetesen az Egyesült Államok szerepel. Jelentős számú kutatót regisztrál az orgánium az NSZK-ból, a Benelux Államokból, Angliából, és már az No. 17-ben jelen van Magyarország is. Klaniczay Tibor és e sorok írója képviseli a magyar reneszánsz kutatókat. Ajánlatos lenne — szerrefelhívtuk legutóbb „HEME” szerkesztőinek figyelmét —, hogy a hazai eszméletörténeti és történeti kutatások, valamint azok legjelesebb képviselői és eredményei nagyobb számban lehessenek jelen ebben az igen hasznos és sokak által forgatott információforrásban. Tudomásunk szerint a szerkesztőség a jövőben eleget tesz ennek a kérésnek. Így a magyar kutatás ezen a csatornán keresztül is bekapcsolódhat a jelenleg mintegy 25 országot magába foglaló „HEME”-láncba.

A kiadvány a biográfiai, bibliográfiai és tudományos szervezési kérdéseken kívül aktuális híreket, konferencia felhívásokat és rövid könyvismertetőket is közöl. Külön érdekessége, hogy e tárgykörbe tartozó bejelentett doktori disszertációkat is regisztrál, ami lehetővé teszi, hogy egyes nyomtatásban meg nem jelent, illetve meg nem jelenő anyag is kutatók rendelkezésére álljon.

A „HEME” folyamatosan megjelenő köteteit jó lenne vizsgálni könyvtáraink polcain is.

DÁN RÓBERT

Defensio Francisci Davidis... and De dualitate etc. Introduced by Mihály Balázs. Bp. — Utrecht 1983. 492 p. (Bibliotheca Unitariorum 1.)

Az antitrinitárius eszméletörténeti kutatás számára két szempontból is kiemelkedő jelentőségű esemény volt az MTA által 1979-ben Siklóson rendezett nemzetközi tudományos konferencia. Első ízben került sor arra, hogy a késő reneszánszban jelentkező különféle teológiai szabadgondolkodó irányzatok ideológiai elemzésére és történetük komplex vizsgálatára Európa és Amerika különféle országaiból összegyűltek a szakértők. (*Antitrinitarianism in the second half of the 16th century*. Eds.: R. Dán — A. Pirnát. Bp. — Leiden 1982. 352 p.) A tanácskozás másik és jövőbe mutató eredménye a „Bibliotheca Unitariorum” forráskiadvány sorozat létrejötte. A vállalkozás anyagi bázisát a hollandiai bejegyzésű „Foundation Bibliotheca Unitariorum” Jan van Goudoever elnökletével vállalta.

A tudományos felügyeletet az „International Advisory Board” Klaniczay Tibor vezetésével biztosítja. A faksimile sorozat főszerkesztője Dán Róbert.

A régi és ritka források közöttételére vállalkozó sorozat első kötete Dávid Ferenc erdélyi unitárius püspök és Fausto Sozzini itáliai hitvitázó 1578—1579-ben Kolozsvárott lezajlott teológiai vitáját és az annak következményeként 1579 június 1-én megkezdett Dávid Ferenc elítéléséhez vezető per anyagát tartalmazza. A szakirodalomban sokat vitatott problémakör forrásait elsőként Jacobus Paleologus gyűjtötte egybe és a pert követő években többször is kiadta. A Dávid Ferenc védelmében készített kötet 1581. évi edíciója szerényebb, az 1582. esztendei gazdagabb anyagot tartalmazott. Ez utóbbiban Dávid Ferenc teológiai tételei és Jézus imádatát és segítségül hívását tagadó nézetei mellett olvashatjuk Sozzini válaszait, majd megszólalnak a vitatott kérdésekről véleménymondó lengyel antitrinitáriusok. Végezetül a szerkesztő Paleologus fejt ki Dávidot támogató véleményét. Ezt szakítja meg egy kisebb betét, amiben egy szemtanú elmeséli a Gyulafehérvárott a fejedelem jelenlétében lezajlott Dávid-per megrázó eseményeit. E kiadás függelékeként kapjuk Dávid kis traktátusát a „De dualite”-t.

Az eredeti szövegeket Balázs Mihály bevezetője kíséri. Balázs remekül foglalta össze a kötet tartalmát és új tudományos megfigyelést is közöl. Könyvtörténeti szempontból jelentős az a megfigyelése, hogy az 1581. évi elsőnek tekintett kiadást megelőzte az 1580. esztendei ősedíció. Más kérdés az, hogy ebből nem maradt ránk példány.

De a további két kiadás története sem tekinthető szerencsésnek. Az üldözött kötetek csak töredékekben vészték át az évszázadok viharait. A szerkesztő tudományos és szervezői érdeme, hogy az Európa különféle könyvtáraiban levő darabokból megalkotta a *Defensio Francisci Davidis etc.* mostmár negyedik és számunka egyetlen teljes kiadását. Lehetővé tette így a tudományos kutatás számára az antitrinitárius eszméletörténet egy igen sokat vitatott és tanulságos periódusának az eredeti források alapján való tanulmányozását.

Mert bár a szakirodalom régóta foglalkozik a kötetben elmondott események és eszmék értékelésével, a kérdések egész sora vár válaszra. Vajon milyen körülmények kényszerítették 1578-ban az erdélyi antitrinitárius egyházat, vagy annak egyrészét, hogy saját püspöke ellen forduljon? Báthori Kristóf fejedelem jezsuita tanácsadó sugallták-e a püspök elleni pert, vagy az egyháza legalitását radikálizmusát Dávidtól féltő

egykori elvbarát Giorgio Blandrata ötlete volt a püspök elleni hajsza? Sozzini hitvitát folytatott-e Dáviddal, vagy besugói szerepkört játszott el? Dávid menynyire hajlott a házában tartózkodó pfalzi Matthias Vehe-Glirius „judaizáló” tanai felé? Balázs bevezetőjének végén sajnos igen szűkszavúan ismerteti a különféle álláspontokat. Annyi azonban kétségtelen, hogy a jövő kutatói is segédeszközt nyertek összeállításával.

Örömmel regisztrálhatjuk tehát, hogy a „Bibliotheca Unitariorum” sorozattal általában és a jól megválasztott indító kötettel konkrétan, jól használható forráskiadvánnyal bővült a kutatás fegyvertára. Köszönet érte a közreadóknak, a szép technikai kivitelért az Akadémiai Kiadónak. Reméljük, a sorozat további darabjainak méltatására rövidesen visszatérhetünk.

EVA SAINZ (Wien)

Paul Hocks—Peter Schmidt: Index zu deutschen Zeitschriften der Jahre 1773—1830. Abt. I. Zeitschriften der Berliner Spätaufklärung. Nendeln, 1979. Bd. 1—3. KTO Press.

A folyóiratoknak mint irodalom- és művelődéstörténeti forrásoknak a tekintélye az utóbbi évtizedekben jelentős mértékben megnövekedett. Minél teljesebb feltárásuk és tartalmi kiaknázásuk érdekében ezért egyre több kezdeményezésnek lehetünk tanúi világszerte. Bibliográfiai számbavételüket — ahol még ez nem történt volna meg — mindenhol igyekeznek sürgősen elvégezni; újra kiadják a régi, fontosabb folyóiratokat; mikrofilmre veszik a teljes nemzeti folyóiratállományt és tartalmi feltárásuk érdekében is igyekeznek a leghasznosabb módszereket kikutatni.

Az a repertórium-típus, amellyel Szinyeyi József nálunk — csaknem egy évszázaddal korábban — megkísérelte feldolgozni a teljes magyar folyóiratirodalmat, a 20. században, a folyóiratok számának nagyméretű növekedése miatt, már nem látszik általában járható útnak. Hogy néhány ország még korunkban mégis megkísérelte e teljes bibliográfiai feltárást, az csak azzal magyarázható, hogy náluk a folyóiratirodalom csak nagy késéssel bontakozott ki, és még a legutóbbi időkig is áttekinthető volt a mennyiségük. Viszont a nagy irodalmi hagyományokkal és gazdag folyóiratirodalmi múlttal rendelkező országok általában csak arra vállalkozhatnak, hogy egy-egy korszak jelentékenyebb lapjainak a tartalmi feltárására koncentrálják erőiket.

Ilyen jellegű vállalkozásnak tekinthetjük P. Hocks és P. Schmidt kezdeménye-

zését, melynek során a német folyóiratok történetéből az 1773—1830 közötti időszak legjellegzetesebb orgánumainak a tartalmi feltárását tűzték ki célul. Négy részre tervezett munkájuk a berlini késő felvilágosodás, a német klasszika és romantika folyóiratait, az 1788—1799. évek politikai lapjait és végül Wieland *Teutscher Merkur*-ját kívánja a kutatás számára feldolgozni.

Módszerük egyszerűsége és tanulságos volta miatt érdemes szemügyre venni a sorozat első részeként megjelent három kötetet, melynek a berlini késő felvilágosodás 14 folyóiratát tárta fel bibliográfiailag. Az első kötet a folyóiratok teljes cikk- és minden egyéb közleményanyagát tartalmazza, folyóiratonként és azokon belül az eredeti kronológiai sorrendben, sorszámmal ellátva, a szerzők — szükség esetén kikutatott — nevének, a teljes címnek és a lapszámnak a megadásával. E rendkívül egyszerű és áttekinthető, minden kritikailag megjegyzést nélkülöző, tipográfiailag is szépen megszerkesztett kötet tartalmazza tehát a 14 folyóirat teljes keresztmetszetét. Önmagában is sokat árul el, puszta átlapozásával is, az illető folyóirat jellegéről, szerzői gárdájáról és tematikájáról: szinte pótolja az eredeti folyóirat átnézését.

A második és a harmadik kötetben található indexek még tovább növelik az összeállítás sokrétű felhasználási lehetőségét. A második kötetben betűrendes névmutató és műfajmutató található, amely a korabeli műfajok gazdagsága szerint tagolódik. A harmadik kötet terjedelmes tárgyszómutatót tartalmaz, mely az első kötetben foglaltakat rendkívül sokrétűen és a kutatásban jelentkezhető csaknem valamennyi fogalom szerint segít megtalálni. A két kötetre terjedő három féle mutató alapján a szóban forgó 14 folyóiratnak mintegy fél-száz évfolyamát lehet könnyű szerrel, rövid idő alatt áttekinteni és a keresett cikkeket, közleményeket megtalálni. Ezek után a kutatónak már csak a kikeresett cikkek megrendelése marad hátra a megfelelő mikrofilm-archívumokból.

Hocks és Schmidt vállalkozása azonban nemcsak a jelzett módszertani okokból lehet számunkra figyelmet ébresztő, hanem azért is, mert a kitűnő segédeszközt nálunk is nagy haszonnal használhatják a német irodalomtörténet kutatóin kívül azok is, akik a felvilágosodás kori magyar szellemi élet németországi folyóiratvisszhangjára kíváncsiak. Már ebben az első részben is több ilyen magyar vonatkozású közlemény regisztrálódott, ami arra is figyelmeztet, hogy ezt és a hasonló vállalkozásokat érdemes nagykönyvtáraink beszerzőinek is a figyelmébe ajánlani.

KÓKAY GYÖRGY

Ján Molnár: Orientálne tlače z knižnice Safveta bega Bašagića v Univerzitetnej knižnici v Bratislave. Bratislava 1980. XCIV + 324 l., 64 faksimile és fénykép

Bár nem túlzottan nagy, Európában mégis párhát ritkító könyvgyűjtemény katalógusát készítette el igen alaposan és gondosan Molnár János, a pozsonyi Knižnica University Komenského tudományos munkatársa. Basagics Szafvet Bég (1870–1927 után) magánkönyvtára 1924-ben lezárult, vásárlás révén Pozsonyba került, s ennek köszönhetően teljesen érintetlenül áll ma is előttünk. Így egyfelől képet alkothattunk egy, a század elején élt mohamedán bosnyák értelmiségi orientalisztikai érdeklődési köréről, könyvbeszerzési lehetőségeiről, másrészt áttekintést nyerhetünk a századfordulót övező évtizedek arab betűs nyomdájának egy részéről. A nyomdatörténeti ismeretek bővítéséhez maga a szerző is hozzájárul, amikor válaszol a törökországi könyvnyomtatás első időszakait, azokat Basagics gyűjteményének egy-egy darabjával illusztrálja. (Mert még Műteferrika kiadványra is szert tett a jeles könyvbarát.) A nyomás helye szerinti mutatóból kitűnik, hogy az oszmán főváros messzemenően uralta a kibocsátásokat. Ez nem meglepő, az már inkább, hogy 88 különböző kiadót lehetett név szerint felsorolni, ami az egyközpontúságon belül meglehetősen tagolódást mutat. A szultáni nyomdából közel egy negyede került ugyan ki a Basagics által megvett isztambuli könyveknek, a többi kiadó közül viszont már alig részesedik egy is 10 körüli számmal. Isztambul mögött Kairó tölti be a második helyet, 27 nyomda működését tanúsítják Basagics könyvei, köztük az ifjútörökök kezében levő, talán illegális nyomda meglétét is. A mohamedán világ átmenetileg híressé vált könyvkiadó központját, a Kairó közelében levő Bulakot 4 nyomda és 24 kötet képviseli. A Balkán félszigetről viszont csupán Szarajevó és Ruszcsuk szerepel, előbbi 2 megnevezett nyomdával s összesen 10 kötettel, utóbbi egy anonim kiadóval s egyetlen művel. Pedig — mint Molnár János írja — Basagics különös fogékonyságot mutatott szülőföldje iránt, így az ott közreadott további munkákat is bizonyára megszerezte volna.

A tematikus mutató alapján elég széles körű, de leginkább mégis irodalom és vallás iránti érdeklődés rajzolódik ki. 179 mű sorolható az irodalom különféle kategóriájába, majdnem ennyi, 160, az iszlám különféle ágazataiba (egy-egy alkotás természetesen több csoportban is szerepelhet). A történelmet már csak 70 mű képviseli (ehhez még néhány politikai mű csat-

lakozik), a nyelvtudományt ennél is kevesebb, a többi szakterület pedig szinte elhanyagolható. Mindez összefüggésben lehet a nyomdák könyvkiadási profiljával is, ami J. Baysal kutatásai szerint erősen vallás és irodalom központú volt, legalábbis 1875-ig.

A kollekcio javát, 239 tételt a török nyelvű könyvek alkotják. Az arab címzők száma 144, a perzsáké mindössze 13. A könyvek tényleges száma az így összegezhető 496-tól némileg eltér, egyes művek ugyanis több kötetesek, a kolligátumokat pedig Molnár János érthető módon művekre bontva, külön számozva vette lajstromba. A címléírások mintaszerűek, az apró sajtóhibák száma minimális. A könyvek egyéb fontos adatait a szlovák mellett hasznos lett volna valamely világnyelven is közölni, s a három nyelvű rezüménél nem lett volna sokkal hosszabb egy, de teljes fordítás, ami így a könyvet a nemzetközi orientalisztika valamennyi kutatója számára minden tekintetben hozzáférhetővé tette volna. A kitűnő mutatók azonban kiegyenlítik e — feltehetőleg szerkesztési elvekből következő — „hiányt”, így az érdekeltek könnyen kiválaszthatják a nekik szükséges bármelyik művet.

DAVID GÉZA

László Polgár S. J.: Bibliographie sur l'histoire de la compagnie de Jesus. 1901–1980. II. Les Pays. Europe. Roma, 1983. Institutum historicum S. J.

A jezsuiták közismerten precíz bibliográfusa, a magyar Polgár László óriási munkával készült bibliográfiája elé a francia és angol nyelvű, mértéktartóan rövid előszót 1983. szeptember 27-én adta nyomdába s 1984 januárjában a vasok kötet már megjárta a csak nekünk hosszú nyomdai kálváriát — Rómában, alig egy hónap alatt. Ez a hallatlan gyorsaság házi nyomdájuknak köszönhető, ahol a szerző vagy a szövegkiadó maga szedi ki a szöveget — eltanulva a modern nyomdatechnikai fogásokat.

Polgár László adatait az európai országok alapján gyűjti rendbe, tárgyalva Albánia, Németország, Ausztria, Belgium, Dánia, Spanyolország, Észtország, Finnország, Franciaország, Anglia, Görögország, Magyarország, Írország, Olaszország, Lettország, Litvánia, Luxemburg, Málta, Monaco, Norvégia, Hollandia, Lengyelország, Portugália, Románia, Oroszország, Svédország, Svájc, Csehszlovákia, Ukrajna, Jugoszlávia jezsuita házainak tevékenységét. A bibliográfiába az 1901-től 1980-ig megjelent cikkek, könyvek adatai kerültek, hasznosan egészítve ki a számunkra már 1957-ben

megjelent magyarországi jezsuita bibliográfiát.

A szerkesztő minden ország tanulmányait három nagyobb, az általános, a speciális és a helytörténet fejezeteire bontja. A magyar anyagot egyébként az általános történeti kérdések fejezetében a segédtudományok (bibliográfiák, levéltári katalógusok, életrajzi adatokat tartalmazó munkák) a dokumentumkiadványok, s a magyar rendtörténetről szóló átfogó művek szerint csoportosítja. A speciális történetet az alábbi fejezetekre bontja: lelkipásztorkodás, népmissziók, hitelemzés, prédikációk, a szentek kultusza, a Mária-kongregációk, a táborigény, a lelkigyakorlatok, a szociális kérdésekkel foglalkozó társaságok. A kulturális tevékenység fejezetében kaptak helyet azon könyveknek és tanulmányoknak a címei, amelyek a nevelés és tudománytörténet, a természettudományok, az irodalom-, iskoladráma-, építészeti-, sajtótörténeti és a hitvitázó irodalomra vonatkozó kérdéseket tárgyalnak. A magyar fejezetben a helytörténetnél Budapest, Eger, Esztergom, Gyöngyös, Győr, Kalocsa, Kőszeg, Nagykapornak, Pécs, Sárospatak, Sopron, Székesfehérvár, Veszprém és Vörösbény címszavak olvashatók.

A könyv szerkezete már első átlapozás után is világos, s ez nagyon megkönnyíti a bibliográfia használatát, de magyarázza a különféle mutatók (név, tárgy) elmaradását is. Egy-egy fejezeten belül azonban nincs ilyen áttekinthető rend. Nem tisztázható, hogy Polgár milyen szempontok szerint szedte sorba a cikkeket. Az bizonyos, hogy sem a szerzők neve szerinti betűrend, sem a kronológia nem vezette. A magyarországi Litteratura fejezetben például a sort egy 1909-ben megjelent kötetel kezd, ezt 1931-, 1935-, 1960-, 1965-, 1974-es kötetek követik, majd egy 1904-ben, egy 1905-ben stb. megjelent cikkeket követnek. Nem vezette a szerzőt más szempont sem. Valószínű, hogy cédlái gyűjtési rendjében adta ki az összesen hatezer hétszázötvenegy bibliográfiai adatot.

A magyar kutató munkáját azonban ezen a viszonylag könnyen áthidalható nehézségen kívül más is nehezíti. Polgár a jelenlegi országhatárok szerint bontotta anyagát. Így a magyar Felvidék egykor volt jezsuita háziról szóló tanulmányok a Csehszlovákiáról szóló fejezetben kaptak helyet. Tehát a besztercebányai, a selmecbányai, a pozsonyi, a homonnai, a kassai, a lőcsei, a lipótszentmiklósi, az eperjesi, a roznyói, a rózsahegy, a trencsényi, a nagyszombat és a zsolnai házak történetéről szóló munkák itt keresendők. Ugyanígy az erdélyi Gyula-

fehérvára, Brassó, Kolozsvár, Székelyudvarhelyre, Nagyváradra, Temesvárra vonatkozó tanulmányok Romániában, az ungvári háztörténeti dolgozatok pedig az Ukrajna címszó alatt kaptak helyet.

Romániából azonban kimaradt Nagybánya, Nagyszeben, Marosvásárhely nyilván azért, mert 1901 után semmi nem jelent meg az itteni jezsuiták tevékenységéről. A figyelmes olvasó tehát azonnal felfedez bizonyos következetlenségeket és a kutatást nehezítő rendező szempontokat. Egyrészt az egykori magyarországi városok jezsuitáinak tevékenységét az utódállamoknál tárgyalja, másrészt viszont olyan államalakulatok szerint rendezi anyagát, amelyek ma már nem léteznek. Nincs például egységes Németország, nincs Észtország, Lettország, Litvánia, Oroszország, Fehéroroszország és Ukrajna. Az utóbbiak a szovjet szocialista köztársaságok egyike. Megőrzött tehát Polgár bizonyos 1917 előtti vagy még később is létezett államalakulat- neveket, s figyelmen kívül hagyott olyan határviszonyokat, amelyek 1920-ig léteztek.

Számunkra azért bosszantó ez az eljárás, mert így az egykor zömmel magyar kultúrát hordó magyar városok magyar jezsuitáinak tevékenységét az utódállamok magukénak tulajdoníthatják. Ez a szemlélet eredményezhet esetleg egy valótlan irodalmi, történeti tudatot, amely szerint — jezsuita példával világítva meg a problémát — a romániai jezsuiták hatására katolizált bihari magyar ifjú, Pázmány Péter esztergomi érsek korában a szlovákiai Trnaván, azaz Nagyszombatban alapított a szlovákok számára egyetemet.

Elismerem a nemzeti érzékenységre egy bibliográfus nem lehet minden tekintetben figyelemmel, azt hiszem azonban alapvető történeti tényeket kár volt elhanyagolnia.

A magyar kutatóknak azonban támadhat más tekintetben is kérdése. Rozsnyónál például Polgár most ismertetett bibliográfiájában mindössze egy cikk (6368) szerepel Zagiba Frantiseknek egy 1936-ban megjelent cikke az 1957-es magyar jezsuita bibliográfiájában viszont öt tétel (509—513.) olvasható. A kassai jezsuita ház tevékenységéről a régi bibliográfiában 24 (364—368), az újban csak 18 (6261—6278) adat olvasható. A magyar kutató tehát kénytelen elővenni Polgárnak mindkét bibliográfiáját, ha munkáját becsületesen akarja elvégezni. A régebbi könyvben megtalálhatja az 1901 előtti, az újban pedig az 1901 utáni cikkeket találja meg bővebben mint az 1957-es bibliográfiában.

Számba véve, átlapozva Polgár László most megjelent bibliográfiáját, ismertetett hibái ellenére mégis azt kell mondanunk, hogy nagy segítsége ez a magyar történeti

kutatásnak. Mert a magyar kutatók alig ismerik a legfrissebb szlovákiai, erdélyi eredményeket, s azért is mert az általános történeti, tudomány-, művészet-, dráma-történeti tényeket vizsgálva betekintést nyerhet a kutatott terület egész európai irodalmába. S különösen olyan témákban, mint a jezsuita építészet, az oktatás, amelyek Európa-szerte egyivásúak voltak, sok hasznos ötletet nyerhet e bibliográfiából kiindulva a kutató.

KILIÁN ISTVÁN

Schmitt, Elmar: *Die Drucke der Wagnerischen Buchdruckerei in Ulm. 1677—1804. I—II.* Konstanz (1984), Universitätsverlag. 508 + 583 l.

Két évvel ezelőtt (Magy. Könyvszemle 1983. 219—220.) beszámoltunk az ulmi Wagner-féle nyomda 1765-ben kiadott, majd 1777-ig többször is kiegészített betűmintakönyvéről. Ennek során a nyomdáról már általában tájékoztatást adtunk a magyar olvasónak. Ennek az ismertetésnek végén arról is szó esett, hogy belátható időn belül remélni lehet e családi műhely kiadványai bibliográfiájának, valamint az azokban fellelhető könyvdíszeknek közzétételét. Most arról tudósíthatunk, hogy ez a valóban impozáns mű napvilágot is látott ugyancsak Elmar Schmitt munkájaként, aki az említett betűmintakönyv hasonló kiadását is gondozta.

A két vaskos kötet közül az első elején (a 83. lappal bezárólag) viszonylag rövid, de igen plasztikus áttekintést kapunk a Wagner-nyomda történetéről. A jól tagolt írásból hű képet lehet nyerni e fontos délnémetországi műhely kezdetéről, életéről és elmúlásáról. Külön fejezet szól a német barokk regényről élén a „Simplicissimus”-okkal. Ezek közül is kiemelkedik részünkre a boroszlói születésű Daniel Speer saját magyarországi élményei alapján írt *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus*, amely 1683-ban hagyta el a sajtót. E mű első kiadásai nyomtatásának és kiadásának helye a szakirodalomban meglehetősen vitatott (vö. Magy. Könyvszemle 1963. 362.). Most Schmitt határozottan az ulmi megjelentetés mellett foglalt állást.

Az első kötet legnagyobb részét (85—431.) a Wagner-féle sajtó termékeinek 1858 tételszámot tartalmazó bibliográfiája alkotja, amely minden kiadvány esetében az összeállító által megvizsgált példány pontos lelőhelyét is feltünteti, többségében az ulmi Stadtbibliothek-ból. A fenti, közel kétezer számhoz viszonyítva elenyészőnek tűnik az az ötven tétel, amelyből Schmitt nem talált példányt, bár a forrá-

sok ezek ulmi elkészültéről tanúskodnak (432—434.). Szinte elképesztően kedvező ez az arány, legalábbis ha a hazai viszonyainkra gondolunk, ahol az elmúlt századok nyomtatványainak meglehetősen jelentős része ma már csupán hfrből ismeretes.

A fenti bibliográfia a szokásos bibliográfiai adatokon felül még továbbiakat is tartalmaz. Így a kéziratos bejegyzéseket, amelyek azért fontosak, mert az említett ulmi könyvtár speciális Wagner-gyűjteménye példányaiban a Wagner-család egyik jelentős egyénisége (Christian Ulrich II) még a 18. században utólag bejegyezte — mint igényes nyomdász — értékelő észrevételeit a tipográfiai kiállítás minőségét illetően. (Ezekről még külön mutatók is készültek: 435—436.) Igen érdekesek és jellemzőek ezek a vélemények. Külön sorban került a nyomtatványok bibliográfiai leírás során a címlap ismertetése (betűfajták, piros/fekete nyomás stb.). A következő adatsorozat a nyomdai dísznek a másik részben található sorszáma utal. Természetesen a speciális szakirodalomra történő hivatkozás sem hiányzik a leírások végéről.

Külön mutató áll rendelkezésre az ulmi városi könyvtáron kívül őrzött és leírt példányok lelőhelyei szerint: összesen 49 gyűjtemény. Az így kézbevert példányok egykori tulajdonságainak jegyzékét (439—440.) a könyvekben található metszetek művészeinek mutatója (441—448.) követi. Tanulságos azoknak a kiadóknak listája is, akik az ulmi Wagner-nyomdában állították elő könyveiket (449—452.). A hatalmas nürnbergi Endter-cég ebben mindössze egyetlen, Ulmban be sem fejezett művel (231. sz.) szerepel 1718-ból: úgy tűnik, hogy ez a — különben meglehetősen kézenfekvő — üzleti kapcsolat már az első kiadvány alkalmával zátonyra futott. Hazánkhoz legközelebb Laibach (Ljubljana), Graz és Bécs azok a városok, ahonnan könyvek nyomtatására adtak megbízást az ulmi műhelyek. A Wagner-féle nyomtatványok szerzőinek, ill. az anonimák cím szerinti, kiadás jegyzéke zárja az első kötetet (453—508.).

A második rész tartalma szinte egyedülálló: az ulmi nyomda ötnegyedszázad során használt valamennyi könyvdíszének eredeti méretben történt reprodukciója. Ez nem kevesebb, mint 944 záródísz, ill. fejléc, 55 nyomdászjelvény és — meglepően kevés — 54 iniciálé ábrája, amelyek összeállítását Lore Fraisse végezte. Roppant érdekes így együttlátni ennek a viszonylag hosszú életű és jelentős délnémet műhelynek kiadványaiban fellelhető dekoratív elemeket, miután a betűtípusairól és öntött cifrái-

ról — a korábban ismertetett mintakönyv alapján — lényegében már áttekintést lehetett kapni. Ezek után már csupán az illusztrációk hiányzanak.

Éppen ezen a téjon akadhat gond: a most közreadott könyvdíszek éspedig a még publikálatlan illusztrációk határának megvonásában. Persze nehéz az eredeti könyvek ismeretének hiányában biztonságosan állást foglalni, mégis úgy tűnik, hogy a most közreadott képek egy része aligha szolgálhatott több helyen is felhasználható, általános jellegű könyvdísz gyanánt (pl. 271. sz.), hanem inkább a szöveghez szorosan kapcsolódó, magyarzó feladatit kapott, ami pedig már az illusztráció ismérve. Nem lehet az sem véletlen, hogy a most publikált 93 rézmetszetes dísz közül 87 (vagyis 93,5%) csupán egyetlen Wagner-kiadványban lelhető fel. Ilyen hosszú időszak alatt és ilyen jelentős termelést végzett műhely esetében az ember joggal várhatná, hogy a rendelkezésre álló könyvdíszek ismétlődni fognak. Így különösen indokoltnak és kívánatosnak tűnik, hogy a Wagner-produktumokban található illusztrációk is mind közkinccsé váljanak. Ezzel teljessé válnék a kép, hiszen így gyakorlatilag mindenről áttekintést kaphatna az érdeklődő, amely nyomdafestékkal csak nyomot hagyott papíron ebben a műhelyben. Reméljük, hogy e pompás előzmények után erre is sor fog kerülni.

A második kötet végén (553—583.) — az első kötetben található leírás sorszámára történő hivatkozással — pontos mutató áll rendelkezésre arról, hogy melyik könyvdísz, melyik kiadványban található, közzölve ezek időkorét is. Csillaggal történt annak jelölése, ha sérülés, más ok, vagy akár utánvésés miatt változás állott be a könyvdísz küllemében. Kár, hogy a reprodukciók között ezek az új formák nem szerepelnek, hiszen nyilván ezek megállapítása volt a munka nagyobbik fele, a hasznosabbik viszont a reprodukálásuk lett volna. A nagy időbeli szóródásuk miatt néha az embernek az az érzése, hogy az említett, megkülönböztető csillag néha lemaradt (pl. a 792. sz. esetében az 1774. évi 1295. sz. kiadványban inkább feltételezhető az 1779—1794 közötti korból származó csillagos állapot, mint az 1682—1695 közötti időkörből most megadott).

Különösen érdekesnek tűnt, hogy tucatnyi záródísz és fejléc esetében formájában szinte megtevesztésig hasonló, de mégsem azonos metszet található a 18. századi debreceni kiadványokban, mint amelyeket most — a kitűnő kiadvány révén — Ulmból lehetett megismerni (79, 170, 171, 172, 173, 211, 223, 225, 372. sz. stb.). Ezek között több is akad (pl. 171, 173. sz.),

amelynél csillag utal a későbbi változásra. Reprodukció esetében megállapítható lenne, hogy vajon ezek egyike talán mégis eljutott Debrecenbe. E nélkül is arra kell gondolni, hogy Ulm és Debrecen könyvdíszek egy részét azonos forrásból szereztek be. Visszatérve a fentebb említett „Ungarischer oder Dacianischer Simplificismus” (39. sz.) nyomdájának meghatározására, úgy tűnik, hogy az valóban a Wagner-műhely volt, hiszen a három könyvdísz (170., 171. és 173. sz.) még több tucat másik, impresszummal is ellátott ulmi kiadványban lelhető fel.

Öszinte elismerés hangján kell szólni, hogy ilyen alapos kiadvány összeállítására sor került. Büszkeségére válik ez az alkotónak és a kiadónak egyaránt. Pompás képet lehet ennek alapján alkotni Magyarországon a Duna középső része mellől arról a jelentős tevékenységről, amelyet 200—300 évvel ezelőtt ugyanennek a folyónak felső szakasza mentén a Wagner-tipográfia kifejtett.

BORSA GEDEON

Weigel, Hans—Lukan, Walter—Peyfuss, Max D.: Jeder Schuss ein Russ, jeder Stoss ein Franzos. Literarische und graphische Kriegspropaganda in Deutschland und Österreich 1914—1918. Wien Edition Christian Brandstätter, 1983. 136 p.

Egy író és a bécsi egyetem Ost- und Südosteuropa-Institutjának két történése az első világháború német és Habsburg-monarchiabeli háborús propagandájának bemutatására vállalkozott ebben az igen szép nyomású kötetben. Az irodalmi propagandára vonatkozó fejezetnek van már előzménye, szintén Hans Weigel nagyobb, önálló műve — ami korántsem csökkent a verses, prózai vagy röpiratokról származó idézetek és szerzőik neve olvastán érzett szomorú meghökkenésünket. Ebben az elcsüggesztő és elgondolkodtató antológiarészben századunk legnagyobb német anyanyelvű gondolkodóit és íróit találjuk, olyanokat, akiknek későbbi rendíthetetlen humanizmusa, megvesztegethetetlen józansága rögzült tudatunkban.

Forrásanyagát tekintve újszerű a kötet másik tanulmánya és a hozzá tartozó 138 kép: ezek az alkalmazott grafika területét tekintik át, pontosabban a képes levelezőlapokat, ugyancsak a háborús propagandában betöltött szerepüket vizsgálva. E képeslapok nyilvánvalóan szoros kapcsolatban állnak a sajtótörténettel, hiszen a sajtógrafika, sőt a karikatúra eszközeivel élnek a grafikusok, akiknek gyakran személye is azonos mindkét területen. Több levelező-

lap-grafika feltehetőleg a sajtóból származott vagy utóbb ott is megjelent — bár ezt a vonatkozást nem tárják fel a szerzők.

Rendkívül érdekes a levelezőlap-válogatás és e gicstermés ikonográfiai feltérképezése. Hogy a válogatás egyúttal reprezentatív is, arra garancia a háttere: az egyik történész szerző, Walter Lukan saját, nyolcezerdarabból álló gyűjteménye, amely

mintegy egyhatoda a korabeli összes propaganda-levelezőlapnak.

A kötet a nemzeti történelem elfogulatlan vizsgálatának szép példája, s ugyanakkor meggyőző érv arra, hogy nincs olyan — akár a „nosztalgiahullám” által elcsépelet — nyersanyag, mely okosan szemügyre véve, ne lenne jól hasznosítható történeti forrás.

BUZINKAY GÉZA

MŰHELYMUNKÁK

a nyelvészet és társtudományai köréből

A MTA Nyelvtudományi Intézetének időszakos kiadványa
Postacím: 1250 Budapest I. Szentháromság u. 2. Pf.: 19.

A kiadvány olyan 1—2 íves, magyarul vagy valamely világnyelven írott cikkeknek a fóruma, amelyek megkívánják a gyors közlést, mert a szerző még a kutatás során érdemi bírálatot vár nagyobb számú kollégától, vagy mert az elért eredményeknek a szakmai közvéleménnyel való megismertetése sürgető.

A sorozat első kötetének ára 30,— Ft.
Megrendelést és előjegyzést felvesz

az **AKADÉMIAI KIADÓ**
Budapest, V.
Alkotmány u. 21.
1363

Példányonként árusítja a

STÚDIUM
Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V.
Gerlóczy u. 7.
1052

TUDOMÁNYTÁR

Könyvritkaságok új, bővített kiadásban
a Könyvértékesítő Vállalat utánnomás sorozatában

Szerkeszti: GAZDA ISTVÁN

A sorozat eddig megjelent kötetei

Soltész—Szinyei
ÓGÖRÖG—MAGYAR SZÓTÁR 335,— Ft

Bodor—Gazda
MAGYARORSZÁG HONISMERETI
IRODALMA 1527—1944 205,— Ft

MAGYAR CSALÁDTÖRTÉNETI ÉS
CÍMERTANI IRODALOM 1561—1944 180,— Ft

Fináczy Ernő
AZ ÓKORI NEVELÉS TÖRTÉNETE 240,— Ft
A KÖZÉPKORI NEVELÉS TÖRTÉNETE 195,— Ft

Gulyás Pál
A BIBLIOGRÁFIA KÉZIKÖNYVE 290,— Ft

Kiss Áron
MAGYAR GYERMEKJÁTÉK-GYŰJTE-
MÉNY 1891 350,— Ft

Pecz Vilmos
ÓKORI LEXIKON I. kötet 490,— Ft
II. kötet 460,— Ft

Karácsonyi János
MAGYARORSZÁG EGYHÁZTÖRTÉNETE 102,— Ft

Előjegyzhető kötetek

Pecz Vilmos
ÓKORI LEXIKON III—IV. kötet

Szentpéteri Imre
A KRONOLÓGIA KÉZIKÖNYVE

MAGYAR NEVELÉSTÖRTÉNETI
IRODALOM 1800—1944

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1985. III. 18. — Terjedelem: 8,40 (A/5) ív

86.14316 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

TARTALOM

<i>Dán Róbert</i> : Disputatio nummorum — Héber betűs Jézus-érmék a 17. században ...	101
<i>Lakatos Éva</i> : Hírlapmúzeumok, újsággyűjtemények	115

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Kapitányffy István</i> : Pseudo-Dionysios Areopagita latin fordításának töredéke a budapesti Egyetemi Könyvtárban	133
<i>Veszprémy László</i> : Anastasius esztergomi érsek műveltségéről	137
<i>Borsa Gedeon</i> : Egy 1501. évi budai tudósítás kiadásai és azok nyomdászai	141
<i>Fekete Csaba</i> : Tótfalusi ismeretlen kátékiadása	149
<i>Fried István</i> : Egy 1790-ben kiadott röpirat és magyar fordítója	150
<i>Pintér Márta Zsuzsanna</i> : Decsy Sámuel szerkesztői működéséhez (1807—1811)	154

V I T A

<i>Gerics József</i> : A Pseudo-Isidorus-gyűjtemény szövegei és a 11. század első felének magyarországi társadalmi ideológiája (Válasz Kristó Gyulának)	159
<i>Kristó Gyula</i> : Gellért püspök, valamint Péter és Aba Sámuel királyok viszonyának kérdéséhez (Válasz Gerics Józsefnek)	170

S Z E M L E

<i>Haiman György</i> : Nicholas Kis, a Hungarian Punch-Cutter and Printer. Bp. 1983. (<i>Borsa Gedeon</i>)	181
<i>A Sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok. Bp. 1981. (Fehér Katalin)</i>	183
<i>Magyar Herold. Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv. I. A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181—1981. Bp. 1984. (Veszprémy László)</i>	184
<i>Varjas Béla</i> : Paleográfiai útmutató 15—17. századi magyar nyelvű kéziratok olvasásához. (Segédletek a könyvtárosképzéshez. 1.) (<i>Kállay István</i>)	185
<i>Historians of Early Modern Europe, The Newsletter of the Sixteenth Century</i> ... 1983—1984. (<i>Dán Róbert</i>)	186
<i>Defensio Francisci Davidis</i> ... Introduced by Mihály Balázs, Bp. — Utrecht 1983. (<i>Eva Sainz</i>)	187
<i>P. Hocks—P. Schmidt</i> : Index zu deutschen Zeitschriften der Jahre 1773—1830. Abt. I. (<i>Kókay György</i>)	188
<i>Molnár, Ján</i> : Orientálne tlač z knižnice Safveta bega Bašagiča v Univerzitetnej knižnici v Bratislave. Bratislava, 1980. (<i>Dávid Géza</i>)	189
<i>Polgár, László</i> : Bibliographie sur l'histoire de la compagnie de Jesus. 1901—1980. II. Les Pays. Europe. Roma, 1983. (<i>Kilián István</i>)	189
<i>Schmitt, Elmar</i> : Die Drucke der Wagnerischen Buchdruckerei in Ulm. 1677—1804. I—II. Konstanz, 1984. (<i>Borsa Gedeon</i>)	191
<i>Weigel, H.</i> —Lukan, W.—Peyfuss, M.: Jeder Schuss ein Russ, jeder Stoss ein Franzos. Literarische und graphische Kriegspropaganda in Deutschland und Österreich 1914—1918. Wien, 1983 (<i>Buzinkay Géza</i>)	192

SOMMAIRE

Dán, Róbert : Disputatio nummorum — des médailles de Jésus avec des caractères hébraïques du XVIIe siècle 101
Lakatos, Éva : Musées de journaux, collections de presse 115

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Kapitányffy, István : Un fragment de la traduction latine de Pseudo-Dionysios Areopagita dans la Bibliothèque de l'Université de Budapest 133
Veszprémy, László : Sur la formation intellectuelle d'Anastasius, évêque d'Esztergom 137
Borsa, Gedeon : Les éditions d'un rapport de Buda de l'année 1501 et leurs imprimeurs 141
Fekete, Csaba : Une édition de catéchisme inconnue de Tótfalusi 149
Fried, István : Un pamphlet publié en 1790 et son traducteur hongrois 150
Pintér, Márta Zsuzsanna : A l'activité de rédacteur de Sámuel Decsy (1807—1811) .. 154

DISCUSSION

Gerics, József : Les textes de la collection Pseudo-Isidorus et l'idéologie sociale hongroise de la première moitié du XIe siècle. (Réponse à Gyula Kristó) 159
Kristó, Gyula : A la question du rapport de l'évêque Gellért avec les rois Pierre et Aba Sámuel. (Réponse à József Gerics) 170

REVUE

Haiman, György: Nicholas Kis, a Hungarian Punch-Cutter and Printer. Bp. 1983. (*Borsa, Gedeon*) 181
 Le Collège Réformé de Sárospatak. Études. Bp. 1981. (*Fehér, Katalin*) 183
 Magyar Herold. (Héraut Hongrois.) Un almanach de sources, d'histoire de famille et d'héraldique. Vol. I. L'évolution de l'usage de l'écriture en Hongrie de 1181 à 1981. — Bp. 1984. (*Veszprémy, László*) 184
 Varjas, Béla: Un guide paléographique à la lecture des manuscrits de langue hongroise du XVIIe siècle. (Manuels supplémentaire pour l'instruction des bibliothécaires. Vol. 1.) (*Kállay, István*) 185
 P. Hocks—P. Schmidt: Index zu deutschen Zeitschriften der Jahre 1773—1830. Abt. I. (*Kökay, György*) 186
 Historians of Early Modern Europe, The Newsletter of the Sixteenth Century 1983—1984. (*Dán Róbert*) 187
 Defensio Francisci Davidis... Introduced by Mihály Balázs, Bp—Utrecht 1983. (*Eva Sainz*) 188
 Molnár, Ján: Orientálne tlače z knižnice Saffveta bega Bašagiča v Univerzitetnej knižnici v Bratislave. Bratislava, 1980. (*Dávid, Géza*) 189
 Polgár, László: Bibliographie sur l'histoire de la compagnie de Jésus. 1901—1980. II. Les Pays. Europe. — Roma, 1983. (*Kiltán, István*) 189
 Schmitt, Elmar: Die Drucke der Wagnerischen Buchdruckerei in Ulm. 1677—1804. I—II. Konstanz, 1984. (*Borsa, Gedeon*) 191
 Weigel, H.—Lukan, W.—Peyfuss, M.: Jeder Schuss ein Russ, jeder Stoss ein Franzos. Literarische und graphische Kriegspropaganda in Deutschland und Österreich 1914—1918. Wien, 1983. (*Buzinkay, Géza*) 192

#A 1755

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

101. évfolyam
1985

3-4

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

101. ÉVF. 1985/3—4. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társzerkesztő)

DÁN RÓBERT
FÜLÖP GÉZA
V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1827 Budapest Budavári Palota F épület

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488), a *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185—881) és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382—440) Akadémiai Kiadó könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

Johannes de Utino világhronikájának szöveghagyományozása

A *Magyar Könyvszemle* már kétszer, 1894-ben és 1909-ben, adott hírt egy Johannes de Utinónak tulajdonított krónikaredakcióról, amelynek magyar krónikafüggeléke is van.¹ Az Országos Széchényi Könyvtár régóta őrzi e krónika-szerkesztménynek egy német nyelvű változatát,² 1970-ben pedig a londoni Sotheby antikvárus-cég árverésén a krónika egy eddig ismeretlen latin szöveg- emlékét vásárolta meg.³ A vétel és egy további szerencsés körülmény, 1975-ben, olaszországi kutatóútam során a krónika alapszövegét tartalmazó tekeres felfedezése, valamint hazánkban⁴ és külföldön⁵ a krónikával foglalkozó újabb irodalom indított arra, hogy e szövegek keletkezését megvizsgáljam.

I. A szövegmélekek

Az első meglepő eredményt az hozta, hogy az eddig ismert szövegeken túlmenően egész sor könyvtár őríz olyan, többnyire illusztrált krónikakéziratot — tekercest vagy kódexet —, amelyet *Johannes de Utino ordinis fratrum minorum* ajánlott Bertrand aquilejai pátriárkának.⁶ Az ajánlást, ill. a prológust (a rövid szövegnek programatikus előszó-funkciója is van) a különböző kéziratok 1344 és 1349 közé datálják. Az előszó (ajánlás) után az események előadása az első emberpár teremtésével kezdődik, de különböző időben fejeződik be. A kéziratok négy csoportba sorolhatók. A kódexleírások elején a nagy kezdőbetűs szíglák a lelőhelyre vonatkoznak és alfabetikus rendben következnek. Az első csoportban azonban kétszer kezdődik az ábécé, mivel a rotulusok, amelyek a krónika ősfarmáját képviselik, a sor élére kerültek. A későbbiekben

¹ KARÁCSONYI János: *Adalékok krónikáink történetéhez*, Magyar Könyvszemle, 1894. 219—229; — ZSÁK I. Adolf: *A római Ottoboni-könyvtár hazai vonatkozásai*, uo. 1909, 224—251.

² A. VIZKELETY: *Beschreibendes Verzeichnis der altdutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*. I. Budapest—Wiesbaden 1969. 127—129.

³ Vö. a Sotheby-cég 1970. dec. 1-én árverezett kéziratának és könyveinek nyomtatott katalógusában a 2891. sz. tétel.

⁴ MÁLYUSZ Elemér: *A Thuróczy-Krónika és forrásai*. Budapest 1967.

⁵ Norbert H. OTT: *Typen der Weltchronik-Ikonographie*. Bemerkungen zu Illustration, Anspruch und Gebrauchssituation volkssprachlicher Chronistik aus überlieferungsgeschichtlicher Sicht. In: *Jahrbuch der Oswald von Wolkenstein Gesellschaft*, 1 (1981), 29—55; — uő: Johannes de UTINO, In: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, hrsg. von Kurt RUIH. IV. Berlin—New York 1983, 785—788.

⁶ Bertrand 1334-től 1350-ben bekövetkezett meggyilkolásáig állt a patriarchátus élén, vö. Pius Bonifacius GAMS: *Series episcoporum Ecclesiae Catholicae*. Ratisbonae 1873, 774.

csak ezekkel a sziglákkal hivatkozom a kéziratokra. A kéziratok nagy részét Stegmüller *Repertorium biblicumja* is felvette.⁷ Az adatok összegyűjtését nem végezhettem volna el az őrző könyvtárak munkatársainak és más szakembereknek⁸ önzetlen segítségével nélkül. Valamennyiöknek itt is köszönetet mondok. A leírásokban a *Kat.* rövidítés azt jelenti, hogy a kézirat az őrző gyűjtemény nyomtatott katalógusában is megtalálható. Ezek bibliográfiai adatait külön függelékben közlöm.

1.1 A szövegelemek egyik csoportja a tulajdonképpeni elbeszélő részt az apostolo küldetésével zárja, általában azonban még két táblázatot közöl, amely a pápák és a császárok kronológiáját: neveiket és uralkodásuk idejét tünteti fel. Ebbe a csoportba XIV. és XV. századi kéziratok tartoznak, köztük van valamennyi általam verifikált tekeres (rotulus) is. Ezek a sor elejére kerültek. Az előszó (ajánlás) dátumát csak a XIV. századi kéziratok esetében adom meg.

- L** London, British Library, Egerton MS 1518 (Kat.), illusztrált pergamentekeres, XIV. sz. A pápák sora 1352-vel, a császároké 1343-mal fejeződik be. Az előszó dátuma 1348. (Stegmüller, i. m. 5025. sz.)
- Pa 1** Párizs, Bibliothèque National, Nouv. acq. lat. 2577 (Kat.), illusztrált pergamentekeres, *quam ego Matheus Michael in Tragurio transscripsi MCCCLXXX tempore guere inter dominium regem Ungarie, Januenses et Venetos*. A pápák és a császárok sora 1378-cal végződik. A szerző névformája: *Johannes de Unio de Morteglano*, az előszó dátuma 1349. (Stegmüller, i. m. 5025. sz.)
- Ve** Velence, Biblioteca Nazionale Marciana, I. 49, 2282 (Kat.), illusztrált pergamentekeres, XIV. sz.⁹ A Pápák sora 1341-ig tart, de évszámok nélkül folytatódik XI. Gergelyig, a császárok listája pedig 1371-ig, VII. Heinrichig. Az előszót 1345-re datálja a tekeres (Stegmüller, i. m. 5025. sz.)
- M** München, Bayerische Staatsbibliothek, clm 721 (Kat.), illusztrált papírkódex, XV. sz. A krónika a 2^r–64^r leveleken található. A császárok sora ugyanúgy *Heinricus de Luczenburg-gel* (1311) végződik, mint a *Ve* tekeresben. (Stegmüller, i. m. 5025. sz.; Zsák, i. m. 247. l.)
- N 1** New York, Pierpont Morgan Library, M. 158, illusztrált papírkódex, XV. sz. utolsó negyede, egybekötve a *Spiegel der menschlichen Behältnis*, 1476-ban, Bernhard Richelnél Baselban nyomtatott példányával. A pápákat 1341-ig tünteti fel, a császárokat 1311-ig vö. *Ve*).¹⁰
- Pa 2** Párizs, Bibliothèque National, lat. 3473 (régi jelzet: Colbert 3600) (Kat.), pergamenkódex, XV. sz. második fele, krónikaszöveg a pápák és császárok listája nélkül: 94^r–103^v.¹¹
- Pr 1** Prága, Statny Knižnica (korábban: Egyetemi Könyvtár), I A 41 (Kat.), illusztrált pergamenkódex, krónikaszöveg: 176^r–200^v, a pápák (1341) és a császárok (1311) listájával. Az egész kódexet Udalricus Cruc de Telcz (Oldrich Křiž z Telče) másolta 1468 és 1477 között.¹² (Stegmüller, i. m. 5025. sz.)

⁷ Friedrich STEGMÜLLER: *Repertorium biblicum medii aevi*. I–VIII. Madrid 1950–1976. A fontos kézikönyv teljes példánya magyarországi könyvtárban nincs meg. A tételeket a repertorium végigszámozta. A Johannes de Utinóra vonatkozó adatok a III. kötetben (1951) találhatóak.

⁸ Dr. Jacques BERLIOZnak (Dijon/Paris) és Dr. Pavel SPUNÁRnak (Prága) ezúton is köszönetet mondok.

⁹ Valentinelli katalógusában (I. 271–272) XVI. sz. olvasható (bizonyára sajtóhiba).

¹⁰ STEGMÜLLER i. m. a Pierpont Morgan Library 114. sz. kéziratát adja meg, ez azonban egy német nyelvű psalterium. A könyvtár kézirataira vonatkozó adatokért Gregory CLARKS könyvtárőrnek mondok köszönetet.

¹¹ Ez a kézirat STEGMÜLLER repertoriumában Colbert 3601 (régi jelzettel szerepel, a tévedés SBARALEA adatára megy vissza. L. alább.

¹² Pavel SPUNAR: *Vývoj autografu Oldřicha Křiže z Telče*. In: *Listy filologické* 81 (1958), 220–226.

- Pr 2** Prága, Statny Knižnica, 40 A 15 Adlig. (Kat.), papírkódex a XV. sz.-ból. A prologus hiányzik, a lapok tévesen vannak összefűzve; pápa-, ill. császár-sort nem tartalmaz. (STEGMÜLLER, i. m. 5025. sz.)
- S** Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. theol. et phil. 2° 100, papírkódex a XV. századból, krónikaszcvev: 40^r—73^v. A kolligátum összetételére később részletesen visszatérünk. (OTT, i. m. 1981, 44. l. és uő, i. m. 1983, 785. l.)
- Sch** Schlägl, premontrei kolostor könyvtára, 146. Cpl. 78, illusztrált papírkódex, *Johannes schlägli* premontrei kanonok és aigeni plébános másolta 1466-ban. Krónikaszcvev: 251^r—313^v. A pápa- és császár-sor terjedelme megegyezik *Ve*-vel. (STEGMÜLLER, i. m. 5025. sz.)

1.2 Két kézirat külön csoportot képvisel. Ezekben a pápák és a császárok táblázata újabb; laponként két sorba elrendezett krónikává bővült, hasonlóan mint a következő, 1.3 csoport kézírataiban. Az annales jellegű megjegyzések rövid tájékoztatást adnak az uralkodó tetteiről és az uralkodása alatt történt eseményekről, ugyanúgy ahogyan ezt a következő csoport kézíratai is teszik. A két csoport kézíratainak szövege azonban, legalábbis e bővítmény kezdetén és végén, eltér egymástól.

- A** Augsburg (jövendő őrzőhely, jelenleg Münchenben, a Bayerische Staatsbibliothekban feldolgozás alatt), egykori Oettingen-Wallersteini hercegi könyvtár, Hs. II, 1, fol. 191, illusztrált papírkódex a XV. századból, későbbi kiegészítésekkel. A pápa- és császárkrónika VIII. Incég (1484), illetve I. Miksa császárig (1493) tart. A folytatás VII. Kelemenig (1523), ill. V. Károlyig (1519) terjed. (Stegmüller, i. m. 5025. sz.)
- N 2** New York, Pierpont Morgan Library, M 192, csak az első részben illusztrált pergamenkódex, Ausztriában, röviddel 1417 után készült, a második (pápa-császár) krónika szerzője az egykorú cseh történelemben nagyon jó tájékozottságról tesz tanúságot.¹³ A második rész V. Márton pápa megválasztásával (1417) a következő szavakkal zárul: ... *hucusque cronica cosmidromij* (ld. alább).

1.3 Amint már említettem, a harmadik csoportba sorolható kéziratokban is az 1.1 csoport pápa-császár listája önálló, szinoptikusan egymás alá elrendezett pápa-császár krónikává bővült, de ez a redakció nem egyezik meg (teljesen) az 1.2 alatt ismertetett két kódex szövegével. Az 1.3 csoportot képviselő valamennyi szövegemlékben e második krónika-rész II. Pius pápáig (1458), ill. III. Frigyes császár megkoronázásáig (1452) tart, és azon kívül magyar krónika-toldalék is található bennük. A magyar krónika Géza fejedelem említésével, de tulajdonképpen Szent Istvánnal kezdődik, és Mátyás uralkodása idején, az 1459. évvel zárul. E magyar krónika *W* alapján kétszer is megjelent nyomtatásban.¹⁴

- Bu 1** Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 544, illusztrált papírkódex, XV. század harmadik negyede. A kézirat a híres, korvinát is tartalmazó Abbey gyűjteményhez tartozott, és a Sotheby-cég 1970 december 1-én bocsátotta árverésre. Leírása a nyomtatott katalógusban 2891. sz. alatt, egyik lapjáról készült faksimile pedig ui. a 41. táblán található.
- Vat** Róma, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Ottob. 479, illusztrált pergamenkódex, XV. század harmadik negyede, a kéziratban *Liber Thome de Drag* birtokos-bejegyzés olvasható (Karácsony, i. m. 224—226. l.; Zsák, i. m. 247. l.; Stegmüller, i. m. 5025.; Mályusz, i. m. 76—77. l.; Ott, i. m. 1981, 44. l.; Ott, i. m. 1983, 785. l.)
- W** Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 1.6.5 Aug. 2° (Kat.), illusztrált papírkódex, XV. sz. harmadik negyede, vö. 14. sz. lábjegyzet. (Ott, i. m. 1981, 44. l., uő, 1983, 785. l.)

¹³ Gregory CLARKS úr szíves közlése.

¹⁴ FRANCISCUS TOLDY: *Analecta monumentorum Hungariae historica*. Pestini é. n. [1860 ?], 75—86; — MATTHIAS FLORIANUS: *Historiae Hungaricae fontes domestici. III. Quinque-Ecclesiis* 1884, 266—275.

1.4 Az e csoportba tartozó két kézirat az 1.3 csoport szövegeit saját, töredékesen fennmaradt előszóval németül közli. Az előszó felhasználta a Johannes-féle prologus és a *Vat*-ban levő előszó-kiegészítés (l. alább) elemeit. Mindkét kézirat német fordítása bajor—osztrák nyelvterületen keletkezett.

Be Berlin, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 947 (Kat.), illusztrált papírkódex, XV. sz. második fele. (Ott, i. m. 1981, 44, fakszimilékkel; uő 1983, 785.)

Bu 2 Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Germ. 53 (Kat.), illusztrált pergamenkódex, XV. sz. második fele. (Ott, i. m. 1981, 44, egy ábrával; uő 1983, 785. l.

Bu 2-t Stegmüller kéziratjegyzéke is feltünteti, de még mint a heiligenkreuzi ciszterci kolostor kódexét. Ugyancsak ő hivatkozik egy párizsi, Colbert 3601 jelzetű kéziraatra, amely *Pa 2*-vel azonos. A téves jelzet (3601, 3600 helyett) bizonyára Sbaralea alább ismertetett művére megy vissza. Az ugyancsak Sbaraleától származó és Stegmüllertől is átvett Colbert 5496 (mai jelzete Párizs, Bibl. Nat. lat. 5006) nem az Utinói, hanem Johannes Eleemosina krónikáját tartalmazza. A kapott fotókópiák alapján az ugyanitt szereplő melki kézirat is más szöveget hoz. Az ugyancsak Stegmüllernél feltüntetett titusvillei és washingtoni (Holy Name College) kéziratokat nem tudtam azonosítani,¹⁵ ugyanígy a Zsák által említett (i. m. 247. l.) klosterneuburgi kódexet sem. Sbaralea (l. alább) még egy glemonai kéziratról is tudott.

2. A mű és szerzője

Már az egyes szövegemlékek után álló irodalmi utalások is jelzik, hogy a kéziratokkal, ill. a bennük levő művekkel három diszciplína is, a teológia, a történettudomány és a germanisztika foglalkozott, vagy legalábbiskutatási tárgyaként tartotta nyilván. A három tudományág azonban egymás eredményeiről alig vagy egyáltalán nem vett tudomást. A magyar történettudomány és a germanisztika előtt pl. egyetlen olyan kézirat sem volt ismert, amelyeket az L.1 csoportban ismertettünk. De ugyanígy homályban maradt Johannes de Utino személye is.¹⁶ Ez valószínűleg azzal függ össze, hogy Wadding-Sbaralea nagy ferences bio-bibliográfiája a szerzőt születési helyéből (*a Mortiliano*, vö. *Pa 1*) és nem a működési helyéből képzett melléknévvel veszi fel.¹⁷

Johannes magiszteri fokozattal rendelkezett és az aquilejai egyházmegyében az inkvizitori tisztelet töltötte be. Harmadik mellékeve, a *Longus*, bizonyára magas növésével függött össze. 1363-ban halt meg Friuliban, a ferences kolostorban, ahol ma is nyugszik. A konventben 1397-ben még egy *Pantheon* c. neki tulajdonított művet őriztek. A további két cím, amit Sbaralea megad (*Compiatio nova super tota Biblia* és *Summa de aetatibus*), minden valószínűség szerint ugyanarra a műre, vizsgálódásaink tárgyra vonatkozik. A *Compiatio nova* esetében ugyanis egy *opus Ms. Romae in Bibl. Vaticana inter libros Reginae*

¹⁵ GÁBRIEL Asztrik professzor úr is fáradozott ez ügyben, amit e helyen is megköszönök neki.

¹⁶ OTT 1983-as lexikon-cikkében (ld. 5. sz. lábjegyzet) más források alapján ismeretlennek mondja.

¹⁷ Johannes Hyacinthus SBARALEA: *Supplementum et castigatio ad scriptores trium Ordinum Sancti Francisci a Waddingo aliisque descriptos* . . . Editio nova. Tom. II. Romae 1921, 106—110.

Sveciae num., 159-re hivatkozik, amely a fent leírt *Vat* kézirrattal azonos:¹⁸ a *Summa de aetatibus* pedig Colbert 3601-el azonosítja (= *Pa 2*). A krónika második részét (*Compendium gestarum summorum pontificum et imperatorum*) ugyancsak Johannes művének tartja Sbaralea, egy harmadik művet (*Expositio orationis dominicae*) azonban nem neki tulajdonít. Ezt a már említett glemonai kézirat együtt tartalmazta Johannes krónikájával. Magyar krónikáról Sbaralea nem tud, Stegmüller sem említi.

Mielőtt a krónikarészek keletkezésének kérdésében állást foglalnánk, vizsgáljunk meg részletesebben három kéziratot (*Ve*, *W*, *Vat*).

2.1 A velencei tekercs (*Ve*) az *Arbor vitae* koronájának ábrázolásával kezdődik. A félbevágott elipszist formázó lombkoronában hat madár ül, hetedikként, fent a középén, a pelikán táplálja fiókait¹⁹. A korona alatt, a szövegkezdettel egymagasságban, két szorosan egymásmellé festett, csillagidommal körülvett, *Adam*, ill. *Eva* felirattal ellátott medailon helyezkedik el. E két körből indul ki a fatörzsszerű, párhuzamos vonalakból álló családfa. Az „egyenes ág” a tekercs közepén húzódik végig Jézusig. Az üdvtörténetben kiemelkedő szerepet vivő, illetve a korszakok (*aetasok*) élén álló²⁰ személyek (*Noe*, *Abraham*, *David*, *Sedechas*) az őszülőkhöz hasonlóan csillagos medailont kaptak, Krisztus személyét és jelentőségét három egymást követő csillagos kör emeli ki. A többi „családtag” neve és életkora egyszerű medailonokban áll, de a körvonalak (egyes vonal, kettős vonal, a kettős vonalak közét kitöltő színezés) itt is hierarchikus gradációt jeleznek: *Sem* kettős vonallal, *Isaac* színezett kettős vonallal körülvett körben kapott helyet. A családfában betöltött szerep fontosságát jelző megkülönböztetéseket ugyanígy a mellékágak medailonjainál is megtaláljuk. Kain ága mindjárt az őszülőktől balra (!) ágazik ki. Áronból indul a *linea sacerdotalis*, vele párhuzamosan a *judices populi Israel*-ág indul el. A királyok korával megjelennek a *reges Israel*, alább, első profán, ill. pogány ágként, a *reges Babilonis* és a *reges Persarum et Medorum*. Alább következnek, Nagy Sándorral az élükön a „görög királyok”, belőlük ágaznak ki a *reges Egypti versus meridiem* és a *reges Syrie ad orientem*. Nemsokkal a Makkabeusok első könyve után (a szövegekről alább) megjelennek az *imperatores Romanorum* is. Baloldalt, velük párhuzamosan megindul a *procuratores Judee pro romanos* sora. Amikor a középső egyeneság Krisztushoz ér, balra a prokurátorok között Pilátust, jobbra a császárok sorában pedig Octavianust látjuk, ugyanitt végződik az Eszter Könyve után Mathatiással kezdődő *linea genealogie virginis Marie*. Az Üdvözítő ága ezután a pápákkal folytatódik Pétertől I. Kelemenig; a vérségi kötelék helyett tehát az üdvtörténetet folytató szellemi-hierarchikus ág veszi át a főszerepet. Az egyszerű medailonokban a pápák neve és pontifikátusuk időtartamát megadó szám áll, az időadatokat a körön kívül rövid feliratok részletezik. A császárok sorában Néro medailonja mellett áll még elég terjedelmes ismertető szöveg, a névvel ellátott körök Nerváig folytatódnak. Az utolsó pápa-, ill. császár-medailonból kiinduló kettős vonal a tekeres alján álló, már

¹⁸ Vö. *Les manuscrits de la reine de Suède au Vatican*. Réédition de catalogue de [Bernard de) Montfaucon et cotes actuelles. Città del Vaticano 1964, 13. l. 159. sz. (Studi e Testi 238)

¹⁹ A kép ikonográfiai vonatkozásaihoz l. *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Bd. III. Rom—Freiburg—Basel—Wien 1971. 390—392.

²⁰ A hat, ill. nyolc világkorszak forrásairól l. a *Lexikon der christlichen Ikonographie* IV. kötetének (1972) *Weltalter* címszavát (509—510. l.).

ismertetett pápák és császárok listáját bekeretezve, integrálja az őszülőkkel kezdődő üdvtörténetbe. A táblázatszerűen felfektetett listák külön feliratokat kaptak: *Hic ponuntur nomina omnium summorum pontificum sancte romane ecclesie . . . usque ad sanctissimum dominum Clementem sextum*, ill. *Hic inferius ponuntur nomina inperatorum romanorum . . . usque ad Henricum*. A pápák sorát — amint már említettük — ugyanaz a kéz folytatta XI. Gergelyig.

A szöveg a családfa által ketté választott tekercs bal oldalán az alábbiakban közölt ajánlással, jobb oldalán pedig az első emberpár történetével kezdődik (*Adam primus homo in agro damasceno . . .*). Ezzel a szövegkezdettel található meg a krónika Stegmüller repertóriumának regiszterében. Mindkét szövegkezdet külön feliratot kapott: *Hic incipit prologus . . .* ill.: *Hic incipit tempus legis . . . et incipit prima etas durans usque ad diluuium . . .* A családfákban szereplő valamennyi személyt sztereotip kezdettel ellátott rövid textusok mutatják be (*Istum Seth genuit Adam . . . Iste Chaynam vixit IX^c.X annis . . .*). Hosszabb elbeszélő részek biztosítják az üdvtörténet folyamatos előadását (pl. *Hic ponitur ystoria David regis Israel . . .*). Az olyan bibliai könyvek tartalmát, amelyeket a genealógia kapcsán nem lehetett ismertetni, rövid összefoglalók beszélik el (pl. *Hic incipit liber numerum*). A könyvek címét azonban a megfelelő helyen a családfák mellett is megadja a szöveg. — Más szövegrészeknek nem annyira ismertető-elbeszélő, hanem inkább tudományos kommentár jellege van. Ezek egyik csoportját mint szorosabb értelemben vett történeti kommentárt foghatjuk fel, pl. a Vízözön utáni négy birodalom keletkezéséről. Egy másik csoport az időszámítással összefüggő kérdéseket magyarázza; általában *Et nota* bevezetéssel. Az első ilyen „megjegyzés” az üdvtörténet *aetas*-beosztására vonatkozik, a téma a tekercs alján még egyszer előkerül. A kommentár jellegű szövegek harmadik csoportja a „tekintélyek” (*auctoritates*, egyházatyák, történetírók teológusok) véleményét közli: pl. *Josephus dicit . . . Methodius causam diluuii diffusius exequret dicens . . .* Végül magyarázó szövegek állnak néhány olyan ábra mellett, amelyek főszövegek tartalmát a fő genealógiai ág jobb vagy bal oldalán illusztrálják: pl. *Hec est descriptio orbis et planetarum . . .* vagy: *Hec est Strabi et Bede descriptio arche Noe . . .* (ez utóbbi tehát az auktoritások véleményét közvetítő megjegyzések közé is sorolható). E két ábrán kívül (a világ és az azt körülvevő szférák és Noé bárkája) még a következő tollrajzokat találjuk a tekercsen: Ninive (balról), Jeruzsálem (jobbról), a Bábeli Torony és Babilon, az égő áldozatok oltára a frigsátorban, a papok kenyerei, a frigyláda, a hétágú gyertyatartó, Mózes kőtáblái (*tabula lapidarea legis*), a zsidó törzsek „szálláshelyei” a frigsátor körül (*mansiones populi Israel*), Róma, Jeruzsálem kapui (*hec est descriptio portarum Ierusalem quas hedificaverunt Neemias et Esdras*).²¹ — Az összefüggő szövegrész az egyenes ág bal oldalán a világ nyolc korszakáról szóló szöveggel (*Hic ponitur chronica de etatibus seculi . . .*) végződik, a baloldalt álló befejező rész pedig az Apostoli hitvallás 12 hittételét egy táblázatban a 12 apostolnak és a prófétáknak tulajdonítja név szerint.²²

Ve-vel együtt valamennyi tekercs (*L* és *Pa 1*), de a kódexek közül is néhány (elsősorban *N 1*) a szöveges és képi elemeknek e gazdagon tagolt és gondosan egybeszerkesztett összefüggése által világos és folyamatos áttekintést nyújt

²¹ A *Bu 2* megfelelő ábrázolását Ott mint a mennyei Jeruzsálem képét közölte, i. m. 1981, 55.

²² A műfajról Wolfgang STAMMLER: *Mittelalterliche Prosa in deutscher Sprache*. In: *Deutsche Philologie im Aufriss*. 2. kiad. II. Berlin 1958, 749 és köv. hasábjakon.

az üdvtörténetről. A végén hozzáfűzött pápa- és császárjegyzék „megnyitotta” a szöveget, felkínálta a folytatás lehetőségét és módját. E felhívásnak — egyelőre csak a listák folytatásával — az 1.1 kéziratsoport néhány tagja is eleget tett. E csoport egyes darabjai azt is mutatják, hogy ez az összetett, a tekereshez koncipiált előadási forma, amely a kódexekben csak megalkuvások árán volt követhető, még a késői XV. században is megtartotta vonzóerejét. Más kéziratok feladták ezt a formát. *Sch* tiszta szövegoldalakra, és családfa-részekre bontotta fel az előadásmódot; *S* minden képi ábrázolásról lemondott. A krónika tudatosan megtervezett folytatása azután új előadásmódot is kínált.

2.2 *W* az 1.3 csoportba tartozik, azaz *Ve* pápa-császár listája helyett önálló, szinoptikus krónikaszerkesztményt és a magyar királyokról szóló bővítményt találunk a kéziratban. *W* képi illusztrációi valamennyi kézirat között talán a legjobbak, az összkompozíció tekintetében azonban átmenetet képez a tekercesek és a könyvformához idomított, zökkenőmentes előadásmód között, amilyent például a később bemutatásra kerülő *Vat* képvisel.

W nyilvánvalóan arra törekedett, hogy a folyamatos leszármazási táblázat helyett folyamatos szöveget nyújtson, hasonlóan, ahogyan ezt *Sch* is tette. Gyakran négy-öt szövegoldal is követi egymást, amíg újból megtaláljuk a családfa folytatását. Szöveg és kép tehát elszakadt egymástól. Az első krónikarész medailonjaiban itt is, mint a tekercesekben, többnyire csak a szereplők nevei (és nem „portré”, mint pl. *Vat*-ban) állnak, és a körvonalak tekintetében is ugyanazokat a variációkat találjuk, mint pl. *Ve*-ben. A csillag segítségével való kiemelés helyére itt azonban kis jelenetek kerültek: Éva teremtése, Noé szüretelés közben, Ábrahám feláldozza Izsákot, Dávid a hárfával, Sedechiás mellképe, Krisztus születése. A 43. verzóra került kép (Kisjézus Simeon ölében, mellette Mária és József térdel) semmi összefüggésben sem áll a szöveggel. Ez a többi, medailonba komponált jelenettel szemben, négyzetes keretbe került. A tekercesek által közölt, első krónikarész végén és a következő, az 1.3 kézirataiban szereplő pápa-császár-krónika elején, ill. a kettő összeillesztésében némi zavar mutatkozik. A *sacerdotium* tisztének Péter által való átvételével a 54. verzón végződik a szöveg. Ezután egy-két mondattal az első öt pápa (Péter, Linus, Cletus, Kelemen, Anaklét) bemutatása következik. A tekercesekben ez a sor csak Kelemenig tart, de még a medailonos családfához tartozik. Anacletus már a pápa-listán kapott helyet. A 44. rektón, fölül, három, medailonba festett császárképet találunk (Octavianus, Tiberius, Gaius). A neveken kívül más felirat nincs a képek mellett. A 44. verzón azután hosszú szövegrészek következnek Gaiusról, Claudiusról és Néróról, e két utóbbit — ugyanúgy mint a tekercesekben — külön cím vezet be: *Hic ponuntur passiones apostolorum . . .* Ezek a részek tehát még az első, szorosan vett üdvtörténeti koncepcióhoz tartoznak. A Néró-szöveg a következőképpen kezdődik: *Iste Nero anno a nativitate domini xlvij Imperator Romanorum factus christianos persequi incepit*. A 45. rektóval kezdődik el azután a felső (pápák) és az alsó (császárok) sorból álló második krónikarész, amely még egyszer tárgyalja az első pápákat és Nérót is. (E második Néró-textus kezdete: *Nero sceleratissimus et crudelis Romanum dehonestavit imperium.*) Kép (medailonokba festett portrék) és szöveg ettől kezdve ismét szoros összefüggésben áll egymással.

2.3 A nagy alakú vatikáni pergamenkézirat (*Vat*) az 1.3 csoport talán legkövetkezetesebben megszerkesztett és figyelemre méltó művészi fokon kivitelezett típusát mutatja be. Ezt a típust képviseli még *Bu 1*, *Bu 2* és a *Be* kézirat is. A kódex négy, kísérőszöveg nélkül, nagy medailonokba komponált ábrával

kezdődik: A földet, a négy elemet és az égi szférákat bemutató „térkép” mellé Éva teremtése került, alattuk az ősszülők megkísértését és a paradicsomkertből való kiűzetést látjuk.²³ A tekerceken a vízözönt elbeszélő szövegrész mellett szereplő — *Isidorusra* visszamenő — világtérképet tehát *Vat* kiemelte (*W* nem tudott vele mit kezdeni és kihagyta!) és a képekben „elbeszélte” teremtés történet élére állította (első két kép). A következő kettő az eredeti bűnről és annak közvetlen következményéről tudósít. E bevezető után a szövegrész ugyanúgy kezdődik, mint a rotulusokban: baloldalt Johannes de Utino ajánlásával, jobboldalt az ősszülők történetével. A két szövegrészt ismét egy nagy alakú medailon választja el, amelyben az első emberpárt már a bűnbeesés utáni állapotban láthatjuk: a rokkán fonó Éva lábánál az első bűnben született gyermek ring a bölcsőben, Ádám pedig kapál, „arca verejtékével” műveli meg a földet (vö. Gen. 3,16—20).²⁴ Ezzel az első, természetes úton megszületett gyermekkel kezdődik a családfa. Ez a kép zárja az első, a történetet kommentáló és hangulatot keltő ikonográfiai programot.

Közvetlenül az ajánlás alatt rubrummal készült felirat kezdődik, amely az alapszöveg átdolgozásának, ill. kiegészítésének a módjára vonatkozik: *Insuper Traynarum [!] ac Romanorum gesta necnon 12 Sibillarum sunt applicata, conserquenter summorum pontificum post Christum regencium ac imperatorum gesta usque nunc ad tempora nostra pauca predictis sunt ascripta.*²⁵ A Szibillák jóslatai, amelyeket a középkor az Üdvözítő eljövételére vonatkoztatott, meg is jelennek a krónika megfelelő helyein és kis medailonokban bemutatásra kerülnek a jós-nők is (pl. *Sibilla Persica floruit tempore Josue, sic ait de Christo . . .*).

A kódexben ismét megtaláljuk tehát a szöveg és kép hasonlóan átkomponált szerves összefüggését, mint azt *Vepé*dáján, a tekercekből bemutatottuk. A családfa és a szöveg nem válik el egymástól. A két krónikarész határára eső varratot a szöveg is, a kép is ügyesen áthidalja. Nincsenek már kettős szövegrészek és feliratok. A szinoptikus pápa-császár-krónikáknak már hagyományos portré-, ill. mellkép-ábrázolásait²⁶ *Vat* adaptálta visszamenőleg az első krónikarészre is: A medailonokban nemcsak nevek és évszámok állnak, mint a rotulusokban, hanem a bibliai személyek — természetesen sematikus-tipizáló — arcképei. Az apostolok „arcképei” is odakerültek a *symbolum apostolorum cum prophetis correspondentibus* textus mellé (vö. *Ve* ismertetését). A képi elemek szaporodtak a tekercekből átvett sematikus ábrákban is. Izrael törzseinek szálláshelyeit már nem feliratok szimbolizálják, hanem sátrak ábrázolják; Bábel tornyának vázlatos bemutatásából pedig kis építkezési jelenet lett. Jézus életét a születési jeleneten kívül (ez már *W*-ben is megvolt!) az üdvtörténeti programhoz tartozó keresztrefeszítés is illusztrálja. A tekerecsforma által biztosított kontinuitást a

²³ A következő lapon a két ábra vázlatát még egyszer megtaláljuk.

²⁴ Vö. *Lexikon der christlichen Ikonographie*, I. 1968, 41—70, különösen 67—68. lapon. Erre az ikonográfiai típusra hivatkozik a német parasztháborúk idejéből való „Florian Geyer dala”: *als Adam grub und Eva spann . . .*

²⁵ *Traynarum* 'trójaiak' értelemben. A mondatot Karácsonyi is közölte.

²⁶ A pápa-császár krónikákról és illusztrációkról Tilo BRANDIS: *Ein mittelhochdeutscher Papst-Kaiser-Rotulus des 15. Jahrhunderts*. In: *Festschrift für Albi Rosenthal*. (Berlin, nyomdában.) Hálásan köszönöm Tilo Brandisnak (Berlin), hogy tanulmánya korrektúralenyomatát megküldte. — A műfaj népnyelvi képviselőihez még hozzávehetjük a röviddel 1474 előtt készült francia rotulust, amelyet a Sotheby-cég 1973. nov. 28-án árverezett (nyomtatott katalógus 80—85. lapján, 25. ábra).

kódexforma természetesen nem tudta nyújtani. Ezen úgy igyekezett segíteni a scriptor, hogy harántalakban írta és rajzolta tele a fóliókat, amint ezt egyébként *Bu 2* is tette.

3. A források

A krónikarészek forrásait kritikai vizsgálatnak senki sem vetette még alá, itt mi sem vállalkozhatunk rá. A szöveg hagyomány hordozóit — a rotulusokat és kódexeket — ismertető részekből azonban egyértelműen kitűnik, hogy csak a tekercsek által közvetített krónikarészt tekinthetjük Johannes de Utino művének. A magyar kutatás mindig is ezen a véleményen volt (Karácsonyi, Zsák, Mályusz i. művei), bár csak három kódexet (*W*, *Vat*, *Bu 2*) ismert; Sbaralea és Ott tartotta e kódexek egész tartalmát Johannes komplikációjának.

Az első részben maga Johannes hivatkozik forrásokra: elsősorban a Bibliára, Petrus Comestor *Historia Scolastica*-jára, néhány egyházi „auctoritas”-ra (Augustinus, Beda, Strabo), akiket lehet, hogy csak másodkézből vett át. A tekercsekben a forráshivatkozások szinte kivétel nélkül megtalálhatóak a szövegrészek végén, a későbbi kéziratokban már csak kivételesen. Különösen Petrus Comestor *Istoria*-ja (többnyire csak így hivatkozik rá, vö. Migne: *Patrologia Latina*, CXCII, 1053 s. köv. hasábok) szerepel mint forrás, pontos fejezet-számokkal, gyakran a fejezet címével is. A tekercsek egész előadásmódja a *Historiát* vehette mintájának: Petrus is az üdvtörténethez *additiókat* fűzött és pl. az *istoria actus*-ban (ti. *Actus Apostolorum*-ban) kitért Néróra is. Az 1.1 csoportban megtalálható pápa-császár-lista mintájául talán Godofridus de Viterbo *Pantheon*-jával együtt leírt jegyzék szolgálhatott (Monumenta Germ. Hist. Scriptorum, XXII. 282—296). Mindez összefügg az ajánlásban (prológusban) indikált írói szándékkal is, amelyről még alább szólunk.

A második krónikarész (pápa-császár-krónika) feltehetőleg Martinus Polonus (Martinus Oppaviensis) világkrónikájára, ill. annak egyik folytatására megy vissza (Monumenta Germ. Hist. Scriptorum, XXII. 377—382). Martinus mindenestre csak 1272-ig írta meg krónikáját, az 1272-ben megválasztott X. Gergely pápát már nem említi. Az 1.3 és 1.4 csoport szövegeiben azonban X. Gergelytől kezdve semmiféle stílus- vagy szerkesztési változás nem mutatkozik. Már Karácsonyi gondolt (i. m.) Martinusra mint forrásra, Mályusz Elemér a Karácsonyi által publikált rövid szövegpróbák alapján ezt bizonyosnak tartotta (i. m. 76. l., 214. lábjegyzet). Mályusz abból, hogy ezek a magyar vonatkozású eseményekre vonatkozó szövegrészek, a Gombos Albin által publikált Martinusrészletekkel szemben²⁷ olyan részeket is tartalmaznak, amelyek a magyar viszonyokkal kapcsolatos pontosabb, ill. részletesebb értesüléseket tartalmaznak, arra következtetett, hogy a második krónikarész egy magyar ember, esetleg Drági Tamás, *Vat* első tulajdonosa, készítette Martinus alapján. Csak hogy az MGH kiadásából kiderül, hogy ezeket a szövegrészeket Martinus is más forrásból (pl. a *Chronica Gilberti*-ből) vette át. Ezeknek, valamint a Martinus-alapszöveg kontinuitásának vizsgálata is szükséges lenne a forráskérdés végleges eldöntéséhez. Krónika-együttesünk megfelelő részei ugyanis nemcsak jelentősen rövidítették Martinus szövegét, hanem az átvett részeket is átalakították, felcserél-

²⁷ A. F. GOMBOS: *Catalogus fontium historiae Hungaricae. II.* Budapestini 1937. 1574—1575.

gették, ami már nem felel meg az egyszerű kivonatolás technikájának. Kézirataink második krónikarészének kezdete (*W*-ben a második Néró-szöveg, ill. *Vat*-ban az egyetlen Néró-szöveg) egészen elűt Martinus megfelelő helyétől. Mai ismereteim alapján csak annyit mernék állítani, hogy az 1.3 és 1.4 kéziratcsoport második krónikarésze felhasználta Martinus világtörténetének, ill. egyik folytatásának valamelyik redakcióját, vagy pedig Martinus forrásaihoz ment vissza. A helyzetképhez még az is hozzátartozik, hogy a két kéziratcsoport egyik-másik tagja Johannes bázis-szövegét és a második rész szövegét is meg rövidítette (így *Bu 1*), vagy kibővítette (*Be*).

Az 1.2 csoport kézíratait eredetiben nem láttam és teljes mikrofilmek sem, csak leírások és néhány xerokópia-próba álltak rendelkezésemre. A Sotheby-cég árverési katalógusa és a Pierpont Morgan Library által készített kéziratelemzés szerint²⁸ *N 2* második, minden illusztráció nélküli krónikarésze Gobelinus Persona *Cosmodromium* c. világkrónikájából való²⁹ (vö. a kódex leírását). Csakhogy *N 2* Néró-szövege nem egyezik meg — elemeiben sem — Gobelinus Persona megfelelő textusával, de ugyanígy nem azonos az 1.3-as redakciók, vagy Martinus szövegével sem. Rendelkezésemre állt a II. Leó pápát bemutató szakasz is. *N 2* ezen szövege viszont sokkal inkább rokon Martinus Leó pápa részével, mint a *Cosmodromium* vagy az 1.3-as csoport textusaival. Teljesen megfelel viszont az (illusztrált) *M* megfelelő Leó-szakaszával. E két kézirat második krónikaszövege (*N 2* és *M*) eltér tehát az 1.3 csoport kontinuációjától. A *Cosmodromium*-ra vonatkozó megjegyzés talán csak annyit akar mondani, hogy Gobelinus Persona műve 1417-ig tart, és nem jelent forráshivatkozást.

Figyelemre méltó, hogy az 1.3 és 1.4 által megőrzött harmadik krónikarész, a magyar krónika, e két csoport kézírataiban kivétel nélkül megtalálható. Ez alátámasztja Mályusz Elemér véleményét, hogy a magyar krónika, és az azt megelőző pápa-császár-krónika egy szerzőtől, ill. egy komplikátortól származik. Nem mond ellent ennek, hogy e csoportok egyik-másik kéziratában a két rész között üres lapokat, vagy akár a következő pápák és császárok számára előre-rajzolt, de kitöltetlen medailonokat találunk. Mindez a műfaj „nyílt” szöveg-karakteréből is összefügghet. A magyar krónika forrásait Mályusz mutatta ki (i. m. 76—77. l.): Nagy Lajos uralkodásáig a Képes Krónikában fennmaradt redakciót kivonatolta a szerző. A következő részekben, amelyekhez írásos forrás a Thuróczi-krónika előtt még nem állt a kompilátor rendelkezésére, néhány tévesztést állapított meg Mályusz. Hogy ezeket a vázlatos megjegyzéseket felhasználta-e esetleg Thuróczi, azzal senki sem foglalkozott, bár a szerzőként szóba jöhető Drágyi Tamásról tudjuk, hogy a Thuróczi-krónika létrejöttében szerepe volt.

4. Szerzői szándék és a kéziratok használata

E kérdés megközelítéséhez négy olyan kézirat adott szempontokat, amelyeket eredetiben is megvizsgálhattam. E négy darabbal bizonyára nem merült ki az ilyen vizsgálódásokhoz felhasználható kódexek és rotulusok száma. A négy kézirat azonban az erre használható indiciumok különböző típusait, modelljeit mutatja be.

²⁸ Vö. 10. lábjegyzet.

²⁹ Kiadta Henricus MEIBOMIUS: *Rerum germanicarum tomus III* . . . Helmaestadii, typis et sumptibus Wolfgangi Hammii, 1688. Tom. I. 61—364.

4.1 A már bemutatott *Ve* előkelő helyet foglal el a szöveg-hagyományozásban. Magas kora, formája (rotulus) és kiállítása (tollrajz, festék, laparany) arra enged következtetni, hogy talán a Bertram patriárka számára készült példánnyal van itt dolgunk. Mindenesetre olyan szöveghordozó-együttest képvisel, amelyből a legalkalmasabban kiolvashatjuk a műfajhoz és a megjelenési formához tapadó szerzői intenciókat. Az ajánlás, ill. a prologus a következőket állapítja meg:

... cum enim id quod digne petitur iuste denegari non possit, et maxime id quod ad fidei illustrationem pertinet et intellectus. Hinc est quod vestris affectibus in omnibus parere cupiens et a magistro ystoriarum [= Petrus Comestor] fundamentum et modum accipiens. Et dicta sua obscure posita declarans et maiorem partem historiarum veteris testamenti ab eo dimissam per capitula et tempora addens et plurimum doctorum dicta in unum recolligens, presens compendium ad laudem dei et consolationem vestram et omnium in eo legencium utilitatem compilare temptavi... ut fastidientibus prolixitatem per brevitatem narrationis ystoriarum possit presens opus placere. Et studiosi facile possint pre oculis habita subito ad memoriam reducere in quo quidem non facilem laborem ymo negocium plenum vigiliarum et sollicitudinum ad omnium in eo studencium utilitatem assumpti, cum brevitate ystoriarum secundum formam datam in textu ita ordinare studui ut nichil de veritate et substantia ystorie detruncarem, sed ab Adam inchoans per patriarchas, iudices, reges, sacerdotes et prophetas eis contemporaneos eorum genealogias et acta narrando usque ad Christum et eius apostolos finem mei operis perduxi...³⁰

Hogy az itt kitűzött, közismert toposzokkal kifejezett egyéni-kedveskedő (*consolacio*) és általános-közhasznú (*utilitas*) célt elérje, Johannes olyan forráshoz, Petrus Comestor *Historia Scholastica*-jához nyúlt, amely az oktatás és önképzés kedvelt kézikönyvét képviselte, ezt akarta áttekinthetőbb és könnyebben kezelhető formába önteni. A tekeresforma, amely egyrészt a *genealogia Christi* vertikális folyamatosságát, másrészt a szöveg és illusztráció közötti „keresztkötések” biztosította, nagyon alkalmas volt a gyors tájékozódásra és a memorizálásra. Végül a — minden bizonnyal — még Johannes által a Biblián alapuló „krónikához” hozzáfűzött pápa-császár-lista olyan kitekintésekhez nyújtott lehetőséget, amelyek már nem csak a teológus-olvasók érdeklődésére tarthattak igényt. Martinus Polonus is úgy nyilatkozott szinoptikus pápa-császár-krónikával befejezett műve prologusában, hogy *scire tempora summorum pontificum et imperatorum theologis et iuris peritis expedit* (kiemelés tőlem).

3.2 A stuttgarteri kódex (*S*) ugyancsak az 1.1-es kéziratcsoportba tartozik, de olyan jellegű információkat nyújt, amelyekből az olvasói elvárásokra, ill. közel egykorú műfaji minősítésre következtethetünk. Itt ugyanis Johannes de Utino szövege (a pápa- és császár-lista nélkül) egy tervszerűen összeállított kolligátum egyik tagjaként maradt ránk. A teljes kódexen ugyan több másoló dolgozott, de a kötés tanúsága szerint a kolligátum tagjait már a XV. században egyesíthették. A vízjelek alapján a kolligátum tagjai 1456–1460 körül keletkeztek.³¹

A kolligátum élén (2^r–25^v) Honorius Augustodunensis világ- és történelemleírása, az *Imago mundi* áll (XII. sz. első felében keletkezett). Johannes krónikájának (40^r–73^v) közvetlen környezetében olyan szövegek állnak, amelyek a

³⁰ *Ve* helyenként sérült szövegét *W* alapján egészítettem ki.

³¹ A szíves közlésért, valamint Franz Pfeiffer részletes kéziratleírásának megküldéséért Dr. Wolfgang Irtenkaufnak, a Württembergische Landesbibliothek (Stuttgart) kézirat-tára vezetőjének mondok köszönetet.

bibliai stúdiumokhoz nyújtanak segítséget: Petrus Pictaviensis *Summa historica Bibliae* c. műve (28^r—39^v, vö. Stegmüller Nr. 6778), egy anonyim *Ordo librorum Bibliae* (74^r—75^v, Stegmüller Nr. 8847 *De materia Bibliae* címmel), és egy *Index Bibliae seu Biblia pauperum* feliratú összeállítás (76^r—111^v), amelyet Stegmüller repertoriuma nem tüntet fel. Jellemző e művek rokonságára, hogy Petrus Pictaviensis Summája előszavában ugyanarra a szerzői intencióra hivatkozik mint Johannes de Utino: *Considerans historie sacre prolixitatem nec non difficultatem scolarium circa studium . . .* Petrus is *aetasokra* osztotta be művét, a kéziratban feltűnnek a medailonokba foglalt „portrék”. Ez a mű is haránt formában került lejegyzésre (tekercsről készült másolat?). — Ezután olyan művek következnek, amelyek a bibliai történetet tovább folytatják: egy hasábkokra osztott *Series pontificum et imperatorum* (112^r—119^v), Martinus Polonus világkrónikájának 1438-ig tartó kontinuuációja (120^r—242^v), a *Flores temporum*-nak egy 1309-ig tartó változata (243^r—284^v, a kézirat Hermannus Aeditusnak, azaz Gygasnak tulajdonítja). Ez a mű is a pápa-császár-krónikák családjába tartozik, Martinus Polonus alapján készült, a XIV—XV. században különösen a minorita studens-házak kedvelt tankönyve volt. 1473-ban Heinrich Steinhöwel kivonatolva németre is lefordította. Ezt a sort még két rövid, Stegmüllertől nem repertorizált bibliai kompendium zárja (291^r—294^v: *Adam et Eva manserunt in paradiso per septem horas . . .*, 296^r—302^v: *Adam Eva primi parentes . . .*) — Utána (303^r—324^v) és az utóbbi kettő között (294^r—294^v) a keresztényüldözésekről, egyházszakadásokról és eretnekségekről készült rövid feljegyzések vagy néhány lapos traktátusok állnak: olyan eseményekről, amelyek az üdvtörténet folyamatát akadályozták, ill. veszélyeztették. A műveknek egy negyedik csoportja nemcsak a „jelen” felé folytatja bibliai történetet, hanem „modern” történeti szempontok alapján készült: népcsoportok és nemzetek történetével foglalkozik (325^r—376^v). Tárgyalásra kerül Bajorország (kétszer), Franciaország, Svédország, Csehország, vagyis az illető területeken lakó népek története. Közben pápai oklevelek, bullák másolatait találjuk, amelyek helytörténeti vonatkozású adatokat közölnek (utolsóként: *Concessio papae Sixti pro duce Alberto Monacensi ad manducandum lactinia et ova in certis jejuniarum diebus anno 1480*). Szerepel még ebben a részben egy *Historia presbyteri Johannis* is (345^v—353^v), amely már eszkatologikus kicsengést ad az egész kötetnek.

A *genus historicumot* a teremtéstörténettől a „jelen kor”-ig folytató kolligátum összetétele azért tanulságos, mert ugyanazt a folyamatot illusztrálja a különböző mű-csoportok összeállításában, amelynek megfelelően Johannes de Utino biblikus-üdvtörténeti alapszövege egyre tovább bővült.³²

3.3 A vatikáni kézirat (*Vat*) számunkra most azért jelentős, mert Drági Tamás személyével a krónika-csoport első laikus tulajdonos-olvasóját (talán bizonyos részek szerzőjét), egy *iurisperitust* (vö. Martinus Polonus idézett mondatával) dokumentálhatjuk. Dráginak a Thuróczy-krónika keletkezésével kapcsolatos szerepét és jogi-közigazgatási pályáját Mályusz Elemér és Bónis György részletesen bemutatta,³³ ezeket ismélteni felesleges lenne. Mátyás megbízásából végzett rómia követségére (1489-ben) azért kell kitérnünk, mert Karácsonyi (i. m. 226. l.) feltételezte, hogy Drági szentszéki útja alkalmából

³² *Pr 1* is hasonló műfaji környezetben tartalmazza Johannes krónikáját; míg a harmadik kolligátum, *Pa 2* csak biblikus, üdvtörténeti vonatkozású művek között helyezte el.

³³ MÁLYUSZ E. i. m. — BÓNIS Gy.: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest 1971, 256—258.

vitte magával a kódexet és ajándékozta valamelyik római egyházi méltóságnak. Attól függetlenül, hogy a reneszánsz Rómában aligha lehetett egy ilyen kézirat ajándékozásától eredményt várni, ellene mond e feltételezésnek már a kódex mai szignatúra-csoportja (Ottoboniani) is. Ebbe a csoportba ugyanis elsősorban Krisztina svéd királynő, Gusztáv Adolf lánya gyűjteményéből kerültek kódexek. A kéziratot meg is találjuk a királynő könyvtárának 1650-ben készült, nyomtatásban megjelent jegyzékében.³⁴ Drági kódexe tulajdonosának halála után bizonyára a királyi kancellárián maradt és útja hasonló lehetett, min azoké a korvináké, amelyek Krisztina birtokába jutottak.³⁵ A török elől feltehetőleg Csehország területére menekített kötetek ott kerülhettek a harmincéves háború alatt a svédek birtokába. Krisztina 1668-ban telepedett le végleg Rómában. A kódex tehát csaknem kétszáz évvel Drági itáliai útja után került az Örökvárosba.

3.4 A berlini kézirat (*Be*) rendkívül nagyszámú, terjedelmes és sokrétű olvasói bejegyzést tartalmaz. E reflexiók, kiegészítések hol német, hol latin nyelven, talán két kéz írásával kerültek a kódexbe. A szövegek gyakran kommentárjellegűk: a 6^r-n Noé története mellé készült három német és két latin kommentár. Az egyik az ismert társadalom-megoszlásról szól: a Noé-fiaktól erednek a szabadok, a katonák és a szolgák. Más bejegyzések a szöveget folytatják, kiegészítik. Gyakran közvetítenek mondai anyagot (45^v-n és 46^v-n Berni Detréről), másutt írókra vonatkozóan (47^v-n Donatusra, 50^v-n Augustinusra), sokszor szólnak eretnekségek jelentkezéséről (pl. 51^v, 70^v), vagy olyan eseményekről, amelyek a német nyelvterület keleti, elsősorban délkeleti részein történtek (Bajorország, Ausztria, azaz Bécs, Stájerország, Prága): a magyarok X. századi kalandozásai (61^v), Oroszlánszívű Richárd fogságba ejtése (65^v), Gertrúd magyar királynő meggyilkolása (66^v). A XV. század során egyre gyakoribbak a prágai vonatkozások: Zsigmond császár megajándékozta a prágai kanonokokat (69^v), ellenségeskedés a német és a cseh magiszterek között a prágai egyetemen (69^r), Jan Rokycana Prágába érkezése (70^v). A bajor-osztrák terület felé forduló érdeklődést tanúsítja a kötet végén a Habsburgok és a bajor hercegek családfája is (77^v, ill. 78^v).

Mindezek a bejegyzések nemcsak a krónikaredakció geográfiai hatásirányát jelzik, hanem utalnak arra a „nyílt” szövegkarakterre is, amit N. H. Ott a német nyelvű világhronikák egyik jellemzőjének tartott.³⁶ Tarnai Andor is hasonló értelemben használta ezt a terminust a magyar művek esetében: a népnyelvi szöveg könnyebben felveszi a szóbeliség által hordozott tartalmi elemeket.³⁷ Ennek a folyamatnak a vizsályát figyelhetjük meg az Országos Széchényi Könyvtár 519. sz. latin kódexében, amely a korai középfelnémet *Kaiserchronik* szövegét dolgozta át „tudós” latin prózába, miközben kihagyta belőle a mondai, legendai, helyi vonatkozású részeket.³⁸

³⁴ *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Regiae Holmiensis Isaaci Vossii conscriptus* 1650. Újra kiadta Christian CALLMER, Stockholm 1971. Faksimile-rész, 3. 1.

³⁵ Csaba CSAPODI—Klara CSAPODI-GÁRDONYI: *Bibliotheca Corviniana*. La bibliothéque de roi Matthias Corbin de Hongrie. Budapest 1982, 69. — Köszönöm Csapodi Csabának, hogy az adatra felhívta figyelmemet. (A magyar kiadásban nincs meg).

³⁶ OTT, i. m. 1981.

³⁷ TARNAI Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest 1984.

³⁸ A. VÍZKELETY: *Eine lateinische Übersetzung der „Kaiserchronik”*. In: Beiträge zur Überlieferung und Beschreibung deutscher Texte des Mittelalters. Hrsg. v. Ingo REIF-FENSTEIN. Göppingen 1953, 25—40. (Göppinger Arbeiten zur Germanistik 402).

Johannes de Utinónak tulajdonított krónikaszüvegek számbavétele és vizsgálata egyrészt azt bizonyította, hogy sokkal gazdagabb szöveghagyományozással kell számolnunk, mint azt eddig hittük, másrészt felismerhetővé váltak azok az átalakítási, folytatási folyamatok is, amelyeknek következményei az újabb népszerűségi hullámok voltak.

Johannesnek a *Historia Scholastica* alapján, rendkívül szemléletesen, első sorban biblikus-tanulmányokra összeállított bázisszüvege önmagában is népszerű volt (1.1-es kéziratcsoport). A rövid, adatszerű pápa-császár jegyzékkel már maga a szerző mutatott rá a folytatás lehetőségére, amellyel a XV. század folyamán — úgy látszik — kétszer is próbálkoztak (1.2 és 1.3). Mindkét folytatás felhasználta Martinus Polonus világkrónikáját, vagy annak forrásait, de más szüvegeket is (vö. a különböző Neró-szüvegeket). Az így kiegészített krónika már szélesebb olvasói, használói közegehez, nemcsak klerikusokhoz szólt. A magyar uralkodók krónikája feltehetőleg a második bővítéssel egyszerre keletkezett és utal az érdeklődés földrajzilag behatárolható irányára, vagy esetleg speciálisan magyar használati szituációt tételez fel. Az 1.1-es csoport egyik tekerce (*Pa 1*) is már Trauban (Trogir) készült, *Vat* tulajdonosa pedig a Magyarországi déli részein otthonos és ottani missziókat is teljesítő laikus jogász-diplomata Drági Tamás volt. Végül a német átdolgozás potenciálisan tovább szélesítette az olvasók körét és a „nyílt” szüvegkarakteréből fakadó kiegészítések, megjegyzések utalnak a krónika iránt megnyilvánuló közép-kelet európai érdeklődésre.

A kódexkatalógusok jegyzéke

(Olyan köteteknél, amelyek folyamatos szignatúra-rendben írják le a kéziratokat, lap-számot nem adok meg.)

- Be* Degering, Hermann: Kurzes Verzeichnis der germanischen Handschriften der Preussischen Staatsbibliothek. Bd. I. Die Handschriften in Folioformat. Leipzig 1925. Utánnomás Graz 1970.
- Bu 2* Vizkelety András: Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken. Bd. I. Budapest—Wiesbaden 1968.
- L* Catalogue of Additions to the Manuscripts in the British Museum in the Years 1848—1853. London 1868. p. 350—351.
- M* Halm, Carolus: Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Regiae Monacensis. Tomi I. pars II. Monachii 1893.
- Pa 1* Omont, Henri August: Nouvelles acquisitions du département des manuscrits pendant les années 1898—1899. Paris 1900. p. 23.
- Pa 2* Bibliothèque Nationale. Catalogue général des manuscrits latins. Tom. V. Paris 1966.
- Pr 1* Truhlář, Josephus: Catalogus codicum manu scriptorum latinorum qui in C. R. Bibliotheca publica atque universitatis Pragensis asservantur. Tom. I. Pragae 1905. p. 14—15.
- Pr 2* Ua. Tom. II. Pragae 1906. p. 376.
- Sch* Vielhaber, Godefriedus—Indra, Gerlacus: Catalogus codicum Plagensium (Cpl.) manuscriptorum. Lincii 1918.
- Ve* Valentinelli, Josephus: Bibliotheca manuscripta ad S. Marci Venetiarum codices manuscripti latini. Tom. I. Venetiis 1868. p. 271—272.
- W* Heinemann, Otto v.: Die Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel. Die Helmstedter Handschriften. Bd. I. Wolfenbüttel 1884. S. 34.

ANDRÁS VIZKELETY

Zur Überlieferung der Weltchronik des Johannes de Utino

Die Weltchronik des Utinensen bildete den Gegenstand ungarischer geschichtswissenschaftlicher (3 Handschriften mit Ungarn-Nachtrag), germanistischer (2 deutsche Hss.) und theologischer Forschungen (Stegmüller repertorisierte 14 Hss. als Bibelkommentare). Von den Ergebnissen der einzelnen Disziplinen nahmen jedoch die anderen kaum Kenntnis. Im vorliegenden Forschungsbericht werden nun 18 verifizierten Handschriften beschrieben, die sich in vier Gruppen ordnen lassen. Alle Fassungen beginnen die Betrachtung des Weltgeschehens mit der Schöpfungsgeschichte. Sie weisen oft die Widmung eines *Johannes de Utino ordinis fratrum minorum* an den Patriarchen von Aquileia, Bertrand auf. Das Datum der Widmung bzw. des Prologs (der Text hat auch einen programmatischen Prolog-Character) schwankt in den Handschriften zwischen 1344 und 1349. Die große franziskanische Bio-Bibliographie von Wadding-Sbaralea (1921) verzeichnete den Autor jedoch nicht unter dem Namen des Wirkungsortes (de Utino), sondern unter dem des Geburtsortes (a Mortiliano). Dadurch blieben die Lebensumstände und Tätigkeit des Johannes für die ersten beiden Forschungsrichtungen unbekannt. Johannes starb 1363 in Friaul.

Die Überlieferungsgruppen lassen auch die Popularitätsschübe erkennen, die den Werk beschieden waren. Die erste Gruppe der Textzeugen schließt den eigentlichen Chronikteil mit der Aussendung der Apostel ab, bringt aber zumeist noch zwei, wahrscheinlich noch von Johannes selbst zusammengestellte Tafeln mit den Namen, Pontifikats- und Regierungsjahren der Päpste bzw. der Kaiser. Zu dieser Gruppe gehören Hss. des 14. und 15. Jahrhunderts, unter ihnen auch drei Rotuli, die die ersten Überlieferungszeugen sind und die Gliederung sowie Illustration des Textes entschieden beeinflußt haben. Johannes konzipierte sein Werk als Handbuch beim Theologiestudium, seine Hauptquelle war die »*Historia scholastica*« des Petrus Comestor. Durch die Hinzufügung der Papst-Kaiser-Liste hat der Autor selbst eine Fortsetzung des Weltgeschehens initiiert, welche um die Mitte des 15. Jh. anscheinend zweimal unternommen wurde (Gruppe 2 und 3). Beide Bearbeitungen haben die Weltchronik des Martinus Polonus (M. von Troppau), aber wahrscheinlich auch andere Quellen benutzt. Die so erweiterte Chronik sprach schon einen breiteren, nicht nur dem Klerus zugehörigen Leserkreis an. Der Ungarn-Nachtrag entstand vielleicht zusammen mit der zweiten Erweiterung und deutet die geographische Interessenrichtung der Handschriften an. Der Erstbesitzer einer dieser Kodizes (*Vat.*) war der juristisch gebildete Ungar Thomas Drágy. Die deutsche Bearbeitung der zweiten Erweiterung (Gruppe 4) präzisiert durch ihre, dem offenen volkssprachigen Textcharakter entsprechenden Nachträge die Wirkungsrichtung der deutschen Redaktion.

Külföldön tanuló magyarországi diákok olvasmányai a 18. század első felében

(A wittenbergi Magyar Könyvtár 1755-ből származó katalógusának elemzése)

260 évvel ezelőtt, 1725. október 12-én halt meg Kassai Mihály György, a wittenbergi egyetem magyarországi származású tanára. Kassai egyike volt azoknak a teológus hallgatóknak, akik külföldi tanulmányaik után a magyarországi ellenreformációs üldözések miatt nem tudtak hazatérni, hanem külföldön éltek le életüket. Élete és irodalmi munkássága alapján csak a protestáns egyháztörténet tartaná számon, pedig azzal a tétivel, hogy ösztöndíjat alapított a Wittenbergben tanuló magyar diákok részére, bizonyos mértékben a felsőfokú képzés alakításában is szerepet játszott, hiszen 1914-ig évente tízegynéhány diák tanult az alapítvány kamataiból Wittenbergben. Könyvtáralapításával pedig a magyar könyv- és könyvtártörténet neves alakjai közé emelkedett.¹

A wittenbergi magyar coetusnak már a 16. század közepén volt könyvtára. Ezt a diákok maguk kezelték, hazatérésük után saját könyveik adományozásával gyarapították utódaik számára. A coetus könyvtárával kapcsolatos feljegyzésekből kitűnik, hogy a tagok sokoldalú tudományos érdeklődését teológiai, orvosi, klasszika-filológiai, retorikai, természettudományi tárgyú könyvek elégitették ki.² Ennek a könyvtárnak a sorsáról semmit sem tudunk, mint ahogy arról sem maradtak fenn adatok, hogy volt-e a wittenbergi magyar coetusnak a 17. században valamilyen könyvgyűjteménye.

Kassai Mihály György 84 évesen örökösök nélkül maradva arra az elhatározásra jutott, hogy vagyont és könyvtárát a wittenbergi egyetemen tanuló magyarországi diákokra hagyja. Utolsó akaratát német, majd latin nyelvű végrendeletben rögzítette.³ Ez utóbbinak két változata készült el. Az 1725. augusztus 6-án kelt, második és egyben végleges latin nyelvű végrendeletváltozatban szerepelt egy katalógus is. Mivel azonban ez elveszett, nem lehet pontosan megállapítani, hogy hány könyvet ajándékozott a diákoknak a végrendelező. Van olyan vélemény, hogy kb. 2000 kötetről lehetett szó.⁴

Az adományozó halála után a wittenbergi egyetem tanárai teljesítették végakaratát. A könyvtár elhelyezését úgy oldották meg, hogy az elhunyt tudós

¹ FITZ József: *Georg Michaelis Cassai und seine Bibliothek*. Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin. Berlin 1927, Walter de Gruyter. 264 p.

² SZABÓ Géza: *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg*. 1555—1613. Halle/Saale, 1941. 73.

³ FITZ J. i. m. 133—135.; GERHARD, Karl: *Die Ungarische Nationalbibliothek der Universität Halle/Wittenberg*. in: Beiträge zur Bücherkunde und Philologie August Wilmanns zum 25. März 1903 gewidmet. Leipzig. 1903. 139—158.

⁴ GERHARD, K. i. m. 141.

lakásában hagyták a gyűjteményt, egyúttal ott biztosítottak szállást az ösztöndíjban részesített diákoknak is, pontosabban azoknak, akiket a könyvtár kezelésével megbíztak. Az ő ösztöndíjuktól vontak le a könyvtár gyarapításához és a lakás bérleti díjához.

A könyvtár sorsa szorosan összefonódott a bekövetkező történelmi eseményekkel, a meg-megújuló háborúk, a politikai viszonyok, kapcsolatok változásai nem kedveztek a diákság egyetemi tanulmányainak és a könyvtár is megsínylette ezeket. Sok kárt okozott a hétéves háború. A könyvtár állománya néhány diák-könyvtáros hanyagsága miatt is csökkent, akik nem tekintették szívügyüknek a művek gondos őrzését. A napoleoni háborúk idején még több kárt szenvedett a gyűjtemény, mint valaha. 1813-ban zsákokban és ládákban megpróbálták Drezdába szállítani az anyagot az egyetemi könyvtárral együtt, de francia—kozák csetepatéba kerültek a könyvek szállítói. Ekkor az egészet egy Meisen közelében levő nemesi kúriába vitték, ahol három évig heverték a könyvek. Egy 1815. évi rendelettel a wittenbergi egyetemet a hallei Frigyes egyetemhez csatolták. Halléba került az egyetemi könyvtár egy része is és az egyéb gyűjtemények, köztük a Kassai-féle ún. Magyar Könyvtár is.⁵ Hallében a magyar gyűjteményt az Egyetemi Könyvtár épületében helyezték el.

Ha végigtekintünk ezeken a válságos esztendőkön, szinte hihetetlennek tűnik, hogy ha a régi állományában nem is teljességében, de az újabb idők könyv- és kéziratanyagával jelentékenyen gyarapodva ma is együtt van ez a gyűjtemény Hallében, pontosabban Hallében és Berlinben. Ugyanis Halléból a magyar nyelvű nyomtatványokat és a kéziratokat 1921-ben 99 évre szóló jelképes kölcsönzéssel Berlinbe vitték. Ez az anyagrészt azóta a Humboldt Egyetem Finn-Ugor Tanszékének könyvtárában található.

A Magyar Könyvtárat kezelő diákok 1755-ben az alapítvány költségén megvásárolták a fiatalon elhunyt irodalomtörténész, Rotarides Mihály kéziratait. Ekkor készítette el a könyvtár első részletes katalógusát Látsny Ádám, az akkori könyvtáros.⁶ Ez a katalógus időközben elveszett, de az Országos Széchényi Könyvtárban megtalálható egy 1785-ben készült másolata.⁷ A Quart. lat. 16. számon szereplő „Catalogus librorum, dissertationum et manuscriptorum variorum ad rem Hungaricam praecipue facientium ex bibliotheca, quae Vitebergae est Hungarorum congestus ab Adamo Latsny Turotzensi. Vitebergae Saxonum die XV. Nov. A.R.S. MDCCLV.” c. terjedelmes jegyzékből nyomon követhetjük, hogy a könyvtár létrejöttének első harminc évében milyen kiadványokban milyen ismereteket közvetített a Wittenbergben tanuló magyarországi ifjak számára.

Ahogy a katalógus címe is mutatja, három részre tagoltan sorolja fel a könyvtár anyagát⁸ az első részben a nyomtatványokat találjuk, a másodikban Wittenbergben és más egyetemen tanuló diákok nyomtatásban megjelent értekezéseit, a harmadikban pedig azokat a kéziratokat, amelyeket a diákok Rotarides hagyatékából megvásároltak.

Az első részben szereplő 341 könyv kivétel nélkül magyarországi szerző műve, önálló kiadvány, fordítás vagy átdolgozás. Ezekben visszatükröződik a külföldi

⁵ GERHARD, K. i. m. 151.

⁶ PÁLFI Miklós: *Katalog der Handschriftensammlung der Hallenser Ungarischen Bibliotheken*. Halle/Saale, 1965. VEB Max Niemeyer Verl. 271.

⁷ KOVÁTS László: *A hallei régi magyar könyvtár katalógusa*. = Magyar Könyvszemle, 1905. 89—90.

tanulmányok során begyűjtött tudásanyag, amely a szerzők gondolkörének szűrőjén át a hazai viszonyokhoz igazodva a határokon túli művelődési szinthez képest lépéshátránnyal, konzervatívabban jelentkezik. Az, hogy a wittenbergi diákok szorgalmasan gyűjtötték és megőrizték ezeket, többféle okkal is magyarázható. Részben ad hoc jelleggel áramlottak ki ezek a munkák: a tanulmányait befejező diák valamilyen, a hazához kapcsolatot jelentő munkát hagyott utódaira, vagy küldött ki számukra hazatérése után. Más esetben céltatosan történt a választás: a hazai állapotokat bemutató, a Magyarországról magukkal hozott ismereteket szinten tartó kiadványok érkeztek. A legtöbb munka, amely a teológia tárgykörébe tartozik, egyszerűen munkaeszközül szolgált a leendő lelkészeknek.

Könyvek. A katalógus első részében felsorolt kiadványokat az alábbi csoportokra oszthatjuk:

teológiai témájú könyvek (bibliakiadások, bibliamagyarázatok, elméleti teológia, hitvitázó irodalom, ellenreformációs irodalom, gályara b irodalom), iskolával kapcsolatos munkák (tankönyvek, iskolatörténetek), historia litterariae, történelem, egyháztörténet, hon- és államismeret, nyelvtudomány, jogtudomány, filozófia, logika, természettudományok.

A könyvek szerzői a kor teljes etnikai tarkaságában magyar, szlovák, német anyanyelvűek voltak, de hungarusnak, ill. transylvanusnak vallották magukat.

A publikációk döntő többsége 1650 és 1750 között jelent meg. Ez alatt az idő alatt Európában kulturális téren hatalmas változások zajlottak le. A fejlettebb nyugati országokban, így például Angliában, már a 17. század vége felé új eszméáramlat szerzett mind szélesebb körben hívet, a felvilágosodás. Az új természettudományi felfedezések és az új gondolatokhoz szükséges társadalmi törekvések is adottak voltak itt. Kelet felé haladva az időpont egyre jobban eltolódik: Franciaországban az 1710-es évektől, Poroszországban 1740-től, Kelet-Európában az 1760-as évektől beszélhetünk felvilágosodásról.⁸ Ebből következik, hogy az általunk elemzett katalógusban szereplő művek még zömmel a késő barokk művelődési korszak termékei.

A 17. században keletkezett munkák között is találunk már olyanokat — s nem is kis számban —, amelyek szerzői a kor hazai átlagos szellemi színvonalából kiemelkedtek és európai mércével mérve is tudományuk jelentős képviselői voltak. Ilyen például Szenci Molnár Albert, aki Kálvin fordításával szerepel. (*A keresztyeni Religiora és igaz hitre való tanítás*, Hanau, 1624.) Másik fontos munkáját, a Lőcsén 1631-ben először kiadott erkölcs-filozófiai elmékedését a *Discursus de Summo Bono* későbbi, 1701-es kiadását is forgatták a wittenbergi magyar diákok. Ez még ma is megtalálható Berlinben. Apáczai Csere János művei közül egyet, de talán a legfontosabbat tünteti fel a katalógus: *Oratio de studio sapientiae* (RMK III. 785). Ez a példány ma már nincs meg. Az *Oratio* nem más, mint a Gyulafehérváron elhangzott székfoglaló beszéde, amelyben az emberi tudás kialakulásának és fejlődésének folyamatát és magyarországi útját kísérte meg bemutatni.⁹ Filozófiatörténeti és ezzel tudománytörténeti áttekintés ez, amely Ramus és Descartes nézeteiben éri el a fejlődés a tetőpontját.

⁸ KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980, Akadémiai K. 27—28. p.

⁹ Vö.: *A magyar irodalom története*. 2. köt. Bp. 1964, Akadémiai K. 246. p.

Az általános áttekintést a hazai elmaradottságra utaló észrevételekkel egészíti ki. Ilyen magas szintű filozófiai szintézist más tudósnál sem a 17., sem a 18. században nem találunk.

A 17. századi Európában csökken a latin nyelv használata, egyre inkább a nemzeti nyelveken születnek meg az irodalmi és tudományos munkák. Az anyanyelv helyes elsajátításának érdekében nyelvművelő mozgalmak bontakoznak ki.¹⁰ A nyelvtanulás vagy a helyes beszéd és írás támogatására számos nyelvtudományi kiadvány jelenik meg. Ilyen gyakorlati céllal írta meg Komáromi Csipkés György *Hungaria Illustrata* c. latin nyelvű magyar nyelvtanát, amely a katalógusban is szerepel és még ma is megtalálható a Magyar Könyvtár anyagában. (RMK III. 1942.)

Más könyvek szerzői modern gondolatokat közvetítettek. Ilyen volt Régeni Pál Mihály, a magyar karteziánus filozófia erdélyi képviselőinek egyike. Fizikai és logikai kézikönyve egyaránt eljutott a wittenbergi magyar diákok kezébe. (*Physica contracta*, Lipcse, 1689., *Specimen logicae Cartesianae* . . . , Lipcse, 1689.)

Kimondottan természettudományi érdeklődésről tesznek tanúbizonyságot Fröhlich Dávid munkái, akinél modern természettudományos megfigyelések kuriózumokkal, jóslásokkal keverednek. Művei közül három található meg a katalógusban: *Medulla Geographiae* (RMK II. 635. — Berlinben van —), *Bibliotheca seu cynosurae* (RMK III. 1628 — Berlinben van —) és *Hemerologicum Historicum* . . ." (RMK UU. 640 — elveszett —). Fröhlich Kopernikusz első magyarországi követője, aki geográfiai művek mellett kalendáriumokat készített, csillagászati és fizikai jelenségeket figyelt meg és írt le, ezen túl matematikával is foglalkozott. Országon túli hírnévre azért tett szert, mert 1615-ben elsőként megmásztta a Magas Tátra csúcsait. Ezt az eseményt az 1639-ben megjelent *Medullában* tette közzé. M. Zemplén Jolán írja róla, hogy Fröhlich Dávid előbb észlelte a földrajzi magassággal történő változását, mint Torricelli vagy Pascal.¹¹

A katalógusban szereplő művek túlnyomó többsége, protestáns szerző munkája, találunk azonban katolikus, sőt jezsuita író tollából származókat is. A legrangosabb közülük Pázmány Péter. Négy művét olvashatták a wittenbergi magyar protestáns diákok. Három magyar nyelvű (az egyik két kiadásban), a negyedik német nyelven íródott. *Az mostan tamat új tudomaniok hamissaganak* . . . c. nyitja a sort (RMK I. 398), ezt követi egy álneven írott munkája (RMK II. 336). A legjelentősebb, *Az Isteni igazságra vezérlő kalauz* két kiadásban is szerepel a katalógusban (RMK I. 443, 532). Emellett egy imádságyűjteményét is megtaláljuk. (Szentiványi Márton, Timon Sámuel műveit is jegyzi katalógus.)

Werbóczi István *Hármaskönyve* egy magyar (RMK I. 56) és egy latin—magyar (RMK II. 1924) kiadásban szerepel a katalógusban. A magyar történelem középkori megörökítőinek, Istvánffy Miklósnak és Zsámboki Jánosnak a művei 17. és 18. századi kiadásokban szerepelnek a wittenbergi diákok könyvtárának jegyzékében. (RMK III. 1350, 3633). Első kiadású viszont Székely István

¹⁰ SZATHMÁRI István: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Bp. 1968, Akadémiai K. 272. p.

¹¹ M. ZEMPLÉN Jolán: *A magyarországi fizika története 1711-ig*. Bp. 1961, Akadémiai K. 122.; *A táguló világ magyarországi hírmondói. XV—XVII. század*. Vál., bev., jegyzetek: Waczulik Margit. Bp. 1984, Gondolat K. 174—175., továbbá a 211—226. oldalakon szövegek közlés Fröhlich Dávid műveiből.

Krónika ez világnak jeles dolgairól c. történeti munkája, az első magyar nyelven megjelent történeti mű. (Berlinben van jelenleg.) Szintén máig fennmaradt a berlini gyűjteményben a *Mausoleum Potentissimorum ac Gloriosissimorum . . .* c. munka, amely Nürnbergben jelent meg 1664-ben.¹²

A katalógusban számos olyan tudós nevét találjuk, akiket a korszak nagy tudományos társaságai (a Royal Society és a Leopoldina) tagjai sorába fogadtak. Ilyen volt Lőw András soproni orvos is. A 17. és a 18. század magyar orvosait erősen foglalkoztatták a gyakran fellépő járványok. Gyógyító munkájuk mellett szakkönyvekben rögzítették a megfigyeléseiket és a kezelt járványos betegségek tüneteit, lefolyásuk módját, a megelőzés szabályait és a gyógyszereket. Lőw András amellett, hogy megírta a magyarországi járványok történetét (ez a műve szerepel a katalógusban), a kanyaróval, hólyagos himlővel, tüdőbajjal, lázakkal foglalkozó munkákat is írt. Emellett jelesebb orvos kortársaihoz hasonlóan értekezést írt a gyógyvizekről.¹³

A 17. század végéről és a 18. századból származó munkák szerzői már döntő többségükben a felvidéki protestáns értelmiséghez tartoztak. Kivétel Köleséri Sámuel, korának legkiemelkedőbb erdélyi tudósa. A filozófus, orvos, polihisztor fő műve szerepel a wittenbergi diákok könyvkatalógusában. Az *Auraria romano-dacia* az erdélyi aranybányászat történetét, jogi viszonyait és korabeli helyzetét tárja fel. Nagy tudását külföldön is elismerték, tagja volt a Royal Society-nek és a Leopoldinának.¹⁴

A katalógus gazdag tárháza az egész ország fejlődésében szerepet játszó, a századfordulón vezetőként fellépő felvidéki értelmiség munkálkodását tükröző műveknek. Így pl. Czwittinger Dávid *Specimenje* (RMK III. 4667), Hajnóczy Dániel *Versus Memoriales Tironibus Grammaticae* c. pedagógiai munkája 1741-ből. Nyolc könyvet tüntet fel a katalógus a hon- és államismeret legjelesebb képviselőjének, Bél Mátyásnak a munkáiból. Bél latin tankönyveivel a hungarus: magyar, szlovák és német lakosság művelődését egyaránt szolgáló latin nyelv megreformált tanítását szolgálta. A magyarok számára latinul írt német nyelvtan kiadásával az élő nyelvtudást igyekezett csiszolni. Nyelvtanának nemcsak az első lőcsei, hanem a későbbi hallei kiadását is megtaláljuk a katalógusban. A magyar nyelv eredetével és történetével foglalkozó, több kötetre tervezett művből csak a rovásírásról szóló első fejezet jelent meg nyomtatásban. Ez a könyv a diákok katalógusában is szerepel, de ma már nincs meg. Bél legnagyobb vállalkozását, a *Notitiae Hungariae . . .*-t nem tünteti fel a katalógus, viszont megtaláljuk benne a nagy hon- és államismereti munka mutatványköteteként megjelent *Hungariae antiqua et nova prodromus . . .*-t. Másik nagy tudományos kezdeményezése, a történeti források közzététele. Ennek kötetei szintén eljutottak a wittenbergi diákokhoz. Látsny Ádám Bél Mátyás két forráskiadványát írja le: az *Adparatust* (jelenleg Halléban van) és a *Scriptores rerum . . .*-ot (már nincs meg).

A 18. században a protestáns prédikátorok és tanárok fiai szívesen választották az orvosi pályát. Lőw Károly Frigyes, az előbb bemutatott Lőw András fia, Fischer Dániel és Perliczy János Dániel koruk jeles orvosai voltak. Munkái-

¹² RÓZSA György: *A Nádasdy Mausoleum és Nicolaus Avancini*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1970. 477—478.

¹³ DEMKÓ Kálmán: *A magyar orvosi rend története tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a 18. század végéig*. Bp. 1894. 374.

¹⁴ KOSÁRY D. i. m. 142.

kat a wittenbergi diákok is haszonnal forgatták. Lów Károly Frigyes orvosi diplomája megszerzése után Bécsben és Sopronban praktizált, de kutatási területe főleg a botanikára korlátozódott. A katalógusban is szereplő munkája *Epistola . . . botanicas qua de flora Pannonia*, (Sopron, 1739) felhívás a kortárs orvosokhoz, amelyben egy vállalkozást szeretett volna elindítani, nevezetesen egész Magyarország flórájának ismertetését. A felhívásnak nem nagy visszhangja támadt. Csak Deccard Kristóf János, Lów Károly Frigyes soproni orvostársa, Bél Mátyás munkatársa jelentkezett, akivel közösen Sopron flóráját ismertették kéziratban maradt munkájukban.¹⁵ Lów Károly Frigyes hírneve apjához hasonlóan határainkon túlra is eljutott, ő is bekerült a Leopodina tagjai közé.¹⁶

Szepes és Liptó megye főorvosának, Fischer Dánielnek a művei közül hármat vesz fel a katalógus. Fischer már egyetemi tanulmányai alatt nagy irodalmi tájékozottságra tett szert, ezt hazatérve tovább gyarapította. Ő is tagja volt a Leopoldinának.¹⁷ A természettudományok terén elméleti munkákat írt először, fizikai, meteorológiai, közzettani témákról. Tevékenységének javát azonban szűkebb környezete és Magyarország természettudományos feltárásának, illetve egyáltalán a hazai tudományos élet felrészésének érdekében fejtette ki. Hírneve itthon és külföldön kárpáti balzsamok és kenőcsök révén terjedt el, amelyeket ő készített és tökéletesített. A katalógusban szereplő műve, *De terra medicinali Tokayensi* (Breslau, 1732) — mára már elveszett — a tokaji szőlők talajának orvosegyészeti elemzését adja. Ebből a munkából kiderül, hogy a szerző behatóan tanulmányozta Leibniz, Wolff és Newton tanításait.¹⁸ Merkantilista szándék vezette könyvének megírásában. Be akarta bizonyítani, hogy az országban is fellelhetőek olyan anyagok, sőt jobbak, mint amilyeneket gyógyszerek alapanyagául külföldről hoztak be. A katalógusban szereplő másik műve: *Epistola invitatoria erudis Pannoniae dicta . . .* (Brigae, 1732). Ebben Fischer Dániel javaslatot tesz egy hazai természettudományi folyóirat kiadására. Ebben a folyóiratban az ország természeti viszonyainak feltárását, a „magyar betegségek” leírását tűzte ki megvalósítandó célul. Ez volt az első folyóiratterv Magyarországon, megvalósítására azonban a szükséges anyagi eszközök híján nem került sor. A harmadik katalogizált műve *Consilium Pestielitiae . . .* Lipcse, Breslau, 1740, a gyakran fellépő pestisjárványok elleni védekezés módszereit írja le.

Disszertációk. A katalógusban szereplő 485 disszertáció megjelenési ideje, néhányat kivéve (amely korábbi) a 17. század közepétől a 18. század közepéig terjed. Közülük 323 Wittenbergben jelent meg, 76 magyarországi protestáns főiskolákon, 63 más németországi, németalföldi, svájci ill. a bécsi egyetemen. (23-nál nem sikerült kiolvasni a katalógusban a megjelenés helyét.) A wittenbergi disszertációk túlsúlyra értelemszerűen adódik abból a körülményből, hogy az ott tanuló diákok könyvjegyzékével van dolgunk.

A magyarországi disszertációk döntő hányada (73) 1674 előtt készült, ezeket az ellenreformációs üldözések elől menekült exulánsok vitték magukkal. A más külföldi egyetemekről származó disszertációk a peregrinációs körutak során

¹⁵ KOSÁRY D. i. m. 161. p.

¹⁶ KAISER, Wolfram—VÖLKER, Arina: *Ungarische Leopoldina-Mitglieder des 18. Jahrhunderts . . .* = Orvostörténeti Közlemények, 1973. 73. p.

¹⁷ TARNAI Andor: *Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve.* = Magyar Könyvszemle, 1956. 38. p.

¹⁸ KAISER, W.—VÖLKER, A. i. m. 73. p.

kerültek Wittenbergbe. A 323 wittenbergi disszertáció közül 160 1592 és 1674 között készült, 141 1674 és 1725 között, 22 pedig 1725 és 1755 között. (Ezt a periodizációs beosztást Kassai Mihály György wittenbergi tartózkodásának figyelembevételével alakítottuk ki.) A számbeli csökkenés majd ugrásszerű összezsugorodás nemcsak annak a következménye, hogy az első csoport 70, a második 50 és a harmadik 30 év termése. A magyarázatot az egyetemen folyó oktatás módszereinek megváltozásában találjuk meg.

Korszakunkban az egyetemek felépítése és az oktatás módja még a középkorban kialakult sémákat követte. Az egyetemi tanulmányok a régi szaktekin-télyek tanainak megismerését és begyakorlását tűzték ki célul. A reprodukálás-ra a nyilvánosság előtti viták, a disputációk teremtettek lehetőséget, amelyek-nek az egyik típusa az elsajátított tudásanyag beszámolására szolgált, másik típusaik az egyetemi tanulmányok lezárását, akadémiai fokozat elnyerését célozták. A disputációkra ünnepélyes keretek között, nyilvánosan került sor a dékán, a tanárok és a diáktársak előtt. Annak érdekében, hogy a hallgatóság-nak módja legyen tanulmányozni a megvitatásra kerülő témát, a könyvnyom-tatás megjelenése előtt kézzel írt plakátokon tették ezt közzé, majd nyomtatott könyveket, ún. disszertációkat bocsátottak ki. A disputációk nyomtatott ter-mékei, a disszertációk (általában rövid, néhány oldalas munkák) azért jelentek meg nagy számban, mert a nyilvánosság egyetlen formáját jelentették, a tudomán-yos folyóiratok csak az általunk tárgyalt korszakban kezdtek megjelenni.

A 17. század második felében a tudományok világában bekövetkező változás, a jelen felé fordulás hatására csökken a disputációk jelentősége. Az egyetemek ugyan továbbra is szorgalmazták, de a diákság már nem vette komolyan ezeket. A tudós gondolatok cseréjéhez a színteret a tudományos folyóiratok adták. A 18. század új német egyetemei (Halle majd Göttingen) tanító intézetekből kutató intézetekké alakultak át. A disputációk és disszertációk ritkultak, végül csak a doktori disputáció maradt meg.¹⁹

Egy disszertáció felépítése szigorú előírásokat követett. A címlap szinte meg-hívó is egyben: feltünteti a témát, a résztvevők nevét, a disputáció helyét, idejét, módját, célját. Ezt az ajánlások követik, majd előszót vagy bevezetést találunk. A tulajdonképpeni szöveget az ún. corollaria követi, amely a szóbeli disputáció vitakérdéseinek felsorolása, gyakran a respondens saját gondolatait is tartalmazza. A zárórészben a praeseshez címzett gratulációk következnek prózában vagy versben.²⁰

A katalógusban szereplő disszertációk az egyetemi viták minden típusát reprezentálják. Túlnyomó részt beszámoló disputáció fordul elő, ahol a praeses az egyetem tanára, vagy magiszteri fokozatot szerzett volt tanítvány, a res-pondens pedig magyarországi diák. Gyakran előfordul, hogy a praeses is ma-gyarországi származású, nézeteivel magyarországi vagy más nemzetiségű res-pondens vitatkozik. Számos olyan disszertációt is felvesz a katalógus, amely magiszteri vagy doktori cím elnyeréséért készült. Mivel a disputációk egyete-mekhez kötődtek, és általában az egyetemi tanárok nézeteinek tükörképei, ezért a disszertációkat egyetemek és tanárok szerint csoportosítottuk. (Az átte-kinthetőség kedvéért a tanárok nevét nagybetűvel emeljük ki.) Nem egy eset-

¹⁹ HORN, Ewald: *Die Disputationen und Promotionen an den deutschen Universitäten vornehmlich seit dem 16. Jhrt.* = Beihefte zum Bibliothekswesen, Bd. 4, Heft 11—13. Leipzig, 1893—94. 100—101.

²⁰ HORN, E. i. m. 51—72.

ben előfordul, hogy ugyanazon személy kezdetben respondens majd tanulmányai befejeztével a praeses szerepkörében vesz részt a vitákon. A többszáz disszertációból igyekeztünk olyanokat kiválasztani, amelyeknek szerzői külföldön egyetemi tanárságig vitték, illetve hazatérve tudásukat a művelődés vagy a közállapotok fellendítése szolgálatába állították.

A Wittenbergben tanuló magyarországi diákok disszertációi 1674 előtt

Bölcsészkar. A bölcsészkaron matematikát, etikát, görögöt, latint, keleti nyelveket, versművészetet, fizikát, történelmet és retorikát tanítottak. A szaktudományok szétválásának folyamata még csak elkezdődött. Egy-egy tanár több tárgyat is tanított. Emellett saját érdeklődési körüknek engedve, egy-egy tudománnyal behatóbban is foglalkoztak előadásaikon.

1658 és 1663 között tanított az egyetemen Schnitzler Jakab, lelkész, csillagász, filozófus és teológus. 1663-tól haláláig Szebenben tanít és lelkészkedik. Schnitzler csillagászati, műszaki, fizikai, filozófiai, teológiai tárgyú disputációkat vezetett. Harmincnégy dolgozatát tartja számon az irodalom, ezekből nagyon sok szerepel jegyzékünkben. (Például: RMK III. 2152, 2180, 2153, 2130, 2099, 2096, 2097, 2098, 2129.) Sokat olvasott, szenvedélyesen kereste a választ tudományos kérdésekre. De munkásságára rányomta a bélyegét, hogy elsősorban teológus volt, és nem tudott szabadulni Wittenberg hatása alól. M. Zemplén Jolán írja róla:

„Schnitzler annyiban konzervatív, hogy tagadja az újat és annyiban haladó, hogy bírálja a régít. Új, eredeti alkotáshoz nem jut el . . . Schnitzlerben tévedései mellett megtaláljuk az új korszak emberét is, aki szakszerűen értekezik a csillagászati földrajzi műszerekről is, nemcsak az elméletekről, és aki elsőnek írt Magyarországon építészeti könyveket . . . Schnitzler nem volt maradibb, mint a kortársak túlnyomó része és mindenestre a maga korában a nemzetközi tudományosságnak is számottevő alakja volt.”²¹

Samuel Hentschel bölcsészkar adjunktus tanítványa volt Breuer (Brewer) János, a lőcsei könyvnyomtató fia (1661-ben vett részt tanárja disputációján), aki 1664-ben Wittenbergben orvosdoktorrá lett. Lőcsére visszatérve átvette apja híres nyomtató műhelyét és könyvkereskedést is nyitott orvosi gyakorlata mellett.

Elias Vicius magiszter praesessége mellett respondált Fridel (Fridelius) János 1661-ben a bölcsész karon „De principiis nobiscum natis” címen. Ez a disszertáció az antropológia köréből merítette tárgyát. Bartucz Lajos szerint ezzel a művével Fridel a második Magnus Hundt marburgi filozófus után, az antropológusok sorában, Magyarországon pedig elsőként foglalkozott ilyen témával. Fridel János soproni származású volt, wittenbergi tanulmányai után szülővárosában lett az evangélikus gimnáziumban conrektor, később 1684-től 1712-ig pedig rektor. Conrektorsága idején az evangélikus konvent felkérésére tervet készített. Aprólékosan osztályról osztályra előírta a tankönyveket, a kítűzött tanítási célokat és ezek eléréséhez szükséges módszereket. Fontosnak tartotta, hogy az iskola ne csak ismereteket nyújtson, hanem becsületre, jó modorra is nevelje a tanulókat.²²

²¹ M. ZEMPLÉN Jolán i. m. 139—144.

²² NÉMETH Sámuel: *Fridelius János*. = Soproni Szemle, 1941. 238—239.; *A táguló világ magyarországi hírmondói* . . . 235., továbbá a 257—261. szövegek közlés Fridel János művéből.

Teológiai kar. A legnagyobb tekintélyű kar az egyetemen a teológiai volt, a Magyarországról érkezett diákok közül a legtöbben ide iratkoztak be. Korszakunkban a lutheri tanok rendszerezése, a szigorú ortodoxia érvényesült, ami az egész egyetem szellemiségében éreztette hatását. A teológus professzorok ragaszkodtak a lutheri teológia dogmáihoz, minden új gondolatot, áramlatot gyanakvással fogadtak és megcáfolásukra semmi fáradságot nem sajnáltak. Ennek a szellemnek a legtipikusabb képviselője volt Johannes Deutschmann, aki 1652-ben lett a bölcsészkar adjunktusa, majd később már csak a teológiának szentelte magát. Teológiai professzori minőségében rendkívül buzgó tevékenységet fejtett ki: heti előadásainak számában, disputációk vezetésében, prédikációk mennyiségében senki sem múlta felül. Egyetemi tisztségeket is szívesen viselt. Ezzel szemben kiemelkedő tudományos eredményekkel nem dicsekedhetett, írásaiban a wittenbergi lutheránus ortodoxiát szinte a karikatúráig eltúlozta. A hitvitákban való szereplése sem volt valami kiemelkedő, a hibás latin tudása pedig a diákok gúnyolódását váltotta ki.²³

Tanítványainak népes tobráéba számos magyarországi diák is tartozott. A katalógusban szereplő disszertációk közül 37 az ő irányítása alatt keletkezett. Készítői, a későbbi iskolaigazgatók és lelkészek az 1670-es évek nagy ellenreformációs üldözéseinek szenvedő alanyai, nem egy esetben áldozatai lettek. Pawlowitz Mihály 1670-ben volt Deutschmann respondense (RMK III. 2538.) Tanulmányai befejezése után tanítószkodott, majd a poszsonyi delegatum iudicum elé került, börtönfogságot szenvedett, majd a nápolyi gályákra hurcolták, ott is lelte halálát. Steller Tamás (RMK III. 2458) és Láni György (RMK III. 2457) 1668-ban volt vitapartneré Deutschmannnak. Láni és más wittenbergi tanárok disszertációiból egész csokorralalót találunk a katalógusban. Talán Láni György lett az ellenreformációs üldözések leghíresebb szenvedő alanya, mivel elítélésének, gályarabságának, viszontagságos szabadulásának és megmenekülésének történetét 1676-ban könyv formájában is megjelentette, amely latin és német nyelven számos kiadást ért meg. A katalógusban is találunk ezekből.

1676-ban vett részt Deutschmann disputációján Simonides János. Ő ekkor már szerencsésen túlélte az ellenreformációs megpróbáltatásokat, az elítélést és a gályára hurcolást, ugyanis útközben Masnicius Tóbiással sikerült elmene-külnie. Masnicius szintén wittenbergi diák lett. 1679-ben disputált Deutschmannal (RMK III. 3018.). A népes Pilarik család több tagja volt Deutschmann tanítványa. Így Pilarik István, aki később püspök lett, a rózsaszegeci zsinat aktív résztvevője. Nagy hírnévre tett szert későbbi pályafutása során Krmann (Kermann) Dániel, aki 1683-ban védte meg nézeteit az igazi ortodoxiáról (RMK III. 3263.). Deutschmann jó tanítványának bizonyult, ugyanis később ő lett a magyarországi ortodoxia vezére. A pozsonyi pietistákkal ugyan minden vonatkozásban ellentétben állt, mégis pietizmus-ellenességét féltetve közreműködött az első szlovák nyelvű biblia kiadásában Bél Mátyással.²⁴

Orvosi kar. A wittenbergi egyetem orvosi karán nem múlt el nyomtalanul az a fellendülés, amelyet a 17. század első felében a régi tekintélyek megtagadása, az összehasonlító megfigyelés, az organikus élet folyamatainak összefüggése és a lényegbe való behatolás terén az orvostudományban is megfigyelhető

²³ FRIEDENSBURG, Walter: *Geschichte der Universität Wittenberg*. Halle/Saale, 1917. 428.

²⁴ KOSÁRY D. i. m. 42., 85.

volt. Az orvosi kar egyetlen tanárának neve szerepel Látsny katalógusában ebből az időszakból. Johann Strauch bölcész és orvosdoktor, az anatómia és a bonctan híres professzora volt a 17. század második felében. Meghívását Lipcséből állatkísérleteinek és a csontvázak művészi kikészítésének köszönhette. 1667-ben védte meg nála disszertációját Khien Ferdinánd (RMK III. 2408.), aki a wittenbergi egyetemen 5 évig tanult, majd orvosdoktori oklevelet szerzett. Hazatérve Eperjes város rendes orvosa lett.²⁵

A wittenbergi egyetem 1675 és 1725 között

A 17. század végén a háborúk miatt, de főleg az oktatás színvonalának hanyatlása miatt csökkent az érdeklődés általában a németországi egyetemek, leginkább Wittenberg iránt. Ugyanakkor egyes karok kiemelkedő képességű tanáraik révén újra virágzásnak indultak, ennek következtében a tanítás súlypontja egyre inkább a világi tudományok javára tolódott el. A professzori utódlás a korábbi századokhoz hasonlóan a belső előlépés útján történt, viszont a fiatal tanárok közül sokan jöttek más egyetemekről Wittenbergbe, főleg Lipcséből. A tanítás hivatalos nyelve továbbra is a latin maradt, a 18. században azonban az anyanyelv, a német is megjelent. Kezdetben az előadások nyelveként, később már a nyelv is és az irodalom is a tanítás tárgya lett.²⁶

A magyarországi diákok részéről azonban nem csökkent a wittenbergi egyetem iránti érdeklődés, továbbra is elsőnek ezt az egyetemet keresték fel a külföldi tanulmányútra indulók. A századvégi ellenreformációs üldözések elől nemcsak a tanulni vágyó diákok (köztük Kassai Mihály György is), hanem lelkészek és tanárok is menedéket kerestek és találtak.

Bölcészkar. A keleti nyelvek tanítására ebben az időszakban is nagy hangsúlyt fektettek a karon. A tanítás magába foglalta a kaldeust, a szirt és a rabbini-talmudit, esetenként a perzsát, etiópot és az arabot is. Mindezeket a nyelveket, azzal a céllal tanították, hogy az ótestamentum magyarzatát lehetőség szerint többnyelvű szövegek felhasználásával árnyaltabban végezhessek. A kar történelem professzorai nagy hangsúlyt fektettek az egyháztörténeti, kronológiai vonatkozásokra és a Német Birodalom történetének tanítására. A logika és a metafizika rovására többet foglalkoztak az etikával vagy gyakorlati filozófiával.

A könyvtáralapító Kassai Mihály György diák- és tanárkorából hat disputáció maradt fenn a katalógusban. Ezek közül említésre érdemes az „*Aurarium sacrum*” c., amely a doktori értekezése.

A soproni származású Johann Baptist Röschel fizika professzor volt. 1672-től 1677-ig folytatta tanulmányait, majd 1680-tól a bölcészkar adjunktusa lett. Természettudományos érdeklődését a teológiának rendelte alá. Azon a nézeten volt, hogy a természettudományok képviselőjének elsősorban teológusnak kell lennie azért, hogy a kor filozófiáját, a karteziánus, coccejánus és poiretiánus nézeteket megcáfolhassa. Tanítványai dicséretéből arra következtethetünk, hogy jó tanár lehetett. A teológiai kötöttségek ellenére érdeklődése a tudományok szinte minden ágára kiterjedt. Erről tanúskodik gazdag könyvtára, amelynek gyarapítására jelentős vagyonának nagy részét fordította. Halála után ta-

²⁵ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* 7. köt. Bp. 1900.

²⁶ FRIEDENSBURG, W. i. m. 518—531.

nítványa, Planer aukciókatalógust bocsátott ki erről a könyvtárról.²⁷ Jelenléteben matematika és fizikai disputáción számos magyarországi diák vett részt. (RMK III. 3023., RMK III. 3714., 3966.)

Teológiai kar. Ebben az időszakban a kar teológusainak minden erejét a pietizmus elleni harc merítette ki. Ezt az irányzatot, amely nagyobb súlyt fektetett az élő jámborságra és a gyakorlati kereszténységre, kezdetben az ortodoxia is tetszéssel fogadta, de azután hamarosan ellene fordult és eretnek-ségnek bélyegezte. Képviselőit az ortodox lutheránusok azzal vádolták, hogy alapjaiban akarják megváltoztatni az evangélikus vallást, mintha Luther nem is lett volna.²⁸

Krempes János erdélyi rektor és lelkész 1682-ben szerzett magiszteri címet a wittenbergi egyetemen. Teológiai disputációja megtalálható Látsny katalógusában. (RMK III. 3219.) Tanulmányai befejeztével 1686-ig a franeckeri, grönningeni, utrecht-i és leideni egyetemen hallgatott előadásokat. Hazatérve a nagyszebeni iskola konrektora, majd 1687-ben Czabán Izsák utódaként rektora lett. Nagyszébenben meghonosította az iskoladramák előadását, tanítványai Terentius színművét adták elő. Az iskolából való távozásával a színi-előadások is megszűntek.²⁹

Orvosi kar. Az orvosi karon a 17. század utolsó évtizedeiben hanyatlott a színvonal. Jól mutatta ezt a hallgatók számának rohamos csökkenése. Az újabb fellendülés már a századforduló beköszöntése előtt bekövetkezett és a század első negyedében is tartott. Ebben az időszakban a jogi kar példáját követve az orvosi karon is külön professzorságok jöttek létre, pl. a kémia és a gyógyszerészet oktatására. A sebészet még mindig a tanárok érdeklődési körén kívül esett, csak 1727-től lett rendkívüli professzora.

Johann Heintich Heucher praesessége mellett orvosdoktori címért disputált 1709-ben Hambach (Hambacher) János, aki előzetesen Odera-Frankfurtban, Berlinben folytatott orvosi tanulmányokat. Egy évi lengyelországi tartózkodás után gyakorló orvos lett, Sáros megye tiszti főorvosa volt negyven évig. Gyakran hívták a szomszédos Lengyelországba is, II. Ágoston király udvari orvosának is kinevezte. Nagy érdemeket szerzett a század elején, majd az 1739-ben és 1740-ben dúló járványok idején.

A wittenbergi egyetem 1725-től 1755-ig

A 18. század második harmadában játszódott le a tudományos életben a középkortól való döntő elszakadás. Jelentősen csökkent az érdeklődés a klasszikus tanulmányok iránt, a latin nyelv tanítása már az alap- és középfokú iskolákban is elavulttá vált, mivel még mindig latinul írt nyelvtanokból folyt a tanítás, nem nagy hatékonysággal. A kötött iskolai rendtől elfordulva az önálló gondolkodás, a szabad tudományos kutatás és tanítás hódított tért az egyetemen. A wittenbergi egyetem az egész 18. század folyamán távol tartotta magát az új dolgoktól. Jól mutatja ezt, hogy az új szellemet hozó wolffi filozófiát az évszázad végéig kirekesztették az egyetemről.³⁰

²⁷ FRIEDENSBURG, W. i. m. 511—516.

²⁸ FRIEDENSBURG, W. i. m. 547—555.

²⁹ SZINNYEI J. i. m. 262—263.

³⁰ PAULSEN, Friedrich: *Geschichte des gelehrten Unterrichts*. Bd. 1. Berlin—Leipzig, 554—555.

Bölcsészkar. Meteorológiai disputáción vett részt a bölcsészkaron Johann F. Weidler fizikaprofesszor praesessége mellett 1727-ben Perliczy János Dániel, Nógrád megye későbbi orvosa. Egy asztronómiai disputáción pedig ő a praeses. Egy év múlva már Utrechtben járt, amint azt az ott készített disputációja is mutatja. Perliczy János Dániel jelentős szerepet játszott a magyar közegészségügyi helyzet javításában. Főorvosi minőségében már 1733-ban írásban fogalmazta meg a hatósági orvos teendőit, a gyógyszertárak, sebészek, szülésznők ellenőrzésének módját. Moller munkájának átdolgozásán kívül egy magyar nyelvű felvilágosító könyvet tett közzé a „Szegények számára való házi orvoságokról” (*Medicina pauperum*, 1740.), majd „Testi békességre vezérlő útitárs” címen a „házi és úti patikácskának rövid és sommás leírásával” Budán, de főként „Nógrád vármegyében levő városokban s a falukon lakozóknak számára” (1740.). 1742-ben dolgozta ki tervezetét egy hazai orvosi főiskola felállításáról, az ország központjában, Pesten, nagy kórházzal, tanári karral, amihez a pénzt a megyéknek, városoknak, birtokos nemesuraknak kellett volna összeadniuk. A javaslat az anyagi eszközök hiánya következtében nem valósult meg. Perliczy utóbb, 1751-ben Mária Teréziának nyújtotta be tervét, és rámutatva az orvoshiányra és az egészségügy bajaira, elsőnek javasolta az egyetemi orvosi kar szervezését Magyarországon. Az első hazai orvosi iskola Markhot Ferenc megye főorvos tervei és Perliczy János Dániel korábbi javaslatai nyomán 1769-ben nyílt meg az irgalmasrendiek kórházában. A valódi orvosképzés 1769-ben, az egyetem új orvoskarán vette kezdetét. Perliczy munkatársa volt az első, Bécsben megjelenő magyarországi ismeretterjesztő folyóiratnak, az *Allergnädigst privilegierte Anzeigennek* 1771 és 1776 között.³¹

Teológiai kar. Ebben az időben már alábbhagyott az ortodoxia és a pietizmus között dúló harc. A pietista irányzat túljutott csúcspontján, nem került túlsúlyra az evangélikusok körében. Az új szellemi irányzat, a felvilágosodás hamar felkeltette a wittenbergi ortodox teológusok figyelmét, akik támadást indítottak Locke, Voltaire és Leibniz tanai ellen. Wolff követőit is elítélték. Hatékony ellenmozgalmat nem tudtak indítani, de minden erejüket latba vetették, hogy a feltartóztathatatlanul előre törő felvilágosodást egyetemüktől lehető legtávolabb távol tartsák. Ebből az időszakból nem maradt fenn említésre méltó teológiai disputáció a katalógusban.

Orvosi kar. E kar jeles professzora volt ebben az időszakban Abraham Vater. Sokoldalú tudományos munkássága kiterjedt szinte az orvostudomány minden ágára. Tartott előadásokat kémiai, gyógyszerészetből, sebészetből, tróvényszéki orvostanból. Ő állította fel az egyetem anatómiai gyűjteményét. Mindenekelőtt önálló kutató volt, akinek nevéhez fontos felfedezések egész sora kötődik.³² 1751-ben tanítványai sorában találjuk Paecken Keresztélyt, aki ebben az évben szerzett orvosi oklevelet. Hazatérve Magyarországra orvosi állást nem talált. Ezért egy orosz tábori orvos rábeszélésére 1755-ben Moszkvába költözött, ahonnan 1760-ban a szentpétervári katonai kórház főorvosi tisztségét bízták rá. Ugyanott sebészetet is tanított az orosz hadseregbe belépni szándékozó orvosnövendékek részére. 1763-ban a cári orvosi kollégium tagja lett 1764-ben államtanácsos, ebben a tisztségében a birodalom összes orvosi ügyeinek intézésével bízták meg.³³

³¹ KOSÁRY D. i. m. 43., 162—163., 508., 537., 630.

³² FRIEDENSBURG, W. i. m. 555—556.

³³ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 10. köt. Bp. 1905. 88—89.

Más külföldi egyetemeken lezajlott disputációk iratai

Az 1674-ig terjedő időszakból kizárólag teológiai témájú disszertációt találunk a katalógusban. Ezek praesesei egyetemi tanárok a königsbergi és a strassburgi egyetemen, akik ortodox lutheránus nézeteket képviseltek, Lipcsében a szinkretizmus híve, Jénában épp ellenkezőleg a szinkretizmus tanai ellen harcoló tanár nézeteinek ismeretéről adtak számot a respondensként szereplő magyarországi diákok.

1675 és 1725 között fele-fele arányban orvosi és teológiai témájú, továbbá egy jogi témájú disszertációt szerepel a katalógusban. Amíg az első korszakban kizárólag Németország más egyetemeiről Wittenbergbe került disszertációkat találunk, most felbukkannak Németalföldről származók is. Mégpedig a vezető németalföldi egyetem, Leiden neve jelenik meg, amely fennállása idején mindig a leghíresebb és a leggazdagabb volt. Az sem véletlen, hogy a másik, Franecker, amely ugyan korlátozottabb anyagi lehetőségekkel rendelkezett, de jeles tudósai vonzották a hallgatóságot.³⁴ A németalföldi teológus professzorok karteziánus nézetei köszönnek vissza az itt védett disputációs iratokból. A német egyetemeken védett disputációk sorában olyanok is megjelennek, amelyeket az új alapítású, korszerű hallei egyetemen vitattak meg. Itt, továbbá a königsbergi, az előbb említett leideni és az odera-frankfurti egyetemen később híressé vált magyarországi orvosok disszertációi születtek.

1725 és 1755 között hét disszertációt tár fel a katalógus, amelyeket Uppsalában, Lipcsében, Utrechtben, Altdorfban és Halléban készítettek magyarországi diákok.

A nem Wittenbergből származó disszertációk közül három olyan hajdani diák nevét emeljük ki, akik tanulmányaik befejezése után fényes pályát futottak be. Az első Hermann András, aki 1719-ben Halléban szerzett orvostudományi oklevelet. Hazatérve előbb Nógrád megye főorvosa, majd gróf Csák Imre kalocsai érsek kezelőorvosa, akét Rómában is elkísért. 1723-ban tért vissza, ekkor Pozsonyban telepedett le. Itt orvosi hírneve annyira megnőtt, hogy Moson megye is megvásárolta főorvosának.³⁵ Pozsonyban szoros kapcsolatban állt Bél Mátyással, akinek rokona volt. Bél Mátyás buzdítására tanulmányokat írt a hazai sóról, továbbá a trencsényi gyógyfürdőkről. Bél Mátyás szerint Herman András azért volt népszerű, „minthogy az orvostudományokkal együtt a kémiát is művelte, szinte menféle és fajta magyar ásványt összegyűjtött”.³⁶

A katalógusban két disputációt találunk tőle. „Defluxus haemorrhoidalis provocacione” címmel Michael Alberti praesessége mellett disputált 1719-ben. Ez klinikai-gyógyászati témájú, nem árulja el, hogy a doktorandus fő érdeklődési köre tulajdonképpen a kémiai-analitikai terület. Alberti disszertációs jegyzékében nyomtatékosan megjegyezte, hogy a mű szerzője Hermann András.³⁷ Tanulmányai befejezése után született 1721-ben a *De nativa sale cathartico in hodiernis . . .* című dolgozata, amelyet Bél Mátyás kinyomatott a „Prodromus” III. kötetében. (A Magyar Könyvtár Berlinben levő részében B. VI. 4. sz. alatt

³⁴ GRAAF, G. Henk van de: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században*. 1690—1796. Kolozsvár, 1979. 37.

³⁵ SZINNYEI J. i. m. 766—767.

³⁶ KOSÁBY D. i. m. 143., 161., 175.

³⁷ KAISER, Wolfram—VÖLKER, Arina: *Hungarica medica des 18. Jahrhunderts in den Beständen des halleischen Universitätsarchivs*. Halle/Saale, 1981. 27., 29—30.

négyoldalas magyar nyelvű köszöntő verset találunk, amely Hermann András eljegyzése alkalmából született 1726-ban, szerzője Godofrend Moller.)

Leidenben tanult a később híres orvossá lett Schwab Keresztély Joachim, akinek 1701-ben Wolferdus Arnold Senquerd (1641—1724) bölcsész és jogi doktor praesessége mellett megvédett *De contractura* (RMK III. 4299) c. disputációját veszi fel a katalógus. Schwab Keresztély Joachim a katonai pályára helyett választotta az orvosi hivatást. Az orvosi diploma átvétele után egy erős pestisjárvány idején tért vissza hazájába. Lőcsén lett orvos, majd később Szepes megye tiszti orvosává nevezték ki. Hírve a határon túlra is eljutott.³⁸

Jénában tanult, majd ott lett tanár az egyetemen Schmeizel Márton (1679—1747). Szoros szálak fűzték szűkebb hazájához, Erdélyhez. Pártfogolta az erdélyi szász ifjakat az egyetemi városban. Egész életén keresztül gyűjtötte a könyveket Transylvania könyvtára részére. Ezt halála után a fiatalon elhunyt Agnethler Mihály (1719—1752) helmstedti régészprofesszor katalogizáltatta és hazaküldte Nagyszébenbe. Semeizel jénai, majd hallei (1731-től) professzorsága idején történelmi, heraldikai és „állattudományi” előadásokat tartott. A statisztika tudományának megalapítójaként is tisztelik.³⁹ Számos művét megtaláljuk a katalógusban.

A magyarországi disputációk

A 76 magyarországi disputáció a felvidéki evangélikus gimnáziumok disputációs életének termékei. Ezek ritka kivétellel a teológia köréből merítették témájukat. Jelentős számban a jezsuitákkal vívott hitvitákról tanúskodnak. A disszertációkat négy világosan körülhatárolható csoportba sorolhatjuk.

Egy olyan disputációt tartalmaz a katalógus, amelyet szerzője magyarországi gimnáziumi tanulmányainak befejező évében készített és magával vitt Wittenbergbe, mintegy egyetemi tanulmányokra érett mivoltának bizonyítékeként. Feltételezhetjük, hogy ez szélesebb körben dívó szokás volt. Gondoljuk, hogy a véletlen műve csupán, hogy egyetlen ilyen található a katalógusban. (A szerző Hilicenus János.)

Négy disszertáció szerzője Magyarországról iskolaigazgatói minőségében készített disszertációját küldte meg a hajdani alma maternek. Köztük olyanok is, akik a magisteri cím elnyerése és a Magyarországra való hazatérés időpontja között Wittenbergben hosszabb-rövidebb ideig tanítottak. (Czabán Izsák, Schön Gáspár, Kucsera János, Nigrini Sámuel.) Ezekben a dolgozatokban számot adhattak korábbi mestereiknek a Wittenbergben szerzett tudásukról.

Nagy hányadát teszik ki a Magyarországról származó disszertációknak azok, amelyek szerzői gályarabságot szenvedve menekültek Németországba az ellenreformációs üldözések elől, az exulánsoké. A felvidéki városok gimnáziumi rektoraként praesemek voltak diákjaik disputációin. (Reményi Dániel, Trusius Jób, Pawlowitz Mihály, Pomarius Samuel, Steller Tamás, Institoris Mihály, Kephallides (Hlavács) Máté, Laurenti István, Simonides János, Schwarz János).

Nyolc felvidéki iskolaigazgató és lelkész 17 disszertációja Wittenbergbe kerülésére nem tudunk magyarázatot adni. (Christiani Ábrahám, Biner Hila-

³⁸ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 12. köt. Bp. 1908. 734—735.

³⁹ KOSÁRY D. i. m. 127., 137., 148.

rius Ernő, Jacobaei Jakab, Gracza János, Horváth András, Kreuchel Illés, Heinzel János, Thomae Illés.)

Szembetűnő, hogy a disszertációk döntő többsége, 73 1675 előtt jelent meg, 3 pedig 1725 előtt. Ennek egyik oka, hogy a 18. század első negyedétől kezdve lényegesen lecsökkent azoknak a száma, akik Magyarországról külföldi tanulmányútra indulhattak, azok pedig, akik eljutottak az ország határain túlra, gyakran elkerülték Wittenberget és más egyetemet kerestek fel. A másik okot abban kereshetjük, hogy még az egyetemi disputációk is jelentőségüket veszítették, számban ritkultak. A gimnáziumi, kollégiumi disputációk nem voltak olyan színvonalúak, hogy ezekre az iskola falain kívül is kíváncsiak lettek volna.

Kéziratok

A katalógus harmadik részét, a kéziratokat Kováts László ismertette a *Magyar Könyvszemle* 1905-ös évfolyamában,⁴⁰ aki ezeket tartotta az állomány legértékesebb részének. Jelenleg már csak négy kötet létezik a kéziratokból, melyeket Berlinben őrzik.

Ez a rövid ismertetés néhány adalékkal kívánt szolgálni a külföldön tanuló magyarországi diákok olvasmányait feltáró katalógusból. E diákoknak a tudás megszerzésére tett fáradozásait meg is verselte egy hajdani egyetemista 1658-ban:

„O Kedves Böltseség! Te érted szokott menni
Sok mesze Országban, ki tudos akar lenni
Te érted buidosik sok jámbor ember Fia
Hogy egykor lehessen hazánk tanítója . . .”⁴¹

G. KLEMENT, ILDIKÓ

Die Lektüren der ungarländischen Studenten in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts

Im Jahre 1725 begründete Mihály György Kassai eine Bibliothek für die in Wittenberg lernenden ungarländischen Studenten. Diese Sammlung half bis 1914 das Studium der in der Stadt die Universität besuchenden Studenten. Der grössere Teil der Sammlung, die heute schon einen musealen Wert hat, wird heute in der Bibliothek der Martin-Luther-Universität zu Halle bewahrt, und die Werke und Handschriften in ungarischer Sprache sind in der Bibliothek des Finnisch-Ugrischen Lehrstuhles der Berliner Humboldt-Universität zu finden.

Die Abhandlung analysiert einen Katalog, der über die Wittenberger Sammlung in 1755 gefertigt wurde. Vom Katalog, der mehrere hundert Bücher, Dissertationen und Manuskripte aufzählt, hebt die Abhandlung einige solche Verfasser hervor, die im 17—18. Jahrhundert an der Spitze der ungarischen Kulturgeschichte standen. Mehrere von ihnen hatten auch in europäischer Masse in beständiges Lebenswerk erschaffen, dessen handgreifliche Beweis ist, dass einige von Ihnen auch die Mitglieder der grossen wissenschaftlichen Gesellschaften ihrer Zeit (Royal Society, Leopoldina) waren.

⁴⁰ KOVÁTS L. i. m.

⁴¹ A vers szerzője Graff Gáspár erdélyi származású diák. Az idézett részlet a latin, magyar és német nyelvű versszakok egyike. A vers címzettje Günther András, aki 1658-ban fejezte be egyetemi tanulmányait Jénában és hazatért. Ebből az alkalomból versekkel köszöntötték diáktársai. A „Laurum Academicam . . .” címet viselő forrás RMK száma III. 2014. A hallei magyar könyvtár anyagában s Berlinben található „Carmina occasionalia” 16. B. VI. 6. cím és jelzet alatt szerepel.

Vita a magyarországi viszonyokról a 18. század végi hamburgi Politisches Journalban

A 18. század utolsó évtizedeiben gyakran előfordult, hogy német újságokban, folyóiratokban magyar vonatkozású közlemények jelentek meg. Elsősorban persze a hazai német nyelvű kiadványok recenziói voltak ezek, hiszen ezeknek elterjedése előtt nem voltak nyelvi akadályok; a magyar nyelven megjelent művek már sokkal kisebb külföldi visszhangra tarthattak számot. Mint ismeretes, és bibliográfiailag is feltárt, főként a jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung* közölt sok magyar vonatkozású recenziót és közleményt 1785—1803 között.¹ Mert a recenziókon kívül — ha kisebb mértékben is —, de találkozunk e korszak német sajtójában más jellegű, magyar vonatkozású cikkekkkel is. Különösen megszaporodott a számuk II. József uralkodásának évtizedében, amikor a felvilágosodás európai hívei körében, különösen a feudális széttagoltságban élő német területeken, bizonyos érdeklődésre tarthatott számot a felülről megvalósítani kívánt reformok sorsa. Ismeretes az is például, hogy Ludwig Schlözernek a göttingai *Statsanzeigen* című folyóiratában, milyen sok magyarországi cikk jelent meg, hiszen a szerkesztő is érdeklődéssel figyelte II. József kísérletét. Eleinte maga is rokonszenvet árult el iránta, majd a nemesi ellenállás pártjára állt, végül pedig ezzel is szembe fordult.² Az ő személyes érdeklődésén kívül, egykori magyarországi tanítványainak is volt része abban, hogy a tekintélyes folyóiratban számos írás jelent meg a hazai viszonyokról, hiszen nem egy közülük felkereste volt tanárát később is levelével, tudósításával. Így jelent meg például a lapban egy alkalommal Rát Mátyás cikke is a nyelvrendelettel kapcsolatos magyar sérelmekről.³

Nem volt viszont eddig ismert a szakirodalomban, hogy a nyolcvanas évek első felében egy hamburgi folyóiratban, a *Politisches Journal*⁴ című havonta meg-

¹ L. JÜGELT, Karl-Heinz: *Die Rezensionen der ungarischen und Ungarn betreffenden Schriften in der „Allgemeinen Literatur-Zeitung“ 1785—1803*. Rostock, 1975. és Uő: *Die ungarische Jakobinerbewegung in der „Allgemeinen Literatur-Zeitung“*. Wissenschaftliche Zeitschrift der Wilhelm-Pieck Universität Rostock. 1977. 307—315.

² H. BALÁZS Éva: *A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz I. Századok 1963. 1187—1204.*

³ KÓKAY György: *Rát Mátyás röpirata II. József ellen, a magyar nyelv érdekében*. MKsz 1966. 305—316.

⁴ E hamburgi folyóirat valószínűleg szabadkőműves irányzata miatt volt ismert Bécsben és Magyarországon. Nemesak Forgách olvasta, hanem Széchényi Ferencről is tudjuk, hogy járatta. Érdekes, hogy eddigi szakirodalmunkban csak úgy fordult elő, mint Nicolai egyik forrása. A magyar nemesi mozgalommal rokonszenvező német író azonban, érdekes módon csak Bartsch jozefinisztikus leveleit ismerte; a *Beschreibung einer Reise* című útirajzában (VI. 380—381.) egy alkalommal éppen egy ilyenrel szállt vitába: azzal a közleménnyel, amelyikben arról volt szó, hogy II. József nem koronáztatja meg magát, mert a magyar alkotmányt úgysem akarja megtartani. Vö.: BÜRGER Erzsébet: *Nicolai Friedrich és a magyar felvilágosodás*. Bp. 1941. 47.

jelenő lapban szintén szép számmal jelent meg tudósítás a magyarországi politikai helyzetről. 1782-től kezdve a lap olvasói szinte folyamatos és rendszeres tájékoztatást kaptak II. József reformjainak magyarországi sorsáról és a magyar nemesi ellenállás kifejlődéséről. A Bécsből keltezett levelek tudósítója a császár meggyőződéses híve volt, aki lelkes hangon írt annak intézkedéseiről és szándékairól. Ugyanakkor az is kitűnt közleményeiből, hogy a magyar nemesség ellenállását elítélte, azt kizárólag a nemesi előjogok féltésével magyarázta. Az uralkodó egyértelműen a felvilágosodást szolgálta, a nemesség viszont a megcsontosodott maradiságot és feudalizmust képviselte: ezt a következtetést vonhatta le a bécsi tudósítások német olvasója.

A lapnak azonban úgy látszik voltak Magyarországon is olvasói, akik közül végül is valaki maga is tollat fogott, és egy terjedelmes cikkben igyekezett a tudósítások állításait cáfolni, illetve korrigálni. A liberális szellemű hamburgi folyóirat szerkesztője az 1785 május és júniusi számokban leköszölte két folytatásban ezt a cikket is, melyhez olykor maga is fűzött megjegyzéseket.⁵

Kik voltak e tudósítások és e terjedelmes tanulmány szerzői, akiknek különböző álláspontjai így valóságos vitát eredményeztek a magyarországi helyzetről, egy hamburgi folyóirat lapjain? Sem a bécsi levelek, sem az azokat cáfoló cikk szerzője nem nevezte meg magát a lapban: az utóbbinak erre jó oka lehetett, hiszen cikkében az uralkodót nemegyszer élesen bírálta, kevésbé volt érthető a bécsi tudósító névtelenségbe való rejtőzése, de személyének megfejtése részben ezt is érthetővé teszi.

Bizonyosnak mondható ugyanis, hogy a hamburgi lap bécsi tudósítója, Conrad Dominik Bartsch, a bécsi hivatalos újság, a *Wiener Zeitung* szerkesztője volt. Ismeretes, hogy Bartsch több mint másfél évtizeden keresztül baráti kapcsolatban állt Hajnóczy Józseffel.⁶ Levelezésük alapján egyértelműen bizonyítható, hogy ő küldözgette a magyarországi tudósításokat a hamburgi folyóiratnak 1782-től kezdve. Igaz, ezt nyíltan még barátjának sem írta meg, de — mint látni fogjuk — leveleiből mégis nyilvánvalóan kitűnik ez.

A nemesi részről írt válaszcikk szerzőjére nézve is, ha nem is ennyire egyértelmű, de — éppen Bartsch feltételezése alapján — mégis nagyon valószínű magyarázattal rendelkezünk. E szerint ugyanis Forgách Miklós gróf, Nyitra megye főispánja volt az, aki terjedelmes cikkével felkereste a hamburgi folyóiratot. Forgách mint ismeretes, élesen szembeszállt II. József intézkedéseivel; az 1784-ben elrendelt összeírással kapcsolatban kifejtett megyei ellenállása miatt őt az uralkodó elmozdította főispáni állásából. Egyébként 1774—1778 között éppen Hajnóczy József volt a titkára. Nézeteik eltávolodását mutatja, hogy 1785-ben, amikor Forgách helytelenítette Széchényi Ferencnek a hivatalvállalását II. József alatt, Hajnóczy védelmébe vette új főnökét és kifejtette, miért bízik a jozefinista reformokban.⁷

Conrad Dominik Bartsch, akinek Hajnóczyval való szoros kapcsolatáról, levelezésükről és kettejük barátságáról már írtunk,⁸ 1782-től lett a *Wiener Zeitung* szerkesztője. Egy évvel később tagja lett a bécsi „zur gekrönten Hoff-

⁵ *Politisches Journal* 1785. 432—440, 540—546.

⁶ BÓNIS György: *Hajnóczy József*. Bp. 1954. — KÓKAY György: *Hajnóczy József és Széchényi Ferenc kapcsolatai C. D. Bartsch-csal, a Wiener Zeitung szerkesztőjével*. MKsz 1976. 76—93. — HILDE KOPLÉNIC: *Conrad Dominik Bartsch (1759—1817)*. *Freimaurer und Journalist*. Wiener Geschichtsblätter 1977. 215—230.

⁷ BÓNIS: I. m. 36—38.

⁸ MKsz 1976. 76—93.

nung” nevű szabadkőműves páholynak. A bécsi újság szerkesztésén kívül írt más, külföldi lapokba is cikkeket, sőt ilyenek írására Hajnóczyt is buzdította. Egyik levelében említést tett a hamburgi *Politisches Journal*ról is, amit oly kiválónak talált, hogy Széchényinek is — akinek egyébként bécsi könyvbeszerzője volt — ajánlotta előfizetésre. Az 1785. júl. 12-i levelében pedig arról írt Hajnóczynak, hogy a hamburgi folyóiratban megjelent egy névtelen cikk — szerinte Forgách Miklós gróf volt a szerzője —, amely az általa írt, ún. „hazafiatlan” leveleket („Unpatriotische Briefe”) igyekezett cáfolni.⁹ Nem árulta el pontosan, hogy ezek az általa írt levelek mik voltak és hol jelentek meg, de a levelezés alapján mégis fény derül erre is.

A *Politisches Journal* 1784. májusi számában ugyanis egy közlemény a magyar korona Bécsbe szállításáról számolt be. A meglehetősen ironikus hangú cikk, amely a magyarok érzékenységét a palládiumukat elvesztő trójaiakéhoz hasonlítja, megemlékezik a pozsonyi helytartótanács ellenállásáról, és az eseményt így írja le:

„Der Statthaltereyrath zu Pressburg als er die diesfälligen Befehle des Kaisers erhielt machte eine sehr dringende Gegenvorstellung. Der Kaiser aber setzte das Horazische Risum teneatis amici! darunter und beharrte auf seinem Befehle. Es wurde 4 von der adelingen ungarischen Garde abgesandt, ihn zu vollziehen. Der eine war so patriotisch, daß er sich krank stellte, um nicht sich dazu gebrauchen zu lassen . . .”¹⁰

Ugyanerről az eseményről Bartsch Hajnóczyt már egy 1784. április 22-i levelében így tudósította:

„Nun machte freilich das Cons. Locumt. Gegenvorstellungen; der Präsident selbst that dergleichen, als ob er die Sache misbilligte, man hatte die Dummheit dem Kaiser mit einer Rebellion zu drohen, und nun gab er keinen anderen Bescheid als das Horazische Sprüchlein: Risum teneatis amici, und schickte 4 Noblegardisten ab, um die Krone zu holen; nur einer war so patriotisch sich krank zu stellen, um sich der Auftrage nicht zu unterziehen . . .”¹¹

A két szöveg egybevetése után (különös tekintettel arra, hogy a levélbeli közlés megelőzte a folyóiratcikk megjelenését), nyilvánvaló, hogy ugyanattól a személytől származik mindkettő: vagyis a hamburgi folyóiratba Bartsch írta ezt és — az évek folyamán — a többi magyarországi vonatkozású közleményt is.

Ennek tudatában tekinthetjük tehát át ezeket a „hazafiatlan” leveleket, ahogy azokat Bartsch Hajnóczynak írt levelében elnevezte, valamint Forgáchnak — aki magát igaz, de nem megszállott hazafinak nevezte — a válaszát. Külön érdekességet jelent a jozefinista és nemesi ellenzéki álláspontok ütközése mellett a hamburgi lap szerkesztőjének az állásfoglalása is.

A terjedelmes és két folytatásban közölt Forgách-cikk ironikus stílusban kezdődik, szerzője ugyanis azt írja: a hamburgi *Politisches Journal*nak az az igyekezete, hogy az igazságról a leghívebben tájékoztasson, élénk helyeslésre talált még a „barbár” Magyarországon is; ugyanis az osztrákoktól érkező hírek szerint ezt az országot ilyennek kell tartani:

Anmerkungen und berichtende Nachrichten. Aus Ungarn eingesandt

Da sich die Gesellschaft des Hamburger politischen Journals gleich von Anfange an alle Mühe gab, die genaueste Wahrheit zu berichten, fand sie einen starken Beyfall, besonders auch in der *barbarischen Ungarn*; denn der aus dem Oesterreichischen kommenden Nachrichten müssen Sie jenes Land für ein solches halten.

⁹ MKsz 1976. 88.

¹⁰ *Politisches Journal* 1784. máj. 519.

¹¹ MKsz 1976. 87.

In einem einsamen Winkel, Schroffen oder Felsen ließ ein (barbarischer) Landmann, in der gänzlichen Entfernung von dem Getümmel der Welt, von einigen wenigen Freunden umringt, dieses Journal. Er hat übrigens Zeit, mit aller Aufmerksamkeit zu lesen, und seine Betrachtungen darüber anzustellen.

Da der Zweck Ihres Journals die Lieferung ächter wahrer Nachrichten zu seyn scheint, und es Ihnen daher nicht gleichgültig seyn kann, Berichtigungen zu erhalten: so sehe ich es für mein Pflicht an, als ein echter aber nicht enthusiastischer Patriot Ihnen einige Unrichtigkeiten durch dieses Schreiben anzuzeigen, wodurch Sie verschiedentlich in Ihren Journal über die Verfassung von Ungarn, und dessen Schicksale, der lesenden Welt irrige Begriffe beygebracht haben. Ihre Wahrheitsliebe läßt mich hoffen, daß Sie dieses Schreiben annehmen, und öffentlichen Gebrauch davon machen werden, zumal bei der jetzigen kritischen Lage von Ungarn.¹²

A szerkesztő — aki a későbbiek során is lábjegyzeteivel kísérté a cikket — a bevezetéshez nyomban megjegyezte: nem tartják Magyarországot barbárnak: sőt egész sor tudós és felvilágosult magyart ismernek; a tudományok alapos oktatása terén pedig a magyarok megelőztek számos más felvilágosult országot,

„Wir sind insgesamt so weit entfernt, Ungarn für ein barbarisches Land zu halten, daß wir vielmehr von ältern und gegenwärtigen Zeiten eine Menge gelehrter und aufgeklärten Ungar kennen und hochschätzen. Wir glauben sogar, daß der ächte gründliche Unterricht der Wissenschaften in Ungarn zum Theil noch besser sey, als in manchen andern aufgeklärten Ländern, wo jetzt leider die superficielle Kenntniß mit falschem Schimmer, und hochklingenden Worten, so ausgebreitet nachtheilig wird. Auch steht kein Wort eines solchen Vorwurfe in unsern Journale.“¹³

Forgách cikkében ezután sorra veszi a hamburgi lapban megjelent magyarországi közleményeket, és megjegyzéseket fűz hozzájuk. Az első ilyen közlés az 1782. 4. számban jelent meg, Bécsből, április 6-ról datálva. Ebben a protestánsok számára biztosított vallásszabadság fogvatékosságáról esett szó, pontosabban arról, hogy a pozsonyi Helytartótanács akadályozza a protestáns templomok építését. Forgách szerint lehet, hogy vannak a pozsonyi hivatalban olyanok, akik nem ismerik a magyar törvényeket, de tény, hogy már februárban az egész megyében ismertté vált a vallásszabadságról megjelent rendelet. Egy másik közleményhez még azt jegyzi meg, hogy az oktatásügy még sohasem volt oly zavaros, mint jelenleg. Ehhez azután a szerkesztő is hozzáfűzi: az ilyen vélemények valódiságáról nem tudnak dönteni: a hozzájuk küldött cikkekből csak a polémikus, a kormányzattal ellentétes és a tényeket nélkülöző, pusztá vélekedéseket hagyják el.

A magyar levélíró ezután a horvát csapatoknak az osztrák alakulatok közé való besorozásáról szóló közleményhez szól hozzá, megjegyezvén, hogy ez csak tervként merült fel. A szerkesztő viszont emlékezteti arra, hogy levelezőjük is csak ilyen formában írt róla.

A továbbiak során azt az állítást cáfolja Forgách, mely szerint a magyar katolikus papság azért nem akar imádkozni az uralkodóért, mert az nem koronáztatta meg magát. Arra emlékeztet, hogy az ilyen imát csak Mária Terézia megkoronázása alkalmából vezették be; az olvasóira bízva annak eldöntését, hogy a magyarok vagy nem sokat adnak az imára, vagy nem tisztelik eléggé uralkodóikat. De emlékeztet arra is, hogy a nemesség azt az uralkodót, aki becsülte a nemzetet, megsiratta és meggyászolta.

¹² *Politisches Journal* 1785. máj. 432.

¹³ Uo. 432.

Az országgyűlés tervezett összehívásáról szóló közleményhez, mely által a császár jobb irányt kíván adni az ország ügyeinek, a cikkíró csak azt fűzi hozzá, hogy ez valóban kívánatos lenne. Majd szó esik a püspökök jövedelméről, az egyháziak és a világiak nem túl harmonikus viszonyáról, valamint a központi papnevelő szemináriumok létesítéséről. Részletesebben foglalkozik Forgách Bartschnak azon fejtegetéseivel, amelyek a magyar koronáról szóltak: történelmi érveket sorakoztat el a koronázás szükségessége mellett és ismerteti a magyar nemesi alkotmányt. Bartsch ugyanis 1784 elején annak a hírnek a kapcsán, hogy II. József a nemességet a birodalom többi tartományának törvényei szerint kívánja kezelni, történelmi visszatekintést adott, és azt állította, hogy Magyarországon a feudális rendszer és a nemesi előjogok még most is virágoznak:

„Da das Feudalsystem, welches alle barbarische Nationen, Germanen, Slaven u.s.w. in den Reichen eingeführt haben, die von ihnen erobert worden sind, nach und nach in allen europäischen Ländern, aus vielfachen Ursachen, theils gänzlich aufhörte, theils seine Grundlage änderte, so blieb es immerfort in Ungarn in seiner vollen Kraft. Der Edelmann ist dadurch von allen Abgaben jeder Art gänzlich befreit, so daß er weder von Grundstücken noch von inländischen Zöllen oder Mauthen auch nicht das geringste bezahlt, und zu nichts andern verbunden ist, als in Kriegszeiten, zu Pferde sitzen, und ins Feld zu ziehen, indessen der arme Unterthan nebst den Joche der Leibeigenschaft die ganze Last des Staates allein tragen muß”.¹⁴

Bartsch arra is utalt közleményeiben, hogy az uralkodók e káros feudális rendszer megváltoztatására törekedtek, de a magyarok hallani se akarnak erről. Felhozza, hogy a magyar nemesek 1764-ben elégették Kollár Ádámnak a *De originibus et usu . . . c.* könyvét, mert abban a nemesi előjogok ellen esett szó. Azt is szóvá tette, hogy az uralkodók rendeleteikkel enyhítették a jobbágyok helyzetét, de a nemesek tovább ragaszkodtak előjogaikhoz. Most pedig, hogy II. József elhatározta: az adózást Magyarországon éppen úgy bevezetik, mint a többi tartományban, e hír nagy lármát és felháborodást keltett.

Forgách e kérdésekkel foglalkozva, maga is történelmi érvekkel vitatja a magyar alkotmánnyal kapcsolatos állításokat és védelmébe veszi a nemesi hadviselést és felkelést. Ami pedig a feudális elmaradottsággal kapcsolatos vádakat illeti, azt állítja, hogy a magyar történelemben soha nem fordult elő annyi visszaélés és önkény mint a német feudális viszonyok között.

„Uebrigens findet man in der Ungarschen Geschichte nie die geringste Spur alle Fehler, die die deutsche Sehnsvfassung so schädlich und verwerflich machten.”¹⁵

Nie war unbedingte Leibeigenschaft nie Ius Vitae et Necis, nie völlige Willkür Steuern und Abgaben von den Unterthanen zu haben, in Ungarschen Erbgüthern den Grundherrn eingeräumt, und nie waren sie so wenig der souverainen so nach Willkür drücken, und ihren Nachbarn befehlen zu können, wie es in den nordischen Ländern geschach, wo das Feudalsystem seinen Sitz hatte.”¹⁶

Ami a Kollár-könyvvel kapcsolatos ügyet illeti, azt írja: tud róla, mert 1764² ben maga is szemtanúja volt az eseményeknek. De a jelzett könyv, a *De originibus et usu . . . c.* mű elégetésére azonban nem került sor, hanem az udvar pa-

¹⁴ Uo. 1784. márc. 234.

¹⁵ Ehhez a mondathoz a szerkesztő a következő lábjegyzetet fűzte: „Davon könnte leicht das Gegentheil bewiesen werden.”

¹⁶ Uo. 1785. I. 439—440.

rancsára egy, a szabadságért síkra szálló másik művet, a *Vexatio dat Intellectum episcopis Hungariae . . .* címűt égették el nyilvánosan. Egyébként szerinte nem fogadták el Barkóczy érsek javaslatait az állandó katonaság felállításáról, mert korlátlan katonai hatalmat kívántak kiterjeszteni az egész országra.¹⁷

A „dialógus” további folyamán szó esik még a kereskedelem szabadságáról és korlátozásáról, a vámokról és az adózás kérdéseiről.

A korona Bécsbe szállításával kapcsolatos cikke — melyből mint láttuk, kideríthető volt a magyarországi tudósítások szerzősége — terjedelmes válasz érkezett. Forgách a gúnyos cikke adott feleletében arra hivatkozott, hogy minden nép rendelkezik bizonyos nemzeti „előítélet”-tel, minden népnek megvannak a sajátos hagyományai és sajátos szimbólumai, melyeket senki sem tart neveltségnek.

„Die Uebertragung der Krone nach Wien gab Ihnen mehrmalen Gelegenheit, durch Ihren österreichischen Correspondenten manches zu vernehmen, wodurch die Nation verächtlich gemacht wird. Im April 1784, S. 381. May eben d. J. S. 481, und endlich S. 519. Ihr Correspondent betitelt das Widerstreben der Nation bey dieser Gelegenheit als ein lächerliches Vorurtheil. Die Völkerkenntnis zeigt, daß jede Nation, die ihre Größe lange erhalten hat, ein National-Vorurtheil gehabt, daß sie ihre Würksamkeit auf einen und den nemlichen Zweck gerichtet hat. Noch jetzo ist zu Venedig St. Marco, in Frankreich L'honneur, in Engelland Liberty, in Preussen unser König! in Rußla rd die Popen das Losungswort aller Volksunternehmungen. In Oesterreichichen aber ist der Mensch noch nicht so weit gekommen, und daherr treibt seine Bewohner nichts zu grossen Unternehmungen; sondern sie lobten die für ihre Freyheit streitenden Americaner eben so wie den König von Schweden, der eben diese Freyheit dem Adel entreißt. Das Buch: Briefe aus Berlin, oder: Sur les lettres de cachet, et les Prisons d'Etats, machen eben so ein Aufsehen, wie Linguets despotische Annalen. Ganz anders ist es in obenerwähnten Ländern. Der Gedanke, National-Größe weckt jeden zur Arbeit, den Soldaten zum Kampfe, und jeden Bürger zur Anstrengung aller seiner Kräfte. Ein ähnliches National-Vorurtheil, oder Symbol des Nationalgeistes war seit den ältesten Zeiten die Krone in Ungarn. Ihr Alterthum, die verschiedenen Schicksale derselben, die Kriege und Bemühungen, der sich die Nation aussetzte, um sie wieder zu erlangen, und letztlich die beträchtliche Geldsumme, die Ungarn an Oesterreich dafür als ein Lösegeld bezahlte, bewies dieses. Es war also eben so wenig leeres Vorurtheil, über den Verlust dieser Krone viel Aufsehens zu machen, wegen welcher Gesetze zur Aufbewahrung gemacht und Kronhüter als erste Landesbeamten bestimmt worden sine; als es Vorurtheil wäre, wenn sich ein Regiment dem Verluste seiner Fahnen widersetzte. Ohne zu erwähnen, daß noch unter Kaiser Leopolds Zeiten verordnet worden ist, daß die Krone immer in Ungarn verbleiben solle, habe ich nur jenes berühren wollen, daß ich Ihnen darweise, wie wenig lächerlich es gewesen sey, sich der Wegführung der Krone aus Ungarn zu widersetzen.”¹⁸

Foglalkozik Forgách cikke a német nyelvrendelettel is, amelyik — a korona Bécsbe szállítása mellett — a legnagyobb felzúdulást keltette a nemesség körében. Bartsch az 1784 augusztusi számban a rendelkezést nagyon fontosnak és hasznosnak nevezte, de Forgách szerint éppen ellenkező a helyzet. Magyarországon ugyanis szerinte a nemesség és csaknem valamennyi polgári réteg, sőt még sok paraszt is érti a latin nyelvet, de csak kevesen tudnak németül. Hogyan fognak így a tisztviselők a hivatalokban dolgozni és miként tud így az igazgatószolgáltatás működni? Ötven esztendő alatt sem terjed el a nép körében a német nyelvtudás megfelelő mértékben:

„Jedermann vom Adel, fast alle bürgerlichen Standes und sogar viele Bauren verstanden Latein, und nur wenige verstanden das Teutsche. Eine Folge, die man bald aus der Erfahrung wahr fand, war, daß die fähigsten und tüchtigsten Köpfe von Aemtern

¹⁷ Uo. 1785. I. 440.

¹⁸ Uo. 1785. I. 542.

und öffentliche Bedienungen hätten ausgeschlossen bleiben müssen. Und da eine nachfolgende Hof-Verordnung dennoch verbietet, diese der Sprache Unkundigen des Dienstes zu entlassen, wie werden die Geschäfte in einer unbekanntem Sprache besorget werden? Bey Gerichten ist die teutsche Sprache für das Land vollends wie die Arabische für die Mahomedaner, die ihre Gebete nicht verstehen. Fünfzig Jahre sind noch nicht hinlänglich, die teutsche Sprache unter dem Landvolke so zu verbreiten, daß dasselbe sich von der Rechtmäßigkeit seiner Behandlung durch eigene Beurtheilung überzeugen könne."¹⁹

Ugyancsak behatóan foglalkozik Forgách tanulmánya befejező részében a nemesség körében szintén nagy felzúdulást kiváltott rendelkezéssel, a katonai összeírás ügyével. Ismeretes, hogy az ezzel szemben kifejtett ellenállása miatt II. József őt 1785 november 1-én megfosztotta főispáni méltóságától és rendeltében bolondnak nyilvánította.

Elképzeltető, hogy mindehhez hozzájárult Forgách e német nyelven és egy Európa-szerte olvasott folyóiratban megjelent tanulmánya is. Ennek során, a továbbiakban vázolta a nemesi ellenállás valódi okait. Szerinte senki sem vonja kétségbe a királynak azt a jogát, hogy a népesség viszonyait vizsgálja, de a magyar földesurak attól tartanak, hogy a végső cél az, hogy az alattvalókat kivegyék az ő gondoskodásuk alól és a hadi szolgálatra alkalmasakat, akaratuk ellenére is, katonának vigyék. A magyar főispán szerint az ország alkotmányának éppenúgy jellegzetessége a személyes szabadság védelme mint a magántulajdon biztosítása:

„Nicht also Feudal-Ideen, oder Wunsch, die Unterthanen in slavischer Leibeigenschaft zu erhalten, sondern väterliche Sorge für die angebohrne Freyheit der Unterthanen, war der Grundherrn Absicht, als sie sich der Conscription widersetzen; um so mehr, da Personal-Freyheit eben so der Charakter unserer Landes-Constitution seyn soll, als Sicherheit des Eigenthums."²⁰

Azt állítja, hogy az erdélyi és más magyarországi felkelések annak a megalapozatlan reménynek a következményei voltak, mely szerint ezen összeírás által megváltozik majd a földesurak és a parasztok közti viszony. Hosszúra nyúlt cikkét annak reményében fejezte be, hogy nemzete védelmében a szerkesztő közölni fogja azt:

„Diese Aufmerkungen glaubte ich Ihnen zur Vertheidigung meiner Nation, mittheilen zu müssen, in der Hoffnung, daß Sie in ihrem Journal den gehörigen Gebrauch davon machen werden."²¹

A hamburgi *Politisches Journalban* 1782—1785 között megjelent közleményekről tehát sikerült bebizonyítanunk, hogy azokat Conrad Dominik Bartsch, a bécsi hivatalos újság szerkesztője küldözgette folyamatosan és, hogy azokat II. József politikájának és magyarországi rendelkezéseinek a védelme és dicsőítése jellemezte. Másfelől azt is valószínűsíteni lehetett, hogy az ezekre a bécsi levelekre válaszul és cáfolatul 1785-ben megjelent és a magyar nemesi ellenállás szempontjait tartalmazó cikk szerzője Forgách Miklós gróf, Nyitra vármegye főispánja volt, aki a későbbiek során önálló röpiratokat is adott ki. A hamburgi folyóiratban megjelent magyarországi és magyar vonatkozású közleményeknek is bizonyára volt hatása azokra a néhány évvel későbbi európai állásfoglalások-

¹⁹ Uo. 1785. I. 544—546.

²⁰ Uo. 1785. I. 545—546.

²¹ Uo. 1785. 546.

ra, amelyek értékelték II. József magyarországi politikáját és a magyar nemesi mozgalmat.²²

Egyébként Bartsch Hajnóczyhoz írt egy másik levelében utalt még egy cikkre, amelyik szintén a nemesi ellenállás részéről íródott és hasonlóképpen megjelent egy tekintélyes német folyóiratban. Ez az írás a *Deutsches Museum* 1785. januári számában látott napvilágot, és szintén a conscriptiókkal kapcsolatban felénkült ellenállás védelmében készült. Ennek szerzőjét egyelőre nem ismerjük, a cikk *Hm*-betűjellel jelent meg. Érdekes, hogy Bartsch erről — noha természetesen nem értett vele egyet — mégis némi elismeréssel nyilatkozott Hajnóczynak: a legjobbnak tartotta azok közül, amit eddig „a magyar Whiggismus” érdekében írtak. E cikk, melynek részletes elemzése ezúttal nem feladtunk, szintén arra vall, hogy a 18. század nyolcvanas éveiben németországi folyóiratokban számos olyan írás jelent meg, amelyek nemcsak megelőzték a későbbi, nemesi ellenállás részéről kiadott röpiratokat, hanem szerepet játszhattak az európai felvilágosultaknak a magyarországi felvilágosult abszolutista kísérlettel kapcsolatos véleményük kialakításában is.

KÓKAY, GYÖRGY

Eine Polemik über die ungarländischen Verhältnisse im Politischen Journal von Hamburg am Ende des 18. Jahrhunderts

In den Nummern Mai und Juni 1785 des *Politischen Journals* von Hamburg erschien eine längere Abhandlung, die die seit 1782 in der Zeitschrift über Ungarn erschienenen Mitteilungen kritisiert und korrigiert. Diese deutsche Zeitschrift teilte nämlich seit Jahren Berichte über die ungarländischen politischen Verhältnisse mit, in der Form von Briefen, die aus Wien datiert wurden. Diese Berichte bestreben im allgemeinen den aufgeklärten Absolutismus des Kaisers Joseph II. zu popularisieren, und zugleich den Widerstand des ungarischen Adels als schlecht darzustellen. Während, nach den Berichten, der Herrscher der Vorkämpfer der Aufklärung ist, ist der ungarische Adel der Verteidiger des Feudalismus und der Reaktion, der nur das Verlieren seiner Vorrechte fürchtet.

Der Artikel, während er diese Berichte widerlegt, nimmt einzelweise in Betracht die Behauptungen des Wiener Korrespondenten, und gibt zu diesen seine Antwort nach der Anschauung des ungarischen adelichen Widerstandes.

Beide Verfasser publizierten anonym in der Hamburger Zeitschrift, aber auf Grund der Briefe, die von der Redakteur des Wiener Amtsblattes zu Hajnóczy geschrieben wurden, kann man feststellen, daß der josephinistische Korrespondent eben Conrad Dominik Bartsch, der Redakteur der *Wiener Zeitung* war, und der Verfasser des ihn widerlegenden Schreibens, aller Wahrscheinlichkeit nach, Graf Miklós Forgách, der Obergespan des Komitats Trenschin war. Ihre Polemik wird durch die Fußnoten des Redakteurs der Hamburger Zeitschrift ergänzt.

²² MKsz 1976. 88.

Neveléelméleti kérdések felvilágosodás- és reformkori folyóiratainkban

A nevelés kérdéseivel foglalkozó, első önálló, magyar nyelvű szakfolyóirat csak 1841-ben jelent meg hazánkban,¹ de a magyar sajtó 18. század végi kezdetétől kezdve már rendszeresen és bőségesen foglalkozott pedagógiai témákkal. Első, nemzeti nyelven kiadott újságjainkban csakúgy mint a legrégebb irodalmi és enciklopédikus jellegű folyóiratainkban számos, neveléssel kapcsolatos cikket, közleményt találunk, hiszen e lapokat behatóan foglalkoztatták a felvilágosodás korának alapvető problémái, s így természetesen az oktatással és a neveléssel kapcsolatos kérdések is. De míg eleinte inkább csak kisebb-nagyobb, e témát érintő közleményekkel találkozunk az első magyar lapokban, a magyar felvilágosodás korának második szakaszától kezdve folyóiratainkban már tudományos igényű készült pedagógiai tanulmányok is olvashatók. E felvilágosodás- és reformkori folyóiratokban hatalmas, mindeddig kiaknázatlan forrásanyag rejlik, mely a magyar neveléstörténeti kutatások szempontjából, de egyszersmind folyóiratirodalmunk jellegének és behatóbb tartalmi megismerésének vonatkozásában is alapvető fontosságúnak tűnik.

E tekintélyes, feltáratlan anyagból ezúttal azokat az írásokat mutatjuk be, amelyek a nevelés és az oktatás elméleti kérdéseivel foglalkoznak. Ezek a cikkek és tanulmányok egyszersmind a magyar pedagógiai irodalom korai alkotásai, hiszen e szaktudomány hazai elterjedésénél is figyelembe kell venni azt az általánosnak mondható jelenséget, hogy az új eszmék és irányzatok legtöbbször első ízben a folyóiratokban jelentkeztek. Míg a szakkönyveket — amennyiben egyáltalán léteztek — gyakran még a korábbi korok eszméi hatották át, a függebb és többnyire egyszersmind haladóbb folyóiratok és általában az időszaki sajtó már a modernebb eszmék követői voltak. Ezért is mindenképpen indokoltnak látszik e forrásanyag feltárása, hiszen általa, a neveléstörténeti és sajtótörténeti tanulságokon kívül, általános eszmetörténeti és tudománytörténeti ismereteink is gyarapíthatók.

2.

Magyarországon az alsófokú iskolázás a 18. század végén, sőt a 19. század első negyedében is, még nem sokban különbözött a középkori plébániai intézmények rendszerétől. Az oktatás tartalma, szervezeti formái és módszerei hasonlóak voltak. A falusi iskolákban többnyire még mindig csak olvasást, írást, számolást és vallástant oktattak a jobbagység és a szegényebb nemesség gyermekeinek. A tanulmányi anyag legfeljebb még kevés latin grammatikával egészült ki.

¹ *Religió és Nevelés*.

A falusi iskolák fenntartója az egyház vagy a község, esetleg egy-egy céhszervezet volt. De nem kaptak ennél sokkal színvonalasabb képzést a kereskedők és iparosok városi népiskolákban tanuló gyermekei sem.

Az oktatás anyagi és szellemi feltételei is elégteleneknek bizonyultak. A tankötelezettség ismeretlen, a tanév időtartama legfeljebb négy-öt hónap volt, de az iskolaépület vagy az iskolamester hiánya miatt sok helyen évekig is szünetelt az oktatás.

A középfokú oktatás terén jobb volt a helyzet. A katolikus és a református gimnáziumokban tartalmi tekintetben a latin játszotta a vezető szerepet. A cél a nyelv megtanítása volt, bár a felsőbb osztályokban kevés történelmet, földrajzot, logikát, erkölcsant, teológiát, hébert és más keleti nyelvet is tanítottak. Helyenként jelentkeztek a realiztikus oktatás elemei is. A tanítás nyelve mindenütt a latin volt, egyedül Sárospatakon kezdték meg 1796-ban több tárgy magyar nyelvű oktatását. Ez azonban egyedi jelenség volt.

Az 1772-es és 1806-os Ratio Educationis reformtörekvései, különösen a népoktatás terén, hoztak bizonyos haladást, de az alapvető problémák: az oktatás tartalmának elavultsága, a módszerek korszerűtlensége, a nevelés elveinek elméleti kidolgozatlansága a 19. század első felében is komoly, megoldásra váró kérdések maradtak pedagógiánk számára.

A 18. század végén és a 19. század első évtizedeiben hazánkban is megnőtt a nevelés kérdései iránt az érdeklődés. Új embereszmény kialakítása, új nevelési célok kitűzése vált szükségessé, összefüggésben azokkal a gazdasági, társadalmi és ideológiai változásokkal, amelyek Magyarországon is jelentkeztek.

A megjelent pedagógiai tárgyú könyvek és főként a folyóiratok nevelési vonatkozású tanulmányai már új, a felvilágosodás eszméitől átjárt nevelési elveket és új pedagógiai rendszereket népszerűsítettek. Ezek szerint a nevelés célja olyan emberek kifejlesztése, akik jó polgárok, jó hazafiak lesznek és akik értelmi, erkölcsi és testi erőiket képesek embertársaik és hazájuk javára fordítani.

A 19. század második évtizedében megjelent és a felvilágosodás eszmevilágát sok vonatkozásban már a reformkor és a romantika irányában közvetítő *Erdélyi Múzeum* 1817. évfolyamában figyelemre méltó, mert átgondolt és korszerű, bár a nemesi magánnevelés jegyében fogant nevelési rendszerről kaptak képet a folyóirat olvasói. Szerzője Teleki József volt, akinek a *Gyermekeim neveléséről való gondolataim* című tervezetében² megtalálható a korszak minden fontosabb pedagógiai célkitűzése. Elméleti pedagógiai irodalmunk korai, értékes dokumentuma ez, amely megérdemli, hogy behatóbban foglalkozzunk vele.

Szerzője felismerte, hogy a nevelési elveket csakis a nevelés céljából levezetve lehet meghatározni. A nevelés célja szerinte az, hogy „1. egészséges, ép; 2. jó keresztyén; 3. jó erkölcsű; 4. tanult; 5. kellemes társaságú; 6. jó polgárokat; 7. engedelmes, jó fiaikat, jó férjeket, jó apákat, jó atyafiakat, jó házitanító gazdákat” neveljünk.

Teleki olyan nevelési célt fogalmazott itt meg, mint Diderot négy évtizeddel korábban, 1776-ban.³ A francia felvilágosult gondolkodó szerint ugyanis a

² *Erdélyi Múzeum* (ErdMuz) 1817. X. 181—190.

³ *Oeuvres Completes de Diderot. Par. 1. Paris, 1875—1877. III. köt. 431.*

nevelés célja, hogy az uralkodónak buzgó és hű alattvalókat, az államnak hasznos polgárokat, a társadalomnak képzett, becsületos és emellett szeretetre méltó egyéneket, a családnak jó férjeket és jó apákat, az irodalmi világnak néhány finom ízlésű embert, a vallásnak pedig épületes, felvilágosodott és békeszerető szolgákat adjunk. Teleki ebből a felvilágosult nevelési célmeghatározásból vezeti le azokat a nevelési elveket, amelyek szerint gyermekeit nevelni kívánja.

A kor nevelési eszméire jellemző, hogy elsőként a testi nevelést tárgyalja, melyet alapként tart számon, erre épül — a felfogás szerint — a nevelés többi területe. Részletesen elemzi a testi épség fenntartásának módjait, a gyermekek jó táplálkozását, ruházódását, az alvás mennyiségét. Kiemeli a mozgás, a testedzés jelentőségét és a játék szerepét. Arra is kitér, hogy nagy betegség esetén szakszerű orvosi kezelésre van szükség.

Az erkölcsi nevelés elveinek kifejtése során Teleki abból indul ki, hogy a gyermek erendően erkölcsös és jó, a nevelő feladata „a szívnek és a léleknek mentől tökéletesebb művelődését” elősegíteni. Ki kell fejleszteni a gyermekben az érzékenységet, a könnyörületességet, az indulatokon való uralkodni tudást, a megelegettséget.

Az értelmi nevelést is fontos területnek tartja, melyre különös tekintettel kell figyelnie a nevelőnek. A szerző felismeri, hogy „a gyermek tehetségihez képest” kell a tudományok rendjét kiszabni. Ez azt jelenti, hogy a tanítás során figyelembe kell venni a tanuló egyéni adottságait, hajlamait. Ehhez kell igazítani a tantervet, vagyis a tanulási „systemát”. A különböző tudományok közül Teleki azokat részesíti előnyben, melyek az ítéletet élesítik; ilyenek tartja például a filozófiát és a matematikát. Fokként kell haladni a tanulásban a könnyebbtől a nehezebb felé, lassan és alaposan kell mindent megtanulni. A tanító inkább jutalmazzon és dicsérjen, de azért büntessen is, ha szükség van rá — hirdeti a tervet.

Jó polgár és jó hazafi Teleki József szerint úgy lehet a gyermekből, ha korán megtanulja hazája iránti kötelezettségeit. Felfogásán a korabeli nemesi patriotizmus hatása figyelhető meg, de ez kiegészül a más népek iránti toleráns, humanus felfogással. Legfontosabbnak az anyanyelv alapos ismeretét, a nemzet szokásainak, öltözetének tiszteletben tartását tartja, de anélkül „hogy más Nemzeteket, azoknak szokásaikat 's a't. megvessék, sőt igyekezzenek azoktól ami hasznos, a magok Nemzetek tökéletesítésére fordítani.”⁴

Teleki Józsefnek az *Erdélyi Múzeumban* közzétett nevelési rendszerét számos más, hasonló témájú írás követte a magyar felvilágosodás korának második felében és a reformkorban megjelenő hazai folyóiratokban. Az erdélyi folyóirat fenti cikkének megjelenési évében, ugyancsak 1817-ben, az első tekintélyes és hosszú életű fővárosi folyóiratunkban, a *Tudományos Gyűjtemény* első évfolyamában a szerkesztő Fejér György közölt egy terjedelmes tanulmányt,⁵ amelyben a nevelés célját, feladatát Telekihez hasonlóan fogalmazza meg.

„A nevelés fő eszköz arra, hogy az ember nem csak ember, hanem polgár is legyen. Ez serkenti fel annak tulajdon készségeit; ez fejti ki erejét; ez hozza munkásságba tehetőségeit . . . rendbe szedi hajlandóságait, felébreszti erkölcsiségét.”⁶

⁴ ErdMuz 1817. X. 189.

⁵ A' *Nemzeti Culturáról közönségesen, 's a' Magyar Nemzet' Culturájáról különösen.* Tudományos Gyűjtemény (TudGyűjt) 1817. I. 13—42., II. 3—27., III. 3—44.

⁶ TudGyűjt 1817. I. 17.

Tehát a nevelés célját már a nagy jövő előtt álló folyóirat első, még meglehetősen konzervatív beállítottságú szerkesztője is, az emberképzés mellett, a polgárképzésben jelölte meg. A nevelés feladatát pedig a tehetségek kifejlesztésében, az erkölcsiség felébresztésében és a test nevelésében látta. A nevelést tervszerű tevékenységnek nevezte, mely által lehet olyanná formálni az embert, hogy megfeleljen rendeltetésének.

A nevelést azonban az emberformálás csak egyik eszközének tekintette. Hangsúlyozta, hogy emellett oktatni is kell, mégpedig tudatosan és tervszerűen, és nem pusztán az iskolákban. Szemléletének a rendi nacionalizmustól a polgári nemzetté válás felé való elmozdulására mutat — akárcsak a szerkesztő ugyanebben az első évfolyamban írt cikkeinek sorozata — Fejérnek az a megállapítása, hogy a nemzeti kultúra és tudomány alkotásai is hozzájárulnak az ember értelme kiműveléséhez.

A *Tudományos Gyűjteményben* a továbbiak során is számos neveléelméleti közlemény látott napvilágot. Ahogy a folyóirat általános iránya a húszas évek során a liberalizmus felé tolódik, úgy figyelhetők meg a lapban közölt pedagógiai témájú cikkeken is a haladó irányzatok térhódítása, vagy legalábbis azok ismertetése.

Így például Horváth János 1824-ben Pestalozzi nevelési elveit ismerteti.⁷ A szerző, a svájci pedagógus nyomán, szintén azon a véleményen van, hogy a nevelés célja az okos, kötelességeit készségesen teljesíteni tudó ember és polgár kialakítása. A nevelés feladatát abban, látja, hogy a gyermekben már csírájában meglévő erők kibontakoztatásra kerüljenek. A testi-lelki tehetséget — mint írja — egyaránt fejleszteni kell, csak így alakítható ki a harmonikus személyiség.

A következő évben Horváth Zsigmond a nevelés fogalmát így határozza meg: a nevelés az, „ami az embernek testi-lelki erejét akármi módon kifejti, formálja és őt rendeltetéséhez eljutni segíti.”⁸ A nevelést tehát rendszeres, tervszerű tevékenységnek tartotta, és azt testi és lelki nevelésre osztotta fel, de további olyan felosztásokat is alkalmazott, amelyek még a korabeli hazai irodalomban meglehetősen ritka tagolásnak számítottak:

„A nemre tekintvén, különbséget kell tennünk férfi és leány nevelés között. Ha állapotot és rendeltetést veszünk fontolóra, ez a munka ki ágaz a' föld-mivesek, katonák, művészek, kalmárok, tudósok, nemesek és fejedelmek neveltetésére. A módra nézve lehet házi vagy familiai és nyilvánosságos vagy közönséges nevelés, mely utolsót az oskolákban és különösen intézetekben találhatni fel.”⁹

Horváth Zsigmond már felismerte az elméleti pedagógia jelentőségét, azét az elméletét, amely nem választható el a gyakorlattól:

„A nevelés tudománya úgy különböz a nevelés mesterségétől, mint a theoria és a praxis. Amaz a helyes módokat és eszközöket mutogatja; ez pedig tzeljához képpent használja s gyakorolja azokat.”¹⁰

⁷ *Pestalozzi nevezetes állításai a nevelésről.* TudGyűjt 1824. XI. 84—94.

⁸ HORVÁTH Zsigmond: *A' Házi nevelésnek hibájáról és azoknak orvoslások módjáról.* TudGyűjt 1825. XII. 45.

⁹ TudGyűjt 1825. XII. 46.

¹⁰ Uo.

A nevelés célját így fogalmazza meg:

„Minden valódi nevelésnek tehát azon egy tüzre kell törekednie, ti. az emberi értelem, szív és érzésnek gyarapítására, s annak egyedül a' különböző korra, nemre, rangra s jövőendő rendeltetésre nézve szükséges más módosításokat adni.”¹¹

A szerző miután definiálta a nevelést, megfogalmazta célját, körvonalazta területeit, rövid, egyetemes neveléstörténeti áttekintést ad. Különösen érdekes, ahogyan a közelmúlt és saját kora neveléstudományáról ír. A pedagógia

„a közelb múlt Philosophiai Században új felemelkedést nyert az emberiségnek 's felvilágosodásnak, nemes szívü barátjai által. Jelesen megkülönböztették magukat e részben az Anglusoknál Locke, a' Frantziáknál Fenelon és Rousseau, a németeknél Basedow, a Dessauai Campe . . . Saltzmann, ugy a most is élő Kánczellár Niemeyer . . . Helvétziában pedig ama derék 's mindegyre munkás 73 esztendő Pestalozzi (most Yverduin városában) és neveltetésben tett hasznos változtatások által egész Európa figyelmét magára vonta.”

A neveléstudomány európai tekintélyei mellett megemlékezik a magyarországi szerény pedagógiai kezdeményezésekről is:

„A magyarok is ébrednek. Kisebb munkákat már írtak a nevelésről néhai Perlaky Dávid, Cserey Farkas, Folnesics, Szabó, Seberini deakul, Schmid németül, s mások. De kétlem, hogy még a dolgot elég philosophiai 's psychologiai szempontból néző és mindent kimerítő könyvünk volna. Mind az Erdélyi Múzeumban, mint a Tudományos Gyűjteményben is sok érdemes Férifjak felszólaltak a nevelés ügye mellett.”¹²

Horváth tehát, a külföldi példák nyomán, szükségesnek látja egy filozófiai és pszichológiai alapozású, tudományos igényű neveléstan megalkotását magyar nyelven, a felsorolt latin és német nyelvű munkák, valamint a folyóiratokban közölt magyar tanulmányok mellett.¹³

A szerző, tanulmánya második részében, a nevelés korszerű elveit sorakoztatja fel. Úgy véli, a jó nevelés alapjait a szülőknek kell lerakni. Az első években különösen nagy gondot kell fordítani a testi nevelésre, de azt később sem lehet elhanyagolni. A lelki nevelésben a természetesség elvét kívánja követni. Fejleszteni kell az emlékezetet, az akaratot, az érzelmeket, és mindezt lassan, fokozatosan, a gyermek korához és egyéni tulajdonságaihoz igazolva. A házi nevelést jobbnak és hatásosabbnak tartja az iskolainál.

Az erdélyi és a pesti folyóiratkezdeményezések mellett, az 1825-ben indult kassai *Felső Magyar Országi Minerva* is közölt nevelélméleti tanulmányokat. Bár e lap inkább konzervatív irányzatot képviselt, mégis — különösen eleinte — számos, korszerű eszméket tartalmazó írást is közölt. Ilyen volt 1825-ben Magda Pál sárospataki filozófusnak a kultúráról írt cikke,¹⁴ amelyben olyan nézeteket hangoztatott, hogy a valódi magyarságot a népnél kell keresni. Ebben a tanulmányban értékes nevelélméleti gondolatokat is papírra vetett.

A nevelés célja szerinte a humanitás kialakítása, s ez úgy érhető el, ha a gyermek tehetségét harmonikusan fejlesztjük. Megkülönböztetett testi és lelki kultúrát. A test kultúrája a testi erők kifejlesztésében, gyakorlás (gymnastica) által való előmozdításából áll. Csak egészséges, harmonikusan fejlett testben

¹¹ I. h. 47.

¹² I. h. 49.

¹³ Az első összefoglaló, tudományos igényű magyar neveléstan 1827-ben, Budán jelent meg: SZILASY János: *A nevelés tudománya. I—II.*

¹⁴ *A Kultúráról. Felső Magyar Országi Minerva (FelsőMoMin) 1826. II. 566—577.*

alakítható ki a sokoldalúan fejlett lélek. A lélek kultúrája háromféle: elmebeli, erkölcsi és esztétikai. Magda Pál alapvető fontosságúnak tartja, hogy a nevelés és oktatás során mindhármát egyformán kell fejleszteni.

Az 1820-as évek közepétől, tehát lényegében a reformkor kezdetétől fogva, folyóiratainkban egyre több nevelésméleti értekezés jelenik meg.¹⁵ Jórészt a már tárgyalt elveket ismétlik, esetleg más szempontok szerint csoportosítják vagy kiegészítik néhány új gondolattal. A harmincas években sok szó esik ezekben a tanulmányokban a jutalmazás és büntetés kérdéséről is, mint fontos nevelési módszerről. A szerzők kivétel nélkül a kettő helyes arányát tartják jónak; inkább az iskolai jutalmazás mint a büntetés pártján állnak. A testi fenyítést mint büntetést többnyire elítélik, humánusabb módszereket követelnek.¹⁶

4.

A 19. század húszas-harmincas éveiben, tehát a magyar reformkor hajnalán és első szakaszában, a folyóiratok behatóan foglalkoznak az elméleti pedagógia körébe tartozó fejtegetéseik keretében, a kor fontos problémájának, az iskolai oktatás tartalmi korszerűsítésének kérdésével is. E probléma felvetése a sajátos hazai (és egyben kelet-középeurópai) viszonyok következtében az oktatás anyanyelvűségéért folytatott küzdelmek részeként jelentkezett.

Az egész problémakört jól megvilágítja Mednyánszky Alajos tanulmánya, amely a *Tudományos Gyűjtemény* 1822. évfolyamában jelent meg.¹⁷ A későbbiek során a magyar közoktatásügy reformtervezetében is közreműködő művelődéspolitikus terjedelmes tanulmányában már ekkor kritikusan vázolta a korabeli magyar középiskolák tanulmányi viszonyait, ahol minden tárgyat (köztük a heti két órában oktatott magyar grammatikát is), latinul tanítottak. Ugyanakkor külföldi — angol, német és francia — példákkal bizonyítja az anyanyelven folyó képzés hatékonyságát. Kiemelte, hogy ezekben az országokban az egyes tárgyakat nemzeti nyelven oktatják, a latin csupán mint holt nyelv kap szerepet. Elismeréssel nyilatkozott a sajnos csak kivétel számba menő, református hazai iskolákról, ahol már néhány tárgyat magyarul tanítottak.

Mednyánszky szerint a hazai oktatásügy fejlődésének elsőrendű feltétele a magyar tanítási nyelv bevezetése a középiskolákban. A latin nyelven és mondattanon, a retorikán és a poétikán kívül minden tárgy magyarul történő oktatását sürgette. Miként e korban a nemzeti nyelv ügyéért küzdők közül oly sokan, Mednyánszky is híve a klasszikus műveltségnek is, annak megszerzését szükségesnek is tartja, de a hazai tudományosság és egyben a magyar nyelv

¹⁵ A fontosabbak: Kovács Sámuel: *Az ember élete bölcsőjétől fogva koporsójáig*. TudGyűjt 1827. I. 33—69. — Horváth József Elek: *Az iskolai nevelésről Magyarországon*. TudGyűjt 1829. I. 75—100. — Szabó Nepomuk: *A tanuló gyermekkel való bánásmódról*. Felső Magyar Ország Minerva 1829. IX. 629—652. — Csaoó Pál: *Az elementáris Oktatásnak nevelésbeli Princiipiúi*. TudGyűjt. 1830. I. 23—38.

¹⁶ A testi fenyítékről, mint a kor fontos pedagógiai problémájáról sokat írnak folyóiratainkban. Összefoglaló, minden lényeges elvi kérdést felvető tanulmányok a témáról: Pucz Antal: *A Nevelésbeli Fenyíték minéműségéről*. TudGyűjt 1819. VII. 58—63. — Lovász Imre: *A tanuló gyermekekre nézve gyakoroltatni szokott testi fenyítékről orvosi és philosophusi szempontból tekintve*. TudGyűjt 1835. I. 46—65.

¹⁷ *Hazafiúi gondolatok a magyar nyelv kiterjesztése dolgában*. TudGyűjt 1822. I. 1—37.

további fejlődésének egyetlen útját abban látja, hogy a nemzeti nyelvű oktatás bevezetésre kerüljön minden iskolafokozatban.

Hasonló gondolatok találhatók Guzmics Izidornak a pesti folyóirat ugyan-csak 1822. évfolyamában megjelent írásában,¹⁸ amelyben Herder nyomán foglalkozik a nemzeti nyelv jelentőségével. A nevelés legfőbb eszközének a nyelvet tekinti. Csak az anyanyelvi alapképzés után tartja elkezdhetőnek az iskolákban a latin és görög nyelv, valamint irodalom oktatását.

1825-ben Terhes Sámuel a *Felső Magyar Országi Minervában* írt cikkében¹⁹ a magyar tudomány fejlődésének akadályáival foglalkozva, szintén azt hangoztatja, hogy a latin nyelv iskolai használata a legfőbb akadály a oktatás- és művelődésügyünk fejlődésének. A magyar tanítási nyelvért száll síkra, a latinról pedig úgy vélekedik, hogy az a tudósok nyelve kell hogy legyen. A népis-kolákban és a gimnáziumokban is a „közhasnú ismeretek” oktatását szorgalmazza, ezek közé sorolva a természettudományokat, egészségtant és az élő nyelveket is. A klasszikusok oktatását ő felesleges időpazarlásnak tartja, a korszerű képzettséget csak a „reális oskolák”-tól várja.

A filantropista hatásokat mutató nézeteket Miklós László sárospataki profesz-szor próbálja cáfolni, aki elveit a német neohumanizmus eszmevilágából meríti. Az ugyancsak a *Felső Magyar Országi Minervában* közölt cikkében tiltakozik a reális iskolák megszervezésének tervezete ellen.²⁰ Ezek szerint nem nyújthatnak korszerű műveltséget, hiszen a műveltségbe a klasszikus kultúra is bele tartozik, és ezt csak a gimnázium adhatja meg. Azonban ő is azon a véleményen van, hogy a tananyagot és az oktatás módszereit valóban módosítani kell. Az oktatás nyelve lehet a magyar, ez nem áll ellentétben azzal, hogy klassziku-sokat is tanítunk. Azonban a latin és a görög nyelv tanítása nem merülhet ki a száraz grammatizálásban, az írók olvasása és magyarázata a lényeg. Elismeri, hogy a gimnáziumokban szükség van a reális ismeretek, a természettudomá-nyok alapjainak lerakására, de ezek teljes mélységükben való oktatását az akadémiákra bízta.

Az 1820-as évek végén még sok szerző vélekedik úgy, hogy az oktatás nyelve minden iskolafokozatban magyar legyen.²¹ Egységes anyanyelvi alapképzés után javasolják a latin nyelv és irodalom oktatását, melynek célja nem pusztán a nyelv elsajátíttatása, hanem a klasszikusok beható tanulmányozása kell hogy legyen. Azt is hangsúlyozzák, hogy a tantervekben az eddigieknél nagyobb szerepet kell juttatni a természettudományoknak és a modern nyelveknek.

1828-ban Czuczor Gergely a *Tudományos Gyűjteményben* megismétli és össze-gezi a fentieket, kiegészítve azzal a javaslattal, hogy a gimnáziumokban nem csak a magyar nyelvet hanem a kortárs magyar irodalmat is oktatni kellene.²²

Az oktatás tartalmának korszerűsítése feltételezi az oktatás módszereinek a megváltoztatását is. Reformkori pedagógiai gondolkodóink egyre erőteljeseb-

¹⁸ *A nyelvnek hármas befolyása az ember emberiségébe, nemzetiségébe és hazafiúsírásába.* TudGyűjt 1822. VIII. 3—36.

¹⁹ *Mi akadályoztatja többek közt tudománybeli tökéletesedését a Magyaroknak?* FelsőMoMin 1825. XII. 495—501.

²⁰ *A tudomány s Nyelvtanítás helyes összeköttetéséről a Felsőbb Tudományos Intézetekben.* FelsőMoMin 1826. V. 681—690.

²¹ Így pl. ANTALL Mihály: *Gondolatok honni Magyar nyelvünk terjesztésének némelly eszközeiről.* TudGyűjt 1827. IX. 61—110. — KISS Sámuel: *Miben van még a Magyar hátra leginkább?* TudGyűjt 1827. II. 3—15. — UDVARDY János: *Felkiáltás a Haza ügyében.* FelsőMoMin 1829. II. 245—271.

²² *A' Magyar Nyelv állapota Gymnasiumainkban.* TudGyűjt 1828. X. 72—83.

ben kívánták a gyermek természetéhez és érdeklődéséhez való alkalmazkodást az oktatásban. Alsó fokon a szemléletes oktatás szükségességét hangoztatták, az elvont gondolkodást igénylő módszerek alkalmazására csak a felső szinten kerülhet sor. A korabeli hazai publikációkban felmerült a gyermekek aktivizálásának szükségessége is.

Az oktatás módszereire vonatkozó egykorú nézeteket foglalja össze Székely Sándor: *A Tanítás Talptételei* című értekezésében.²³ Véleménye szerint csak azt kell tanítani,

„a' mi a gyermek tehetségeihez és életidejéhez van mérsékelve, és a' mi által célarányos tanítás mellett részvétel serkentetik fel őbenne. Valamig tehát a gyermek még az érzékiség esztendejében van, csak olyan tárgyakkal kell foglalatostkodtatni, mellyek ő benne külső és belső érzést ébresztenek fel, és megfoghatók.”²⁴

Fel kell kelteni a gyermek érdeklődését is, vallja Székely, hiszen a tanítvány érdeklődése, aktív részvétele nélkül a tanítás „hatós nem lehet.” Kerülni kívánja a tanulásra való kényszerítést, mert „minden tanulás beli ked megfőjtathatik ez által.” A legfontosabbnak azonban azt tartja, hogy

„A tanítás minden egyes tárgyaiban a könnyebbekről a nehezebbekre, az altételes ismeretekről a magasabbakra grádicsonként emelkedjék a tanító, és az erőket célarányosan gyakorolja.”²⁵

A nevelés és oktatás elméleti kérdésein kívül sok egyéb pedagógiai problémát vetődik fel folyóiratainkban a 19. század második-harmadik évtizedében. Pedagógusok, művelődéspolitikusok értekeznek a nyilvános és a házi nevelés előnyeiről és hátrányairól, a tanítók képzésének alacsony szintjéről és helyzetük javításának lehetőségeiről, külföldi és hazai iskolák képzési rendszeréről. Sokszor előkerülnek a nőnevelési problémái is.

Míg a 18. század végén megindult magyar sajtóban inkább csak kisebb közlemények, hírek jelentek meg ezekkel a témákkal kapcsolatban, a felvilágosodás korának második szakaszában és a reformkor kezdetén folyóirataink már terjedelmes tanulmányokat, sőt vitákat közölnek a pedagógia tárgyköréből. Bár már a korai híradásokat, közleményeket átjárta a felvilágosodás világnézete, de ezek a publikációk még inkább csak a toleranciára és a jozefinista nevelési reformokkal kapcsolatos elvekre és intézkedésekre korlátozódtak, jóllehet felmerült már ezekben is gyakran az anyanyelvi oktatás jelentőségének hangoztatása. A magyar jakobinus mozgalom elfojtása következtében azonban megszakadt mind a hazai sajtó, mind pedig a nemzeti tudományok fejlődése. Néhány évtizedre volt szükség, amikor kibontakozhatott egy olyan hazai folyóiratirodalom, amely fórumot teremtett a különböző hazai tudományok számára. A magyar nevelés- és oktatásügy egykorú művelői éltek is ezzel a lehetőséggel, és mint láttuk: a 19. század második-harmadik évtizedében élénk és sokszor vitákra, hozzászólásokra készítő publikációs tevékenységet fejtettek ki. Ezek a folyóiratcikkek vezették be és teremtették meg lényegében a magyar pedagógiai irodalmat. Jelentőségük így is nagy, de mégis túlmutat egy szaktudomány-történetének keretein: e publikációk fontos tényezői voltak a reformkorban kibontakozó, polgári jellegű, nemzeti művelődéspolitikának is.

²³ TudGyűjt 1823. IV. 32—50.

²⁴ I. h. 41.

²⁵ I. h. 48.

FEHÉR, KATALIN

Des problèmes de théorie pédagogique dans nos revues à l'époque réformiste

Bien que la première revue spéciale de pédagogie de langue hongroise n'eût paru qu'en 1841, la presse hongroise s'occupait, déjà à partir de sa naissance à la fin du XVIIIe siècle, des thèmes pédagogiques. D'abord on ne publiait que de petites nouvelles ou des articles de ce domaine-là, mais, à partir de la deuxième décennie du XIXe siècle, les revues publiaient déjà des études pédagogiques ayant une prétention scientifique.

L'étude se charge de présenter, de cette matière de source riche de l'histoire de pédagogie, les écrits s'occupant de la théorie de la pédagogie et de l'instruction, à la base des revues des années vingt et trente. Ce sont surtout le *Erdélyi Múzeum* (Musée de Transylvanie) la *Tudományos Gyűjtemény* (Collection Scientifique), publiée dans la capitale et la *Felső Magyar Országai Minerva* (Minerve de la Haute Hongrie) de Cassovie qui faisaient paraître de nombreuses études de ce caractère. En analysant ces études, on peut constater que dans le premier tiers du XIXe siècle, les pédagogues et les politiciens s'occupant de la théorie de la pédagogie et de l'instruction hongroises ont reconnu les possibilités de publication de la littérature de revue en épanouissement, et que dans ces revues ils ont publié de nombreux écrits de théorie pédagogique contenant des idées actuelles.

A magyar könyvkiadás és könyvterjesztés története 1945 — 1985

A magyar könyvkiadás a felszabadulás előtt — mint a gazdasági és kulturális élet más területei is — magánkézből, illetve kapitalista részvénytársaságok birtokában volt. A kiadás és a könyvterjesztés szervezetét széttagoltság, a koordináció hiánya jellemezte. A kiadók (elsősorban a nagy kiadók) saját nyomdával, terjesztői apparátussal rendelkeztek. Az Athenaeum, Révai, Franklin, Dante, Singer és Wolfner mellett sok, az új irodalmi törekvések iránt fogékony kisebb vállalkozás is működött (Genius, Grill, Hungaria, Pantheon, Renaissance). Néhány ezek közül a haladó magyar irodalom publikálását is feladatának tekintette. A népi írók műveit a Magya Élet (Püski Sándor), a szocialista szellemű írásokat a Népszava, a kifejezetten baloldali műveket Cserépfalvi Imre adta ki. A könyvkereskedők is adtak ki évente pár kötetet, s nem kis mennyiségben az egyházak is. A könyvkereskedések legnagyobb része apró kis üzletcske volt s kevés kivétellel papír- és írószereladással is foglalkozott. 1938-ban, az „utolsó békeévben” Magyarországon 101 könyvkiadó működött, ezek közül 2 nagy, 9 közepes, 25 kisebb és 60 törpe vállalkozás volt. 1938-ban 2438 könyv jelent meg 9 160 000 példányban. Ebből 211 ponyva volt 2,5 millió példányszámmal. A regények átlagpéldányszáma 3 ezer, a tudományos és szakirodalomé ezer körül mozgott, míg a kortárs költők verseskötetei alig érték el az 500 példányos megjelenést.

Még fel sem szabadult az ország teljes területe, amikor 1944-ben Szegeden az első szabad magyar könyvkiadó Szikra néven megalakult. Az MKP Központi Vezetősége első szegedi (1944. november 7.) ülésén megalapította a Szikra Kiadót. Szeged közvetlen felszabadítása harcok nélkül történt, üzembépes nyomdák, papírkészletek álltak rendelkezésre, és Vas Zoltán máris nyomdába adhatta — a korábban a moszkvai Idegen nyelvű Kiadónál már magyarul megjelent — *Tizenhat év fegyházban* című művét. A gyomai Kner Nyomda jelentette meg Sztálin rövid életrajzát, míg a pécsi Új Dunántúl nyomdája a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának történetét. A felszabadulás utáni első, 1944. október 24-én forgalomba került könyv mégis egy Magyar—oros zseb-szótár volt, a Szegedi Nyomda és Könyvkiadó Rt. kiadásában. Vas Zoltán könyvében, a Sztálin-életrajzon és A Szovjetunió Kommunista Pártjának története című kiadványokon kiadóként a Kommunista Magyarországi Pártja szerepelt. Szikra impresszummal elsőként Gerő Ernőnek az 1944. november 7-én Szegeden tartott nagygyűlési beszéde jelent meg: *Lesz magyar újjászületés* címmel.

A kiadó Budapestre költözésével a Szikra Lapvállalatok nevet vette fel s vezetésével Cserépfalvi Imrét, a közismert haladó szellemű kiadótulajdonost bízták meg. Megnyílt az első budapesti könyvkereskedés is, a Magyar Kommu-

nista Párt VI. kerületi szervezetének József Attila Könyvesboltja, a Teréz körút 19-ben.

A magyar könyvkiadást és nyomdaipart súlyos veszteségek érték a háború éveiben, alig volt működőképes nyomdaüzem, nagy könyvtárak égtek el. A Pátria Irodalmi Vállalat, a Singer és Wolfner, a Franlin Társulat szó szerinti értelemben megsemmisült. A Szikra vezetői lefoglalták a két legfasisztább szellemű kiadót, a Pallas Irodalmi Intézet Nyomdai Rt.-t és a Stádium Sajtóvállalatot. A felszabadulás előtt működő nagy kiadók közül az Athenaeum kezdte meg először működését, itt nyomták a *Szabadság* című koalíciós napilap első három számát. Viszonylag kisebb kárt szenvedett az Egyetemi Nyomda és a Révai Testvérek nyomdája. Ez utóbbi részvénytársaság könyvkészlete megmaradt, ez adta az indulás anyagi bázisát.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány még Debrecenben — a fegyverszüneti egyezményekből származó kötelezettségek végrehajtása során — kiadta az 530/1945. M.E. sz. rendeletét a fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek beszolgáltatásáról, illetve megsemmisítéséről. A jegyzék két önálló kötetben jelent meg: *A fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek jegyzéke* (1945.). E rendelettel vonták ki a forgalomból azokat a kiadványokat, melyek a Horthy-rendszer ideológiai támaszai voltak.

Kiadnivaló bőségesen mutatkozott, a fokozódó infláció azonban megbénította a könyvkiadást. A súlyos nyomdai gondok és a papírhány következményeként a könyvtermelés lényegében csak 1945 májusában indult meg. 1945 novemberére egy-egy könyv ára már 20—30 ezer pengő körül mozgott. A nagyközönség ezt ekkor nem tudta megfizetni. Mindezek ellenére 1945-ben Magyarországon 644 könyv több mint 3 millió példányban, 713 füzet több mint 2 millió példányban.

Az egyéb kiadványok (zeneművek, térképek, jegyzetek, különlenyomatok stb.) száma 252, példányszámuk 1,5 millió volt. Alacsony volt a tudományos és szakirodalmi, valamint a gyermekkönyvek száma és példányszáma. A szépirodalmi könyvek száma 175 volt a 644-ből, példányszámuk alig haladta meg a félmilliót. A felszabadulás évében a szépirodalmi művek (könyvek és füzetek együtt) műfaji megoszlása a következő volt: vers 38, regény, elbeszélés 115, színmű, műsorfüzet 38, egyéb 38. A felszabadulás első évében mintegy 70-re tehető azon szépirodalmi művek száma, amelyeknek kézírata már korábban elkészült, csak addig nem jelenhetett meg Magyarországon. A kiadók felújításokat, másodkiadásokat jelentetnek meg; mégis már az első évben volt néhány kiemelkedő mű: a Révai 1945 karácsonyára adta ki Márai Sándor háborús naplóját. Ebben az évben jelent meg Fodor József, Illyés Gyula, Várnai Zseni új verseskötete, s Cserépfalvi megindította a Pegazus-füzeteket (Salamon Ernő verseivel). Új kiadásban jelent meg Illyés Gyula Petőfije, Cserépfalvi két József Attila-kötetet is kiadott: forradalmi verseit és egy összeset is. A „művelt úri közönség” kedvelt kiadója, az Új Idők az új körülmények között új feladatokra is vállalkozott, Kassák Lajos összegyűjtött verseit, Illés Béla Erdei emberkéjét adta ki, de nem maradt el Zsigray Julianna és Kosáryné Réz Lola sem. A Sarló Könyvkiadó a népi írók műveinek megjelentetését tűzte ki céljául. Darvas József szerkesztésében látott napvilágot a *Móricz Zsigmond ébresztése* című emlékkönyv, mely függelékében először közölte az író műveinek bibliográfiáját. A Sarló Könyvkiadó újdonságai között találjuk Darvas József *Város az ingoványon*, Erdei Ferenc *Szövetkezetek*, Illyés Gyula *Hősökről beszélnek*, *Honfoglalók*, *Egy év* (versek), Veres Péter *Szabad ország, szabad munka, A válság éveiből*,

Németh László *A tanügy rendezése*, Talpassy Tibor *A föld gazdát cserél* című művét. A Szikra Kiadó nemcsak aktuális politikai brossúrákkal és agitációs művekkel kapcsolódott be a szellemi életbe, hanem irodalmi művek megjelenítésével is. 1945-ben adta ki Lukács György *Írástudók felelőssége* című kötetét, Révai József Ady-tanulmányát, Háy Gyula színműveit, Déry Tibor *A tengerparti nyár* című művét, Nagy Lajost és másokat. A Hungária Kiadó Lukács György több művét is megjelentette. Értékes alkotásokat adott ki az Anonymus.

A kezdeti nehézségek után lassan mégis megindult a könyvkiadás gépezete, új, demokratikus formában. A kormány megtiltotta a fasiszta, népellenes könyvek kiadását és terjesztését. Néhány évig még működtek a kapitalista kiadók, majd létrejöttek az új típusú kiadóvállalatok, az említett Szikra Kiadón kívül pl. a Magyar—Szovjet Művelődési Társaság kiadója (később Új Magyar Könyvkiadó), ez adta ki az *Irodalom—Tudomány* című folyóiratot is.

A felszabadulást közvetlenül követő 2—3 évben két-három kiadó fejtett ki különösen aktív tevékenységet. A Révai szerencsés helyzetben volt, nyomdája csaknem épen megmaradt, így kiadói munkája is kevesebb akadályba ütközött. Egy kisalakú kiadványsorozatot indított Révai Könyvtár címen, melyben több élő magyar író művét adta közre: Illyés Gyula *Lélekbúvár*, Tamási Áron *Hullámzó völgy*, Tersánszky Józsi Jenő *Egy kézikocsi története*, Sziget a Dunán, Thurzó Gábor *Akár a vizözön* című könyvét. A Révai Kiadó az infláció időszakában is tudott új művekkel jelentkezni, jó néhány magyar író alkotásai e cégnél jelentek meg. Szerb Antal esszékötetein (*Gondolatok a könyvtárban*, *A varázsló eltöri pálcáját*) kívül *A magyar irodalom története* című könyve 1946 és 1948 között három utánnomásban hagyta el a nyomdát. Itt jöttek ki Tamási Áron művei, 17 Mátrai Sándor-mű, sok Mikszáth- és Móra-kötet. Házaszerzőnek számított Tersánszky Józsi Jenő, és itt adták ki a korszak egyik legjelentősebb művét, Illyés Gyula *Hunok Párizsban* című regényét is, egy-egy új Déry Tibor-kötetet, Remenyik Zsigmond *Élők és holtak*, Sötér István *Hidszakadás* című munkáját. A Nyugat Kiadó kevés kiadvánnyal jelentkezett, ezek kivétel nélkül kimagasló értéket képviseltek (pl. *Illyés Gyula összes versei* három kötetben, Németh Lászlótól az *Izony*). A Nyugat Kiadó és Irodalmi Rt. 1946-tól a Révai leányvállalatként működött. Az Egyetemi Nyomda — noha nem érte jelentős kár — veszített korábbi rangjából. A verseskötetek, versantológiaiak megjelentetésében azonban kezdeményező szerepet vállalt (*Anthologia humana*, Szabó Magda két verskötete, Szabó Lőrinc *Örök barátaink* második sorozata). A felszabadulás után a kultuszminiszter megbízásából az Egyetemi Nyomda adta ki az új, demokratikus szellemű tankönyvek zömét. (A másik nagy — katolikus szellemű — tankönyvkiadó cég a Szent István Társulat volt.)

A régi, nagy kiadói részvénytársaságok közül Budapest ostromakor a legnagyobb kárt a Franklin Társulat szenvedte, így korábbi teljesítményénél csak jóval kevesebbre vállalkozhatott. A klasszikusok — a kor viszonyaihoz képest — szép kivitelű megjelenítésével vétette magát észre (Arany János-, Vajda János-kiadások), s vállalkozott fiatal költők versesköteteinek megjelentetésére is (*Zelk Zoltán versei*, Juhász Ferenc *Szárnyas csikó*). 1947-re úgy-ahogy talpra állt és több mint 100 kötetet adott ki.

A kisebb, korábban jelentős irodalmi tevékenységet folytató kiadók közül a Hungária és a Dante jelentősége nagymértékben csökkent. A felszabadulás után tiszavirág életű volt a katolikus Korda, s a bestsellerek és ponyvák kiadója, a Nova. A kor viszonyaihoz képest élénk tevékenységet fejtett ki az Officina

Könyvkiadó, folytatta 1941-ben indított sorozatát, az Officina Könyvtár kiadását, ebben a világirodalom kisebb terjedelmű, jelentős értékű alkotásait tette közzé (1941 és 1949 között 105 kötetet). Jelentős kiadványa volt Lengyel Balázs *Mai magyar líra* (1948) című tanulmánykötete. Ugyanebben az évben egy kis kiadó, a Parnasszus adta ki Sötér István szerkesztésében a *Négy nemzedék — Élő magyar költők* című gyűjteményt, az akkori magyar líra átfogó képét Gellért Oszkártól Illyés Gyulán át Pilinszky Jánosig, Nagy Lászlóig. Az *Új Idők*, melyet a háború előtt Herczeg Ferenc neve fémjelzett, meglepő, a kiadótól szokatlan vállalkozásokba fogott. Folyóirata, az *Új Idők* megújodott, a lap szerkesztését Kassák Lajos, Fodor József és Benedek Marcell vették át. A kiadó írói névsora is megváltozott (Illés Béla, Heltai Jenő, Kassák Lajos, Fodor József, Mándy Iván).

A Budapest Székesfőváros Irodalmi és Művészeti Intézet Kiadót Budapest főpolgármestere alapította 1945 őszén, s 1947-ben már 80 kiadvány látott napvilágot impresszumukkal. Örkény István szinte háziszervezőnek számított: 1945 és 1949 között öt új művét adták ki, és Illés Béla, Krúdy Gyula, Nagy Lajos munkái közül is több itt jelent meg. A régi alapítású kiadók közül minden kétséget kizáróan a Cserépfalvi Kiadó volt a legélénkebb s a legérdekesebb kiadványokat felmutató cég. József Attila versein, József Jolán József Attila-életrajzán kívül kiadta Gereblyés László, Zelk Zoltán, Salamon Ernő verseit, Bóka László szerkesztésében a *Magyar mártír írók antológiáját*, Kassák Lajos *Egy ember életét*, Sötér István novelláit, Tamás Aladár, Kovai Lőrinc új regényét, Zalka Máté *Doberdóját*, s megindította a Pegazus-könyvtáron kívül a Cserépfalvi Kiskönyvtár sorozatot. Az Emich Gusztáv alapította, majd részvénytársasággá alakult Athenaeum már 1939-ben az állam tulajdonába került mint az ország legnagyobb kiadói és főként nyomdai cége. A felszabadulás után a szakszervezeti tanács irányítása alatt működött, s folytatta hagyományos kiadói munkáját is. Szívesen vállalkozott — a többi kiadót meghaladó mértékben is — verseskötetek megjelentetésére: Ady Endre, Fodor József, Gábor Andor, Illyés Gyula, Kónya Lajos, Várnai Zseni, Zelk Zoltán művein kívül elől járt új magyar prózai alkotások — például Balázs Béla *Álmodó ifjúság*, Heltai Jenő, Illés Béla, Pap Károly, Sötér István, Remenyik Zsigmond, Szabó Pál, Veres Péter műveinek — kiadásában is. Az Athenaeum adta ki először Gergely Sándor Dózsa-trilógiáját is.

1946-ban 1128 cím csaknem 7 millió, 1947-ben 1737 cím közel 8 millió példányban jelent meg. Ezen belül a szépirodalmi művek részaránya a következő:

Év	Kötetszám	Ebből eredeti magyar	Példányszám (ezerben)	Ebből eredeti magyar
1945	219	140	650,0	380,0
1946	516	379	3194,4	2801,9
1947	810	528	4548,7	2555,0
1948	629	415	3037,0	2001,1

* * *

A magyar könyvkiadás lényeges átalakulása 1948-ban kezdődött el. Államosították a nagyvállalatokat, s ezekből öt nagy állami kiadó alakult (Athe-

naeum, Révai, Franlin, Hungária, Új Magyar Könyvkiadó N. V.). A kiadók megtartották a régi szervezeti formát, önálló nyomdával és terjesztői apparátussal rendelkeztek. A kiadói tevékenységek összehangolására alakult meg 1948-ban az Országos Könyvhivatal.

1949-ben államosították a közép- és kisüzemek nagy részét is, ugyanakkor néhány kiadó újjáalakult, illetve történtek új alapítások is. Ez évben a Szikra Irodalmi és Nyomdai Rt. államosításával a Magyar Dolgozók Pártja alapította meg a Szikra Kiadót, a Szakszervezetek Országos Tanácsa a Népszava Szakszervezeti Tanács Könyvkiadó Hivatalát. Az okiratok szerint miniszterelnöki alapítású vállalatok: Révai Könyvkiadó Nemzeti Vállalat (a Révai Könyvkiadó Intézet Rt. kiadói részlegéből és a Nyugat kiadóból); Új Magyar Könyvkiadó Nemzeti Vállalat (a Magyar—Szovjet Művelődési Társaság tulajdonában levő kiadó átvételével); a Franklin Könyvkiadó Nemzeti Vállalat; az Athenaeum Könyvkiadó Nemzeti Vállalat (a Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Rt., a Forrás Nyomdai Műintézet és Kiadóvállalat Rt. és az Athenaeum összevonásából); a Hungária Könyvkiadó Nemzeti Vállalat; az Egyetemi Könyvkiadó Nemzeti Vállalat. A honvédelmi miniszter alapításából a Honvéd Sajtó- és Lapkiadó Nemzeti Vállalat, a vallás- és közoktatásügyi miniszter alapításából a Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat kezdte el működését. 1949-ben alakult meg a Népművelődési Minisztérium, az Országos Könyvhivatal is ezen intézmény keretei között működött, illetve ebbe olvadt bele. Ekkor vált el a korábban egységes kiadói szervezet is, elkülönült egymástól a nyomda—kiadás—terjesztés. A nyomdák a Könyvűipari Minisztériumhoz, a kiadók jó része a Népművelődési Minisztérium, a könyvkereskedelem a Belkereskedelmi Minisztérium felügyelete alá került.

A könyvterjesztés szervezetében is megkezdődött a demokratikus átalakulás. 1949 májusában jött létre a Könyvterjesztő Nemzeti Vállalat, mely megkapta az állami kézben levő könyvraktárakat és azokat a könyvesboltokat, melyek lényegileg jogutód nélkül vagy gazdátlanul maradtak. A KNV kis- és nagykereskedelmi feladatokat egyránt ellátott. A Könyvterjesztő Nemzeti Vállalatból vált ki 1950 júniusában a Könyvesbolt Kiskereskedelmi Vállalat, a külkereskedelmi feladatok ellátásával pedig a Horizont Könyv-, Lap- és Zeneműterjesztő Vállalatot bízták meg. 1950 augusztusában a Szikra Könyvkiadó terjesztői és propaganda apparátusából alakult meg a Szikra Könyv- és Propagandaanyag-terjesztő s költözött a mai Áll. Könyvterjesztő Vállalat székházába a Deák F. utcába. Az alapítások és átszervezések nem váltak be; a Könyvterjesztő Nemzeti Vállalat és a Könyvesbolt Kiskereskedelmi Vállalat, valamint a Szikra Könyv- és Propagandaanyag-terjesztő összevonásával jött létre 1951. május 1-én az Állami Könyvterjesztő Vállalat.

1952. április 17-én államosították az összes magánkézben levő könyvesboltot, illetve vonták be a tulajdonosok iparendélyét. 95 vidéki és 87 budapesti könyvesboltot zártak be ezen a napon, s később a megszüntetett könyvesboltok közül mindössze tizet nyitott meg újra az ÁKV. A könyvkereskedők, kiadók régi és főként újabb kiadványait a Párizsi Áruházban (ma Divatcsarnok) raktározták, ahol még a hatvanas évek végén is gigantikus méretű készletek maradtak.

Feloszlatták a könyvszakma több mint hét évtizedes múltra visszatekintő szervezetét is, a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületét, mivel a vállalatok államosításának következtében funkcióját veszítette; holott már akkor helyes lett volna egy, a megváltozott viszonyoknak megfelelő

új, szakmai szervezet felállítása. A könyvek kiadása és terjesztése ugyanis sok olyan feladatot ró a szakma mindkét ágában tevékenykedő vállalatokra, amelyek optimális megoldásához szocialista viszonyok között sem elegendők az állami direktívák.

1950-ben alakult újjá az Akadémiai Kiadó. A Magyar Tudományos Akadémia kiadója a legrégebbi könyvkiadó Magyarországon, 1828-ban alakult s mindig is a magyar tudomány minden ágának legfontosabb műhelye volt és maradt. Az újjáalakulást követő évben részben folytatta a korábban megkezdett tudományos sorozatokat: (*Archaeologica Hungarica*, *Bibliotheca orientalis Hungarica*, Budapest várostörténeti monográfiái, *Geologica Hungarica*), illetve újakat indított, melyek közül kiemelkedett a Bartók—Kodály szerkesztette Magyar Népzene Tára, a Magyar Irodalmi Tár, Magyarország állatvilága. A kezdeti időszakban a kiadó legtermékenyebb tudományterülete a nyelvtudomány volt. A megindulást követő évben látott napvilágot Hadrovics László orosz—magyar és magyar—orosz nagyszótára (mintegy 100 ív), majd rövidesen a többi nagyszótár: német—magyar, olasz—magyar, magyar—angol és francia—magyar (hasonló terjedelemben).

A könyvkiadás állami irányítása az 1950—51-es évtől kezdett kibontakozni, azzal a céllal, hogy a társadalom minden rétege könyvhöz jusson, s a művek széles választéka álljon a szakemberek, az új értelmiség rendelkezésére. 1951-ben az egyes szakminisztériumok mellett különböző kisebb kiadóvállalatokat hoztak létre, amelyek munkáját a Népgazdasági Tanács mellett működő Minisztériumi Kiadók Bizottsága koordinálta. Noha e szerv némileg elősegítette a könyvkiadás szakmai fejlődését, a kiadási tevékenység tervszerűségében is ért el némi eredményt — feladatát hatáskör hiányában nem tudta kellőképpen ellátni. Párhuzamos kiadások, célszerűtlen kiadói profilok jöttek létre, elaprózódtak vagy elnagyolódtak a feladatok s a rendelkezésre álló anyagi eszközök célszerű felhasználása területén is megoldatlan problémák maradtak. Mindezek kiküszöbölésére 1953-ban megalakult a Kiadói Tanács, mely a Minisztertanács mellett működött s a különböző minisztériumok és más főhatóságok képviselőiből állott és Titkársága útján látta el a koordinálás feladatait.

1954-ben a Népművelési Minisztérium felügyelete alatt megalakult a Kiadói Főigazgatóság, amely jelenleg is működik a Művelődési Minisztérium keretében. Feladata a könyvkiadás és könyvterjesztés országos irányítása a művelődéspolitikai elvek alapján, a kiadók és terjesztővállalatok távlati és éves terveinek összehangolása, a könyvkiadás céljaira megállapított országos papírkeret szétosztása, a könyvárrendszer elveinek kidolgozása. A közvetlen irányítása alá tartozó vállalatok tekintetében hatósági felügyeleti jogkört lát el; ugyanakkor ágazati felügyeletet gyakorol a nem közvetlenül irányítása alá tartozó könyv- és szakmai vállalatok felett. A Belkereskedelmi Minisztérium viszont ágazati felügyeletet gyakorol a könyvkereskedelmi vállalatok felett, a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat esetében a feladatot a Külkereskedelmi Minisztérium látja el.

1954-re a könyvek száma az 1948. évi 1684-ről 2750-re a példányszám 10,6 millióról 19,8 millióra emelkedett. Különösen jelentősen nőtt a tudományos, ismeretterjesztő és szakirodalmi művek száma; példányszáma pedig több mint meghétszereződött. A tankönyvkiadás az új oktatáspolitikai szolgálatában új szellemiségű könyvek kiadásával állt a népi demokratikus Magyarország szolgálatába. Az alsó, közép- és felsőfokú iskolák a társadalom minden dolgozó rétege számára nyitva állottak. A magyar történelem során eddig nem tapasztalt

mértékben óriási tudásvágy és könyvéhség jelentkezett. Az 1948. évi 237 műről 1954-ben 870-re emelkedett a tankönyvek száma, a példányszám pedig közel meghatszorosodott. Nem a megfelelő mértékben, illetve hullámszóan fejlődött az orvosi és a mezőgazdasági könyvkiadás, kisebb mértékben a történelmi, földrajzi és néprajzi könyvek száma és példányszáma.

1954-ben indult az olcsó könyvtár sorozat, amely a magyar és külföldi szépirodalom alkotásait juttatta el az olvasóhoz, hetente átlag félmillió példányszámban 3–4 forintos áron (1 kg kenyér ára). Állami támogatással lehetővé vált a könyvek olcsó áron történő forgalomba hozatala, a könyv egyre inkább közkinccs s mindenki számára elérhetővé és hozzáférhetővé vált. Az olcsó árú könyvek ugyanakkor nem zárták ki a művészi színvonalat, az igényes kivitel sem. A könyvek tipográfiai megformálásának előmozdítására 1954-ben alakult meg a könyvművészeti bizottság, mely azóta minden évben díjakat ad ki a legszebb magyar könyvek alkotóinak. Az első alkalommal Barcsay Jenő *Művészeti anatómiája* kapta meg a díjat. A népszerű mű azóta 9 idegen nyelven 56 kiadásban közel félmillió példányban látott napvilágot. A „Szép Magyar Könyv” versenyt 1969 óta a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése rendezi és szervezi meg, 1981 óta bevezetve a közönségdíjat is.

Megindult az Akadémiai Kiadónál az idegen nyelvű könyvkiadás is, s 1954-ben már 14, 1955-ben 18 mű jelent meg különböző nyelveken, míg 1970-re érte el — a mai is átlagosnak mondható évenkénti 100—110 műszámot.

A szépirodalmi könyvkiadás a kulturális politika és irodalom alakulásával párhuzamban, ellentmondásosan fejlődött. A szocialista realizmus kizárólagossága, a politika azon elvárása, hogy az irodalom az aktuális politikához igazodjék, a napi politikai gyakorlatot igazolja, a műfaji és kifejezésbeli skála szűkítéséhez vezetett, s az olvasók körében sem volt általánosan népszerű az ideális tulajdonságokkal felruházott, feddhetetlen „pozitív hős”. Az 1949—53 közti időszakban a számtalan sematikus mű mellett olyan maradandó alkotások is keletkeztek, mint Illés Béla *Honfoglalása*, Szabó Pál *Új földje*, Veres Péter *Próbátétele*, Déry Tibor *Felelete*, Karinthy Ferenc *Budapesti tavasza*, Sarkadi Imre novellái, ill. a lírában Benjámín László, Juhász Ferenc, Simon István költeményei. A kortárs világirodalmat illetően könyvkiadásunkat szinte a teljes elzárkózottság jellemezte, s lényeges lemaradás a modern irányzatok tekintetében.

Az 1953—1956 közti időszak mind a politikában, mind az irodalmi életben az ide-oda hullámszó viták, kritikai csatározások időszaka volt. Jelentősen megnőtt az irodalmi folyóiratok (*Csillag*, *Új Hang*, *Irodalmi Újság*) és másodjában a könyvkiadás szerepe. Az irodalom iránti felfokozott érdeklődés, a művész megnövekedett közéleti szerepe feszültségeket okozott, de szélesítette az alkotók sorát, helyet adott az addig félreszorított íróknak s az új fiatal tehetségeknek is (Németh László, Szabó Lőrinc, Weöres Sándor, Juhász Ferenc, Nagy László, Simon István, Csoóri Sándor). A szociográfiák, tényfeltáró riportok, novellák, szatírák, megjelenése eseményt jelentett az irodalmi életben és a könyvpiacón (Karinthy Ferenc: *Ezer év*, Déry Tibor: *Simon Mennyhért születése*, Urbán Ernő: *Uborkafa*, Veres Péter: *Almáskert*, *Talpsimogató*).

A könyvkiadás kiemelkedő sikere volt Németh László *Égető Eszter* c. regénye, Szabó Pál, Veres Péter, Illyés Gyula új művei. Ez idő tájt lépett színre az a prózaíró nemzedék, melynek tagjai ma is a magyar irodalom legerősebb vonulatát képviselik: Sántha Ferenc, Galgóczi Erzsébet, Csurka István, Moldova György és mások.

A Kiadói Főigazgatóság 1955-ben a kiadók egy részét nagyobb vállalatokba vonta össze, oly módon, hogy egyben a szükséges szakosítást is végrehajtotta. Az egyes szakkiadók megszüntették a lapok és folyóiratok kiadását s a szaktudományos könyvek publikálásra összpontosították erejüket. Kilenc különböző minisztériumi kiadó egyesítéséből ekkor alakult a Közgazdasági és Jogi Kiadó, valamint a Műszaki Kiadó.

Az 1955-ös év a szépirodalmi kiadás szerkezetében is változásokat hozott. A Magyar Írók Szövetsége kiadójaként 1955 januárjában alakult meg a Magvető Könyvkiadó. Elsődleges feladata a kortársi magyar szépirodalmi alkotások megjelentetése, a fiatal magyar költők és írónemzedék útrabocsátása. Az Új Magyar Könyvkiadó tevékenységi köre bővült, a világirodalom egészének megjelentetése e kiadó profilja lett, miután e feladatok jó részét átvette a Szépirodalmi Kiadótól. (Az Európa Kiadó nevet 1957-ben vette fel.) A Szépirodalmi Kiadó szinte kizárólagosan a magyar irodalmi alkotások, elsősorban a klasszikusok — kibocsátó — műhelye lett. A magyar költészet klasszikusainak kiadását (Balassi, Csokonai, Petőfi, József Attila stb.) ezekben az években (1955) kezdte meg a Magyar Parnasszus ízléses, kitalakú köteteiben. A *Hét évszázad magyar versei* c. — ma már alapműnek tekinthető — összeállítást először 1951-ben, azóta számtalan új kiadásban, magas példányszámban bocsátja ki a Szépirodalmi Kiadó.

Ugyanabban az évben alapították a Corvina Kiadót, a hazai idegen nyelvű könyvek második báziskiadóját az Akadémiai Kiadó mellett. A Corvina kezdetben túlnyomó részt művészeti kiadványokat jelentetett meg idegen nyelven (Magyar Népművészet, A Szépművészeti Múzeum kincsei), majd Magyarországot ismertető albumokat, leírásokat, politikai műveket tett közzé saját, ill. külföldi partnerekkel közös kiadásban.

Az új kiadói szervezet lehetővé tette a könyvkiadás, a művelődéspolitikai célkitűzések jobb megvalósítását, az olvasói igények tervszerűbb kielégítését, a könyvkiadás, könyvterjesztés és a nyomda- és papíripar érdekeinek megfelelő összehangolását, az anyagi eszközök célszerűbb felhasználását, egységes szempontok érvényesítését a kiadói módszerekben. A szakosítás túlzásait megszüntette, de ugyanakkor bizonyos feladatokat egy-egy kiadónál összpontosítva, elősegítette a kiadási ágak tervszerűbb és arányosabb fejlődését.

* * *

Az 1956-os eseményeket követő fél évtized a politikában, az irodalomban és a könyvkiadásban is a konszolidáció időszaka volt. Új irodalmi lapok indultak (*Élet és Irodalom*, *Kortárs*, *Új Írás*) s a vidéki folyóiratok is elkezdték tevékenységüket. Számos vita zajlott le a művelődéspolitikáról, modernizmusról, a népi írókról, a könyvkiadásról. Megjelentek a korábban méltatlanul, a személyi kultusz miatt háttérbe szorított művek, színre léptek addig méltánytalanul mellőzött alkotók, megindult a kortársi világirodalom kiadása (Camus, Kafka stb.). Egészséges fejlődés vette kezdetét, jónéhány mű (Dobozy, Mesterházi, Molnár Géza, Berkesi) a munkásosztály szemszögéből ábrázolta a közelmúlt eseményeit, a magyar múlt és jelen nehéz kérdéseit.

Több hullámban jelentkeztek a fiatal alkotók, legerősebben talán a lírában. A 15 fiatal költő 105 versét tartalmazó *Tűz-tánc* antológia 1957-ben reveláció volt. Németh László tanulmányai (*Sajkódi esték*), Szabó Magda regényei, Illés Endre novellái, Vas István, (*Rapszódia egy őszi kertben*) Illyés Gyula (*Mozgó világ*) versei a társadalmi haladás igénye jegyében születtek. Az irodal-

mi élet érdeklődése egyre inkább a tudományos, elsősorban szociológiai jellegű problémák felé fordult, a 60-as évek legelejének kiadványműfaja a tanulmánykötet lett, többnyire egy-egy vitához is kapcsolódva.

1957-ben kezdte meg munkáját a Medicina Egészségügyi Könyvkiadó és Dokumentációs Vállalat (1966-tól Medicina Könyvkiadó) és a Gondolat Könyv-Lapkiadó és Terjesztő Vállalat (ma: Gondolat Könyvkiadó) — a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat alapításában és a Kisipari Szövetkezeti Kiadványvállalat. Ez utóbbit 1958-ban vette át a Kiadói Főigazgatóság és 1965-ig Magyar Helikon néven működött, majd az Európa Kiadó önálló osztálya lett 1982-ig; ekkor Helikon Kiadó néven önállósult. Ez évben (1957) vette fel az Európa Kiadó nevet a korábbi Új Magyar Könyvkiadó.

Az ötvenes évek végén indult meg a teljes világirodalmi termésre kitekintő könyvkiadás, a külföldi szerzők széles körű megjelenítése. Ekkor kezdte pótolni könyvkiadásunk azokat a lemaradásokat, melyeket az ötvenes évek elejének szűkkeblű kultúrpolitikája eredményezett.

1957-ben jelent meg a Magvető Kiadó Világkönyvtár sorozatának első kötete, melynek darabjai ma is a kortársi világirodalom legszínvonalasabb alkotásait mutatják be. 1958-ban jelent meg a Modern könyvtár első fűzött kötete, mely valóban a modern világirodalom kisebb terjedelmű legfrissebb alkotásait adja közre a prózától a versig, a tanulmánytól a drámáig. (1985 elején jelent meg a sorozat 500., jubileumi kötete.) Ugyanabban az évben indult a kor ízléséhez mérten modern kontósbán a Dekameron sorozat. Egy-egy kötet egy-egy ország, nép, nyelvterület kisprózájának áttekintését adta. A kiemelkedő külföldi klasszikusok életmű sorozatokban láttak napvilágot (Thomas Mann, Balzac, Zola, Sinclair Lewis stb.). A külföldi irodalomban való tájékozódást segítette a Világirodalom klasszikusai c. sorozat, melyekhez a legnevesebb szakemberek írtak előszókat, méltatásokat. Ezt egy népszerűbb, olvasmányosabb válogatás a Milliók Könyve c. előfizetés ún. zárt könyvsorozat követte 1961-től.

Noha az ötvenes évek legvége és a hatvanas évtized elsősorban a világirodalmi könyvkiadás fellendülésének időszaka volt; jelentősen fejlődött a gyermek- és ifjúsági, valamint az ismeretterjesztő könyvkiadás. Az ifjúsági könyvkiadásban leány-regények volt a divatos műfaj (Pöttyös és Csíkos könyvek), valamint a nagy emberek életét regényes formában feldolgozó kötetek. Az ifjúsági ismeretterjesztésben is megtette könyvkiadásunk az első komoly lépéseket a Búvár könyvek (1960), majd a Bölcs bagoly rovatok beindításával. Ennek kiteljesedése lett később e kiadási ágazat mindmáig legsikeresebb vállalkozása a Képes történelem (1964) és a Képes Földrajz (1967) c. sorozatok.

A modern ismeretterjesztő könyvkiadás első lépéseként már 1956-ban megindult az Auróra sorozat, a társadalom- és kisebb részben a természettudományok legfrissebb eredményeit közlő Stúdium könyvek (1957), majd az egyes történelmi korszakokat összefoglalóan bemutatató Európai antológia kötetei. A hatvanas évek sikerkönyvei közé számítottak a „Izmusok” különböző kötetei (barokk, futurizmus, expresszionizmus stb.), miként a Gondolattár apró kis füzetek is kedveltek lettek a diákok, az egyetemisták körében.

Az Állami Könyvterjesztő Vállalat monopolhelyezete is megszűnt. 1956-tól 92 állami könyvesbolt került fokozatosan a földművelésszövetkezetek tulajdonába és kezelésébe. Ellátásukra alakult meg a Földművelésszövetkezeti Könyvterjesztő Vállalat (SZÖVKÖNYV). A Horizont Könyv-Lap- és Zeneműterjesztő Vállalat utódjaként alakult meg a Magyar Könyv Kereskedelmi Vállalat, melynek fő tevékenysége az ügynöki könyvterjesztés volt. Míg 1951-ben 179; 1964-

ben már 338 könyvesbolt működött az országban, a korszerűséggel azonban még nem dicsekedhettünk. A közös szakmai feladatok elvégzésére alakult meg 1963-ban a Könyvkiadók és Könyvterjesztők Tájékoztató Központja, a mai Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének elődje.

A felszabadulás utáni magyar könyvkiadás első két évtizedének fejlődését néhány adattal érzékeltetjük.

Könyvkiadás			Könyvforgalom	
év	szám	példányszám ezerben		
1945	644	3 162,7		
1948	1684	10 676,7		
1950	1880	20 148,5	1951	143 millió Ft
1955	2748	22 874,7	1955	217 millió Ft
1960	2972	34 692,7	1960	554 millió Ft
1964	4164	44 729,4	1964	755 millió Ft

1945 és 1964 között összesen 5214 külföldi szerző műve jelent meg Magyarországon 64,5 millió példányban. Többek között Verne 53, Shakespeare művei 49, Grimm testvérek 40, Anatole France 37, Jack London 36, Gorkij 110, Puskin 49, Tolsztoj 70, Balzac 68, Dickens 31, Thomas Mann 41, Stefan Zweig 24 kiadásban. A legmagasabb példányszámban megjelent művek: Beecher—Stowe: *Tamás bátya kunyhója*, Boccaccio: *Dekameron*, Defoe: *Robinson*, Dumas: *Három testőr*, Dickens: *Copperfield Dávid*.

* * *

A hatvanas évek legelején lezárult az irodalmi konszolidáció időszaka is s a könyvkiadás is nyitottabbá, minden új kezdeményezés, új irányzat iránt fogékonyabbá vált. Új írónemzedék csatlakozott, az idősebbek megkezdett vagy abbahagyott törekvéseihez. Könyvkiadásunk, a szellemi élet más területeihez hasonlóan, a hatvanas évtizedben felszálló ágban volt. Rövid fél évtized alatt olyan művek születtek s hódították meg szinte az egész társadalmat, mint Fejes: *Rozsdatemető* (1962), Sarkadi: *A gyáva* (1961), Szabó Magda: *Pilátus* (1963), Moldova: *Idegen bajnok* (1963), Galgóczi: *Öt lépcső felfelé* (1965), Somogyi Tóth Sándor: *Próféta voltál szívem* (1965), Gáll István: *Csapda* (1966), Cseres: *Hideg napok* (1964).

Számos máig is érvényes remekmű született, melyek fennmaradtak az idő rostáján, s azóta is mai klasszikusnak számítanak, évről évre új kiadásban jelennek meg. Kivirágzik a szociográfia műfaja, mely Csák Gyula *Mélytengeri áramlásával* (1963) és Csoóri *Tudósítás a toronyból* (1963) c. művével indul, még jó két évtizednyi sikeres útjára, majd válik helyenként és időnként uralkodó és kedvelt műfajjává, az irodalomban és a könyvkiadásban. A munkás- és paraszt-ábrázolás után megfogalmazódnak az értelmiségi gondok és morális kérdések is. Új szerzőket ismer és fogad be az olvasóközönség (Raffai Sarolta: *Egyszál magam*, 1967 Bertha Bulcsú: *A bajnok élete* 1969), a nemzedéki közérzet változásairól Csurka István (*Nász és pofon* 1969) Moldova (*Malom a pokolban* 1968) s mások adnak hírt. A hatvanas évek utolsó negyedének új felfedezettje a sokáig hallgató, majd legtermékenyebb időszakába érkező Örkény István. Novellás-

kötetei után (*Jeruzsálem hercegnője* 1966, *Macskajáték* 1966, *Tóték* 1967) megszületik a ma már új műfajnak tekintett egyperces novellák sorozata (1968) melyek azóta számtalan kiadásban láttak napvilágot. A hatvanas évek közepe táján és végén számos ún. írói életmű sorozat került kiadásra: nemcsak a magyar klasszikus irodalomból (Eötvös József, Kemény Zsigmond, Jókai Mór), de az élő klasszikus magyar alkotóktól is. (Illyés Gyula munkái 1969-től, Déry Tibor és Németh László művei valamivel később.) A Szépirodalmi Kiadó kezdte el először az idősebb, ma élő alkotók bemutatását az Arcok és vallomások c. sorozatában (1966), melynek darabjai egyszerre életrajzok, esszék, interjúkötetek és képes beszámolók is.

A könyvkiadás más ágazatai is egyenletesen fejlődnek, kiteljesedik az úti-könyvkiadás s szinte minden európai nyelv kétnyelvű szótára kis-, közepes és nagy változatban, terjedelemben, a nyelvet tanulók rendelkezésére áll. Jelen-tősen emelkedik a pszichológiai, szociológiai művek száma. Az ifjúsági irodalomban diadalútjára indul a tudományos-fantasztikus irodalom, hogy ki tudja meddig őrizze majd szerzett pozícióit.

A hatvanas években bontakozik ki a magyar lexikonkiadás, s ha lassan is, de két évtized alatt kielégíti az általános és főként a különböző szaklexikonok iránti egyre növekvő igényeket. Az *Új Magyar Lexikon* első kötetének megjelenését (1959), majd számtalan utánnyomását, a nagy vitát kavart *Magyar Irodalmi Lexikon* követi (1963), a *Művészeti Lexikon* (1965), a *Filmlexikon* (1964), *Magyar Életrajzi Lexikon* (1967) után a nem humán tudományok szaklexikonai következnek — már a hetvenes évek elejei indulással.

A tudományos könyvkiadás — évtizedes kutató és gyűjtőmunkák eredményeként olyan nyelvészeti kézikönyveket produkált, mint: a *Magyar Nyelv Értelmező szótára I—VII. kötet* (1959—1962), a *Magyar Nyelv történeti-etimológiai szótára I—III.* (1967—76) vagy európai viszonylatban is úttörő jelentőségű: a *Magyar nyelvjárások atlasza* (6 nagy folió kötetben — tokban) 1968—1977. A hagyományos finnugrisztikai kiadványok java része idegen nyelveken is megjelent. Megnövekedett a történeti, szociológiai, közgazdaságtudományi könyvek száma, a klasszikus és modern filozófusok műveinek folyamatos kiadása. Az Akadémiai Kiadó hasonmás kiadványsorozata a Bibliotheca Hungarica Antiqua nemcsak becses irodalmi, könyvtörténeti emlékeket, ritkaságokat tett és tesz közzé, de az egyes kötetek könyvművészetileg is remekműveknek számítanak (Heltai Gáspár: *Chronica*, Bornemisza Péter: *Énekek három rendbe*, Sylvester János: *Újtestamentum* stb.).

A magyar irodalom klasszikus értékeit szövegkritikai kiadásokban bocsátotta közre az Akadémiai Kiadó, bő jegyzetapparátussal, magyarázatokkal (Vörösmarty, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Mikes Kelemen). A Magyar Irodalmi Tár, A magyar irodalomtörténet forrásai, valamint a Codices Hungarici a magyar szép-, ill. tudományos irodalom régi emlékeit, kortársi levelezését teszi hozzáférhetővé a kutatás számára, ugyanúgy a különböző bibliográfiák is.

A könyvkiadás tematikai megújulása, a gazdag választék biztosítása mellett mégis maradt egy sűrű sáv, a kiadványoknak az a sora, mely nem találkozott a közönség aktív befogadásával s a helytelen példányszám megállapítások következtében is a hatvanas évek közepétől jó néhányszor engedményes könyvvásárral kellett végrehajtani. A szépirodalom különböző műfajainak előretörése mellett a szakkönyvkiadás is fejlődött; különösen műszaki és mezőgazdasági kiadványok iránt nőtt meg az érdeklődés.

Az 1968-ban meghirdetett új gazdasági irányítási rendszer aggodalmat keltett, a jó néhányan féltették a kultúrát a gazdaság szigorú törvényeitől. Széles körű vita bontakozott ki a könyvkiadás kérdéseiről, jövőjéről; melynek legmarkánsabb megnyilvánulásai a *Kortárs* c. folyóiratban láttak napvilágot. Ehhez Lukács György is hozzászólt, kinek összes művei kiadását ugyanebben az évben kezdte meg a Magvető Kiadó. Itt vetődött fel először az áru-e a kultúra? azóta is sokat vitatott kérdése. Erről többek között Lukács György így nyilatkozott:

„... Tömegesen előállított és tömegesen fogyasztott cikkeknél termelés és fogyasztás között az áruforma nélkül nem lehet kapcsolatot előidézni. ... A kérdés azonban az, hogy ebből a lebonyolítási formából következik-e a profitra való termelés”. A kultúra jövőjét ekkor így látta Lukács: „... a szocialista demokrácia nem egyszerűen abból áll, hogy az anyagi életszínvonal emelkedik: ellenben minél jobban emelkedik a materiális kielégítettség színvonala az emberekben, annál fontosabb szerepet fog játszani a kultúra”.

A népgazdaság szerkezetének, gazdasági mechanizmusának változására természetesen kiadók is élénken reagáltak. Elméleti és gyakorlati kézikönyvek, vállalatgazdálkodási kérdések, útmutatók közreadásában, az élet változásaira gyorsan reagáló Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó jeleskedett. A Mezőgazdasági Kiadó elsősorban a nagyüzemi gazdálkodással foglalkozó könyveket részesítette előnyben, de a kibontakozó ún. kertbarát mozgalom híveinek is sok hasznos tanácsot tartalmazó könyvet adott a kézbe.

A könyvszakma vezetői és a vállalatok képviselői már korábban kezdtek foglalkozni egy új — állami irányításon kívüli — szakmai szervezet megalakításának tervével, ami aztán a gazdaságirányítási rendszer reformjának bevezetésével elodázhatatlanná vált. Ennek eredményeképpen 1969 februárjában alakult újjá a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése.

1972. január 1-én a könyvterjesztés szerkezetében változtatásokat hajtottak végre. A könyvkiadás, a könyvkultúra általános fejlődése mögött erősen lemaradt a könyvterjesztés. Elavult vidéki bolthálózat, raktári szűkösség, szállítási problémák nehezítették a könyvkereskedelmet; ugyanakkor a kiadók — terjesztők kapcsolatában is fennakadások voltak. Kiadói érdekeltségű nagykereskedelmi vállalatot alapítottak Könyvért elnevezéssel; egyidejűleg megszűnt a Szövetkezeti Könyvterjesztő Vállalat. A Könyvért a nagykereskedelmi teendőjén kívül feladatul kapta a könyvtárak központi ellátását, valamint a szövetkezeti könyvterjesztést.

A könyvterjesztést területi elv szerint különítették el. A Magyar Könyvkereskedelmi Vállalat utódjaként korábban alapított Művelt Nép Könyvterjesztő Vállalat feladata a vidéki városok nagyobb települések ellátása lett, míg az Állami Könyvterjesztő Vállalat tevékenységi területe a fővárosra koncentrálódott. Differenciált árús (18, 24, 33%) a preferált kiadványok (mai magyar irodalom, kultúrpolitikailag fontos és értékes művek) nagyobb fogalmazását volt hivatva elősegíteni.

A hetvenes években a könyvkiadás fejlődése újabb lendületet vett — a mai magyar képző-, zene- és iparművészet bemutatása programmá vált, a hazai idegen nyelvű könyvkiadás csúcspontjára érkezett s nagyszámban jelentek meg tudományos könyveink külföldi (német, angol, amerikai stb.) kiadókkal közös kiadásban. Megnőtt az érdeklődés a néprajzi, népművészeti kiadványok iránt, mit elsősorban a Gondolat, az Akadémiai és a Corvina Kiadó elégített ki.

A társadalomtudományi könyvkiadás is nyitottabbá vált, sorra jelentek meg olyan filozófusok művei, mint Nietzsche, Pascal, Kierkegaard, Bergson és a mai

polgári filozófusok szociológusok, gondolkodók művei is a közönség asztalára kerültek (Teilhard de Chardin, Max Weber, Löwenthal stb.).

A néprajz mellett széles befogadó közönségre számíthattak a magyar művelődéstörténetet bemutató művek, ugyanakkor csökkent az érdeklődés az útleírások, útikalandok iránt. 1971-ben adta ki a Gondolat Kiadó a Társadalomtudományi könyvtár első három kötetét: Jürgen Habermas, A. J. Toynbee és Borisz Grusin munkáit. A sorozat az értelmiségi gondolkodás egyik legmodernebb iránytűjévé vált s újabb és újabb kötetei változó példányszámban ugyan, de a magyar könyvkiadás eseményeivé váltak.

A hatvanas évek legvégén, a hetvenes évek legelején program lett a népszerű (egyelőre csak szépirodalmi) művek paperback (zsebkönyv) kiadása, melyre az első próbálkozást még 1965-ben a Gondolat Kiadó tette a Sikerkönyvek elnevezésű sorozatával. 1966-ban indította meg az Európa Kiadó az Európa zsebkönyvek elnevezésű zsebkönyvek sorozatát, melynek sikerét — hasonlóan a Modern Könyvtárhoz — két évtizedes közkedveltsége bizonyítja. A Magvető majd a Szépirodalmi Kiadó zsebkönyvtár sorozatában számtalan sikeres mű látott napvilágot második vagy többedik kiadásban, utánnomásban: Sánta Ferentől Nádas Péterig, Kardos G. Györgytől Ember Mária műveig.

Később a zsebkönyv-programhoz ismeretterjesztő sorozatok is csatlakoztak: Szentől-szemben (1974-től), Gondolat Zsebkönyvek, Képzőművészeti zsebkönyvtár, Gyorsuló idő (1975) stb., majd az évtized végén a Magvető Ra-re rövid prózai írásokat közlő szériája.

Változatlan érdeklődés mutatkozott a szociográfiai szociológiai művek, illetve ilyen indíttatású szépprózai alkotások iránt. 1970-ben újította fel a Szépirodalmi Kiadó, a népi íróknak még a háború előtt indított Magyarország felfedezése c. sorozatát, mely már indulásakor kirobbanó siker lett a kritikusok és a nagyközönség körében egyaránt. Neves, befutott írók, szociográfusok mellett, induló, ifjú tehetségek is jelentkeztek e kiadvány-folyamban, ahol a mai Magyarország vertikálisan és horizontálisan is bemutatásra került: az olajbányászoktól a szövönőkhig, egy-egy tájegység „panaszától” a tanyákig, gazdag történelmi múltú kisváros életéig — nemegyszer parázs vitákat kavarva.

A könyvkiadás másik sikeres területe a visszaemlékezések, emlékiratok, önéletrások közreadása lett. E műfaj egyik első, de mindenképpen legsikeresebb alkotása Déry Tibor *Ítélet nincs* (1968) c. műve volt. Ezt részben megelőzte Vas István *Nehéz szerelem*, részben követte *Mért vijjog a saskeselyű* c. visszaemlékezése, majd Kolozsvári Grandpierre Emil s mások hasonló jellegű művei. A közelmúlt története egyre inkább izgatta azokat a fiatalokat, kik a még élő résztvevőktől várták el annak feltárását. A politikusok közül többen szólaltak meg: Nógrádi Sándor, Vas Zoltán, Kállai Gyula, Marosán György s egy még régebbi tanú Károlyi Mihály özvegye is.

Hosszas nyilvános vita előzte meg a Magyar Remekírók c. sorozat indítását, mely a teljes magyar irodalmat van hivatva bemutatni az ősi népdal- és ballada töredékektől Illyés Gyuláig, a XVI. századi magyar gondolkodóktól a mai magyar líráig. Illés Endre, a magyar könyvkiadás doyenje a programot: „diófát ültetni” jelszóval hirdette meg s az 1973-as ültetés óta ez a diófa szépen és láthatóan virágzik. Ugyanabban az évben — nagyszabású, reprezentatív könyvkiállítás emlékezett meg a magyar könyvnyomtatás 500. évfordulójáról.

A Corvina Kiadó, mely a 60-as években elsősorban számtalan gyerekkönyv idegen nyelvű könyvkiadásával ért el külföldön is sikereket, a 70-es évektől a magyar népművészet, néprajz különböző területeinek bemutatásával jelent

meg, főként az európai könyvpiacra. A magyarországi műkincsek magas színvonalú nyomdatechnikával készült kötetei sikert arattak, miként a magyar társadalomtudomány legújabb eredményeit idegen nyelven közreadó művek is.

A hetvenes évek elejétől egyenletes a könyvkiadás fejlődése mind mennyiségi, mind tartalmi mutatókban. 1970-ben 4893 mű jelent meg 47 millió példányban, 1974-ben 7281 mű közel 69 millió példányban. A felszabadulást követő 30 év alatt (1974-ig) 104 489 művet adtunk ki 1 760 964 500 példányban. Jelentősen nőtt az ívterjedelem és az átlagpéldányszám. (Ez utóbbi 1945-ben 4900, 1974-ben 9400 volt.)

A könyvek jelleg szerinti megoszlásában a címek száma szerint következő a sorrend: szakirodalom, tankönyv, szépirodalom, ismeretterjesztő irodalom, tudományos irodalom, gyerek és ifjúsági irodalom; míg példányszám tekintetében: tankönyv (32,7%), szépirodalom (24,4%), ismeretterjesztő irodalom (19,8%), gyerek és ifjúsági irodalom (10,5%), szakirodalom (8,1%), tudományos irodalom (3,5%).

A szépirodalmon belül a 30 év alatt a fordított művek számának emelkedése meghaladja az egész könyvkiadás fejlődését. 1945 és 1959 között 13,6 ezer, 1960 és 1974 között 30 ezer fordítás jelent meg.

A 30 év alatt megjelent összes műveknek a 8%-a, példányszámának 14%-a fordítás. Jelentős az élő írók műveinek aránya is: 63% a címek számát tekintve, példányszámban arányuk viszont nem éri el az 50%-ot.

A tízezer lakosra jutó kiadott könyvek számában, a hetvenes évek közepére Magyarország az európai középmezőnyben foglalt helyet, megelőzve pl. az USA-t, Franciaországot, Nagy-Britanniát.

A könyvforgalom 1967 és 1974 között megduplázódott, fejlődött a könyvesbolthálózat, ha nem is a kívánt mértékben. Az olvasás szociológiai felmérése szerint a felnőtt lakosság 60%-a vált könyvolvasóvá.

* * *

A hetvenes évek közepén fedezte fel s vitte sikerről sikerre könyvkiadásunk a latin-amerikai irodalmat, Garcia Marquez, Vargas Llosa és mások minden jelentős műve, több kiadásban, magas példányszámban került a könyvesboltokba, könyvtárakba. Ismert szerzőkké válnak: Heinrich Böll, kinek szinte minden műve megjelent magyarul, Malamud, Updike, Golding, Günter Grass, Capote, Sigfried Lenz, Trifonov, Raszputyin, Páral, Hrabal. A közönség széles rétegeinek kielégítésére több kiadásban jelennek meg Keyes (*Virágot Algernonnak*) Mailer, Merle, Oates, Peter Marshall, Kesey (*Száll a kakukk fészkére*) Ajtmatov, Druon művei.

Ez időszakban indul meg a szomszédos országok magyar írói műveinek magyarországi kiadása s fokozódik a határontúli magyar irodalom iránti érdeklődés. Sütő András: *Anyám könnyű álmodt ígér* c. műve e vonulat legszebb s mindmáig legmaradandóbb alkotása. E művek közrebocsátásában elévülhetetlen érdemeket szerzett a Magvető Kiadó (Szilágyi István: *Kő hull apadó kútba*, Gion Nándor: *Latroknak is játszott*, Dobos László: *Földönfutók*, Kányádi összegyűjtött versei.).

Az 1975—78-as éveket Nagy László, Pilinszky János (gyűjteményes versei), Déry (*Kedves bópeer, Képzelt riport egy amerikai popfesztiválról*), Balázs József (*Koportos, Magyarok*), Gáll István (*A ménészgazda*), Mészöly Miklós (*Film*), Nádas Péter (*Egy családregény vége*) nevei fémjelzik; új művek, beérett életművek összegzése az irodalomban.

A szociológia virágzása tovább tart, specializálódik s az ún. értékszociológiával foglalkozó tanulmányok iránti érdeklődés kielégítése az életmód, szabadidő-kutatási könyvek kiemelt témák a könyvkiadásban, miként a biológiában a genetika kerül a középpontba.

Ha egyelőre csak elméleti szinten is, de szinte különálló kiadási ágazattá szerveződik a számítógépesítés, adatfeldolgozás, üzemszervezés, programozás. A történelmi visszaemlékezések kielégítésére önálló sorozat indul a Magvető Kiadónál: a Tények és tanúk, mely elsősorban a közelmúlt eseményeiről ad visszapillantást. Az Európa Kiadó a régebbi múlt iránti ugyancsak fokozódó érdeklődést a Bibliotheca Historica sorozat megindításával (1977) igyekszik kielégíteni (István király, László koráig emlékezete stb.), ezt a két évvel később indított, népszerűbb és olcsóbb testvérpárja a Pro memoria követi.

A nem rendszeresen olvasók megnyerését szolgálja a Magvető Kiadó 1978-ban indított Ra-re sorozata. A kis terjedelmű zsebkönyvek hidat próbálnak képezni a lektúr, bestseller és a valódi klasszikus irodalom között; az évi 25–30 kötet a világirodalom e századi s a magyar irodalom legfrissebbjei közül válogat.

A hetvenes évek vége a magyar múlt iránti érdeklődés további fokozódását mutatja, ezt nemcsak a magyar szent koronáról kiadott könyvek nagy példányszámú fogyása, a második világháborúról szóló könyvek keletje, a monarchiás témák iránti hazai és külföldi érdeklődés mutatja, de az is, hogy az emlékezések folyamata mellett legkiválóbb íróink is a közelmúltat választják ábrázolásuk tárgyául: Illyés: *Beatrice apródjai* (1979), Cseres: *Parázna szobrok* (1979), Gáll: *Vaskor* (1980). A fiatalabb írónemzedék alkotásai közül is az e témájúak talál-
tak leginkább befogadásra: Simonffy: *Kompország katonái* (1981), Gyurkó: *Faustus doktor boldogságos pokoljárása* (1980).

Az irodalom színterén új vezérégyéniség lép fel Esterházy Péter személyében, aki prózát ír, annak valóságos és játékos értelmében, úgy, hogy a *Termelési-regény* (1979) megjelenésével szinte forradalmasítja a modern magyar szépirodalmat. A költészet egyre inkább visszaszorulóban van, izgalmat csak egy-egy új Weöres, Csoóri kötet megjelenése okoz. A visszaemlékezések sorában előtérbe kerülnek a művészek, zenészek, színészek, komponisták, miként az interjú-kötetekben is a még élő, nagy tanúk megszólaltatása a törekvés.

A szomszédos szocialista országokban élő magyar alkotók megjelenését, a nyugati országokban élő írók, költők műveinek megjelenése követi (Thinsz Géza, Dedinszky Erika, Cs. Szabó László, Gombos Gyula), ill. politikai jelentőségű is a *Vándorének* (nyugat-európai és tengerentúli magyar költők) című antológia megjelenése a Szépirodalmi Kiadónál 1981-ben.

A társadalomtudományi könyvkiadás próbálja követni a magyar valóságot, s az érdeklődés kielégítésére törekszik. Leggyakoribb témák: technika és munka szervezete, társadalomelmélet és struktúra, értelmiség szociológia, nő-kérdés.

A tudományos és szakkönyvkiadás elsősorban az összefoglaló kézikönyveket részesíti előnyben — a szakértelmiség igényeihez s a népgazdaság követelményeihez igazodva. A magyar műszaki értelmiség, a közgazdászok, a mikroelektronikában, a környezetvédelem területén dolgozó szakemberek számára egyre több külföldi szakmunkát fordítanak le szakkiadóink, ugyanakkor a technikai és középvezetői szakembergárda részére egy-egy területet átfogó vagy éppen egészen speciális témák gyors kiadása válik szükségessé. A nyomdai átfutási idők hosszúsága nehéz feladat elé állítja az e célra specializált kiadókat, s arra készteti őket, hogy a szövegelőállítás új módszereit kiadói műhelyeikben próbálják megoldani.

A hetvenes évek gyermek- és ifjúsági könyvkiadásában a mennyiségi szemlélet, bizonyos voluntarista elemekkel vegyesen érvényesült, bizakodó hittel az ifjabb korosztály kielégíthetlenségét hitt olvasási vágyában. E kiadási terület, a túltermelés okozta sokk, valamint a nem várt készletnövekedés következtében, a nyolcvanas évek elejére kénytelen volt mű- és példányszámát — a valós igényekhez igazítva — drasztikusan csökkenteni. A növekvő anyag- és előállítási (nyomdai) árakat a könyvkiadás dotációja nem tudta követni, ezért 1979 júliusában hatósági áremelésre került sor, melynek átlagos mértéke 17% volt. Az áremelés következtében erősen visszaesett az útikönyvek, a képző- és fotóművészeti albumok iránti kereslet. Növekedett viszont a vezetés-elmélet, tervezés, jövőkutatás, családszociológiai irodalom — párhuzamosan a társadalmi változásokkal és elvárásokkal. A könyvkiadók kénytelenek voltak — a nem emelkedő dotáció s a megállíthatatlannak tűnő nyomdaköltségek ellensúlyozására — önfinanszírozási formát bevezetni; nyereséges kiadványokkal rekompenzálni a növekvő gazdasági terheket. A két háború közötti bestsellerek újrakiadása nem hozta meg a várt sikert, a nosztalgia csak a még emlékező, de kevés keresetű nyugdíjas rétegekben talált itt-ott befogadásra.

A történelem, köz- és politika-, valamint művelődéstörténet iránti érdeklődés a nyolcvanas években sem lankadt, kiadóink ennek kielégítésére új vállalkozásokkal léptek fel. A Magvető Magyar Tallózó (1978-tól), majd Magyar Hírmondó kötetei bibliofil igényeket is kielégítettek, ugyanakkor a Tények és Tanúk párja a Nemzet és emlékezet, valamint az olcsó árú Gondolkodó magyarok a nemzeti identitás — tudat növekedésére ad választ, eligazítást — a rég és a közelmúlt gazdag példatárából.

A magyar memoárirodalom rétegződését jól szemlélteti az alábbi kronologikus vizsgálat.

1945 és 1980 között az 1526 és 1790 közti időszakról megjelent 27 mű, 1790 és 1849 közöttiről 34 mű, 1849—1918 közöttiről 59 mű, míg a két háború közötti időszakot 428 mű dolgozza fel. Ez utóbbi művek döntő többsége (közel 75%-a) az utóbbi másfél évtizedben jelent meg.

Az irodalmi, művészeti visszaemlékezések, gyűjteményes köteteken kívül a legtöbb mű fő vagy majdnem fő alakja, a második világháborús időszak nemzeti ellenállásának vezéregyénisége, a fasiszták által kivégzett Bajcsy-Zsilinszky Endre.

A tanulmánykötetek fő témája — korábbi időszaktól eltérően — nem az irodalom vagy esztétika, hanem a köz-, társadalom- és gazdaságtörténet. E témakörben olyan kiváló művek jelennek meg, mint a Berend—Ránki szerzőpáros számos alkotása, Jászi Oszkár: *A Habsburg-Monarchia felbomlása*, Ormos: *Padovától Trianonig*, Juhász: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1934—1944*, Szekfű Gyula művei. A reformkor s annak nagy alakja Széchenyi István központi téma lesz, s kivonatos naplójának első kiadása, mely nem éppen izgalmas olvasmány, órák alatt elfogy.

A világirodalomban a nagy felfedezések kora lejárt s a kortársi magyar irodalom nem bővelkedik remekművekben. A fiction-irodalmat egyértelműen háttérbe helyezi a non-fiction, a kritikusok, s közönség egyaránt a magyar regényirodalom újjászületését várja.

A könyvkiadásban a nyolcvanas években kezdődik el a reprint másodvirágzása, mely könyvkereskedői kezdeményezésekből születvén a közönség tetszésével találkozhat.

Az első nagy vállalkozást a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők

Egyesülete bocsátja közre, Szinnyei József 30 ezer magyar író életrajzát és munkáit tartalmazó életrajzi lexikon 14 kötetének közreadásával (*Magyar írók élete és munkái*). Ezt követi az ÁKV, az antikvár könyvpiac tapasztalatain alapuló reprint sorozata, majd a Könyvért koncepció, főként a könyvtárak igényeit kielégítő Tudománytár sorozata, mely mindenekelőtt a kézikönyvekre, bibliográfiákra helyezi a hangsúlyt.

* * *

A nyolcvanas évtized kezdetén; a könyvkiadás változatlan intenzitású fejlődésével — az elmúlt negyedévtized során már sokadszor — önhibáján kívül nem tudott lépést tartani a könyvkereskedelem. Raktározási, kiszállítási, készletnyilvántartási és fizetési nehézségek keletkeztek s a nagykereskedelmi vállalat helyzetéből adódóan lépés-hátrányba kerültek. A központosított könyvellátás — kiszállítás — raktározás helyett a könyvszakma vezetői a decentralizálást választották s a nagykereskedelmi vállalat, ebbéli funkciójának megszüntetésével demigros vállalatokat hoztak létre. Ezt az árrés egységesítése, a tankönyvellátás korszerűsítése, valamint a tevékenységi területek profilírozottságának megszüntetése — a versenyszellem kialakítása érdekében — követte.

A nyolcvanas évek elején a magyar népgazdaság általános problémái kihatottak a könyvkiadásra, terjesztésre is. A könyvvásárlás (könyvolvasás) eddig tapasztalt növekvő üteme lelassult, a könyvvásárlók eddig nem tapasztalt mértékben, szelektív magatartást tanúsítottak, a kúszó áremelkedés a könyvek fogyasztói árában a stagnáló életszínvonal és egyéb okok következtében jelentős könyvkészletek keletkeztek. Mindezek komoly problémát okoztak a könyvterjesztő vállalatok gazdálkodásában; így jó tíz éves önmegtartóztatás után ismét árengedményes könyvakciókra került sor. A könyvkiadás eddig szűznek tekintett pályáján új játékosok tűntek fel — a gazdasági és társadalmi élet más területéhez hasonlóan. Intézmények és egyéb szervek, mint nem hivatalos könyvkiadók egyre táguló körben és tematikában kiadási tevékenységgel kezdtek foglalkozni s szerepük a könyvszakmában — az eddigiektől eltérően — növekvő tendenciát mutat. Jelentősen megnőtt a szerzői (saját) kiadások száma s értékesítésük lehetősége. Míg 1963-ban 1 mű 1000 példányban, 1983-ban 23 mű 443 300 példányban jelent meg.

A XX. század utolsó előtti évtizede — a könyvkiadás, mint a gazdasági, társadalmi és kulturális élet más területén is, a demokratizálódás időszaka. A vásárló-, olvasóközönség véleménye, a könyvekről leadott választása egyre inkább befolyásolja a kiadói és könyvkereskedői munkát. Míg egy 1964-ben végzett reprezentatív felmérés szerint Magyarországon 58,5% volt az olvasók aránya az összlakosság körében (10,5 millió) — ez 1978-ra további 3%-kal emelkedett.

A több szabadidővel sajnos, nem nőtt arányosan az olvasásra fordított idő, emelkedett az iskolázottak száma s a jövedelem is, lényegesen javult a lakáshelyzet és a háztartások felszereltsége; a könyvolvasás gyakorisága ezzel — miként másutt a világon is, nem azonos ütemű. A családok nagy többsége (tíz közül hét) vásárol könyvet; társadalmi helyzetüktől meglehetősen eltérő mértékben. A szellemi foglalkozásuk több mint háromszor annyit vásárolnak, mint a munkások s majdnem ötször annyit, mint a parasztcsaládok tagjai. A családi könyvtárak gyűjtése társadalmi mértékben szokássá vált s fehérfoltok már alig találhatók Magyarországon olvasási térképén.

A magyar könyvkiadás elmúlt — közel negyven esztendeje — folyamatos fejlődésről tesz tanúságot. Magyarországon megjelenik a világ kultúrájának minden humánus haladó értéke; függetlenül a szerző nemzeti, nemzetiségi hovatartozásától, pártállásától; de nem fogadjuk be a nemzeti, faji gyűlölködést elősegítő gondolatok legkisebb csíráját sem, miként nem jelennek meg kiadóinknál pornográf, ifjúságellenes s hasonló témájú könyvek sem. Kiadáspolitikánk nyitott, a fordított irodalom tekintetében UNESCO statisztikák szerint a 7—8. helyen állunk a világon.

Úgyanakkor törekszünk arra is, hogy hazai kulturális értékeink határainkon túl is megismerjék. Már 1951-ben Romániával közös könyvkiadási egyezményt kötöttünk, ezt követte néhány évvel a magyar—csehszlovák, magyar—jugoszláv és magyar—szovjet egyezmény, melyeknek keretében könyvcserékre kerül sor — az ott élő magyar nemzetiségek jobb könyvellátása érdekében, illetve a magyar kiadók — jelentős mennyiséget vesznek át a pozsonyi, újvidéki, ungvári, bukaresti, kolozsvári magyar nyelven publikáló kiadók terméséből. Mindezek mellett a külkereskedelmi vállalatok is bonyolítanak le kereskedelmi alapon üzleteket egymással. Az egyezmény azonban nemcsak kész könyvek cseréjére vonatkozik, hanem közös szellemi együttműködésre is — a szó igazi értelmében. Így vált lehetővé, hogy szomszédaink kiemelkedő íróinak művei a magyar szellemiség részéivé lettek, hisz kiadásuk átfogóan, koncepciózusan és módszeresen folyt. Pl. a román Sadoveanu 27, a szerb Křleža 12, a horvát Andrič 16, a cseh Čapek 48, a szlovák Alfonz Bednáz 9 kiadásban került a magyar olvasóközönség elé.

A közös kiadási egyezmények keretében — de önálló hazai kiadásban is — ismerhették meg a honi olvasók a határainkon túl élő magyar alkotók legkiemelkedőbb alkotásait s méltán tettek szert népszerűsége a bukaresti Kriterion, a pozsonyi Madách, az ungvári Kárpáti és az újvidéki Fórum rendszeresen Magyarországra érkező kötetei. A hazai idegen nyelvű könyvkiadás feladata a magyar tudomány, irodalom, művészetek megismerhetővé tétele a leggyakrabban használt világnyelven.

Az Akadémiai Kiadó — sokrétű idegen nyelven kiadott folyóiratain kívül, feladatköréből adódóan — mindenekelőtt a magyar tudomány eredményeit prezentálja angol, német, orosz, francia, spanyol és más nyelveken.

A Corvina Kiadó tematikája igen sokrétű, kiadványai átfogják a magyar kulturális élet egész területét: társadalomtudomány, irodalom, képző-, ipar-, zeneművészet, idegenforgalom, sport, gyermek- és ifjúsági könyvek, gasztrónomia, néprajz stb.

A hagyományos szortiment könyvterjesztés mellett kifejlődött s az utóbbi negyedszázadban stabilizálódott az ún. közös kiadások rendszere. Az Akadémiai és a Corvina Kiadó a világ számos országának kiadójával tart fenn intenzív kapcsolatot az oxfordi Pergamon Presstől a New York-i Boosey and Hawkesig, a güterslohi Bertelsmanntól a milánói Bompianiig, svéd, finn, francia kiadókig — a szocialista országokkal kialakult szoros együttműködésről nem is beszélve. A magyar könyvkiadás külföldi kapcsolatai kiegyensúlyozottak, országunk 1913-ban jelentette be belépését a berni konvencióba, a hazai és külföldi jogok védettsége biztosított, képviselőink jelen vannak a különböző nemzetközi kulturális fórumokon.

Az UNESCO Nemzetközi Könyvbizottsága egyik soros ülését 1979-ben Budapesten tartotta. A Kultúra Külkereskedelmi Vállalat, illetve a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése általában közös standdal vesznek részt

a különböző nemzetközi könyvvásárokon és kiállításokon: Frankfurt am Mainban, Moszkvában, Varsóban, Bolognában és másutt.

A magyar könyvszakma önkéntes belépésén alapuló szakmai szervezete a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése számtalan ország hasonló szervezetével tart fenn kapcsolatot. Az együttműködések intenzitása különböző, de a szakember és könyvkiállításcserék lebonyolítása ismétlődő fontos folyamat az országok közötti kulturális egyezmények sorában és segítik az azonos vagy különböző társadalmi berendezkedésű országok kultúrájának, könyvkiadásának kölcsönös megismerését.

1984-re a magyarországi könyvtermelés meghaladta a 100 milliós példányszámot, a művek száma tekintetében pedig csekély mértékben túllépte a 9 ezret. A könyvek jelleg szerinti megoszlása a következő:

	Címek száma				Példányszám ezerben			
	1974	%	1984	%	1974	%	1984	%
Tudományos	1 001	13,8	739	8,1	1 238,8	1,8	1 511,0	1,5
Ismeretterjesztő	1 100	15,1	1 205	13,2	17 692,1	25,7	25 411,5	24,7
Szakirodalom	2 952	40,5	4 118	45,1	5 157,8	7,5	8 154,2	7,9
Szépirodalom	745	10,2	907	9,9	14 898,0	21,7	18 926,8	18,4
Gyermek- és ifjúsági irodalom	254	3,5	344	3,8	8 383,6	12,2	15 147,3	14,7
Tankönyv	1 175	16,1	1 733	19,0	20 887,5	30,4	33 113,0	32,0
Egyéb (vallás)	54	0,8	82	0,9	496,6	0,7	745,1	0,7
Összesen:	7 281	100,0	9 128	100,0	68 754,4	100,0	103 008,9	100,0

Az 1980-as években jelentősen növekedett az ún. nem hivatásos kiadói tevékenység. Intézmények, vállalatok, könyvtárak, tudományos testületek, társaságok, helyi tanácsok és egyéb szervek, filmstúdiók, lapkiadók, információs és propaganda szervek egyre nagyobb rendszerességgel bocsátanak ki kiadványokat, melyek terjesztése részben a könyvkereskedelem csatornáin keresztül, részben más szervezetek hálózatában (pl. posta) folyik.

1984-ben a hivatásos kiadók 4586 művet, 93 206 600 pld-ban, a nem hivatásos kiadók 4542 művet, 9 802 3000 pld-ban adtak ki. A könyvforgalom az elmúlt két évtizedben egyenletesen emelkedett, tredje csupán az utolsó pár évben lassult le. A forgalom emelkedésének ellenére imponáns. 1974-ben 1617 millió, 1984-ben 3308 millió Ft volt. A könyvpiacszínpal emelkedése a nyolcvanas években elérte a 40%-ot, de alatta maradt az iparcikkek áremelkedésének.

A könyvesbolt-hálózat lényegesen nem bővült, néhány nagyvárosban azonban — helyi segítséggel — sikerült nagy alapterületű és korszerű boltokat létesíteni. Budapesten főként az új lakótelepeken nyitottak új könyvesboltokat, a belvárosi könyvesboltok jó részét korszerűsítették. A Könyvértékesítő Vállalat új boltokat létesített Budapesten s kiépítette hálózatát a különböző közművelődési házakban és egyéb intézményekben. Magyarországon 1984-ben Budapesten 162, vidéken 364 könyvesbolt működött.

A magyar könyvszakmában foglalkoztatottak száma: 7887, a hivatásos könyvkiadóknál 4037 munkatárs, a könyvkereskedelemben 3850 fő dolgozik.

ZÖLD, FERENC

L'histoire de l'édition et de la propagation des livres en Hongrie de 1944 à 1985

L'édition des livres en Hongrie, frappée par de lourds dommages de guerre, commençait à fonctionner, après la deuxième guerre mondiale, dans une situation très grave. De nouvelles maisons d'édition se sont constituées, mais, jusqu'à 1948, les entreprises capitalistes aussi fonctionnaient encore. C'est en 1948 que commence la reconstruction de l'édition des livres en Hongrie, de nouvelles entreprises d'édition se constituent et l'imprimerie, la publication et la propagation se séparent. La direction d'état de l'édition des livres commence à s'épanouir à partir de 1950 et 1951; le Conseil des Éditeurs se forme en 1953, la Direction Générale des Éditeurs en 1954, qui a la tâche, jusqu'aujourd'hui, de diriger l'édition et la propagation des livres dans le pays, à la base des principes de politique culturelle.

L'étude analyse les données de quantité et de qualité des livres publiés au cours des périodes suivantes, puis le profil des entreprises d'édition nouvellement fondées et les changements survenus dans la structure de la propagation des livres. L'évolution n'a pas été retardée par les difficultés économiques non plus, de plus, comme cela ressort de l'épilogue de l'étude, une offre d'un niveau extrêmement élevé s'est créée, que la propagation des livres ne pouvait pas suivre de concert, et les soins de emmagasinage sont devenus particulièrement lourds. Les relations internationales de l'édition des livres hongrois ont atteint une évolution considérable et, au cours des dernières années, l'activité des éditeurs privés s'est accrue, elle aussi.

A bibliográfiai egység fogalma a régi nyomtatványoknál

A modern kiadványoknál is problematikus lehet annak megítélése, hogy bibliográfiailag melyik nyomtatvány önálló, illetve mi csupán valamelyik másiknak a része? Fokozott mértékben találkozni ezzel a gonddal a régi nyomtatványok esetében. Vajon egyetlen kiadvány részeiből áll a kézbevett kötet, vagy egymástól független nyomtatványokból álló kolligátumról, gyűjtőkötetről van szó? Egyetlen többkötetes művet vizsgálunk, vagy több önálló nyomtatványt? Ilyen és ezekhez hasonló kérdések megválaszolása nem ritka feladat a régi nyomtatványokkal történő foglalkozás (pl. katalogizálás, bibliografizálás) során.

Ez a gond a fordítottja a hiányok megállapításának, de amíg annál azt kell kikövetkeztetni, hogy mi nem található a vizsgált példányban, itt a meglévő részek hovatarozása okozza a problémát. Az ember úgy gondolná, hogy ez utóbbi nyilván könnyebb, hiszen amit meg tud vizsgálni, arról megnyugtatóban is lehet dönteni, mint ami hiányzik. A valóság azonban — sajnos — ennél összetettebb. Általában fennáll a bizonytalanság, hogy a kézbevett nyomtatvány jelenlegi formájában vajon azonos-e az eredeti kiadvánnyal, vagy annak csak egy része, illetve utólag másokkal kötötték össze?

Ennyi sok bizonytalansági tényező előrebecsátása után helyes legalább elvben tisztázni a bibliográfiai egység fogalmát, amelynek alapján azután megkísérlelhető a döntés. Az ezzel kapcsolatos meghatározás úgy szól, hogy *az együttes megjelentetés szándéka* a mértékadó. Amit a nyomtatvány megjelentetője, a nyomdász vagy kiadó együtt hozott forgalomba, azok közösen alkotnak egyetlen bibliográfiai egységet, amit pedig külön-külön, azok — ebből a szempontból — egymástól függetlenek.

Ez az elméleti meghatározás, tehát — a fenti problémafelvetés esetében — néhány évszázados szándék utólagos meghatározását teszi szükségessé. Ráadásul az sem ritkán fordul elő, hogy ugyanazokat a kinyomtatott íveket a közreadók egyszer önállóan, máskor együttesen hozták forgalomba. Ezek után könnyű belátni, hogy a gyakorlati válaszadás a bibliográfiai egység kérdésében nem lehet minden esetben tökéletesen biztos, sem pedig teljesen objektív. Rendkívül sokféle szempont lehetséges, amelynek alapján az egykori szándék rekonstruálása megkísérlelhető. Az alábbiakban ezek áttekintésére történik kísérlet.

Abból kell kiindulni, hogy az együttesen megjelentett részek esetében ezek között formai vagy tartalmi összefüggés kereshető.

A) A formai összefüggés

Van — szerencsére — néhány egyértelmű és objektív jel, amelynek alapján az együttesen megjelentetés szándéka bizonyosra vehető, illetve — legalábbis

elvben — megnyugtatóan védelmezhető. Miután az estek jelentős részében ilyen ismérvek megléte alapján a döntés meghozható, helyesnek látszik ezeket felsorolni.

1. *Átmenő terjedelem jelölése.* Ha a vizsgált nyomtatványban ugyan több, önállóan tűnő rész is található (pl. új címlap), de a levél- vagy lapszámozás zavartalanul halad tovább, úgy joggal feltételezhető, hogy az említett részeket együttesen kívánták közreadni.

2. *Átmenő füzetjelzés.* Ha a füzetjelzésben töretlen átmenet tapasztalható a bizonyos jelek (pl. üres levél) alapján esetleg önállóan tűnő részek között, úgy itt is megalapozottan vélelmezhető a bibliográfiai egység.

3. *Közös registrum.* Jóllehet a nyomtatványban bizonyos törés észlelhető (pl. új levélszámozás kezdődik), azonban a registrum e részek füzeteit együttesen közli, úgy ezek bibliográfiai összetartozásának elfogadása indokolt.

4. *Átmenő órszó.* Amennyiben a nyomtatványon belül (pl. új füzetjelzés mentén) szétváló részek találhatók, de ezeket órszó kapcsolja össze, úgy a közös megjelentetés alapos indokkal valószínűsíthető.

Ez az a négy szempont, amikor a nyomdász által alkalmazott jelzések szerint vizsgálható a formai összefüggés. Akad még további ismérv is, de erre immár a szöveges rész alapján vethető fény.

5. *Közös címlap.* A címlapon feltüntettek a főműhöz hozzátartozó egyéb munkát vagy munkákat. Ez olyan döntő bizonyíték a közös megjelentetés szándékára, hogy nem csupán a hozzákötött — többnyire kisebb terjedelmű — egy vagy több nyomtatványt tekintjük a főművel közös egyetlen bibliográfiai egységnek, de a címlapon említett ilyen részek esetleges hiányát még szükségszerűen regisztrálni is kell.

6. *Más közös rész.* Természetesen a címlap volt leginkább hivatott a megjelentető számára, hogy a különböző, de együtt kiadott munkákra felhívja a figyelmet. Azonban ez a jellegzetes összefüggés a nyomtatvány más helyén is tetten érhető. A leggyakoribb ezek közül a *közös tartalomjegyzék, vagy a sajtóhibák együttes igazítása.* De szerepelhet az összefüggést bizonyító rész (pl. privilégium) valamilyen másik, függetlennek látszó munkában. Ekkor éppen ez a különben idegennek tűnő műre utaló szöveg bizonyítja az összetartozást.

Ez hát az a hat alapszempont, amelyek közül már akár *egyetlen egynek a jelenléte is* az összefüggés határozott jelenként értékelendő, és amelynek alapján a bibliográfiai egység feltételezhető. Áll ez akkor is, ha más körülmény az önállóságra utalna. Viszonylag gyakori eset a bibliográfiai összefüggés megállapítására, amikor — a fenti ismérvek hiányában — a *füzetjel változását* kell vizsgálat tárgyává tenni. Ennek magyarázata az, hogy a régi nyomdákban e jelzés alapján állították össze a füzeteket és ezekből a nyomtatványt. Általában igen gondosan figyeltek erre, hiszen ennek már a nyomtatás, majd később a kész ívek rendezése és raktározása, végül az értékesítés és a bekötés során meghatározó szerepe volt. Ha a füzetjelek között akár csak egy is ismétlődött volna, úgy az — akár több munkafázisban is — kellemetlen és nem ritkán komoly kárt okozó tévesztéshez vezethetett volna. Ez a körülmény azután arra a logikus következtetés levonásához vezet, hogy *ha a nyomtatvány egyes részeinek füzetjele egymástól tudatos megkülönböztetést mutat, úgy az együttes megjelentetés szándéka feltételezhető.* Ez igen fontos, bár nem abszolút perdöntő szempont, amelyet azért érdemes tudatosítani.

A kiadványon belül a füzetek jelölése között szükséges eltérés a legkülönbözőbb módon volt megvalósítható, a fontos csak az volt, hogy az egyes részek

újonnan kezdődő füzetjelzése világosan és egyértelműen megkülönböztethető legyen egymástól. A leggyakoribb eset, hogy a verzális és a kurrens, vagyis a nagybetű és a kisbetű sorozata áll egymással szemben, de a cél elérhető volt többszörözés, illetve ezen belül a nagy- és kisbetűk változtatása (pl. $A + a + + AA + Aa + aA + AAA + AaA$ stb.) révén is. De előfordul, hogy a füzetjeleknek ez a tudatos megkülönböztetése egymástól eltérő betűtípusok felhasználásával történt (pl. antikva és gót vagy normál nagybetű és azonos méretű lombard. Ezen belül olyan finom különbségre is figyelni kell, mint amit az antikva és a kurzív, vagy a verzális és a kapitálchen közötti méretkülönbség jelent, jóllehet az utóbbi párnál a betűk formája azonos.). Érdekes és ötletes az a nem ritka megoldás, amikor több kötetes művek sorrendjének és egyben az összetartozásnak jelzését úgy érték el, hogy a kötetszám megegyezett a füzetjelben használt betűk számával (I. = $A + a$, II. = $AA + aa$, III. = $AAA + aaa$ stb.).

Az eltérő füzetjelzés tehát igen fontos és viszonylag sokszor hasznosítható nézőpont a bibliográfiai egység tisztázására, de sajnos nem olyan egyértelműen és általánosan érvényes, mint a fentebb hat pontban összefoglalt többi szempont. A füzetjelek eltéréseinek viszonylagos értéke a belső nyomdai munka szervezésével magyarázható. Előfordul ugyanis, különösen terjedelmesebb művek esetében, hogy a kiadvány elején alkalmazott füzetjelek ismétlése az előállítás későbbi fázisában már nem okozott problémát, hiszen a jóval korábban kinyomtatott ívek már mind rendezetten feküdtek a raktárban, amikor ugyanazt a betűt vagy betűcsoportot újra felhasználták a füzetek jelölésére. Ezért tehát a testesebb, főleg többkötetes munkák esetében — mindenek ellenére és bizony nem is nagyon ritkán — előfordul az ívjelzés ismétlődése még nyilvánvalóan összefüggő, bizonyosan egyetlen bibliográfiai egységet alkotó nyomtatványon belül is. De kisebb terjedelmű kiadvány esetében is sor kerülhet arra, hogy ismétlődik a füzetjel, ha a nyomtatvány több, önállóan is megjelent munkából áll, amelyet azután — pl. közös címlappal összefoglalva — együttesen is forgalomba hoztak. Ilyenkor az ismétlődő füzetjel által okozható zavar elkerülése végett néha az egyes részek rövid címét (pl. az élőfejből átvéve) a füzet első jele elé szedhették megkülönböztetés végett.

De gondolni kell a fordítottjára is, amikor egy műhelyen belül egyidejűleg több — rendszerint kisebb terjedelmű — munkát is állítottak elő. Ebben az esetben a két (vagy netán több), a megjelentetés szempontjából egymástól teljesen független művet — az officinán belüli összetévesztés elkerülése végett — tudatosan egymástól eltérő füzetjelzéssel látták el. Itt tehát csupán az egyidejű előállításról, de nem az együttes megjelentetésről van szó.

A bibliográfiai egység kérdésében az eltérő füzetjelzés alapján történő állásfoglalás — a fentiek alapján — nem lehet mechanikus, hanem az értékelés is szerepet kell, hogy kapjon. Sajnos ez óhatatlanul szubjektív megítéléshez vezet, ami egyénenként egymástól eltérő lehet.

További, de még mindig általános szempont, amely azonban mindig a szükséges kritikával alkalmazható, a forgalombahozatal szándékára utaló két jel ismétlődése: a *címlap* és az *impresszum*. Ezek ismétlődése tehát — együtt, külön-külön, vagy akár csak az egyiknek közülük — feltétlenül megérdemli a figyelmet, amit azután gondos vizsgálat és mérlegelés kell, hogy kövessen.

A fenti, alapvető szempontokon túl következzenek néhány további, gyakorlati tanács, amely a nyomtatványok, illetve azok részei közötti formai összefüggés felismeréséhez még hasznos lehet.

A kötetet alkotó füzetek mentén általában fokozott figyelmet kell tanúsítani a régi nyomtatvány megvizsgálása során. Elsősorban ezek egymáshoz csatlakozását helyes vizsgálni, mert az e helyen tapasztalható törés, vagy annak látszata — akárcsak a hiányok felderítése során — viszonylag még itt észlelhető leginkább.

Több olyan jel is lehet, amelynek alapján a vizsgált nyomtatványban szétválás érzékelhető, és aminek következtében már másik kiadványra lehetne gondolni. A leggyakoribb és legismertebb ezek közül a címlap. Hangsúlyozni kell, hogy a címlap önmagában még nem meghatározó jellegű a bibliográfiai egység szempontjából: mindenekelőtt figyelemfelhívásnak tekintendő, nem pedig perdöntő érvenek. Természetesen feltétlenül meg kell vizsgálni a címlappal kezdődő rész kapcsolatát az előtte található nyomtatvánnyal. Ha azonban a fentiekben felsorolt szempontok alapján összefüggés található a két rész között, úgy a címlap — ez esetben pontosabban megjelölve: a belső címlap — nem új kiadvány kezdetére utal, hanem csupán a nyomtatványon belüli tagolást szolgálja. Hasonló figyelemfelhívó szerepe lehet még a kötetben belüli üres levélnek, a füzetjelzésben, vagy a terjedelem jelölésében mutatkozó ugrásnak, az élőfej változásának stb. Ezekre tehát fel kell figyelni, azonban a bibliográfiai egység kérdésében mindezek nem szolgálnak döntő érvenként.

A régi nyomdászok közül többen igen ötletesek voltak, így a mind újabb és újabb megoldásoktól sem riadtak vissza. Sokszor improvizáltak is, amelynek akaratlan eredményeként előfordul, hogy ezzel olyan rejtvényeket tettek fel a kiadványt évszázadokkal később alaposabban megvizsgáló számára, amelyek ma nehezen, néha pedig egyáltalán nem fejthetők meg. Így pl. a bevezető részt őrszóval kötötték össze a főművel. Utólag azonban e kettő közé valami más részt (pl. mutatót) illesztettek. Ezzel az említett őrszó funkció nélkülivé vált. Az ilyen esetben tehát — jóllehet formailag nem alaptalanul, hiányra lehet gondolni — helyes az árván maradt őrszót követő rész(ek) végét keresni, mert előfordulhat, hogy az említett őrszó az azt követő lap első szavára utal. Gondolni lehet a példány rossz bekötésére is, amely ugyancsak pontosan a fentiekben leírt helyzetet eredményezi. Számításba kell venni azt a körülményt is, hogy a testesebb nyomtatványok többségéhez a címlapot — a bevezető részekkel együtt — régebben, általában a főrészt elkészítése után, vagyis az egész kiadvány előállításakor utolsóként nyomtatták.

A fenti egyetlen példával talán sikerült arra is rávilágítani, hogy a korabeli nyomdai sajátosságok szinte mindegyike szem előtt tartandó és komplexen alkalmazandó a bibliográfiai egység kérdésének sokszor nem könnyű megítélése során.

Van rá — nem is egy — példa, hogy egy már elkészült és megjelentetett mű megmaradt példányait további rész(ek) hozzányomtatásával, újra kiadták. Folytatták ennek során a füzetjelzést, a terjedelemjelölést, készíthettek új, összefoglaló címlapot az új kiadványhoz stb. Ezek következtében igen nehézé válhat a bibliográfiai összefüggés felismerése. A legáruklodóbb az ilyen esetben, amikor mind az első, mind a később készített második kiadvány registrumot visel. Ebből egyértelműen rekonstruálható és tetten érhető a fenti eljárás. Nyilvánvaló, hogy a módszert jóval nagyobb számban máskor is alkalmazták, amikor registrum nem készült. Gondolni kell tehát erre a lehetőségre is. Jóllehet az első változat forgalomba került példányai természetesen önálló bibliográfiai egységet képeznek, a későbbiekben kibővített formában megjelentek immár így alkotnak új, önálló, az előzőtől független bibliográfiai

egységet. De a registrum még más megoldásokra is fényt vethet. Így pl. tanúskodhat arról is, hogy ugyanannak a nyomtatványnak egyes példányait önállóan, a más példányaim látható, kibővített registruma pedig arról, hogy azokat pl. a szerző más munkáival együtt hozták forgalomba.

Előfordult, hogy kisebb terjedelmű kiadványokból kettőt vagy akár többet is nyomtattak egyszerre egyetlen ívre. A fél- vagy egészíves nyomófelület természetesen a legkülönbözőbb méretű és rendeltetésű kiadványok között oszthatták fel. Közös elkészítésüket kizárólag technikai és gazdaságossági megfontolások tették szükségessé, illetve reálissá. A bibliográfiailag különben teljesen független nyomtatványokat azután rendszerint vágással távolították el egymástól. Előfordulhat, hogy pl. a mégis egyben maradt ívet, vagy annak egy részét makulatúra formájában könyvkötéshez használták. Az utólag onnan kiáztatott darabok meghatározásánál azután főhet a bibliográfus feje!

Visszatérve ugyanazon kinyomtatott íveknek önállóan és együttesen is történt közreadására, ezzel a megoldással a korábbi századok nyomdászai is sokszor éltek, hiszen igen gazdaságos módszer volt. Ennek tudható be, hogy már a könyvnyomtatás korai szakaszától kezdve lehet a kettős közreadás módszerrel találkozni, amely a gazdasági fejlődéssel és az idő haladásával párhuzamosan mind gyakoribbá vált. Így hosszú ideig és szívesen alkalmazták már a 16. század végétől holland és német egyetemeken azt a megoldást, amikor is az egyedileg közreadott vizsgatételeket külön címlappal összefoglalva együttesen is megjelentették. Ez több szempont szerint csoportosítva történhetett: egyetemekenként időrendben, professzorokként, témánként stb. A bibliográfiai összefüggést a különben önálló kiadványok között a sorszámozás, de főleg a közös címlap bizonyítja.

További ilyen csoportok egész sorát lehetne említeni. Számunkra a legfontosabb és leggyakoribb megoldás az, amikor a 18. századi Erdélyben a jelentősebb személyiségek haláláról többen is gyászbeszédben emlékeztek meg. Kinyomtatva ezeket, azután úgy jártak el, hogy szerzőnként egyedileg is, de közös címlappal együttesen is forgalomba hozták. Részleteiben és formailag is jól érzékelhető az ilyen kiadványok kettőssége. Így pl. a füzetjelzés átmenő lehet az egész nyomtatványon, ami egyértelműen érzékelteti az együttes megjelentetés szándékát. Ugyanakkor az egyedileg forgalomba hozott részekben pl. impresszummal hangsúlyozta pontosan ezt a szándékot.

Sajátos szokás alakult ki a 16. század második és a 17. század első felében, különösen Németországban. A több részből álló, terjedelmes és több címlapot is tartalmazó művek esetében az első, összefoglaló ezek közül *piros/fekete nyomással* nyert kiemelést a többi, csak fekete színnel készült címlapos részek közül. Ez nem volt sem kötelező, sem nem következetes, de mint szempontot érdemes — többek között — ezt is figyelembe venni.

A frissen összehordott ívek lapjai — főleg kevésbé gondosan eljáró műhelyek esetében — nem ritkán átfestékeztek egymást. Ez mindenesetre azt bizonyítja, hogy az átfestékezést okozó kiadványt, elkészültét követően nyomban összehordták a befestékezett munkával. Ha az átfestékezés problematikus helyen észlelhető, amikor is bizonytalanság áll fenn, hogy vajon a részek bibliográfiai egységet alkotnak vagy sem, ez a körülmény is szempont lehet az állásfoglaláshoz. Hangsúlyozni kell, hogy ez bizonyosan egyedül a korai összehordásra utal.

Ha a fentiekben említett és bizonytalan jellegű összefüggés nem csupán egy példányban figyelhető meg, hanem többen is, úgy az azonos előfordulások szá-

mával egyre növekvő bizonyossággal lehet az együttes megjelentetés szándékát feltételezni. Ez általánosságban is érvényes: minél több példányban maradt fenn ugyanaz a két vagy több, önállónak tűnő nyomtatvány, annál nagyobb a valószínűsége, hogy azok így együtt jelentek meg, és így új bibliográfiai egységet képeznek. Ha ugyanazok a munkák különböző időben készült kiadásai vannak azonos módon egybekötve, úgy ez a körülmény az ismétlődések számával arányosan ugyancsak és fokozott mértékben lehet a bibliográfiai összetartozást feltételezni: a példányok egy részét összekötve együttesen hozták forgalomba.

B) A tartalmi összefüggés

A fentiekben — kiadásán — a bibliográfiai egység formai elemeken történő felismerhetőségéről, illetve az annak alapján történő megítélhetőségéről volt szó. Fontos további szempontot nyújt ehhez még a tartalmi összefüggés. Ezek kategorizálása azonban gyakorlatilag megvalósíthatatlan, így az erre irányuló igyekezet egyben értelmetlen is, hiszen tulajdonképpen minden vonatkozásban lehetséges ilyen kapcsolat egy vagy több önállónak tűnhető nyomtatvány között. Az alábbiakban tehát inkább csak néhány példa következik, amely szempont alapján is történhet — többek között — a bibliográfiai egység felismerése.

Legegyszerűbb és legnyilvánvalóbb, ha már maga a cím szövege egyértelműen utal az összefüggésre (pl. parte terza, secundo tomo apponenda). Külön figyelmet érdemelnek a terjedelmesebb műveket követő kiegészítő, mutató, összefoglaló részek, amelyek címe is utalhat erre a vállalt feladatukra (pl. Appendix, Index, Repertorium). Néha ezek a szöveges összefüggésre utaló szavak más kiadásokban kimaradhatnak a címekből. Jó szolgálatot tehet az ilyen, problematikus esetekben a mű többi kiadásával történő összevetés (feltéve természetesen, hogy ilyen egyáltalában létezik). A kapcsolatra vonatkozó — ilyen utalás nemegyszer a szövegben is fellelhető (pl. in eundem . . . , beigedruckt). Ugyancsak gondosan meg kell általában vizsgálni, hogy vajon bibliográfiailag nem függ-e össze az alapmű és a hozzáfűzött kommentár.

A bibliográfiai egység természetesen joggal védelmezhető a műhöz kapcsolódó részek (táblázatok, mellékletek stb.) esetében, álljon ez akár a főrész után látszólag elkülönülten is. Az összefüggő nyomtatványok egybekötésénél nem volt soha szabály, hogy a testesebbet kell a vékonynak követnie, lehet ennek éppen fordítottja is.

Külön kategóriát alkotnak a görög szerzők eredeti szövegének és latin fordításának kiadásai. Mindenekelőtt a 16. században számos esetben jelentették meg ezeket a humanisták párhuzamosan: általában ugyanaz a kiadó többnyire ugyanabban a műhelyben nyomtatta, bár nem mindig azonos évben. Van úgy, hogy az összefüggést a szöveg is bizonyítja (pl. dabimus scriptoris huius opera, conversa in linguam Latinam), de sajnos nem mindig.

De nem csupán a klasszikusok bilingvis kiadásai esetében lehet, sőt kell a bibliográfiai egység lehetőségére gondolni, hanem általában az azonos szöveg két vagy több nyelven történt megjelentetése esetében. A kapcsolat feltételezését alátámasztja az azonos kiadó és dátum. Ha ez utóbbi napra pontosan azonos keltezésű a különböző nyelvű kiadványokban, így ez már bizonyítékként fogható fel a bibliográfiai egység kérdésében, hiszen az azonos datálás

ez esetben az együttes megjelentetés szándékát egyértelműen tanúsítja. Érvényes ez a szempont más, tartalmilag ugyancsak összefüggő nyomtatványok (pl. főmű és kommentár), de ugyanannak a szerzőnek különböző művei esetében is.

Ha a keltezés nem napra, hanem csak hónapra azonos, akkor már óvatosabban szükséges megítélni az összefüggést. Fokozottan indokolt még további kapcsolat keresése, ha a kiadón kívül a datálás csak évre azonos az összevetett nyomtatványokban.

A nyomtatványok között logikai összefüggés is kereshető. Így pl. a kalendáriumhoz szervesen tartozik a prognosztikon, a „theoretica”-hoz kapcsolódik ugyanannak a szerzőnek különben azonos című „practica”-ja stb. Az ilyen esetekben egyedül ennek alapján is feltételezhető a bibliográfiai egység, ha a nyomdahely és kiadó (nyomdász) azonos és időben sincs jelentős eltérés a két nyomtatvány között. (Naptár esetében természetesen szükségszerűen azonos évből kell származnia a prognosztikonnak.)

A bibliográfiai egység nehéz kérdése tehát — amint ez immár összefoglalóan megállapítható — a felsorolt formai és számos tartalmi összefüggés alapján egyértelműen és megnyugtatóan feltételezhető. Ezek esetében az sem lehet akadály, ha az impresszumadatok (nyomdahely, kiadó, nyomdász és év) egymástól eltérőek. (Így pl. a neves Estienne-cég 1600-ban Genfben megjelentett kis görög ábécéskönyvének címlapján feltüntette a hozzáadott hébert. Valóban — a példányok egy részében — ma is megtalálható, de azt a család több mint három évtizeddel korábban és Párizsban adta ki.) Nem ritka jelenség tehát, hogy máshol és máskor készült nyomtatványokat együtt jelentették meg.

Ahol azonban biztos összefüggésre utaló jegyek nem lelhetők fel, ott bizony egyedi mérlegelés alapján kell a bibliográfiai egység kérdésében állást foglalni. Ehhez a nem ritkán igen nehéz, sőt egyes esetekben eldönthetetlen problémákhoz kívántak a fentiekben leírtak tájékozódásul, illetve segítségül szolgálni.

* * *

A fentiekben tárgyalt kettős megjelentetésre és az egy íven belül készült több kisnyomtatványra egyaránt érdekes példa a nagyszombati egyetemi nyomda szentképsorozata, amelyet a 18. század derekán többször is előállított. A középkorra olyan jellemző, szinte határtalan tiszteletét a szenteknek a tridenti zsinat ugyan partok közé szorította, de azt a római egyház később is pártolta. Egyik jellegzetes formája ennek — a mai napig is — a kisméretű, imakönyvben megőrizhető szentkép.

Előállításuk történhetett kizárólag fa- vagy rézmetszet segítségével, amely kategóriák így nem tartoznak a szorosabb értelemben vett nyomtatványok körébe, vagy metszet és szedett szöveg együttes igénybevételével. Ez utóbbi esetben az ilyen szentképek egyenként történő előállítása nem csupán technikai problémát okozna, de ráadásul gazdaságtalan is lenne. Az ilyen kisformátumú nyomtatványok elkészítése tehát — immár évszázadokon át — általában ívekben történt. Elkészültük után azután szétvágták, és egymástól függetlenül hozták őket forgalomba.

Az önálló közreadás szándékát nyomtatékosan hangsúlyozta az, ha ezek a kis szentképek saját impresszumadatot is viseltek. Az alább ismertetésre kerülő nagyszombati vállalkozásnál is ez volt a helyzet, jóllehet itt nem néhány vagy akár egy-két tucat kis kiadvány együttes elkészítéséről volt szó, hanem az év

minden egyes napjára legalább egy-egy szentképet állítottak elő. A képen és az impresszumon kívül a rektón még valamelyik egyházatyától származó rövid idézet, valamint egy-egy sorban imaszándék és az imába foglaltak köre, a hát-lapon pedig — a hónap és nap megjelölése alatt — rendszerint történelmi áttekintést is tartalmazó szövegidézet, majd rövid imaszöveg található. Mind a rektón, mind a verzón álló idézetek végén olvasható a mű is, ahonnan azt vették, nem ritkán fejezetre pontos megjelöléssel. Míg az elsőnél inkább a szentek írásából, a másodikban többnyire történetírók munkájából (ex Bzovio,

1. kép

2. kép

ex Surio, ex Bollando, ex Delrio, ex Ribadeneira, ex Baronio stb.) vagy legendáriumból (pl. ex chron. Camaldul, ex Mart. Rom, ex actis S. Laurentii, ex chronic. Carmelit.), illetve a Breviarium Romanumból származik a szöveg.

A formátumot ehhez — az imakönyvek jellegzetes méretét választva — tizenkettődrétben állapították meg. A nyomtatás gazdaságossága ívenként 12 kép előállítását tette lehetővé. Az igényes vállalkozás azonban nem érte be, hogy egy-egy hónapra három íven összesen 36, hanem négy íven minden hónapban 48 ünnepről készült kép, illetve szöveg. Magyarázata ennek az, hogy a római egyház naptárában az év egy-egy napján általában több szent neve áll: a hivatalosan nyilvántartott (kanonizált) szentek száma ugyanis többszöröse az esztendő napjainál. Miután az egyházi kalendáriumban a húsvét ünnepe évenként változó napra esik, az ilyen hónapokon, illetve napokon kívüli ünnepek

(pünkösöd, úrnapja stb.) részére is készítettek — a fentiekkel párhuzamosan — félfven még hat képet. Így a sorozat összesen 582 kisnyomtatványból áll.

Ráadásul Nagyszombatban nem is egy alkalommal, hanem latinul először 1741-ben, majd 1755—1766 között másodsor, végül 1763-ban német nyelven harmadszor is közreadták az egészet. Összesen tehát nem kevesebb, mint 1746 szentképet nyomtattak ki negyed évszázadon belül rézmetszetes képpel és szedett szöveggel. A kor tipográfiai szokásának megfelelően minden ívet jellel láttak el. Érdekes módon nem egyetlen sorozatban, hanem hónaponként újra kezdve. A négy-négy ívet tehát tizenkétszer jelölték újra meg újra: az első latin kiadásban a—d, a másodikban A—D, a németben pedig 1—4 ívjellel. (Figyelemre méltó, hogy minden alkalommal más és más jelölést alkalmaztak, mintha tudatosan el kívánták volna egymástól különíteni a három kiadást, pedig erre a célra részben a nyelv, részben az összes darabon feltüntetett évszám már amúgy is rendelkezésre állt.)

Az 1741-ben készült sorozat téglalakú keretbe foglalt metszeteinek mérete átlagosan 75×56 mm. Felül szalagon a szent, illetve az ünnep neve olvasható latinul és Mária nevének betűiből kialakított jelvény, a terjedelem túlnyomó részét kitevő arckép alatt pedig azzal tematikailag összefüggő, kis jelenet látható. Az 1766-ban befejezett második latin és az 1763-ban megjelentetett német kiadás képei egymásközt azonosak, de eltérőek a korábbiaktól. Az új sorozat képeinek felépítése (felül Mária jelvény, alatta az arckép, legalul pedig jelenet) ugyan megegyezik az előzővel, de a metszet egészen más: nincs szegélyvonal, a mozgalmas rokokó keretbe foglalt kép mérete átlagosan 70×58 mm, a szentek nevét a kép alá vésték stb. A két sorozat szentjei a három kiadásban lényegében ugyanazok. A két latin kiadás szövege is azonos, de a németé sok esetben más: nem csupán más részeket emeltek be ugyanabból a forrásból, hanem — nem ritkán — más műből is merítettek.

A metszetek rézlemezeiről és a róluk készített kiadványról érdekes részletek tudhatók meg a jezsuita rend feloszlásakor (1773) a nagyszombati egyetem vagyonának számbavétele során készített leltárból. (A legalább három példányban is fennmaradt, igen becses kultúrtörténeti dokumentumra Haiman György volt szíves felhívni a figyelmet, aki a Papír- és Nyomdaipari Egyesület Nyomdatörténeti Szakbizottsága tulajdonát képező példányt betekintésre rendelkezésemre is bocsátotta. Segítségét ezen a helyen is megköszönöm.) A nyomda leltárában szerepelnek a könyvek illusztrálására szolgáló rézlemezek is (416—419. l.). Összesen 1321 forint értékűt vettek ezekből számba, amelyek közül 582 forint összeggel messze kimagaslík (nem kevesebb, mint az egész készlet 44 százaléka) a most ismertetésre kerülő szentképsorozat (417. l.), amely 582 képből áll darabonként egy forintnyi összeggel: „In patronis menstruis lat. Omnia sunt renovata 12° frust. 582 flor. 582.” Tehát a sorozat képeinek száma valóban 582 volt, amint ez még korábban kikövetkeztethető volt, 1773-ban pedig már csupán a második, új sorozat rézlapjait őrizték Nagyszombatban.

Érdekes a latin és német sorozat szerepeltetése a nyomda hatalmas, összesen 132 559, 40 Ft-ra becsült (415. l.) kiadványraktárának leltárában is. A latin sorozatból háromszáz példányt, a németből viszont ötszázat írtak össze, amelyeknek ára egyenként 9 ft 36 krajcár volt, ami összesen 7680 forintot, vagyis az egész leltár 5·8%-át jelentette (399. l.: Annus integr. cum cupr. 300 à 9.36 = 2800· - 414. l.: Monath. Heil. mit Kupfer 500 à 9.36 = 4800·-). A leltározásnál tehát a példányokat, nyilván az egyszerűség kedvéért, kerek

százakban számolták. Az ár is jól rekonstruálható: a hat változó ünneptől eltekintve 12 hónap à 48 kép = 576. Darabonként tehát egy krajcárral számolva az 576 krajcár = 9 forint 36 krajcár (1 forint = 60 krajcár). Igen magas ez az ár, mégha a leltár kimagasló tételeivel kerülnek is összevetésre, hiszen Pázmány testes *Kalauza* (410. l. 350 pl.) 3 Ft 12 kr, az ő prédikációi (410. l. 400 pl.) 4 Ft 12 kr, a Káldi-féle Biblia (403. l. 410. pl.) 4 Ft 30 kr-ba került. Egyedül a hatalmas *Corpus juris Hungarici* (401. l. 350 pl.) volt valamivel drágább: 10 Ft 9 kr.

3. kép

4. kép

A fentiekből az is kiderül, hogy a rézlemezeknek a leltárban feltüntetett értékelése hatvan levonat eladásával már amortizálódott. Ami pedig a példányszámot illeti: a megjelentetés után tíz évvel készült leltárban szereplő 300, illetve 500 pl. alapján, azt kiadásonként legalább ezerre lehet becsülni. Az értékes kiadványt a Budára átköltöztetett egyetemnek immár Pesten működő nyomdája 1799-ben kiadásra került katalógusában is még változatlan áron kínálta (*Catalogus generalis diversorum librorum ... Budae regiae scientiarum universitatis Pestiensis typographiae sumptibus impressorum ...* Petrik I. 398 — OSZK 208. 507 l. l.)

A szentképek sorozata darabjainak egyedi forgalombahozatalát igazolja — az összes darabon olvasható impresszumon kívül — a fennmaradt példányok egy része, amelyek egyesével — feltehetően imakönyvben — vészelték át az elmúlt évszázadokat. Akadnak azonban olyanok is (pl. a Központi Kegyesrendi Könyvtárban Budapesten), amelyek vagy mintegy tucatot egy-egy hónaptól,

vagy minden hónapból egy-egy darabot tartalmaznak összekötve a sorozatból. Ez utóbbiak (17 ilyen kis kötet található ebben a könyvtárban) magyarázatára azok rendeltetése szolgálhat. A képeket főleg a barokk időben különösen kedvelt és elterjedt Mária-kongregációk részére adták ki, amire az összes rézmet-szet tetején MARIA betűkből kialakított jelvény is utal. A kongregáció arra törekedett, hogy az év egyetlen napja se maradjon ki a kollektív imádságból. Ezt oly módon is biztosították — egyben a tagok túlságos megterhelését elkerülve —, hogy mindenkire minden hónap egy-egy napjára osztották ki ezt a feladatot. Az említett füzetek ezt a „munkamegosztást” tükrözik.

Azonban a fennmaradt példányok túlnyomó többsége olyan kötetekben található, amely az említett sorozatoknak nem csupán néhány tagját, hanem jelentősebb csoportjait tartalmazza naptári rendben. Rendszerint egy-egy negyedév vagy félév szentjeinek képeit kötötték egybe, ritkábban az egész esztendőét, mert ez az utóbbi megoldás a kis, tizenkettődréthez viszonyítva már túlságosan testes könyvet hozott létre. Az ilyen kötetekben általában egy-egy sorozat képei található, de szinte sohasem teljes egészében. Nem is a teljességre, hanem legfeljebb csupán arra ügyeltek, hogy lehetőleg minden napról szerepeljen legalább egy szentnek a képe.

Számos könyvtárban található ilyen kötetek Bécstől Sátoraljaújhelyig és Turócszenmártontól Pécsig, de szinte mind címlap nélküli. Ennek tudható be, hogy vagy nem szerepelnek a gyűjtemények katalógusaiban, vagy ott önkényesen konstruált, latin címek mögött lapulnak meg (pl. Vita et icones SS. Patronum, Proprium festorum, Annus patronorum menstruosum, Collectio multorum sanctorum). Ez a körülmény alaposan megnehezíti felkutatásukat, mégis ennek ellenére eddig sikerült az említett elméleti teljességet jelentő 1746 képek több mint 90 százalékát az OSZK-ban regisztrálni, és ezek túlnyomó többségét másolatban is begyűjteni. Az első latin kiadás viszonylag a leghiányosabb, mert abból eddig — a brnói Egyetemi Könyvtár mellett — csak a bécsi jezsuitáknál sikerült gyűjtőkötetre találni, a két másik sorozat viszont szinte teljesnek mondható.

Miután az íven belül az összes képet sorszámmal (1—12) látták el, rekonstruálni lehet a hónapon belül a négy ív összeállítását is. A szentek sorozata — néhány kivételtől eltekintve — mindhárcm sorozatban azonos, így a még hiányzó darabok kikövetkeztetése viszonylag könnyű feladat.

Míg az első latin és a német kiadást egyetlen esztendőben (1741-ben, illetve 1763-ban) állították elő, a második latint több éven át: január—március 1755, április 1757, május—június 1758, július három íve 1759, július egy íve és augusztus 1761, szeptember 1762, október—december 1763, míg a hat változó ünnep 1766. A lassítottak és egyenetlennek tűnő megjelentetés azonban ki-egyensúlyozottá válik, ha azt az első kilenc hónapot 1755 és 1763 között elosztjuk: folyamatosan minden évre jut belőlük egy-egy. Ennek oka is feltételezhető, ha a kiadvány előképeihez fordulunk.

Az ugyancsak a jezsuiták által vezetett mainzi egyetem nyomdásza, Johann Mayer műhelyéből került ki *Vitae sanctorum sacris per singulos anni dies meditationibus illustratae* címen hasonló sorozat, valamivel nagyobb, nyolcad-rét formátumban. Ennek címlapján olvasható, hogy az egyetem Mária-kongregációjának ez volt az ajándéka az egész szentképsorozatnak negyedévekre osztott részekben az 1701—1704. esztendőkből (Kismarton, ferences könyvtár 537.) Az ugyancsak jezsuita bécsi egyetem Mária-kongregációjának ajándéka volt a *Deliciae angelicae, sive exempla sanctorum puritatis amantium, per sin-*

gulos totius anni dies collecta című és azonos jellegű kiadvány 1711-ben (Kismarton, ferences könyvtár 222.)

Ezek után vélelmezhető, hogy a második latin kiadást Nagyszombatban 1755 és 1766 között hónapok szerinti beosztásban évente kapták meg a Mária-kongregáció tagjai. (Vö. a fentiekben említett és hónaponként kötött füzetekkel.) Ez a körülmény magyarázhatja a vontatott előállítását. Amikor elhatározták a német nyelvű kiadás közreadását, ezzel párhuzamosan az utolsó negyedév kinyomtatásául befejezték a még folyamatban levő latint is az 1763. esztendőben a latin sorozat hat változó ünnepét viszont csak az utolsó részlet feltételezett forgalombahozatalakor, 1766-ban készítették el. Így aligha technikai nehézség lassíthatta a latin változat másodszori megjelentetését, hanem nem volt sürgős az elkészítés: az 1741. évből az egyedi érdeklődőknek példányok a raktárban a szükséges példányszámban még rendelkezésre állhattak, de a Mária-kongregáció tagjai részére ez már nem volt elegendő. Az első három hónap képeinek 1755-ben történt együttes előállítása alapján még az a feltevés is megkockáztatható, hogy talán — az említett külföldi minta nyomán — először egy-egy negyedév képeit kívánhatták átnyújtani a tagoknak, csak utólag dönthettek úgy, hogy az egész év anyagát nem négy, hanem 12 részletben bocsátják ki. A fenti hosszú és részletes feltételezés ellenére sem zárható ki, hogy a második latin kiadás vontatott elkészítése egészen más okokra vezethető vissza (pl. csak ilyen ütemben készültek el az új képek rézlemezei).

Világosan kirajzolódik a fentiektől, hogy a szentképek sorozatának gondolata és felhasználási módja jezsuita közvetítéssel nyugatról érkezett Magyarországra. Az említett két külföldi példát a 18. század elejéről számos más kiadás előzte már meg. Úgy tűnik, hogy Andreas Brunner (1589—1650) tiroli jezsuita — még a 17. század első negyedében — olyan összeállítást készített, amelynek jelentős visszhangja volt több mint egy évszázadon át. Egyes források szerint e munkájában Wilhelm Pfeffer (1590—1633) bajor rendtársa névtelenül támogatta (Sommervogel, Carlos: *Bibliothèque de la Compagnie de Jesus*. VI. Bruxelles—Paris 1895. 652—653. has. — A szerzőkre vonatkozó adatokat Wix Györgynének köszönöm.) Az alapgondolat munkájuknál az volt, hogy az év minden napjára legalább egy-egy szentnek történelmi példáján keresztül lássák el rövid imával a híveket, akik buzgóságát a például állított személy képének bemutatásával igyekeztek az összeállítók fokozni.

Brunner, aki különben a délnémet történelemmel foglalkozott, az általában közismert forrásokból állította össze idézetgyűjteményét. Olyan kedvelté vált ez, hogy képek nélkül Eszterházy Pál *Regina sanctorum omnium, Minden szentek királynéja, boldogságos Szűz Mária tisztelete, azaz az esztendőnek minden napjaira kiosztott szentek élete . . .* címmel 1698-ban magyarra fordítva is megjelentette (RMK I 1534). A Mária-tiszteletéről ismert nádor bevezetőjében is csak ezt a felfogását hangsúlyozta anélkül, hogy a Brunner-féle összeállításról szót ejtett volna.

Összevetve ezt a Brunner-féle szöveget a későbbi nagyszombati szentkép-sorozatokban olvashatókkal megállapítható, hogy a kettő csak szerkezetében egyezik. Már akkor is észlelhetők az átfedések mellett eltérések, hogyha a szent különben azonos. A részletesebb összehasonlítás során azután arra derült fény, hogy a Brunner által bemutatott személyeknek csak kb. negyven százaléka szerepel Nagyszombatban, kb. hatvan százaléka tehát más. Figyelembe véve a jelentősebb és kedveltebb szentek (pl. apostolok) viszonylag magas számát, akik természetesen mindkét sorozatban szerepelnek, arra a megállapításra

kell jutni, hogy az eredeti összeállítás 1741-re csaknem teljes mértékben átalakult. A felépítés és a módszer ugyan azonos, de a szentek többsége kicserélődött, amihez a római egyház igen gazdag kalendáriumra bő lehetőséget nyújtott.

Visszakanyarodva Brunner eredeti, képekkel is ellátott gyűjteményére, annak már második kiadása látott napvilágot 1623-ban „Fasti Mariani” címmel Antwerpenben. E városon kívül Münchenben, Rómában és Lyonban fél évszázadon belül készült tucatnyi kiadását regisztrálták a bibliográfusok (Sommervogel i. m. II. 262—263. has.). A fentiekben említett mainzi és bécsi példák alapján úgy tűnik, hogy ennek az összeállításnak használata idővel a jezsuitáknak mind keletebbre fekvő rendházaiban mutatható ki. A szentek nagyszámú cseréjére is feltehetően ennek során kerülhetett sor. A jezsuitarend 1773. évi feloszlatását követő leltározás során Kassán is leltároztak. Ennek során jelentős mennyiségű, Augsburgból származó, rézmetszetes képet is számba vettek, amelyek között szerepel a következő tétel is: „12 libri compacti Patronum Menstruorum fl 18”. A mű szereplése Kassán ekkor nem meglepő, de az ára (a nagyszombatinak egyhatoda!) igen. (Bp. Országos Levéltár E 221 Lymbus. 146. A kassai jezsuita kollégium feloszlata. fol. 32. — Ezt az adatot Pavercsik Ilonának köszönöm.)

A feltételezhető kapcsolatra utalnak azok az egyes, impresszum nélküli képek, amelyek néhány gyűjtőkötetben (pl. Bécsben és Brünnben) az 1741. évi nagyszombati kiadás közé keveredve maradtak fenn. Ezek metszetei igen nagy hasonlatosságot, azonban mégsem azonosságot mutatnak az első hazai sorozat képeivel. Úgy tűnik, hogy számos ilyen jellegű kiadvány és ahhoz tartozó rézmetszet is készült külföldön, mielőtt Nagyszombatban 1741-ben egyedi impresszummal ellátva először adták ki.

A szentképeknek egyenként történő forgalombahozatala lehetővé tette a kispénzű hívők számára, hogy a drága sorozatból legalább egy-egy kedvelt szentjük képét — a hozzátartozó szöveggel együtt — megvehessék. Azonban hazánkban is akadnak természetesen, akiknek módjukban állt a teljes gyűjteményt megvásárolni. Az Egyetemi Nyomda, amint erről fentebb már szó esett, ilyen formában hozta később forgalomba ezt a kiadványát. Emlékét „sajnos” csupán néhány kötet őrizte meg, amelyben — szemmel láthatólag utólag készített — összefoglaló címlap is található. Így az esztergomi Simor-könyvtár két kötetben (jelzete 2—11—1/2130—2131) összefoglalt és a második latin kiadás gyűjteményében „Calendarium Eucharisticum sive Menstruorum Semestre I.”, illetve „Semestre II.” feliratot viselő, a gazdagon díszített belsőhöz viszonyítva feltűnően szerény, sőt kifejezetten gyatra kiállítású címlap látható.

Valamivel igényesebb és impresszumot is tartalmaz az a címlap, amely a „Patroni menstrui” cím alatt „Semestre primum”, illetve „Semestre secundum” megjelölést, míg legalul a „Tyrnaviae, Typis Academicis S. J. 1 59” impresszumot viseli (Petrik V. 378. — OSZK M 319678). A cím alatt még egy kis (22 × 28 mm) könyvdísz is látható, amelyen egy térdelő alak felemelt kezekkel üdvözli a felkelő (vagy lenyugvó) napot. Ezek a címlapok tehát az évszám tanúsága szerint aligha az 1763-ban megjelent német kiadáshoz készültek, amely ma mögötte található. Az 1755-ben megkezdett második latin sorozat második félévét a jelzett 1759. esztendőben kezdték el kinyomtatni. Talán erre utal ez a címlapszöveg, amelynek tipográfiája azonban mintha vagy fél évszázaddal későbbi lenne, akár csak a kötés. (A könyvek címlapjukon az eredeti Széchényi-bélyegzőt viselik.)

A nagyszombati szentképgyűjtemények későbbi forgalmazásáról ugyanezekben a kötetekben bejegyzés is olvasható. A Simor-könyvtárának ceruzás beírása arról tudósít, hogy a 377 rézmetszet ára 1836-ban három forint volt, ami figyelembe véve a napóleoni idők nagy pénzügyi változásait is, jelentős ársökkenést mutat. Igaz e sorozat meglehetősen hiányos is: pontosan egyharmada hiányzik. Az OSZK 1763. évi német sorozata egyik példányában (OSZK 319.678) elől a következő beírás olvasható: „Am 1. Julii 1817 dieses Buch von meinem Vater erhalten. Octavia Bedekovich de Komor mp.” Ennél a konkrét adathoz is érdekesebb ugyanennek a kéznek a kötet végén olvasható feljegyzése: „Dieses Buch wird itzt schon nicht mehr aufgelegt — ist itzt schon sehr schwer zu bekommen, und wird nach Verlaufe einiger Jahrhunderte eine grosse Seltenheit seyn; doch wie sehr sich auch der Zeitgeist bis dahin verändern mag, für den Alterthumforscher wird dieses Werk stets einigen Werth behalten.” Kitűnő meglátásokat tartalmaznak ezek a sorok. A korszellem már Bedekovich kisasszony idején változóban volt, aminek tulajdonítható, hogy ennek a jellegzetes barokk vallásos buzgóságot szolgáló összeállításnak további kiadására nem került sor, ezért 1817-ben már nehezen lehetett hozzájutni. Amit pedig a jövőről írt, ezek a sorai szinte látnokiak. Magyarország 18. században kimagaslóan legjelentősebb officínájának, a nagyszombati Egyetemi Nyomdának ez a messze legtöbb metszettel díszített kiadványának kötetei ma valóban komoly ritkaságszámba mennek, akár csak egyes darabjai. Egyetlen darabjáról sem ismert még tíz példány sem.

*

Lezárva a fenti elvi vizsgálódást, amelyet gyakorlati, hazai példa követett, megállapítható, hogy ez utóbbi klasszikus példája annak, hogy milyen matematikus a bibliográfiai egység meghatározása. A külön-külön, illetve ugyanazon nyomtatványok megjelentetése igazi kettőséget alkot, ami az érme két oldalának tipikus esete. A döntés tehát mindenkor azon fog múlni, hogy milyen példány akad a kézbe: ha összefoglaló címmel és együttesen, úgy az egész kötetet kell egyetlen bibliográfiai egységnek tekinteni, ha azonban egyenként (ráadásul esetünkben teljes impresszummal), akkor viszont egylevelű, önálló kiadványnak.

BORSA, GEDEON

La notion de l'unité bibliographique dans le cas des anciens imprimés

Dans le cas des anciens imprimés, on a des soins, dans une mesure accrue, à déterminer lequel des imprimés peut être considéré comme autonome. C'est pourquoi, il est nécessaire d'élucider la notion de l'unité bibliographique. Après cela, l'auteur passe en revue les points de vue, à la base desquels on peut reconstruire l'intention d'autrefois de l'éditeur ou de l'imprimeur en connexion avec la parution commune. Entre les parties publiées ensemble, on peut chercher une connexion de forme ou de contenu. L'étude examine les diverses possibilités de ces connexions-là, à la base des exemples concrètes.

K Ö Z L E M É N Y E K

Váradı Péter könyvtárának újabb kötete az Egyetemi Könyvtár 65-ös számú 6nyomtatványgyűjteményében. A budapesti Egyetemi Könyvtár 65-ös számú 6nyomtatványa a gyűjtemény egyik legszebben díszített darabja. A reneszánsz bőrkötésű fóliás IX. Gergely pápa Decretálisát tartalmaz, Bernardus Parmensis, ismertebb nevén Bernardus de Bottone apparátusával.¹ A könyvet 1479-ben nyomtatták Velencében, Nicolaus Jenson műhelyében. A tetszetős kiállítású kötet díszítése mindössze öt lapra terjed ki: a Decretales minden könyvének kezdetét színes iniciálé és egy-egy igényes kidolgozású miniatúra ékesíti. E lapokat dús aranyozással tarkított virágfüzér díszíti a szöveg fölött, s még gazdagabban az oldalak alján. A nyomtatvány többi részén már csak vörös és kék tintával készült, egyszerű, ám gyakorlott, ügyes kézre valló iniciálékat találunk.²

Bár XV. századi possesszor bcjegyzést nem találtunk a kötetben, mégis a két helyen is előbukkanó ³ f2r és f88r ⁴ Váradı Péter-címer — amelyet a későbbi tulajdonos igyekezett eltüntetni — kétségtelenné teszi, hogy a kalocsai érsek könyvtárának egy újabb darabja került a kezünkbe. A könyv új gazdája, nem tudni, mikor, a címerképeket valószínűleg le akarta mosni az alapozásról, meghagyván a kékkel és arannyal vágott pajzs két mezejének színet, melyekre a felső mezőben három fekete harántpólyát, az alsó, arany mezőben három balharánt pólyát festett. A meghalványodott fekete festék alatt és a megmaradt kék, ill. arany mezőben is világosan kirajzolódnak azonban a Bottka Tivadar és Hoffmann Edith által leírt³ címerképek: felül a két arany csillag, alul a stilizált kék liliom. Ez utóbbi különösen jól kivehető a f88 rectóján. A címer heraldikailag nem teljes: hiányzik róla a tulajdonos rangját jelző attributum, az érseki kereszt, netán — amint az egy másik könyvben megtalálható — a bíbornoki kalap. Helyette egy meglehetősen furcsa megoldással találkozunk. A címer fölött, ahol a méltóságot mutató jelvény szokott elhelyezkedni, csupán egy zsinórt látunk, amely mintegy felfüggeszteni látszik azt. Értelmezni csupán díszítő és térkitöltő elemként tudjuk.

Hogyan értékelhetjük tartalmi szempontból a tényt, hogy a kánonjognak ez a XIII. század óta változatlanul hagyományozódó gyűjteménye Váradı Péter könyvtárát gazdagította? Jelent-e újabb színt azon a palettán, amelyről a nagyműveltségű humanista, s emellett alapos teológiai jártasságú főpap szellemi arculatát megfesthetnénk? Eddig napvilágra került könyvei jobbára a gyakorló papot, egyházi vezetőt⁴ és az egyházatyákat

¹ HAIN—COPINGER 8007., SAJÓ—SOLTÉSZ 1489.

² A díszítés elemzését, értékelését WEHLI Tünde volt szíves elvállalni.

³ BOTTKA Tivadar: *Péter kalocsai érsek pecsége*. Száz. 1870. 330. — HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofilek*. 1929. 131—135. és 291.

⁴ *Missale Strigoniense*, Velence, 1495. Ld. SAJÓ—SOLTÉSZ 2316. — OSZK, RMK III 46. Ism. HOFFMANN i. m. 131—132.

és bibliai elmélkedéseket olvasó teológust⁵ állítják elének. Mellettük IX. Gergely kánonjogi gyűjteménye az érsek műveltségének új oldalát villantja fel.

Tudjuk, hogy az elsősorban jogi színezetű műveltséggel rendelkező, itáliai egyetemeket megjárta magyar értelmiség könyvtárából már a XI. század óta nem hiányoztak a jogi, főként, s egyre inkább a kánonjogi munkák, gyűjtemények. A Decretálisok, akárcsak a később kiegészülő Corpus Juris többi gyűjteménye, folyamatosan jelen voltak eleinte jórészt az előkelőbb, klerikális színezetű, s később egyre inkább az alacsonyabb rangú, ám szélesebb réteget jelentő, praktizáló „jogtudó értelmiség” környezetében.⁶ Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a tágabb értelemben vett humanizmus gyökerei a XII—XIII. századi, s főleg a bolognai egyetemhez fűződő nagy jogi humanizmusig nyúlnak vissza, ahol a jog és a reneszánszban olyannyira kivirágzó retorika tanítása egymással egészen összefonódva folyt.⁷ A XV. századi humanizmus szellemi áramlatával párhuzamosan ugyan a jogi műveltség is sokkal szélesebb réteg sajátjává vált, mégis — s főként a legnagyobb könyvgyűjtők, mint Mátyás és Vitéz János esetében — a jogi irodalom mellőzését figyelhetjük meg. Ez azonban inkább a tágabb, újabb tereket kereső szellemnek a klasszikus auktorok felé fordulásával magyarázható, mint a jogtudomány háttérbe szorulásával. Egészen érthető és természetes, hogy ne tűnt el ez utóbbi irodalma sem, kivált a kancellária és a kúria litterátusainak könyvtárából, mégha a hivatala mellett olyan kiváló szellemű, klasszikus auktorokban jártas, humanista műveltséggel bíró férfiú volt is a gazdája, mint Váradi Péter. Jogi érdeklődését és ismereteit nemcsak kancelláriai hivatala feltételezi, hanem életének utolsó szakaszában keltezett levelei is bizonyítják. Ezekben az egyháza régi jogaiért és birtokaiért harcoló írásokban több helyen találunk hivatkozást a kánonjogra, sőt azok konkrét könyveire is.⁸

A Decretales tehát beleillik abba az egységbe, amelyet a humanizmust előkészítő bolognai szellemiség és az egyházatyákból kiinduló, s a római jog hatását magán viselő kánonjog képez.

Ahhoz, hogy megkíséreljük behatárolni, mikor lehetett az illuminált őnyomtatvány Váradi Péter birtokában, szükségesnek látszik életének néhány fontosabb fordulópontját felidézni.⁹ Kora ifjúságában Vitéz János pártfogoltjaként Bolognában, az akkor Európaszert e talán legmagasabb színvonalon oktató egyetemen tanult. Nem tudjuk pontosan hogyott milyen stúdiumokat folytaott, egyedül azt, hogy elérte a „magister” fokozatot., Magasabb képzettség elnyeréséről nem maradt frásos adatunk. Későbbi hivatala alapján azonban biztosra vehető, hogy a bonae artes mellett — amelyeknek elsajátításáról leveleinek eloquentiája tanúskodik —, jogtudományt is hallgathatott. Hazatérvén 1470-ben a királyi kancellária irnoka lett. A 70-es évek második felétől pályája gyorsan ívelt fölfelé. 1474-ben királyi titkár, 1478-ban átvette a kancellária vezetését, 1479-ben titkos

⁵ HIERONYMUS: *Epistolae*. Pars 1—2. Róma, 1476—1479. Ezt a könyvet VARJÚ Elemér fedezte föl egy aukciókatalógusban 1910-ben. Azóta nyoma veszett. Ism. HOFFMANN i. m. 133—134. — Nicolaus de LYRA: *Postillae*. Pars 2. Nürnberg, 1481. — Kolozsvár, volt Lyceumi Könyvtár, Inc. 82. A. 11. Ism. JAKÓ Zsigmond: *Váradi Péter könyvtárának töredéke Kolozsvárott*. MKsz 1958. 345—350. — NYSSAY Gergely: *De vita Moysi*. Ford. Georgius TRAPEZUNTIUS. (Kézirat). — Bologna, Bibl. Univ., Cod. 2682. Ism. HOFFMANN i. m. 134—135.

⁶ BÓNIS György: *Középkori jogunk elemei*. Bp. 1972. 13—40.

⁷ GERÉZDI Rabán: *Bologna és a magyar humanizmus*. It. 1940. 146—158.

⁸ Ilyenek pl.: Petri de Warda . . . *Epistolae*. Praefatus est et indicem chronologicum subjecit Carolus Wagner. Posenii et Cassoviae, 1776. Nr. LXIX. 133—135. p., Nr. LXXIX. 149—150. p., Nr. LXXIII. 139—140. p.

⁹ Fontosabb életrajzírói: FRAKNÓI Vilmos: *Váradi Péter kalocsai érsek élete*. Száz. 1893. 489—514, 729—749, 825—843. — ÉRDUJHELYI Menyhért: *A kalocsai érsekség a reneszánsz korban*. Zenta, 1899. 69—98. — GERÉZDI Rabán: *Egy magyar humanista: Váradi Péter*. Magyarságtudomány. 1942. 305—28, 532—63.

kancellár, 1480-ban főkancellár lett, s ugyanebben az évben kapta meg Mátyástól politikai és hivatalnoki tevékenysége jutalmául más kisebb egyházi javadalmai mellé a kalocsai-bácsi érsekséget. 1483-ban mint Mátyás bizalmasa: királyi személynök volt. Ez évben Mátyás már a bíbornoki kalapot sűrgette számára IV. Sixtus pápánál. A következő esztendőben, hatalma csúcsán azonban hirtelen fordulat állott be életében: Mátyás az éles eszű és nyelvű főpapot fogságba veti. Az Árva várában, végül Visegrádon eltöltött évek

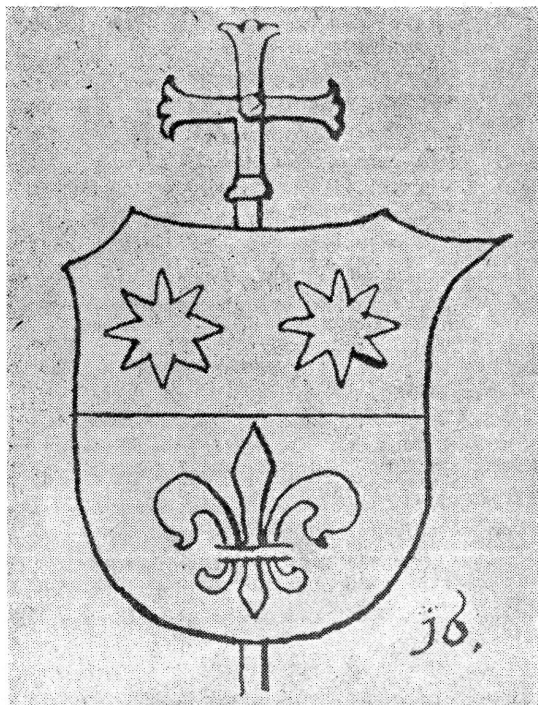
1. kép. Váradi Péter átfestett címere (f88r)

után csak Mátyás halálakor, 1490-ben szabadult ki, s foglalta el újra érseki székét, amelyben haláláig, 1501 júniusáig meg is maradt.

Amint az életrajzi adatokból is kitűnik, az 1479-ben Velencében nyomtatott könyvet vagy még fogsága előtt birtokolta, vagy csak 1490 után. Eddig előkerült négy könyv közül kettőről biztosan tudjuk, hogy a halála előtti évtizedben használta: Esztergomi Missalját csak 1498-ban nyomták Velencében, gondosan jegyzetelt Trapezuntius-kódexét pedig ő maga látta el az olvasás dátumával: „Bachie, XII. octobr. 1495”. A másik két, Váradi Péterhez köthető könyv birtoklásának kérdése korántsem ilyen egyértelmű. Az első esetben nehezíti ezt, hogy a Varju Elemér által 1910-ben fölfedezett „Szent Jeromos levelei”-nek két kötete azóta is ismeretlen helyen lappang, pedig a benne szereplő címer fölött bíbornoki kalap is látható, ami még bonyolultabbá teszi egyrészt a Váradihoz, másrészt pontos időhöz köthetőségét. A jelvény ui. vagy előző tulajdonosától maradt a

címer fölött, vagy azt az ajándékozó, illetve a miniátor előlegezte Váradinak, amikor nagyívú pályáját még nem törte derékba Mátyás ellen forduló haragja.¹⁰

Az Egyetemi Könyvtár Decretales-kötetét megelőzően legutóbb előkerült ósnyomtatványt Jakó Zsigmond ismertette.¹¹ Nicolaus de Lyra 1481-ben, Nürnbergben kiadott Postillái 2. kötetének sorsa is csak az 1580-as évektől körvonalazható. Az érsek fogsága és halála közé eső korszakból származó dátumbejegyzés hiánya tehát csak valószínűsíti, de

2. kép. A Hoffmann Edith által közölt Váradi-címer. i. m. 29.

teljes bizonyossággal nem igazolja e két utóbbi mű esetében azt, hogy még 1484 előtt kerültek volna Váradi Péter tulajdonába.

A most fölbukkant Decretales 1479-es nyomtatási éve szintén azt látszik alátámasztani, hogy inkább budai kancellár korában gazdagíthatta Váradi könyvtárát. Annál is inkább, mivel a kancelláriai, diplomáciai tevékenység föltételezi a kánonjog eme általános érvényű törvénygyűjteményének ismeretét, forgatását. Kérdés az is: vajon csak Váradi halála után, vagy már fogságba kerülésekor jutott új tulajdonosának, a címer átfestőjének kezébe? Ha Keszthölci Mihályhoz írt levelének¹² arra a sorára gondolunk, amelyben a Janus Pannónius-epigrammák maga gyűjtötte kötetének hányattatásai során való elvesztését panaszolja, arra hajlunk, hogy föltételezzük: A Decretales is hasonló sorsra

¹⁰ HOFFMANN: i. m. 134.

¹¹ JAKÓ: i. m.

¹² WAGNER kiad. Nr. XXXV. 74—75. p.

jutott. Emellett szól az az ugyan formális, mégis talán megjegyzésre érdemes tény is, hogy míg a bizonyíthatóan élete utolsó éveiben használat Missalét és a Trapezuntius-kéziratot gondosan jegyzetelve forgatta Váradi, addig a másik három könyvben semmilyen, az ő keze nyomát viselő bejegyzésről nem tudunk.

Sajnos Váradi Péternek akár a fogsága előtti, akár a később gyűjtött, s talán az érseki székben elődje, a híres könygyűjtő hírében állott Handó György könyveire alapozott¹³ könyvtárára vonatkozóan nem tudunk még mindig semmi biztosat mondani. Az öt különböző könyvtárban őrzött, öt egészen különböző utat megtett kötet arról tanúskodik, hogy az érsek könyvgyűjteménye nem egészben, hanem részenként vagy darabonként hullott szét, hagyományozódott tovább.

Nézzük most már az általunk tárgyalt kánongjogi törvénygyűjtemény későbbi poszszessorát! Erre vonatkozóan sajnos csupán egyetlen bejegyzésre támaszkodhatunk. A fl rectóján olvasható a „Monasterij Lepoglavensis Catalogo inscriptus 1628” mondat, s a verzón: „F. N. I” jelzet. A dátum mindössze arról tudósít, hogy 1628-ban már a lepoglavai pálosok tulajdonában volt a könyv. A verzón olvasható jelzet valószínűleg szintén 1628-ban, a pálos kolostor könyveinek nagy katalogizálásakor került a könyvbe. Számos hasonló, 1628-as bejegyzés ill. jelzet írása azonosítható a II. József-féle abolíciókor az Egyetemi Könyvtárba került 49 lepoglavai származású ősnymtatványból ezzel a kézírással. A bejegyzés tehát a Decretális Lepoglavára kerülésének időpontját homályban hagyja.

Átnézve az ősnymtatványgyűjtemény lepoglavai provenienciájú köteteit, a 70-es számúban ugyanazzal a kézírással találkozunk marginális glosszákból, amely Váradi könyvének ajánlásából is egyes személynéveket kivezetett a lapszélre. Föl kell tételoznünk tehát egy XVI. századi könyvgyűjtőt, akitől több kötet is kerülhetett a lepoglavai pálosokhoz, s akihez Váradi Péter könyveiből is jutott legalább egy mű, s aki talán az érsek címerének eltüntetésében is részes.

A XVI. század könyv- és könyvtártörténetének ilyen és hasonló homályos részleteinek tisztázását, az egyes művek és egész gyűjtemények útjának nyomonkövetését azonban — összhangban a történelem és segédtudományainak eredményeivel — csak régi könyvgyűjteményeink poszszessor- és egyéb bejegyzéseinek föltérképezése után remélhetjük.

BOROSS KLÁRA.

Megjegyzések Váradi Péter Decretálisának kifestéséhez. A 15. század utolsó negyedében szembeszökően szélesedik Magyarországon a bibliofilek köre. Igaz, hogy a korszak könyvgyűjtői nem büszkélkedhetnek olyan sokkötetes, a korszerű európai műveltség színvonalán álló vagy egyéni érdeklődésről tanuskodó könyvtárakkal, mint a korábbiakban Vitéz János vagy Janus Pannonius, ezzel szemben a könyvészeti értékért a főpapi mecénások, így Kálmáncsehi Domonkos, Nagylucei Orbán, Filipecz János és mások, viszonylag nagy számban fennmaradt, a magyarországi könyvfestészet története szempontjából becses liturgikus könyvei kárpótolnak. A századvég papi könyvgyűjtőinek könyvtára általában kevés darabból állt, és többnyire liturgikus kötetek alkották a gyűjtemény gerincét, a teológiai, tudományos és irodalmi művek csak kiegészítő szerepűek voltak. Különösen ritka lehetett közöttük az iniciálék mellett képekkel és igényesebb bordúrokkal díszített könyv. Érdekes színfoltot jelent a késői humanisták könyvtárai sorában Váradi Péteré, akinek egy missaléja mellett egy Szent Jeromos leveleit tartalmazó kötete, Nyssai Szent Gergely: *De*

¹³ ERDUJHELYI: i. m. 68. és 232—233. p.

vita Moyai (Trapezuntius fordításában és előszavával), valamint Nicolaus de Lyra Postillái már ismertek voltak, és újabban egy IX. Gergely Decretales kötete is előkerült. Váradi Péter jelenleg ismert könyvei egy kivétellel ónyomatványok és többé-kevésbé díszítettek. A Szent Jeromost Rómában nyomtatták (1476-ban és 1479-ben), a Nyssai Szent Gergely bolognai kézirat. Az előbbi kötetet római, az utóbbit firenzei típusú fehér szalagfonatos inda díszíti.¹ A Postilla-kötet nürnbergi nyomtatvány, 1481-ből. Virágosleveles iniciáléi egyaránt készülhettek Koberger nürnbergi nyomdájában vagy annak budai fiókjában.² Váradi Péter leggazdagabban díszített könyvét, az esztergomi missalét 1498-ban Velencében nyomtatták. Festett fametszetei — kánonkép, jelenetes iniciálék — és az ornamentális bordfűrészek készítése helyéül a legnagyobb valószínűséggel Buda jöhet számításba.³

A Decretális Jenson velencei nyomdájában készült, 1479-ben. A nyomtatáskor fenn tartott üres helyeket a magyarországi tudományos-irodalmi művek szerény külső megjelenéséhez viszonyítva gazdagon díszítették. Mind az öt könyvhöz készült 1—1 kép, ezek különböző nagyságúak (2r, 88r, 161v, 227v, 251r. oldalon). Az egyes könyvek szövege iniciáléval kezdődik; az első figurálissal, a többi ornamentálissal. Mindegyik könyvhöz lapszéldísz is tartozik.

A könyv képeinek és egyetlen figurális iniciáléjának témája a jogi kódexekre jellemző. Az első könyv élére egy leginkább a zsinatábrázolásokat idéző kép került. (1. kép) A kompozíció közepén IX. Gergely pápa látható, amint átnyújtja művét, a Decretalest a papi és szerzetesi rendek jobbán álló képviselőinek. A szövegkezdő iniciálé auktorportré. A II—V. könyv előtti kép elvben szövegillusztráció. Valójában az ábrázolások csupán a címszavakból merítenek. A de accusationibus, de iudicio, (2. kép) benita et honestate clericorum címszavak kevés változatossággal szolgáló képekhez vezettek a vizsgált könyvben; rendszeren egy pápa vagy püspök trónol a kép közepén vagy szélén és ehhez igazodó elhelyezésben és a képmező nagyságának megfelelő számú pap került mellé. Az eddigiektől valamelyest eltér, és a könyv tartalmával is jobban összefügg a IV., a *De sponsalibus et matrimoniiis* témával foglalkozó könyv illusztrációja, (3. kép) melyen egy püspök fiatal párt esket.

A képek téglalap alakúak. Mindegyik színes sávval keretezett. A figurák tájképi vagy ornamentális háttér előtt jelennek meg. Az előbbieket két részre tagolódnak. A képmező felső harmada a háttér. Ennek kúp alakú, hosszában hasogatott sziklás hegyei kopárak, a zöld hegyeket apró fák és épületek koronázzák. Mögöttük az égbolt világos kék, a képkeret felé haladva fokozatosan sötétedik és vízszintes irányban aranyozott felhőfoszlányok úsznak rajta. A hegyes háttér és a sík előtér gyakran a horizonttal egybeeső érintkezési vonalát élénk színű virágokkal tarkított lombú fák és bokrok takarják. Az előtér sík mezője zöld fűvel borított és olykor sziklás partok közé szorítva, folyó is kanyarog rajta. Ezt a tájképi megoldást alkalmazta a festő az incipit iniciálé és a harmadik könyv lapalji medaillonja kifestésekor is. A képek szereplői nem a tájban, hanem a képmező alján, térdben levágva mozognak. Így állította be őket az illuminátor az egyszínű, tollrajzdíszes háttérű képeken is. A művész három arctípust variált. Legjellegzetesebbek a profilképei. A rövid homlok meredek vonalát az erőteljesen kiugró, horgas vagy az alján vaskos orr

¹ HOFFMANN, E.: *Les restes de la bibliothèque de Pierre Váradi archevêque de Kalocsa*. La Bibliofilia, XXVIII. 1926. 3—4. (Különnyomat.)

² JAKÓ Zs.: *Váradi Péter könyvtárának töredéke Kolozsvárott*. Magyar Könyvszemle, LXXIV. 1956. 349.

³ HOFFMANN, E.: *Les restes . . . 2., utó: Régi magyar bibliofilmek*, Bp. 1929. 133., SOLTÉSZ Z.-né: *A Széchenyi Könyvtár legszebb illuminált olaszországi ónyomatványai*. Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve, 1957. 138., BERKOVITS I.: *Magyar Kódexek*, Bp. 1965. 72.

Liber quartus de sponsalibus
et matrimonio.
X concilio triburiensi.

De francia
quidā no-
bilis mlierē
de saxonia
lege saxo-
nū duxit i-
uorē. ue-
rū qz non

bisdem utuntur legibus saxones z

legis subiciati
da coniuge sep-
redire cogatur.
exof. episcopo

D Reterea h
contrabe-
ni conditione fi-
monendi sunt.
duccendi: ut pi-
uent. Si autem
tere noluerint:
contingat: ut ta-
odio habet: ui-
rum qui societ-
fidei contrabu-
sibi remittunt: h
tolerari. Uq

I Uenis c
septennem
repugnaret: ex-
gilitate forsan t
plere non potu-
que dubia sunt
mus: tenere de-
ter honestatem
piunt ipsius fu-
dictā dubitatio-
nus osobrina i

3. kép. IV. könyv. 227v.

viszi tovább. Az orrúgtól merészen előrelendülő vonal a vaskos felső ajakig húzódik, innen mélyen besüllyesztett helyzetből indul ki a kissé petyhüdt alsó ajak. Az arcot rövid, előreugró áll zárja le, illetve az áll vonala ívesen fut tovább, a fülek felé. Az arc sziluettje körvonal alakú. A szemöldök közepén ékszerűen felmagasodik, a szemhéjak duzzadtak, a szemgolyóknak csupán résszerű nyílást hagynak. A leírt profil típustól csupán a IV. könyv menyasszonyái tér el. Az ő homloka magas és boltozatos, kis kerek álla és tokája, valamint szemöldöke szépen ívelt. A háromnegyed fordulatba beállított szereplők hosszúságú arca lefelé sem keskenyedik, az áll szögletes. A homlok és a szem, szemöldök elhelyezése, formája a profilportrékra jellemzőt követi. Az orr keskeny, nyújtott, hosszúságú lyukú és szinte ráhajlik a szájra. A vastag ajkak két, egymással párhuzamosan vezetett vonalból állnak. Furcsa formájuk nyilván a beszélgetes látszatát kívánja kelteni. A frontális beállításokhoz ovális arcú ifjakat festett az illuminátor. A homlok széles és rövid, a szemöldök íves, a felső szemhéj ráborul a szemgolyóra, csak az élénk pupilla villan ki alóla. Az orrnak csupán a széles alsó vonala jelzett. A felsőajkak vékonyak, hosszú vonaluk az orr alját követi. Az alsó ajkak rövidek és duzzadtak. Az áll telt és szépen ívelős

A nyakak akár rövidek, akár hosszabbak, nem képeznek szerves átmenetet a fej és a törzs között. A törzsek erőteljesek, de kevésbé kidolgozottak, a csípőben néha furcsán megtörnek. A bő leplek szinte teljesen elrejtik és leplezik a testformákat. A karok merevek. Beállításukhoz mindössze kétféle megoldást választott a mester. Frontális beállításnál a palást alá rejtette azokat, ilyenkor legfeljebb a kezeket jelezte. Máskor a kép síkjával párhuzamosan, könyökből előrelendítette az alkarokat. A kézfejek nagyok és szélesek, az ujjak hosszúak és csontosak. A kezek változatos gesztusai a beszéd élénk kísérői.

A Decretális jelentős díszítőeleme a lapszéli ornamentika. A lapok felső és alsó részére helyezett indadíszek centrális felépítésűek, intercolumnáris léc köti össze őket. Az alsók közepét címer, medaillonba foglalt tájkép és reneszánsz típusú, gránátalmákkal-levelekkel teli váza gazdagítja. A könyv kétféle lapszéldíszé közül az egyik gerincét a hullámvonalra épített inda alkotja. A díszítés e típusánál szembeűnő az inda rövid ízekből történő felépítése. Az egyes ízek kisebb kerek bimbófélékből, vagy tagolatlan, kehelyszerű levelekből nőnek ki. Az ívben visszahajló levélközökben képzeletszülte kelyhes és centrálisan elrendezett szírmű virágok találhatók. Az üres felületeket szakállas arany tallérok töltik ki. (1. kép) Az inda másik változatát az képezi, amelyen a törzs egyetlen lendületesen vezetett szárból áll, és hosszabb, a szélein erősen tagolt, középtájt kagylószerűen kidudorodó elég száraz, csenevész levelek díszítenek. Az akantuszéra emlékeztető levelek zúgaitól szakállas arany rügyek bújnak elő, a száratok pedig szakállas arany tallérok teszik változatossá. (2. kép) A lapszéldísz másik megoldását a Liber tertius (161 v. oldal) kínálja. A vékony, apró levelekkel, bimbókkal tagolt szárok a központi medaillonból kettessel ágaznak ki a lapszélek irányába, és egymással hol összefonódva, hol egymástól eltávolodva követik a vázuknak szánt, rácsmotívumokkal tagolt léceket.

A festett iniciálék két típusba sorolhatók. Az egyik lombarda típusú, íves, széles formáit a betűtörzsre ráhajló virágok és akantuszlevelek takarják el. (1. kép) A másik betű alapformája ugyancsak a lombarda, de a betűhöz az antikvára jellemző prizmaszerű alakítást kölcsönözték. A betűtörzset a kihalasasodó részen — a túl széles felület elkerülése végett — megtörték, és hasábokkal, valamint más, szokatlan elemekkel, pl. bütökkel díszítették. (3. kép) A betűk arany háttérből emelkednek ki, vagy aranyozottak. Közéik színre festettek és tollrajzos ornamentikával borítottak. A fedőfestékes és aranyozott iniciálék mellett a könyvben az egyszerű kék és vörös iniciálék vannak túlsúlyban. Ezek a lombarda késői, az íves részek tollvonásnyira elvékonyodó helyein körformákkal ellátott változatai.

A Decretalist Velencében nyomtatták, és első tulajdonosa a festett címer alapján Váradai Péter kalocsai érsek volt. A nyomtatványok kisebb hányadát a nyomtatás színhegyén festették ki, a nagyobb hányad festészeti díszítéséről a későbbi birtokos gondoskodott. Kérdés, hogy Váradai Péter könyvét Velencében vagy Magyarországon festették-e?

A velencei könyvfestészet felső szintjét, és a város könyvfestészetének sajátos arcot adó emlékeit Mantegna, Donatello és a Ferrara-padovai festészet hatása alatt készítették. E hatás legszembeűnőbb vonása az építészeti és szobrászati elemek bőséges alkalmazása. A 15. század végi Velence kiemelkedő illuminátora, Benedetto Padovano (Benedetto Bordone) a papír üres széleire epitáfiumkeretet festett, mely faragott dombormű utánzataival, illúzionisztikus tájképeivel fehér márvány látszatát kelti. Ebben a keretben, égett, szakadt szélű pergament idéző háttér előtt jelenik meg a nyomtatott szöveg. A festett figurák szoborszerű, dombormű hatású ábrázolására a Maestro dei Putti-hoz kötődő emlékek kínálnak számos példát. A fehér márvány illúzióját kelteni kívánó figurák leginkább a bordűrökben jelentkeznek. A képek többségét természetes színekkel festett, klasszikus szabályok szerint épített voluminózus testű és kifinomult vonásokkal jellemzett, keresetten szép arcú alakok népesítik be. A velencei festők mélybenyúló tájképeket festenek. A magas horizontú tájképi síkot fákkal, házakkal tarkított, kúp for-

mákból álló hegység zárja le. Az előtér füves síkján szeszélyes folyók kanyarognak. A tájképi háttéren kívül szívesen alkalmazták Velencében az antik és a reneszánsz építézet valódi és képzeletbeli formáiból alakított teret. Az emberi figurák a tájban és a kulisszaszerű építészeti elemek között természetesen helyezkednek el és mozognak. A képek színharmóniáját az élénk, világos színek határozzák meg. A velencei nyomtatványok díszoldalainak bordúrje többnyire ornamentális. Arany lécre fűzve, vagy kanyargó indák között élénk színű, sokszirmú virágok húzódnak meg.⁴

Az elmondottak alapján egyezés tapasztalható a velencei festészet és Váradi Péter könyve között, illetve laza szálak fűzik az utóbbit az itáliai Quattrocentóhoz. A tájképi háttér felépítése és bizonyos részletei: a kúpalakú hegyek, a kanyargó folyók, a markáns, profilban ábrázolt emberfejek, a testeket fedő kevéssé tagolt, tömörszerűen aláhulló ruhadarabok ilyen előzményekből eredeztethetők. Ebbe a művészeti szférába vonhatók továbbá a lapszéli dísz bizonyos elemei is (a gránátalmás váza, a babérkoszorú stb.). Azonban szembeszökőek az eltérő, az itáliai reneszánsz művészetétől idegen vonások is. Az itáliai művészetben szokatlanul hatnának a budapesti könyv frontális és háromnegyed fordulatot beállítástú arcai. A mély vajúatú „V” formájú redők, melyek főleg az ülő alakok térdei között omlanak le, de — igen szerves formában — felbukkannak az álló alakok oldalain is, továbbá az ülő figurák felső karhoz szorosan tapadó és mélyen a könyök alá húzott redői az 1400-as évek közép-európai művészetének emlékei, könyvünkben késői leszármazottai. Az akantuszos indadísz Váradi Péter Decretálisában jelentkező típusa is az Alpoktól északra fekvő országok művészetében honos. Ebbe a tágabb művészeti egységbe helyezhetjük a kék és vörös, a keskeny részekben körformákkal díszített iniciálékat is.

A gótikus és a reneszánsz elemek olykor összefonódottan jelentkeznek Váradi Péter könyvében. Ez az eset áll fenn a lombarda típusú betű antikvára jellemző díszítésénél. Ez jelentkezik a reneszánsz háttér gótikus figurákkal történő beépítésekor is. Kérdés, hogy hol ötvözhettek az itáliai reneszánsz művészet eredményeit a közép-európai késő gótika hagyományaival? A legnagyobb valószínűséggel Magyarországon. Budán az 1470-es évektől mutatható ki olyan műhely, melyben olasz és magyar művészek együtt dolgoztak, és az uralkodó mellett a főpapság igényeit is kielégítették. A Decretális képeinek feltűnő fogyatékosai — elég a figurák térbeli elhelyezésének megoldatlanságára hivatkozni — és a közepes kvalitás alapján nem lehet a műhely valamely kiemelkedő mesterének munkája, hanem egy kevéssé tehetséges, gótikus hagyományokon iskolázott képző, mely a budai műhelyben ismerkedett a reneszánsz könyvfestészet elemeivel. A közepes kvalitás a lokalizálás kérdése mellett magával vonja a datálás problémáját is. A mély tónusú színek; a sötét vörös, az olivzöld, a csillogó sötét kék, a szürke és a lila kedvelése, a ruhák és a növények bőséges arany árnyalása, a szürkésrózsaszín arcok fekete vonalakkal történő sátozása a 15. század végi budai kódexek közös jellemzője. Kálmáncehi Domonkos 1480 körüli breviáriumában (Bp. OSZK. Cod. lat. 446) tűnnek fel azok a kisebb, rövidebb egységekből felépülő és ritkás apró virágokkal, kehelyszerű levelekkel díszített indák,⁵ melyek Váradi Péter kötetében is fellelhetők. A breviárium egyik mestere nyújtja a virágokkal, levelekkel borított iniciálék Decretálisban előfordulókhöz legközelebbi változatát. A betű fejlettebb, részletgazdagabb kivitelezését Váradi Péter közel két évtizeddel későbbi missáléja nyújtja. A képek előtér és háttér közötti vonalára helyezett apró fák ugyancsak Kálmáncehi Domonkos breviáriumának lapjain találhatók meg. Az elmondottakon túl, a két könyv tájképeinek rokonságáról is beszélhetünk. A két

⁴ A téma legújabb és legalaposabb feldolgozása: CANOVA MARIANI, G.: *La miniatura veneta del Rinascimento 1450—1500*. Venezia, 1969.

⁵ L. 7r. old. és BERKOVITS I.: i. m. 66.

könyv összevetése azonban korántsem nyújt kellő alapot ahhoz, hogy mesterazonosságot állapítsunk meg. Az egyezések csak a műhelyazonosság feltételezéséhez elegendők. Váradi Péter több könyvét kifestve vásárolta. Úgy tűnik, ezek esetében véletlenszerű a díszítési művészeti körhöz tartozása. A díszítetlenül vásárolt könyvek festményeinek — Missale és Decretalis — budai körhöz tartozása viszont nem lehet véletlenszerű. A magyarországi humanista papok többségéhez hasonlóan Váradi Péter is Budán festette könyveit. A Decretalis képeinek megközelítően pontos datálása jelenleg megoldhatatlan. Keletkezési idejüket körülbelül a Kálmáncsehi breviárium és Váradi missaléja, tehát az 1480—1500-as évek közé tehetjük.

WEHLI TÜNDE

Névtelen szerző gúnyos receptje a „rest avagy csácsógó” asszonyok ellen. Toldy Ferenc *Egy népirodalmi emlék 1550—75-ből* címmel 1869-ben bemutatott egy egyleveles, plakát alakú, táblázatos beosztással készült nyomtatványt,¹ mint saját tulajdonában levő unikumot. A plakát alakú nyomtatvány címe: *Igen hasznos es draga nemes receptvm avagy orvosság, mikoron az aszonyi allaton, auagy az szolgáló leanyon, tunya, rest avagy czácszogo szín vagyon . . .* Toldy szerint nyilván falragasznak, vagy üveg alá tétel végett készült így, hogy „mulató-helyek, kocsmák, tán gyengéd házi gazdák szobájok falán is emlékeztesse az asszonyokat szorgalomra, a férfiakat pedig nyers tanácsaival megnevettesse.” A nyomtatás helye és éve nincs kitéve, de alig kételkedhetünk, folytatja Toldy, „a nyomdai készület összehasonlítása után, hogy az Kolozsvárott, a Heltai műhelyében, tehát a XVI. században készült; sőt, hogy ekkor ezt a helyesírás is bizonyítja. Különben folytatja, „az egy szinte XVI. századbéli erdélyi nyomtatvány borfóttáblájából Sztarai egy színdarab-töredékével együtt van kiáztatva.”² Toldy egyébként fenti dolgozatában a plakátot teljes terjedelmében, betűhív szövegközlés formájában adta közre.

Szabó Károly is mint kolozsvári nyomtatványt mutatta be ezt a Toldy tulajdonában levő unikumot, „Kolozsvár, 16. század” megjelöléssel.³ Toldy sem indokolta egyébként közelebről, hogy miért tette nyomtatási idejét 1550—75-re — bár az évszámokkal nyilván Heltai Gáspár működésének éveire utalt.

Hellebrant Árpád 1882-ben újból, mint unikumot mutatta be az *Igen hasznos . . . receptumot*, de úgy tűnik, hogy ő más példányt, nem Toldyét látta. „Én régibbet annál [ti. plakátot], melyet a budapesti egyetemi könyvtár a tavaszi országos kiállításon, mint unicumot bemutatott, s melynek *Igen hasznos . . . a* címe, nem ismerem. A nyomtatvány fvrét alakú, orvosi recipéket tartalmaz, s Szabó Károly meghatározása szerint valószínűleg a 16. században Kolozsvárt jelent meg. A budapesti egyetemi könyvtár egy régi könyvfedélből áztatta ki.”⁴ Érdekes módon azonban az általa hivatkozott könyvkiállítási katalógusban nincs szó ilyenről, és az Egyetemi Könyvtár tulajdonában sincs ez a mű.

Gulyás Pál is úgy említette az *Igen hasznos . . . receptumot*, mint amely „kétségtől Heltai idejében, de közelebről meg nem határozható esztendőben került ki a kolozsvári sajtóból.”⁵

A Régi Magyarországi Nyomtatványok szintén mint kolozsvári, Heltai nyomdában készült nyomtatványt vette fel, az 1550—1575 időhatár között. Ezt a meghatározást Molnár József szerint alátámasztja a mű helyesírása: egyezik Heltai gyakorlatával, sőt,

¹ TOLDY Ferenc: *Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez*. Pest 1869. 22—26.

² RMNY 88.

³ RMK I 349.

⁴ HELLEBRANT Árpád: *Ismeretlen brassai egylevelű nyomtatvány a XVII. századból* = MKsz 1882. 96.

⁵ GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV—XVI. században*. Bp. 1931. 93.

ezen belül bizonyos sajátosságok alapján az 1559 utáni évekre datálható.⁶ Megjegyzendő, hogy időközben a Toldy tulajdonában levő egykori ívréti példány elkallódott, lappangott, és az RMNy leírás készítésének idején mindössze egy töredék állt rendelkezésre: a plakát jobb felső negyede.

Legújában azonban az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonába került a Toldy által leírt és közzétett teljes példány. Érdemesnek látszott tehát újra kézbe venni, hogy a hely és nyomtatási idő valószínűnek tartott adatait újból megerősítsük, sőt, esetleg bizonyos nyomtatásbeli jellegzetességek alapján lehetővé váljék a nyomtatás időpontjának pontosabb meghatározása is.

A teljes plakát az alábbi betűtípusokat tartalmazza (iniciálé, könyvdísz nincs a plakáton):

- 8,5 mm magasságú kiemelő, antikva típus, csak verzális
- 6,5 mm magasságú kiemelő, antikva típus, kurrens is
- 113 mm húsz-sor távolságú antikva szövegtípus
- 91 mm húsz-sor távolságú antikva szövegtípus
- 91 mm húsz-sor távolságú kurzív szövegtípus

Ahhoz, hogy megnyugtatóan bizonyítani lehessen, hogy a fenti nyomtatvány valóban a kolozsvári Heltai-műhelyben készült, az itt szereplő valamennyi típusnak azonosnak kellene lennie a Heltai-készletben találhatókcal. Ezt az összehasonlítást elvégezve azonban más eredményre kellett jutni.

A Heltai-műhelynek valóban volt ebben az időben 92 mm húsz-sor távolságú (tehát a miénkkel szinte azonos méretű) antikvája, a két típus azonban nem azonos. Heltai rendszeresen használt β betűt az sz jelölésére, ami az általunk vizsgált nyomtatványon egyetlen egyszer sem fordul elő. Mások ezenkívül az ékezetes betűk is. Heltai nagyobb fokozatú antikva szövegtípusára ugyanez vonatkozik, de ott még a húsz-sor távolságban is jelentős eltérés van a plakát és Heltai típusai között: az előbbi 113 mm, az utóbbi 116 mm. A Heltai-műhelynek sem ebben, sem más korszakában nem volt 91 mm-es húsz-sor távolságú kurzív típusa, csak egy, az általunk vizsgálttól eltérő metszésű, hosszúkás, 84 mm húsz-sor távolságú betűje. A két kiemelő típus szintén nem található meg Heltainál. Tehát valójában egyetlen típus sem közös. Bár a szakirodalom eddig egyöntetűen kolozsvári nyomtatványnak tartotta, nem lehetett a Heltai-műhely terméke.

Ezek után felmerült a kérdés, hogy vajon a Toldy által e plakáttal együtt kiáztatott másik mű, a Sztárai-féle töredék valóban kolozsvári-e? Hogy ennek „Krakkóba, Kerekotzi Ferencnél” impresszuma koholt, azt már Toldy is megállapította. A nyomtatványt megvizsgálva itt a kolozsvári eredet a betűtípusok alapján kétségtelenül bizonyítható volt. (Gulyás Pál nem figyelt fel a koholt impresszumra, ténylegesen krakkóinak tartotta.)⁷ Valószínűleg ez a kétségtelenül kolozsvári nyomtatvány befolyásolta egyébként annak idején Toldyt, majd az ő nyomán más kutatókat is abban, hogy az *Igen hasznos . . . receptumot* is kolozsvári nyomdatermeknek tartásák — az antikva betűk formájában kétségtelenül meglevő hasonlóságok mellett.

Ha tehát nyomtatványunk nem kolozsvári, akkor felmerül a kérdés, hogy vajon melyik magyarországi műhely terméke? Ehhez át kellett vizsgálni az összes 16. századi magyar műhely betűkészletét — a 16. századi eredet ugyanis bizonyosnak látszott. Az összehasonlítás az alábbi eredménnyel járt: nyomtatványunk betűi tökéletes azonosságot mutatnak Bornemisza Péter Detrekón használt betűivel. A plakáton található összes típus megtalálható a detrekői nyomtatványokon; és nincs rajta egyetlen olyan betű sem, amely

⁶ RMNy 185.

⁷ GULYÁS: I. m. 36.

más nyomda felszerelésével mutatna azonosságot — tehát ami kétségesse tenné a detrekői eredetet. Ezek a plakáton található típusok Bornemisza illetve Mantkovit Bálint keze alatt 1579—1584 között voltak használatban, nyomtatványunk is ezekben az években készülhetett. Előbb nem, mert ezeket a típusokat Bornemisza 1579 előtt, tehát semptői állomáshelyén — egy kivételével — még nem használta. De tudjuk is saját közlése alapján, hogy 1579-ben érkeztek meg ezek az új típusai.⁸ De később sem, mert már 1584-ben és azután folyamatosan más típusok váltották fel a „detrekői” szövegtípusokat. Az 1579—1584 időkoron belül is nyomtatványunk inkább az 1580—1581 évekre tehető, mégpedig azért, mert 1579-ben még az egyik, 1580-ban már megjelenő típus nem volt használatban (91 mm-es kurzív), másrészt mert már 1582-től kezdve meglehetősen leromlott a plakáton még jobb állapotú 91 mm-es antikva típus. Erre az a magyarázat, hogy az 1582. évben két nagyszabású, főként ezzel a szövegtípussal nyomtatott mű is volt munkában: Bornemisza énekeskönyve és a *Foliopostilla*.⁹ Ezért az *Igen hasznos . . . receptumot* nyomdai sajátosságok alapján „Detrekő 1580—1581”-re datálhatjuk.

Milyen eredetűek ezek a Detrekőn feltűnő új betűk? Míg Bornemisza induló betűkészletének forrását illetően (eltékvintve a kétségtelenül Huszár Gáltól való anyagtól) a szakirodalomban eltérőek a vélemények, egyesek a bécsi, mások a krakkói származást tartják valószínűnek, addig ezt az újabb betűkészletet illetően a szakirodalom megegyezik abban, hogy az bécsi eredetű. Gulyás Pál és Schulek Tibor¹⁰ szerint lehetséges, hogy Bornemisza 1578. őszi, illetve 1579. évi utazását is összefüggésbe lehet hozni az új betűtípusok megrendelésével és szállításával. Az eddig használatban levő betűkészlet ugyanis az ötkötetes *Postilla* kinyomtatása során szinte használhatatlanná és olvashatatlanná kopott. Erről maga Bornemisza így ír a *Postilla* 5. kötetének már új típusokkal szedett előszavában: „De nagy fogyatkozásunk is lőtt kiváltképpen az utolsó részbe, mert az nyomtató betűk szinte el kezdtek volt kopni, és későn hozának új betűket, kikkel rövidebb prédikációkat is akarnánk nyomtatni az Ur Isten kegyelmes segítségéből.”¹¹

Ezekkel a — Gulyás Pál szavaival — „tetszetős metszésű, széles duktusu új betűkkel” szedték Detrekőn a különválasztott *Ördögi Kísértetek* csak töredékében fennmaradt előszavát,¹² a *Postillák* ötödik kötetének már említett előszavát,¹³ egy 1580-ra szóló kalendáriumot,¹⁴ Kyrmezer *Actáját*,¹⁵ egy csillagászati naptárt 1582-re,¹⁶ az *Evangeliumok és Epistolák* év nélküli, de kétségkívül 1581—1582-ből való kiadását,¹⁷ Bornemisza *Énekeskönyvét*¹⁸ és a *Foliopostillát*¹⁹ — eddigi ismereteink és a fennmaradt nyomtatványok tanúsága szerint mindössze ennyit és ehhez járul még az *Igen hasznos . . . receptum*.

Bár jelenleg tudomásunk szerint nincs olyan nyomtatvány, amely Bornemisza Péter és Mantkovit Bálint nevét impresszumában együtt említene, de a rendelkezésünkre álló közvetett bizonyítékok meggyőzőek. Együttműködésüket bizonyítja egyrészt a közösen használt nyomdai felszerelés, másrészt Mantkovit egy megjegyzése a kiadásában megjeg-

⁸ RMNy 432 3) (iia). Az előző Detrekőn, 1579. február 22-én kelt

⁹ RMNy 513 és RMNy 541.

¹⁰ GULYÁS: I. m. 166 és tőle: *Mantkovit Bálint, a Vízolyi Biblia könyvnyomtatója* = ProtSz 1929. 456; SCHULEK Tibor: *Bornemisza Péter 1535—1584*. Sopron—Bp.—Győr 1939. 123—124.

¹¹ RMNy 432 az idézett előszóban.

¹² RMNy 433.

¹³ RMNy 432.

¹⁴ RMNy 434.

¹⁵ RMNy 456.

¹⁶ RMNy 487.

¹⁷ RMNy 486.

¹⁸ RMNy 513.

¹⁹ RMNy 541.

lent Evangéliumok és Epistolák ajánlásában. Az ajánlásból megtudjuk, hogy Krusithné Pálffy Katalin Mantskovitot, noha személy szerint nem ismerte, mégis támogatta, mert így ír: „amidőn az én uramat Bornemisza Pétert Semptén is, Detrekőben is tengetné . . . az könyvek nyomtatásában, akkor én is részeltettem Nagyságod jó tételiben.”²⁰ Ezeket a sorokat már Gulyás is úgy értelmezte, hogy Mantskovit már Semptén is Bornemisza nyomdájában működött. Szerinte 1573 elején (tehát Bornemisza önálló vállalkozásának kezdetén) került Lengyelországból hazánkba. Valójában erre semmi bizonyíték nincs, Bornemisza maga sem említi sehol segédei nevét, bár azt megírta, hogy Semptén házanépéhez több könyvnyomtató és könyvkötőlegény is tartozott.²¹ Fitz József valószínűnek tartotta, hogy Mantskovit az 1576. évi pestis elől menekült át Lengyelországból Magyarországra és 1577-ben lépett Bornemisza szolgálatába.²² Annyi bizonyosnak vehető, hogy Mantskovit már Bornemisza Semptéről való kényszerű menekülése előtt, tehát a nyomda Detrekőre, Balassi István pártfogása alá történt áthelyezése előtt Bornemisza szolgálatában állt.

Mantskovit — vagy latinosan Farinola — valószínűleg nemcsak egyszerűen Bornemisza faktora volt, hanem, amint Gulyás Pál és Nemeskürty István is célzott rá, valamilyen társas viszonyt kell kettejük között feltételeznünk.²³ Mialatt Bornemisza sorban adta ki a postillákat — az öt kötet terjedelme 3800 levél²⁴ — meglehetősen szabad kezet adott Mantskovitnak, hogy — talán fizetségképpen — saját nyomtatványokkal álljon elő. Bornemisza a 16. századi könyvnyomtatóknak ahhoz a csoportjához tartozott, akik munkásságukat a reformáció propagálásának áldozták. A hatalmas postilla-kötetek tetemes előállítási költségét csakis az eszméikkel rokonszenvező, azok elterjedését szívükön viselő pártfogók anyagi támogatása révén teremthették elő. Bornemisza a maga öt kötetes postillája előállítási költségét 1000 Forintra becsülte. Nem csoda, ha emellett néhány olyan könyvet is ki kellett bocsátania, amely egyúttal jó üzletnek is bizonyult (énekeskönyv, káté). Valószínűleg Mantskovit volt a kezdeményezője annak a néhány kiadványnak, amely nem tartozik a Bornemisza-műhely tulajdonképpeni „profil”-jába, viszont minden bizonnyal jövedelmező volt. Ilyenek mindenekelőtt a kalendáriumok, ebből az egyik, az 1580. évre szóló,²⁵ a másik pedig az 1582. évre szóló csillagászati naptár,²⁶ amely fennmaradt, de feltételezhetően 1581. évre is megjelent egy.²⁷ Nyilván Bornemisza tudtával és beleegyezésével, de Mantskovit saját vállalkozásának tekinthető 1580-ból Kyrmezer *Acta* című munkája,²⁸ amelyet valószínűleg megrendelésre készített. Az *Evangéliumok és Epistolákról*²⁹ biztosan tudjuk, hogy Erhard Hiller bécsi könyvárus rendelte meg Mantskovitnál a korábban Kolozsváron nagy sikerrel kiadott munka új kiadását. (A felsorolt öt mű közül háromnak kolofonjában szerepel Mantskovit neve, egynek előszava származik tőle. Jelenleg erről a négy kiadványról van biztos tudomásunk, mint amelyeket Mantskovit még Bornemisza életében, de saját neve alatt jelentetett meg.) Nemeskürty István is felhívta a figyelmet arra, hogy Mantskovit, amint kiadta Kyrmezer könyvét, ugyanígy

²⁰ GULYÁS Pál: *Mantskovit Bálint* . . . 455.

²¹ RMNy 433, 822b

²² FITZ József: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*. 2. Bp. 1967. 242.

²³ GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon* . . . 230. és NEMESKÜRTY István: *Bornemisza Péter az ember és az író*. Bp. 1959. 146—147.

²⁴ SCHULEK: I. m. 120.

²⁵ RMNy 434.

²⁶ RMNy 487.

²⁷ RMNy 455A

²⁸ RMNy 456.

²⁹ RMNy 486.

kiadhatott más műveket is, amelyekről nincs tudomásunk, tehát szerinte gondolnunk kell a detrekői nyomda szélesebb körű működésének lehetőségére.³⁰

Valószínű, hogy Mantskovit saját vállalkozásának tekinthető a mi plakátunk is. Lehet, hogy jó üzletnek ígérkezett, de az is elképzelhető, hogy a nyomdász célja mindössze az újonnan beszerzett betűtípusok megfelelő, mutatós alakban való felvonultatása, bemutatása volt. Ezt egy ilyen hozzáértő nyomdásznál, mint Mantskovit, feltételezhetjük, és ebben az esetben nyomtatványunk tartalma másodlagos fontosságú volt számára. Ennek az asszonycsúfoló műfajnak — Toldy szavaival „feddő versezet”-nek³¹ hazánkban emellett csak két másik, önállóan megjelent nyomtatott példáját ismerjük a 16. századból, egyiket Ormpruzst Kristóftól, a másikat Csáktornyai Mátyástól.³² Külföldön közkedvelt műfaj volt ebben a korban. Azt a művet, amelyből valószínűleg a magyar fordítás készült, Turóczy-Trostler József Johannes Sommer kompilációjában találta meg, *Malus, Mulier* címen.³³ De már Sommer tréfás receptuma sem eredeti, Turóczy-Trostler abban egyaránt felfedezte Hans Sachs 1551-ből való verses receptjének és az ugyancsak Sachsból merítő osztrák Hans Weyttenfeldernek 1570 körül keletkezett gúnyversének hatását. Sommernek mindkét elődje munkáját ismernie kellett, mert hol az egyikhez, hol a másikhoz áll közelebb. Az ő változata azonban már prózában íródott, és ugyancsak Sommernél jelent meg először a pontos receptbeosztás is, ami a satirikus hatás elmélyítésére szolgál, és amelyet a magyar változat is hűen követ. Sommernél azonban két szereplő dialógusába van ágyazva a recept: a tapasztalt Andreas és a tapasztalatlanabb Simon beszélget. A magyar mű fordítója csak azt a részt használta fel, amelynek megfelelő német eredetije Andreas szájába van adva. A bevezetés, a befejezés néhány sorának, s egy közbenső receptum kivételével betű szerinti hű, olykor szolgál fordítása Sommernek, Turóczy-Trostler megállapítása szerint.³⁴

Sommer *Malus Mulierje*, amely tehát minden bizonnyal e névtelen, magyar nyelvű mű eredetijéül szolgált, 1609-ben negyedik kiadásban jelent meg. Korábbi kiadásainak idejét nem tudni, mindenesetre ha e szerzőséget elfogadjuk, akkor ez a körülmény is megdönti az *Igen hasznos . . . receptum* korábban elfogadott datálását. Sommer ugyanis idézett két olyan művet, amelyek egyike 1578-ban, a másik 1575-ben jelent meg, tehát a Sommerből készült magyar fordítás sem lehet 1578-nál korábbi, vagyis ahogy eddig tartották, 1550—1575 körüli. Alátámasztja viszont azt a datálást, amelyre a plakát nyomdai felszerelése alapján jutottunk. Ha a plakátot, amint azt nyomdai készlete mutatja, 1580—1581 között nyomtatták, akkor Sommer munkája meglehetősen frissen megjelenése után eljutott ide és hamar fordítóra talált.

Végül néhány szó a nyomtatvány helyesírásáról. Találó módon bizonyosodott be, amit Trócsányi Zoltán írt Bornemiszával kapcsolatban.³⁵ Szerinte ugyanis, „ha ma előkerülne egy ismeretlen, címlaptalan munka [ti. Bornemiszáé], nyelve és helyesírása alapján éppúgy lehetne azt Heltai munkájának tekinteni, mint az övének”. Nyomtatványunkat valóban eddig helyesírása és hangtani sajátosságai alapján is Heltai kiadványának tekintették. Heltai helyesírása, vagyis a kolozsvári nyomda által követett helyesírás hatással volt Bornemiszára, sőt, ő sokszor még következetesebb. Ami Molnár József szerint³⁶ Hel-

³⁵ TRÓCSÁNYI Zoltán: *Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása*. Bp. 1935. 12.

³⁰ NEMESKÜRTY: I. m. 146—147.

³¹ TOLDY Ferenc: *A magyar költészet Zrínyiig*. Pest 1854. 192—193.

³² RMNy 80 és RMNy 858.

³³ TURÓCZI-TROSTLER József: *Az „Igen hasznos és drága nemes receptum” német eredetije* = ItK 1913. 385—390.

³⁴ Úő: *Tréfás német receptumok és az „Igen hasznos és drága nemes receptum.* = EPHK 1916. 347—349.

³⁶ MOLNÁR József: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között*. Bp. 1963. 169, 337 stb.

tainak csak 1559-től kezdődő korszakára volt jellemző: a *cs* hang *cz*-vel való jelölése, az Bornemisznánál kezdettől fogva következetesen jellemző — plakátunkon is. Bár az *Igen hasznos . . . receptum* valószínűbb, hogy Mantskovit keze alól került ki, helyesírása a Bornemisza-nyomtatványok helyesírásával megegyezik. Hazánkban a 16. században a nyomtatványok helyesírása inkább a nyomdára jellemző, mint a szerzőre, és az is természetes, hogy Mantskovit (aki, bár lengyel származású volt, minden jel szerint jól beszélt magyarul), Bornemisza helyesírását követte. Ezt az általa írt előszók, ajánlások bizonyítják.³⁷

Az *Igen hasznos . . . receptum* bibliográfiai leírása ezek szerint az alábbi:

Igen hasznos es draga nemes receptum avagy orvosság . . .
[Detrekó 1580—1581 Mantskovit, typ. Bornemisza]
1 fol. 237 × 328 mm

V. ECSÉDY JUDIT

Ismeretlen XVIII. századi hadelméleti Hungarica. Zachar József műhelytanulmányát *Ismeretlen korai hadelméleti hungarica* címmel tette közzé a *Hadtörténelmi Közlemények* 1984. évi 2. számában.¹ A könyv, amelyet leír és amelynek hadelméleti, hadtörténeti vonatkozásait elemzi, Jeney Lajos Mihály kisháborúkról szóló XVIII. századi műve.

A szerző — akinek életrajzi adatait Zachar József nyomán közlöm — 1723 körül született, születési helyéről adataink nincsenek. Fegyveres szolgálatát az 1737/39-es török háborúban, valamely Habsburg huszárezredben kezdte meg. Erről a közhuszárként eltöltött időről közelebbit nem tudunk. 1743-tól a Baranyai — korábban Deák, későbbi hadrendi besorolása szerint 8. — huszárezredben szolgált, valószínű altisztként, de az 1746-os itáliai hadműveletekben már nem vett részt. Egyes adatok arra utalnak, hogy ez idő tájt állhatott át francia szolgálatba. Bercsényi László altábornagy, a francia huszárság főfelügyelője 1747-ben tesz említést nemes Jeney Lajosról, kerve a hadügyminisztert, járuljon hozzá Jeney tiszti kinevezéséhez. 1747-től hadnagy, a Bercsényi huszárezred nyilvántartásában 1753-ig szerepel. Néhány évig — valószínűleg 1754-től — hadmérnök volt az alsó-rajnai francia hadsereg főparancsnokságánál. 1757-ben Maillebois francia marsall kíséretében Németalföldre utazott, itt azonban csak rövid ideig maradt, 1758 szeptemberétől már Nagy Frigyes hadseregében mérnök-kapitány. 1760-tól egy önálló szabadkötélék parancsnoka, ez a tevékenysége 1763-ig követhető nyomon, míg a rákövetkező éveket részben homály fedi. Habsburg szolgálatba 1769-ben lépett ismét, őrnagyként.

Magyarország első katonai felvételének gyönyörű, képzett mérnök-tisztek által kézzel rajzolt és kifestett, 1 : 28 800-as méretarányú 1451 térképlapja a XVIII. század második felében készült. E munkába kapcsolódott be Jeney, kezdetben Fabris ezredes mellé beosztva, majd önállóan irányítva a moldvai és havasalföldi határvidék felmérését. Az uralkodó 1774-ben alezredessé léptette elő, a következő évtől a déli katonai határvidék és a horvát-szlavon területek felmérését irányította. 1783-ban már ezredes, folytatja a felmérések irányítását. 1784-től Stájerország, Karintia és Isztria, 1787-től Tirol a működési területe, ez utóbbi feltérképezése azonban végül is elmaradt.

³⁷ Pl. RMNy 486, RMNy 487 esetében.

¹ *Hadtörténelmi Közlemények* 31. évf. 1984. 2. sz.

Valószínű a térképezés utómunkálatai szólították Bécsbe, néhány évet itt töltött 1789-től már mint vezérőrnagy. Még ez évben elnyerte az ó-gradiskai erődítmény parancsnoki beosztását, így tünteti fel nevét az 1790-től évenként megjelenő *Militär-almanach*,² 1797-ben Pécssett bekövetkezett haláláig.³

Személyére vonatkozóan esetleg még eredményt hozhat a pécsi halotti anyakönyv átnézése, amely — ha fennmaradt egyáltalán — talán megemlítette születésének pontos idejét, helyét vagy életkorát, eltemettetőjét vagy egyéb rokonait. Ezt az adatforrást tudomásom szerint eddig még senki sem kereste meg. Akik korábban is foglalkoztak Jeney személyével, csak mint térképésszel tették és még keresztnevét sem tüntették fel. Azt, hogy a katonáiról és térképész Jeney egy és ugyanazon személy, azaz Jeney Lajos Mihály, Zachar József tanulmánya vetette fel először és bizonyította is egyben.⁴

Jeney, feltételezéseink szerint, abból az erdélyi Jeney családból származik, amelynek János nevű tagja mint gyéresi telepítvényes 1610. május 1-én kapott kollektív nemeslevelet és címert Báthory Gábertól.⁵ Az adományozott és Kempelen által leírt címerre még visszatérünk.

Jeney életútja során sok csatában vett részt, ismerte a hadművészet fortélyait és tapasztalatait, s ezeket összegyűjtve könyv formában ki is adta. E könyve nem csak korának lett — francia, angol, német nyelven — alapvető elméleti munkája, de a kisháborúkkal foglalkozó szakirodalom ma is az első három ilyen tárgyú alapmunkaként tartja nyilván.⁶

Magyarországon azonban mindeddig nem hogy lappangóknak, hanem teljesen ismeretlennek kell tartanunk. Eddigi kutatásaink során csak a mű első, francia nyelvű kiadását leltük meg az Országos Széchényi Könyvtárban, bibliográfiák nem ismerik, és nem említik Jeneyt a korabeli vagy későbbi magyar szerzők sem.⁷

² *Oesterreichischer Militär-Almanach für das Jahr 1790*. Wien, bey Graeffen dem Jüngern, (1791) Boritékcím: Miliz-Almanach Nr. 1. K. K.-Generalität—Generalmajor — Jeney. 162—163. p. *Oesterreichischer Militär-Almanach für das Jahr 1796*. Wien, auf Kosten der Herausgeber von Ovids Verwandlungen, (1797) Generalität—Generalmajor 1789. — Jeney, von. Commandant in Gradisca. 150—151.

³ *Militär-almanach Nr. VIII. . . für das Jahr 1797*. Wien, bey Gräffer dem Jüngern, Sterbfälle — Jeney, von — G. M. und Festungs-Commandant von Alt-Gradisca, + 1797 im Fünfkirchen. 276.

⁴ L. az 1. sz. jegyzetet.

⁵ *A királyi könyvek jegyzéke e bennük foglalt nemesség . . . előnév . . . adományozásoknak*. Bp. 1895. II. Erdélyországi királyi könyvek (folyt. lapszámozás) 346—360. Jenei János 1610. 255. „Dobai Tamás . . . kapitányok . . . , Jenei János . . . katonák, gyéresi (Torda m.) telepítvényesek, n. l. c. i. Báthorytól Gyulafejévar 1610. máj. 1.) L. még KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*. Bp. 5. köt. 1913. Jeney (gyéresi) — 1. BAK alatt 265. L. még BAK: uo. 1. köt. 229. címer leírás.

⁶ L. az 1. sz. jegyzetet.

⁷ PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiája 1712—1860*. Bp. 2. köt. 1890. — 4. köt. 1892.; SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 5. köt. 1897.; SÁNDOR István: *Magyar könyvesház . . . Győr*, 1803.; BOD Péter: *Magyar Athenas . . . Nagyszeben*, 1766.; APPONYI Sándor: *Hungarica*. Bp. 1900—1902. 1—2. köt.; APPONYI Sándor: *Hungarica*. München—Bp. 1902—1927. 1—4. köt.; *Bibliothecae Samuelis S. R. I. com. Teleki de Szék . . . Pars*. 1—4. Viennae, 1796—1819. — Itt mondok köszönetet az Országos Széchényi Könyvtárban, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában és Kézirattárában mindazoknak, akik segítettek Jeney művét keresni, a készülő, még kéziratban levő bibliográfiákban megnézték számomra; köszönöm a Könyvtárközi kölcsönzési csoport közreműködését, valamint a Hadtörténeti Levéltár Bécsi Kirendeltsége vezetőjének és a bécsi Kriegerarchiv Könyvtárának segítségét. Köszönet illeti dr. Zachar Józsefet, aki Jeney művét és a Jeneyre vonatkozó hivatkozásokat külföldi levéltárakban felfedezte, a kereső- és kutatómunkának kezdeményezője és könyvészeti vonatkozásokban mindvégig ösztönzője volt.

Nem tartja magyarnak Jeneyt a mai szakirodalom sem, származására, nemzetiségére vonatkozóan csak találgatások vannak, s a határmezsgyéken él műve. „Talán holland”, mondják rá a franciák, „talán francia” vélik a hollandok.⁸ Mi már egyértelműen magyarnak vallhatjuk őt.

Vegyük sorra munkájának a különböző kiadásait.

Hága, 1759. Constapel kiadása, francia nyelven:

Le partisan ou l'art de faire la petite-guerre avec succès selon le genie de nos jours détaillé. — Sur des plans propres à faciliter l'intelligence des dispositions et de tous les mouvemens necessaires aux troupes legères, pour réussir dans leurs marches, leur embuscades, leurs attaques et leurs retraites. Avec une methode aisée pour guérir promptement les fecheux accidens qui surviennen ordinairement aux hommes et aux chevaux durant la campagne, par M. de Jeney. Capitaine, ci-devant ingenieur-geographe dans l'état major de l'Armée Francaise sur le Bas-Rhin. (16), 176 (16) p. + 3 t. 16 cm. (a katalóguscédulán).

Helyesen 7 térképmelléklet tartozik a műhöz, a magyarországi példányból a 2. és 4. melléklet hiányzik, több pedig rossz oldal mellé — nem a hivatkozáshoz — van kötve. A teljes cím dr. Zachar József fordításában: A portyázó, azaz a kisháború sikerrel való megvívásának művészete korunk eszméje szerint. Részletezve saját vázlatokon a könnyű-csapatok szükséges elhelyezése és mozgatása megértésének megkönnyítésére, hogy sikert arassanak menetükkel, lesvetésükkel, rajtaütésükkel és visszavonulásukkal. A hadjárat során embernél és lovagnál közönségesen bekövetkező gátló balesetek gyors gyógyítását célzó módszerrel nemes Jeney kapitány úrtól, aki azelőtt az alsó-rajnai francia hadsereg főparancsnokságánál mérnök-geográfus volt.

A könyv a korábban már említett Maillebois francia marsall támogatásával jelent meg, valószínűleg kétféle kiadásban, de egyazon szedésről. Ennek egyik — a keskeny margójú — változata található az Országos Széchényi Könyvtárban 101 113 jelzet alatt. Oldeburgban, a Városi Könyvtár tulajdonában leltük fel a széles margójú változatot. Mindkét példány körülvagott, de a variációk bizonyítéka az ívszámozás. Mindkét példányhoz katalógust csatolt a kiadó, amelyben a tárgyévben megjelent munkáit ajánlja: az OSZK példányán folyamatos az ívszámozás — főszöveg A—L, Catalogue M —, az oldenburgi példányon újra A-val kezdődik. Lapszéli bejegyzés azonban a széles margójú oldenburgi példányon és sajnos a magyarországi példányon sincs, mint ahogy nem találtunk a korábbi tulajdonosokra utaló megjegyzést sem. Annyi bizonyos, hogy nem Széchényi Ferenc könyvtárával került az állományba. Könyvtárának katalógusában a munka még nem található meg.⁹ Első állományba vételére talán a múlt század 70-es éveiben kerülhetett sor. Elképzelhető azonban az is, hogy 1919-ben, de legkésőbb 1920-ban lett a könyvtár tulajdona. Ma már ezt nehéz nyomon követni. Támpontul szolgálhatna az OSZK 100 001-től 105 000-ig terjedő Helyrajzi katalógusa, ebből azonban csak annyit lehet megállapítani, hogy korábbi besorolását (IX. Mil. 369 t.) megváltoztatva, 101 113 raktári jelzettel látták el több más katonai tárgyú, XVII—XIX., elvéve XX. századi könyvvel együtt. A beírásakor azonban — híven tükrözve a századelő rossz szokását — sem a beszerzés dátumát, módját, sem korábbi tulajdonosát, de még a naplóbejegyzés dátumát sem tüntet-

⁸ L. ZACHAR József tanulmányának jegyzeteiben erre vonatkozó levelezésének adatait. 27—28. sz. jegyzet. HK, 1984/2., valamint 44—45. sz. jegyzet. HK, 1984/2. Továbbá: *Katalog der finnisch-ugrischen Bestände, einschliesslich Geschichte, Recht, Wirtschaft und Natur Finnlands und Ungarns*. Kesztrűs Tibor: Bd. 1—3. Göttingen, 1977. Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek.

⁹ *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci com. Széchényi*. — Sopron, 1799. + Suppl. Pozsony, 1807. Index alter libror Bibliothecae Hungaricae Széchényico regnicolaris. Suppl. — Pest, 1807.

ték fel. Ez a korábban militaria (Mil.) jelzetű anyag a naplóban a 102 662-es sorszámgig tart és a hozzá legközelebb eső megjelenési év 1919. Akkor a naplót lezárták — természetesen dátum nélkül — a 102 726-os sorszámgig üresek az oldalak. A következő bejegyzés már az első világháborús veszteséglista, amelynek valamennyi (1914 és 1918 között megjelent) kötetét egy tételben írták be. Az utána következő könyvek pedig már 1920 utáni megjelenésűek és az első világháború témakörébe tartoznak. Hogy megállapítsuk, az általunk keresett Jeney mű és az előtte és utána beírt — korábbi Mil. jelzetű anyag — nem egy kéztől származó naplóbeírása azt jelenti-e, hogy egy tulajdonostól, egyszerre került-e az OSZK állományába ez a néhány száz kötet, vagy hogy nem következtethetünk belőle semmit, ahhoz végig kellene néznünk a 100 001—102 726 raktári jelzetű könyveket. Ez pedig már meghaladja egy külső kutató hatáskörét és lehetőségét, éppúgy, mint az ún. müncheni cédulák átnézése.

A következő, az angol nyelvű kiadás dátuma 1760., illetve másodszor 1769. London, Griffiths kiadása:

The partisan: or the art of making war in detachment. With plans proper to facilitate the understanding of the several dispositions and movements necessary to light troops, in order to accomplish their marches, ambuscades, attacks and retreats with success. Tr. from the french of Mr. de Jeney, by an officer in the Army, XIX, (2), 143 p. VII. fol. (térk.) 19 cm.

Az angol kiadást nem volt módunkban kézbe venni. A British Museum csak a francia kiadást ismeri, katalógusai alapján kéziratos példánya sincs még a fordításról sem.¹⁰ A washingtoni Library of Congress, ahol a két angol nyelvű kiadás megtalálható, megkeresésünkre még nem válaszolt.¹¹

Németül a mű először 1765-ben, Stuttgartban jelent meg, Cotta kiadásában:

Der Partheygänger, oder die Kunst den kleinen Krieg zu führe, durch den Herrn von Jeney. Aus dem französischen übersetzt und mit Anmerkungen erläutert. (8), IX-122 p. 7 térk. mell.

Ez a kiadás lehetett az alapja a minket más vonatkozásban közelebbről is érdeklő bécsinek. Fordítója ugyanis az a későbbi neves német hadtudós,¹² Ferdinand Friedrich von Nicolai, akivel a bécsi kiadó, Trattner János Tamás kapcsolatban volt és jegyzéke szerint árulta műveit. A stuttgarti kiadás néhány év alatt azonban elfogyhatott, s mivel keresett volt, ez ösztönözhetette Trattnert a mű kiadására.¹³ Trattner könyvkereskedői jegyzéke jól bizonyítja, hogy Jeney munkája népszerű lehetett, a közel azonos időben kiadott hasonló munkákat eladásra kínálja, Jeney könyvével azonban — mint raktáron lévővel — nem találkozhatunk.¹⁴

¹⁰ *Catalogue general du livres imprimés de la Bibliothèque Nationale*, 1123—1124. Csak a német és francia kiadást adja. The National union catalog, Vol. 279. 199. A British Museum válasza: csak a francia kiadást ismerik. *British Library catalogue of additions to the manuscripts 1756—1782*. Bristol—London, 1977. British Museum Publ.

¹¹ *A cumulative author list representing Library of Congress* Vol. 1. 1968. Kérésünkre még nem küldtek választ. L. még The National union catalog.

¹² L. ZACHAR József: HK 1984/2. és Nicolai és a tanulmány 5. sz. jegyzete.

¹³ *Allgemeine Verzeichniß der Bücher, welche bey Johann Thomas Edlen von Trattnern . . . sehr billige Preise in dessen Handlungen zu Wien, Prag und Innsbruck zu haben sind*. Wien, 1777. 588. NICOLAI F. von, *Versuch eines Grundrisses zur Bildung des Officers*. Ulm, 1775.

¹⁴ Uo. 339. *Grandmaison, des Ern. von der kleine Krieg oder Abhandlung von dem Dienste der leichten Truppen im Felde*. Kopenhagen, 1762. Uo. 187. Croix Franz OETIS de la, *Geschichte des Krieges, welchen die Türken mit Pohlen, Moskau und Hungarn geführt haben, aus dem französ. übersetzt*. Frankfurt, 1755.

Sajnos, stuttgarti kiadás nincs birtokunkban. Megkeresésünkre a freiburgi városi könyvtár a későbbi, bécsi kiadás címlapjának, elő- és utószavának fénymásolatát küldte meg, jöllehet kifejezetter az 1765-ös kiadást kértük.

A mű eddig utolsó és számunkra a kiadó, Trattner János Tamás személye miatt is érdekes kiadása változatlan címmel Bécsben jelent meg német nyelven 1785-ben.

Itt utalunk vissza az életrajzban közölt, feltételezett származásra és a címer leírására. Az 1610-es címer „zöld halom felett ezüst mezőben egymással keresztbe tett török és magyar kard, végeikkel fölfelé állítva, az ekként képezett felső jobb és bal oldali szögletekben egy-egy csillag, lenn balra fordult levágott vérző töröfej”.¹⁵ Trattner az előszó végén, záródíszként, stilizált címerábrázolást ad. A metsző vagy nem volt tisztában a heraldikai jelekkel, vagy élt a művészi szabadság engedte módosításokkal, vagy a címerről csak szóban kapott nagyvonalú információkat, ezért kék mezőben ábrázolta a levágott vérző török fejet, mögötte a török kardot — inkább handzsár — és a magyar kardot — inkább szablya —, de markolattal fölfelé. A foszladék és az egyéb díszítő elemek a szokásos barokk ornamentikával veszik körül az erősen stilizált címerpajzsot. Jeney nem szólhatott bele címere helyes metszésébe, hiszen 1784-től ismét „terepon” volt, Karinthiában irányította, majd az isztriai félszigeten vezette a térképezéseket, könyve megjelenéséről sem tudott semmit. Az 1785-ben megjelent *Partheygänger* 1787-ben 42 oldalas függelékkel bővült: Anhang zu dem Partheygänger, oder Anmerkungen über desselben zwölfs Kapitels durch den Verfaasser der Partheygängers selbst. A bécsi Kriegsarchiv példánya korabeli bőrkötéses, de kötése nem kiadói kötés. A bibliográfiákban leírt példányoknál sem lehet megállapítani, hogy korabeli, avagy későbbi-e a kötés, és az Anhang hozzákötése mikor történhetett. Trattner 1796-ban kiadott katalógusában nem szerepel Jeney munkája.¹⁶ Nem valószínű, hogy mint raktáron elfekvő művet nem tartja érdemesnek az ajánlásra, sokkal inkább lehetséges, hogy a kiadás — vagy kiadások? — valamennyi példánya elfogyott tíz év alatt. Sokkal több példányt kellene ahhoz kézbe vennünk és ismerünk, hogy egyértelműen megállapíthassuk: Trattner 1787-ben — de 1785-ös megjelenési év feltüntetésével — Jeney kérésére az Anhanggal bővített könyvet újra kiadta, vagy csak a még raktáron levő példányokhoz köttette hozzá a függeléket. Mindenesetre, a függelék megjelenése sokat segített Jeney egyes életrajzi adatainak a tisztázásakor.¹⁷

Egyelőre még keressük a különböző kiadások egyes példányait, illetve Jeney személyére és tevékenységére vonatkozóan folytatódik a kutatómunka, miközben dr. Zachar József kiadói felkérésre megkezdte az eredeti, francia nyelvű kiadás fordítását. Reméljük, hogy ez a nagyszerű, korai hadelméleti munka nemcsak magyar nyelven jelenik meg, segítve a hadtörténezeseket és hadművészettel foglalkozókat, gazdagítva a kisháborúk magyar nyelven hozzáférhető irodalmát, de egyúttal megismerhetjük hasonmás kiadásban is.

RÁKÓCZY ROZÁLIA

¹⁵ L. az 5. sz. jegyzetben KEMPELEN: *Magyar nemes családok*, 1. köt. 229.

¹⁶ Vö.: *Katalog der Bibliothek-Abteilung des k. und k. Kriegs-Archivs*. Wien, 1896. I. köt. 1. 580. *Verzeichniss einige ältern und neuern Bücher, welche . . . in der Edl. v. Trattnerischen Buchhandlung . . . zu haben sind*. S. 1. (Wien—Innsbruck?), 1796. Továbbá: *Index: librorum, hungaricorum, germanicorum et latinorum, qui in . . . typographia Trattneriana, venales habentur*. Pestini, 1810.

¹⁷ A német kiadásról és a szerzői előszóról l. még ZACHAR József: HK, 1984/2.

Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez. Benkő József és Aranka György levelezéséből. Jelentős publikációk¹ után sem teljesen világos, hogy a gyakorlatban miként működött a Kolozsváron 1791-ben alakult Erdélyi Kéziratkiadó Társaság. Erről a társaságról mindmáig jóval kevesebbet tudunk, mint két évvel később Marosvásárhelyen alakult Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságról, noha e két társaságot a szakirodalom ikertársaságként emlegeti. A Kéziratkiadó Társaság működési jegyzőkönyvei nem kerültek elő, s a társaság munkáját érintő levelekből is jóval kevesebb látott napvilágot. A jegyzőkönyvek valamikori felbukkanásáról nyugodtan lemondhatunk. Minthogy ez a társaság közvetlenül Bánffy György gubernátor környezetében működött a kormányzó személyes felügyelete mellett — olykor a személyes részvételével — feltehetőleg nem tartották szükségesnek jegyzőkönyvben rögzíteni a szűkkörű társaság gyűléseit. A vásárhelyi társaság tiszteletbeli elnöke is Bánffy György volt ugyan, de minthogy ő a gubernium székhelyén, Kolozsváron élt, s egy esetet kivéve a társaság ülésein nem vehetett részt, megkövetelte a társaság életének jegyzőkönyvi megörökítését. Ezek a jegyzőkönyvek viszonylag gyorsan eljutottak Kolozsvárra, a gubernátor asztalára, aki így is ellenőrzést gyakorolt a nyelvművelő vásárhelyiek felett. A gubernátor számára frott jegyzőkönyvek így válhattak később a tudományos kutatás forrásaivá. Ha mégis fel akarjuk tárni a kéziratkiadók működési mechanizmusát, akkor egyetlen járható út maradt: közzé kell tenni azokat a még kéziratban levő nagyszámú leveleket, amelyek a kéziratkiadásokra is tartalmaznak jelentős adalékokat. Aranka György — mint köztudott — éppen a szélesebb és kiterjedtebb kapcsolatai révén az első években, különösen jelentős közvetítő szerepet töltött be a Kéziratkiadó Társaság és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság azon tagjai között, akik élénken érdeklődtek a kéziratok összegyűjtése és az esetleges kiadási lehetőségek iránt. A Marosvásárhelyre befutó, egyes, közlési szándékkal küldött kéziratokat Aranka saját véleményezésével tovább küldötte Kolozsvárra, ahol a gubernátor már említett szűk környezetében dőlt el a kézirat sorsa. Ez a tényező mindmáig elkerülte a kutatók figyelmét, s így tévesen ítélték meg Aranka szerepét az ügymenetben, neki tulajdonítva olykor az elmaradt közlés nem kellemes ódiomát.

Benkő József (1740—1814) botanikusként, nyelvészként, de különösen történeti forráskutatóként, források szorgalmas gyűjtőjeként és történészként ismert volt kortársai előtt.² Benkő József tevékenysége, különösen a kezdeti években, 1791-ben, 1792-ben kapcsolódik szorosán azok munkájához, akik a két társaság létrehozását szorgalmazták majd megvalósították. Aranka György már 1789-ben levelezésben állt a vidéki magányában, a székelyföldi Középj. Ajtán élő tudós református pappal. Későbbi kutatás esetleg Benkő-Aranka kapcsolatát korábbi évekre is visszavezetheti. Levelezésük a mi szempontunkból, akkor válik különlegesen izgalmassá, amikor Benkő felfigyel a társaságok céljait fejtegető *Rajzolatokra*,³ a megalapítást megelőző, de azért agitáló röpiratokra. Az 1790-es évek elején megpezsdült szellemi és politikai légkör, az erdélyi országgyűlés kedvező álláspontja a tervezett társaságok ügyében, a gubernátor egyértelmű támogató biztatása új perspektívák lehetőségeit vetítette a vidéki magányukban, izoláltan alkotó tudósok elé. Nem véletlen, hogy e kezdeményezésektől a későbbi állandó munka feltételeinek a megteremtését várták, s örömmel ajánlották fel közreműködésüket. Benkő József is közéjük tartozott.

¹ JAKAB Elek: *Aranka György és az Erdélyi Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság*. Figyelő. 1884. (különnyomat). JANCsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955. F. CSANAK Dóra: *Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság megalakulása*. MKSz, 1976. 4. sz. 333—349. (különnyomat)

² Életrajzát és munkásságát l. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, Budapest, 1891. I. k. 861—865. gr. MIKó Imre: *Benkő József élete és munkái*, Pest, 1868.

³ A *Rajzolatok* szövegeit l. JANCsó Elemér i. m. 93—123.

Benkő József munkásságát ma már alig ismerik. Történelmi munkáiból meglehetősen kevés látott napvilágot, nyelvészeti érdemei Éder Zoltán kutatásai nyomán az elmúlt évtizedben válhatott ismertté.⁴ Munkásságának teljesebb bemutatása, hagyatékának a szellemi közkinccsé tétele azonban még hátra van. Egy méltatlanul feledésbe merült tudós pálya „rehabilitálásával” egyben a XVIII. század végének, a XIX. század elejének erdélyi művelődési életéről, többek között a már említett két társaság munkásságáról nyerhetnénk újabb, értékes ismereteket. Aranka és Benkő 1792-es levelezése különösen gazdag.⁵ Ekkor már működnek a „kéziratosok” és szervezik a „nyelvművelőket”. Éder Zoltán közreadta Benkő nyelvészeti vonatkozású, Arankához írott leveleit.⁶ A még mindig jelentős számú, eddig nem közölt 1792-es Benkő-levél közül néhánynak a közléséről — ezúttal sajnálatosan le kell mondanunk — terjedelmi okok miatt; e levelek különösen történelmi vonatkozásokban gazdagok, de meghaladnák egy ilyen jellegű közlemény lehetőségét. Viszont a kisebb terjedelmű, de a társaságokra vonatkozó, adatokban, utalásokban gazdag többi, összesen 7 levelét ezúttal tesszük közzé. Az utolsó már 1793. január 1-jén íródott. Ezt követően — a levelezésük ma még kiderítetlen okok miatt alkalmivá válik. A most közlésre kerülő, és a még közlésre váró Benkő levelek igazolni fogják szerzőjüket, aki értetthetetlenül került háttérbe a két társaság évekig tartó tevékenysége során.

A levelek közlésénél megőriztük Benkő József írásmódjának egyéni jellegzetességeit, amelyek az egyéni vonások ellenére is közelebb állnak a később normává vált írásmódhoz, mint Arankáé.

* * *

Benkő József levelei Aranka Györgyhez?

I.

Méltóságos Zágóni Aranka György Úrhoz, az Erdélyi M[é]l[tó]sá[g]o[s] Királyi Tábla nagy Erdemű 's Todományu Adessorához, mint választott Kegyes Urához.

Közép-Ajtáról 28. Febr. 1792. Benkő József. t.k.

A közelebbi múlt Hónapnak közepe tájatt írtam M[é]l[tó]sá[g]o[s] Úrhoz edgy Levelet, melybe tettem bizonyos *Jelentésem*et is; oly véggel, hogy Udvarhelyi igen betsületes Szabó *Sólymosi János* Ő K[e]g[e]lmének küldje, a' M[ar]os] Vásárhelyre utasítás végett: de tsak innen Udvarhelyig való küldését is fel nem találhattam, a' felettébb való sáros út miatt, mely az embereket útazni nem engedi. Már most jobbúlván az utak; reményelem, hogy vagy oda, vagy M[ar]os] Vásárhelyig tsak adatik valami alkalmatosság: azért írom ezt, hogy eleve készen légyen. De, mit használlok véle, holott ez tsak nem egészen kérésből és könyörgésből áll; u. m.

1. T. *Kazintzy Ferentz* Úr, ma minémű Hivatalban és Titulussal van; hol (:Kassán é?:) lakik? Nem adott é ki valamit újjonnan?

*Kovachich Úr*⁸ — állithata é *Társaságot*, Szép *Projektuma* által, melyet vettem a' M[é]l[tó]sá[g]o[s] Úr közbenjárása által.

3. Hát *Magyar Nyelv művelő Társaság* álla é fel, 's jó móddal é M[agyar] Országon? A'mi az Erdélyi ilyen fel-állandó Társaságot illeti; ha a' M[é]l[tó]sá[g]o[s] Úr messze intéző tudós Elmélkedése szerént ez fel nem állhatna hamar: valyon nem lehetne é, hogy

⁴ ÉDER Zoltán: *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.

⁵ Az autográf levelek az OSZK Kézirattárában találhatóak, a *Quart. Hung.* 1994. jelzett alatt. E gyűjtemény Benkő Arankához írott leveleinek évhatárai: 1789—1793. Összesen 21 darab levél.

⁶ ÉDER i. m. 219—239.

⁷ OSZK Kt. *Quart. Hung.* 1994/33—34.

⁸ Kováchich Márton György (1744—1821) levéltáros, a magyar történelem forrásainak a gyűjtője és tudósa. A felvilágosodás jegyében tudós társaság létesítésén fáradozott.

ennek tárgyát is magáévá tenné a' Kéz iroványokat ki-adó Erdélyi T[iszelt] Tudós Társaság? Kivált; hogy a' M[é]l[tóság]g[o]s Úr Elmékedéseiben is vagynak olyanok, melyek a'mint a' már fel-állott Társaságot, úgy a' fel-állandó M[agyar] Ny[elv] m[űvelő] Társaságot is edgyaránt illethetnék.

4. Ennek az Erdélyi Kézírásokat ki-adni szándékozó T[ekintetes] Társaságnak kik a' Tagjai? Ez a' Catalogusból kitetszenék. Vagynak é, a' Rajzolat szerint, fizetésért munkálódók?

5. Edgy *Piaseciust*,⁹ melyért az Arannat M[é]l[tóság]g[o]s Úr tavaly előre megküldötte vala, kiküldöttem Kolosvárra. Még vagyon edgy; valyon ezért is az Arannat nem nyerhetném é el? Én sokért nem adnám ezt az igen ritka 's mindenfelé nagy árru Könyvet; ha belőle a' magam tzelomra válókat jó móddal ki nem szedtem volna. Régen kérettettem volt, hogy szerzenék a' M[áros] Vás[árhelyi] Colleg[ium] Bibliot[heca]j] Számára.

6. *Barta Boldisár*nak,¹⁰ ki is, a'mint *Kölesér*nek,¹¹ hajdoni Debretzeni Papnak edgy Munkájából kitanultam, Debretzeni Senator volt, régen ki-nyomatattott Históriájáról, a'mely már felette ritkává lett; még régen írtam volt Kolosvárra M[é]l[tóság]g[o]s Úrnak: ugyan nem lehet és még valahol találni, melyből a' nálam valónak (:T[iszelt] Doctor *Pataki Úr*¹²:) hijánosságai ki pótolthatnának? Sok Szép dolog van benne (:vagy is sok keserűség:): II. Rákóczi 's Bartsai Fejedelmek idejére. Debretzenben nyomtatták; azért leginkább annak környékében kereskedni. Nagy kár lenne nem kapnunk.

7. N[agy] Ernyén¹³ még alkalmas számmal vagynak *Szombatosok*; valyon oly közelről ezeket nem frattathatná é le Házanként, gyermekeik nevek — szerint, mint én tselekedtem nem igen rég a' Bözöd Újfalusiakkal.¹⁴ Erről a' *Sectáról* oly Szép dolgok vagynak nálam, hogy a' nyomtatást valóban meg érdemelnék.

8. *Huszi Ó és Új Daciája* ki-jött Bétsben; valyon pénznel nem találhatnók é már meg M[áros] Vásárhelyen? Ezen kérdésekre, ha mikor mód leszen, könyörgök M[é]l[tóság]g[o]s Úrnak, felelni méltóztassék.

Jelentem pedig ezeket,

a. *Boitinus* Historiájának¹⁶ ki-adására, hogy az Erdélyi Tudós T[iszelt] Társaság Számot tartson, nem szükséges: mert az egyébutt, az eredetiből igazán leírva, 's *Adnotatiok*kal és *Auctariummal* felkészítve, világra jó nem sokára.

b. *Haller Gábor* Diarium¹⁷ igen sok Szép nevezetes dolgokat foglal magában; nálam állott az Originál; én tudom *Haller Gábornak*, annak a' nagy és tudós Fő Embernek életét; nálam van az az *Historia* is, melyben bővön megíratik (:több emlékezetes dolgokkal edgyütt:), hogy ölette-meg a' Török Ersek-Újvár alatt. Ha találhatnék olyan *T[iszelt]* *Haller Méltóság*, a'ki ennek az igen nevezetes Fő Embernek igaz emlékezetét, a'mint érdemi, kívánna feltámasztani, általam két Hét alatt ki-készülne, tsak valami segedelem lenne rea. Alázatosan kérem azért, hogy ha — találkozása lenne; méltóztatnék ezt a' jó dolgot ajánlani, azon N[agy]s[ág]g[o]s Familiának 's Hazának Historiájának diszért.

c. A' M[é]l[tóság]g[o]s Úr Skatulyája vagy Ládátskája, melyet még Udvarhelyen tsináltatott vala, mennyi ideje, hogy nálam hever. valyon, alkalmatosság adatván, mit küldjek benne?

⁹ *Piasecius*, Paulus (Piasecki, Piseczki) Báthori István titkára *Chronica Gestorum* in Europa singularium című művében 1646-ig tárgyalja Báthori lengyelországi éveinek krónikáját. A művet előbb Krakóban, majd Amszterdamban adták ki.

¹⁰ *Barta Boldisár* (1623/24—1689) debreceni szenátor 1664-ben krónikát írt a Debrecenben „esett dolgokról”. Nincs tudomásunk a levélben jelzett korai kiadásról. 1822—1830 között Nagy Gábor adta ki folytatásokban a Debreceni Kalendáriumban.

¹¹ *Id. Köleséri Sámuel* (1634—1683) debreceni pap valamelyik történelmi vonatkozású munkájáról van szó.

¹² Ifj. *Pataki Sámuel* (1731—1804) Kolozs megye híres tisztí orvosa. Ő is sürten levelezett *Benkövel*.

¹³ *Nagyvernye* — nagyközség a volt Maros-Torda vármegyében.

¹⁴ *Bözödújfalú* — község a volt Udvarhely vármegyében.

¹⁵ *Huszi András* (1700 k.—1755) 1791-ben Bécsben *Dienes Sámuel* megjelentette az *O és új Dacia* című művét.

¹⁶ *Boitinus* = *Bojthi Veres Gáspár*, aki *Casparis Böithini* néven krónikát írt. (Pannoni de rebus gestis magni Gabrielis Bethlen.) A *Benkö* által tervezett kiadás nem valósult meg. Egy részét 1809-ben Bécsben adták ki. A többi rész kéziratban maradt és elveszett.

¹⁷ *Haller Gábor* (1614—1663) naplója is csak későn kerül kiadásra a *Szabó Károly* által szerkesztett *Erdélyi történelmi adatok* című kiadvány 4. kötetében (1—111. l.) Kolozsváron, 1862-ben.

d. B[áró] Mikó Ferentz Historiáját¹⁸ kellene, majd más Munkák előtt világra bocsátani a' T[ekintetes] Társaságnak. E pedig hol találattik igazán? Mindenféle szélyel hibáson íratatott, és a' Szerzőnek első Írásából: de én írtam-le Mikónak második és így pallérozottabb Írásából, melyet tulajdon kezével készített és Bethlen Gábor Fejedeleme-nek ajánlott volt. Ma pedig ez az Írás nintsen a' világon; hanem csak valami rongya, melyet edgy likas ládájában néhai Gr[óf] Mikó Miklós Úrnak Oltszemén az egerek megenni nem győzzenek; minekutána én, valami különös Isteni gondviselésből, le-írtam volna. Erre nékem végig Jegyzéseim is vagynak válogatott ritka dolgokból. Ezt, ha adtam volna, eddig Budán és Pesten kinyomtatták volna — már majd rea szorúlok, hogy ennyi fáradságomat el-költsem;

Ezekután, a' M[é]l[tosá]g[o]s Úrnak állandó egésséget, megszokott dolga foglalatosságaihoz egész kedvet, és a'mit csak Jónak gondolhatok, teljes Szívből kívánván, és magamat hathatós Gratiájába bizodalmasan ajánlván, vagyok igaz tisztelettel Méltóságos Úrnak

alázatos Szolgája

Benkő József. t. t.

Közép-Ajtán 3. Martii 1792.

M[é]l[tosá]g[o]s Ur! *Pelz Munkáját*,¹⁹ úgy *Katona Istvánét* is de *Ducibus et Wajvodis Tran[sylva]niae*²⁰ valahol meg tudni, 's engem rea igazítani kegyesen méltóztassák. Ott talán könnyen találhatni; de itt kinél?

2.²¹

Méltóságos Úr!

Két Leveleimet, melyeket a' Méltóságos Úrnak ez előtt szándékoztam volt el küldeni, de el nem küldhettem, most indítom Udvarhelyre, hogy onnan *Sojmosi János* Uram, betsületes Szabó Mester ember, a' M[é]l[tosá]g[o]s Úrnak esmérője 's tisztelője meg külgye. Alázatosan bocsánatot kérek eddig való hosszszas haladékomról, és magamot Gratiájába ajánlván, vagyok igaz tisztelettel,

Méltóságos Úrnak

alázatos Szolgája

Benkő József.

Közép-Ajtán 9. Mart. 1792.

Fiam keze által.

3.²²

Méltóságos Úr!

Mindenek felett való Uram, Jóltévőm!

M[é]l[tosá]g[o]s Úr parantsolatjára némely Írásokat Szándékozom küldeni, de még halad edgy keveset.

Azt véltem, hogy leg-alább edgy Hetet késnek ezen Leveletem el-vivő Vargyasi Armálisták;²³ de indulnak M[áros] Vásárhelyre, 's én el nem készíthettem, a'miket küldeni akartam; mert Százak a' bajaim. Másik bánatom ez, hogy a' M[é]l[tosá]g[o]s Úrnak Leveletem és egy Kézírásomat küldtettem a' minap; 's rosszsz Követ választ nem hozott.

¹⁸ Mikó Ferentz, hidvégi (1585—1635) erdélyi históriájának csak egy része jelent meg a Szilágyi Ferenc által szerkesztett Klio 3. kötetében (Kolozsvár, 1836).

¹⁹ PELCZ Johann (†1771) *Hungaria sub Voivodis et Ducibus* című, 1755-ben megjelentett művele történeti utalás.

²⁰ KATONA István (geleji) református lelkész egyik kéziratban maradt műve a *Florus Hungaricus*, amely Magyarország és Erdély történetével foglalkozik. Itt pontatlan a címeírás. Benkő egy másik levelében említett tesz róla. (1791. március 2-i levele) „az Hollándiai Academiákra menő Erdélyi tudósabb Ifjak, a' Magyar Nemzet történeteit, az oda való Tudósoktól tanátsal és Könyvekkel segitetvén, megírják köz haszonra...” Az utasítást II. Rákóczi György erdélyi fejedelem adta, őt erdélyi ifjú dolgozott művén, köztük Katona István is.

²¹ OSZK Kt. Quart. Hung. 1994/35.

²² OSZK Kt. Quart. Hung. 1944/41—42.

²³ Vargyasi armalisták = vargyasi címerlevelesek (= nemesek) Vargyas kisközség Székelyföldön, a volt Udvarhely vármegyében.

Drága M[é]l[tósá]g[o]s Uram, Jóltévőm! a' Vargyasi Armalistákat, kik az én Írásaimmal mennek a' M[é]l[tósá]g[o]s Királyi Táblára producálni, ajánlom Gratiájába, mint igen betsületes Jó akaróimat; hadd vehessék észre, hogy a' M[é]l[tósá]g[o]s Úr nékem nagy Jóltévőm. Oh Szerentsétlen óram, hogy készületlen vagyok Írásaimnak küldésére! Magamat, igyekezeteskéimet, Szegénységemet — Gratiájába ajánlván, és azt jelentvén, hogy a' Magyar Nyelvre nem Szokás edgy kis Darabotskát küldeni el nem múlatom, vagyok ki-írhatalan Szíves és alázatos tisztelettel Méltóságos Úrnak

méltatlan Szolgája

K[özép] Ajtán 4. Jun[ius] 1792.

Benkó József.

Címzés: Méltóságos Zágoni Aranka György Úrnak, az Erdélyi

M[é]l[tósá]g[o]s Királyi Tábla különös Erdemű M.

Adressorának — alázatos tisztelettel

M[aros] Vásárhely

4.²⁴

Méltóságos Tabulae Regiae Adressor Úr!

Kegyes Uram és valóságos Jóltévőm!

Még itten vagyon a' Lisznai Katona, ki által a' M[é]l[tósá]g[o]s Ur Kegyes Levelét vévém, a' Katona Munkájával edgyütt, ki-mondhatatlan háladatossággal.

Én ezekről, 's az elébbeniekről többet írok, és holmi kevés Írásokat küldeni fogok, a' Generalis Synodusról²⁵ Kolosvárra vissza menendő Tiszt(eletes) Papoktól; mostan pedig Kedves Testvérem, néhai Tiszteletes Czegei Pap Boda Gergely Uram (:kit a' M[é]l[tósá]g[o]s Ur bizonynal esmért:) özvegye nyakra főre szaladván hozzám Füle²⁶ nevű Faluból, buzgó kérésére én is könyörgök mély alázatossággal M[é]l[tósá]g[o]s Úrnak, hogy ha út lesz en reá, méltóztassék ezt ki-mutatni; a' Fülei Boda Familiának, hogy Seriest nyerjen²⁷ mostan a' Sok Producensek között is, és producálhasson; ne fáradna többször nagy költséggel. Oh nely sokszor és sokkal terhelném a' M[é]l[tósá]g[o]s Urat tsak ezen Productio²⁸ alkalmatosságával is! de tudja az egész tartomány a' M[é]l[tósá]g[o]s Urnak hozzám való Kegységét, és kívánják közbenjárásomat.

Erzékeny panaszza a' M[é]l[tósá]g[o]s Úrnak engemet annyira meg-keserített, hogy a' Magyar Nyelv Mivelő Társaság Munkái közé sok darabokat dolgozni bizony leg-fővebb gondom leszen. Vagyok továbbá és maradok nagy tisztelettel

Méltóságos Úrnak

legérdemesebb alázatos Szolgája

Közép-Ajtán 15. Junii, 1792.

Benkó József. t. k.,

5.²⁹

Méltóságos Tabulae Reg[iae] Adressor Ur,

Kegyes Uram, Jóltevőm!

Én a' nyáron sok bajok és betegeskedések között által-úszván, egésségesen várom az ajtó előtt álló Ószet; de amazok miatt a' Méltóságos Úrnak kedves parantsolatjai közzül tsak edgyet is tökéletességre nem vihettem. Azt, a' melynek Titulussát és elejét e Levélkének 2-dik felén küldöm, talám fel napra el-készíthetem vala tisztán, 's el-küldhetem vala, ha meg nem előz vala ez a' Móritz Uram által való jó alkalmatosság. De mind ezt hamar, mind a' többeket ottan ottan elküldöm.

Most a' M[é]l[tósá]g[o]s Úr Kolosvárra az Hazának fényes Piatzán lévén, tudom, hogy a' köz jóra sokat mozdítani el nem múlatja. Segéljék az Isteni Karok!

²⁴ OSZK Kt. Quart. Hung. 1944/45—47.

²⁵ Generalis Synodus = közzsinat.

²⁶ Füle — Erdőfüle, kisközség a volt Udvarhely vármegyében.

²⁷ „Seriest nyerjen” = azaz jogot nyerjen nemesi címerlevele felmutatására, nemességének igazolására.

²⁸ Produktio = olyan összejövétel, ahol a nemesség igazoltatása, nemességi múltjának bebizonyítása zajlik.

²⁹ OSZK Kt. Quart. Hung. 1994/63.

Ha a' Kézírások Társasága pénzbeli Segedelmével hamar-ha éltetne, úgy hiszem, hogy nem csak Bethlen János Historiájának,³⁰ hanem sok egyéb Nevezeteseeknek nyomtatás alá való készítésében (:kivált-hogy sokak már Szépen le is vagynak írva:) élhetne fáradtságommal. Biztam is vala, 's azért arra fordítottam egyéb pénz kereső részét időmnek; de még nem látom, hogy segedelmem lenne. Honnan várjak hát, nem tudom. Én pedig az ilyenekben foglaltam több időmet.

Mégyen a' jó alkalmatosság, 's többet nem írhatok — hanem ha jövő éjtszakán, 's hajnalban Moritz Uram után Köpetzre³¹ küldhetném — a'ki tökéletes tisztelettel vagyok Méltóságos Úrnak

Közép-Ajtán 14. 7ma [szept.]
1792.

alázatos tisztelője,
méltatlan Szólgája
Benkő Jósef.

6.³²

Méltóságos Tabulae Regiae Adessor Úr!

Igaz Jóltévő Uram, Patronusom!

Hozzám való kegyességgel, mostan is valóban meg-tetézett Levelét a' M[é]l[tósá]g[o]s Úrnak, melyet Sz[ent] Márton napján hozzám írni méltóztatott, igaz tisztelettel és való-ságos vizsgálatodással vettem, még pedig Maros Vásárhelyre készülő környűl állásaim között: mivel-hogyan is a' többi Székely Armálisták között: a' M[é]l[tósá]g[o]s Úrnak, hogy míg igen Sánta Kúldus módjára tehető utazásom oda vinne, a' Productiora való Seriest ki munkálódni méltóztatassék; hogy gyámoltalan házamtól hosszason távol lenni ne kénteleníttessem.

E szerént meg-fogom előzni a' M[é]l[tósá]g[o]s Úrnak Közép-Ajtára jövetelét; 's ez nékem annyiban jól esni láttatik, hogy az én füstös kalibám nem méltó a' M[é]l[tósá]g[o]s Úrnak benne való meg-jelenésére. Tudom ugyan, hogy azt a' M[é]l[tósá]g[o]s Úr igaz könyörületességből tselekedne.

Igy lévén a' dolog, magam fogom a' M[é]l[tósá]g[o]s Úr kegyes kezeiből elvenni azon 30. Arannyakot, melyeket az én igaz Aranyam, a' M[é]l[tósá]g[o]s Aranka Úr buzgó-sága szerzett minden bizonnal számomra. Vajha fel érné elmém és nyelvem ennek meghálálását!

Szándékozám M[aros] Vásárhelyen Karátson Havának 10-dik napja tájatt, jelen lenni, ha az igen alkalmatlan út engedné: de előre félek az úttól, hogy talám nem Székéren, hanem csak Ló háton kénteleníttem menni, és így szintén üres formálag találatni. Akár hogy légyen, tselekedje velem a' Mennyei Könyörületesség, hogy én avagy csak még edgyszer lehessenek a' Méltóságos Úrnak

K[özép] Ajtán 26-dik Nov. 1792.

buzgó Szívből való alázatos
és Személyes tisztelője
BENKŐ JÓSEF Beteges Fiam keze által

7.³³

Méltóságos Királyi Táblai Adessor Úr!

Mások felett való Kegyes Jóltévő Uram!

Tit. Bydeskuti Boldisár³⁴ Úrfi által a' T[e]k[intete]s Tudós Társaságnak 30. Arannyakból álló Adományát, melyet a' M[é]l[tósá]g[o]s Úr hozzám való különös Kegyességéből ki-munkálódásának köszönök (:óh, mely buzgón köszönöm !:), el vettem örökös hálá-

³⁰ Bethlen János Historiáját HORÁNYI Elek adta ki Bécsben 1782—1783-ban a *Historia rerum Transylvanicum* című két kötetes művében. Az egykori erdélyi kancellár művének bécsi kiadásáról nagyon lesújtó módon nyilatkozik Benkő, „mely is 1782- és 1783-ban el-szenvedhetetlen és számtalan hibákkal jött-ki Bétsben” — s külön jelentést készít a kiadás tévedéseiről (Quart. Hung. 1994/49—58.) Valószínű, hogy ezért szorgalmazza az Erdély történetének 1663—1673 közötti éveire oly fontos forrásmunka újabb kiadását.

³¹ Köpetz = Köpec. Község az egykori Udvarhely vármegyében. Egy ideig ott is teljesített papi szolgálatot Benkő.

³² OSZK Kt. Quart. Hung. 1994/68.

³³ OSZK Kt. Quart. Hung. 1994/66.

³⁴ Bydeskuti Boldisár — zabolai nemes ifjú, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tagja.

datosságra kötelezett Szívvel. A'kikhez illik, bé fogom mutatni áldozatomot háládó Leveleimmel; sőt, a'mint bizom, Személyes tisztetélemmel is. Edgy különös, de e mellett az idő 's útbéli közönséges nagy akadály nem engedék, hogy Karátson előtt Productiora mennyek. Igy kell még is mondanom, hogy Lóhátonn elmehettem volna, de hogy mind a' M[é]l[tósa]g[o]s Urra, mind a' T[ekintetes] Társaságra nézve Írásbéli Darabokkal mennyek Szekerenn, el kélle haladni az Antal napi M[aros] V[ásár]helyi Sokadalom tájékára; bizván, hogy a' M[é]l[tósa]g[o]s Ur Kegyes intézéséből edgy-szeribe terminu-som léssen a' Productiora.

Küldöm azonban a' Kászón Szék Eredetét.³⁵ E mellett edgy Tzédulát, melyet Tek[in-tete]s Kováts László Uram Kedves Komám, fog maga Írásával világosabbá tenni. Az Istenért! ha lehet, méltóztassék meg-mutatni, mennyit Szolgálhasson a' M[é]l[tósa]g[o]s Ur. Jól tudom, hogy eddig engettem és áltaiam Száz ember is nyitogatta a' M[é]l[tósa]g[o]s Urnak igen könnyen (:kegyesen:) nyiló ajtaját. Hadd légyen; mert bizom a' botsá-natért, mind a' többi, mind é felől. Miért terhelném most M[é]l[tósa]g[o]s Urat több Írás-sal? holott nem sokára Személyesen fogom mondani: Méltóságos Úrnak

érdemtelen alázasos Szolgája
Benkő József. t. k.

Oh mely igen örvendem, hogy 1. Jan[uár] 1793. én a' M[é]l[tósa]g[o]s Urnak írhattam leg-első Levelet!

Időnek és Örökkévalóságnak Ura!

áldjad-meg kellemetes Jókkal, egésséggel és étellel Azt ez, és Sok földi esztendeiben, a'kihez ezen Leveletem írnom engedted.

A' Közép-Ajtai *Abécét* már 4 szer is jobbitva iratom le, 's magam vagyok viendő.

Én éppen most készitem a' Bethlen Farkas Historiájának³⁶ 6-dik és így utolsó köte-tére, az Előbeszédet és Mutató Táblát, annyira ki-nyomatatódt.

Continuatio gyanánt ugyan most recenseálo-m nyomtatás alá *Bojtinust* Sok Szükséges Adnotatiokkal. Ezt előre a' M[é]l[tósa]g[o]s Urnak meg fogom mutatni. M[aros] Vásár-helyen, 's még edgy Jó M[é]l[tósa]g[o]s Uramnak.

Hogy a' Productiora Sériest nyerjek unalmas késedelem nélkül annak idejében, n hiszem, hogy azt véghez vitte 's viszi a' M[é]l[tósa]g[o]s Urnak hozzám való Kegyessége.

ENYEDI SÁNDOR

Egy korszerűtlen tudományos folyóirat a XVIII. század végén. (Neues Ungrisches Magazin)¹
Karl Gottlieb Windisch (1725—1793)² jellegzetes egyénisége, tipikus életsorsot a magás-

³⁵ Kászón Szék állapotáról. 1793. I. OSZK Kt. Fol. Hung. 457.

³⁶ BETHLEN Wolfgangi *Historia de rebus Transylvanicis*. Ed. Josephus Benkő. Vol. 1—6. Cibinium 1782—1793.

¹ Vö.: FRIED István: *A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései. (A XVIII. század—XIX. század első fele.)* MKsz 1983. 89—101. E tanulmányunkban a problémakör feldolgozását igyekeztünk körvonalazni. Windisch lapjainak tendenciáját egy szélesebb folyamatba helyeztük bele. Jelen dolgozatunk kitér részletkérdésekre is.

² Windischre is áll, amit az 1. sz. jegyzetben említett dolgozatunkban írtunk: hiányzik tevékenységének újabb szempontú feldolgozása. Jóllehet az újabb monografikus könyvek hangsúlyozták a XVIII. sz. nem magyar nyelvű művelődése feldolgozásának szükségességét. A régebbi szakirodalomból még mindig a legjobb összefoglalás: FRITZ VALJAVEC: *Karl Gottlieb von Windisch (1725—1793). Das Lebensbild eines südostdeutschen Bürgers der Aufklärungszeit.* München 1936. Az újabb összefoglaló munkák közül: KÓRAY György (szerk.): *A magyar sajtó története I. 1705—1848.* Bp., 1979. 189—194. A szerző helyesen hangsúlyozza, hogy az *Ungrisches Magazin* „önálló, tudományos lap volt”. (192.) Viszont nem indokolt, hogy a „Windisch erkölcsi hetilapjai” című fejezetben belül legyen róla szó. A XVIII. század magyarországi művelődése többnyelvűségéről vö.: KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp. 1980. A magyarországi korai, sőt, a kései felvilágosodás sem képzelhető el hasonló osztrák jelenségek vizsgálatán kívül. Módszertanilag sok ötletet adhat: KARL-HEINZ OSTERLOH: *Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus.* Lübeck-Hamburg 1970. A nem nemesi magatartás és a művelődés összefüggéseiről: HELMUTH KIESEL—PAUL MÜNCH: *Gesellschaft und Literatur im XVIII. Jahrhundert. Voraussetzungen und Entstehung des literarischen Marktes in Deutschland.* München 1977.

nak mondható figurája a XVIII. század magyarországi művelődéstörténetének. Művei, kapcsolatai és kapcsolódásai reprezentálják a maga szűk köréből kitörni szándékozó, de a lehetőségekkel számot vető magyarországi német anyanyelvű polgár nézeteit, gondolkodásmódját — és egyben felfoghatjuk így is: tragikumát, — felfoghatjuk másként is — az ausztriaiától és a németországitól lényegileg különböző magyarországi helyzet „lereagálási gesztusait”. Ennek a „helyzet”-nek egyszerre „áldozata” és „haszonélvező”-je; áldozata olyan értelemben, hogy működési körét, „műfajait”, kibontakozása tudósi, publicisztikai lehetőségeit nem e helyzet alakítójaképpen, hanem elfogadója — és szinte apologétájaképpen élte át. S haszonélvező olyan értelemben, hogy a szükségből erényt kovácsolva, e helyzet adta lehetőségeket használta ki, például olyan „műfaj” magyarországi meghonosításának kísérletére, amely csak a „helyzet” tökéletes ismeretében és a vele való megbékélésben volt lehetséges. Alapvetően kompromisszumos magatartás a Windisché; akkor vállalta, képviselte a „polgárt” Magyarországon, amikor még a „nyugati” értelemben vett polgári fejlődés messze nem volt időszerű; akkor vállalkozott hírlapíráásra, szerkesztésre, a tudományos próbálkozások hírlapi összefogására, amikor e téren teljes sikerre aligha lehetett számítani. Úgy volt „újító”, hogy beleilleszkedett egy hagyományba; és úgy volt öntudatos résztvevője a magyarországi tudományosságnak, hogy német anyanyelvűsége, az osztrák-német kultúrához való ragaszkodása harmonizált a magyarországi elképzelésekkel. Sem szakszerű történész, sem geográfus nem volt, de vérbeli lapszerkesztő sem, mégis ezen a téren legsikeresebbek „újításai”. Nem egyszerűen tovább vitte a Pozsonyban amúgy is erőteljes pietista örökséget, hanem Bél Mátyás szigorúan és szívnonalasan, sokoldalúan és meghatározó módon tudományos eredményeit népszerű formában, sokakhoz szólóan igyekezett hasznosítani, mind tágabb körökben hirdetni. Az ő Magyarország-tudata alig különbözik elődeitől, a magyar királyság (Das Königreich Ungarn) egyike a föld legkiválóbb és legtermékenyebb országainak — hirdeti,³ egybehangzóan az „Extra Hungariam . . .”-hagyománnyal, amelynek hirdetői között a Windischéhez majdnem hasonló helyzetű, többi pozsonyi értelmiségit is föllelhetjük.⁴ Ennek a magyar királyságnak szűkebb és tágabb jelentése lehet: a szűkebb az akkori Magyarország határain belül elterülő földet jelöli, a tágabb jelentésű Magyarországot Erdéllyel, Szlavóniával, Dalmáciával, Szerbiával és Boszniával együtt kell érteni. Ennek a felfogásnak a jegyében írta Windisch *Neues Ungarisches Magazin*jának munkatársa, a Szalay László által is becsült Engel János Keresztély később Magyarország történetével foglalkozó, igen értékes munkáit. Windisch a „hungarus-patriota” — hagyományt követi abban, hogy a szkíta eredetű magyarság eszméjét hangoztatja, a magyar — szerinte — feltehetőleg a török nyelvvel rokon, s az is lehet, hogy a törökök és a magyarok egyként a hunok leszármazottai.⁵ Mindez Windischnél békésen megfér a Bécs felé tekintéssel, a bécsi kulturális törekvésekbe való bekapcsolódás szándékával. Tehát egyfelől a magyarországi pietista örökség (nevezetesen Bél Mátyás öröksége) továbbvivője, másfelől híve annak a magyar nemesi tudattal a legkevésbé sem rokonítható, bécsi felvilágosodásnak, amelynek Sonnenfels és Klemm, nem utolsósorban lapjaikban, a leghatásosabb képviselője.

³ Ennek szellemében írta történeti-földrajzi munkáit. Az idézet lelőhelye: *Politisch-geographisch- und historische Beschreibung des Königreichs Ungarn*. Pressburg 1772. Előszó. Vö. még: *Geographie des Königreichs Ungarn*. 1—2. T. [Ungern], 3. T. *Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen* (. . .) Pressburg 1780—1790.; *Kurzgefasste Geschichte der Ungarn von den ältesten, bis auf die itzigen Zeiten*. Pressburg 1778. Windisch módszerében nem tér el az évkönyvszerű történetírástól, Habsburg-hűsége is vitán felüli. Néhány fordulata, ítélete árulkodik csupán arról, hogy Cornides Dániel barátja, levelezőtársa volt.

⁴ E kérdésről részletesen, sok hivatkozással TARNAI Andor: *Extra Hungariam non est via . . . (Egy szállóige történetéhez)*. Bp. 1969.

⁵ WINDISCH: *Politisch-geographisch . . .* i. m.

Windisch nyilván magyarországi szükségletet elégített ki lapalapításával (alapításával), de minden bizonnyal Sonnenfels és Klemm újságszerkesztési, tudománygyarapítási törekvéseitől ihletve. Az ő példájuk ösztönözte arra, hogy megkísérelje a magyarországi tudományos világ szervezését, e világ közelítését az egyéb német ajkú országrészek tudományos világához. Ennek előtte azonban morális hetilapok magyarországi megjelenítésére gondolt: ezek a pietista indíttatású szellemiségnek lehettek kifejezői, népszerűsítői egy olyan magatartásnak, amely megfelelt a Bécs közelében élő, de Béctől legalább érdeklődésében függetlenedni vágyó (kis)polgári törekvésnek. Windisch lapjai nem a kritikai szellem hazai földre ültetésével, nem nagy horderejű kutatásokkal hívták föl magukra a figyelmet (bár a lapokban helyet kapó kutatásokat teljesen jelentéktelennek sem szabad tartanunk), hanem mindenekelőtt avval, hogy fórumot teremtettek olyan kutatók, helytörténészek, történészek számára, akik így együtt még Magyarországon nemigen szerepelhettek. Windisch egyéb műveire sem az önálló ítéletalkotás a jellemző, hanem a színvonalas ismeretterjesztés, a kompiláció. Földrajzi—történettudományi tárgyú tevékenysége még jórészt nem több, mint folytatása a XVIII. század elején kibontakozó kezdeményeknek, elsősorban Bél Mátyas honismereti kutatásainak, az ország alaposabb megismerését célzó, racionalista szellemiségnek. 1764-ben kiadta a *Pressburger Zeitungot*, amely sokféle rendszerváltozást élt túl, morális hetilapjainak már címe jellemző: *Der Freund der Tugend, Der Vernünftige Zeitvertreiber, Pressburgisches Wochenblatt* (1767—1773).⁶ A példányszám nem lehetett nagyon magas, már a csonka évfolyamok is ritkaság számba mennek. Klemm *Die Welt* c. morális folyóirata sok tekintetben mintául szolgált (Windisch munkatársa volt) e morális hetilapok számára. Nem pusztán azzal magyarázható ez, hogy Windisch pozsonyi polgárként Bécs szellemi mozgalmait figyelte (ezek érintették a legközelebből), hanem azzal is, hogy e szellemi mozgalmak egyben impulzust jelentettek hasonló magyarországi szellemi mozgalmak serkentésére. Az 1770-es évek elejétől mind inkább előtérbe került a magyar és a német nyelvű törekvések ismertetése—elismertetése a külfölddel. 1780-ban indul a *Magyar Hírmondó*, még magyar nyelven is fontosnak tartva ezt a célkitűzést. A jozefinus évtized sosem látott élénkületet hoz a magyar szellemi életbe: újságalapítások, folyóirattervek, tudós társaság létesítésére történő előkészületek, általában fölerősödött szándékok az európai gondolkodással való lépéstartásra jelzik a kulturális mozgalmak konkrét megnyilvánulásait. Ebből a szellemi nyüzsgésből Windisch is kiveszi a részét. 1781-ben indította meg az *Ungrisches Magazin* című, tudományos folyóiratát, amely 1787-ig jelent meg úgy, hogy 1781 és 1783 között négy kötetet sikerült kiadnia, 1787-ben pedig egyet. A folyóiratban az általános magyarországi törekvések tükröződtek, be kell jutni Európa tudományos körforgásába. „Hazánkban vannak oly férfiak—szól a program—, kiknek tudományossága ismeretes (. . .), de többnyire hiányzik az alkalom ahhoz, hogy ez közhasznúvá lehessen . . .” Az 1780. december 21-éről kelt programadó felhívás kulcsszavait a haza (Vaterland), a tudományosság (Gelehrsamkeit) és a hasznossági elv (gemeinnützig) akkortájt sűrűn előforduló fogalomkörében lelhetjük meg. A haza, melynek nem a nyelv a fő jellemzője, a tudományosság, amelytől a hasznossági elv elválaszthatatlan, mégis, egy bizonyos ponton, éppen a honismeretben a bécsitől elváló, a magyarországi viszo-

⁶ ZUBER Marianna: A hazai német nyelvű folyóiratok története 1810-ig. Bp. 1915.; Katalin FENYVES: *Der Freund der Tugend, die erste moralische Wochenschrift in Ungarn*. In: Festschrift. Karl Mollay zum 65. Geburtstag. Budapest Beiträge zur Germanistik. Bd. 4. Hg. von Antal MÁDL. 74—85.

⁷ Az *Ungrisches Magazin* programadó felhívása mellé tegyük a korszakban gyakran használt kifejezést a tudósok köztársaságáról. (Ungrisches Magazin 1782. 138.) Windisch azonban az „ungrische” jelzővel lokalizálja e fogalomkörnek szűkebb, ám egyszersmind valódi érvényességét.

nyokra alkalmazott jelentésével feltétlenül új elem. S ez az újdonság adja meg az *Ungrisches Magazin* igazi érdekességét (s emellett természetesen az, hogy Cornides Dániel cikkeket látta el a lapot).⁸ Valójában nem folyóiratszerű az *Ungrisches Magazin*, sokkal inkább nevezhetnők tanulmány- vagy cikkgyűjteménynek. S bár a honismeretet tekintve sok hasznosat hoz, a cikkeik hangvételének szárazsága, a nem annyira szerkesztés, mint inkább a véletlen adta tematika révén keveset árul a jozefinus évtized felíveléséből, vitáiból. Egyáltalában, az *Ungrisches Magazin* mintha kívül maradna a Magyarországot ebben az időben foglalkoztató történelmi, nyelvészeti és más, tudományos vitákból. Folyóiratot evvel a tartalommal (ismét leszámítva Cornides Dániel cikkeit) korábban is ki lehetett volna adni. A Windischre általában jellemző óvatos hangvétel a lap egészére jellemző.

Még inkább meglepő azonban a többek kívánságára felújított, immár *Neues Ungrisches Magazin*⁹ címen újraindított lap „kívülállása”. Hogy ehhez hasonló folyóiratra szükség volt, azt a Windisch által is jelzett olvasói igények mutatták. Hiszen 1790 körül olyan folyóirat, amely a dolgozataikat német nyelven kiadni kívánó tudósok, helytörténészek publikációit megjelentette volna, hiányzott. A sokat ígérő kezdet után mind Windisch *Ungrisches Magazin*-ja, mind pedig Kovachich Márton György folyóirata megszűnt létezni, és ebben valószínűleg nem az érdeklődés hiánya játszotta a főszerepet, hanem a szerkesztés esetlegessége mellett a terjesztés megoldatlansága is. S bár igaz ugyan, hogy Windisch egy előző korszak Landeskunde-szemléletét képviselte, Kovachich pedig tudományosságában közelebb állt a jozefinizmushoz, mint a fokozatosan mind hangosabbá váló magyar nemesi ellenzékhez, a folyóiratok főleg azért szűntek meg, mert kevesen vettek róluk tudomást. Viszonylag kevesen az országhatáron belül, és még kevesebben az országhatárokon kívül.

Hihetnők, Windisch okult előző lapja (nem éppen kudarcából, de) mérsékelt sikeréből. Az előző korszak embere volt, nem győzzük hangoztatni. Azt sem igen vette észre, hogy nagyot fordult a világ sora 1781, még inkább 1787 óta. II. József visszavonta rendeleteit, II. Lipót új módszerrel kísérte meg a magyar (nemesi) ellenállás letörését, a nemesi (nemzeti) követelések mérséklését. Közben a nemességből kivált egy határozott célkitűzésekkel harcra induló reformer csoport, amelyhez a nem nemesi származású értelmiség is csatlakozott. Immár nem II. József felvilágosodott abszolutizmusa körében törekénykedtek. Messzehatóbb célokat tűztek ki maguk elé. Új alkotmánytervezet van születésben, röpiratokat, országgyűlési beszédeket fogalmaznak, versekben nyilvánítanak véleményt az ország helyzetéről, történelmi tanulmányokban hirdetik meg — a filum successionis interruptum miatt — az országnak a régi törvényekkel biztosított jogát a szabad királyválasztásra. Mindez indokolja, miért a nagy várakozás Windisch-sel szemben. Hiszen ezeknek a problémáknak magyarországi német folyóiratban történő fölvetése számottevő segítséget jelenthetne ama reformer csoportnak, amelyről a följebb szóltunk. Emellett az európai nyilvánosság elé lépést eredményezhette volna. Hiszen a „magyar ügy”, Magyarország ügye európai visszhangjáról már eddig is gondolkodtak a latin és a német nyelvű röpiratok, e kérdés — ha egyelőre másutt nem, de az 1780-as esztendőekben különösen Schlözer lapjaiban — külföldön is hangot kapott. Windisch újonnan megindított folyóirata az egyre szigorodó cenzúra ellenére lehetett volna az ellenzék szócsöve. Akár burkoltabban, mint külföldi lapban, itt is megszólalhattak volna a kívánságok, a

⁸ I. FRIED: *Slavica in der Bibliothek von Daniel Cornides*. *Studia Slavica* 1979. 131—136.

⁹ A lap teljes címe: *Neues ungrisches Magazin, oder Beyträge zur ungrischen Geschichte, Geographie, Naturwissenschaft, und der dahin einschlagenden Literatur*. Hg. von Karl Gottlieb WINDISCH. Im Verlage der Schaufischen Kunsthandlung und bey Ignaz Alberti in Wien. (A továbbiakban: NUM).

követelések. S hogy ez nem így történt, az Windisch felfogásának, „világnézetének” tulajdonítható. Régebbi típusú szemléletrendszerének, amelyben a Habsburg-alattvaló feltétlen hűsége és a lokálpatriotizmus színei egyként domináltak. Ezért aztán az ellenzék röpiratokba szorult, melyek mindenestre korlátozottabb nyilvánosságot jelentettek, illetve külföldi folyóiratba. Mindenekelőtt a jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung*ba,¹⁰ amely folyamatosan adott hírt a magyarországi szellemi mozgalmakról. Például olyan formában, hogy recenziókat közölt az ellenzéki szellemű röpiratokról. A jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung* recenziói között ott leljük Schedius Lajost, aki 1791-ben tért haza, hogy aztán elnyerje az egyetem esztétikai tanszékét, és Engel János Keresztélyt, a *Neues Ungrisches Magazin* munkatársát. De rajtuk kívül is bőségesen akadt olyan tolforgató, aki egy szabad szellemű *Neues Ungrische Magazin* rendelkezésére bocsátotta volna tollát. S bár igaz az, hogy egy lapszerkesztő „mozgási tere” ugyancsak beszűkült 1791—92-ben Magyarországon, a *Neues Ungrisches Magazin* vértelen tudományosságánál azért korszerűbb szerkesztői magatartás is elképzelhető ekkor, mint ezt pl. Kazincezy Ferenc *Orpheusával* igazolhatjuk.

Windisch új folyóiratából mindössze két kötet jelent meg, abból egy a szerkesztő halála után. A program a régi, a célkittűzés a lehető legszerényebb. „Freylich wird man auch in diesem Magazine nicht lauter Meisterstücke antreffen, aber doch gewiss eine Menge brauchbarer Materialien finden, die den künftigen Schriftsteller in den Stand setzen können, solche zu liefern”. Ez a fajta szerénység a windischi emberi magatartás sajátja, szerkesztőként nem látszik elég meggyőzőnek. Ugyanis az európai tudományosságba való belépés nem történhet pusztán anyaggyűjtéssel, még azzal sem, hogy a folyóirataikkal oly hasznos anyagokat közölnek, amelyek későbbi remekek alapjául szolgálhatnak.

A lapok munkatársa jórészt a régi, a cikkek nagyobbik hányadát maga Windisch írta, azon az ismeretterjesztő-oktató hangon, amely könyveit is jellemezte. E folyóiratában újdonságként jelentkezik a szepességi helytörténetírás, méghozzá *polémikus* hangsúlyokkal. Nem pusztán a topográfiai témák kiszélesedéséről van szó, hanem támadó-védekező helyi tudatról is, anélkül, hogy későbbi nacionalizmusok előlegeződnenek. Élénk színekkel ecseteli a cikkrő a Szepesség viszonyait, kiemeli, milyen védelemre szorulnak a szepesi németek hagyományai. Különös figyelmet érdemel a szepességi falvak, köztük Gerlsdorf, németiségének rajza:

„da aber ihre Mitunterthanen Schlawaken (!) sind, und sie von der Zeit an, da sie keinen eigenen Prediger haben, den schlawakischen Gottesdienst in dem benachbarten Orte Bottsdorf, der auch vor Zeiten deutsch war, besuchen; so haben sie durchgängig die schlawakische Sprache erlernt, und sie bey ihren Kindern die Muttersprache vergessen werden lassen. Jetzt, da sie vollends einen schlawakischen Schullehrer angenommen haben, ist es zu vermuthen, dass das noch übrige Deutsch in wenig Jahren völlig aussterben werde.”¹¹

A súlyosnak ható szavak, mondatok azonban csak messziről sejtetik a későbbi nemzetiségi-nyelvi ellentéteket. A tényfeltárás, a topográfia száraz-tárgyilagos-leíró módszere nem engedi felszínre jutni az indulatokat. Az ilyen jellegű tényfeltárások az általánosabb jellegű leírásba vannak beleágyazva. Ennek a cikkek és más, hasonló értekezéseknek a higgadt hangvétele a természetes jellemzője. Ezen a szenvedélytelen előadásmódon lép túl

¹⁰ Karl-Heinz JÜGELT: *Die Rezensionen der ungarischen und Ungarn betreffenden Schriften in der „Allgemeinen Literatur-Zeitung” 1785—1803*. Rostock 1975.; Uő: *Die Ungarische Jakobinerbewegung in der „Allgemeinen Literatur-Zeitung”*. Wissenschaftliche Zeitschrift der Wilhelm-Pieck-Universität Rostock. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe 1977. 307—315.

¹¹ *Beitrag zur Geschichte und gegenwärtigen Verfassung der ungrischen Sachsen in der Zips*. NUM 1791. Heft 1.

a folyóirat már emlegetett vérbeli történésze, Engel János Keresztély. Szintén a Szepeségből származott el, Göttingában lett Schlözer kedvelt tanítványa, a felvilágosodott, pragmatikus-kritikai történetírás képviselője. Később szembefordult mesterével a német kulturális felsőbb rendűség vitatásával. Publicisztikai vénáját később írt hatalmas monográfiáiban nem érvényesíthette, a *Neues Ungrisches Magazin*ban, majd a jénai folyóiratban azonban olvasmányos írásmódjával is kitűnt. Ugyancsak — publicisztikailag is! — erőssége lett Schedius *Zeitschrift von und für Ungern* c. lapjának. Szemben Windisch szenvtelennek tetsző előadasmódjával, Engel határozottan nyilvánít véleményt, magabiztosan vitázik, igazít helyre tévedéseket, fejt ki álláspontot. Az előd és a kortárs magyar történészek pontatlanságait indulatosan teszi szóvá, és új forrásbázis bevonását javasolja a régi magyar történelem tanulmányozásába. Még frissek a göttingai élmények, ott kerültek a kezébe a Schlözer által kiadott orosz évkönyvek. Szláv nyelveken tudó vagy valamelyik szláv anyanyelvű tudós honfitársát arra biztatja, hogy bátran nyúljon az orosz történészek munkáihoz. Orosz történelmi munkák magyar vonatkozásait különösen, módszertani eredményeiket pedig általában hasznosítsák a magyar történetírás számára.¹²

Jellemző Engel módszerére egy apró cikkekből álló, magyar történeti tárgyú sorozatának módszertani bevezetője:

„Von einer mikrologischen Untersuchung über Ladislaws Genealogie wollen wir ausgehen, und mit dem Ursprunge eines für sich bestehenden Volks, eines eigenen heutigen Vasallenstaates schliessen; zum Beweise des Satzes: dass oft dem ersten Anblicke nach geringfügig scheinende gelehrte Spitzfindigkeiten, zu grossen und wichtigen Resultaten führen können.”¹³

Az aprólékos kutatás, a részletkérdéseknek látszó adatsorok számbavétele mellett történetét Engel, összhangban azzal, ahogy a felületes és könnyen tévútra vezető (bár később igen csak divatosá váló) etimologizálást bírálja. Egy másik tanulmányában Cornides Dániel egy magánleveléből indul ki.¹⁴ Ezzel és azzal a ténnyel, hogy Engel volt az, aki vállalta Cornides hátrahagyott munkáinak gondozását, kiadását, azt dokumentálta, hogy Cornides pragmatikus történetírása hivatott folytatójának érzi magát. Ezért a történeti forrásokat diplomatikai, genealógiai, nyelvészeti és szorosabb értelemben vett, hagyományosnak mondható történeti módszerrel vizsgálja, az egyik fajta megközelítési móddal ellenőrizve a másikat.

Voltaképpen Engel az egyetlen, aki a frissebb, újabb módszereket képviselte a *Neues Ungrisches Magazin*ban, egy másik, később ugyancsak nevéssé fejlődő munkatárs, a Széchényi Könyvtár majdani könyvtárosa, Miller Jakab Ferdinánd a régebbi típusú értekezések közül való.

A topográfiai, történeti-földrajzi tanulmányok között említést érdemel, hogy Pozsonyról több cikk szól, nyilván a helybeliek érdeklődését kielégítendő. Kiváltképpen a *Chronologie des Theaters zu Pressburg* c. beszámoló forrás értékű.¹⁵ Emellett ez az a cikk, amelyben a régi-új célkitűzés manifesztálódik. A cikkíró szerint a pozsonyi színházi törekvések azért fontosak, mert bizonyítékot szolgáltatnak, miszerint Magyarország a szomszédos országokkal az irodalmi életszféra tekintetében lépést tart. Ami egyrészt arra utal, hogy az 1770-es évektől kezdve Bécsben is fontossá váló színházi változások, mozgalmak Pozsony-

¹² *Ueber die Ismaeliten oder Sarazenen in Ungern*. NUM 1791. Heft 2.; *Ueber die Bissener und den Ursprung dieses Namens*. Uo. 1792. Heft 2.

¹³ *Wer waren die Neugari im Mittelalter? War Ladislaus der Kumaner dem Römischkatholischen oder Orientalisch-Griechischen Lehnbegriffe zugethan? Und wie und durch wen nahm der Moldauische Staat seinen Anfang?* NUM 1792. Heft 2.

¹⁴ *Etwas über die Obergespänne des Kraschower und Kewienser Komitats*. Uo.

¹⁵ NUM 1792. Heft 1.

ban is érzetik hatásukat, másrészt, a színház funkciója fokozatos felértékelődése itt is hangot kap. Míg más újságok öntudattal vállalták, hogy a magyar tudományosságot, a magyarországi szellemi életet közvetítik, képviselik, a külföld előtt megvilágítják, addig a *Neues Ungrisches Magazin* csak ilyenformán, ilyes típusú cikkbe rejtve, tette meg ugyanezt. A pozsonyi színházi törekvések kifejezték annak a rétegnek a magatartását, amelynek Windisch is szószólója volt. Elsősorban német színművek és operák (daljátékok) színvonalas színre vitele a pozsonyi német színház érdeme. Bécs egyfelől mintát adott a műsortervezésre, másfelől a különbözőzés szándékára is ösztönzött. Ezért nem zárkoztak el a magyar tematikájú színművi színpadra hozásától sem, ezzel érzetve, hogy a lokális vonatkozások is lényegesek számukra, egy tágan értelmezett hungarus patriotizmus szellemében.¹⁶ Emellett a Pozsonyban tartott magyar országgyűlések sem maradtak hatás nélkül a pozsonyi polgárra.

A *Neues Ungrisches Magazin* — szemben elődjével — nem tekint a szűkebb értelemben vett Magyarországon és Erdélyen túlra. Így csak erősen mérsékelt hatással teljesíthették azt a szándékot, amelyet más tudományos lapok vagy akár Windisch morális folyóiratai vállaltak, az olvasási kedv növelését¹⁷ és bekapcsolódást a nemzetközi tudományos életbe. A *Neues Ungrisches Magazin* több cikke rekapitulálása volt a korábban már színvonalasabban és frissebben feldolgozott témáknak. Amit célkitűzésként a magyarországi német sajtó megjelölt, ti. az általános vagy egyetemes felvilágosodás (allgemeine Aufklärung) terjesztése ilyen módon, korszerűtlenül nem teljesedhetett.

A körülmények úgy hozták, hogy Windisch lett a szerkesztője a század végén reprezentatív szándékkal szerkesztett magyarországi német nyelvű tudományos folyóiratnak. De ilyen folyóirat kiadására az egyre inkább fáradozó Windisch alkalmatlannak bizonyult. A *Neues Ungrisches Magazin* a XVIII. század utolsó évtizedében még egyszer felmutatta a század elejének honismertető törekvéseit, és — ez viszont nem csekély érdeme — J. Chr. Engel személyében megszólaltatta a felvilágosodás kritikái szellemű történeését. Windisch már nem érte meg folyóirata második kötetének megjelenését. S azt sem sejtette, hogy veje, Schedius Lajos majd nehezebb időkben új folyóirat kiadására szánja rá magát. A *Zeitschrift von und für Ungern* (1802—1804)¹⁸ első számában olvashatjuk a máig megfontolandó méltatást Windischról. Schedius az ő kezdeményeit teljesíti majd ki — magasabb színvonalon.

FRIED ISTVÁN

A Magyar Száműzöttek Lapja. Az első amerikai magyar hírlap 1853-ban. Az első, Amerikában kiadott magyar nyelvű hírlap egészen a legutóbbi időig csak utalásokból volt ismert.¹ Tudomásunk szerinti teljes sorozata — összesen hat szám — nem található meg

¹⁶ Jellemző példája ennek az elfogulatlanságról tanúskodó magatartásnak Seivert százsz történezi cikke) (valószínűleg Jánosé, akinek posztumusz könyvét jelentette meg Windisch): *Ob die Siebenbürgischen Sachsen Nachkommen der alten Dazien sind.* NUM 1791. Heft 4. „Einige bewegen Himmel und Erde, ihr die Ehre der ältesten Nation im Lande zu behaupten, und erklären sie für Nachkommen der alten Dazier, Geten und Gothen.” Seivert ugyan 1785-ben már meghalt, de elképzelhető, hogy az eredetileg az *Ungrisches Magazin* számára küldött cikkét ezúttal közölte Windisch.

¹⁷ Pedig e célból adott közre Windisch történelmi anekdotákat. Der beschämte Obrenbläser címmel Mátyás királyról (NUM 1791. Heft 1.), majd ez év harmadik füzetében ilyen címmel: *Vom Ursprunge des Flusses Arwa; Von der Türkischen Belagerung des Stadt Güns; Etwas von des königs Mathias Bibliothek; Zusätze zu den Temescher und Pressburger Grafen.* A fő cím: *Anekdoten und kürzere Nachrichten.*

¹⁸ FRIED István: *Schedius Lajos és folyóirata (Zeitschrift von und für Ungern, 1802—1804)* MKsz 1981. 81—94.

¹ LIPTAY Pál: *New Yorki magyar tárcza. = Fővárosi Lapok.* 1871. 112. sz. 502—503.

egyetlen hazai vagy amerikai közgyűjteményben sem, az Országos Széchényi Könyvtár állományában is csak újabban van meg az első, második és a negyedik szám.² A lap részletesebb leírása eddig még nem történt meg, ezért nem látszik érdektelennek *A Magyar Száműzöttek Lapjának* bemutatása.³

Az első amerikai magyar lapot New York-i 48-as magyar emigránsok alapították — feltehetően Kossuth Lajos ösztönzésére. Az első szám 1853. október 15-én jelent meg, Kornis Károly jogász és publicista szerkesztésében és kiadásában, valószínűleg Kossuth anyagi támogatásával, egyes feltételezések szerint egyenesen az emigráció által egy későbbi felszabadító háború céljaira vásárolt fegyverekhez tartozó két tábori nyomda egyikeként a betűivel nyomták.⁴

Maga Kornis Károly — akit az első amerikai magyar újságíróknak is szoktak nevezni — 1822. április 19-én született Aradon, középiskoláit Szegeden, jogi tanulmányait Pesten végezte. Ügyvédi vizsgát 1844-ben tett. 1848-ban a pesti egyetemen a büntető jog tanára, majd még ugyanez év őszén a délvídeken kormánybiztos, 1849-ben a szegedi véstörvény-szék elnöke. A forradalom bukása után bűjosárára kényszerült. Távollétében halálra ítélték, és jelképesen — in effigie — felakasztották. 1850-ben sikerült külföldre jutnia, előbb Franciaországba majd az Egyesült Államokba. New Yorkban kezdte élete legjelentősebb vállalkozásába, a lap kiadásába, azzal a céllal, hogy az amerikai magyar emigrációt összefogja Kossuth messzetekintő terveinek a megvalósítása érdekében.⁵ A lap bukása után Brazíliába megy és Rio de Janeiróban telepedik le, előbb fényképészként tevékenykedik majd keresett ügyvéd, közben különböző hazai lapoknak is küld cikket, tudósításokat. A honvagy annyira gyöttri, hogy hazatér amnesztia nélkül az Arad megyei Gyórokra, elhatalmasodó tüdőbaja 1863. január 27-én végez vele, csak néhány nappal halála előtt kapott kegyelmet a császártól.⁶

A Magyar Száműzöttek Lapjának első száma elég hibásra sikerült, mivel az amerikai nyomda betűről hiányoztak a magyar ékezetek, az egyes példányokon maga Kornis pótolta a hiányosságokat — ez az OSZK tulajdonában található példányokon ma is látható. A nyomdai munkákat Dancs Lajos (1827—1891), a szabadságharc századosa és a lengyel Gorszky Xavér végezte egy osztrák szakember segítségével. Dancs visszaemlékezéseiben így írt erről: „egy bécsi légionárius, ki ottan betűszedő volt . . . Kornis lapját szedte s állította össze; a legnagyobb készséggel tanított meg a betűszedés mesterségére”⁷. Tehát a meg nem nevezett osztrák légionárius volt az egyetlen személy, aki értett a lap körül tevékenykedők közül a nyomdászathoz, és ő feltehetően nem tudott magyarul. A négyoldalas, a százas példányszámot nem sokkal meghaladó lap kiszédése és nyomása tíz napig tartott.

A New York-i Spruce street 17. szám alatti ház manzárd szobájában kiadott és nyomtatott lap lényegében azzal a céllal jött létre, hogy az amerikai magyar emigránsokat összefogja, ápolja az anyanyelvet és főleg tájékoztasson az aktuális, a magyarokat is érintő eseményekről, különös tekintettel arra körülményre, hogy alakulóban volt egy légio az egykori honvédekből, akiket a törökök oldalán kívántak bevetni a krími háborúban.

² Ács Tivadar: *Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban 1861—1865*. Bp. 1964 32—33. — Ács T. szerint *A Magyar Száműzöttek Lapjának* csak az első száma található meg Amerikában, a New York-i városi könyvtár Feleky-féle gyűjteményében.

³ NAGY Csaba: *Magyar Száműzöttek Lapja*. = Élet és Tudomány. 1978. 41. sz. 1305.

⁴ KOVÁCS József: *A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar sajtóban*. . . Bp. 1977. 14.

⁵ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. VI. Bp. 1046—1050.

⁶ RÁCZ RÓNAY Károly: *Az első amerikai magyar újságíró* . . . = Külföldi Magyarorság. 1921. 16. sz. 7.

⁷ DANCs Lajos: *Töredékek tíz éves emigrationalis élményeimből*. Nagyszőlős. 1890. 52.

Magá Kornis, lapjának első számában, a bevezető cikkben írt kiadványa célkitűzéseiről, tájékoztatott a megjelenés körülményeiről, az anyagi nehézségekről:

„Honfitársak!

Itt nyújtom önöknek testvéri üdvözlésem mellett a 'Magyar Száműzöttek' című heti lap első számát. Fogadják abban testesítve az ígét, a' melynek valósítására nézve a' mult hólnapban ígért tétetett.

Ekkoráig ugyan az előfizetések oly számban, mint a' hogy azt e' lap fentartása igényli, még benem érkeztek. Ám de keblem lelkesültsége, mellyel e' válatat életbe léptetését felkarolám, nem engedé hogy e' körülményt oly akadályul fogadjam, mely a' honfiui érzettől túláradt szív vágyainak teljesülését csak pillanatra is megakasztani, avagy továbbra halasztani tudhatná. Ugyanazért e' lapra nézve nem csak a' szerkesztőséget, de a' kiadóságot is átválalva a' közreboocsájtást megindítottam . . .

A' lap kiállítására igényelt költségek be-érkezte előtt is a' kiadást megindítám, hogy az által a' mindanyiuink üdv-kívánata, és vágyteljes fohászátlól üdvözölt válatatot haladéktalanul a' valósítás terére álltva mutathassam fel, 's ez által a' kicsinyhitűek elől azon kétélynek még ürügét is elozslasam, a' melynél fogva azok talán csekély létszámunk s' szigorú körülményeink közepette, itt az új világban egy magyar lap kiállítása lehetőségében elég szilárdan bizni nem merészelték."

A bevezető cikk további részeiben közli Kornis a lap tulajdonképpeni célkitűzéseit, az adott körülmények miatt eléggé általánosságokban vázolva azt, hogy a megoszló és különböző nézeteket valló emigránsok érzékenységét lehetőleg semmilyen formában ne sértse, hogy a közös cél érdekében sikerüljön őket egy táborba összegyűjteni:

„Először is tudnillik oda szeretném a' működést irányozni miszerint e lap, itt kint fidegen földön kevés létszámunk 's szétszort állapotunk daczára is nemzeti literaturánk életjele s orgánuma gyanánt tüntethesse magát; 's másodsor hogy e' lapban, a' Hazánk közügyét illető eseményekről, viszonyokról, eszméinkről, 's létünk körülményeiről is, részrehajlatlan eredeti jegyzeteket 's emléké adatokat hagyassunk hátra az utó-ivadék számára . . . én e' lapot legtávolabbról sem szándékozván saját egyéni nézeteim közlönnyé alakítani, azt az összes honfiui társadalmunk közvéleményének korlátlan nyilvánulhatásaira tárom-fel orgánomul, 's a' tekintetből szerkesztő politicai irány gyanánt, csupán ama mindannyi Magyar keblében egyiránt honoló alap elvet említem el: miszerint Hazánk közjogi állapotjára nézve 1849-diki April 14-én kimondott önálló 's független állam minőségét, mint jogszeszterűség, törvényesség, tény gyakorlat, s testvéreink vére által is szentesített helyzetet tekintvén csupán törvényesnek . . . mindenek előtt is minden politicai működésünknek arra szükség irányulva lenni, miszerint hazánk a bitórló Osztrák Császári ház uralma alól kiszabadittatván, az önálló 's független Európai államok sorába vissza helyeztessék. Ha ez egyszer megtörtént, azon túl hogy a' Hont tulajdonképp minő állam-szerkezet, vagy kormány-forma szerint lenne legezlszerűbb rendezni . . . erre nézve a felszólalhatási tér mindanyiuink előtt szabadon áll . . . 's a' Honfitársak özvege bírják az eldőntő szavazatot." Itt a jövendő államforma kérdésében Kornis azért nem kívánt állástfoglalni, hogy ezáltal az migráció minden irányzatának a támogatását megnyerje, ezért azt javasolta, hogy „ha még oly annyira eltérő nézetekben nyilvánulna is a' szabadság 's annak létesíthetése iránti fogalmunk 's óhajtásunk: igyekezzünk mindenkor egy bizonyos összetartási pontban egymással karöltve találkozni . . .

Ez irány vázlat az, mit én legüdvösbb politica 's eljárás gyanánt követni óhajtók, 's követésre ajánlok."

Sajnos, ennek a kompromisszumos és a politicai ellentéteket félretevő programnak sem sikerült annyira egy táborba összehozni az amerikai magyar emigránsokat, hogy ellentéteket feledve támogassák Kornis lapját. Természetesen a korabeli emlékiratok ismeretében azt is meg kell jegyezni, hogy akkoriban az amerikai magyarok többsége igen nehéz anyagi körülmények között tengődött, tehát sokuknak ezért nem állt módjában előfizetni a lapra, így aztán csak 117-en jelentették be, hogy támogatják Kornist, és ezeknek is csupán csak körülbelül a fele lett tényleges előfizető.

A lap következő cikke az akkor nagy nemzetközi visszhangot keltő Koszta Márton-féle esettel foglalkozott — egyébként a témára többször is visszatértek a lapban. A Koszta eset lényege az, hogy a Koszta nevű magyar emigránst 1853-ban az anatóliai Szmírnába küldte üzleti megbízatással egy amerikai cég, ott azonban osztrák ügynökök elrabolták és egy császári hadihajóra hurcolták. Az ugyancsak ott horgonyzó amerikai hadihajó, a St. Louis, emberséges kapitánya Duncan Ingraham hajójának ágyúit az osztrák hajóra irányította és így kényszerítette ki, hogy szabadon engedjék az elrabolt magyar foglyot. Ezután a hazatérő Kosztát és főleg az amerikai kapitányt Amerika szerte lelkesen ünnepelték. Az eseményre felfigyeltek a kor nemzetközileg ismert emigráns politikusai is, többek között maga Garibaldi.

A lap így írt kissé megkéskve a nevezetes esetről:

„A' Koszta Márton féle ügy 's Ingraham tette iránt felmerült nyilatkozványok.

Koszta Márton honfitársunknak az osztrák kormány rabló körmei közül lett kiszabadítása, úgy szinte az annak folytán Ingraham Egyesült-Állami hajós kapitány irányában felmerült nyilatkozványok, nagy részben ez előtt több hetek sőt hónapokkal történtén, azok közleményét e' lap már a' maga első megjelenésekor az idegen napi sajtók után annyira kizsákmányoltan találá, miszerint az arra vonatkozó minden tudósítások e' lap hasábjában csaknem mint rég történt, 's elregélt dolgok ismétlése fordulhat elő...”

Ezután Kornis az amerikai magyarok Ingraham kapitány hőstettével kapcsolatos megnyilatkozásait ismerteti:

„A' Smyrnai esemény hire reánk Magyarokra kétszeres hatással volt, 's magasztos öntudattal elmondhatjuk, miszerint az elsők közé tartozánk, kik Ingraham kapitány s az egyesültállami e' tárgyban érdekelve volt kormány-képviselők részére, a' nyilvános hála kifejezést indítványba hozók...”

A magyarok hála megnyilatkozásaihoz más nemzetek emigráns szervezetei is csatlakoztak és együtt közös nagygyűlés megrendezését határozták el:

„A' többi nemzetek számüzöttei, és New-York város különféle társulatainak küldötteiből megalakult választmány a'... tömeges népgyűlés, és nyilatkozványi ünnepély megtartására September hó 22-ét mint az 1789-ki franciaia forradalom év-napját tűzte ki, és az ünnepély helyéül a' Metropolitan-Hallt választotta.”

A lap további számai is részletesen tájékoztattak a Koszta-Ingraham ügy eseményeiről. A már bejelentett népgyűlésen Mészáros Lázár altábornagy tört angolsággal tartott beszédet, majd Kornis angolul írt köszönő nyilatkozatát olvasták fel, amelyet az emigráns magyarok aláírtak. Az ülésen még Garibaldi üdvözlését is felolvasták. Majd megszavazták a kapitány részére egy arany emlékérem veretését:

„...hős kapitány részére egy arany emlék-péNZ létesítését indítványozván, annak megszavazására kívánja a' gyülekezetet felhívni” ezután „a' zenekar felhíva a' »Nincs még oda Lengyelország« lengyel forradalmi ária eljátszására, mi is elharsogtatván csak hatar a' »Marseillese« és »Rákóczy« kezdetű hangoztatni...”

Ugyan e' tárgyban ehhez hasonló ünnepélyek s gyűlések az Egyesült-Államok számos egyéb helyein is tartattak...”

A Koszta-Ingraham ügygel egyébként a Kongresszus és az Egyesült Államok akkori elnöke — Franklin Pierce — is részletesen foglalkozott, az affér miatt majdnem megszakadtak a diplomáciai kapcsolatok az USA és az Osztrák császárság között. Az eset bevonult a nemzetközi diplomácia történetébe is, hiszen Koszta akkor még lényegében nem volt amerikai állampolgár és mégis egy teljes jogú polgárt megillető védelmet kapott új hazájától. Ausztria erőlyesen követelte Koszta azonnali kiadatását és elégtételt is kívánt

Ingraham kapitány általa jogtalanak minősített eljárásáért, mindezt az amerikai kormány kereken megtagadta. WM. L. Marcy amerikai külügyi államtitkár 1853. szeptember 25-én jegyzékében a következőkben foglalta össze az amerikai álláspontot:

„Ámbár Koszta az első papir kivételével nem nyerte el egy amerikai állampolgár összes jogait, de az első papir elegendő ahhoz, hogy őt amerikai nemzeti jelleggel ruházza fel, mely jelleggel — nemzetközi jog értelmében — mindazok birnak, kik az állam területén állandóan letelepedtek. Az Egyesült Államok kormányának volt tehát joga, pártfogását, védelmét Kosztára kiterjeszteni.”⁸

Az amerikai magyarok további történetével kapcsolatos igen alapvető közlemény is napvilágot látott *A Magyar Száműzöttek Lapjában*, ugyanis felhívást tettek közzé egy magyar egyesület alapítására. E felhívás alapján megalakult egyesület lett az első jelentősebb magyar társulás az Egyesült Államokban. Lényegében ezzel a felhívással vette kezdetét az amerikai magyar társulások sora, amelyek közül némelyik még ma is létezik. Ezek az egyesületek lettek a későbbi, elsősorban gazdasági okok miatt kivándorolt magyarok összefogói, anyagi támogatói, az anyanyelv megőrzésének eszközei, klubok és könyvtárak alapítói.

A feltehetően Kornis által megfogalmazott egyesülésre felszólító „Értesítő” című közlemény némileg rávilágít a „New-Yorki magyar ápoló egyesület” megalakulásának a körülményeire. Egyben az is kiderül belőle, hogy az egyesület elsődleges célja akkor még elsősorban a száműzetésben megbetegedett és nehéz anyagi körülmények közé kerülő magyarok támogatása volt:

Íme a szöveg:

„Mint hogy a' száműzetés keservei s' a' kedvezőtlen viszonyoknak hatásaitól sujtott helyzetünk, majdnem általán véve oly szigorú körülmények közt hánykodtat mindannyiunkat, miszerint megbetegedés esetében közülünk csak igen kevesen láthatják magukat a' nyomor 's inség ellen biztosítva, hogy e' szerencsétlen állapot beálltával, a' tökéletes elhagyatottság előli maga megóvhatásra, egyszersmind pedig a' szükséges ápolatás- 's orvosi segélybeni részesülhetésre a' kölcsönös testvéri érzet útján alkalom nyújtassék; a' New-York Városában 's környékén lévő Honfitársak, még múlt 1852-ik évi November havában »Magyar beteg ápoló egyesület« czimen Freund Honfitárs elnöksége alatt, egy jótékony társulatot alakítottak, a' mely feladatául fogadá, betegség esetében ellátni mind azon Honfitársakat, kik magukat az egyesületnek tagjaivá avatják . . .

Az egyesületbe tag gyanánt befogadtatik minden magyar, valamint olyan külföldi is, a' ki a' magyar Szabadságharczban, a' magyar ügy mellett tetteleges részt vett . . .

. . . az itt New York 's környékén lévő Honfitársak egy segélyezési fiók pénztár alakítást indítottak meg, melynek feladata az olyan hontestvérek számára, kikről kibizonyosodik, hogy nem önhibájuk miatt mulasztották el a' fentebb említett jótékony egyesületbe való belépést betegség esetében segélyezésképp a' körülmények szerint, bizonyos meghatározandó összevegecskét juttatni.

. . . a' Honfitársak annak gyámolítására kéretnek fel, 's oda utasítatnak, miszerint arra vonatkozó adakozásaikat Török L. pénztárnokhoz juttatni sziveskedjenek.”

Úgy gondoljuk, hogy az itt közölt nyomtatott magyar nyelvű szöveg az első, amely Amerikában magyar egyesület szervezésére szólít fel.

A lap első számában még két további közlemény jelent meg. Az első „Előfizetési felhívás”, amelyből megtudhatjuk, hogy a lap „hetenként egyszer, egy-egy négyhasabú nagy nyomtatott ívén” jelenik meg. New York-ban, valamint az Egyesült Államokban Kaliforniát leszámítva negyedévenként egy dollár az előfizetési ár, máshol 1,50, egy példány ára 10 cent. Kornis hirdetések közlésére is számított „Magán hirdetéseknel minden egyes nyomtatott sorhely díjja” öt cent. A levelezést és minden egyéb küldeményt Török

⁸ KENDE Géza: *Magyarok Amerikában. Az amerikai magyarság története. I. köt.* Cleveland, O. 1927. 255.

Lajos volt százados „boarding” házába New York Lispenard-Street 41 számba kérte a szerkesztőt. A következő közlemény mentegődzés volt a nyomdai hibák miatt;

„A’ nyelvünk sajátsága által igényelt különös betűk megszerzése előreláthatván akadályokra akadván, e’ lap első megjelenése minden számításunkon kívül huzódott illy későre . . .”

A *Magyar Száműzöttek Lapjának* második száma 1853. október 22-én jelent meg. A vezércikket *Kornis Károly* írta benne „Európa jelen közügyi helyzeté”-ről, melynek befejező részében kifejti, hogy Európa népei csak közös harcuk eredményeképpen lehetnek valóban szabadok:

„A’ nép vezér főnökei gyanánt tekinti minden nemzeti különbség nélkül mind azokat, kik az ő érdekében működnek. Egy Kossuth — Mazzini — ’s a’ többtől épp úgy várja ügyének megváltását a’ Német, Lengyel, vagy Francia: miként az Olasz vagy a’ Magyar; mert hisz a’ gyászos tapasztalás saját testvéreink vérével ira keblünkbe azon tudatot, miszerint a’ részletes forradalom, a megváltás áldozatait szaporíthatja csak; de a’ váltáság üdvét elő nem teremtheti.”

Továbbá a „Heti Szemle” rovatban rövid hírekben tájékoztattak a magyarországi, európai és amerikai eseményekről, többek között megtudhatjuk, hogy Orsova közelében megtalálták az elrejtett magyar koronát, a száműzött Hugo Victor és Ledru Rollin „izgató nyomtatványokat” küldött Franciaországba, az Amerikába akkor megérkező Koszta Mártont Bostonban ünnepélyesen fogadták, valamint, hogy „Liszt Ferenc hazánkfia ’s zongora virtuóznak ide New-Yorkba leendő érkezése naponta váratik.”

A lap „Szépirodalmi csarnok” rovata érdekes módon közöl az akkor már régen elhalálozott Petőfi Sándornak tulajdonított oly verset, amelyet már ő nem írhatott. A vers címe: „Felköszöntés Ferencz Josef név-napjára”, a nyolc versszakos költemény hangnemeinek érzékeltetésére csupán négy sort idézünk:

„A’ Szerencse úgy legyen sajátod, / Miként azt a’ magyar nép kívánja, / Álmaidat sátnak zavarják, / Te-akasztott emberek Királya!” . . .
(Petőfi Sándor 1850.)”

Viszont közöl a lap egy valódi Petőfi Sándor verset is *Bem-hez 1849-ben címmel Az erdélyi hadsereg* címen ismert verset. Katona Miklós volt ezredestől: *Töredék egy száműzött naplójából*, valamint *A besorozott Honvéd dala* című költemény egy „ismeretlen szerzőtől”.

Az *Ima* Damjanich János 1849. október 5-ről 6-ra virradó éjjel frott utolsó imáját tartalmazza. Feltehetően a vértanú tábornok imája itt jelent meg először nyomtatásban. Továbbá közöl még Kornis egy leírást *Az aradi csatáról*.

A második számban is megjelent egy közlemény a New York-i magyar egyletről, lényegében azonos szöveggel mint az első számban.

Figyelemre méltó körülmény reklámtörténeti szempontból is az első amerikai magyar hírlapi hirdetés, amely Török Lajos New York-i vendéglőjét reklámozza.

Íme a szöveg:

„Tudomásul.

Török Lajos Honfitársunk New-Yorkban Lispenard Street 41, szám alatt boardingházat tartván, abba mind élmezés, mind pedig szállással ellátás végett jutányos áron kielégítő fogadtatást ígér.”

Azért is említésre méltó ez a hirdetés, mert a későbbi amerikai magyar hírlapok igen jelentős részét majd a hirdetések töltik ki, a lapok részben ennek a körülménynek köszön-

hették rentabilitásukat is, másrészt segítették ezek a hirdetések az egzisztenciájukat megalapító kivándorlókat, hiszen a vállalkozók beindulását elsősorban a lapot olvasó korábban kikerkezőktől várhatták és remélhették.

Sajnos, a következő, harmadik szám, amely november 4-én jelent meg, nem áll a hazai kutatók rendelkezésére (tudomásunk szerint külföldön sincs meg), így tartalmáról csak közvetett forrásokból értesülhetünk.⁹ Többek között arról, hogy Kornis *Honfitársak* címmel részvételre szólítja fel az amerikai magyarokat a kitörő félben levő orosz—török háborúban, amelyben „alkalom nyiland a bosszura”. A „Szépirodalmi csarnok” című rovatban megjelenik Petőfi Sándor *Honvédje*, és egy ismeretlen szerző *Örtálló* című költeményén kívül Teleki Blankáról, Leövey Kláráról és Bernvaller Erzsébetről írnak *Hazánk szabadságharcos vértanú* címmel. Az utolsó oldalon Kornis felhívást tett közzé annak érdekében, hogy hírlapja előfizetőinek a számát növelje, ugyanis gyakorlatilag mindössze csak hatvan volt a tényleges megrendelők száma, és ez megközelítőleg sem volt elég a lap fenntartására.

A negyedik szám november 15-én már csökkentett terjedelemben két oldalon jelent meg, feltehetően az anyagi nehézségek miatt. Nagy jelentőségű felhívás jelent meg a lap élén, Kornis és Török Lajos aláírásával, amelyben felkéri Kossuth Lajost, hogy vezérelje a krími háborúra készülődő magyarokat:

„Honfitársak!

Számüzött Testvérek

... Oroszország Európa népei és a szabadság kifejlődése ellen évtizedek óta a legszemtelenebb erőszakoskodást követve működik ...

Kormányzó Urat a lelkesült hazafiság legbuzgóbb szózatán felhívjuk, miszerint Hazánk zászlója alatt csatára vezéreljen; csatára, melyre egy részt a Török iránti hála elismerés kegyellete, s az Orosz elleni méltó bosszú, másrészt pedig Hazánk váltásának legszentebb vágya és reménye lelkesít ...”

A továbbiakban írásban történő jelentkezésre szólítják fel a volt honvédeket. Majd a lap végén a csökkent terjedelmet a háborúra történő készülődéssel próbálja megmagyarázni a szerkesztő:

„Közügyünk tekintetéből a Török melletti harcokészületre való felhívás közzé tételét mentől előbb eszközölni célszerűnek találván ... ez úttal csak egy félívre szorítva adám-ki.”

Itt kell megjegyezni, hogy Kossuth és a magyar emigráció azon reménykedése, mely a krími háborútól kedvező fordulatot várt Magyarországra függetlenségének megszerzése érdekében, nem volt alaptalan mai hazai történészek megítélése szerint sem.¹⁰ Azonban számításukat az a nem várt körülmény húzta keresztül, hogy a Habsburg birodalom megszegve szövetségi hűségét, hálátlanul nem viszonzva az 1849-ben a magyarok ellen kapott támogatást, nem sietett a cári Oroszország segítségére, hanem semleges maradt, és végül is ez a körülmény akadályozta meg, hogy a krími háború alkalmán szolgáljon Magyarországra felszabadulására. Azonban a magyar emigráció számos tagja így is részt vett a krími háborúban a törökök oldalán a cári hatalom ellen.

A negyedik szám „Szépirodalmi csarnok” rovatában Csernátony Lajos (1823—1901) hírlapíró *Levelek M... néhez* című írását közölte Kornis, melyben a szerző munkatársnak ajánlkozik és egyben jelzi, hogy nemsokára New Yorkba érkezik: „Nemsokára személyesen New-Yorkba menve, tollam — ameddig bír — s igénybe vétetik — a lapnak lesz szentelve. Addig is küldöm meleg hozzájárultom e nyilatkozatát s egy pár Mákvirágot ...” A

⁹ KENDE i. m. 129—130.

¹⁰ *Magyarország története 1848—1890. I. köt.* Bp. 1979. Akad. K. 508.

Mákvirágok Csernátony kisebb szatirikus jellegű írásai, az egyikben például a hazai terméstről és a szürettről így tudósított: „Tekintélyes mezei gazdák véleménye, hogy e szokatlan koraiságú termés a négy év előtti földkövérítő lőpor-trágya és fegyver elásások eredménye. Konkolynak alig van nyoma.” Itt a forradalmi készenlélet próbálja a szerző érzékeltetni, majd egy igen éles hangú gúnyoros versikével folytatja írását: „A szüret jó s a szedők hitteljesen dalolják hogy:

A legelső nagy gazember A király Őtet ölni minden honfi Készen áll . . .”

A *Magyar Száműzöttek Lapjának* ötödik száma, amely szintén csak közvetett forrásokból ismert, november 23-án látott napvilágot. E szám azzal a „Felhívás”-sal kapcsolatban vált ismertté, melyet Mészáros Lázár volt hadügyminiszter tett közzé, ebben ő is a krími háborúban való részvételre szólít fel, a toborzást és az aláírási ív körözését egy újonnan alakult hattagú bizottmányra bízzák, a felhívásnak volt bizonyos Kossuth ellenes éle is, amely elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a jelzett bizottmányba nem választották be Kossuth személyes megbízottját Asbóth Sándort és Kossuth halálig hű emberét Kornis Károlyt is kihagyták. Egyébként az ellentétek már Kossuth amerikai útjának idejében is jelentkeztek. A bizottság tagjai a következő személyek voltak: Mészáros Lázár elnök, Vetter Antal, Házmán Ferenc, Szerényi Antal, Miklósi Armin és Grisza Ágost.

Az utolsó előtti szám szépirodalmi rovatában Ács Gedeon két versét közölték *Kiváthiai emlékfűzér* és *Szabadságharcunk múltjára* címmel, Tompa Mihálytól a következő két költemény jelent meg: *A gólyához*, valamint *Tört hangú nőm sírjára*.

Kornis hírlapjának hatodik, egyben utolsó száma 1853. november 30-át jelzi megjelenése időpontjának. Ebben jelentette be a szerkesztő, hogy „pártolás hiányában a lap megszűnik.” A lap megszűnésében szerep jutott annak a körülménynek is, hogy az amerikai magyar emigráció ekkorra már teljes erővel a krími háborúban történő részvételre készült.

Kornis lapjának utolsó számában — a „Szépirodalmi csarnok” rovatban — is közölt verseket, így E. J.-től *1848-iki szeptemberi dalok* és „Névtelen”-től *Zordon éjjelen* című költeményt.

A lap megszűnése után igen hosszú ideig nem jelenik meg újabb magyar nyelvű újság Amerikában, csupán majd 1879-ben lát napvilágot a következő magyar kiadvány, a Löw Vilmos és Mogyorróssi Árpád szerkesztésében kiadott *Magyar Amerika*¹¹.

Végezetül megjegyezzük, hogy az első amerikai magyar hírlap, *A Magyar Száműzöttek Lapja* rövid megjelenési ideje alatt forrás értékű adatokat közölt a szabadságharc bukása után Amerikába került magyarokról, számaiból több igen fontos korabeli magyar vonatkozású eseményről testközelből értesülhetünk, ezek közül egy nemzetközű méretűnek is minősíthető, a tanulmányban bővebben tárgyalt, a magyar emigráns Koszta Mártonnak az amerikai haditengerészet által történt kiszabadítása. Közről megismerhetjük az emigránsok azon törekvéseit, hogy bekapcsolódjanak a krími háborúba, értesülhetünk az amerikai magyarok első jelentősebb egyesületének a megalakulásáról.

BATÁRI GYULA

¹¹ PUSKÁS Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban*. Bp. 1982. 285.

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1984-ben

Rövidítések:

- FSzEK Évk. 1979/80 — A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve 19. köt. 1979/80. Budapest 1984.
ItK — Irodalomtörténeti Közlemények
Kvt — Könyvtáros
MG — Magyar Grafika
MKsz — Magyar Könyvszemle
OSZK Évk. 1981 — Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1981. Budapest 1983.
Sopr. Szle — Soproni Szemle

Általános és elvi kérdések

BORSA Gedeon: Gyakorlati tudnivalók a régi nyomtatványokról. [Kiad. az] ELTE Könyvtartudományi Tanszék, OSZK—

KMK. Bp. 1983. (Segédlet a könyvtárosképzéshez. I. Az írófelület sajátosságai és azok leírása, kollacionálás.) 26 l. Soksz.

Bibliográfiák, repertóriumok

AKNAY Tibor: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár és tevékenysége a sajtó tükrében 1971—1980. (Bibliográfiai válogatás) = FSzEK Évk. 1979/80. 207—215.

BAKÓ Dorottya—HELTAI János: A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1983-ban = MKsz 1984. 381—390.

BALÁZSI Zoltánné: Erdélyi János könyvtári hagyatéka főiskolánkon = Sárospataki Pedagógiai Füzetek 1983. 33—46.

A Csongrád és Tiszavidék c. újságok 1890-ben megjelent számainak repertóriuma. [Összeáll.] DUDÁS Lajos = Mozaikok Csongrád Város Történetéből 1983. 121—168.

Hírlapok és folyóiratok Szabolcs-Szatmár megyei lelőhelyjegyzéke. [Összeáll. Ko-

vács Barnáné, ZSELINSZKI Lászlóné]. Nyíregyháza, 1983. Móricz Zsigmond Megyei Könyvtár. 137 l. (Bibliográfiai füzetek 17.)

INDALI György: Munkásmozgalmi vonatkozású grafikai plakátok 1948-ig a Budapest-gyűjtemény állományában = FSzEK Évk. 1979/80. 159—172.

Irodalmi periodikák Somogyban, 1960—1980: Somogyi Írás, Somogyi Szemle, Somogy c. folyóiratok repertóriuma [Összeáll. PELLÉRDI Gyula] = Kaposvár, 1983. Togliatti Megyei Könyvtár. 208 l. (Somogyi bibliográfiák 10.)

Könyvtári cikkek — Szolnok megye 1982. júl. 1—dec. 31. [összeáll.] KARÁCSONY Erzsébet = Együtt 1983. 1—2. sz. 131—143.

Cenzúratörténet

BORSY Károly: Szodói Nagy Benjamin pécsi nyomdász szabad sajtós tevékenységének megtorlása 1849-ben = Baranyai Helytörténetírás 1982. 319—339.

MUCSI Ferenc: Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején = Történelmi Szemle 1984. 1—2. sz. 192—202.

Papírtörténet

- MARES Valéria: A Csepeli Papírgyár krónikája 1. 1908—1945. Bp. 1983, PNYME 92 + [24] l. (Papíripari Hagymányok Védelmét Szervező Bizottság ... közleménye 10.)
- MARES Valéria: A Csepeli Papírgyár krónikája 2. 1945—1963. A felszabadulástól a Papíripari Vállalat megalakulásáig. Bp. 1984, PNYME. 107 l. (Papíripari Hagymányok Védelmét Szervező Bizottság ... közleménye 12.)
- (MARES Valéria): A Diósgyőri Papírgyár kétszáz éve. [Bp.] 1982, Közgazdasági és Jogi Kiadó. 191 l.
- MARES Valéria: Diósgyőri vízjelek 1782—1982. Bp. 1982, Papíripari Vállalat. 20 + [52] l. (Papíripari Hagymányok Védelmét Szervező Bizottság ... közleménye 9.)
- MARES Valéria: A korabeli papírkészítés ábrái a francia Enciklopédiában. Bp. 1983, PNYME. 54 l. (Papíripari Hagymányok Védelmét Szervező Bizottság ... közleménye 13.)
- MARES Valéria: A Papíripari Vállalat 20 éve. Bp. 1983, Papíripari Vállalat. 50 + [18] l. (Papíripari Hagymányok Védelmét Szervező Bizottság ... közleménye 11.)
- VARGA László: A papír Heves megyei regénye = MG 1983. 6. sz. 18—20.

Nyomdatörténet

15—16. század

- BORSA Gedeon: Gutenberg — a sztereotípiát feltalálója = MG 1983. 6. sz. 61—64.
- BORSA Gedeon: A magyarországi parasztháborúról szóló német tudósítások kiadásai és azok nyomdászai = MKsz 1984. 24—33.
- BORSA Gedeon: Pótlások és kiigazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” első kötetéhez. V. = MKsz 1984. 119—127.
- BORSA Gedeon: A sztereotípiát is Gutenberg találta fel! = Kvt 1984. 1. sz. 40—43.

17. század

- GALLI Katalin—PAVERCSIK Ilona: Fejezetek a Kassai könyvnyomtatás történetéből = OSzK Évk. 1981. 309—377.
- HAIMAN György: Grúz szerző könyve Tótfalusi Kis Miklósról és a grúz nyomdászat kezdeteiről = MKsz 1984. 134—139.
- HAIMAN György: Janson vagy Tótfalusi? = Jel-Kép 1984. 2. sz. 141—147.
- HAIMAN György: Nicholas Kis. A Hungarian punch-cutter and printer 1650—1702. Bibliography comp. by Elizabeth SOLTÉSZ. Bp. 1983, Akadémiai K. 450 l.
- SOLTÉSZ Zoltánné: A csepregi Farkasnyomda ismeretlen kalendáriuma és Argirus-kiadása = MKsz 1984. 224—233.
- SOLTÉSZ Zoltánné: Az eltűnt csepregi Mihálykó imádságoskönyv és egy eddig ismeretlen csepregi Salamon és Markalf-kiadás töredékei = MKsz 1984. 348—353.

18—19. század

- ANTÓK Ödön: Százötven éves az első pontos fővárosi Duna-térkép = Magyar Vízgazdálkodás 1983. 7. sz. 14—15.
- BORSA Gedeon: 18. századi magyar nyelvű ponyvakiadványok gyűjtőkötetete Münchenben (Martin Endter kiadványai Magyarországról részére) = OSzK Évk. 1981. 379—409.
- FOGARASI László: Százéves térkép = Budapest 1984. 4. sz. 24—25.
- HRENKÓ Pál: Müller Ignác 1769. évi Magyarországtérképe hasonmás kiadásban = Geodézia és Kartográfia 1984. 3. sz. 209—210.
- KŐHEGYI Mihály: Tompa Mihály kapcsolata a kecskeméti Szilády-nyomdával. = Cumania 1979 (Kecskemét 1984), 181—196.
- PAZNOVSZKY Mihály: Az első Nógrád megyei nyomda és Szerelmey Miklós kapcsolata = MKsz 1984. 112—114.
- TÓTH Imre: Fővárosi nyomdák a 18—19. században = Történeti Múzeumi Közlemények 1983. 1. sz. 54—60.

20. század

- ITZÉS Mihály: Kodály Zoltán levelei Kner Imréhez = Forrás 1984. 9. sz. 52—67.
- DOBÓ József: A Szegedi Nyomda múltja, jelene és tervei = MG 1984. 4. sz. 7—12.
- FARAGÓ Éva: Fővárosunk térképeinek történeti áttekintése. = FSzEK Évk. 1979/80. 115—132.
- PETŐCZ Károly: A gyoumai Kner Nyomdai Múzeum = MG 1984. 1. sz. 70—78.

Százéves a Kner nyomda. Békéscsaba 1983, Kner Ny. 31 l. (Kner Nyomda Múzeum füzetei 3.)

VAJDA Pál: A nyomdaipar magyar úttörői
1. r. Szedő-osztó gép. Kliegel József
2. r. Elektrotypograph. Méray Horváth Károly

3. r. Uher-type fényszedő gép. Uher Ödön
4. r. Szedőírógép. Goy Andor
5. r. Magyar szedés. Móricz Miklós =
MG 1983. 5. sz. 19—24, 6. sz. 41—48,
1984. 2. sz. 52—59, 3. sz. 39—41, 4. sz.
62—63.

Kiadástörténet

16—18. század

BORSA Gedeon: 18. századi magyar nyelvű ponyvakiadványok gyűjtőköteté Münchenben (Martin Endter kiadványai Magyarország részére) = OSzK Évk. 1981. 379—409.

ENYEDI Sándor: Az erdélyi kéziratkiadó társaság történetéhez = MKsz 1984. 240—243.

GALLI Katalin—PAVERCSIK Ilona: Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből = OSzK Évk. 1981. 309—377.

RAJECZKY Benjámin: Szentmihályi Mihály „Egyházi énekes könyv”-ének (1797—98) hangjegyes tervezete = Vigilia 1984. 3. sz. 172—174.

ZABÓ András: A vizsolyi Biblia nyomdai S kéziratának töredéke = ItK 1983. 523—527.

VARGA András: Adatok Molnár Gergely latin grammatikájának történetéhez. = MKsz 1984. 127—129.

VARGA Imréné: A soproni városi levéltár naptárgyújteménye (1591—1805). I. rész = Sopr. Szle 1984. 3. sz. 193—220.

20. század

ITTÉZS Mihály: Kodály Zoltán levelei Kner Imréhez = Forrás 1984. 9. sz. 52—67.

GÖRÖMBEI András: A Kriterion másfél évtizede = Kortárs 1984. 7. sz. 1152—1154.

Tevan Andor irattára és levelezése a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában. [Közr. és bev.] PAPP János. = Békési Élet 1984. 2. sz. 239—249.

Sajtótörténet

Több évszázadot átfogó művek

BALÁZS János: Könyvtári folyóiratok az Egyesült Államokban. 1—2. rész = Kvt 1983. 741—746; 1984. 36—40.

BATÁRI Gyula: Az orvosi sajtóreferálás Magyarországon a 19. század végén és a XX. század elején = Az Orvosi Könyvtáros 1984. 3. sz. 91—99.

GÁLOSI Elemér: Magyar textilipari folyóiratok a felszabadulás előtt = Magyar Textiltechnika 1984. 3. sz. 119—124.

18—19. század

BUSA Margit, V.: Adatok a Magyar Kurír szerkesztésének történetéhez = MKsz 1984. 354—359.

BUZINKAY Géza: Borsszem Jankó és társai: Magyar élelapok és karikatúrák a XIX. század második felében. Bp. 1983, Corvina. 171 l.

JEMNITZ János: The Commonweal (1885—1894) = A nemzetközi munkásmozga-

lom történetéből. Évkönyv 1985 (Bp. 1984) 175—180.

FRIED István: Gottscheidanus pietista folyóirat Sopronban (1779) = Sopr. Szle 1984. 1. sz. 29—42.

FRIED István: Egy lapszerkesztő arcképehez (Decsy Sámuel) = MKsz 1984. 45—59.

HAJDÚ Géza: A megye legrégebbi folyóirata (?) = Csongrád Megyei Könyvtáros 1983. 1—2. sz. 12.

KÁLMÁN András: A „Népiskolai Szemle” Somogyban. (1881—1885) = Iskolai Szemle 1984. 2. sz. 63—69.

NAGY Miklós: Les échos de l'insurrection polonaise de 1863 dans le Pesti Napló = Annales Universitatis Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae, Historica 1980. 275—281.

MIKLÓSSY János: A Kladderadatsch c. német élelap magyar leszármazottjai = MKsz 1984. 245—248.

PUNGOR Ernő: Előszó a 90. évfolyamhoz = Magyar Kémiai Folyóirat 1984. 1. sz. 1—2.

20. század

- ACZÉL Géza: Korrekció és kísérletezés (Vázlat a párizsi Magyar Műhelyről) = Jelenkor 1984. 1016—1021.
- BELLÉR Judit: Sajtópolitika és sajtórendészet az I. világháború idején = Fiatal Oktatók Műhelytanulmányai 1982. (Bp. 1983, ELTE) 33—58.
- BERECZ Dezső: Megemlékezés Erdős Aladáról (1894—1966) = Sopr. Szle 1983. 282—284.
- BOLDIZSÁR Iván: Once again in London with the Giraffe = The New Hungarian Quarterly 1984. 95. sz. 78—85.
- [BOLDIZSÁR Iván]: The twenty-fifth year = The New Hungarian Quarterly 1984. 94. sz. 3—6.
- BOTLIK József: Új Forrás = Olvasó Nép 1984. 1. sz. 91—94.
- CARREL, André: A l'Humanité négy tava-sza = Béke és Szocializmus 1984. 5. sz. 126—129.
- CONDÉ, Michel: „Tel Quel” és az irodalom = Helikon 1983. 459—466.
- CSERMELY Tibor: Pedagógiai periodikák Szabolcs-Szatmárban a felszabadulás után = Szabolcs-Szatmári Szemle 1984. 1. sz. 57—64.
- FUTALA Tibor: A Tudományos és Műszaki Tájékoztatás harminc éve. 1. rész = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás 1984. 429—438.
- G[ÉCZY] I[stván]: Kolorisztikai Értesítő 25 éve = Kolorisztikai Értesítő 1983. 203—204.
- GÉHER Pál: Rheumatologia — Balneologia — Allergologia és a Magyar Reumatológia a számok tükrében (1960—1983) = Magyar Reumatológia 1984. 131—136.
- GORIOVICIS Tivadar: Revue d'Histoire littéraire de la France. Egy folyóirat a változó időben = Helikon 1983. 452—454.
- HALÁSZ Imre: Az 1918—1919. évi német forradalom hírei megyénk sajtójában = Évkönyv. MSZMP Zala Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatósága. 1983 (Zalae-gerszeg 1984) 181—192.
- HAMON, Philippe: Poétique (1970—1982) = Helikon 1983. 454—455.
- HÉBERGER Károly: Húszéves a Műszaki Egyetemi Könyvtáros = Műszaki Egyetemi Könyvtáros 1983. 2. sz. 1—3.
- HEGEDŰS Sándor: Szabolcsi Miksa, a publicista = Szabolcs-Szatmári Szemle 1984. 1. sz. 74—85.
- HIDVÉGI Jenő: A száz éves JAMA-ról = Orvosi Hetilap 1984. 1705—1707.
- HUBER Kálmánné: A Pannónia folyóirat története 1935—1943 = Baranyai Hely-történetírás 1979. 305—370.
- HUBER Kálmánné: A Symposium és köre (Egy pécsi folyóiratról) = Baranyai Művelődés 1979. 78—85.
- JEMNITZ János—SURÁNYI Róbert: Lansbury, George (1859—1940) = A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1984. (Bp. 1984) 223—226.
- JEMNITZ János: La Vie Ouvrière (1909—1914) = A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1984. (Bp. 1984) 113—118.
- Kérdések a Válaszról. Szentkuthy Miklóssal beszélget Széchenyi Ágnes. = Kortárs 1984. 1770—1780.
- KIRSCH János: Szaklapunk három évtizedes múltja = Gabonaipar 1984. 1. sz. 1—3.
- KÖVÁGÓ László: Popović, Dušan (1884—1918) = A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1984 (Bp. 1984) 230—232.
- LENGYEL András: Juhász Gyula folyóirata, a Magyar Jövendő = MKsz 1984. 75—86.
- LENKEY István: Diákújságok Debrecenben. 2. = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1980. (Debrecen 1982.) 499—518.
- MARIK Dénes: Szabó Pál, a Kelet Népe szerkesztője = Új Auróra 1984. 2. sz. 65—70.
- MONOSTORI Imre: „Kéziratodat tovább küldtem Kecskemétre.” A Válasz születése Németh László Fülep Lajoshoz írt leveleiben = Forrás 1984. 5. sz. 81—87.
- MORGAN, Edwin: Translating Poetry for the NHQ = The New Hungarian Quarterly 1984. 95. sz. 86—87.
- MOTTRAM, Eric: Access to a Nation's Culture = The New Hungarian Quarterly 1984. 95. sz. 87—89.
- NÉMETH Márta: Kőhalmi Béla publicisztikája a Századunk (1926—1939) és az új Huszadik Század (1947—1949) lapjain = MKsz 1984. 320—329.
- OROSZ László: Emlékeim a Válaszról = Forrás 1984. 5. sz. 88—90.
- PAÁL László: Baloldali nézetek, törekvések és mozgalmak tükröződése az ellenforradalmi korszak somogyi sajtójában. 1934—1944 = Útközben 1983. 4. sz. 122—143.
- POMOGÁTS Béla: Az élet kérdezett = Forrás 1984. 5. sz. 71—80.
- POMOGÁTS Béla: Az „erdélyi gondolat” revíziója (Az Erdélyi Helikon ideológiája a harmincas években). = ItK 1982. 290—302.
- POMOGÁTS Béla: A római Katolikus Szemle = Nyelvünk és Kultúránk 55. köt. 1984. 74—80.
- RÁCZ Ágnes: Ötvenéves a Szovjetszkaja Bibliografija = Kvt 1983. 603—604.
- RÁDICS Károly: Babits Mihály, a Nyugat

- szerkesztője = Babits Mihály világa. Centenárium emlékülés Kaposváron. [szerk. Laczkó András] Kaposvár 1983, [Kaposvári Városi Tanács VB és a Somogy Megyei Múzeumok Igazgató-sága.] 47—60.
- RÁKÓCZY Rozália: Sajtóirányítás és hadseregpropaganda a Magyar Tanácsköz-társaság ideje alatt = Hadtörténelmi Közlemények 1984. 3. sz. 521—539.
- RUFFY Péter: Brassói Lapok — Bukaresti Lapok — Népujság = Jel-Kép 1984. 1. sz. 94—107.
- STRASSENREITER Erzsébet: A Munka 1945-ben = Munka 1984. 1. sz. 40—41.
- A Szabad Diákkfront. A Nemzeti Ellenállás Diákmozgalmának illegális lapja. 1944. szeptember [Közl. és bev.] Gyórfyf Sándor = Kritika 1984. 8. sz. 26—72.
- SZABÓ Judit: A Magyar Állatorvosok Lapja és előzményei = Mezőgazdasági és Élel-miszeripari Könyvtárosok Tájékoztatója 1983. 4. sz. 19—29.
- SZAKÁLY Ferenc: Kiegészítés a Tolna Me-gyei Hírlap történetéhez = Tolnai Könyvtáros 1983. 2. sz. 51—54.
- SZAKOLCAY Lajos: Folyóirat az idő sodrá-ban. Közelítések a régi Hídhoz = Új Forrás 1984. 5. sz. 34—42.
- A 100. [századik] évfolyam = MKsz 1984. 131—132.
- SZEKÉR Endre: A Forrás = Olvasó Nép 1984. 1. sz. 87—90.
- SZENES Endréné: 30 éves a Konzerv- és Paprikaipar = Konzerv- és Paprikaipar 1983. 4. sz. 121—123.
- Trente années. Chronique de Babel = Babel 1984. 2. sz. 67—70.
- VAJDA Kornél: Litterature (1971—1982) = Helikon 1983. 3—4. 456—459.
- 10 [Zehn] Jahre Soosiana — 10 years of Soosiana = Soosiana 1982—83. 1—2.
- Könyvillusztráció, könyvművészet, könyvkö-tészet*
- BORSA Gedeon: A magyarországi paraszt-háborúról szóló német tudósítások kiadá-sai és azok nyomdászai = MKsz 1984. 24—33.
- CŠAPODINÉ GÁRDONYI Klára: Tolhopff
- János, Mátyás király csillagásza = MKsz 1984. 333—340.
- CSENDÉS László: Iskolai falitérképek, atla-szok = Földrajzi Közlemények 1984. 1. sz. 68—77.
- GALLI Katalin—PAVERCSIK Ilona: Fejeze-tek a kassai könyvnyomtatás történeté-ből = OSZK Évk. 1981. 309—377.
- KOVÁCS Sándor Iván: Kísérlet Zrinyi Tas-so-köteteinek meghatározására = ItK 1982. 322—330.
- ROZSONDAI Marianne: Temesvári Pelbárt népszerűsége Európában (Miről valla-nak a könyvkötések?) = MKsz 1983. 300—319.
- SOLTÉSZ Zoltánné: Flamand kalendárium. Kísérőtanulmány az Országos Széchényi Könyvtár Cod. lat. 396. jelzetű kódexé-nek hasonló kiadásához. [Bp. 1983], Helikon. 46 l.
- VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes: Az 1830—40-es évek könyvgrafikája = Művészettörté-neti Értesítő 1983. 1—2. sz. 51—59.
- WEHLI Tünde: Könyvfestészeti és grafikai előképek az 1470 előtti magyarországi falfestészetben = Ars Hungarica 1983. 2. sz. 215—226.
- Bibliofília, könyvgyűjtés*
- BORS Jenő: Almanach az 1896-i szökő évre. = Mikrobibliofilok 1984. 53. sz. 3—6.
- BORS Jenő: Egy délelőtt a Rózsavölgyi cég-nél = Mikrobibliofilok 1984. 55. sz. 3—4.
- BORS Jenő: Egy Tevan kiadású minikönyv = Mikrobibliofilok 1984. 56. sz. 5—7.
- BORS Jenő: Magyar Salon könyvtára (1885) = Mikrobibliofilok 1984. 54. sz. 1—2.
- FALLENBÜCHL Zoltán: Ambrus Zoltán az író és a könyvgyűjtő = OSZK Évk. 1981. 517—547.
- MADER Béla: A Tudományos Gyűjtemény (1817—1841) Csongrád vármegyei olva-sói = MKsz 1984. 204—223.
- SOMKUTI Gabriella: Ujfalvy Krisztina és könyvtára. Egy elfeledett 18. századi költőnő = OSZK Évk. 1981. 449—484.
- TÓTH Béla: Egy külföldön tanuló magyar diák, Kerekes Ferenc könyvei = MKsz 1984. 359—363.

Könyvtártörténet

Több évszázadot átjogó művek

FRÁTER Jánosné: Az Akadémiai Könyvtár iratai, 1831—1949. Bp. 1984, MTA Könyvtára. 255 l. (A Magyar Tudomá-nyos Akadémia Könyvtára Kézirattárá-nak katalógusai, 14.)

HERCZIGNÉ MLAKÁR Erzsébet: Az iskolai könyvtárügy kezdetei Komárom megyé-ben. Az esztergomi Szent Benedekrendi Gimnázium könyvtárának története a kezdetektől 1900-ig = Komárom megyei könyvtáros 1983. 3. sz. 40—50.

HOPP Lajos: A lengyel irodalom befoga-

- dása Magyarországon 1780—1840. Bp. 1983, Akadémiai K. 129 l. (Irodalomtörténeti füzetek, 108.)
- MURÁNYI Róbert Árpád:** A Wittenbergi Egyetem Magyar Könyvtárának zenei anyaga = Magyar Zene 1983. 3. sz. 285—290.
- REMETE László:** A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár szociológiai periodikaállományának keletkezéséről és fejlődéséről 1870—1982 = FSzEK Évk. 1979/80. 59—65.
- TÓTH András:** A Budapesti Egyetemi Könyvtár története, 1561—1944. Bp. 1982 [1984 I] 585 l.
- 15—19. század*
- BEKE Margit:** Az alapító Somogyi Károly = Csongrád Megyei Könyvtáros 1983. 3—4. sz. 87—90.
- CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára:** Tolhopff János, Mátyás király csillagása = MKsz 1984. 333—340.
- FÜLEP Katalin:** Bonfini Rerum Ungaricum decades című művének harmadik töredéke = MKsz 1984. 340—348.
- FÜLÖP Géza:** A hazai városi könyvtárügy fejlődése és a szegedi Somogyi-könyvtár = Csongrád Megyei Könyvtáros 1983. 3—4. sz. 80—86.
- KLEINÉ HORVÁTH Magda:** Kőrösi Csoma Sándor, a könyvtáros = Tolnai Könyvtáros 1984. 1. sz. 44—55.
- KÓKAY György:** Az első magyarországi kölcsönkönyvtár. Olvasókabinét Pozsonyban 1782-ben = MKsz 1984. 34—44.
- LENGYEL Béla:** A grazi Egyetemi Könyvtár Chrysostomus-kódexéről = MKsz 1984. 95—99.
- SZELLE Béla:** Iparos segédek könyvtára 125 évvel ezelőtt. — Adalékok a munkáskönyvtárak kezdeteihez = MKsz 1984. 114—118.
- 20. század*
- BIRÓ Ferenc—CSERNÁK Béláné—TVERDOTA Miklósné:** A 12-es könyvtár 50 éves története = FSzEK Évk. 1979/80. 66—82.
- BOGÁTI Péter:** 1948: Költők tavasza — Könyvek ősze = Kritika 1984. 3. sz. 10—11.
- BÜKYNÉ HORVÁTH Mária:** A periodikumok használatának átalakulása az Akadémiai Könyvtárban: 1966, 1973, 1980. Bp. 1984, MTA Könyvtára. 242 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei, 13 = 88)
- BÜKYNÉ HORVÁTH Mária:** A természettudományi periodikumok használatának alakulása az Akadémiai Könyvtárban = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás 1984. 6—7. sz. 224—237.
- CZIGLER Róbert:** A Magyar Kommunista Párt törekvései a falusi lakosság könyvtári ellátásáért a koalíciós korszakban (1945—1948) = MKsz 1984. 363—373.
- FORGÁCS Tiborné:** A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 44. sz. kerületi könyvtár ifjúsági művelődésikörének története 1961—1980. = FSzEK Évk. 1979/80. 83—92.
- HAJDU Lajosné:** 20 éve működik a baktakéki körzeti könyvtár = Borsodi Könyvtári Híradó 1983. 2. sz. 30—32.
- INDALI György:** Munkásmozgalmi vonatkozású grafikai plakátok 1948-ig a Budapest-gyűjtemény állományában = FSzEK Évk. 1979/80. 159—172.
- JAKAB Béláné:** 25 éves a ceglédi gyermekkönyvtár = Pest Megyei Könyvtáros 1983. 3—4. sz. 10—15.
- JÓNÁS Károly:** A Képviselőházi Könyvtár állományának alakulása a két világháború között = MKsz 1984. 60—74.
- KORMÁNYOS András:** A szegedi Munkáskönyvtár történetéből = MKsz 1984. 251—260.
- MATYIKÓ Sebestyén József:** Harminc év a közművelődés szolgálatában (A Siófoki Városi Könyvtárról) = Somogyi Honismereti Híradó 1984. 1. sz. 32—42.
- NÉMETH Mária:** Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkája és kiadványi tevékenysége 1919—1935. = OSzK Évk. 1981. 135—174.
- PÉTER László:** A Somogyi-könyvtár Szeged művelődéstörténetében = Kvt 1984. 3. sz. 170—174.
- REMETE László:** A FSzEK mint szellemi kisugárzó központ = FSzEK Évk. 1979/80. 199—206.
- RÉVÉSZ Ferenc:** Könyvtárunk 75 éves = FSzEK Évk. 1979/80. 189—196.
- SIPOS József:** A szegedi építőmunkások könyvtára 1929-ben = Somogyi-könyvtári Műhely 1983. 4. sz. 244—246.
- A Tiszafüredi Múzeum és Könyvtáregylet választmányi és közgyűlési jegyzőkönyvei (1906—1936) [Közread. és bev.] GAÁL Sándor = Együtt 1983. 1—2. sz. 106—111.**
- TÓTH Tamás:** A népiskolai könyvtárak helyzete Esztergom vármegyében, különös tekintettel az állami népiskolákra 1900—1918. = MTA PAB—VEAB Értesítője 1982. 311—316.
- VARGA László:** Egri munkáskönyvtárak a gazdasági válság időszakáig = Kvt 1984. 2. sz. 105—106.
- VIZKELETY András:** A Königsbergi Töredék új lelőhelye = MKsz 1984. 330—333.

TARTALOM

<i>Vizkelety András</i> : Johannes de Utino világkrónikájának szövegagyományozása... 195	195
<i>G. Klement Ildikó</i> : Külföldön tanuló magyarországi diákok olvasmányai a 18. század első felében	210
<i>Kókay György</i> : Vita a magyarországi viszonyokról a 18. század végi hamburgi Politisches Journalban	225
<i>Fehér Katalin</i> : Neveléseméleti kérdések felvilágosodás- és reformkori folyóiratainkban	233
<i>Zöld Ferenc</i> : A magyar könyvkiadás és könyvterjesztés története 1945—1985... 242	242
<i>Borsa Gedeon</i> : A bibliográfiai egység fogalma a régi nyomtatványoknál..... 262	262

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Boross Klára</i> : Váradi Péter könyvtárának újabb kötete az Egyetemi Könyvtár ösnyomtatványgyűjteményében	276
<i>Wehli Tünde</i> : Megjegyzések Váradi Péter Decretálisának kifestéséhez..... 280	280
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Névtelen szerző gúnyos receptje a „rest avagy csácsogó” asszonyok ellen	287
<i>Rákóczy Rozália</i> : Ismeretlen 18. századi hadelméleti hungarica..... 292	292
<i>Enyedí Sándor</i> : Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez..... 297	297
<i>Fried István</i> : Egy korszerűtlen tudományos folyóirat a 18. század végén..... 303	303
<i>Batári Gyula</i> : A Magyar Száműzöttek Lapja	309

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1984-ben. Összeáll. <i>Bakó Dorottya</i>	317
--	-----

SOMMAIRE

<i>Vizkelety, András</i> : La tradition de texte de la chronique mondiale de Johannes de Utino	195
<i>G. Klement, Ildikó</i> : Les lectures des étudiants hongrois faisant leurs études à l'étranger dans la première moitié du XVIII ^e siècle	210
<i>Kókay, György</i> : Discussion sur les conditions de Hongrie dans une revue de Hambourg à la fin du XVIII ^e siècle	225
<i>Fehér, Katalin</i> : Des problèmes de théorie pédagogique dans nos revues à l'époque des Lumières et à l'époque réformiste	233
<i>Zöld, Ferenc</i> : L'histoire de l'édition et de la propagation des livres en Hongrie de 1944 à 1985	242
<i>Borsa, Gedeon</i> : La notion de l'unité bibliographique dans le cas des anciens imprimés	262

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Boross, Klára</i> : Un volume nouveau de la bibliothèque de Péter Váradi dans la collection d'incunables de la Bibliothèque de l'Université de Budapest	276
<i>Wehli, Tünde</i> : Quelques remarques sur la peinture du Decretalis de Péter Váradi ...	280
<i>V. Ecsedy, Judit</i> : La prescription ironique d'un auteur anonyme contre les femmes «paresseuses et babillardes»	287
<i>Rákóczy, Rozália</i> : Une Hungarica inconnue se rapportant à la théorie militaire, du XVIII ^e siècle	292
<i>Enyedi, Sándor</i> : A l'histoire de la Société de Transylvanie pour la Publication des Manuscrits	297
<i>Fried, István</i> : Une revue scientifique inactuelle à la fin du XVIII ^e siècle	303
<i>Batári, Gyula</i> : «Revue des Bannis Hongrois»	309

BIBLIOGRAPHIE

La littérature spéciale de l'histoire du livre, de l'imprimerie et de la presse en 1984. (Publ. par <i>Dorottya Bakó</i>)	317
--	-----